

Werner Schmidt

C-H Hermansson

En politisk biografi

Utgiven 2005

Denna digitala utgåva publicerad med författarens tillstånd (2015)

Förord	1
Inledande funderingar	2
Memoarer, biografier och det levde livet	2
1. Det politiska engagemangets historiska förutsättningar.....	4
Födelseåret 1917 — ett krigets, nödens och revolutionens år.....	4
Arbetarrörelsens fjärde-augusti-trauma.....	6
Sovjetunionen — en perifer socialism	7
2. ... när ett samtal som handlade om träden nästan var ett brott	1
Gymnasisten Carl-Henrik Hermansson.....	1
Två politiska öden i denna mörka tid	4
Clarté — politisk arena och en andra familj	8
Clartéisternas sovjetbild: löfte och 'antifascistiskt bålverk'	13
Tysk-sovjetiska pakten	20
Slutet för Clarté	25
I ingenmanslandet	27
3. Vägen till Kungsgatan 84	30
Kommunismens 'fjärde augusti'?.....	31
Kaj Björks 'avfall'	32
Mörk framtid för en marxist och en judinna	35
Clartés återupplivande	43
Sverige och det antibolsjevikiska korståget	48
Partiinträdet	52
4. Kommunismens korta vår	59
Upplösningen av Komintern: startskott för partikarriären	59
Ansvarig utgivare för Kulturfront	65
'Lancet'.....	74
Sekreterare i SKP:s programkommission	77
Partikongress i en öppen historisk situation.....	79
Marxist-leninisten Hermansson.....	83
Kampen om partiets väg	86
Kommunistpartiet och de intellektuella	92
Paradoxen: partiet som splittras och passiviseras i framgången	98
5. I kalla krigets korseld	104
År av nåd	104
Den osynliga vinden.....	105
Kalla krigets rötter.....	107
Formeringen av kalla krigets svenska front	109
Redaktionschef för partiets centralorgan.....	114
Den partiinterna debatten i kalla krigets och Kominforms skugga.....	118
Den första resan till det förlovade landet	129
Fredsrörelsen	130

Är det möjligt att vinna arbetarmassorna?	138
'Hänsynslös enhet'	145
Socialdemokratins fogliga stödtrupp, fylld av stalinistisk trosvisshet	149
De andra "Tio dagar som skakade världen"	152
6. Teoretisk kritik av efterkrigsstrategin som nyckel till förståelsen av Hermanssons projekt	170
En av 1900-talets 'besynnerliga ironier'	170
Arbetarklass och arbetarrörelse — möjlighet och verklighet.....	175
Marxism-leninismen — den verkliga 'sovjetiska ryggsäcken'	181
Den fordristiska integrationsmodellen.....	183
Kommunisternas 'tragiska ironi'	188
7. Socialistisk förnyelse.....	190
Ett parti i kris.....	190
Hermanssons återkomst som redaktionschef för <i>Ny Dag</i>	194
SKP:s 20:e kongress	199
Hermanssons politiska projekt	208
Striden om Vietnamrörelsens karaktär	227
Försöket att formera en socialistisk vänster	238
Hegemoniprojektet börjar erodera	265
8. Det förflutna bemäktigar sig framtiden	282
'Gruvstrejken' - en konstruktion med följdverkningar	282
Politisk framgång — 'politisk' sjukdom	286
Att navigera mellan Skylla och Charybdis.....	290
Återgång till den dubbla bokföringens metod?	307
Hermanssons avgång.....	312
Vpk:s förändring under fordismens blomstring och begynnande upplösning	317
9. "Och det blir alltså ingen punkt här, utan bara ett komma"	325
Triptykens tredje flygel öppnas.....	325
Motståndets och nederlagets historiska perspektiv	326
Hermanssons konkreta utopi	327
Människans självemancipation	329
Käll- och litteraturförteckning.....	331

Förord

Något tillspetsat kan sägas att en biograf inte bara skriver om en annan person utan även om sig själv. Som min danske kollega Morten Thing påpekat, ser och bedömer historikern biografi-subjektet delvis med sig själv som mall. Under forskningsprocessen flyter man samman med den värld man forskar i och om, man identifierar sig på ett eller annat sätt med subjektet och frågar hur man själv hade reagerat, tänkt och handlat i de olika situationerna. Det går ingen skarp gräns mellan forskningens subjekt och objekt — fast man som forskare ständigt måste återupprätta en sådan gräns. När jag nu lägger fram denna bok kan jag konstatera: Jag har själv påverkats och förändrats under den forskningsprocess som har pågått i nästan ett helt decennium, det vill säga en stor del av mitt eget liv.

Min forskning har finansierats av HSFR/Vetenskapsrådet och Östersjöstiftelsen och genomförts inom ramen för Arioso projektet vid Södertörns högskola. Det har varit värdefullt för forskningsprocessen att fortlöpande kunna lägga fram utkastet på projektets seminarier. Ett hjärtligt tack speciellt till Håkan Blomqvist, Lars Ekdahl och Kjell Östberg för givande konstruktiv-kritiska diskussioner. Utvecklingen av mitt teoretiska tänkande har fått ovärderliga impulser genom medverkan i *Berliner Institut für kritische Theorie (InkriT)* under ledning av Frigga och W F Haug. Tack Frigga och Wolf!

Ett varmt tack till dig, Carina, för att du alltid tagit dig tid till att läsa och kommentera mina utkast och för att du tålmodigt och förstående accepterat att en tredje person — Hermansson — under så många år fängslat min uppmärksamhet.

Jag tillägnar boken Werner, vännen sedan barndomen, och mina båda barnbarn Jennica och Daniel.

Stavnäs i augusti 2005 Werner Schmidt

Inledande funderingar

Memoarer, biografier och det levde livet

Carl-Henrik Hermansson har skrivit två memoarböcker. Varför då denna biografi? Hur skiljer sig memoarer från biografier? Enligt *Nationalencyklopedin* är memoarer en litterär genre ”som består av skildringar av det förflutna, grundade på författarens egna hågkomster”. Även om memoarförfattarna ofta strävar efter trovärdighet, så äventyras detta av ”en rad faktorer, sådana som den helt ofrivilliga glömskan eller den mer opportuna böjelsen för tillrättalägganden, självförsvar eller polemik”.¹ Om biografien står det kort och gott: ”en persons levnadsbeskrivning, utförd av någon annan”.² Citaten kan tolkas som om memoarer och biografier i grunden behandlar samma fenomen, en persons liv, med den inskränkningen att memoarer kan vara utsatta för olika subjektivt betingade förvrängningar eller vinklingar. Men frågan om det verkligen är samma fenomen memoarer och biografier behandlar problematiseras inte. Frågan återstår alltså: Vad är egentligen en persons liv, det liv en person har levt, det levda livet?

Søren Kierkegaard formulerade en gång den viktiga insikten att människan förstår sitt liv baklänges men lever det framlänges. Det levda livet är ett ständigt pågående, föränderligt, öppet projekt som hela tiden har det förflutnas resultat och dess tolkning som nuets och framtidens förutsättning. Vi skapar om och om igen vår identitet och försöker utstaka vår väg framåt genom att med minnenas — och glömskans — hjälp tolka det gångna livsskedet och vår ståndpunkt i nuet. Med minnets hjälp försöker vi skriva ett möjligt handlingsprogram för framtiden. Men minnet är inte alls fixerat utan rörligt och föränderligt; det är underkastat den konkreta samtidens växlande värderingar och normer. Samtiden, skriver Christa Wolf i *Barndomsmönster*, ”tränger in i minnet; idag är det förgångnas sista dag”. Det väsentliga i det här sammanhanget är insikten i att det levda livet består av varenda dag, det har en linjär tid där varje dygn har 24 timmar; livet är alltid ett framtidsprojekt som formas med ett konkret minne, i det konkreta nuet och med därur projicerade motiv, värderingar, önsknings, förväntningar osv. för en möjlig framtid.

Memoarer är på sätt och vis ett försök att med — det aktuella — minnets hjälp förverkliga det definitiva livsprojektet, men inte längre som framtidsprojekt utan bakåt, som ett redan förverkligat projekt; det skapas som bekräftelse för en själv och framför allt för omvärlden och för de efterkommande. Borta är nu de olika minnen och bedömningskriterier i det levda livet som en gång hade format handlingsinriktningen i varje skede, glömda är de små motsägelser och konflikter och återkommande brist på inre samband som tog sig olika uttryck i olika livsetapper. Ofta förträngs även de stora biografiska vändningarna, och livet framstår som en rak väg från vaggan till graven — som inte är fjärran. Livets väg kantas av bastanta milstolpar som symboliserar logiskt på varandra följande gärningar; logiken tar sin utgångspunkt i en tidig, präglade levnadsfas och den leder konsekvent, endast modifierad av yttre händelser, till den man är idag. Sådan är — ofta logiken i memoarerna. Den verkliga, oredovisade logiken vid författandet av memoarer följer den omvända vägen. Med nuets konkreta, av samtida förhållanden påverkade minne och under det förhärskande tänkandets disciplinerande tryck skapar vi oss en bild av oss själva, eller en bild av oss som vi vill att omvärlden ska ha; vi projicerar sedan denna bild bakåt i tiden och följer i dess spår tillbaka till barndomen för att sedan — med det på detta sätt instruerade minnet — skriva memoarerna framåt. Denna vår bild bestämmer också memoarernas tidsschema, den subjektivt avvägda tid som i tillbakablick tilldelas de olika livsfaserna och händelserna.

¹ *Nationalencyklopedin*, bd 13, s. 233.

² *Ibid.*, bd 2, s. 572.

Det ovan sagda gäller i viss mån även för historiska vittnen. I mina samtal med några av Hermanssons forna politiska vänner och ovänner kunde jag registrera en tendens till att 'lägga livet tillräta, att minnas med tanke på det egna eftermälet. Av det skälet använde jag mig endast i mycket begränsad omfattning av intervjuer. Med Hermansson däremot hade jag löpande kontakt. Han fick läsa alla kapitelutkast för att kunna lämna sina kommentarer. Denna möjlighet utnyttjade han mycket sparsamt och han respekterade självklart att det endast var författaren som stod för värderingar och slutsatser.

En vetenskaplig biografi har sitt eget objekt med en egen tid. Den senare bestäms av författarens kunskapsintresse. En *politisk* biografi som denna utdefinierar av förståeliga skäl sådana livsskeden och aspekter som för biografins subjekt i såväl det levda livet som den självbiografiska återblicken kan ha varit nog så viktiga. Endast de aspekter av personens 'privata' liv, som måste belysas för att kunna förstå hans politiska liv skissas som bakgrundsteckning med några lätta drag.

Mina teoretiska utgångspunkter gör det nödvändigt att ett större utrymme än det som är vanligt i politiska biografier reserveras åt de olika världar, system, handlingssammanhang och tankeformer som påverkar biografi subjektets politiska liv. I biografien kommer vi att möta — sida vid sida världspolitikens stora scen och en ensam redaktör vid skrivmaskinen, kapitalismen som världssystem och den kommunistiska världsrörelsen och de bådas ständiga skugga i det lilla arbetsrummet på Kampementsgatan 24 på Gärdet i Stockholm. Verklighetens mycket olika moment kommer att mötas och förknippas. De tränger in i varandra och in i honom.

Den historiska forskningen påverkas på olika sätt av det tillgängliga källmaterialet. Det gäller på ett alldeles specifikt sätt för en biografi över en medlem av kommunistpartiet. Tillgängliga personarkiv innehåller mycket lite av brev eller annat personligt material. Möjligtvis kan detta förklaras med partiets utsatta situation under stora delar av den undersökta perioden. Undantaget är John Takmans arkiv. Det innehåller en omfattande korrespondens sedan andra hälften av 1930-talet. Att jag inte kunde belysa händelser och förhållanden ur flera personliga perspektiv upplevde jag självklart som otillfredsställande.

Att skriva en biografi är det mest ansvarsfulla en historiker kan åta sig. Den bild av Hermansson som nya generationer kommer att få beror i viss utsträckning på den bild jag tecknar. Det gäller därför att göra det yttersta för att åstadkomma en så rättvis och rättvisande bild som möjligt — utan att göra avkall på min principiellt kritiska vetenskapliga hållning. Den är tvärtom en förutsättning för att kunna vara rättvis.

Mitt förhållande som biograf till Hermansson kan kort och koncist beskrivas så här: jag delar hans samhällsteoretiska tänkande i en *marxsk* tradition, men vi har delvis olika uppfattningar vad gäller olika *marxistiska* traditioner och vi är oense i bedömningen av det politiska projekt åt vilket han ägnat hela sitt vuxna liv: den historiska arbetarrörelsen och speciellt dess kommunistiska gren.

Denna ambivalenta relation mellan Hermansson och mig som hans biograf kan — så hoppas jag — visa sig vara vetenskapligt produktiv: den förenar förmågan till inlevelse och förståelse, som bara någon kan utveckla som intellektuellt kan följa subjektets teoretiska perspektiv och analys, med en avvikande syn på det politiska projektet, vilket möjliggör och gynnar en ifrågasättande, problematiserande, kritisk vetenskaplig hållning.

1. Det politiska engagemangets historiska förutsättningar

Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter som de själva valt utan under omständigheter, som är omedelbart för handen givna och redan existerande. Traditionen från alla döda släktled trycker som en mara på de levandes hjärna.

Karl Marx

Louis Bonapartes 18:e Brumaire

Födelseåret 1917 — ett krigets, nödens och revolutionens år

Och världens oro finner gensvar i hans bröst,
han förnimmer själv något av det fruktansvärda,
som drager genom land och rike,
skövlande städer och byar och människornas hjärtan.
Det är Bellonas tid. ”Gläds, o Bellona.
Stridsvagnarna bullra som aldrig de bullrat ...”

CARL-HENRIK HERMANSSON, SJUTTONÅRIG GYMNASIST ¹

Under rubriken *Kyrkonotiser* kungjordes den 7 januari 1918 i den frisinnade Bollnäs-tidningen *Ljusnan* födseln av ”Karl Henrik², son till handl. Aug. Gottfrid Hermansson från köpingen”. Namnet på pojken mor, Hilma Hermansson, född Melander, meddelade notisen inte. Det var inte brukligt på den tiden. Pojken hade fötts redan i mitten av föregående månad, men kanske var det så att fadern under den viktiga julhandeln inte haft tid innan att anmäla den glada händelsen. Han hade några månader tidigare tillsammans med kompanjonen Thorén startat en *Sko- & Läderhandel* i Bollnäs och tagit upp kampen mot en ödesdiger kombination av hård konkurrens och dåliga tider. ”Kom ihåg”, manades bollnäsborna av huvudkonkurrenten i en annons i *Ljusnan* tre dagar före julaftonen, ”att Ni erhåller SKODON billigast i O.E. Gustafssons Skoaffär, Bollnäs.” Uppstickarna *Hermansson & Thorén* försökte hålla emot. De framhävde i en annons samma dag: ”I förhållande till nuvarande höga inköpspriser tillämpa vi synnerligen billiga priser.” Det gick bra en tid, men 1921 gick affären i konkurs och familjen Hermansson flyttade till Stockholm, där fadern drev en diverseaffär ett tag innan han övergav den fria företagsamheten för att ta anställning som resande i en grosshandelsfirma. Vid årsskiftet 1924/25 gick så åter flyttlasset, denna gång till en tvåfamiljsvilla i Hasselbacken, ett medelklasskvarter i Sundsvall. I denna idyll i stadens utkant började Carl-Henriks egentliga uppväxttid.

Men vi är fortfarande i december 1917. Just på Carl-Henriks födelsedag, fredagen den 14 december 1917, publicerade *Ljusnan* en dyster dikt av Erik Axel Karlfeldt, *Svart jul*:

*Tänd intet ljus i denna svarta kväll, då rymden själv är som ett skjutet spjäll /
och ingen Mikael med heligt svärd / vill klyva skyn för hjärtats himmelfärd. /
Tänk ingen salmton, tung av tröst och tro, / i högre kor, in dulci júbilo. /
”Mörkt och förbi” / är denna jultids dova melodi.*

(...)

*Med möda håller fattig moder varm / den späde sonen vid sin kläna barm, /
och hennes juldröm är Marias nöd: / härbärget ger ej rum, ej logen bröd, /
Herodes' knektar gå från port till port — / svep barnet in och hasta hädan fort! /
Fly / Flykt och farväl / är julens ottesång, du trötta själ.*

¹ Carl-Henrik Hermansson: *Erik Axel Karlfeldt*, Enskilt arbete i svenska R III, i Hermanssons privatarkiv.

² Innan Hermansson bestämde sig för den nuvarande stavningen Carl-Henrik utvecklade han en viss ungdomlig kreativitet beträffande stavningen av namnet. Som gymnasist använde han varianten Carl-Henric och efternamnet varierades ibland till Hermanson.

*Men juldag gryr, nu skälva sky och lund, / och jorden vaknar ur sin smärtas blund, /
och jorden vaknar till sin smärtas syn, / en tövind stryker hennes ögonbryn, /
och tårar stänka från hans svala hand, / som viftar julfrid över skummaland — /
nej, ett adjö / till mödrars söner som stå upp att dö.*

Det var ”Bellonas tid”, krigsgudinnans tid, som Hermansson själv sjutton år senare skulle skriva i ett skolarbete om samme Erik Axel Karlfeldt. Han själv växte inte upp som en fattig moders späda barn, tvärtom. Han minns sin egen barndom som ganska trygg och relationerna till föräldrarna som problemfria. Men, frågar han sig i sina *Minnen*, det kanske var bara ”andra sidan av den brist på känslsamhet som farbror Albert talade om”. Albert Hermansson var en av de oppositionella socialdemokrater som i maj 1917 hade bildat Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti, som senare skulle bli Sveriges Kommunistiska Parti, brorsonen Carl-Henriks parti. Albert själv återvände så småningom till det socialdemokratiska fadershuset och var sedan riksdagsman under många år. I en lång intervju berättade han 1974 om den ångermanländska landsbygden där han och hans yngre bror Gottfrid, Carl-Henriks far, växt upp bland fattiga torpare och backstugesittare. Det var egentligen så, mindes han,

att det viktigaste för de fattiga var att leva, att hålla näsan över vattnet. ... Och eftersom livsvillkoren var så hårda fostrades man också till ett slags känslökallhet, som t.ex. detta att de äldre aldrig kelade med barn — kanske med de allra minsta så länge de var dibarn, men aldrig sedan. [...] Jag tror att det är det som gjort att jag haft svårt för alla känslöytringar. Det har nog alla som växt upp på det här sättet. I ... I De känslor man mest märkte, var vrede förstås. Nedbantningen av känslolivet tror jag är den värsta följderna av fattigdomen i barnaåren.³

Han återkom senare i intervjun än en gång till detta ämne som ”har satt sin prägel på en för hela livet”. Det tycks också ha påverkat Carl-Henriks liv. Efter att i sina *Minnen* ha citerat ett långt stycke ur intervjun berättar han att även hans far hade svårt att visa sina känslor, och ”det är väl detsamma med mig, vilket inte betyder att känslorna inte finns där”.⁴ Men han ärvde denna fattigdomens psykiska konsekvens fast han själv inte växte upp under lika hårda och förhårdande förhållanden som fadern.

Farfar Herman Gustafsson kom från finska Storkyro, en olycksdrabbad socken några mil från kusten vid Vasa. Det var vid Storkyros stenkyrka som bönderna samlades vintern 1596 till en avgörande men misslyckad kraftansträngning efter decennier av sociala oroligheter. Bondeupproret i Österbotten, det kanske allvarligaste i Nordens historia, blev känt som 'klubbekriget'. Drygt hundra år senare drabbades människorna i Storkyro åter av krigets härjningar. Den 19 februari 1714 besegrades finländska trupper under svensk ledning av en överlägsen rysk här. Nederlaget resulterade i att svenskarna måste utrymma hela Finland.

Efter den stora hungersnöden 1867-68 lämnade farfar Herman Gustafsson, 18 år ung, den lilla bondgården med många syskon i Österbotten och gick över Bottenvikens tjocka is till Sverige, barndomens förlovade land: ”När han såg solen gå ner i väster så önskade han att han kunde följa med.”⁵

Även om den värld Karlfeldt beskriver i dikten *Svart jul* inte var Carl-Henriks egen, fysiskt upplevda värld, så var det ändå denna värld — i den omedelbara närheten och långt borta — han känslomässigt och intellektuellt kom i kontakt med. Den satte oroande spår i ynglingen, som det redan nämnda arbetet om Karlfeldt visar. I denna uppsats argumenterar han indignerat mot dem ”bland herrar litteratur-kritici” som ville läsa ur Karlfeldts dikter ett ointresse ”för tidens frågor, för hans oberördhet av kriget och överhuvudtaget för hans begränsning och frivilliga avspärrning från världen”. Men detta, menar gymnasisten, är en alltför enkel tolkning av Karlfeldt. Redan i dikten *Svart jul* men framför allt i *Flora och*

³ Intervjuboken finns i C.H. Hermanssons privatarkiv.

⁴ Hermansson 1993, s. 19f.

⁵ Intervjun med Albert Hermansson, s. 56.

Bellona, som utkom 1918, har *Fridolins* evigt leende ansikte stelnat. Det pågående stora kriget, som enligt Karlfeldt skapat en värld av ”dårhus och bårhus”, hade även invaderat diktens värld. ”På blomstergudinnans marker”, noterar Carl-Henrik,

har krigsgudens maka börjat inkräkta, ända bort till Sjugare by, där Karlfeldt nu vandrade i egen täppa bland rosenblom och feströd krasse, tränga krigets mullrande åskor. Och världens oro finner gensvar i hans bröst, han förnimmer själv något av det fruktansvärda, som drager genom land och rike, skövlande städer och byar och människornas hjärtan. Det är Bellonas tid. ”Gläds, o Bellona. Stridsvagnarna bullra som aldrig de bullrat ...”.

Men det är inte bara Bellonas tid, fortsätter den sjuttonårige gymnasisten,

det är också Mammons gyllene tidsålder, när människan ligger på knä som en träl och suckar [...] Karlfeldt vill bringa människorna till besinning och få dem att slå vakt kring humanismens rena ideal, han vill ha dem att med knytnävarna gå till storms mot dem som lyfta slaktarknivarna, och han vill ha dem att värna sina gods i andens land. I denna tid, när jordens framtida väl och ve spelas i händerna på blodiga bödlar och den själsliga tvinsoten härjar i en sår sjuk värld, då är det ingen tid för egoistisk klagan över sina egna små bekymmer ...

Det år Hermansson föddes var nödens, krigets och de revolutionära resningarnas år. I den samtida tidningsprosans stackato framskymtar i korta blixtar denna treenighet. Fredagen den 14 december 1917, på hans födelsedag, presenteras i *Ljusnan* några nedslag från Fattigsveriges vardag: *Folkhushållningskommissionen* (F.H.K.) anmodade på grund av de dåliga foderförhållandena jordbruksråden ”att energiskt verka för att en nedslaktning snarast möjligt igångsättes” — ”Enligt vad Soc. Dem. erfarit vid förfrågan hos F.H.K. är någon sirup ej att vänta till julen” — ”F.H.K. har nu beviljat Stockholms stads livsmedelsnämnd tillstånd att upprätta ett bageri för tillverkning av potatisbröd, avsett för de mindre bemedlade” ... osv. Men det fanns trots allt några ljusstrimmor i den *svarta kväll* som diktaren Karlfeldt beskrev: Under den tröstande rubriken ”En vacker slant” upplyses läsaren om den stockholmska societetens stora givmildhet så här strax före jul: ”Den av Sv. Dagbl. igångsatta nödensamling för Stockholms fattiga har till dato inbringat 366,000 kr., varav 350,000 kontant och resten i varor.”

Samma dag, den 14 december, har enligt en rapport i den vänstersocialistiska tidningen *Nya Norrland* hungerdemonstrationer åter börjat i Västerås. Förkunnade det början av en ny våldsvåg, kanske ännu våldsammare än på våren? Det tycktes inte alls vara omöjligt — för det hade skett stora saker i öster. Efter den första ryska revolutionen i mars hade i november — enligt den julianska kalendern i oktober — en ny revolution brutit ut i Ryssland.

Arbetarrörelsens fjärde-augusti-trauma

Historikern Eric Hobsbawm beskriver ”det korta nittonhundratalet” som en triptyk: En katastrofernas tidsålder från första världskrigets utbrott till andra världskrigets efterdyningar följdes av tre decennier av förbluffande ekonomisk tillväxt och social omvandling — kapitalismens och arbetarrörelsens guldålder. Seklets sista årtionden var en ny period av sammanbrott och osäkerhet.⁶ Under det kalla krigets dagar var det i vår del av den då tudelade världen i det närmaste ett axiom att påstå att den våldsspiral som satt sin prägel på nittonhundratalet startade i och med oktoberrevolutionen 1917 och etableringen av världskommunismen. Genom att utpeka kommunismens födelse i det ”halvasiatiska” och ”halvbarbariska” Ryssland som spiralens ursprung förvandlades det politiska våldet från en företeelse som vuxit fram ur och hör till vår egen borgerlig-kapitalistiska civilisation till någonting som smittat oss utifrån. Men vår postkommunistiska värld visar allt tydligare att denna uppfattning var och är ett farligt självbedrägeri. I själva verket är startpunkten första världskriget. Det är också därför som den kände amerikanske diplomaten George F. Kennan

⁶ Hobsbawm 1997, s. 22.

betecknade detta krig som ”vårt århundrades urkatastrof”.

”Ljusen slocknar i hela Europa!” Med dessa uppgivna ord under det första världskrigets första timmar gav den brittiske utrikesministern Edward Grey spontant uttryck för den känsla som delades av många européer när det oföreställbara slutligen måste accepteras som ett fruktansvärt faktum. Kriget blev inte *mänsklighetens sista dagar*⁷ även om det fanns stunder under katastrofernas tidsålder då en betydande del av mänskligheten inte tycktes befinna sig långt från sin undergång. Under dessa decennier fanns mer än en gång anledning att ”förmoda att den gud eller de gudar som fromma människor trodde hade skapat världen ångrade att de hade gjort det”.⁸

Men vad innebar denna 1900-talets *urkatastrof* för den politiska rörelse som hade som uttalat mål att övervinna just denna civilisation? Hur reagerade den socialdemokratiska arbetarrörelsen? Den 4 augusti 1914 — då den tyska socialdemokratiska riksdagsgruppen röstade för krigskrediterna och därmed stödde de härskande klassernas krig — innebar för arbetarrörelsen vida mer än ett politiskt nederlag, inte bara ett misslyckande för en viss politisk strategi. Den internationella arbetarrörelsens hållning vid krigsutbrottet förorsakade förlamning och chocktillstånd bland många socialdemokrater, främst på vänsterkanten. Det var själva förutsättningen för det egna politiska engagemanget, för hela livsprojektet, som började gunga. De flesta i arbetarrörelsens ledande skikt var inte själva arbetare. Deras dröm om ett bättre samhälle vilade på andras — arbetarklassens — förutsatta skaparkraft och samhällsomvälvande förmåga. Den kollektiva (kropp-)arbetaren var ju, med den unge Hjalmar Brantings ord, den stora klippa på vilken framtidens kyrka skulle byggas. Det var därför som arbetarmassornas faktiska agerande vid krigsutbrottet — när den valde de nationella skyttegravarna framför klasskampens barrikader — kändes ”som en stöt direkt i bröstet”, som Ture Nerman medgav.

”Världshistorien är världsdomen”, hade Hjalmar Branting 1912 rapporterat från den socialdemokratiska Andra internationalens kongress i Basel och även uttalat allas övertygelse: ”på världskriget följer världsrevolutionen”. Men när sedan 1917 års första revolutionära resningar kom, först mars- och sedan oktoberrevolutionen i Ryssland, upplevdes de som fullständiga överraskningar.

Redan ett halvår före oktoberrevolutionen bildade svenska vänstersocialister, bland dem Carl-Henriks farbror Albert, *Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti*, SSV. Hösten 1918 tycktes äntligen det, som vänstersocialisten Fredrik Ström betecknade som ”en underbar, av de ljusaste löften fylld saga”, bli verklighet: revolutionen i Tyskland, till skillnad från Ryssland ett industriellt utvecklat land. Den skulle äntligen inleda sista striden. Men redan i början av januari 1919 var den underbara sagan all. Och det var först i denna förvirrande politiska situation, när hoppets låga om en revolution i Västeuropa började släckas, som Röda stjärnan på Moskvas Kreml började lysa som en förhoppningens fyr över världen. Anslutningen till Kommunistiska internationalen (Komintern) sågs av Sveriges politiskt relativt vanmäktiga vänstersocialistiska rörelse som en sista räddningsplanka i en situation då den utlovade revolutionära efterkrigsvåg, som en gång för alla skulle göra slut på det system som störtat mänskligheten i sin hittills största katastrof, höll på att ebba ut. Det vänstersocialistiska SSV omvandlades till ett kommunistiskt parti, *Sveriges Kommunistiska Parti*, SKP.⁹

Sovjetunionen — en perifer socialism

Till en början framstod den ryska oktoberrevolutionen 1917 för alla socialister i väst och för

⁷ Titeln på den österrikiske satirikern Karl Kraus väldiga dokumentation över kriget.

⁸ Hobsbawm 1997, s. 38.

⁹ För en ingående skildring av första världskrigets betydelse för den internationella arbetarrörelsen, bildandet av SSV, dess politiska projekt och övergången till kommunismen se Schmidt 1996.

bolsjevikerna själva¹⁰ som en kraftansträngning utan framtid — om inte revolutionerna i väst kom till undsättning. Det hörde till det marxistiska tänkandets allmängods att socialismen måste vara resultatet av en högt utvecklad kapitalistisk ekonomi, och en sådan fanns ju knappast i Ryssland. Karl Marx skulle ha räknat oktoberrevolutionen till dessa ”donquijoterier”, dvs. till meningslösa ”försök att spränga samhället i luften” innan det inom samhället självt vuxit fram de nödvändiga objektiva och subjektiva betingelserna för ett högre samhällssystem.¹¹ Utan dessa betingelser, menade han, ”skulle bara *bristen* bli allmän”, och ”om alla levde i *nödtorft* skulle också striden om det nödvändigaste upprepas och all gammal skit återupprättas”.¹²

När Lenin i november 1922 efter en långvarig sjukdom höll ett referat på Kommunistiska internationalsens, Kominterns, fjärde kongress fick de häpna delegaterna höra helt nya tongångar. Lenins huvudparoll var reträtt både vad gäller det sovjetiska uppbyggnadsarbetet och den internationella revolutionära utvecklingen. Enligt honom hade det blivit uppenbart att

en omedelbar övergång till rent socialistiska former, till en rent socialistisk fördelning, översteg våra förhandenvarande krafter och att om vi inte förmådde genomföra ett återtag och inskränka oss till lättare uppgifter, så hotade oss undergången.¹³

När revolutionen i väst hade uteblivit och därigenom en grundläggande förändring av förutsättningarna för det sovjetiska samhällsprojektet inträffat hade bolsjevikerna hamnat i en situation som liknade den som Friedrich Engels 1885 beskrivit i ett brev till den ryska revolutionären Vera Sassulitj. I Ryssland, förutspådde Engels

har vi ett av de relativt sällan förekommande fall där ett litet antal sammansvurna kan *sätta igång* en revolution [...]. Det är alltså möjligt att genom en i sig själv obetydlig handling släppa lös väldiga och efter en tid okontrollerbara krafter. [...] Folk som skryter med att ha *gjort* en revolution får alltid dagen efter upptäcka att de inte haft en aning om vad de hållit på med — den revolution man gjort påminner inte det minsta om den som man avsett att genomföra. Det är detta som Hegel kallar historiens ironi.¹⁴

Det vittnar om Lenins realism — även om den var senkommen och ambivalent — att han i sina allra sista texter började tveka om det egna samhällsprojektets verkliga innehåll och inse det illusoriska i de förväntningar beträffande den internationella revolutionära situationen som dittills legat till grund för det socialistiska innehållet i detta projekt. Han citerar Napoleons uttalande ”On s'engage et puis ... on voit” för att beskriva den egna hållningen inför oktoberrevolutionen. Vad skulle vi ha gjort i oktober 1917, frågar han sina kritiker i ett försök till själv rättfärdigande:

... skulle då inte ett folk som ställts inför en revolutionär situation, en sådan situation som uppstod under det första imperialistiska kriget — skulle det inte på grund av sitt förtvivalade läge störta sig i en kamp som erbjöd det åtminstone några chanser för civilisationens fortsatta utveckling ... ?¹⁵

I *Hellre mindre men bättre*¹⁶, hans allra sista skrift, vidgar han slutligen perspektivet och infogar det förändrade ryska projektet i ett fullständigt förändrat världsrevolutionärt scenario. Det har inte bara skett ett tillfälligt avbrott i den revolutionära vågen i väst utan själva barrikaderna, den revolutionära frontlinjen, har förflyttats. Ett grundläggande faktum är att ”imperialisterna lyckats splittra hela världen i två läger”: fronten löper mellan ”den kontrarevolutionära imperialistiska Västern och den revolutionära och nationalistiska Östern, mellan

¹⁰ Se t.ex. Lenin, ”RKP(b):s sjunde, extra kongress” [mars 1918], i *Lenins valda verk*, bd. 11, s. 508-511.

¹¹ Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin i urval av Sven-Eric Liedman*, Halmstad 1971, s. 47.

¹² Marx, *Människans frigörelse*, Göteborg 1995, s. 154.

¹³ Lenin, ”Fem års rysk revolution och världsrevolutionens perspektiv. Referat på Kominterns fjärde kongress den 13 november 1922”, i Lenin, *Valda verk i tre band*, bd 3, s. 638.

¹⁴ Marx/Engels, *Brev i urval*, Gidlunds 1972, 176f. (kursiv i orig.).

¹⁵ Lenin, ”Om vår revolution” i *Valda verk i tre band*, bd 3, s. 680ff.

¹⁶ Lenin, ”Hellre mindre men bättre”, i *Valda verk i tre band*, bd 3, s. 689ff; citaten finns på s. 698-700.

världens mest civiliserade stater och de österländska efterblivna staterna” — med Ryssland som Österns revolutionära avantgarde. Genom utsugning av hela Östern är det möjligt för kapitalismen i väst att göra vissa eftergifter åt sina förtryckta klasser och på så sätt skapa ”någonting liknande en 'social fred’”. Det är detta som kan förklara varför de västeuropeiska kapitalistiska länderna inte ”slutfört sin utveckling till socialism [...] som vi tidigare hade väntat” och har blivit kontrarevolutionära i stället.

Lenin förknippar därför inte längre det egna projektets öde med den alltmer avlägsna förhoppningen om revolution i det imperialistiska Västeuropa utan avgörandet kommer att ske i öster:

Kampens utgång är i sista hand beroende av att Ryssland, Indien, Kina osv. utgör det väldiga flertalet av jordens befolkning. Och just denna majoritet av befolkningen har under de senaste åren med ovanlig snabbhet dragits in i kampen för sin frigörelse.

Detta radikalt förändrade utgångsläge fick enligt Lenin avgörande konsekvenser för den typ av samhällsprojekt som bolsjevikerna själva hade kraft och förmåga att genomföra, utan att riskera att drivas bort från sina politiska maktpositioner. Eftersom Ryssland inte var tillräckligt civiliserat för att kunna skapa ett socialistiskt samhälle, kunde uppgiften bara vara att ”på ett annat sätt än i de övriga västeuropeiska staterna”, dvs. inte under bourgeoisins utan under sovjetmaktens ledning, ”börja skapa civilisationens huvudbetingelser” för att ”hinna ifatt de andra folken”.¹⁷

Det av Lenin skisserade sovjetiska projektet, som efter hans död skulle omtolkas till ett postkapitalistiskt, socialistiskt samhälle, kan betecknas som *inhämtande modernisering*. En grundläggande beståndsdel av den kapitalistiska moderniseringen i Västeuropa var det som Marx betecknat som den *ursprungliga ackumuleringen*. Den pågick i flera århundraden och utnyttjade hela den kolonialiserade världen som viktig arbetskrafts-, råvaru- och kapitalbildningsreservoar. Den är ”inskriven i mänsklighetens historia med outplånliga tecken av blod och eld”.¹⁸ Forcerad såväl av drömmen om den hägrande socialistiska framtiden som av stalinismens terrordiska skulle denna process i Sovjetunionen komprimeras till något eller några decennier. Den måste inte bara nöja sig med landets egna resurser utan dessutom genomföras i en fientlig, hotande och i alla avseenden överlägsen kapitalistisk och imperialistisk omvärld.

Lenins uppmaning till varsam samhällsomvandling förmådde inte bromsa den utbredda revolutionära voluntarismen hos de genom första världskriget, oktoberrevolutionen och det följande inbördes- och interventionskriget radikaliserade proletära massorna. Under Stalins ledning forcerades ett så kallat socialistiskt projekt utan de nödvändiga objektiva och subjektiva förutsättningarna. Det genomfördes ett ”våldsamt fantastiskt” projekt.¹⁹

Oktoberrevolutionen ringde inte in ett socialistiskt projekt i dess egentliga betydelse, även om de sovjetiska kommunisterna och de flesta arbetarna under många decennier var övertygade om att det var just detta de höll på att förverkliga. Oktoberrevolutionen kan betecknas som den första antiimperialistiska revolutionen. Det sovjetiska projektet var det första försöket av ett samhälle i den globala kapitalismens periferi eller i gränslandet mellan centrum och periferi att frigöra sig från den kapitalistiska världsmarknadens polariserande tryck och starta en autonom, självcentrerad ekonomisk utveckling.²⁰ Som en adekvat beteckning på detta projekt föreslår jag därför *perifer socialism*.

Den till detta projekt knutna kommunistiska rörelsen utvecklades till en *världsrörelse* just på grund av det sovjetiska projektets 'dubbelhet': Det uppfattades dels som ett försök att bygga

¹⁷ Se t.ex. Lenin, *Fem års rysk revolution ...*, s. 636ff.

¹⁸ Marx, *Kapitalet I*, Lund 1981, s. 630.

¹⁹ Engels, *Der Bauernkrieg*, i *MEW 7*, s. 400. 2.... när ett samtal som handlade om träden nästan var ett brott...

²⁰ För en analys av den globala kapitalismen och av förhållandet centrum/periferier, se Amin 1974, 1992 och 1997.

ett postkapitalistiskt socialistiskt samhälle medan det för de nationella och antiimperialistiska befrielseörelserna i kapitalismens periferier framstod som ett första exempel på ett perifert samhälle, som lyckades med att självständigt industrialisera landet, övervinna underutvecklingen och — något så när — hinna ifatt den utvecklade, industrialiserade världen.

Det var dessa historiska förutsättningar och illusioner som hörde till den verklighet som omgav den unge Hermansson när han började orientera sig i nittonhundra-trettio-talets värld och reflektera över sin egen position i den.

2. ... när ett samtal som handlade om träden nästan var ett brott ...

Gymnasisten Carl-Henrik Hermansson

Under signaturen CH AS publicerade CH Hermansson hösten 1935 en artikel med rubriken "Ledaren" i gymnasieföreningens tidning *Vårt forum*. Han beskriver människor som hastar fram och tillbaka på gatorna, "till synes utan mål, men dock fjättrade i samhällets vägar av lagar, principer och lögner". De är på väg hem, var och en till sitt: "Den ene väntas av en kyss, den andre av en tallrik kålsoppa. Men ingen av dem tänker längre än detta ..." Det gör däremot Ledaren, han som "vill tänka deras öden och härska". Vi möter honom först i den skumma källarlokalen, där han

talar om krossa och järn och vårt och fradgan står i hans mun, när han slungar ut lösen: världen åt oss! De gripa i stolarna och resa sig, spotta ut begärets saliv och samla sig i extatisk darrning, tjuta som vargar en snö vinter: Världen åt oss!

De tåga ut i staden. Kalla, vansinniga hjärnor. Den hårda stormen i naturens späda vår. Vem står mot den? [...]

Allt vad den unga våren har byggt och hoppats på, slits från grunden och flyter bort. De svarta ätternas och fasornas tid har kommit. Ljuset och glädjen vika i armod och förfäran.

Människorna gömma sig och darra.

Ingen orkar stå emot. Partiet segrar och flyttar från källarlokalen till "ett tiövåningshus av svart sten". Partiet är staten och Ledaren dess överhuvud. "Hans vilja är folkets. Men", differentierar Carl-Henrik, "inte människornas."

Gymnasisten i Sundsvall hade just fyllt femton, då barbariet gjorde sitt intåg i det stora landet i söder. Medvetenheten om samhället och världen markerade uppbrottet från barndomens idyll. Dessa händelser långt borta förenades med upplevelsen av andras nöd och mänskliga olyckor i den stora ekonomiska depressionens spår. Skotten i Ådalen i maj 1931 gjorde djupt intryck på den då trettonårige pojken. Långt senare, i intervjuerien "Partiledare på grönbete" som sändes i TV2 sommaren 1973, svarade han på frågan, hur dessa händelser påverkade honom då:

Jag minns, jag var i Härnösand den helgdan som militären mördade fem människor i Lunde, fem demonstranter. Det var första gången som jag stod och läste på ett sånt här telegram i ett depeschfönster och jag minns den djupa tystnaden och alla människor som stod där. Sen minns jag också från dagarna efteråt när vi satt i klassrummet i skolan som vette mot Köpmangatan i Sundsvall där den stora demonstrationen gick fram, vi tyckte aldrig den tog slut. Det var en stark vrede bland arbetarna mot morden.¹

Han anslöt sig till den socialdemokratiska ungdomsklubben Frihet i Sundsvall efter att först ha fått "den träning till självständigt tänkande som arbetet och debatterna i skolföreningarna gav". Den första stationen var Sveriges Studerande Ungdoms Helnykterhetsförbund (SSUH). Carl-Henrik var ordförande i SSUH-föreningen *Vigor* och även redaktör för dess publikation *Liv*. I föreningen och tidningen diskuterades inte bara nykterhet utan alla sociala frågor. Men där fanns tyvärr också inslag av sekterism. Så förbjöd föreningens stadgar medlemskap i både *Vigor* och gymnasieföreningen, vilket ledde till att Hermansson lämnade den förra och anslöt sig till den senare. Gymnasieföreningen och dess tidskrift *Vårt forum*, där han under en period

¹ Cit. i Åsard 1996, s. 278.

satt i redaktionen, ”var den fria ort vi hade behov av. Där var allt tillåtet och allt möjligt”.²

Vid mitten av 1930-talet trängde politiken alltmer in i gymnasieföreningens slutna rum. I den stora ekonomiska krisens spår hade fascismen börjat erövra land efter land och det nya världskriget började förberedas. ”De politiska motsättningarna steg in i skolan. Några gymnasister började gå i stövlar och koppel. En av adjunkterna var ledare i Nationella förbundet, som stod höger om högern. En hårdare och mörkare ton började präglade diskussionerna i och med nazismens frammarsch.”³

Vad var orsaken till denna frammarsch, och hur ska man tolka dessa fenomen: fascism och nazism? Bland de skrifter som påverkat honom teoretiskt och politiskt under gymnasietiden minns Hermansson — förutom Ernst Wigforss' bok om den historiska materialismen — speciellt broschyren *Handens och hjärnans arbetare* av det Socialdemokratiska Studentförbundets sekreterare Nils Beyer.⁴ Den utkom 1934 och handlade om kapitalismens stora kris och dess konsekvens: fascismen. Denna text, som han ”läste och sedan flitigt utnyttjade”, gav honom en förklaring till fascismens uppkomst och segertåg. Och Nils Beyer framhävde ihärdigt det ansvar som i detta sammanhang faller på människor som Carl-Henrik själv, på ”hjärnans arbetare”.⁵

Tydligt påverkad av Lenins *Imperialism som kapitalismens högsta stadium* karakteriserade Nils Beyer kapitalismens aktuella kris, den stora depressionen, inte som en vanlig och övergående ekonomisk kris utan som kapitalismens slutgiltiga kris, dess dödsryckningar. Och fascismen måste förstås som ett uttryck för ”den dödsdömda kapitalismens rasande kamp för sitt eget liv”.⁶ Fascismen är, enligt Beyer, finanskapitalets produkt, men den utnyttjar samtidigt befolkningens antikapitalistiska stämningar. För att motverka ett avslöjande av denna förljugenhet propagerar fascisterna en form av anti-intellektualism. De måste frukta allt kritiskt tänkande och försöker därför ”förkväva all fri och sanningssökande vetenskap”. Det vilar med andra ord ett tungt — även etisk-moraliskt — ansvar på de intellektuella som ”borde känna det som sin plikt att slå vakt om den intellektuella redligheten och den intellektuella redigheten”. I denna situation — då det en gång progressiva borgerskapet i den slutliga krisens spår alltmer fräts sönder av förvirring och anti-intellektualism — måste de ansvarsfulla och etiskt motiverade intellektuella ställa sig på arbetarklassens sida.

”Vi kände instinktivt vår skyldighet”, minns Hermansson, ”att bidra till att utveckla en motkraft.”⁷ Tillsammans med två klasskamrater från läroverket, Lennart Hansson och Evert Nordling, vände sig Carl-Henrik i mars 1935 till redaktionen för Sveriges Socialistiska Gymnasistförbunds tidskrift och bad om att få en del gratisexemplar för utdelning för att ”söka intressera Sundsvall-gymnasisterna för de idéer, vilka bära Eder tidning”.⁸ Aktionen var tänkt som ”en motvikt mot den höger- och nazistpropaganda, som bedrivs i vårt läroverk”.⁸ Av en medlemsförteckning i SSGF:s arkiv framgår att de tre kamraterna även blivit medlemmar i gymnasistförbundet, men deras eventuella verksamhet har inte efterlämnat några synbara spår. Det beror väl främst på att politiska föreningar var förbjudna av skolans rektor. Gymnasisterna fick inte ens ha ett politiskt föreningsmärke på sig. När de tre kamraterna senare beslöt att följa Nils Beyers uppmaning att ”ställa sig på arbetarklassens sida” och gick med i den socialdemokratiska ungdomsklubben *Frihet* förbjöds de också att bära SSU-nålar på Sundsvalls läroverk.⁹

² Hermansson 1993, s. 41.

³ Ibid., s. 39.

⁴ Beyer 1934.

⁵ Hermansson 1993, s. 45.

⁶ Cit. efter Skoglund 1991, s. 195.

⁷ Hermansson 1993, s. 39.

⁸ Brev till Herr redaktör, Sundsvall, den 23 mars 1935, i SSGF:s (Ung Front) arkiv, Arbetarrörelsens arkiv, Arab.

⁹ Enligt Hermanssons information till mig.

Ungdomsklubbens ideolog var Ivar Berg, senare i livet ledande socialdemokratisk kommunalman i Kramfors. Under ungdomsåren stod han i hård Opposition till förbundsledningen i Stockholm, med Torsten Nilsson och Folke Thunborg i spetsen. Det var Berg som närmast tog hand om Hermanssons politisk-ideologiska fostran. Föredrag och diskussionsinlägg i klubben från den senares sida vittnar om att Berg hade varit framgångsrik. Carl-Henrik är inte bara kritisk mot förbundsledningen och förbundet *Frihet*. Han kritiserar från vänster-socialistiska utgångspunkter den ekonomistiska ensidighet som präglar hela det socialdemokratiska projektet. I ett diskussionsinlägg konstaterar han att den svenska socialdemokratiska rörelsen ”under sin snart femtioåriga tillvaro i stort sett gått ständigt framåt” och den ”har verkligen lyckats göra samhället en hel del bättre”, mera demokratiskt och den har åstadkommit ”en viss grad av jämlikhet mellan människor”. Men trots dessa framsteg saknas något avgörande i ritningarna för det socialdemokratiska samhällsbygget, nämligen:

socialismens allt genomsyrande ide, den om broderskapet, har tappats bort på vägen. [...]

Socialismen är inte som den borde vara, livsåskådning, den har blivit blott och bart en ekonomisk åskådning. [...] Reformismen och sakligheten i all ära, den måste vi naturligtvis bygga på, men med siffror och fakta allena erövra vi ej folket och världen.

Särskilt ödesdigert för socialismens framtid är att dess ”allt genomsyrande ide har tappats bort även i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen, vars uppgift enligt stadgarna borde vara att ”genom ett kraftigt fostringsarbete skola arbetarungdomen till kunniga och dugande kämpar i arbetarklassens strävan för socialismens genomförande?” Men, frågar Carl-Henrik, ”hur sker detta på S.D.U.K. Frihet i Sundsvall?” Den beklämmande sanningen är att talet om ”nöjesklubbister synes ej vara oberättigat”. Visserligen hör nöjen ungdomen till och ”i och för sig är det intet ont i att man har roligt på klubbmötena. Men när nöjena få tränga tillbaka det socialistiska fostrings-arbetet då börjar det se betänkligt ut. Och så har det utan tvivel skett även i vår klubb? Klubbarna är inte längre vad de enligt stadgarna borde vara. De har blivit ”självändamål, medlemsstockens ökning och kassans förstärkande ha blivit det. Man strider för ökat medlemsantal och ökad kassabehållning och inte för de socialistiska idéerna. Den vägen barkar det rakt åt helvetet!” Den socialdemokratiska ungdomsklubben upplevdes av Carl-Henrik inte som det politiska hem han längtat efter. Han tvingades konstatera att en ”ärlig vilja att arbeta i de socialistiska idéernas tjänst” möts i klubben inte av det förväntade gensvaret. Ungdomsklubben med dess — för hela arbetarrörelsen typiska — reserverade eller fientliga attityd mot intellektuella var inte heller den rätta miljön för att utveckla sin egen personlighet.¹⁰

”All konst har en tendens”, slog den sjuttonårige gymnasisten fast i ett föredrag om ”Brytningen mellan 80-tal och 90-tal” i den svenska litteraturens historia.¹¹ Betraktar vi konstnären och hans ställning i samhället, fortsatte han i sin provokativt tillspetsade inledning ”om konsten, konstens funktion i samhället och dess användande i de politiska striderna”, så ”få vi inte glömma att konstnären själv blott är en social produkt, att hans psykologi och hans konstnärliga verksamhet bestämmas av de ekonomiska krafter som verkar i hans tid. [...] Vi kan helt enkelt betrakta konstnären som ett instrument för tidens ekonomiska krafter och konstnärens verksamhet i alla samhällen har bestått i deras ställningstagande i de sociala striderna för och emot de härskande klasserna?”

Carl-Henrik var säker på sin sak och han stoltserade med sina nyvunna — överlägsna — insikter: det är inte nödvändigt, menade han, att närmare motivera dessa påståenden, eftersom deras ”sanning följer ju omedelbart av den materialistiska historieuppfattningen och denna senares riktighet torde väl ingen människa på allvar idag kunna förneka”.

Sjuttonåringen hade skådat *Ljuset*. Det hade uppenbarat sig för honom i form av Ernst

¹⁰ ”Vårt arbete” (diskussionsinlägg i SDUK Frihet), i Hermanssons privatarkiv.

¹¹ ”Brytningen mellan 80-tal och 90-tal”, skolföredrag 1935, i Hermanssons privatarkiv.

Wigforss' klassiska text från 1908: *Materialistisk historieuppfattning och klasskamp*. I denna skrift hittade Carl-Henrik vad han hade sökt: ”Men jag skall göra mitt att söka återfinna / min andes glömda mål, min längtans hopp, /.../ min tankes skepp den rätta kursen giva / och alla falna dokument i stycken riva.”¹² Den första kontakten med den materialistiska historieuppfattningen tycktes ge alla de efterlängta koordinater som behövdes vid ”den punkt, när livet vänder sig och man från ungdomsåren ramlar rakt ut i världen och måste orientera sig”.¹³ I marxismen hade han funnit den kompass som skulle hjälpa honom att hitta rätt i 1930-talets orättfärdiga och hotfulla värld. Den klargjorde hur allt hängde ihop och hur allt kunde förändras. Från denna logikens och rationalitetens fasta och säkra mark kunde han lyfta för att flyga runt i poesins och dramatikens himmel. Därifrån kunde han också i tankarna söka sig från det allt mörkare 30-talet bort till en bättre framtida värld, som numera inte längre var fantiserad och utopisk utan realistisk, ja till och med utlovad. Men hans intresse för poesi och skönlitteratur — och tidvis även för psykoanalys förhindrade att den marxistiska mark han lyfte ifrån blev alltför hårt och dogmatiskt förstelnad. Den blev tvärtom uppmjukad efter varje landning. Flygningarna i det kulturellas värld upplyste den nyfrälste marxistens rigorism.

De nya insikterna — den rätta kursen för den egna tankens skepp — berusar och ger en lyckokänsla, men de är ändå inget självändamål. En egoistisk individualism tillfredsställer inte i längden en ”hänsynstagande gemensamhetsmänniska”.¹⁴ Det gäller i stället att utveckla sitt eget tänkande för att hjälpa andra att hitta rätt. Det är det som är livets egentliga mening:

Jag och du, / som se och ana / gnistans flykt från bränderna, / skall dela med oss / av vår syn. / Vi avstår en gnista, / två många, / vi behålla blott vår egen andes, / och se, / den skall växa till ett stort ljus, / vars sken leder alla / på vägen. / Så är vårt liv / ändå ej förfelat. / Vi hjälpte. Vi levde.¹⁵

Precis hundra år tidigare och i samma ålder som Carl-Henrik hade en annan yngling gett uttryck för liknande tankar: Huvudmotivet som ska leda oss vid yrkesvalet, skrev den sjuttonårige Karl Marx i sin studentuppsats, är ”mänsklighetens väl”. Men motivet är tvåfaldigt: mänsklighetens väl å ena sidan och ”vår egen personliga fulländning” å den andra. Det ena utesluter inte det andra, tvärtom: de betingar varandra. Människan kan nämligen ”endast uppnå sin fulländning genom att verka för sin omvärlds fulländning och väl”. Målet är den egna individuella utvecklingen, ”människan som förädlar sig själv”, men inte för att njuta av en ”tarvlig, inskränkt, egoistisk glädje”, nej: ”Vår egen lycka tillhör miljonerna, våra gärningar fortlever i tysthet men i all evighet, och vår aska bestänks av ädla människors glödande tårar.”¹⁶

Två politiska öden i denna mörka tid

En januaridag 1937 träffades de för första gången. Efter att året innan tagit studenten i respektive hemstad Göteborg och Sundsvall hade de valt Stockholm för sina högskolestudier. Kaj Björk berättar i sina memoarer att han omedelbart känt en naturlig samhörighet med ”denne rödkindade yngling från Sundsvall”. Samhörigheten byggde i grunden på en politisk menings-frändskap. De var SSU:are, men båda brukade yttra sig om den socialdemokratiska partiledningen i ganska ”vanvördigt tonfall”.¹⁷ I över tre års tid — fram till tyskarnas överfall på Danmark och Norge i april 1940 — skulle de färdas på gemensamma politiska vägar. I de politiska frontbildningar och förkastningar, som andra världskrigets och sedan det kalla krigets olika faser gav upphov till, drevs de åt olika och under lång tid motsatta håll.

¹² Charles-Henri, ”Löfte och bön”, i *Vårt forum. Tidning för Norrlands studerande ungdom*, Höstnummer 1935, s 8 (min kursivering).

¹³ ”Tidningen *Frihet*”, debattinlägg (1935), manuskript i Hermanssons privatarkiv.

¹⁴ ”Vårt arbete”, Diskussionsinlägg i SDUK *Frihet*, 1935/36, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

¹⁵ Hermansson, ”Liv”, i *LIV* (stencilrad tidskrift), i Hermanssons privatarkiv.

¹⁶ Marx, ”Betrachtungen eines Jünglings bei der Wahl eines Berufes”, i *MEW Ergänzungsband I*, s. 594.

¹⁷ Björk 1984, s. 125.

Varför ledde liknande politisk-ideologiska övertygelser hos de båda till så skilda politiska livsöden?

När Hermansson och Kaj Björk sammanstrålade i Stockholm och förenades i det politiska engagemanget på samma sida bar de med sig olika erfarenheter ur skilda familjära, geografiska, politiska och psykologiska uppväxtmiljöer.

Kaj Björk kom från en intellektuell socialdemokratisk familj. Fadern var läkare och i unga år en av initiativtagarna till bildandet av Socialdemokratiska ungdomsförbundet. Kajs äldre bröder Leif och Lennart drogs redan som tonåringar in i socialistiska kretsar och blev aktiva i Clarté Redan från barndomsåren fast rotad i den socialdemokratiska rörelsen formades han i den göteborgska uppväxtmiljön i en korseld av politiska impulser och påverkan.

De båda stora tyska arbetarpartiernas nederlag i januari 1933 omskakade också deras respektive systerorganisationer i Kajs hemstad. ”Visst var det väl sant”, frågade sig den unge gymnasisten, ”att både den reformistiska socialdemokratin och de Moskvatrogna kommunisterna gjort bankrutt i Tyskland?” I denna situation vädrade små socialistiska grupper och riktningar, som hittills varit inklämda mellan socialdemokrater och kommunister, morgonluft. Ledaren för en sådan vänstersocialistisk strömning som attraherade Kaj Björk var Albin Ström, ordföranden för Fackliga Central i Göteborg. Han bildade ett eget parti sedan han uteslutits ur det socialdemokratiska partiet.

Socialdemokratins ledande gestalt i Göteborg var Rickard Lindström, chefredaktör för partitidningen *Ny Tid* och representant för partiets högerflygel. ”Om Rickard Lindström och hans socialistiska mästare är typiska för socialdemokratin”, suckade den 15-åriga Kaj, ”hur kan man då vara socialdemokrat?” Det var säkert svårt ibland. Men det kunde också finnas skäl att ha överseende med partiets brister: Eftersom han gärna ville pröva sina journalistiska möjligheter tog han redan tidigt kontakt med Rickard Lindström, fast han ”beundrade varken Lindström eller *Ny Tid*”. Han fick först några enstaka journalistiska uppdrag, lite senare mottogs även ”försiktiga trevare om mera systematiskt medarbetarskap ... med välvilja” och hösten 1934, knappt sexton år gammal, utrustades han med ett referentkort för *Ny Tid*.

Framtiden i Göteborg tedde sig tämligen ljus. Beträffande försörjnings- och karriärutsikterna visade under sommarens lopp ”Rickard Lindström allt större optimism om mina möjligheter att få anställning på *Ny Tid*”. Dessutom förbättrades de allmänna förutsättningarna för hans framtidsplaner avsevärt genom riksdagsvalet i september 1936. ”Iklädd vit studentmössa” delade han på valdagen ut valsedlar vid Latinläroverket i Göteborg och på kvällen följde han de ytterst glädjande valresultaten utanför *Ny Tids* hus vid Järntorget. Socialdemokratin var valets stora segerherre, och arbetarpartierna hade tillsammans fått majoritet i riksdagens andra kammare. Kaj hade entusiastiska förhoppningar: ”Vad kunde man då inte vänta sig?”

Men det fanns smolk i glädjebägaren, och de hängde samman med socialdemokratins hållning gentemot den politiska rörelse som alltmer hamnade i centrum för studentvänsterns politiska aktiviteter: solidaritetsrörelsen med den spanska republiken. Under hösten hade kommunisterna i Göteborg blivit mer aktiva i detta solidaritetsarbete, men viljan att hjälpa den republikanska sidan i Spanien spred sig till arbetarrörelsens alla grenar.

I oktober deltog Kaj Björk i Göteborgs första Spanieninsamling. ”Socialdemokrater och kommunister som i vardagslag bekämpade varandra”, minns han, ”kunde uppträda tillsammans på möten för Spanien”. Men den socialdemokratiskt ledda regeringen hade anslutit sig till den så kallade noninterventionsöverenskommelsen som i praktiken innebar att man övergav den spanska demokratin och lämnade fältet fritt för fascismen. Den svenska socialdemokratiska partiledningens och regeringens stöd till denna politik kom i fortsättningen att stärka Kaj Björks ”reservationer mot det parti, vars seger i september jag hade hälsat med

en sådan entusiasm”.¹⁸

Under hösten valdes en ny styrelse för Göteborgs socialistiska gymnastiförening. I den ingick — förutom Kaj Björk själv — även hans klasskamrater Jan Ek och Märta Katz.¹⁹ Båda skulle senare flytta till Stockholm för att studera medicin. Jan Ek blev en av Hermanssons närmaste vänner. Märta Katz skulle hösten 1939 hjälpa till vid flyttningen av Stockholms Clarté-sektion. Denna mörkhåriga, vackra och spåda flicka ”skulle jag vilja leva med”, tänkte Hermansson spontant. Det skulle bli så.²⁰

I december 1936 flyttade Kaj Björk till Stockholm, rikets huvudstad, den politiska maktens och därmed karriärmöjligheternas centrum. Han hade redan hemifrån på olika sätt förberett marken, skapat ett kontaktnät. Till en början kunde han dessutom röra sig i Stockholms socialistiska kretsar i sina äldre, uppskattade bröders fotspår. Efter flera resultatlösa telefonsamtal gick han, utrustad med ett rekommendationsbrev från mentorn Rickard Lindström, upp till redaktionen för partiets huvudorgan *Social-Demokraten*. Där fick han tag i chefredaktör Zeth Höglund som var ”fantastiskt vänlig” mot honom. Samtalet resulterade i några enstaka små journalistiska uppdrag. Det var bara början. Denna tidning var för Kaj Björk ”en arena, där man kunde göra insatser för socialismens sak”, men den var samtidigt en försörjningskälla under studietiden och den kunde ”kanske på sikt öppna vägen till ett riktigt yrke.”²¹

Kultur och/eller politik?

Den unge man, som redan några månader före Kaj Björks ankomst till Stockholm vinkat adjö till sin far på kajen i den lilla, trygga hemstaden Sundsvall för att med Sveabolagets ”Ragne” bege sig till det nya livet i rikets huvudstad, var inte alls lika självsäker och målmedveten som studenten från storstaden Göteborg. Efter en utvakad natt på fartygets däcksplats stod Hermansson nästa morgon ”med en väska i handen och några hundra i plånboken” — och med ovissheten som följeslagare — på Skeppsbrokajen i Stockholm. Han visste inte ens var han skulle bo. När han frågade en taxichaufför om han kände till ett billigt härbärge kördes han till Frälsningsarméns hotell på Drottninggatan. Därifrån började han sin nyfikna ”erövring av staden”.²²

Vad skulle han studera? Hans övergripande önskan var att förena intresset med nyttan, att läsa ämnen som intresserade honom och som ”samtidigt kunde vara basen för ett lämpligt yrke”. Men där stod han ”som Herkules vid skiljevägen. Kultur eller politik?”²³ Med tanke på det litterära intresse och den talang han visat under gymnasietiden pekade det mesta på det förra alternativet. Men kanske var detta enbart ett skenbart alternativ: kultur *eller* politik? Tydde inte hans uppfattning om de bådas ömsesidiga förhållande snarare på möjligheten att kunna förbinda dem?

Vilket yrke kunde ge utrymme för både den egna personliga utvecklingen och ”mänsklighetens väl” och samtidigt försona motsatsen mellan kultur och politik? Enligt gymnasten Carl-Henrik var det konstnären som ägde denna förmåga. I det redan nämnda litteraturhistoriska föredraget ”Brytningen mellan 80-talet och 90-talet” diskuterade han — efter det citerade koketteriet med sina nya ”materialistiska” insikter — konstens och konstnärens roll på ett mindre ekonomistiskt och dogmatiskt sätt. All konst, framhäver han, har ”sin grund i verkligheten” eller, enkelt uttryckt, ”i livet, om vi då i ordet liv sammanfatta allt det som människor ha någon erfarenhet av eller kunskap om. Det är till en framställning av livet som konsten syftar.” Men för att konst skall kunna uppstå fordras det ”en skapande kraft, som

¹⁸ Björk 1984, s. 112f.

¹⁹ Se Brev från Inger Ericsson till c s, 24/10 1936, i SSGP:s arkiv (Arab), Vol. 1.

²⁰ Hermansson 1993, s. 98.

²¹ Björk 1984, s. 118 ff.

²² Hermansson 1993, s. 48 f.

²³ *Ibid.*, s. 51.

ger den kunskap om livet, som varje människa i olika grad har, ett konkret uttryck". Och denna kraft är konstnärens. Ett självklart moment av detta konstnärliga konkreta uttryck är att "det är just sin egen mening om livet som konstnären framställer", det vill säga "konst är en framställning av livet så som konstnären uppfattat det." Konsten innebär alltså alltid ett konkret individuellt "ställningstagande till livet och till dess organisationsform, samhället?"

Nu kan man tänka sig olika skäl för att konstnären skapar ett konstverk. "Han kan göra det för att bli omtalad och berömd. Han kan göra det för att vinna makt och tjäna pengar och han kan göra det blott och bart med den avsikten att utöva inflytande på andra människors uppfattning och få dem att förändra sina tankar, känslor och handlingar." Det är just i den senare målsättningen som konstnären kan förena de båda motiven för ett lyckligt liv, som Marx skrivit och Carl-Henrik drömt om, och som kan upphäva det skenbara alternativet, kultur eller politik, i en enhet som förädlar båda sidor: kultur *och* politik.

I en artikel om filmen som konst definierar Carl-Henrik den eftersträvade meningen med sitt liv:

Men om man ej genom metafysiska spekulationer kan finna en mening med sitt liv eller inse dess betydelse, måste man, i sitt eget och andras intresse, dock sträva efter att ge det en mening, att göra det betydelsefullt genom att bidra till skapandet av ett innehåll i andra människors liv. Här har sedan länge konsten haft, har och kommer alltid att ha sin oskattbara betydelse.²⁴

Bland alla de olika konstarterna, fortsätter han, är just "filmen den förnämsta, därför att den genom sitt skiftande väsen har möjligheten att närma sig företeelserna från så många olika håll, och därför att den kan beledsagas av andra konstarter, av musik och av dramatik". Han är övertygad om att filmen är tidens och framtidens viktigaste konstart. Och det är regissören "som genom symboliska uttryck kan framhäva det som verkligen sker i det som synes ske". Därför skulle han helst av allt vilja bli filmregissör — om det bara fanns en framkomlig utbildningsväg. Men, beklagar han i sina *Minnen*, "på den tiden fanns det ännu ingen undervisning i filmkunskap. Filmen betraktades ännu inte som en konstform värdig ett särskilt akademiskt ämne?" Han började i stället läsa litteraturhistoria, ett andrahandsval som han också trivdes utmärkt med och som han fortfarande såg som ett steg mot karriären som filmregissör. Genom dessa studier kunde filmplanerna "få en fastare grund". Men ändå skulle han snart överge litteraturhistorien. När han i sina *Minnen* försöker besvara frågan varför han ändrade studieinriktningen, så är den "enda förklaringen jag kommer på ... att politiken tog överhanden. Då måste det bli statskunskap och nationalekonomi i stället, de båda ämnen som gav det teoretiska underlaget för det politiska handlandet."²⁵ Det var många i hans generation som genom tidsomständigheterna kände sig tvingade att ändra livets inriktning. Under 1930-talets andra hälft tenderade det politiska trycket och tidspressen inför den hotande katastrofen att förvandla allting till politik och att reducera den till omedelbara politiska handlingar och ingripanden här och nu. Såväl tidsperspektivet som politikens verksamhetsfält krympte. De tidigare insikterna — att kulturell verksamhet kunde vara nog så politisk och nog så betydelsefull för den som ville vara med om att förändra samhället — hade trängts undan av de "mörka tider" som Bert Brecht manat oss, *som föds sedan*, att minnas:

*Vad är det för tider, när /ett samtal som handlar om träden nästan är ett brott / för det döljer tystnad om så många illdåd? ...*²⁶

Vid sidan av studierna i statskunskap och nationalekonomi hos två av tidens stora andar, Herbert Tingsten och Gunnar Myrdal, fyllde politiken återstoden av dagarna och ofta även nätterna. Men var någonstans skulle han hitta sin politiska hemvist? Han kände sig fortfarande som socialdemokrat, fast han aldrig var så djupt förankrad i denna rörelse som Kaj Björk.

²⁴ Chas [Hermansson]: "Filmfaktorer", i *Vårt Forum*, höstnummer 1935, s. 1-2.

²⁵ Hermansson 1993, s. 51f.

²⁶ Brecht, *Till dem som föds sedan*, i Brecht 1998, s.145.

Clarté — politisk arena och en andra familj

Det var en politiskt fortfarande sökande och tvivlande student som hösten 1936 kommit till Stockholm. Att han på något sätt måste engagera sig politiskt var en av tiden påbjuden självklarhet, och att det måste ske på allmän socialdemokratisk eller socialistisk grundval var lika självklart. Det kommunistiska alternativet var för honom fortfarande — i ordets sanna bemärkelse — otänkbart, vilket framgår av sista raden i dikten *Dödsdansen* som han hade skrivit hösten innan:

*Dansen går kring nyskottad grav.
Döden har brutit sin lie av,
gasmask och automatgevär
dingla i stället i bältet.
Dödsskallemannen ej längre skär,
där han härjande går över fältet,
senapsgas, stinkande tjock och gul,
bärgar skörden för helvetets skjul.
Dansen går kring nyskottad grav.
Frälsare, var har du blivit av?
Kom, ty snart över världen fram
dödsdansen går i trampande svängar.
Först kommer döden, så hat och skam,
avund, ångest och hotade pengar,
gudar, fascister och mindre profeter,
Hitler och Stalin och allt vad dom heter.²⁷*

Under de första veckorna i Stockholm var Hermansson oorganiserad. För SSU-medlemmar var det annars brukligt att 'flytta sin medlemsbok' över till en klubb i den nya hemstaden. Om inte annat så var detta det enklaste sättet att få kontakt med politiskt likasinnade. Men Hermansson tvekade. Hans första politiska insats i huvudstaden gjorde han som utdelare av socialdemokratiskt propagandamaterial vid höstens val. Det var kusinen Rune, då SSU-medlem och senare konsultativt statsråd, som hade värvat honom till valarbetet. Valnatten tillbringade han tillsammans med några kamrater från Sundsvall. När det historiska resultatet förkunnades såg Hermansson, precis som Kaj Björk i Göteborg, en ljus politisk framtid för Sverige: ”Nu skulle marschen mot socialismen börja.”²⁸

Hur kunde man på bästa sätt delta i denna marsch? Hermansson och några av hans kamrater från Sundsvall beslutade att söka upp SSU:s kansli på Sveavägen 68. De släpptes fram till förbundsordföranden Torsten Nilsson som gav dem rådet att vara verksamma antingen i en ungdomsklubb eller i den socialdemokratiska studentföreningen. Entusiasmen var inte överdrivet stor, inte för någotdera alternativet. Vad gäller studentföreningen så delade Hermansson de radikala studenternas motvilja mot denna ”rävfarm”: ”Den betraktades som enbart en karriärstege i partiet.”²⁹ Men han anslöt sig inte heller till en ungdomsklubb — inte förrän han stötte ihop med Kaj Björk.

SSU-distriktet i Stockholm var vid den tiden en av huvudarenorna i striden mellan de båda politiska falangerna inom socialdemokratin, 'höglundare' och 'per albinister', en strid som var ett svagt eko av de motsättningar som 1917 hade lett till partisplittringen. Kaj Björk hade efter ankomsten till Stockholm kastat sig in i den politiska striden på höglundarnas sida. Han hade gått med i den nybildade Birkaldubben i Rörstrandsområdet, där även Hermansson bodde. Enligt de ursprungliga planerna skulle höglundaren Conny Andersson ha blivit klubbordförande. Men Conny blev, som Kaj Björk framhäver i sina memoarer, ”något så ytterligt

²⁷ Chas [Hermansson]: *Dödsdansen*, i *Vårt forum*, höstnummer 1935.

²⁸ Hermansson 1993, s. 68.

²⁹ Ibid.

sällsynt som en socialdemokratisk Spanienfrivillig”.³⁰ Eftersom rykten om hans radikalism hade gått före honom såg höglundarna till att Björk valdes till ordförande. Det gällde nu att samla och utöka styrkorna. Björk sökte därför dra in Hermansson i den socialdemokratiska inbördesstriden och övertalade honom att gå med i Birkaklubben. På klubbmötet den 9 april 1937 kunde Hermansson rapporteras som ny medlem.³¹

Hermansson sympatiserade politiskt med den radikala sidan, höglundarna, men samtidigt tyckte han illa om ”konspirerandet och fraktionsmakeriet”. Han ledde visserligen en studiecirkel om *Kommunistiska manifestet*, men ”gled mer och mer bort från klubbarbetet och upphörde snart helt att besöka mötena.” Han började betrakta sig som en f.d. SSU-medlem. Att säga farväl till den socialdemokratiska ungdomsrörelsen kändes inte alltför tungt eftersom Hermansson redan hittat ett bättre alternativ för sitt politiska engagemang, ja mer än så: han hade hittat ett forum för både politisk verksamhet, för sina kulturella intressen, sin intellektuella utveckling, för vänskapliga relationer och kärleksförbindelser — ett forum alltså för hela människan. Redan hösten 1936 hade han blivit medlem av Clartés stockholmssektion. Den skulle under de följande tre åren bli ”ett slags andra familj” för honom.³²

I slutfasen av första världskriget hade den franske författaren Henri Barbusses roman *Clarté* (Klarhet) utkommit, en stridsskrift mot det pågående massmordet. I syftet att förhindra en upprepning av det skedda bildades på hans initiativ hösten 1919 en internationell fredsorganisation för intellektuella som fick namnet *Clarté*. Den skulle verka för ”intellektuell solidaritet och nedbrytning av alla skiljemurar mellan nationer och människor som kämpa mot militarism och för social jämlikhet”.³³ I överensstämmelse med dåtidens vänstersocialistiska strömningar hävdade den nya organisationen att det enda sättet att effektivt bekämpa kriget var att bekämpa dess upphov, det kapitalistiska systemet. Vägen till fred måste gå via samhällets socialistiska omdaning. Det var denna insikt som skulle ge den nya fredsorganisationen dess klarhet, *clarté*. I ledningen för Clartés internationella organisation satt bland annat Georg Brandes, Anatole France, Ellen Key, Selma Lagerlöf, George Bernard Shaw och Upton Sinclair. Men den internationella sammanslutningen blev — i likhet med de flesta nationella organisationerna — kortlivad.

Clarté-rörelsen i Sverige hörde till undantagen. Den bildades i början av 20-talet av några vänstersocialister med språkvetaren och slavisten Hannes Sköld i spetsen. En fullständig lista över kända kulturpersonligheter, vetenskapsmän och politiker som under 20- och 30-talen engagerat sig i Clarté skulle bli ganska lång. Hermansson nämner i sina *Minnen* bland annat Arnold Ljungdal, Per Nyström, Tage Erlander, Karin Boye, Erik Blomberg, Axel Strindberg, Artur Lundkvist, Moa Martinson, Ivar Lo-Johansson och Nils Ferlin.³⁴ Clarté stod för en pluralistisk socialism, den verkade som öppet diskussionsforum för alla socialistiska riktningar; där fanns socialdemokrater, socialister, vänstersocialister, kommunister, syndikalister, anarkosyndikalister osv.

Tidskriften *Clarté* speglade rörelsens speciella profil genom att kombinera politiska och ideologiska debattartiklar med lyrik och litterära essäer. Sedan 1934 hade Clarté också ett eget bokförlag med en uttalat antifascistisk profil. Under första året publicerades ett par nummer av tidskriften *Mänsklighet* med konstnärliga bidrag av bland annat Albin Amelin och Bror Hjorth och med vers och prosa av Stellan Arvidson, Erik Blomberg, Eyvind Johnson, Pär Lagerkvist, Arnold Ljungdal, Ivar Lo-Johansson, Artur Lundkvist, Harry Martinson, Moa Martinson och Vilhelm Moberg. Två år senare utgavs dokumentverken *Bruna boken I och II*, om riksdagshusbranden i Berlin, den följande fascistiska terrorn och om rättegången mot

³⁰ Björk 1984, s. 124.

³¹ Se Birka SDUK, Protokollbok 1936 24/10-27/1 1939, möte fredagen den 9 april 1937, § 4, Arab.

³² Hermansson 1993, s. 69f.

³³ Cit. i Skoglund 1991, s. 139.

³⁴ Hermansson 1993, s. 71. Nerman 1962 är rik på fakta och personuppgifter; se även Bergen 1945.

Dimitroff i Leipzig.

Det var såväl denna symbios av kultur och politik som den öppna socialistiska debatten som attraherade Hermansson.

När Hermansson hösten 1936 gick med i Clarté hade kampen mot den framryckande fascismen, organisationens politiska huvuduppgift sedan 1933, fått en ny och central front: spanska inbördeskriget. Den antifascistiska kampen fördes nu inte längre bara på en abstrakt, intellektuell nivå mot en likaså abstrakt fiende. Den internationella fascismen hade blivit konkret genom sina terrorbombningar och sitt militära stöd åt dem som försökte driva bort den valda regeringen och avskaffa demokratin i Spanien. Men det viktigaste var att fascisternas frammarsch för första gången stötte på beslutsamt och långvarigt motstånd. Det tycktes vara möjligt att stoppa den. När anhängarna av den valda regeringen med vapen i hand ställde sig i vägen för den framryckande spanska reaktionära högern, upplevdes det som en vändpunkt för hela den europeiska vänstern, som hade befunnit sig på en ändlös och demoraliserande reträtt.

Omedelbart efter inbördeskrigets utbrott anslöt sig utländska frivilliga till regeringstrupperna. Komintern började organisera den Internationella brigaden, vars första kontingenter anlände i mitten av oktober 1936. Sammanlagt skulle över fyrtiotusen unga frivilliga från hela världen kämpa i Spanien för att stoppa fascismen och försvara demokratin — och då inte bara i Spanien. Från Sverige anslöt sig runt 500 frivilliga till brigaden — de flesta kommunister. Även flertalet av de 172 svenskar som stupade i Spanien var medlemmar av kommunistpartiet eller dess ungdomsförbund. Bland brigadisterna fanns också några clartéister. Den förste svensk som kämpade i Spanien var kommunisten och clartéisten Olle Meurling. Han stupade redan den 20 december 1936 efter tre veckor vid fronten. Kort därefter stupade en annan clartéist, Krister Reuterswärd.

I *Spanienrörelsen* kunde alla på olika sätt engagera sig som individer. Clartéisternas bidrag bestod i insamlingar, tal på Spanienkommittéernas möten, deltagande i diskussioner, författande av artiklar och kulturella framträdanden.

Stockholms *Spanienkommitté* hade den 22 oktober 1936 kallat till sitt första stora opinionsmöte. Det var en helt ny och enastående upplevelse för huvudstadens nye medborgare Hermansson att tillsammans med så många likasinnade lyssna på Zeth Höglunds eldande tal i ett fullsatt Auditorium, Stockholms största församlingssal. Hermansson fylldes av en entusiasmerande känsla av gemenskap med tidigare generationer fredsaktivister när Höglund meddelade att Selma Lagerlöf var bland de första som lämnat sitt bidrag till Spanienkommitténs insamling. För clartéister som Hermansson förkroppsligade denna snart 80-åriga författarinna drömmen om en förening av kulturella gärningar och politiskt engagemang.

Hermanssons första aktiva insats för den spanska demokratin var att den i november 1936 samla in pengar i trakterna kring Karlaplan. Den i andra sammanhang ofta demonstrerade givmildheten i dessa kvarter höll sig denna gång till — ideologiskt bestämda — gränser, även om det fanns ”ett och annat lysande undantag”. Men i andra, mindre bemedlade kvarter var solidariteten med den spanska demokratin desto större. Författare och konstnärer bidrog med sina verk till att öka både insamlarnas engagemang och allmänhetens praktiska solidaritet. Ture Nermans dikt deklamerades ofta:

*En slant, kamrat, till Spanien, en krona till Madrid!
Ett handslag åt kamraterna som kämpar folkets strid!
Vill du, att våldet vinner och bödeln tränger in?
En slant, kamrat, till Spanien, ty Spaniens kamp är din!
Din sista slant åt jältarna, att hjälpa dem att slåss!
Spanjorerna ger mycket mer, de ger sitt liv för oss.*

Man kan anta att det var en nöjd och stolt student som under julferierna återvände till sin familj och sina kamrater i Sundsvall. Han gästade sin gamla SSU-klubb för att hålla ett föredrag om den svenska riksdagen och dess arbete. Studenten från huvudstaden ombads att uppträda i Skönviks Folkets hus vid den traditionella julsammankomsten. Han skulle hålla sitt första offentliga tal. Nyss nitton år fyllda och nervös gick han fram till talarstolen i den fullsatta lokalen för att denna juldagseftermiddag hålla ett politiskt föredrag om kriget i Spanien och om behovet av solidaritet med den spanska demokratin. Arrangörerna var nöjda och klappade honom på axeln. Det var hans sista framträdande som medlem av den socialdemokratiska rörelsen i sin gamla hemstad.³⁵

Hermanssons världsbild komplicerades nämligen då han under kommande månader upptäckte att engagemanget för den spanska demokratin inte bara var illa sett i Stockholms överklasskvarter. Men varför, frågade han sig, deltog inte den egna rörelsen, socialdemokratin, helhjärtat i solidaritetsarbetet? Han tvingades konstatera att det främst var unga kommunister som hade anslutit sig till Internationella brigaden och som var eldsjälarna i insamlings- och solidaritetsarbetet här hemma. Däremot var det socialdemokratiska ungdomsförbundet efter inbördeskrigets utbrott — med Kaj Björks ord — mer upptaget av att samla pengar till en förbundsskola i Bommersvik än av att uppmuntra till insatser för Spanien, vare sig det gällde pengar eller personliga offer.³⁶

Clartéisterna var medvetna om att det huvudsakliga ansvaret för sveket mot den legala spanska regeringen vilade tyngst på de större makterna, Frankrike och Storbritannien. Omedelbart efter krigsutbrottet pekade tidskriften *Clarté* på att krigets utgång inte främst var ett resultat av de inre styrkeförhållandena i Spanien utan av ”att de fascistiska makterna utan skrupler lämnat sina meningsfränder i den spanska inbördesstriden all den hjälp, som de varit i behov av, under det att de demokratiska staterna ansett sig böra avstå från all inblandning”. Västmakterna hade enligt *Clarté* ett politiskt ansvar inför den demokratiska opinionen i Europa, vilket inte fick överskylas av en ”tämligen illusorisk för att inte säga tvetydig” noninterventionspolitik.³⁷ Västmakternas fortsatta agerande under de följande månaderna föranledde *Clarté* redan hösten 1936 att konstatera: ”Hoppet om en omsvängning i noninterventionfrågan från dessa maktors sida är sålunda förbi.”³⁸ Men man hoppades fortfarande på att fortsatt och intensifierad opinionsbildning skulle resultera i en omsvängning av den svenska socialdemokratis och regeringens inställning.

I mars 1937 hade Sveriges riksdag antagit en lag som kriminaliserade hjälpen till den spanska regeringssidan och svenska frivilligas deltagande i kriget. Strängt straff stadgades även för värvning av frivilliga och det beslutades åtgärder för kontroll av export och resetrafik till Spanien. Spanska republikens sista sändebud i Sverige, Isabel de Palencia, beskrev i boken *Spanien mot friheten* verkningarna av Sveriges deltagande i noninterventionspolitiken. Hon ställde den anklagande frågan hur civilbefolkningen kunde skyddas när den svenska lagstiftningen förbjöd republiken att köpa luftvärnsartilleri:

Jag kan vittna att så förhöll sig, ty då jag anhöll i Sverige att få köpa tvåhundra Bofors luftvärnskanoner uteslutande till försvar för öppna städer i Spanien blev det ett obevekligt nej med hänvisning till noninterventionsoverenskommelsens bestämmelser.

Yngve Möller som kommenterar detta i sin Sandlerbiografi framhäver att ”kontrasten var skärande till den militära hjälp som axelmakterna lät flöda in till Franco och som efter tre år fällde avgörandet”.³⁹

³⁵ Hermansson 1993, s. 69ff.

³⁶ Björk 1984, s. 124.

³⁷ Krönika: ”Läget i Spanien”, i *Clarté* nr 9/1936.

³⁸ Krönika: ”Efter Madrids fall?” i *Clarté*, nr. 10/1936.

³⁹ Möller 1990, s. 311.

I protest mot regeringens agerande antog Clartés kongress i september 1937 en resolution där det inledningsvis konstaterades att den spanska högerns och militärjuntans uppror mot den legala regeringen fått stöd av ”världsfascismens förenade krafter”. Därigenom har kampen

undan för undan förvandlats från ett inbördeskrig till ett europeiskt krig i miniatyr, som hotar världens fred. [...] Kongressen kräver vapen åt den spanska republiken [...]. Vi hemställer även till regeringen, att den lag, som kriminaliserar de svenska frivilligas hjältemodiga insatser i kampen mot fascismen, snarast möjligt måtte återkallas.⁴⁰

Clartés vädjan möttes dock av döva öron. Ture Nerman fångade Hermanssons och hans kamraters besvikelse i denna vers:

*”Försiktighet, se bara på, så tyst och neutral”,
så manar statskloketen feg och hycklande och hal.
”Försiktighet— så ingen bomb slår i vår ankdamm ned,
må hela världen brinna upp — om bara vi har fred.”*

Förhållandet till Spanien upplevdes av clartéisterna inte bara som ett vanligt politiskt ställningstagande. Spanien sågs som den avgörande fronten i en internationell politisk-ideologisk strid om Europas framtid. ”Demokratins och den spanska arbetarrörelsens kamp, det första framgångsrika motståndet mot fascismen var”, enligt clartéisten Eskil Bergen, ”helt enkelt något heligt, något som icke kunde misslyckas därför att det inte fick misslyckas.”⁴¹ Det var också därför reaktionerna mot socialdemokratins hållning skulle bli så djupgående.

Men socialdemokratins politiska ambivalens i Spanienfrågan får inte ses som en isolerad företeelse. Den var endast ett konkret uttryck för dess allmänna hållning — en ”demobiliseringsstrategi”⁴² — gentemot såväl den internationella som den nationella antifascistiska kampen.⁴³

Den samlade erfarenheten av västmakternas noninterventions- och *appeasement*-politik och av socialdemokratins demobiliseringsstrategi satte allt djupare spår i Kaj Björks och Hermanssons politiska medvetande. Det skapade samtidigt öppningar för andra intryck. Som Hobsbawm framhäver inskräpte framför allt västmakternas noninterventionshyckleri i spanska inbördeskriget ett förakt för dem hos både fascister och antifascister. Det innebar samtidigt ”en väldig prestigevinna för Sovjetunionen, den enda makt som hade kommit till den lagliga regeringens hjälp, och för kommunisterna i och utanför landet, inte bara för att de hade organiserat hjälpen internationellt utan också för att de inom kort visade sig vara ryggraden i republikens militära insatser”.⁴⁴

I Sverige var bilden inte så entydig. Visst noterade clartéisterna med uppskattning svenska kommunisters engagemang för Spanien, både här hemma och vid den spanska fronten. Kaj Björk framhävde i en artikel hösten 1938 att man visserligen såg skillnaden mellan socialdemokratisk och kommunistisk åskådning, men att man samtidigt, framför allt inom studentvärlden, också upptäckte ”hur mycket som förenar”, och han förklarade: ”När kampen gäller framsteg eller reaktion, betyder diskussionerna om reform eller revolution föga.”⁴⁵ Men å andra sidan betraktade till och med majoriteten av de sovjetvänliga clartéisterna och de som sympatiserade med den kommunistiska åskådningen de partianslutna kommunisterna ”gärna som en smula inskränkta”. Denna uppfattning delades också av Hermansson som enligt Björks trovärdiga vittnesmål inte kunde ”ta det svenska kommunistpartiet riktigt på allvar”.⁴⁶

⁴⁰ ”Clartékongressens resolution om Spanien”, i *Clarté*, nr. 8/1937.

⁴¹ Bergen 1945, s.23.

⁴² Johansson 1997, s. 156.

⁴³ Se Schmidt 2002, s. 81ff.

⁴⁴ Hobsbawm 1997, s. 187f.

⁴⁵ Kaj Björk, ”Svensk student ser på världen”, i *Clarté*, nr. 10/1938, s. 7.

⁴⁶ Björk 1984, s. 28/169. I ett samtal med mig bekräftade Hermansson denna sin dåtida helt ointresserade och

Det finns inga skriftliga spår som skulle kunna antyda Hermanssons syn på detta parti. Det var tydligen än så länge inget tema för honom. Den enda dokumenterade gång han tog ställning till ett kommunistpartis politik var våren 1939 i en artikel i *Clarté*. Han diskuterade där den socialdemokratiska ledningens och i synnerhet partiledaren Hanssons ”nya fosterlandskärlek”, som fick sitt utlopp i den folkhemiska parollen: ”Vi sitta alla i samma båt.” Enligt Hermansson anslöt sig även ”den radikalaste arbetarfalangen”, dvs. kommunistpartiet, med ropet ”Rädda Sverige!” till den nya fosterländska gemenskapen. Han framställde den fosterländska ideologin som en ambivalent och potentiellt farlig företeelse. Anammandet av denna ideologi var tänkt som ett försök från arbetarrörelsens sida att ta bort ”den fosterländska vinden ... från fascisternas segel”, men ”dess faror är uppenbara. Med den fosterländska ideologin följa vissa associationskomplex, som det kan vara utomordentligt svårt att frigöra sig ifrån.” Han förtydligade detta med hänvisning till utvecklingen i Tyskland. Under hela 20-talet ”preparerades” den socialdemokratiska rörelsen ”med fosterländska motiveringar och fraser”. För den tyska kommunismen dröjde det visserligen längre innan samma process ägde rum även där, men när den slutligen kom ”var den av desto våldsammare karaktär”. Under vissa perioder före sammanbrottet 1933 ”fördes i de kommunistiska tidningarna ett språk och talades det i ordalag, som ej voro grundväsentligt skilda från den tyska nazismen. Att olika syften lågo bakom denna fraseologi är en annan sak.” Under såväl socialdemokratins som kommunismens medverkan hade arbetarklassen ”ideologiskt förberetts för nazismens makterövring. Att den ideologiska förvirringen var en bidragande faktor vid nazismens seger torde vara säkert.”⁴⁷

Hermansson hade visserligen fjärrat sig allt mer från socialdemokratin men han befann sig fortfarande på ideologisk och politisk distans till den organiserade kommunismen i Sverige. Han uppfattade sig vid den här tiden närmast som anhängare av demokratisk-socialistiska idéer. Men som Kaj Björk påpekar försökte han själv i likhet med Hermansson och många andra clartéister förena en anslutning till dessa idéer ”med beundran för Sovjetunionen”, samtidigt som man hade ett distanserat förhållande till det svenska kommunistpartiet. Björk hittade ett auktoritativt teoretiskt stöd för detta försök i austromarxisten Otto Bauers bok *Zwischen den Weltkriegen*. I ett ”entusiastiskt referat” i *Social-Demokraten* återgav han Bauers ”slutsatser av demokratins nederlag på kontinenten och den socialistiska uppbyggnaden i Sovjetunionen”. Det gällde att ”förena den demokratiska socialismens etos och den revolutionära socialismens patos till en högre enhet”. Man måste ”skapa förståelse för Sovjetunionens kamp men samtidigt förbehålla sig en positiv kritik av sovjetsystemets ofullkomligheter”.⁴⁸ Detta tycks också ha varit Hermanssons uppfattning vid denna tid.

Clartéisternas sovjetbild: löfte och 'antifascistiskt bålverk'

Jag var ju socialdemokrat hela tiden
men visst trodde vi på ryssarna.
PER NYSTRÖM⁴⁹

Sveriges kommunistiska parti å ena sidan och Sovjetunionen å den andra var för Hermansson och Björk, liksom för den stora majoriteten av clartéisterna, uppenbarligen inte politiska företeelser av samma kvalité De delade visserligen kommunistpartiets folkfrontstanke, men partiets inre konstitution och yttre fysiologi och uppträdande gjorde det inte särskilt attraktivt för clartéisterna. Däremot uppfattades Sovjetunionens existens helt allmänt som en politisk tillgång och en förhoppning. ”Det var klart”, betonade Per Nyström, ”att vi som socialister hade en viss beundran för det som skedde långt borta i SU.” Allra viktigast var att detta land

likgiltiga hållning gentemot kommunistpartiet.

⁴⁷ Hermansson: ”Den nya fosterlandskärleken”, i *Clarté*, nr. 2/1939.

⁴⁸ Björk 1984, s. 140.

⁴⁹ Forser 1996, s. 315f.

ansågs vara ”bålverket och barriären mot Hitler”.⁵⁰ Det var just detta som Sovjetunionen symboliserade för Hermansson och de flesta clartéisterna: ett socialistiskt löfte och ett antifascistiskt bålverk.

Den clartéist som under de första åren i Stockholm tycks ha haft störst betydelse för utvecklingen av Hermanssons politiskt-ekonomiska tänkande var Kaj Björks äldre bror Leif. Hermansson ”minns särskilt den cirkel i Marx' Kapitalet som leddes av Leif Björk på lördagseftermiddagarna och som slutade med pyttipanna på närbelägna Metropol.”⁵¹

Hösten 1938 skrev Hermansson sin första längre artikel i *Clarté*. Den behandlade den så kallade socialiseringsfrågan. Han inledde artikeln ”Socialistiskt perspektiv” med att beklaga den svenska arbetarrörelsens fattigdom på teoretisk litteratur. De flesta hade väl sett ”denna teoretiska nakenhet” som ”ett bevis för den svenska arbetarrörelsens sundhet och livsduglighet”: Men han såg faran att ”arbetarrörelsens egna ledare genom avsaknaden av teoretisk förberedelse” i värsta fall ”kan godkänna och agitera för en politik, som visar sig vara till uppenbar nackdel för arbetarklassen.” I och med socialdemokratiens regeringsansvar hade de praktiska och dagsaktuella frågorna ytterligare skjutits i förgrunden. På detta sätt förblev socialiseringsfrågan det ”enda principiella spörsmål som står kvar och där full klarhet om partiets ställning ej skapats genom några utslutningar”. Men även denna fråga hade under årens lopp kommit mer och mer i skymundan, delvis därför att ”frågan i tjugotalets början fastlåstes i en kunglig nämnd”.

Hermansson följde diskussionen kring socialiseringsfrågan inom olika socialdemokratiska organ och konstaterade en ”fortskridande begreppslig förtunning”. Genomgången slutade med en kritik av Karl Fredrikssons uppsats ”Till reformpolitikens psykologi” i socialdemokratiens teoretiska organ *Tiden*. Han citerade Fredriksson som i hela partiets namn tog avstånd från ”samhälls-ingripanden på produktionens område”, främst från förstatligande, och som karakteriserade socialisering/förstatligande som ”en inbillad socialistisk trosartikel”. Hermansson sade sig inte vara förvånad över själva avståndstagandet men, fortsatte han,

vad som är värt att notera i detta sammanhang är emellertid, att teorien om dylika samhälls-ingripanden här måste belastas med tvenne förnedrande attribut för att framstå såsom någonting riktigt förkastligt: en trosartikel brukar i nutiden bemötas tämligen kallsinnigt och när den därtill är inbillad är den naturligtvis genast förd utanför all förnuftig diskussion.

Enligt Fredriksson var socialiseringsfrågan av underordnad betydelse eftersom det var fullt möjligt att med mindre långtgående politiska ingrepp skapa en kapitalism utan kriser. ”Detta är visserligen”, kommenterade Hermansson,

som tulipanarosen, lättare att säga än att göra. Ja, det är till och med värre än med tulipanarosen. En sådan kan man kanske tänka sig gjord med nutidens biologiska försöksresurser, men den krisfria kapitalismen — all världens ekonomiska laboratorier räcker inte till för att förverkliga den.

Den enda möjligheten till en krisfri ekonomi, dvs. att upprätthålla jämvikten mellan produktionskapacitet och konsumtionsförmågan, låg enligt Hermansson i ett ekonomiskt system som styrs ”efter samhälleliga — socialistiska — principer. Den måste bli en behovsproduktion i stället för en profitproduktion.”⁵² Värt att notera i detta sammanhang är att Hermansson inte reducerar socialistiska principer till vissa yttre former eller mekanismer som socialisering, förstatligande och planhushållning. Han lyfter i stället fram den socialistiska produktionsprincipens innehåll: att tillfredsställa individuella och samhälleliga behov. Produktionens former och mekanismer är endast medel för att nå dessa mål.

I socialiseringsfrågan gick inte bara Hermansson och bröderna Björk utan det stora flertalet

⁵⁰ Ibid., s. 113f.

⁵¹ Hermansson 1993, s. 70.

⁵² Hermansson, ”Socialistiskt perspektiv” i *Clarté*, nr. 11-2/1938.

clartéister i otakt med den socialdemokratiska reformismen i ”klassförsoningens” tecken.⁵³ För Clarté framstod en socialiserad och planerad ekonomi som enda alternativ till den kapitalism som nyss fört världen mot den ekonomiska, sociala och politiska katastrofens rand. Eftersom ett förstatligat produktionssystem och planhushållning ansågs vara socialismens främsta kännetecken var det också möjligt att karakterisera den förstatligade sovjetiska ekonomin som socialistisk. Mot bakgrund av kapitalismens stora kris kunde den 'krisfria' utvecklingen i Sovjetunionen verka som ett lysande löfte.

Det var under dessa intryck clartéisterna i slutet av september 1935 samlades till kongress i Lund. Det valdes ett verkställande utskott bestående av enbart socialdemokrater: Karl Nilsson, som ordförande, Leif Björk, Sven Andersson (inte identisk med dåvarande arbetarkommunens ordförande i Göteborg och blivande försvarsministern) och Gunnar Lange, sedermera civil- och handelsminister. Denna socialdemokratiskt dominerade kongress antog en resolution med bl.a. följande innehåll:

Samtidigt som den ekonomiska och politiska krisen härjat och fortfarande härjar de kapitalistiska staterna inom och utom Europa, karaktäriseras utvecklingen i Sovjet-Unionen av ett socialistiskt uppbyggnadsarbete i stegrat tempo och införande av mera demokratiska styrelseformer. Denna utveckling i Sovjet-Unionen utgör den internationella arbetarrörelsens största moraliska tillgång.⁵⁴

På kongressen två år senare, den första sedan Hermansson blivit medlem, bekräftades än en gång Clartés avståndstagande från ”vanföreställningen om en samhällsförändring, som inte förr eller senare spränger det bestående produktionssystemets skrankor”. För dem som lyckades ”genomtränga den officiella bildningens förhärlikande av den privatkapitalistiska hushållningen” blev det uppenbart att endast en ”socialistisk krispolitik” kunde övervinna depressionens verkningar. Och lika klart var att

vår kamp mot kriget måste bli en socialistisk kamp. Det nuvarande samhällets motsättningar leder till krig, den socialistiska produktionsordningen upphäver dessa motsättningar. Arbetarrörelsen är den främsta aktiva fredskraften, och den socialistiska Sovjetunionen är fredens tyngdpunkt.⁵⁵

I clartéisternas sovjetbild speglades egentligen inte den faktiska sovjetiska verkligheten. Man visste ju, som Leif Björk påpekade, att det handlade om ett försök att genomföra socialismen ”i ett efterblivet land”.⁵⁶ 'Sovjetunionen' var en metafor och en princip. Mot bakgrund av den kapitalistiska krisen gav industrialiseringsframgångarna i det efterblivna Sovjetunionen, som Clartés ordförande Karl Nilsson framhävde, framför allt en ”tydlig föreställning” om vilka gömda resurser ett mer utvecklat land som Sverige ”måste få, om man slipper att gå krokvägar kring den privata äganderättens domäner” och i stället inför ett socialistiskt ekonomiskt system med förstatligad industri och finanssektor och planhushållning.⁵⁷

Den positiva ekonomiska bilden fick med den nya sovjetiska författningens ikraftträdande 1936 också en politisk aspekt. Men inte heller här var det så mycket fråga om den konkreta politiska verkligheten i Sovjetunionen som om en framtida tendens och löfte. Återigen betraktades dessa tendenser, ”den nya författningens utsträckta politiska rättigheter” och den ”riktning utvecklingen kommer att gå”, mot bakgrund av ”den bild, som den borgerliga världen erbjuder under detta decennium, då de borgerliga demokratierna den ena efter den andra dukat under för reaktionen och är en statsform, som nästan utgör undantag från den allmänna regel: den fascistiska diktaturen.”⁵⁸

Ett konkret och talande exempel på denna — 'virtuella' — sovjetbild är nummer 1 i serien

⁵³ Lennart Björk, ”Saltsjöbaden”, i *Clarté*, nr. 3-4/1939, s. 14.

⁵⁴ Cit. i *Ny Dag*, 8/10 1935.

⁵⁵ Cit. i *Clarté*, nr. 9-10/1937, s. 5.

⁵⁶ Leif Björk: ”Socialiseringsfrågan”, i *Clarté*, nr. 3/1936.

⁵⁷ *Clarté*, nr. 6/1936, s.23.

⁵⁸ Sven Andersson, ”Sovjetunionen och demokratin. Den nya författningen”, i *Clarté*, nr. 7/1936.

”Sexualupplysning” som utgavs våren 1939 av *Clartés* redaktör Erik Persson (sedermera Gamby). Broschyren bar titeln *Samhället och könslivet*, och författare var Hermansson. Förlaget Clarté hade redan tidigare under 1930-talet publicerat flera broschyrer och böcker om sexualfrågor. Efter en framställning av situationen i den borgerlig-kapitalistiska verkligheten vände sig författaren i det avslutande avsnittet till ”Sexualrevolutionen i Sovjetunion”, men inte till en verklig sexualrevolution under verkliga, empiriska sovjetiska förhållanden, utan till en blandning av bristfälliga fakta, teoretiska härledningar och den nya sovjetiska grundlagens utfästelser. Beskrivningen av denna 'virtuella' sexuella revolution, som enligt författaren redan förverkligats i Sovjetunionen, var i själva verket en formulering av de egna förhoppningarna om ett framtida socialistiskt Sverige, av de förhållanden mellan könen och mänskliga relationer överhuvudtaget ”som det socialistiska samhället *vill skapa*”.⁵⁹

Faktaunderlaget beträffande den sovjetiska verkligheten hade Hermansson i likhet med de flesta clartéisterna hämtat från makarna Sidney och Beatrice Webbs *mastodontverk Sovjet Communism: a new civilization?*.

”Inte kunde väl dessa gamla inbitna fabianer och reformister”, resonerade Hermansson säkert som Kaj Björk, ”misstänkas för att förfälska verkligheten”?⁶⁰

Enligt Hermansson inträffade den grundläggande förändringen på det behandlade området i och med att oktoberrevolutionen avskaffade ”privategdomen som grundval för sexuallivet”. Han trodde sig kunna härleda långtgående konsekvenser av de ekonomiska förändringarna: Genom att kvinnans rätt till arbete likaväl som mannens är fastslagen i grundlagen, ”blir de sexuella förbindelsernas ekonomiska bas oväsentlig” och kvinnan måste inte längre leva under ett livslångt ekonomiskt beroende av mannen. ”Varje nyfött barn betraktas som en välkommen gäst och är enligt samhällets grundlag berättigad att erhålla en plats i samhället.” I Sovjetunionen lämnade den nuvarande ”ångestjagade och sjuka människan” plats för ”en kroppsligt och själsligt frisk människa, lugn, säker, med fullt utvecklat förståndsliv”.⁶¹

Även många antifascister som inte delade den positiva sovjetbilden förenades ändå med clartéisterna i övertygelsen om att Sovjetunionen var en viktig politisk och militär faktor i kampen mot den gemensamma fienden. Sovjetunionen ”är närmast den enda stat som har vågat säga ifrån, vad alla hederliga människor tänker om de fascistiska förbrytarnas framfart”.⁶² Redan hösten 1936 kunde man läsa i *Clarté* att nu ”äntligen en makt, Sovjetunionen, reagerat mot denna skandal” som bestod däri att ”de demokratiska staterna ansett sig böra avstå från all inblandning”, medan ”de fascistiska staterna utan skrupler lämnat sina meningsfränder i den spanska inbördes-striden all den hjälp, som de varit i behov av”.⁶³ Synen på Sovjetunionen som en bastion mot den fascistiska aggressionen var först och främst ideologiskt betingad. För clartéisterna var arbetarrörelsen ”den främsta och aktiva fredskraften”, och eftersom Sovjetunionen sågs som ett arbetarrörelse-projekt, en arbetarstat, kunde man karakterisera denna stat som ”fredens tyngdpunkt”⁶⁴ och som ”bålverket och barriären mot Hitler”.⁶⁵

Sovjetunionens anseende och betydelse hade vuxit dramatiskt i och med Münchenöverenskommelsen i september 1938 mellan Storbritannien och Frankrike och de fascistiska makterna Italien och Tyskland. ”Tiden efter München har varit en uppvaknandets period”, skrev *Clarté* i slutet av november 1938 och fortsatte:

⁵⁹ Hermansson: *Samhället och könslivet*, Sthlm 1939, s. 39 (min kursivering).

⁶⁰ Björk 1984, s. 165.

⁶¹ Hermansson: *Samhället och könslivet*, s. 37-39.

⁶² *Clarté*, nr. 9-10/1937.

⁶³ Krönika ”Läget i Spanien”, i *Clarté*, nr. 9/1936, s. 4.

⁶⁴ ”Vad är och vad vill Clarté”, i *Clarté*, nr. 9-10/1937.

⁶⁵ Forser 1996, s.111.

Münchenaffärens bästa lärdom borde vara, vilken utomordentlig roll de elementära klassintressena spelar i bourgeoisins utrikespolitiska överväganden. Tron på den breda demokratiska försvarsfronten har fått en knäck, och man har föga hopp om Chamberlains et consortes benägna medverkan i försvaret mot den fascistiska expansionen. Arbetarklassen måste i högre grad lita på sin egen kraft, och i varje demokratisk front måste just arbetarklassen bilda tyngdpunkten.⁶⁶

Västmakternas kompromisser med fascisterna ökade den sovjetiska ståndaktighetens utstrålning. Kaj Björk sammanfattade den 22 juni 1939 i *Clarté* den uppfattning av det internationella läget och av Sovjetunionens roll som delades av Hermansson:

Sovjetunionens existens är den bästa nyckeln till västmakternas undfallenhets-politik. Fascismens framgångar har haft mindre betydelse mot faran för ett ökat sovjetinflytande. [...] Den proletära diktaturen har skärpt utrikespolitikens drag av klasskamp. Klassintressena har under dessa sista sex år bestämt den politiska taktiken hos västmakterna.⁶⁷

Den internationella utvecklingen efter München hade frammanat ett större behov av och beredvillighet till antifascistiskt samarbete utöver skiljande partigränser. Den ideologiska demarkationslinjen mellan socialdemokrater, demokratiska socialister och kommunister blev alltmer utsuddad.

Den stora terrorn

Den i december 1934 mördades Leningrads partiledare Sergej Kirov med ett skott i ryggen. Kirov var mycket populär i Leningrad, revolutionens vagga, och sågs av många inom partiet som en given ledare för ett mera moderat, reformvänligt alternativ till Stalins brutala industrialiserings- och kollektiviseringsprojekt. Den moderata fraktionens framgång hade blivit uppenbar — även för Stalin — på partiets 17:de kongress i början av samma år. På grund av Kirovs popularitet och de förhoppningar som hade förknippats med honom var det inte överraskande att många krävde strängaste straff för den eller de skyldiga till det fega mordet.

Även om det enligt nyare forskning inte kan anses vara säkert att det var Stalin själv som lät utföra mordet, så kom ändå mordet på hans främsta politiska rival mycket lägligt. Omedelbart efter det att han fick kännedom om dådet lät han avfatta ett dekret som kom att bli känt under namnet "lagen av den i december". Stalins personliga order, som han den gången verkligen kunde utfärda i folkets namn, skulle bli det ideala verktyget för att iscensätta *Den stora terrorn*. Mordet framställdes som ett påtagligt bevis på förekomsten av en omfattande sammansvärjning som hotade landet, dess ledare och uppbyggandet av det socialistiska samhället. Det gav, som Nicolas Werth framhäver, "när som helst en utmärkt förklaring till systemets svagheter: om saker och ting gick dåligt, om livet var svårt, fastän det enligt Stalins berömda ord borde vara 'glatt och lyckligt, så 'berodde det på Kirovs mördare'."⁶⁸

Den terrorvåg som sattes igång efter mordet sammanföll i tiden med två hoppgivande företeelser: Sovjetunionens nyss påbörjade verksamhet i NF i den kollektiva säkerhetens tecken och Kominterns omsvängning till enhets- och folkfrontsstrategin. Den förvirring som dessa ytterst motstridiga signaler åstadkom i den antifascistiska rörelsen artikulerades tydligt i *Clarté* redan våren 1935 av den brittiska labourpolitikern G.D.H. Cole: "Den som studerar den ryska politiken blir ofta överraskad och förvirrad av de påfallande motsättningarna mellan vad som ter sig som höjden av upplysning och vad som likaledes ter sig som höjden av obskurantism?"⁶⁹ Detta pendelslag skulle präglade även de kommande åren. Terrorn nådde sin värsta intensitet och omfattning samtidigt som den nya sovjetiska författningen av clartéisterna kunde uppfattas som början till den efterlängtdade föreningen av socialistisk

⁶⁶ "Efter München", i *Clarté*, nr. 11-2/1938.

⁶⁷ Krönika: "Sovjetunionen och freden", i *Clarté*, nr. 6/1939.

⁶⁸ Werth 1999, s. 192.

⁶⁹ Cole, G.D.H., "Sovjetregimens två sidor", i *Clarté*, nr. 3/1935.

planhushållning och politisk demokrati.

Massterrorn hade skapat en irrationell psykos i Sovjetunionen och den spred sig som en epidemi även till kommunistpartierna i väst och försvårade eller omöjliggjorde ett förverkligande av den antifascistiska enhets- och folkfrontspolitiken. Samtidigt som det skulle ha krävts ett öppet och förtroendefullt samarbetsklimat i enhetens tecken tog det svenska kommunistpartiets ledning sikte på ”att fostra medlemmarna till vaksamhet mot partifientliga element”.⁷⁰ Partiordföranden Sven Linderot tolkade terrorn som ett nödvändigt och välkommet led i den gemensamma antifascistiska kampen. Under rubriken ”Goda perspektiv” antog han att de arbetande massorna i Sverige ”vet att Sovjets bajonetter är fredens och frihetens säkraste värn. Och de vet att kampen mot Sovjets alla fiender, kampen mot trotskistiska skadegörare och fascistagenter måste vara hela arbetarklassens kamp — i eget intresse för egen sak.”⁷¹

Den stora terrorns psykos började även härja vid den spanska fronten. Oroande nyheter därifrån kröp också — tvekande och i avmätta doser — in i clartéisternas kretsar. När t.ex. Zeth Höglund i *Social-Demokraten* skrev om försvinnandet av Andrés Nin, ledaren för den socialistiska organisationen POUM, kändes det, enligt Kaj Björks vittnesmål, ”i maggropen” men, tillfogade han, liksom många andra ”ville jag inte ta del av alltför många obehagliga fakta, som kunde störa en idealbild.” Det viktigaste var ju ändå uppslutningen kring det kämpande Spanien, och detta ”överskuggade allt annat”. Den spanska fronten, den enda som fortfarande bjöd effektivt motstånd, höll clartéisterna samman ”som en gemensam moralisk utmaning”. Vilken moralisk rätt hade man att tillåta dessa skrivelser, som ju än så länge måste betraktas som obestyrkta rykten, att försvaga den nödvändiga solidariteten och det antifascistiska engagemanget — i detta ögonblick, då kanske ”en man, en okänd, svag, kanske till och med sympatisk man ligger bakom en kulspruta och försvarar den spanska republiken”, som Eyvind Johnson skrev i sin roman *Nattövning?*⁷²

Med liknande resonemang hade de flesta clartéisterna tidigare tagit emot de otroliga nyheterna från Sovjetunionen som berättade att ”en lång rad gamla bolsjeviker med Sinovjev och Kamenev i spetsen stod inför rätta”, anklagade för att ha organiserat mordet på Kirov och även förberett undanröjandet av Stalin. Till skillnad från den kommunistiska pressen kände sig Clarté inte ”övertygad av det bevismaterial, som framlagts i processen”. Men denna skepsis, framhävdes i tidskriften, får inte ”avfärdas som 'antisovjethets'”. Det är tvärtom så att den inställer sig även hos dem, som utan att vara medlemmar i kommunistpartiet, ändå ”med sympati följt det ekonomiska och sociala framåtskridandet i Sovjetunionen”.⁷³

När nästa processvåg mot bland annat Bucharin inleddes, tyddes detta av *Clarté* som belägg för att de anklagade ändå måste ha ”deltagit i en komplott mot den rådande regimen”. Men liksom ”de flesta, dvs. den icke-kommunistiska opinionen”, ansåg man sig fortfarande vara ”okunniga om de fullständiga och exakta detaljerna och motiven”.⁷⁴

Under andra hälften av 1937 fördes i *Clartés* spalter en infekterad debatt om processerna. Per Meurling mobiliserade i två långa artiklar hela sin polemiska förmåga för att avslöja den 'antisovjetiska kampanj' i samband med processerna som en ”reaktionär maskerad”. Han fick ett lika skarpt genmäle av Kurt Singer.⁷⁵ Men de flesta clartéisterna, bland dem Kaj Björk och Hermansson, ville helst inte ta ställning; de hade en ”benägenhet att släta över intrycken från Moskvaprocesserna med deras fantastiska beskyllningar mot de gamla bolsjevikerna”. Ett

⁷⁰ *Kommunistisk tidskrift*, nr. 5/1938.

⁷¹ *Ibid.*, nr. 2/1938.

⁷² Cit. i Björk 1984, s. 143f.

⁷³ Krönika: Moskva-processen, *Clarté*, nr. 8/1936.

⁷⁴ Krönika: Radek-processen, *Clarté*, nr. 1/1937.

⁷⁵ Per Meurling, ”Den reaktionära maskraden”, i *Clarté*, nr. 8 och 9-10/1937, Singer i nr. 11-2/1937.

typiskt uttryck för denna hållning är de följande meningarna ur en artikel som Kaj Björk skrev för en socialdemokratisk klubbtidning till oktoberrevolutionens 20-årsjubileum 1937:

Vi skall inte här ta upp frågan om denna opposition verkligen varit förbunden med den tyska och japanska fascismen, men det är uppenbart att en konsekvent opposition mot sovjetpolitiken innebär en direkt hjälp åt fascismen. Den blodiga uppgörelsen har väckt starka protester bl.a. i vårt lands arbetarrörelse. Det är fullt naturligt: respekten för människoliv är djupt rotad hos den svenska arbetarklassen. Men denna opinion får inte tagas till intäkt för en hätsk och ensidig propaganda mot Sovjetunionen.⁷⁶

Våren 1939 blandade sig också Hermansson in i debatten med två artiklar i *Clarté* om ”Trotsky och trotskisterna”. Artiklarna behandlade den teoretiska bakgrunden och den politiska strategin för Trotskijs och dess anhängares kamp mot Stalins regim. Kunskaperna till den första artikeln om Trotskijs teori hade han fått från en nyss utkommen bok ur den i *clarté*- och övriga vänsterkretsar mycket populära Left Book Club som den brittiske förläggaren Victor Gollancz hade startat några år tidigare. Hermansson refererar Trotskijs teori om ”den permanenta revolutionen” som underskattade ”böndernas betydelse som arbetarklassens stöd”. Vid försöket att bygga ett socialistiskt samhälle i ett efterblivet land som Ryssland, där bondebefolkningen utgör massan av folket, uppstår enligt Trotskij så stora slitningar och svårigheter, att endast biståndet från en proletär världsrevolution kan lösa dem. Eftersom denna revolution hittills uteblivit kan man inte tala om ett socialistiskt samhälle i Sovjetunionen utan endast om en förberedande regim för övergången från kapitalism till socialism. Denna regim behärskas av en byråkrati, stående över massorna och utom deras kontroll.

Efter att så långt ha bemödat sig om en objektiv framställning av Trotskijs teori övergår nu Hermansson till ett mera polemiskt språk och avslöjar därmed indirekt sin avvikande, mera positiva syn på det sovjetiska systemet. Man kan väl knappast, som Trotskij, påstå att den stalinska byråkratin är skild från den stora massan av befolkningen, när denna byråkrati — enligt Hermansson — består av 20 till 25 miljoner människor. Till denna byråkrati eller ”härskande skikt” räknar han

alla som intar ansvariga poster inom Sovjetunionen eller genom utbildning och intresse uppnått en hög grad av skicklighet. Det är de mest vakna och arbetsdugliga av befolkningen, de som främst bidragit till genomförandet av de stora femårsplanerna och därmed lagt grunden till och byggt den socialistiska hushållningen. Trotsky har rätt. Denna ”byråkrati”, detta härskande skikt kan endast avlägsnas genom våld. Men det behövs mycket av den varan.⁷⁷

I den andra artikeln analyserar han först Trotskijs politiska strategi som kan härledas ur den presenterade teorin. Trotskij utgick ifrån att en andra internationell revolutionär våg skulle vara nödvändig för att slutföra den ofullbordade revolutionen efter första världskriget. Först då kunde den ryska revolutionens isolering brytas och den härskande byråkratin i Sovjetunionen avlägsnas från makten. I likhet med den första revolutionära vågen 1917-19 förväntar sig Trotskij denna andra våg i samband med ett nytt stor- eller världskrig. Därför är det, enligt Hermansson, ”också fullt konsekvent att driva en politik som till varje pris försöker framkalla detta krig”, att ”överallt och vid varje tidpunkt och till varje pris försvaga Sovjets positioner. Det är den trotskistiska linjen.”

Även om Hermansson menade att Trotskij medvetet ville frammana ett krig där Sovjetunionen var indraget så framställs han inte — som i den kommunistiska propagandan — som en fascistisk agent. Han går inte medvetet andras ärenden utan handlar i enlighet med sina — i Hermanssons ögon visserligen helt galna — revolutionära teorier.

Sedan övergår han till att presentera de trotskistiska gruppernas politiska verksamhet. Här bygger han på de diskussioner han och andra *clarté*ister vid denna tid hade fört med unga

⁷⁶ Björk 1984, s. 134f.

⁷⁷ Hermansson, ”Trotsky och trotskisterna I”, i *Clarté*, nr. 3-4/1939.

tyska trotskistiska emigranter. Inte heller dessa framställs som i den kommunistiska pressen som ”skadegörare”, ”banditer” och ”fascistiska agenter”⁷⁸ utan som vänstersektarister. Enligt Hermansson bildar ”den falska analogien mellan förhållandena efter världskriget och i dag” grundvalen för trotskisternas kritik av folkfrontspolitiken. ”Arbetarklassens revolutionära organisationer” verkar nu i en period ”då monopolkapitalismen och dess stöttrupper, de fascistiska organisationerna, gå till kamp mot de demokratiska rättigheter arbetarna i de imperialistiska länderna lyckats förvärva sig och därmed mot arbetarklassens aktionsfrihet, levnadsstandard och möjligheter till fortsatt kamp.”

Vad innebar den folkfrontspolitik som Hermansson försvarar mot trotskisternas angrepp? Med andra ord: Hur formulerade han själv den politiska strategi han ville förverkliga? Den hade två syften: ”att bygga en allians mellan arbetarklassen och vissa grupper ur samhällets mellanskikt för gemensamt försvar av demokratin och freden, och att vinna hela arbetarklassen för ett aktionsprogram med positiva socialistiska mål.” När trotskisterna kritiserar denna politik som ”ett förräderi mot arbetarklassens intressen”, så har de inte förstått att den konkreta kampen handlar om ett försvar av ”de möjligheter till politisk och facklig kamp arbetarklassen skapat sig under långa och mödosamma kampår” och som ”monopolkapitalet och fascismen” i dag attackerar. Även

fascismens attack gäller ej den borgerliga demokratin som abstrakt ide, attacken gäller arbetarklassen och dess organisationer. Men fascismens strid mot arbetarklassen föres i dag på en front som strid mot demokratin. Arbetarnas försvar mot kapitalets och fascismens angrepp måste föras såsom en kamp för de demokratiska rättigheterna. Det är den enda frontställning som ges.

Men arbetarna kunde inte ensamma nå framgång, ansåg Hermansson. Det gällde att ”förhindra fascistiseringen av medelklassen” och vinna den för den gemensamma demokratiska enhetsfront som ”är nödvändig för att stoppa fascismens frammarsch”. Medan trotskisterna — efter att ha ”framställt förslag om en 'revolutionär' politik”, ”har varit 'radikalast' ” och därigenom räddat sitt samvete — ”kan dra sig tillbaka till sina lyor och studera skrifterna”; medan de ”hoppas deras tid skall komma efter 'övervintringen' ”, såg sig Hermansson som en del av de positiva krafter som är ”verksamma för att i tid hejda vinterstormen”.⁷⁹

Tysk-sovjetiska pakten

Under försommaren 1939 trodde sig clartéisterna se en strimma hopp vid det europeiska stormaktsspelets horisont. Med inmarschen i Prag den 15 mars hade den tyska fascismen definitivt överskridit den gräns som i de västeuropeiska huvudstäderna dittills kunnat betraktas som en i viss mån förståelig revision av den 'förnedrande Versaillesfreden'. Nu tycktes man även i Storbritannien ha kommit till den punkt, så hoppades man i Clarté, ”där Cityherrarna fruktar mer för att Hitler tar deras pengar än att Stalin ska göra det.”⁸⁰ Även den skeptiske Kaj Björk såg en ljusning. Nu tycktes västmakterna äntligen ha insett den stora fara som fascismen kunde innebära även för dem själva. Men samtidigt varnade Björk för ”ett nytt München”. De pågående sovjetisk-brittiska förhandlingarna borde därför ”i det längsta mötas med misstro. Kryphålen är många, och alltid finner man så småningom en ny möjlighet att leda Tysklands intressen österut. Sovjets reserverade hållning får mot denna bakgrund sitt fulla berättigande.”⁸¹

För Stockholms clartésektion hörde vårterminen 1939 till de mest framgångsrika perioderna i förbundets historia. ”Fascismens framgångar och demokratins nederlag”, minns Kaj Björk, ”minskade inte vår kamplust. Under våren 1939 upplevdes Clarté som en växande kraft. Vi

⁷⁸ Se t.ex. *Kommunistisk tidskrift*, nr. 5/1938.

⁷⁹ Hermansson: ”Trotsky och trotskisterna II”, i *Clarté*, nr. 5/1939.

⁸⁰ Krigsfaran” *Clarté*, nr. 3-4/1938.

⁸¹ Kaj Björk: Krönika: ”Sovjetunionen och freden”, i *Clarté*, nr 6/1939.

fick fler medlemmar och det var gott om folk på våra möten.”⁸² Även Hermansson hade dragit sitt strå till stacken. Han hade under våren publicerat tre artiklar i *Clarté*⁸³ och aktivt deltagit i möten och debatter vid Stockholms högskola. Dessutom hade han skött sina studier. Han hade bland annat lagt fram ett längre arbete om ”Marxistiska konjunkturteorier” på nationalekonomiska proseminariet. Samma ämne hade han också föredragit för Clartés ekonomigrupp.

Det måste också ha varit under dessa månader han träffade Bert Brecht. Eftersom exilen i Danmark började kännas osäker hade denne i april 1939 med hjälp av skådespelerskan Naima Wifstrand flytt till Sverige. Han bodde hos skulptrisen Ninnan Santesson på Lidingö. En kväll inbjöd han en grupp från Clarté att besöka honom ute på Lidingö för ett längre litterärt samtal. Hermansson minns besöket hos Brecht som en väldigt trevlig afton. Hermansson kunde med andra ord känna sig riktigt nöjd och med gott samvete se fram emot sin första lediga sommar sedan han kommit till Stockholm. De båda föregående somrarna hade han tillbringat på Kronobergs regemente i Växjö.

Denna ovanligt varma och sköna sommar inledde Hermansson sin livslånga kärlek till Stockholms skärgård. Tillsammans med Kaj Björks bror Lennart hyrde han en liten stuga på Hummelmoraön vid Edöfjärden. De båda clartéisterna hade lärt känna varandra under det gemensamma politiska arbetet och under många och långa nätter med diskussioner och samtal. Den något äldre Lennart hade avslutat sina studier i nationalekonomi och försökte klara livhanken med översättningar av facklitteratur från engelska i väntan på ett fast jobb. Även Hermansson hade skaffat sig ett översättningsuppdrag: det var *Kapitalismen i myt och verklighet* av den amerikanske ekonomen Thurman W. Arnold. Översättningsplikten klarades av på förmiddagarna. Efter lunch och badrast utnyttjades resten av dagen och kvällen åt läsning av Karl Marx *Das Kapital* på originalspråket. Läsningen diskuterades sedan för att ”finna gemensamma tolkningar eller olikheter i uppfattningen av texten.”⁸⁴ Det blev en utdragen och intensiv fortsättning på den studiecirkel under Leif Björks ledning som de tidigare deltagit i. En härlig sommar! Ungdomstidens sista.

Torsdagen den 24 augusti tog sommaren tvärt slut i den lilla skärgårdsidyllen när en radioröst plötsligt gjorde sommarnätternas inspirerande diskussioner om *Kapitalet* och den politiska ekonomins teoretiska och metodiska problem överkliga. Ett oväntat och besvärande problem trängde sig in i samtalet. Redan dagarna innan hade olika rykten surrat i etern, men nu kom det officiella meddelandet från Moskva att utrikesministrarna Molotov och Ribbentrop den gångna natten undertecknat en nonaggressionspakt mellan de båda tidigare dödsfienderna.⁸⁵

Mycket mer information var inte tillgänglig när de båda vännerna försökte förklara för sig själva de sovjetiska motiven bakom detta överraskande steg. Andra världskriget hade ännu inte brutit ut, och det tycktes fortfarande vara möjligt att förhindra det om bara de brittiska och franska regeringarna tog sitt förnuft till fånga. Det komprometterande tilläggsprotokollet⁸⁶ var okänt för de båda, och de kunde inte heller föreställa sig att Stalin inte känt sig besvärad när Molotov på hans uppdrag undertecknade pakten med den gamle dödsfienden. Det rådde tvärtom en uppsluppen stämning, och Stalin utbringade en skål för Hitler eftersom han sa sig veta ”hur högt det tyska folket älskar sin fihrer”.⁸⁷ Röda armén hade ännu inte ockuperat östra Polen, och det sovjetisk-tyska vänskapsfördraget skulle undertecknas först en dryg månad senare. De kunde inte heller ana att Stalin senare det året skulle bekräfta den nymornade vänskapen genom att överlämna en speciell present till kollegan i Berlin: Tyska antifascister som flytt till Sovjetunionen skickades då tillbaka till Tyskland och därmed till

⁸² Björk 1984, s. 169.

⁸³ ”Den nya fosterlandskärleken” i nr. 2/39 och ”Trotsky och trotskisterna” I och II nr. 3-4 och 5/39.

⁸⁴ Hermansson 1993, s. 76.

⁸⁵ Om paktens bakgrund se Schmidt 2002, s. 120.ff.

⁸⁶ Tysk-sovjetisk överenskommelse om bland annat uppdelningen av intressesfärer i Polen och Baltikum.

⁸⁷ Cit. i Shirer 1989, Andra delen, s. 303.

koncentrationslägren.

Allt detta kunde de alltså inte veta när de började rekapitulera händelseförloppet under gångna månader och år. Det var inte första gången de hörde talas om en nonaggressions- eller icke-angreppspakt. De mindes den diskussion bland clartéister och andra antifascister som hade uppstått när det blivit känt att Sverige redan i slutet av april erbjudits en liknande non-aggressionspakt av tyskarna. Bakgrunden var denna: I mitten av april hade president Roosevelt gjort ett försök att rädda freden i ett Europa där krisen tillspetsade sig i raskt tempo. För att få igång en förhandlingsprocess riktade han ett öppet brev till Hitler och Mussolini med den enkla frågan: ”Är ni villiga att garantera att er krigsmakt inte kommer att angripa eller invadera följande stater?” Han räknade upp trettioen små och medelstora länder — bland dem Sverige — som enligt honom kände sig hotade av de båda fascistiska staterna.⁸⁸ Tyska UD riktade en förfrågan till samtliga av Roosevelt omnämnda staterna, och bland dem som tillfredsställde Hitlers önskemål och besvarat frågan om de kände sig hotade nekande fanns också den svenska regeringen. Tyskland erbjöd nu de nordiska staterna att ingå non-aggressionspakter.

I de nordiska överläggningarna om en gemensam linje i frågan var det framför allt Sandler som argumenterade mot sådana pakter med Tyskland. Men Danmarks socialdemokratiskt ledda regering meddelade Berlin ”att den gärna för bekräftande av det bestående vänskapliga grannförhållandet önskar inleda förhandlingar om en icke-angreppspakt”. I det danska parlamentet röstade endast kommunisterna mot paktens godkännande. Efter den tysk-danska nonaggressionspaktens undertecknande skyndade sig den svenska regeringen att meddela *Aussenamt* i Berlin att man hälsade paktens välkommen som ett uttryck för Danmarks och Tysklands ömsesidiga intresse för stabiliteten i Norden.⁸⁹

De nordiska staternas agerande var för Hermansson och Björk endast en bekräftelse på den socialdemokratiska regeringens undfallenhet och därmed föga överraskande. Men nu detta! Den sovjetisk-tyska paktens utgjorde säkert ett mycket plågsamt diskussionsämne för de båda vännerna. Det skriftliga resultatet av deras funderingar publicerades i *Clarté*, tillsammans med andra artiklar som hårt kritiserade Sovjetunionen och paktens som ett svek mot den internationella arbetarrörelsen. Men Hermansson och Björk utgick i sin bedömning av paktens från den övertygelse som hade vuxit fram under de gångna åren och blivit en fast punkt och förhoppning att hålla sig till i en värld fylld av besvikelser: Sovjetunionen var en socialistisk stat där arbetarna hade makten; av denna karakterisering som arbetarstat följde tvingande att ”dess livsvillkor var freden. Sedan sin första dag har arbetarmakten följt en politik som strävar att hålla Sovjetunionen utanför det nya imperialistiska krig som pågått sedan det gamla slutade?” Medan Sovjetunionen, så fortsatte de båda sitt resonemang, efter den tyska fascismens seger enträget försökt åstadkomma ett kollektivt säkerhetssystem för att hindra fascisterna från att utvidga de isolerade krigshärdarna till ett nytt världskrig, såg de storkapitalistiska kretsarna i väst fascismen, ”kommunismens store fiende”, som ”ledaren för det drömda korståget mot Sovjetunionen”. Men dessa kretsar hamnade i en besvärlig situation:

Tyvärr gjorde emellertid den aggressiva tyska imperialismen anspråk på den absoluta hegemonien i Europa och följaktligen kunde motsättningen mellan de imperialistiska staternas intressen inte överbryggas. De ”mätta” engelska och franska imperialisterna ha stått inför ett olösligt dilemma då varje eftergift åt Hitler som kunde betraktas som ett stöd åt världskapitalismens sak på samma gång innebar ett hot mot de egna positionerna. [...] Genom den ökade aggressiviteten från de hungriga imperialistiska staterna som tilltagit för varje kapitulation och genom det ökade trycket från de egna folkmassorna tvingades slutligen de engelska och franska regeringarna att anta det sovjetiska förslaget om förhandlingar för skapandet av en fredsfront i Europa.

⁸⁸ Se Shirer 1989, s. 224f.

⁸⁹ Se *Tiden*, nr. 6/1939, s. 332f.

Men de brittiska och franska regeringarna, menade Hermansson och Björk, förde ett dubbelspel vid dessa förhandlingar, vilket de ansåg vara orsaken till att Sovjetunionen beslöt att gå med på tyskarnas erbjudande. Genom pakten med Tyskland tilldelades ”det engelska och franska finanskapitalet ett hårt slag. Imperialisternas dubbelspel har tillintetgjorts och de är tvungna att ta konsekvenserna av sin politik.”

Hur bedömde Hermansson och Björk Sovjetunionens agerande? De kriterier som clartéisterna dittills använt för att analysera och bedöma politiken under dessa avgörande år tycktes inte längre vara relevanta. Den aspekt som tidigare varit avgörande — att det rörde sig om en nationell och internationell kamp mellan två politisk-ideologiska formationer⁹⁰ — hade helt försvunnit och ersatts av Kominterns två-läger-schema från tiden före Kominterns 7:de kongress 1935. I de bådas artikel karakteriseras den internationella konflikten, som rubriken ”Sovjetunionen och de imperialistiska staterna” redan antyder, primärt som en internationell klasskonflikt: arbetarstaten Sovjetunionen står ensamt mot de imperialistiska staterna. De senares inre splittring mellan det 'hungriga' fascistiska blocket och det västliga 'mätta' blocket ses som den europeiska konfliktens egentliga orsak. Genom den sovjetisk-tyska pakten lyckades Sovjetunionen, den enda arbetarstaten, att hålla sig utanför imperialismens inre konflikt, och detta var enligt Hermansson och Björk till gagn för hela den internationella arbetarklassen och för socialismen. Mot denna bakgrund måste pakten naturligtvis välkomnas eftersom den håller världens enda socialistiska makt utanför det imperialistiska kriget, samtidigt som den försvagar fienden, det imperialistiska lägret.⁹¹

Ett liknande resonemang till paktens försvar förde Kaj Björk två månader senare i sin artikel ”Socialismens chanser”. Han hade överraskats av den förvirrande nyheten under sin militärtjänstgöring i Linköping. Han minns att han kände sig trött och började hosta, sedan tillkom hög feber och han blev intagen på Garnisonssjukhuset. I slutet av september kom han tillbaka från sjukbädden i Linköping till ett Stockholm, ”där mina kamrater uppvisade alla tecken till politisk osäkerhet och kris”.⁹² Det var ju inte bara själva pakten som hade skapat förvirring. Under tiden hade tyskarna anfallit Polen och därmed utlöst andra världskriget och några veckor senare förvärrade Röda arméns inmarsch i östra Polen ytterligare irritationen eller förlamningen hos clartéisterna. I denna situation satte sig Kaj Björk ner för att skriva artikeln ”Socialismens chanser” som kom att publiceras i *Clartés* sista nummer.⁹³

Mot bakgrunden av den upplevda politiska osäkerheten och kristillståndet inom Clarté skulle han med sin artikel ”demonstrera en ideologisk ståndaktighet, någorlunda jämförligt med vad Hermansson och min bror Lennart presterat i föregående nummer”.⁹⁴ Det gällde, skrev han i artikeln, att ”mitt i krigets kaos och arbetarrörelsens maktlöshet” lyfta fram och ”klarare än någonsin” presentera ”vissa grundläggande fakta”. Han försökte uppmuntra alla dem som börjat misströsta, som nu menade att ”Sovjetunionen upphört att vara en tillgång för det internationella proletariet” eller till och med börjat tvivla på ”proletariatet som bärare av ett nytt socialistiskt system”. I själva verket hade krigsutbrottet enligt Kaj Björk uppenbarat att kapitalismen ”gjort bankrutt. Dess väg från det ena världskriget över världskriserna till det andra världskriget är bevis nog”. Och han uttryckte samma säkerhet som generationen socialister gjort i början av första världskriget: ”Men den imperialistiska kampen måste i det långa loppet utlösa revolutionära krafter, om vilka vi i dag inte kan göra oss någon föreställning.”

Sovjetunionen då? För att kunna svara på alla möjliga konkreta frågor beträffande Sovjet måste man enligt Kaj Björk först besvara denna enda avgörande och grundläggande fråga:

⁹⁰ Se Schmidt 2002, s. 19ff.

⁹¹ Lennart Björk och CH Hermansson: ”Sovjetunionen och de imperialistiska staterna”, i *Clarté*, nr. 7-8/1939.

⁹² Björk 1984, s. 172ff.

⁹³ *Clarté*, nr. 9-10/1939.

⁹⁴ Björk 1984, s. 184.

Hur bedömer man ”Sovjetunionens sociala struktur” och ekonomiska bas? Hans svar var entydigt: ”Ingen har ännu kunnat förneka, att i Sovjetunionen existerar en socialistisk produktionsordning.” Det är därför också i fråga om pakten eller inmarschen i Polen ”av sekundärt intresse vilka avsikter Sovjetunionen har med sin politik. Vad som måste spela en avgörande roll för arbetarrörelsen är dess objektiva betydelse”.⁹⁵

Hur ska man kunna förstå Hermanssons och bröderna Björks resonemang? Vilka intellektuella och politisk-psykologiska mekanismer och förhållningssätt kommer här till uttryck? Även om det var svårt att tillstå inför sig själv och andra så måste ändå nyheten om den sovjetisk-tyska pakten ha upplevts som en chock. Den hotade plötsligt att radera själva grundvalen för hela engagemanget under de gångna åren, det som hade gett styrka, stadga och tillförsikt i en alltmer motbjudande och hotfull nationell och internationell verklighet. Sovjetunionen, den antifascistiska kampens väldiga och osvikliga bålverk, hade inte bara svikit utan till och med allierat sig med fienden. För att kunna stå ut med denna besvikelse och med förlusten av den tidigare politisk-ideologiska självsäkerheten och identiteten måste känslorna undertryckas. Det gällde i stället att rekapitulera de erfarenheter och kunskaper som man kunnat tillägna sig i den antifascistiska kampen och försöka mobilisera det nakna förståndet, intellektet, det kyligt rationella.

Man pressade in verkligheten, som man tidigare visste var mycket mera komplicerad, i det gamla två-läger-schemat. Men därigenom förlorades den grundläggande insikten som tidigare bestämt deras antifascistiska engagemang ur siktet. Försvaret av de demokratiska landvinningarna, av upplysningstraditionen, av den intellektuella redligheten, de kulturella och humanistiska värdena och moraliska frågeställningarna — allt detta som dittills utgjort själva själen i deras kamp vägde nu lätt inför uppgiften att försvara Sovjetunionens handlande och karakterisera det nya kriget enbart som en uppgörelse mellan två rivaliserande imperialistiska block.

Den österrikiske kommunisten och medarbetaren i Kominterns apparat i Moskva Ernst Fischer redogjorde i samband med diskussionerna om pakten för den konflikt som intellektuella i den kommunistiska (men även den socialdemokratiska) arbetarrörelsen ofta hamnat i eller utsatts för. ”Vad är jag”, frågade sig Fischer denna augustikväll 1939, ”är jag en kommunist som står ståndaktigt och troget vid Sovjetunionens och arbetarklassens sida eller är jag bara en småborgerlig intellektuell som börjar tvivla och vackla just i denna svåra situation” — nu, då arbetarstaten hade bytt taktik?⁹⁶

I grunden uppfattades 'arbetaren', 'arbetarklassen' och 'arbetarstaten' Sovjetunionen inte som företeelser av denna värld. De var Historiens omedvetna verktyg, inte konkreta subjekt av kött och blod utan abstrakta bärare av dessa beryktade objektiva intressen. Den konkreta arbetaren, den konkreta arbetarklassen och den konkreta arbetarstaten var inte tillgängliga för och fick — också på grund av ovan beskrivna mekanismer och förhållningssätt — inte utsättas för de intellektuellas specifika och i alla andra sammanhang välkomna metod: den kritiska granskningen.

Dessa mekanismer och förhållningssätt försvårade för många intellektuella — även för Hermansson och inte bara under den aktuella tiden — att nå fram till den insikt som Wilhelm Werner gav uttryck för i det nummer av *Clarté* som även innehöll Hermanssons och Björks försvar av pakten. Han uppmanade socialisterna att äntligen inse

att bolsjevismen icke är socialismens tjänare, och icke kommer att bli det. Socialismen kommer naturligtvis att nyktert och sakligt räkna med Sovjetunionen och dess världspolitiska betydelse liksom med varje annan stormakt. Pakten mellan Tyskland och Ryssland kommer däremot icke att bli socialistsens sista besvikelse, om han i stället för att använda rationellt tänkande vördnadsfullt

⁹⁵ Kaj Björk, ”Socialismens chanser” i *Clarté*, nr. 9-10/1939, s. 14f. (min kursivering).

⁹⁶ Cit. i Leonhard 1989, s. 34.

närmar sig Rysslands stora problem och den sista bolsjevikrevolutionen med en troende förtröstan.⁹⁷

Slutet för Clarté

Omedelbart efter den sovjetisk-tyska paktens riktade den socialdemokratiska ledningen stöten mot det hittills tolererade men illa omtyckta Clarté. I *Social-Demokraten* förenade det omaka paret Zeth Höglund och Rickard Lindström sina röster för att uppmana socialdemokraterna att lämna den "kommunistiska täckorganisationen" och "nazikommunistiska organisationen" Clarté. I *Tiden* hade den nyutnämnde redaktören och tidigare ordföranden för Clartésektionen i Uppsala Torsten Gårdlund dekretat att "samröret mellan socialdemokrater och kommunister i Clarté måste upphöra". Efter den sovjetisk-tyska paktens riktade det nu "för var och en framstå som fullkomligt ointressant att diskutera med personer, som ha order i stället för åsikter. All argumentation blir meningslös." Gårdlund förordade i stället att de socialdemokrater i Clarté som önskar tankeutbyte med andra politiska åsikter, borde ... ha långt större glädje av högerens ungdomsförbund. För socialdemokraterna i Clarté bör nu endast finnas två vägar. Antingen att utesluta kommunisterna eller också lämna organisationen."⁹⁸

Hermansson minns att det utåtriktade arbetet i Stockholms Clartésektion "mer eller mindre upphört efter den tysk-sovjetiska icke-angrepps-pakten".⁹⁹ Det gällde nu att kämpa för Clartés överlevnad. Enhetens motståndare organiserade sig för ett avgörande slag på den kommande kongressen. De som ville bevara enheten förberedde kongressen på sitt sätt. På ett centralstyrelsemöte den 12 september bestämdes att den skulle hållas den 14-15 oktober i ABF:s lokaler i Stockholm. Dessutom föreslogs Hermansson till inval i tidskriftens redaktion.¹⁰⁰ Han hade också blivit föreslagen som en av flera tänkbara redaktionsmedlemmar av Gösta Rehn som var på väg ut ur redaktionen eftersom han hade fått arbete i handelsdepartementet.¹⁰¹

Inför kongressen förklarade Zeth Höglund "vad som där måste ske":

En allmän Clarté-konferens äger rum i Stockholm om söndag. Man får då hoppas, att de socialdemokratiska studenterna, om de där är i majoritet, inte tvekar att utspy nazikommunisterna ur sitt sällskap. Är de i minoritet, återstår intet annat än att utträda och låta Clarté bli en nazikommunistisk organisation. Endast genom att omkring nazikommunisterna dras den absoluta isoleringens järnring, som förminskar deras inflytande till den lilla gruppen av Moskvas soldatärer, kan man undvika de tvångsåtgärder, vilka i andra demokratiska länder blivit nödvändiga gentemot uppenbart landsskadliga rörelser.¹⁰²

Clartékongressen var, enligt Kaj Björk, "troligen den mest spänningsladdade i organisationens historia. Åtskilliga f d sovjetvänner var benägna att lägga ned organisationens verksamhet." Mest aggressivt uppträdde Lunds Clartésektion med Nils Kjellgren i spetsen. Som organisationens räddare framträdde Per Nyström. Hans medlingsförsök utmynnade i ett uttalande som erinrade om att Clarté enligt sin konstitution inte kunde ta ställning i stridsfrågor mellan olika arbetarpartier: "Clartéförbundet antar sålunda inga politiska resolutioner, allra minst i nuvarande ovissa utrikespolitiska läge, om vilket skilda politiska uppfattningar råder inom Clarté. Uttalandet antogs enhälligt men majoriteten av representanterna för Lundasektionen lade ned sina röster med motiveringen att sektionen ännu inte tagit definitivt ställning till frågan om sin fortsatta verksamhet. Socialdemokraten K. G. Sigurdsson valdes till ny ordförande och socialdemokraterna Gösta Rehn och Nils Kjellgren invaldes i centralsekreta-

⁹⁷ Clarté, nr. 7/8 1939, s. 11.

⁹⁸ "Ohållbart samarbete", *Tiden* nr. 10/1939.

⁹⁹ Hermansson 1993, s. 85.

¹⁰⁰ Arab, Politiska föreningar och klubbar, Riksorganisationer, P 282, Clarté, CS -sammanträde 2/9 1939.

¹⁰¹ Björk 1984, s. 174.

¹⁰² Cit. i *ibid.*, s. 179f.

riatet.¹⁰³ I tidskriften *Clartés* nya redaktion ingick Hermansson, Kaj Björk och Nils Kjellgren. Två dagar senare kommenteras kongressen i *Social-Demokraten*: ”Föreningen Clarté — ordet betyder klarhet — föredrog genom sin konferens på söndagen ett liv i dunkel och tvetydighet”. Den vägrade att klargöra ”ställningen till nazi-kommunisterna”, vilket enligt kommentaren måste betyda ”att nazi-kommunisterna där hade majoritet”.

Clarté framstår hädanefter som en täckorganisation av känd typ för Kominterns verksamhet. Om en eller annan beskedlig socialdemokratisk student därvid lånar den sitt benägna bistånd för denna täckning bekräftar detta endast faktum. [...] De som icke förstå att de måste skilja sig ut från sådana förhävanden, äro ohjälpligt förlorade för den socialdemokratiska rörelsen.

Gösta Rehn gjorde ett försiktigt försök att försvara socialdemokratiska studenters engagemang i *Clarté* Det provocerade bara ett ännu skarpare angrepp från redaktionens sida:

I dessa allvarliga tider, då den nazikommunistiska verksamheten också i vårt land håller på att slå över i landsförräderi, kan det icke tolereras, att socialdemokrater medverka till kommunistisk propaganda genom en gemensam tidskrift och en gemensam organisation. Clarteisterna få nog göra sitt val hur det än står i deras ”konstitution”.¹⁰⁴

Men det var än så länge bara enstaka socialdemokrater som kände sig kallade att ”göra sitt val”. En av dem var författarinnan Rut Hillarp. Hon bad den 25 oktober i ett brev till Kaj Björk ”att stryka mej ur medlemsförteckning”. Hon skrev att hon ”har varit betänkt på det här alltsedan jag hörde Hermansson i början av terminen, men det har inte blivit av förr. Jag tror inte på samarbete med individer av den typen, åtminstone inte under nuvarande förhållanden. Med lika hjärtliga som socialdemokratiska hälsningar ...”¹⁰⁵ Det som upprört henne var Hermanssons försvar av nonaggressionspakten och hans karakterisering av kriget som en imperialistisk uppgörelse om hegemonin i Europa.¹⁰⁶

Jämt en månad efter kongressen gjordes i Stockholmssektionen ett nytt försök att likvidera *Clarté*. På ett möte på kårhusets styrelserum den 15 november lyckades dock ”likvidationsgruppen” samla endast 7 röster av ett 90-tal närvarande. Efter detta misslyckade försök anmälde tre socialdemokrater, Herman Lamm, Gösta Rehn och Nils Kjellgren i *Social-Demokraten* sitt utträde.¹⁰⁷

Efter vinterkrigets utbrott ökade trycket för att göra medlemskap i *Clarté* oförenligt med medlemskap i socialdemokratiska partiet. Kaj Björk minns en kväll i december då han tillsammans med bland annat Arnold Ljungdal diskuterade frågan med Gustav Möller på Operakällaren. ”Vinterkriget hade uppenbarligen övertygat Möller om att det inte längre kunde tillåtas existera något slags broar mellan socialdemokrater och kommunister.” Visserligen hade varken organisationen eller tidskriften tagit ställning till vinterkriget, ”men själva faktum att vi inte öppet valt sida var tydligen tillräckligt komprometterande”.¹⁰⁸

Den 19 december lät socialdemokraten Karl Nilsson, innehavaren av hinderslöshetsbeviset för tidskriften *Clarté* officiellt och med sigill av en notarius publicus meddela att ”han tills vidare ej tillåter utgivandet av nämnda tidskrift”.¹⁰⁹ Den 21 december föll den slutliga domen över *Clarté* Den socialdemokratiska partistyrelsen behandlade denna dag studentförbundets anhållan från den 4 december ”om ett PS- beslut, att medlemskap i Svenska Clartéförbundet göres oförenligt med medlemskap i S.A.P.”. I motiveringen påpekades visserligen att vid den senaste kongressen ”tillförsäkrades socialdemokraterna majoritet i Centralsekretariatet”, men

¹⁰³ ”Clarté försöker vara neutralt”, *Social-Demokraten* 16/10 1939.

¹⁰⁴ *Social-Demokraten* 17/10 1939.

¹⁰⁵ Kaj Björks arkiv, vol. 15.

¹⁰⁶ Upplysning av Rut Hillarp i telefonsamtal den 1 mars 2000.

¹⁰⁷ Bergen 1945, s.142.

¹⁰⁸ Björk 1984, s.190.

¹⁰⁹ Se Kaj Björks arkiv, vol. 15.

ändå anses det vara ”uppenbart” — förmodligen på grund av många socialdemokraters uttåg ur Clarté — ”att Clarté har blivit en halvkommunistisk organisation”. Diskussionen resulterade i partistyrelsens beslut ”att medlemskap i Clarté icke låter sig förenas med medlemskap i Sveriges socialdemokratiska arbetarparti”.¹¹⁰

Nu lämnade socialdemokraterna en efter en Clartéförbundet. En av de sista var Arnold Ljungdal som den 1 januari i en skrivelse till Stockholms Clartésektion meddelade att han ”med anledning av socialdemokratiska partistyrelsens ukas” tvingas anmäla sitt utträde. Han gjorde det ”i förhoppning att den fortsatta utvecklingen så småningom skall möjliggöra ett återupptagande av mer normala relationer mellan de olika grupperna inom arbetarrörelsen”.¹¹¹ Enligt Kaj Björk kan beslutet

ha bidragit till att flera av Clartés yngre medlemmar, som till en början chockerats av den tysk-ryska paktens, ytterligare närmade sig kommunisterna. I likhet med CH Hermansson fick de med tiden viktiga funktioner i kommunistiska partiet. För min del hade jag ingen lust att lämna det socialdemokratiska partiet, hur olycklig jag än var över partiets politik. [...] jag började uppleva en ensamhet, lika stor som innan jag drogs in i skolgårdens diskussioner.¹¹²

En av dessa yngre medlemmar var Per-Olov Zennström, senare uppskattad kulturredaktör i *Ny Dag* och vän till Hermansson. Han mindes att det var ”i den situation, när Clarté lades i malpåse, som jag tog konsekvensen av min då grundlagda socialistiska åskådning och anmälde mig till Sveriges kommunistiska parti”.¹¹³

I ingenmanslandet

Hermansson kunde inte följa den sista akten av Clartés agoni från nära håll. Han hade redan i början av december inkallats till militär beredskapstjänst till Kronobergs regemente (Iii) i Växjö och var därför avskuren från informationsflödet och det interna diskussionssammanhanget.

Hela hans tillvaro under hösten ”hade varit litet rörig”. Hur skulle han lösa dilemmat mellan fortsatta studier och försörjning? Än så länge levde han på sparpengar från sommarens översättningsarbete och honorar från ströartiklar i olika tidningar och tidskrifter. Han hade planer om ett stipendium för studier i Förenta staterna, men de gick om intet genom krigsutvecklingen. Pengarna räckte inte till en egen bostad. Han tvingades logera hos olika bekanta ur Clartégänget. Ett tag bodde han hos Lennart Björk, sedan hos bröderna Anders och Jan Ek och därefter flyttade han hem till Svante Höjeberg. Det var naturligt att ställa upp för varandra i Clartéfamiljen. Samboendet gav också möjlighet till diskussioner långt in på nätterna. ”Vi sökte finna vår plats i tillvaron i det moras som var 1939 års Europa”, minns han. ”Det var svårt att finna fast mark att kliva på.”¹¹⁴

I militärförläggningen i Växjö drog han sig ofta undan från logementets buller. På mässen hittade han det behövliga lugnet för att kunna läsa Diktonius dikter som inspirerade honom till egna försök att uttrycka förlusten, ensamheten och sökandet efter en väg ut:

Från de stora haven väntar jag ett budskap —
Stiltjeblåa
Stormskumsvita
Och en mjukhet som förintar och befriar.
Inga nya himlar,
Inga nya hav.
Blicken fast, o fast,

¹¹⁰ SAP, A I:a:19, PS-protokoll 1936-39.

¹¹¹ Se Kaj Björks arkiv, vol. 15.

¹¹² Björk 1984, s.194.

¹¹³ Manuskript till självbiografen, med kommentarer av Hermansson, Zennströms arkiv, vol. 2, Arab.

¹¹⁴ Hermansson 1993, s. 85-91.

Men icke jag.
 Drivande för ström och våg
 In under samma gråa himmel.¹¹⁵

I en annan dikt exploderar hans avsmak över krigets propagandister — innefattande även hela ”Finlands-sak-är-vår”-kören — ”alla dessa ömkliga, / poeter och evighetskåsörer, / extraprofitens hela vargflock [J som yla i vinternatten”:

Flera lik att begråta,
 Större frihet för folken att dö!
 Själv mördarna klaga
 för att solen ej tränger ned i graven
 och pestsmittans spridare,
 de långsvansade gnagarna i trycksvärtekloaken,
 för att människornas lik stinka.

Men han försöker hålla hoppet vid liv:

Men i röda garvade händer växer solen
 I smärta springer den ut.
 I dess lavinspår går renande eld.
 Mjuka, vita aska, nybyggarens svedjeglädje!¹¹⁶

Det var självsuggestion, ett övertalningsförsök för att kunna stå ut i moraset och i ensamheten. Hoppet var långt borta. Livet kändes, som han skrev till sin blivande hustru Märta från Växjö, som om man satt ”i en lång, lång korridor (men lönlöst att springa, den går bara runt. Om jag insett det? Vill aldrig göra det.)”¹¹⁷ Hoppet fick inte släppas.

”Vad var rätt i augusti 1939?”, frågar Hermansson dryga femtio år senare i sina *Minnen*: ”Var vårt ställningstagande bara ett utslag av dogmatiskt tänkande i en isolerad situation där våra teoretiska studier ledde oss vilse?”¹¹⁸ Det är alltid enklare att tänka i tydligt avskilda kategorier och ordna dem i motsatspar: antingen—eller. Folkfrontspolitikens stora landvinning var just överskridandet av det enkla klasschemat, både nationellt och internationellt. Det var inte så att klassmotsättningarna hade upphävts eller försvunnit, men de hade överlagrats eller — för att tala med Althusser — *överdeterminerats* av den tidigare beskrivna politisk-ideologiska nationella och internationella frontlinjen. Hermanssons verksamhet i Clarté var förankrad just i medvetenheten om den internationella konfliktens sammanvävda karaktär: *både* imperialistisk maktkamp, antikommunistiskt korståg och överordnad politisk-ideologisk konflikt. Genom den sovjetisk-tyska pakten makulerades denna värdefulla insikt som hade mognat fram under de gångna årens politiska erfarenheter. Konfliktens samman-satta karaktär revs isär och förenklades åter till ensidiga och förenklande motsatspar: antingen det ena eller det andra, antingen ett imperialistiskt eller ett antifascistiskt, ett demokratiernas krig mot fascismen.

Detta motsägelsefulla skeende ute i världen trängde likt naturkatastrofer in i Clarté och andra antifascistiska organisationer. Clartés sammanhållning hade alltid varit hotad av främst socialdemokratins organisationsegoistiska strävanden men även av kommunister som mer eller mindre villkorslöst försvarade den stalinistiska terrorn. Under de gångna årens gemensamma antifascistiska kamp respekterades stadgarnas 'noninterventionspakt' mellan socialdemokrater och kommunister, uttryckt i denna formulering: ”Clarté är i sin verksamhet oavhängigt av varje politiskt parti och tar ej ställning i stridsfrågor mellan olika socialistiska organisationer.” Men med den sovjetisk-tyska nonaggressionspakten den 23 augusti 1939 och krigsutbrottet en

¹¹⁵ Dikter 1939-40, i Hermanssons privatarkiv.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Brev till Märta Katz, 20/1 1940, i *ibid.*

¹¹⁸ Hermansson 1993, s. 84.

vecka senare började grundvalen för denna enhet att rivas upp. Nu skapades den breda samlings- och folkfront under antikommunismens lapptäcke som under förkrigstiden sytts ihop inom olika samhälleliga sfärer.¹¹⁹ Det politiska tryck som utgick från denna omfattande samlingsfront marginaliserade eller hotade att kväsa alla dissidentia uppfattningar. Detta skapade såväl centripedala som centrifugala krafter, dvs. många — som t.ex. Kaj Björk — drogs in i Vi:ets, den nationella samlingsfrontens gemenskap, andra — som Hermansson — stöttes bort eller drog sig undan.

¹¹⁹ Se Schmidt (2002), kap. 2.

3. Vägen till Kungsgatan 84

Måndagen den 29 januari 1940 på eftermiddagen kom Hermansson tillbaka till Stockholm. Under sin militära beredskapstjänst i Växjö hade han följt de storpolitiska händelserna genom Smålandspostens perspektiv. Han var avskuren från de diskussioner som i vinterkrigets spår först urartade till infekterade och alltmer oförsonliga debatter för att sedan helt förstummas. I den rådande stämningen hade en dialog blivit omöjlig. Kriget i Finland hade redan pågått i två månader, och dess frontställningar hade grävt djupa mentala skyttegravar även i Sveriges politiska landskap. Skadeverkningarna var för Hermansson nästan fysiskt gripbara. Det gamla Clartégänget hade skingrats med tidens hårda vind. Med några få undantag underordnade sig de socialdemokratiska clartéisterna ukasen. Många lät sig påverkas av vinterkrigets aktivism. En och annan hade till och med åkt som frivillig till den finska fronten. Hermansson blev inte förvånad när han hörde att Gösta Rehn var en av dem. Han mindes den gångna hösten då denne under en gemensam utflykt till Kaknäs skjutfält hört sig för om möjligheterna till skjutträning.

Efter sprängningen av Clarté hade Hermansson själv ingen politisk hemvist att vända tillbaka till. Hans tillhörighet till den socialdemokratiska rörelsen var ett sedan länge avslutat kapitel. Hans erfarenheter hade övertygat honom om att socialdemokratins inrikes- och utrikespolitiska orientering inte längre kunde bringas i överensstämmelse med de egna politiska och ideologiska ståndpunkterna. Socialdemokratien hade enligt honom deserterat både från den antifascistiska fronten och från det socialistiska projektet. Nu hade den socialdemokratiska partiledningen dessutom aktivt bidragit till att slå sönder den organisation som hade varit hans politiska hemvist och andra familj.

Hermansson valde intuitivt de angräpnade kommunisternas sida, utan att för den skull dela deras åsikter i alla frågor och ännu mindre känna sig attraherad av deras parti. De före detta clartéister som han nu umgicks med var vänstersocialdemokrater som bröderna Björk, som än så länge vägrade att följa den förordnade partilinjens, eller kommunister och kommunistympatisörer som bröderna Anders och Jan Ek, Per-Olov Zennström, Mats Lindell och Svante Höjeberg. Kanske beundrade han de senares ståndaktighet, att de inte svikit det gemensamma engagemanget. De vände inte kappan efter vinden, inte ens när den — som nu under vinterkrigets hysteri — blåste dem hårt i ansiktet. Kanske fanns i deras oppositionella hållning även inslag av allmän ungdomlig upproriskhet. Detta var sannolikt fallet hos Anders Ek, när han till och med som inkallad vågade stå för sina övertygelser och trotsigt talat om för befälet att han var kommunist. Han blev hemskickad.

I sina *Minnen* betecknar Hermansson denna tid som ”den period i våra liv som på tyska språket kallas 'Sturm und Drang'”. Det var också den stora kärlekens och lidelsernas tid, som hans brev från Växjö vittnar om. Den i oktober 1939, då Stockholms Clartésektion på grund av det förändrade politiska läget tvingades flytta från sina rymliga lokaler i ett av Kungstornen till en mera påver kontorslokal på Klara Norra Kyrkogata, råkade han hamna vid samma dragkärta lastad med böcker och gamla tidskriftsnummer som medicine studerande Märta Katz. ”Efter en regnig promenad längs Stockholms kajer nästa kväll”, minns han, ”var vi överens. Vi började ett samliv som blivit livslångt.”¹

I detta sammanhang måste betydelsen av den politiska aspekten vid val av Hermanssons vänner möjligtvis modifieras: bröderna Anders och Jan Ek var nämligen inte bara kommunister utan — och det är kanske viktigare — de var också skolkamrater till Märta Katz och hörde till hennes vänkrets. Svante Höjeberg hade också en dubbel anknytning till Hermanssons privata liv: han kom från Hermanssons födelseort Bollnäs och levde nu ihop med Märtas kusin Sara.

¹ Hermansson 1993, s. 91ff.

Kommunismens 'fjärde augusti'?

I första kapitlet beskrev jag den traumatiska reaktionen hos den socialdemokratiska vänstern över arbetarnas och deras ledares uppslutning bakom de härskande klasserna vid krigsutbrottet 1914, det fjärde-augusti-traumat. Denna reaktion var ett resultat av illusoriska förväntningar. Den internationella arbetarrörelsens politiska strategi var konstruerad på lösan sand eller — med Marx' ord — på ”spekulationens arvsynd”, dvs. på det spekulativa antagandet beträffande arbetarklassens antimilitaristiska, progressiva eller revolutionära 'väsen. Historien tycktes nu upprepa sig. När det tyska socialdemokratiska partiet den 4 augusti 1914 röstade för Kejsartysklands krig symboliserade detta slutet på den socialdemokratiska andra internationalen. På liknande sätt kunde den 23 augusti 1939 upplevas som slutet på den tredje, den kommunistiska internationalen. De gamla illusionerna fanns kvar i delvis nya skepnader, och nya illusioner hade tillkommit efter oktoberrevolutionen. Med utgångspunkt i den spekulativa uppfattningen om arbetarklassen som en principiellt progressiv och därmed också antifascistisk kraft uppfattades 'arbetarstaten' Sovjetunionen — även av många icke-kommunistiska antifascister — som ett säkert bålverk mot den fascistiska aggressionen. När illusionen sprack den 23 augusti var det många även många kommunister — som tolkade denna dag som kommunismens och Kominterns *fjärde augusti*.²

Särskilt besvärande för det svenska partiet var dess försvar av Sovjetunionens anfallskrig mot Finland, det s.k. finska vinterkriget. I oktober 1939 hade den sovjetiska regeringen riktat några territoriella krav till Finland som syftade till att förbättra Sovjetunionens militärstrategiska läge, framför allt försvaret av det öppna Leningrad. Finska regeringen vägrade att acceptera kraven, och den 30 november gick Röda armén till angrepp. I sovjetisk radio meddelades att finska vänsterorienterade upprorsstyrkor hade bildat en regering under ledning av Otto W. Kuusinen i Terijoki, en karelsk ort som Röda armén hade ockuperat redan i krigets början. Det var Stalin och Molotov som hade givit order att bilda denna marionettregering. Den tillsattes på Kominterns kontor och den lämnade aldrig Moskva. Sovjetunionen hade trott att den militära operationen i Finland skulle gå lika fort och enkelt som ockupationen av östra Polen två och en halv månader tidigare. Men finnarna gjorde hårt motstånd. Kuusinen regering saknade folkligt stöd i Finland, och Röda armén ryckte endast sakta och under stora förluster fram. Av fruktan för en fransk och brittisk intervention meddelade den sovjetiska regeringen den 29 januari 1940 Helsingfors att den var beredd till förhandlingar. Kuusinen regering behövdes nu inte längre. Den begravdes i stillhet, men brännmärket som 'femtekolonnare' som redan satt på alla kommunistpartier kunde inte begravas med den.³

Kommunistpartiet bekämpade de starka aktivistiska krafter i det svenska samhället som agerade för ett militärt ingripande på det överfallna Finlands sida. Enligt kommunisterna borde Sverige även i denna konflikt hålla fast vid sin principiella linje och förhålla sig strikt neutralt. Men partiet kunde självt inte vara neutralt. Det måste försvara det sovjetiska agerandet. Det fanns emellertid många tvivlande och förtvivlade röster i kommunistpartiet. De har inte lämnat några synliga spår i partiets press eller officiella dokument, men de talar tyst men tydligt genom de sjunkande siffrorna i medlemsstatistiken. Man kan hitta enstaka vittnesmål i personliga brev från dessa månader. Den 18 september, när Röda armén just hade börjat invasionen i östra Polen, fick John Takman, kommunist, ledande clartéist och långt senare en av Hermanssons främsta antagonister, brev från sin syster Agnes som bodde kvar hemma i det värmländska Kila. Hon ropade på ideologisk hjälp:

Vad menar egentligen Ryssland? Förr har jag haft förtroende för deras fredssträvanden men nu är det slut med den saken. Senast den 1 aug. i år läste jag att Sovjet lovat Polen hjälp i händelse av krig med Tyskland. Och så kommer hjälpen i form av krig mot polackerna. Detta var ju, enligt

² En utförlig redogörelse för pakten och reaktionerna i SKP och andra kommunistiska partier finns i Schmidt 2002, s. 27-141.

³ Se Rentola, Kimmo(1995), ”De finske kommunistene og vinterkrigen”, *Arbeiderhistorie*, s. 46f.

Sovjets förklaring, för att befria vitryssarna från Polen. Alltså samma lögnhistorier som Hitler brukar komma med, då han vill befria tyskarna ...
 Gösta har svikit kommunisterna och blivit socialdemokrat. ...
 Skriv svar snarast.⁴

Under dessa månader var det många som likt Gösta Takman lämnade kommunistpartiet. Inte alla gjorde det enbart p.g.a. partiets försvar av Sovjetunionens fascistvänliga politik och aggressionen mot Finland utan också på grund av det utbredda antikommunistiska trycket. Det var förvisso inte första gången kommunisterna utsattes för förföljelser, men aldrig i den intensitet som nu under vinterkrigets hysteri. Och denna gång var det också mycket svårare att stå emot: I en situation då övertygelserna hade börjat svikta blev stigmatisering, förföljelser och trakasserier på arbetsplatsen ofta outhärdliga. Fram till våren 1940 skulle partiet förlora mer än hälften av sina medlemmar. Särskilt kännbara var förlusterna — över 2 000 medlemmar — i Norrbotten, kommunisternas dittills starkaste fäste.⁵

I min bok *Antikommunism och kommunism under det korta nittonhundratalet* redogör jag för såväl kommunistpartiets agerande i samband med den tysk-sovjetiska pakten och vinterkriget som den breda antikommunistiska samlingsfront som formerades under dessa månader. Den senare åstadkom en aggressiv hysteri mot kommunistpartiet och dess medlemmar och kulminerade i razzian mot partiet den 10 februari 1940 och sedan i attentatet mot tidningen *Norrskensflamman* den 3 mars som krävde fem människoliv.⁶

Kaj Björks 'avfall'

En av de första decemberkvällarna 1939 — vinterkriget hade just börjat samlades en uppretad människomassa utanför *Ny Dags* redaktion på Kungsgatan 84. De demonstrerade sin ilska och vrede över att tidningen troget hade återgivit den sovjetiska synen på kriget. Kaj Björk hade skyndat dit för att skriva en stämningsrapport för *Social-Demokraten*. Han upptäckte i folkmassorna flera av de värsta nazisterna från tidigare diskussionsmöten på Stockholms högskola. Återkommen till tidningsredaktionen började han teckna ner sina iakttagelser. ”Om nazisterna alltjämt kunde demonstrera mot kommunister”, resonerade han, ”måtte det ju vara något fel på teorin om nazikommunismen”, vars främsta propagandist var den egna tidningens chefredaktör Zeth Höglund. När dessa kritiska anmärkningar publicerades i *Social-Demokraten* ”var det slut på uppdragen”. Kaj Björk stod plötsligt ”utan levebröd”.⁷ Men han var ändå inte beredd att överge sina övertygelser och yla med vargarna bara för att åter tas till nåder av *Social-Demokraten* och Höglund — inte ännu.

Vad kunde göras? Fanns det någon möjlighet att göra de svaga och ensamma rösterna hörda i antikommunismens och krigsaktivismens lika månghövdade och högljudda som unisona kör? Mot alla odds hade han in i det sista försökt hålla Clarté vid liv. ”Ännu den 16 december”, minns Eskil Bergen, ”levde Clarté i sin gamla form, då Kaj Björk på julfesten i lokalen Klara Norra Kyrkogata 34 höll ett av utomordentlig bitterhet präglat anförande om det andliga sammanbrottet inom svensk arbetarrörelse.”⁸ Med en nyårsfest tog Clartés långvariga agoni slut. I närvaron av ca 40 personer redogjorde Kaj Björk ”för årets politiska facit”.⁹

Men han höll fast vid tanken på en Clarté-liknande organisation, som en möjlighet att förena och därigenom förstärka de få sansade rösterna. Redan en månad senare tog han kontakt med Hermansson, Arnold Ljungdal, Per Nyström, Evert Kumm och ytterligare ett par mindre

⁴ John Takmans privatarkiv, brevpärmar.

⁵ SKP förlorade totalt 11.222 av sina 20.060 medlemmar, i Norrbotten 2.277 av 5.221. Se SKP-partikonferens 10-11 januari 1942, förtroligt statistiskt material, Vpk vol. A 4:1, Övriga protokoll.

⁶ Schmidt 2002, s.145ff.

⁷ Björk 1984, s. 189.

⁸ Cit. i Björk 1986, s. 247.

⁹ Bergen 1945, s.144.

kända socialdemokrater för att diskutera frågan. Han hade redan i förväg skissat på ett program för en sådan sammanslutning som skulle ha till uppgift ”att utifrån marxismens grundsyn undersöka vetenskapliga, politiska och kulturella problem”. Flera av punkterna tyder på att han var beredd att göra eftergifter åt den rådande tidsandan och att han hade tagit intryck av SAP:s tidigare kritik mot Clarté och liknande antifascistiska organisationer. Så skulle den planerade organisationen inte vara öppen för kommunister; den skulle helst inte agera inom arbetarrörelsen utan ”främst bland studenter och intellektuella” och den skulle inte ägna sig åt utåtriktad politisk propaganda utan i stället syssla med studiecirkel och intern mötesverksamhet — en övervintringens organisation alltså. Björk, Ljungdal, Nyström m.fl. undertecknade ett upprop, och den 16 februari — ”just när finlandsaktivismen rasade som värst” — samlades ett 30-tal intresserade till det konstituerande mötet för ett Marxistiskt studiesällskap. Man diskuterade ”frågor i samband med Clartés upplösning, tidskriften *Clarté* samt soc dem studentklubbens verksamhet”. Det nåddes ”enighet kring ett av Hermansson framfört förslag, åsyftande den planerade organisationens anslutning till ABF”. Mötet avslutades med ett anförande av Kaj Björk om den tyska revolutionens problem. Man hade samlat en grupp på 25 medlemmar, därav 7 socialdemokrater, resten — som Hermansson — partilösa. Det hölls fyra möten.¹⁰ Sedan, så kommenterar Björk detta kortlivade sällskaps öde i hysterins tid, ”blev det inte så värst mycket mer”.¹¹

Nästan lika kortlivat blev hans andra projekt. Tillsammans med Evert Kumm planerade han att starta en tidning för sådana socialdemokrater som ville ”ta upp kampen mot [Finlands-] aktivisterna inom socialdemokratin”. Tidningen fick namnet *Vårt Folk*. Den utkom med sitt första nummer i slutet av februari och med ett andra och sista nummer i mars. Efter vinterkriget slut den 13 mars var enligt Björk också tidningens syfte ”överspelat”. I ett brev till sin mor hade Björk redan i slutet av februari uttryckt farhågor att den nya tidningen skulle komma ”att stämplas som stalinistpropaganda, eftersom det numera betraktas som misstänkt att alls diskutera varför Sovjet överföll Finland”. Per Nyström bidrog med en längre artikel till första numret men han vågade inte skriva under eget namn. Stämningen var sådan att en avvikande mening måste anonymiseras ur rent självförsvar. Björk hade däremot efter avstängningen från *Social-Demokraten* ”ingenting att förlora” och skrev under eget namn i nästa nummer av *Vårt Folk*.

I artikeln slog han vakt om Sveriges neutralitet och vände sig inte bara mot Finlandsaktivismen utan även mot dem som ville dra in Sverige i kriget på västmakternas sida mot Tyskland. Han misstrodde västmakternas 'demokratiska och antifascistiska' krigsmål. Deras försök att dra in Sverige syftade enligt honom inte till att hjälpa Finland eller att befria Tyskland från Hitlerfascismen. Det var malmfälten i norr som de enligt honom egentligen var ute efter.¹²

Reaktionen från socialdemokratiskt håll var den av Björk förutspådda. Tidningen *Social-Demokraten* fördömde *Vårt Folk* som ”sovjetbetonad propaganda” eller som ett projekt av ”sovjetsympatisörer”. Det socialdemokratiska ungdomsdistriktet i Stockholm karakteriserade tidningen som ”nazikommunistisk”.¹³

Det var en nästan outhärdlig situation för den socialdemokratiska dissidenten Kaj Björk: isolerad från partiet, utan utkomst, utan avslutade akademiska studier, utan politiskt perspektiv, utan framtid.

Morgonen den 9 april 1940 låg Kaj Björk och drog i sängen. Han väcktes hårt när hans

¹⁰ Se Nerman 1962, s. 92.

¹¹ Se Protokoll fört vid diskussion om startande av ett marxistiskt sällskap, fred den 16 februari 1940, i Kaj Björks arkiv, Vol 15.

¹² Björk 1986, s. 25ff.

¹³ Ibid., s. 30f.

nyblivna fru stormade in i sovrummet med nyheten att tyskarna hade anfallit Danmark och Norge. Världen förändrades med ens för honom, minns han i sina memoarer; den blev entydig. Känsloläget under vinterkriget hade varit mera komplicerat. Det hade varit svårt för honom att välja det överfallna Finlands sida. De vita mördarnas, slaktaren Mannerheims och lapporörelsens Finland kunde han omöjligt göra till sin sak; detta Finlands sak var inte hans. Norge däremot, så berättar han i sina memoarer, representerade för honom

radikalism och framtidstro gentemot det tröga och konservativa Sverige. [...] Ett nazistiskt överfall på Norge var det värsta brott som kunde tänkas. Min reaktion var en spegelvändning av finlands-aktivisternas: begrepp som brödranation, ödesgemenskap och plikt att hjälpa flöt upp till ytan. Borde inte svenska armén genast rycka in och kasta ut tyskarna innan de hunnit bita sig fast i landet? Glömsk av att jag några veckor tidigare hade slagit vakt om den svenska neutraliteten drömde jag nu om hur Sverige skulle kunna rikta ett slag mot Hitler som kunde bli slutet på hans regim.¹⁴

Han kunde väl inte föreställa sig att den svenska regeringen inte på något sätt hade för avsikt att ”rikta ett slag mot Hitler” — tvärtom. För Björk tycktes nu ingenting vara viktigare än att hejda ”det nazistiska vilddjuret” som med denna aggression ”sluppit ur sin bur”. För att kunna bidra till denna uppgift var han beredd att glömma de gångna månadernas oförrätter och angrepp mot honom personligen från *Social-Demokraten*s sida; han beslöt att åter erbjuda sina tjänster denna tidning som fyra månader tidigare hade avstängt honom från allt medarbete. Redan samma dag — tisdagen den 9 april — satte han sig ner och skrev ett öppet brev till *Social-Demokraten*. Brevet publicerades den 11 april:

Herr redaktör!

Borde inte *Social-Demokraten* i dessa dagar påpeka den sällsynt snuskiga roll som spelas av två ”ytterkanter” i svensk politik — kommunisterna och tyskvännerna? Jag finner det särskilt angeläget att påminna om de förra, därför att jag själv i olika sammanhang utpekats som ”kommunist-sympatisör”. [...] Sällan har jag läst smutsigare dokument än tisdagsnumret av *Ny Dag*. Spalt upp och spalt ner hetsas det mot västmakterna, medan det tyska övergreppet mot Norge och Danmark omnämnes i försiktiga vändningar som ”ett tyskt svar av mycket allvarlig räckvidd”. [...] Inte är det väl någon tillfällighet att *Ny Dag* med en sådan förtjusning citerar tyskeriets främsta språkrör här i landet — *Aftonbladet*. De två tidningarnas skrivelser visa en häpnadsväckande överensstämmelse. Det borde vara en angelägen uppgift för den svenska arbetarklassen att lika grundligt göra upp räkningen med bådadera.

Kaj Björk

Zeth Höglund kunde visserligen med tillfredsställelse registrera att Björk sent omsider hade insett att teorin om ”nazikommunismen” ändå inte var så tokig. Men Höglund reagerade inte på de uppenbarligen ångerfyllda signalerna från den förlorade socialdemokratiska sonen. Och Björk själv ville inte gå så långt som ”att komma krypande tillbaka till Z Höglund och be om jobb”. Men, fortsätter Björk, ”ödet grep in. Mitt i sommaren meddelades att Z. Höglund skulle [...] avgå som huvudredaktör för *Social-Demokraten*. Denna sorti framstår alltjämt för mig som en av de gåtfullaste i den svenska pressens historia.”¹⁵ Var det verkligen en gåta?

Nils Funcke skriver i sin bok *Tryckfriheten under tryck* att ”Höglund blev en påle i köttet för regeringen när den började vika sig för tyskarna”.¹⁶ När regeringen i juni 1940 tillät den s.k. ’permittent’-trafiken till Norge beordrade regeringen samtidigt den svenska pressen att tona ner detta beslut. Höglund var en av de få som vägrade lyda. Han höll istället i skarpa ordalag räfst med den socialdemokratiskt ledda regeringens politik: ”Om Sverige alltjämt är neutralt är det en neutralitet till förmån för Tyskland och till nackdel för England och tillkommen efter

¹⁴ Ibid., s. 32f.

¹⁵ Ibid., s. 98.

¹⁶ Funcke 1996, s. 51.

ett allvarligt politiskt tryck utifrån. På annat sätt kan icke beslutet förklaras.”¹⁷ Kort efter denna artikel tvingades Höglund lämna sin post som chefredaktör för *Social-Demokraten*. Det var både tragiskt och lyckosamt för Björk.

Det 'lyckosamma' öde som Björk nämner i sina memoarer kom i Rickard Lindströms gestalt. Det var han, den gamle mentorn från Göteborgstiden, som i augusti utnämndes till Höglunds efterträdare. Björk, som var inkallad under sommarmånaderna, utnyttjade efter Lindströms utnämning ett per-missionsbesök i Stockholm för att höra sig för

hos Rickard Lindström om utsikterna att få lite inkomster från tidningen genom tillfälliga uppdrag. Det skulle gå bra, menade han. Han hade hört talas om att jag året innan hade begått ett "bolsjevikiskt övertramp" men förutsatte att det inte skulle upprepas, och mer blev inte sagt om den saken. [...] Utöver Social-Demokratens väntade bidrag till min försörjning sökte och fick jag ett litet stipendium från Brantingfonden, vilket hjälpte mig att överleva och tydde på att jag på högre ort inte ansågs helt förtappad.

Men när Björk återkom till Rickard Lindströms *Social-Demokraten* då sammanföll detta i tiden, medger han i sina memoarer, "med inledningen till tidningens värsta förnedringsperiod".¹⁸ Som chefredaktör för *Social-Demokraten* skulle Lindström tillsammans med två andra socialdemokratiska chefredaktörer: Allan Vougt (*Arbetet*) och Harald Åkerberg (*Örebro-Kuriren*) samt folkpartisten Ivar Österström (*Västernorrlands Allehanda*) räknas till de s.k. "1940 års män", denna föga ärorika krets av tidningsmän, som offensivt försvarade regeringens dåtida politik. Lindström redigerade *Social-Demokraten* i strikt regeringslojal anda; han kom att kallas "Per Albins kammarjungfru".

Kaj Björk, som med sitt öppna brev hade erbjudit sina tjänster som ett bidrag i kampen mot den fascistiska aggressionen, började nu i stället medarbeta i denna Lindströmska *Social-Demokraten*. Björks och Hermanssons gemensamma färd var därmed avslutad. Deras vägar skildes åt. Som socialdemokratisk funktionär skulle Kaj Björk rätta in sig i de led som ordnades av de nationella och internationella styrkeförhållandena. I fortsättningen presenterade han sig som en antikommunist av den typ som då och senare krävdes för att kunna förverkliga den politiska karriär inom socialdemokratien som han drömt om alltsedan gymnasietiden i Göteborg. Under det kalla krigets inledningsskede blev han SAP:s internationelle sekreterare och kort därefter dess representant i Socialistiska internationalens råd; från 1956 till 1963 var han chefredaktör för *Ny Tid*, riksdagsledamot från 1965 till 1973, sedan ambassadör i Beijing 1975-80 och i Ottawa 1980-84. Senare tecknade han ner sina minnen, bl.a. i den uppriktiga boken *Ett 30-tal*.

Mörk framtid för en marxist och en judinna

När den 9 april 1940 bröt in hade Hermansson just skaffat sig en anställning som amanuens på Stockholms folkskoledirektion och ett möblerat rum på Kungsholmsgatan. "Radiomeddelandena och tidningarnas extrablad om Tysklands militära angrepp mot Danmark och Norge", minns han, "skapade en chockartad stämning bland oss vanliga människor som inte kunnat följa förspelet. I dag Danmark och Norge, i morgon kunde det gälla Sverige. Ett omedelbart krigshot var plötsligt en realitet." Redan samma eftermiddag fick han sin inkallelseorder. På kvällen begav han sig tillsammans med sin flickvän Märta till Centralen för att ta tåget till mobiliseringsorten i södra Sverige. Han var medveten om att han åkte till en oviss framtid. Han grät vid avskedet.

Tårarna var inte obefogade. "Bortsett från min närmaste framtid med vapen i hand", rekapitulerar han i sina *Minnen*, "hur skulle det gå för oss om Hitlertyskland anföll Sverige på samma sätt som det anfallit Danmark och Norge och lyckades ockupera landet? En marxist

¹⁷ *Social-Demokraten* 9/7 1940.

¹⁸ Björk 1986, s. 102f.

och en judinna var knappast ett par som kunde räkna med en ljus framtid i Hitlers Europa. Förtintelse var det sannolika perspektivet.”¹⁹

Märta visste att inte heller det svenska samhället var immunt mot den antisemitiska smittan. Som medlem i Clartéföreningen Socialistiska medicinare bevittnade hon det aktiva och kompakta motståndet inom läkarkåren och bland medicinstudenterna mot invandringen av förföljda judiska läkare. Efter 'kristallnatten' i Tyskland den 9 november 1938 hade Axel Höjer, medicinalstyrelsens generaldirektör, och några professorer vid Karolinska institutet föreslagit att tio namngivna tysk-judiska medicinare, bland dem världsberömda forskare, skulle få asyl i Sverige. Förslaget utlöste omfattande proteströrelser bland studenterna i Stockholm, Uppsala och Lund. Den 6 februari 1939 marscherade över femhundra studenter — blivande medicinare, tandläkare och apotekare — med blågula fanor, facklor, banderoller och musik genom Stockholms gator som kantades av många sympatiserande åskådare. På banderollerna krävdes omedelbart slut på invandringen av judiska läkare och — helt allmänt — av intellektuella emigranter, och från husväggarna ekade ropet ”Sverige åt svenskarna!”. Två veckor senare, den 22 februari 1939, höll Medicinska föreningen, Karolinska institutets studentkår, ett protestmöte i Läkarsällskapets överfyllda stora sal mot ”judeimporten” och speciellt mot den föreslagna asylen för de tio tysk-judiska medicinarna. I den stormiga debatten var det inte många som vågade stå upp för en humanistisk flyktingpolitik. När John Takman, från Socialistiska medicinare, som första talare för den antifascistiska oppositionen tog till orda överröstades han av busvisslingar och buanden. Flera gånger klubbades han av Medicinska föreningens ordförande Gunnar Biörck, senare kungens livmedikus och riksdagsledamot för moderaterna. Debatten avslutades med omröstning genom handuppräckning. 263 mötesdeltagare röstade mot och endast 18 för asylförslaget. De flesta av de senare var clartéister, bland dem även Märtas skolkamrat från Göteborg Jan Ek.²⁰ Den 6 mars anordnades ett liknande möte i Lund. En överväldigande majoritet vände sig mot ”en invandring, som medför att främmande element upptagas i vårt folk”. Den ansågs vara ”skadlig och inför framtiden oförsvarbar”.²¹

Judarnas öde i de av Tyskland ockuperade länderna blev känt ganska snart även för svensk allmänhet, i varje fall för den som ville veta. Redan i januari 1941 publicerade *Ny Dag* under rubriken ”Judarna dömda till undergång” en skakande skildring från det ockuperade Polen.²²

Både Märta och marxisten och antifascisten Hermansson hade anledning till oro när han på kvällen den 9 april tog avsked från sin fästmö. Det rådde ingen tvekan om att han var inställd på att försvara Sverige mot ett angrepp från Nazityskland. Det var visserligen inte ett abstrakt fosterland han ville försvara. Han var ingen anhängare av den fosterlandskärlek som då propagerades i veckojournalernas bildreportage. I ett av sina första brev från den skånska kusten hem till Märta ondgjorde sig furiren Hermansson över denna ”patriotiska lögn”: ”Må landet ligga ödelagt och folket vara dött i pest och hunger, vi skola dock strida, ty detta är vårt fosterland och intet är oss mera värt, ej ens vi själva.” Han hade lust att ”skrika ut om detta vansinne” men tvingades låta bli, ”ty allt detta måste ske och är nödvändigt! Sverige måste försvaras mot fascismen därför att det är ”i överensstämmelse med våra önskningsar om de framtida möjligheterna att kämpa för våra mg”.²³

På vakt — mot vem?

Hermansson förde befälet över en grupp på tio man. De låg vid stranden i närheten av Limhamn. Med blotta ögon kunde de se de tyska militärplanen i luften över Köpenhamn och med

¹⁹ Hermansson 1993, s. 91/99.

²⁰ Se t.ex. John Takman, ”263 mot, 18 för”, *Dagens Nyheter* 13/6 1995.

²¹ Cit. efter Nilsson 1996, s. 48.

²² *Ny Dag*, 20/1 och 22/1 1941.

²³ Brevsamling 1939-40 i Hermanssons privata arkiv.

kikare den livliga båttrafiken in och ut ur stadens hamn. Den militära ledningen fruktade — det var i alla fall så Hermansson måste uppfatta läget — ett omedelbart tyskt anfall också mot Sverige. ”På annat sätt”, förklarar han i sina *Minnen*, ”kunde vi inte tolka de order som gavs för vårt beteende. Vi var tvungna att sova med kläder, skor och patronbälte på oss, vapnen vid sidan fram till tvåtiden. Då väcktes vi och måste inta våra försvarsställningar. Tyskarna anfaller alltid i gryningen, sade befälen som förklaring.” När Hermanssons förband flyttades till Trelleborg sades uppgiften vara att förhindra att tyska trupper genom en överraskningsaktion intog hamnen och skaffade sig ett brohuvud för vidare angrepp. När i slutet av april den tyska transitotrafiken till Norge började var den främsta uppgiften att kontrollera de tyska järnvägsvagnarna. Men det var svårt eller snarare omöjligt för Hermansson och hans grupp att skaffa sig en egen uppfattning om den militära och politiska situationen. De saknade ”de mest elementära informationer om vad som hände ute i världen och vad som hände i Sverige. Dagstidningar letade sig sällan fram till oss”.²⁴

Även om Nazitysklands aggression var riktad mot Danmark och Norge så gällde operationen ändå huvudsakligen säkrandet av den svenska malmen, en avgörande resurs för den planerade stora offensiven i väst.²⁵ Ockupationen av våra grannländer var en konsekvens av Sveriges frivilliga ekonomiska och handelspolitiska inordning i Nazitysklands krigsförberedelser sedan mitten av 1930-talet.²⁶ Det var då de svenska eliterna hade tagit ställning för ett omfattande strategiskt samarbete med Tyskland och det var nu man handlade i konsekvens med detta. Den 9 april och därefter fanns med andra ord ett sammanfallande svensk-tyskt intresse: Inkomsterna från den strategiskt viktiga malmexporten till Tyskland var grunden för betalningen av den lika viktiga importen från Tyskland. Sveriges ekonomiska liv var till exempel ”fullständigt beroende av kolleveranserna från det tyska maktområdet”.²⁷ Det var detta sammanfallande intresse som huvudsakligen bestämde Sveriges handlande den 9 april och därefter.

Men det intressebaserade samförståndet med Nazityskland komplicerades inte bara av den officiellt deklarerade neutraliteten utan framför allt av att den norska regeringen inte kapitulerade omedelbart som socialdemokraten Staunings regering i Danmark. De konkreta stödåtgärderna till den tyska aggressorn i Norge måste ta hänsyn till — som det heter i en promemoria från svenska UD — ”de känslor av sympati och samhörighet, vilka besjälade det svenska folket i förhållande till det norska broderfolket”.²⁸ Det innebar att regeringen inte kunde gå med på tyskarnas krav på transitering genom Sverige av militär utrustning — vapen och ammunition — och manskap till de tyska trupperna i Norge så länge striderna pågick. Men detta hänsynstagande till den allmänna pro-norska opinionen ledde också till att det konkreta svensk-tyska samarbetet ofta måste ske i skymundan eller i beslöjad form.

Vid en presskonferens den 18 april meddelade utrikesminister Günther att regeringen beviljat tyskarna rätt att genom Sverige per järnväg transitera sjukvårdsmaterial och födoämnen till de isolerade och nödlidande tyska trupperna i bergen öster om Narvik. Dessutom tilläts genomresa av 39 unga tyskar som sades vara sjukvårdare. Regeringen menade att denna som ”humanitär” karakteriserade transport kunde anses falla inom gällande neutralitetsregler.

Redan på kvällen följande dag skulle den överenskomna tyska transporten anlända med färjan från Sassnitz. På UD:s uppdrag flög Sven Grafström ner till Trelleborg för att övervaka kontrollen av att järnvägsvagnarna inte innehöll någon krigsmateriel. ”Så snart vagnen med tyskarna anlant”, skriver Grafström i sin dagbok, ”ville jag ha militär bevakning av den-

²⁴ Hermansson 1993, s. 92.

²⁵ Se Shirer 1989, Tredje delen, s. 67ff; Munch-Petersen 1981, s. 255.

²⁶ Se Schmidt 2002, s. 43ff.

²⁷ Eichholtz 1996, s. 437.

²⁸ P.M. upprättad i UD 26 oktober 1940, i Handlingar[...]. Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spörsmål, april — juni 1940, Stockholm 1947, s. 307.

samma?' Det var här furiren Hermansson och hans grupp kom in i bilden. Alla som deltog i kontrollen ålades "strängt tystnadsplikt": Hermansson saknade naturligtvis information om vilka förnödenheter som rymdes i begreppet "humanitär" transport. Det visste däremot Grafström — trodde han. Han blev mycket upprörd när han såg "den himmelskriande disproportionen mellan proviant och sjukvårdsmaterial i vagnarna": Klockan ett på natten ringde han ilsamt till Stockholm och meddelade "att det inte rädde någon tvekan om, att det rörde sig om ett provianteringståg" till den isolerade tyska armén öster om Narvik. Han ansåg därför att tåget borde kvarhållas och han anhöll om telefonbesked om så skulle ske. Men han lämnades utan svar. Därmed var missionen slutförd och han lämnade Trelleborg.

Jag anlände till Stockholm upprörd över att ingenting gjorts för att stoppa denna transport, som, om den hinner fram i tid, måste innebära, att de i Narvik tydligen mer eller mindre inestängda tyskarna få hjälp i kampen mot våra bröder på andra sidan Kölen. [] Hade jag varit en liten kugge i det stora sammanhang, som stjälpes Norge och hjälper de perfida och cyniska inkräktarna?²⁹

När inte ens Sven Grafström, förste sekreteraren på UD och medarbetare vid Statens informationsstyrelse, hade fått korrekt information om transitotrafiken kan det inte förvåna att den information som befälarna lämnade till Hermansson och hans grupp var än mer 'funktionell', dvs. den var begränsad till det allra nödvändigaste för att kunna utföra de enkla militära uppdragen. Upplevde sig Sven Grafström som en "liten kugge" så var furiren Hermansson en ännu mindre och vanmäktigare kugge i detta drama. På vilken sida stod man egentligen?

Frågorna kunde bli plågsamma, som den dag då det militära livet var "tristare än vanligt": "När jag visiterade järnvägsvagnar med min grupp i morse", skrev han till Märta, "upptäckte vi en man, som gömt sig under presenningen på en godsvagn. Vi överlämnade honom till polisen. Han var antagligen tysk och flykting, ty spioner skickar man nog inte in den vägen. Nu blir han kanske tillbakaskickad. Jag känner mej som den gången jag dragit Sunnan i håret."³⁰

"Ända ut till fyren ytterst på hamnpiren", skrev han till Märta, "skall vi befästa landet för evighet. Amen." Skulle de? Han började tvivla. Även om huvuddelen av det svensk-tyska samarbetet skedde helt i det fördolda började Hermansson ändå — särskilt efter den plågsamma episoden med den tyske flyktingen — att "fundera över sammanhangen och våra uppgifter". Var uppgiften verkligen att förhindra att krigsmateriel smugglades med de "humanitära" transportererna? "Våra tvivel tilltog", minns han, "när järnvägsvagnar fullastade med skidor och snöskor släpptes igenom. Vi förstod inte syftet med den leveransen mitt i försommaren."³¹ Denna leverans rapporterades av Trelleborgs tullbevakning till chefen för UD:s politiska avdelning, Staffan Söderblom. Vagnarna innehöll 2 555 par snöskor och 270 par skidor. Men i generaltulldirektörens "fullt exakt återgivna" sammanställning den 16 maj av "alla från Tyska riket sedan medio av april inkomna järnvägsvagnar" hade även dessa snöskor och skidor förvandlats till "humanitärt" gods: de registrerades nu som "sanitetsgods".³² Någon tid senare, minns Hermansson, "fick jag av en tillfällighet läsa i en tidning att tyska trupper intagit Narvik, som var de västallierades sista position i Norge. De hade gått på skidor och snöskor över fjället och angripit försvararna i ryggen. Innehållet i järnvägsvagnarna fick sin förklaring." I mitten av juni drogs uppdraget att genomsöka järnvägsvagnarna in. Hermansson och hans grupp skulle heller inte längre ligga skjutklara på stationsperrongen när färjorna från Sassnitz kom in. Det nya uppdraget blev i stället att hålla vakt och avskärma godsvagnar med för dem okänt innehåll och personvagnar lastade med tyska soldater som nu nästan dagligen passerade Trelleborg på vägen från och till Norge. Som vanligt var informationen bristfällig. De fick upplysningen att det framför allt rörde sig om

²⁹ Grafström 1989, s. 232ff.

³⁰ Odat. brev till Märta, i Hermanssons privatarkiv.

³¹ Hermansson 1993, s. 94f.

³² Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spörsmål, april — juni 1940, dok. 166 och 197.

sårade och sjuka tyska soldater som skulle hem till Tyskland för vård. Dessa skulle ersättas av friskt manskap. Men de flesta, minns Hermansson, föreföll friska. En del gjorde försök att hälsa och konversera. ”Vår hållning var emellertid avvisande. Vi ogillade den tyska ockupationen av Norge och överhuvudtaget det nazistiska styret. Eftersom vi haft uppfattningen att vår militära beredskapstjänst syftade till att avvärja ett tyskt angrepp skar det sig oerhört att vi nu skulle se till att nazityska soldater obehindrat och i trygghet skulle resa över svenskt territorium.” Det var nu den omskrivna ”permittenttrafiken” hade kommit igång.

Det dröjde länge innan svenska folket fick kännedom om den trafik som beredskapssoldaten Hermansson nu måste se passera Trelleborgs färjestation i båda riktningar. Han kunde inte föreställa sig, berättar han i *Minnen*, ”att fram till augusti 1943 skulle totalt komma att transporteras ca 100 000 vagnslaster krigsmateriel och cirka 2140 000 tyska soldater på de svenska järnvägarna”.³³ Och ändå var denna militära transitotrafik endast en del av det omfattande svensk-tyska samarbetet.

Vad ska hända oss efter övervintringen?

Hur påverkade krigets utveckling Hermanssons föreställningar om en framtida politisk insats? Hur upplevde den före detta clartéisten dessa månader i direkt kontakt med den fiende som han under de gångna åren gjort allt för att bekämpa och som nu — efter Frankrikes kapitulation — tycktes vara ohejdbar?

Bristen på militärt engagemang från västmakternas sida styrkte Hermansson i uppfattningen att kriget inte kunde förstås som en ideologiskt infekterad strid mellan demokrati och fascistisk diktatur utan först och främst som en uppgörelse mellan två imperialistiska block — där även Sverige tycktes ha valt sida. Efter Frankrikes kapitulation i juni 1940 och med tanke på regeringens protyska hållning tedde sig framtiden för Hermansson — framför allt en gemensam framtid med Märta — som ett enda stort mörker.

Livet i förläggningen, den stupida vakthållningen, de militära rutinerna avtrubbade viljan. Hårdhet, likgiltighet och tomhet pinade honom. ”Mjukhetens stunder är sällsynta”, skriver han till Märta, som ursäkt för att ”mina ord är hårda”. I dessa mjukhetens stunder sitter han stilla för att enbart njuta och inte släppa ifrån sig de dyrbara ögonblicken. Men å andra sidan vet han: ”för att kunna existera här” måste allt trubbas av, ”annars slits man sönder under hårt ljus”, det behövs ”hårda taggar”, och han vädjar till henne att ”komma och befria mej med en kyss på pannan”. Det var valborgsmässoafton när han skrev detta och han fortsatte brevet nästa dag, då svensk socialdemokrati — mot de få kritiska röster som invände att det möjligtvis kunde uppfattas ”som en triumf för den tyska regeringen om Sverige nu bröte sin förstamajtradition”³⁴ — accepterade folk- och högerpartiets förslag att ersätta arbetarrörelsens 1:a majtåg med en hela folkets medborgarmanifestation under blågula fanor. ”Och i dag första maj”, utbrister Hermansson:

Inga röda fanor, inga uppbrottssignaler till marsch mot morgonrodnadens land. Vad skall hända oss efter övervintringen? Skall vi söka oss ut ur grottorna, inandas den nya luften i den nya solens värme? Eller skall våra kranier en gång grävas fram och betittas som kvarlevor av den stam som flydde undan mörkret in i evigt mörker?³⁵

I land efter land hade de röda uppbrottssignalerna våldsamt tystats. I Sverige förstummade de i självpåtagen, underdånig lydnad. Det var nu andra fanfarer som skrällde, konstaterade han en månad senare i dikten *Än en gång*:

³³ Hermansson 1993, s. 95f.

³⁴ Z. Höglund och Allan Vougt på SAP:s partistyrelsemöte den 21 april 1940.

³⁵ Alla citat i detta avsnitt är hämtade från odaterade brev som Hermansson under beredskapstjänsten (april — september 1940) skrev till Märta Katz; breven och de citerade dikterna från samma tid finns i Hermanssons privatarkiv.

Än en gång
 skall fanfarerna ljuda över världen.
 Signalen till vad?
 [...]

 Endast rörelsen är gemensam,
 det växande måste få plats
 säga det gamlas nya profeter.
 Men jag trampar
 med hårda järnskodda fötter
 de kraftfulla ogräsplantorna
 tillbaka ned i jorden.
 Blott i skydd
 av mina händers kupa
 växer
 de sköna regnbågsblommorna
 på gemensam stam.

Men inte ens denna oro och upprördhet, detta hat mot den pest som höll på att förgöra allt humant, och inte heller denna påtvingade passivitet, den fängslade motståndsvilja, som nu endast kunde manifesteras sig i dikt och brev, inte ens detta, tvingades han inse, kunde han längre vara säker på. ”Stundom överfaller jag av ett lugn utanför allt förnuft”, medger han skrämt. ”Och det djävligaste är kanske”, bekänner han i ett annat brev, ”att jag sover gott om nätterna?’ I början av augusti skriver han dikten *I skymningen*:

I skymningen,
 då höstkylan smyger sig kring kroppen
 och träden berätta aldrig drömda sagor
 ber jag till tallkvistar, händer, leenden:
 skänk mej minnen att glömma,
 utplåna,
 pina mej genom ångest,
 men befria mej från denna lätthet,
 som planterar orörliga moln
 i mitt huvud
 och spinner alla tankar
 till mjuk vadd.
 Marmorstelhet, stenkyla,
 men bara inte
 bladets vindkärlek.

Osäkert och tvivlande frågar han sig: Är ”den fruktansvärda tomhet, slöhet, likgiltighet, passivitet ... som stundom inhöljer mej i sitt svarta dok”, är detta förhållningssätt — ”det enda som egentligen retar mej hos andra människor” — kanske även *mitt* verkliga jag? Han skyller delvis på livet i lumpen: ”Jag behöver ej fatta några beslut, inga pinsamma avgöranden tvingar sig på mej, livet är reglerat och bestämt in i detalj. Önsknings. Egenvilja. Strävanden, mål: begrepp lika blåa som havet framför mina ögon.” Men han fruktar att den grundläggande, verkliga orsaken fanns någon annanstans, djupare.

Var det strategiska val till politikens favör som han gjorde under intrycket av förkrigstidens brådskande och pressande politiska situation möjligtvis förhastat, inte i överensstämmelse med hans innersta önsknings och läggning? Kanske var det ändå den tidigare insikten — att litterär verksamhet, engagerad sådan, kunde vara nog så politisk — som borde vägleda honom efter övervintringens tid, ifall det överhuvudtaget fanns ett därefter? ”Om ändå 'Waste land' fanns kvar att skriva”, suckar han uppgivet, detta diktverk av T. S. Eliot, som rymde både specifik tidskritik och allmängiltig tidlöshet, objektiverade tidssituationer och personliga känsloreaktioner. Men *The waste land* är som sagt redan skrivet, och därför citerar han:

Vad ska jag göra nu?
 Vad ska jag göra?
 Jag springer ut som jag är och går på gatan,
 så här, med utslaget hår. Vad ska vi göra i morgon?
 Vad ska vi någonsin göra?

I slutet av juli fick han tag på en skrivmaskin. Han njuter av ”glädjen att få se klara ord springa fram på pappret. Men”, klagar han, ”dom stora tankarna letar jag förgäves i militärdammiga vrår och varför leta? Den slutlästa *Candide* passar mej alldeles utmärkt.” Furiren Hermansson misstänker att författaren, Voltaire, var en olyckskamrat till honom: Han ”måste ha varit korpral i franska armén” när han skrev *Candide*, för även han var ”trött, trött på att låta tankar flyga högt över bergen, halvbäddarna och ribbstolarna”. Men det fanns också andra gemensamheter: De levde båda i katastrofernas tid. Voltaire skrev *Candide* 1759 under intrycket av två stora naturkatastrofer: 1746 ödelade en jordbävning största delen av Lima och nio år senare dödade en ännu värre jordbävning femtitusen människor i Lissabon. I *Poëme sur le désastre de Lisbonne* och berättelsen *Candide ou l'optimisme* artikulerade han sitt medlidande inte bara med offren för naturkatastrofer utan även för mänskliga och samhällseliga katastrofer. Han avslöjade samtidigt ”tout est bien”-optimisternas oerhörda, malplacerade och absurda tal om att vi skulle leva ”dans le meilleur des mondes possibles”, i den bästa av alla tänkbara världar. Förståeligt alltså att denna berättelse passar Hermansson ”alldeles utmärkt”. I sitt brev citerar han ett stycke ur *Candide*:

I grannskapet bodde en ryktbar dervisch, som gällde för den bäste filosofen i Turkiet. Till honom begåvo de sig för att söka upplysning.

Pangloss förde ordet och sade:

— Mästare, vi komma för att bedja er säga oss varför ett så underligt djur som människan blivit skapat.

— Varför blandar du dig i det? svarade dervischen. Angår det dig?

— Helige fader, sade Candide, det onda frodas dock fasansfullt här i världen.

— Ont eller gott, sade dervischen, vad betyder det? ...

— Vad är då att göra? frågade Pangloss.

— Tiga, svarade dervischen.

— Jag hade smickrat mig med, fortfor Pangloss, att jag skulle få språka litet med er om orsaker och verkningar, om den bästa av alla tänkbara världar, om det ondas ursprung, själens natur och den förutbestämda harmonien.

Vid dessa ord tog dervischen och slängde igen sin dörr för näsan på dem.

”Jag vet”, kommenterar Hermansson i brevet till Märta filosofens likgiltighet, ”att både du och jag instinktivt reagerar mot detta”. Men han har själv blivit osäker på tillförlitligheten och uppriktigheten, på autenticiteten av denna sin reaktion:

[M]en det väsentliga i frågan är vad i denna reaktion som bara är akademisk slängkäftsvana och socialistiskt världsförbättrar- (tänkte skriva nit, men har alltid avundats de nitiskt säkra; menar som du förstår det översiggivna och sig i andra människors angelägenheter oavbrutet och påträngande frälsarmässigt läggande). Törs inte svara på det och vet också nu att jag inte kan begränsa mina reaktioner till det förnuftiga och övertänkta uppbyggt på mina moraliska och andra värderingar. Förbannade intellektuella clartéillusion, som vi alla svalt, men i alla våra handlingar och åtgöranden alltid grymt förnekat.

Om och om igen återkom Hermansson till denna misstro mot de intellektuella, det vill säga mot sig själv. Var det politiska engagemanget i Clarté, detta världsförbättrarnit, ändå bara studentikost, en akademisk pose, endast en övergående episod på väg in i en trygg karriär? Och förresten: vad hade det hjälpt? Var fanns de gamla stridskamraterna? De intellektuellas

gemensamma front var splittrad, söndertrasad, hade förflyktigats. Nästan alla hade sugits in i den profascistiska anpassningens, eftergiftens och uppgivenhetens folkgemenskap eller rentav den antibolsjevikiska folkfronten.

”Jag hatar mej själv”, skriver han i juli, när han upptäcker att han ”iakttar och dömer” enkla, utbildade människor i sin omgivning, och han ställer sig frågan: ”hur finna den säkra vägen från studentintelligentians övermänniskosnobbism?” Hur ska man finna en tillförlitlig måttstock för det egna, det individuella handlandet? ”Värdet av våra handlingar bestämmas av den tillfredsställelse de bereda oss i handlingsögonblicket eller av den besvikelse deras resultat bereder oss (i tiden senare och därför förstärkt)”. Det är den stora besvikelsens tid. I den deprimerande militärförlägningens skrämmande ensamhet slickar den unge clartéveteranen nederlagets svidande sår. Det måste hittas en utväg ur denna hopplöshet. Och det måste sättas stopp för denna den intellektuelles flykt ”in i det ansvarslösa navelstirrandets trygghet”, som ej kan ”förståndsmässigt motiveras” och som — framför allt — ”utgör en skriande kontrast mot den värld jag lever i”.

Han återkommer till *Candide*: ”Har alltid missförstått Voltaire upptäcker jag. Detta om att odla trädgården trodde jag alltid gällde rosenplanteringar, bikupor och saftkalas, då det i själva verket är frågan om potatissättning, svinavel och slätvälling på hårda bänkar och trötta träskofötter.” Och något kryptiskt tillfogar han: ”Tror att satsen om de strategiska problemen (den mest ursprungliga stalinistiska av alla dogmerna) visserligen bakom sej kan dölja mycket av feighet och vindflöjteri, men i alla fall är den den enda att arbeta efter, om man vill göra något hjälpligt nyktert, tråkigt och nyttigt.”

Med ”den mest ursprungliga stalinistiska av alla dogmerna” måste Hermansson rimligtvis ha avsett det som i SUKP (b):s historia lyfts fram som de stora lärdomar av bolsjevikernas ’framgångsrika’ kamp: Den revolutionära kampen måste ledas av proletariats revolutionära parti, och kapitalismen kan inte avskaffas utan upprättandet av proletariats diktatur. Dessa lärdomar hade Stalin redan presenterat i en föreläsningsserie vid Sverdlovuniversitetet 1924, med vilka han försökte manifesteras sitt anspråk på att vara den sanne uttolkaren av Lenins lära.³⁶

Vad menade Hermansson med viljan att ”göra något hjälpligt nyktert, tråkigt och nyttigt” i enlighet med ”den mest ursprungliga stalinistiska av alla dogmerna”? Övervägde han att lägga bojor på sina mångsidiga kulturella och intellektuella intressen och förmågor och att reducera sitt intellektuella liv till nationalekonomins inskränkta och kalla siffervärld? Ville han ställa sig själv — reducerad till bärare av nationalekonomiska kunskaper — i partiets tjänst? I Partiet med stort P? Efter Clartétidens ringlande och slingrande färd längtar han efter stadga:

Genom att ställa vårt liv i fast relation till en idé, rörelse, kraft uppnå vi emellertid den fördelen att vårt handlande alltid kan objektivt bedömas och vi därför slipper både det grubblande och val, som föregår en viljehandling, och det grubblande och de självförebåelser, som alltid följa en sådan. Vårt liv blir självklart och nödvändigt och vår bana dragen efter teorins, rörelsens linjal.

Var detta — att ställa sig i arbetarklassens och dess revolutionära partis tjänst — det enda sättet att frigöra sig från den ’småborgerlige intellektuelles’ självplågeri och självhat, det enda sättet att hålla sin röda eld vid liv — ”Min eld, min eld!”³⁷ — som annars hotade att slockna under tomhetens, slöhetens, likgiltighetens och hårdhetens svarta dok?

³⁶ *Geschichte der Kommunistischen Partei der Sowjetunion (Bolschewiki). Kurzer Lehrgang*, Moskva 1938, s. 439; Stalin 1952, s. 98f.

³⁷ I början av september, strax innan han ska återgå till ett civilt liv, skriver han dikten ”Löveldar”: *De gröna / friska / våta / löven smeker min nos / De bruna / unkna / våta / löven smeker mina fötter / Väsentliga / är dagg och förruttnelse / Men utan den svala mossan / skulle jag förbrinna / Starkast / är den kopparröda reflexen / efter regnet / Min eld, min eld!*

Men frågan är: Hade Hermansson verkligen missförstått *Candide*? Eller är det inte tvärtom så att missförståndet började just här: Menade Voltaire verkligen att även den intellektuelle borde syssla med ”potatissättning” och med ”svinavel”? Var det inte fastmer så att ”*la petite terre rapporta beaucoup*”, att den lilla jordbiten skulle bära riklig frukt om ”*chacun se mit d'exercer ses talents*”, om var och en använde sig av och utvecklade sina talanger, det vill säga, om till exempel Hermansson, en intellektuell med konstnärliga intressen, gjorde just det som han en gång som ung gymnasist drömt om: att genom litteraturen eller konsten påverka andra människors tankar, känslor, uppfattningar och handlingar; att upphäva det skenbara alternativet, kultur *eller* politik, i en enhet som förädlar båda sidor: kultur *och* politik.

Tiden var nu annorlunda.

Ingenting var dock avgjort än — vare sig politiskt eller civilt. De ovan citerade politiska tankarna om att sätta livet ”i fast relation till en idé, rörelse, kraft” befriade han från dess rigorösa och hårdgjutna form genom att omedelbart tillfoga: ”Men stjärnorna kvittar det lika ...”

Hur tänkte han sig det civila livet? I slutet av sommaren skrev han i ett brev, ”fyllt av vår framtids allvar”, om den osäkerhet han kände: ”Och kanske grubblar jag förgäves, ty jag har ännu ingen ekvation, men massor av obekanta.” Han var 22 år gammal, ”fil.kand., vidare studier osäkra, håg och lust obekanta, men kan alltid hanka mej fram till jag får en vilja eller tvingas till något”.

Efter ett halvår i beredskapstjänst återkom Hermansson hösten 1940 till Stockholm. Precis som förra gången — i januari samma år — hade stämningen i staden genomgått en påtaglig förändring. Antikommunismen fanns visserligen kvar, men den hade efter vinterkrigets slut återgått till en mera 'normal' nivå. Däremot hade den fruktan för en tysk invasion, som var så närvarande vid hans avresa den 9 april, så gott som försvunnit. Även om han inte hade tillgång till alla de fakta och inte visste vad som avhandlades bakom lyckta dörrar i de olika makteliternas korridorer, så kunde han ändå som intresserad iakttagare av den regeringstroga pressen registrera en utpräglad protysk inställning hos det officiella Sverige. Det tyska diplomatiska trycket hade försvunnit, och Sveriges politiska hållning fick oinskränkt positiva vitsord i Berlin. Mellan de båda länderna fanns inte längre ”några olösta frågor”.³⁸ Den dominerande stämningen bland de svenska eliterna skulle man kunna sammanfatta så här: Man gillade läget.³⁹

Clartés återupplivande

Det var i denna anpassningens tid marxisten och antifascisten Hermansson nu försökte livnära sig genom att skriva artiklar för diverse tidningar och tidskrifter. Men för vilka? Urvalet var starkt begränsat. Det officiella Sveriges och samlingsregeringens konformistiska press var inte intresserad av hans tjänster. Det var knappast några större belopp han kunde förvänta sig att skriva ihop. Det gällde därför att rätta munnen efter matsäcken. Han hyrde ett rum på Baggensgatan i Gamla stan. Rummet var omöblerat, vatten fick hämtas i korridoren och toaletten låg ännu längre bort. Möblemanget inhandlade han i de billiga bodarna på den intilliggande Österlånggatan. En kakelugn var rummets enda bekvämlighet. Men det blev en kall vinter, och de tjocka stenmurarna i det gamla huset var omöjliga att få varma, hur mycket han än eldade. Han ingick ett förmånligt avtal med innehavaren av vedaffären i gränden bredvid: gratis björkved mot renskrivning på maskin av affärens räkningar. På kvällen drog han sängen intill ugnen; han fick vända sig några gånger om natten för att få värmen jämnt fördelad. Matkontot höll han nere genom att äta den billiga och torftiga maten i Frälsningsarméns soppkök i grannfastigheten eller genom att steka strömming över glöden i

³⁸ Se t.ex. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, bd X, dok. 279.

³⁹ Se t.ex. Grafström (1989), s. 288f.

kakelugnen.

Det var som sagt inte lätt att hitta pressorgan som var villiga att publicera hans artiklar som hade för avsikt att irritera såväl den protyska konformismen som den profitalstrande borgfredspolitikerna. Han frågade Hjalmar Mehr, som han kände från gemensamma clartétider, om möjligheten att medarbeta i den socialdemokratiska pressen. Svaret var nekande. När han sökte anställning på Konjunkturinstitutet ville nationalekonomen Erik Lundberg veta vad den sökande hade skrivit om på Högskolan. ”Om Marx och Keynes”, svarade Hermansson. Sådana teoretiska kunskaper var olämpliga för det sökta jobbet där det enligt Lundberg gällde att ”räkna spik”. Det blev ett ”Nej, tack!” Hermansson lyckades placera några artiklar i den radikala tidskriften *Öden och äventyr*.

Någon övertalningsförmåga behövdes vid denna den antikommunistiska hysterins tid — så kan man förmoda — inte för att få bli medarbetare i den kommunistiska pressen. Redan i november 1940 publicerade *Ny Dag* i tre nummer Hermanssons långa artikel ”Argumenten för den ökade utsugningen”. Redaktionsledningen ansåg det vara onödigt att lämna ut ett nytt namn till Gestapos och *Hestapos*⁴⁰ register och rekommenderade därför en pseudonym. Uppslaget till signaturen ”Lancet”, minns han, fick han av medicinaren Jan Ek. Lancet betydde operationskniv och tanken var väl ”att jag med min penna skulle skära upp kapitalismens bölder”.⁴¹ Han inledde sitt medarbetarskap med det ämne som han även i fortsättningen — efter inträdet i partiet och under hela karriären som partifunktionär och politiker — främst skulle hålla sig till: den politiska ekonomin. Under det närmaste året skrev han bland annat om ”Sveriges utrikeshandel”, ”1940 års profiler”, ”Svenska kapitalisternas intressen i Finland”, ”Solidarisk lönepolitik”, två artiklar om ”Lönearbete och kapital” och ”Relativ utarmning — och absolut”.⁴²

Från och med nummer 1/1941 publicerade sig Hermansson också i Kominterns veckotidning *Die Welt* och dess svenska motsvarighet *Världen i Dag*. Under olika pseudonymer — Ivar Persson, Henrik Gran och Lancet — skrev han bland annat om Torsten Kreuger och Högbroforsaffären, tre artiklar om ”Krigets påverkan på familjerna”, om ”De intellektuella problem”, ”Förenta staternas krigspotential”, om ”Söderlundsprogrammet och arbetarklassen” och om ”Teorierna om inflation”.⁴³

Hur kan det komma sig att den unge Hermansson som inte ens var medlem av kommunistpartiet, kunde bli medarbetare av Kominterns, denna av Moskva styrda och finansierade organisation, tidskrift? Är det möjligen så — som hans politiska belackare påstår eller misstänker — att Hermansson blivit medlem av kommunistpartiet redan under den sovjetisk-tyska paktens tid och inte — som han själv anger — först den 5 oktober 1941, dvs. några månader efter Tysklands anfall på Sovjetunionen? Eller är det kanske så att vi helt enkelt gäckas av vår egen förutfattade föreställning om denna något mystiska organisation Komintern. För att lätta dimman något ska vi titta lite närmare på *Die Welt*.

Utgivningsorterna för Kominterns publikationer speglar fascismens frammarsch och den europeiska arbetarrörelsens och demokratins reträtt. *Die Welt* och dess föregångare var ständigt på flykt. Under 1920-talet utkom *Internationale Pressekorrespondenz (Inprekorr)* i Berlin. När fascisterna kom till makten flyttades redaktionen till Paris, och *Inprekorr* ändrade namn till *Die Welt*. I och med västmakternas noninterventionspolitik och demokraternas nederlag i Spanien fick redaktionen i Paris och Kominternledningen i Moskva åter fundera på

⁴⁰ För att uttrycka släktskapet mellan Tysklands Geheime Staatspolizei (Gestapo) och den svenska säkerhetspolisens betecknade kommunisterna den senare som Hemliga statspolisen (Hestapo).

⁴¹ Hermansson 1993, s. 26.

⁴² I nämnd ordning: *Ny Dag* 9/1, 5/3, 7/5, 14/6, 15/9, 23/9 och 11/11 1941.

⁴³ I nämnd ordning: *Die Welt* nr. 1/1941, 8-10/1941, *Världen i Dag* nr. 22/1941, *Die Welt*, Sondernummer oktober 1942, nr. 48/1942 och nr. 51/1942.

en tryggare plats i ett allt mer hotat Europa. Valet föll på Stockholm, då man utgick ifrån att Sverige skulle ”vara det sista land som dras med i häxdansen”.⁴⁴ Flyttningen av *Die Welt* till Stockholm förbereddes genom att först utge en något krympt avläggare på svenska, *Världen i Dag*.

Redaktören ”Carl” i Stockholm fick brevlades detaljerade anvisningar från en ”Olga” i Moskva om innehållet i *Världen i Dag*.⁴⁵ Han uppmanades att vända sig till den svenska partiledningen för att få hjälp med redaktionsrum och telefon. Några rubler från Moskva kunde han inte räkna med: ”Dessa omkostnader måste täckas genom inkomster från tidskriften”, instruerade ”Olga”. Även de ”nödvändiga anskaffningarna (bord etc.) måste finansieras på det sättet”.⁴⁶

När kriget bröt ut, och *Die Welt* tvingades lämna Paris hade marken redan något så när beretts för dess utgivning i Stockholm. Knappt tre veckor efter krigsutbrottet publicerades första numret. Samtidigt fortsatte den svenska utgåvan *Världen i Dag* att utkomma med parti-veteranen Hugo Sillén som redaktör.

Österrikaren Jakob Rosner, som tillhörde Kominterns sekretariat, hade på hemliga vägar kommit från Moskva och tagits emot av Paul Söderman, den ansvarige i det svenska partiet för illegal och konspirativ verksamhet. Ingen kände till den nyankomne kominternfunktionärens rätta namn. De få svenskar som kom i kontakt med den lille, magre och spänstige mannen kallade honom ”Schasen”. En tre och en halv meter lång och två meter bred kammare hos en kommunistisk familj blev Rosners bostad och 'högkvarter' för Kominterns tidskrift.

Fritjof Lager, politbyråmedlem och utgivare av *Ny Dag*, hade hjälpt till att etablera den konspirativa redaktionen. Han mindes att det första Rosner gjorde när han steg in i den lilla kammare, som skulle bli hela hans livs- och arbetsrum för nästan fyra år framåt, var ”att dra ner rullgardinen i gatfönstret för att skydda sig från insyn från den sidan. Den nästa åtgärden var att vägra gå ut på gatan eller lämna lägenheten.”⁴⁷ Några svenska kommunister försörjde honom med utländska tidningar och översatte svenska nyhetsartiklar. Kominterns tidning *Die Welt* var i stort sett Rosners eget verk.

Med Stalins beslut i maj 1943 att lägga ner Komintern upphörde också *Die Welt* att existera. Rosners mission på Upplandsgatan 77 i Stockholm tog ett tvärt slut. Han lade undan vad han just hade sig förelagt, tog ett nytt pappersark och skrev en avskedshälsning till läsarna. Den publicerades den 28 maj 1943 i sista numret av *Die Welt*. För Paul Söderman och Fritjof Lager gällde det nu att ordna Rosners återresa till Moskva och till sin familj. Mest längtade han efter att äntligen få se sin son som inte var född än när han knappt fyra år tidigare lämnat den sovjetiska huvudstaden.

Rosner var säkerligen lika glad — och överraskad — som *Ny Dags* chefredaktör Gustav Johansson över att en ung och kunnig skribent som Hermansson ansökte om medarbetarskap. Det var f.d. clartéisten John Takman som enligt egen utsago förde Hermansson samman med Hilding Hagberg hösten 1940 och banade väg för hans medarbetarskap i *Ny Dag* och senare även i *Die Welt*.⁴⁸

Det var också Takman som stod bakom första försöket att återskapa Clarté. Redan i början av augusti 1940 — Hermansson stod då fortfarande 'på vakt för Sverige' — hade Takman berättat för en vän hemma i värmäländska Säffle ”att Clarté eventuellt kommer att vakna ur sin

⁴⁴ Se Fritjof Lager, ”Tillbakablick ... Schasen”, manuskript, i Lagers personarkiv, vol 7, Arab.

⁴⁵ Brev från Olga till Carl Johansson, 30/5, 5/6 och 3/7 1939, i Korrespondens tidskriften ”Die Welt”, *Världen i Dag*, 1939-1943, Vpk, F 10:1, Handlingar rörande partiets press, Arab.

⁴⁶ Brev från Olga, juni 1939, ibid.

⁴⁷ Fritjof Lager, ”Tillbakablick ... Schasen”, manuskript, i Lagers personarkiv, vol 7, Arab.

⁴⁸ Samtal med författaren 27/2 1997.

törnrosslummer”.⁴⁹ Partiledningen hade säkert godkänt Takmans initiativ. Det var just under sommarmånaderna 1940 som man kunde uppmärksamma ett första försök av kommunistpartiet att komma ut ur det skammens hörn som det självt manövrerat sig i sedan godkännandet av den sovjetisk-tyska pakten och det sovjetiska anfallet på Finland året innan. Intuitivt anade även ledande kommunister — all retorik om arbetarklassens 'naturliga' progressivitet till trots — att den förändring av det samhälleliga klimatet som var nödvändig för att kunna bryta partiets isolering krävde impulser utifrån, från intellektuella kretsar. Därför välkomnades återupplivandet av Clarté.

I och med försvaret av den sovjetisk-tyska pakten hade partiledningen i sin bedömning av den politiska verkligheten och det internationella läget hamnat i en alltmer snedvriden logik. Partiledningens antibrittiska uttalanden efter tyskarnas angrepp på Norge och Danmark den 9 april och *Ny Dags* förskönande och bagatelliserande reportage från det ockuperade Oslo hade — med Kaj Björks ord — framkallat ”konvulsioner även inom det kommunistiska partiet”.⁵⁰ Så framhöll till exempel Stockholms kommunistiska arbetarkommun, till skillnad från partiorganet, att tyskarna uppträtt hänsynslöst. Så småningom började även partiledningen att revidera sin karakterisering av kriget som en strid mellan två lika goda imperialistiska kålsupare. Orsakerna till denna försiktiga revidering var framför allt Frankrikes kapitulation och tyskarnas alltmer terroristiska ockupationsregim i Norge.

Den norske historikern Terje Halvorsen har visat att den traditionella uppfattningen — att kommunistpartierna först i och med Tysklands överfall på Sovjetunionen skulle ha återupptagit sin antifascistiska kamp — inte överensstämmer med historiska fakta.⁵¹ Sommaren 1940 sammanträdde SKP:s centralkommitté för att dra upp riktlinjerna för den förestående valkampanjen. I centrum för diskussionen stod naturligtvis det pågående kriget. Det karakteriserades visserligen fortfarande som ett ”imperialistiskt krig för världens nyuppdelning”, och visserligen måste partiet ”även i fortsättningen ständigt [...] brännmärka den engelska imperialismens krigspolitik”, men huvudfaran ansågs nu utgå från den tyska imperialismen som håller på ”att lägga ett flertal europeiska folk under sitt herravälde, beröva dem deras nationella självständighet och förslava Frankrike”. Partikamraterna uppmanades att ”söka kontakt med det socialdemokratiska partiets medlemmar och organisationer” för att gemensamt kunna lämna ”ett dåd-kraftigt stöd åt det arbetande folket i Danmark och Norge i dess kamp mot de tyska ockupanternas förtryck”.⁵²

Ett återupplivat Clarté, en organisation av folkfrontstyp, skulle säkert ha hälsats välkommet av partiledningen. Men det första av Takman annonserade försöket misslyckades. Den 26 augusti infann sig visserligen ett tjugotal personer på ABF i Stockholm och en fyramannakommitté tillsattes för att ”föra frågan vidare”, men mer än så blev det inte denna gång. Takman gav inte upp. I slutet av november meddelade han i ett brev till Olle Virenius i Jönköping att man i Stockholm snart var mogen för att ge den radikala gruppen fastare organisatoriska former och sätta igång propaganda utåt. Virenius ifrågasatte om ”det är klokt att i dessa tider innan det nationella affektruset och socialisthatet lagt sig bedriva propaganda medelst en utåt synlig organisation, vars syften och namn givetvis kommer att mötas med misstänkta blickar och snabbt avfärdas som kommunism. Och vad det innebär med avseende på människors reaktion och snabba avfärdande av frågan i denna onyanserade tid är du nog själv bäst medveten om.”⁵³

Men trots dessa betänkligheter tog Virenius tillsammans med de båda författarna Arnold Ljungdal och Erik Blomberg initiativet till ett nytt försök att rekonstruera Clarté. Denna gång

⁴⁹ Se brev från Hugo Andersson, Säffle, 10/8 1940, i John Takmans privatarkiv.

⁵⁰ Björk 1986, s. 37.

⁵¹ Halvorsen 1996.

⁵² Uttalandet lades sedan fram på partikonferensen den 22-23 februari 1941, Vpk A 4:1, Övriga protokoll.

⁵³ Brev från Olle Virenius, Jönköping 4/12 1940, i John Takmans privatarkiv.

var också Hermansson involverad. I början av februari 1941 delades flygblad ut med inbjudan ”till samkväm på Stockholms högskolas kårhus (kaféet), Holländargatan 32-34, måndagen den 17.2., kl. 20”.⁵⁴ Ett trettital f.d. clartéister och yngre intresserade infann sig, bland dem Erik Blomberg, Jan Ek, Ruth Ettlinger, Bo Teddy Lad-berg, Mats Lindell, Arnold Ljungdal, Eva Palmaer, Harald Rubinstein, Nils Silfverskiöld, Per-Olov Zennström — och Hermansson.⁵⁵ Stockholms Clartéförening var återuppstånden, men de som var med och bevittnade denna händelse måste lova att inte sprida nyheten utanför de 'egnas' krets. Den återuppståndna Clartéföreningen var, med Eskil Bergens ord, ”så nära illegalitet som gärna är möjligt i ett demokratiskt land”.⁵⁶

Det var därför inte lätt att få igång verksamheten. Det var inte bara svårt för socialdemokrater att engagera sig öppet i Clarté. Det som framför allt hämmade aktiviteterna, framhävde Arnold Ljungdal i en senare verksamhetsberättelse, var ”den anpassningspolitik visavi Tyskland och den förföljelsepolitik gentemot alla motståndsgupper av Clartés karaktär som praktiserade med offentlig aktion”.⁵⁷

Som ett led i Nazitysklands ideologiska förberedelser för anfallet mot Sovjetunionen började våren 1941 även i Sverige den antikommunistiska vågen åter att stiga. En framskjuten roll spelade delar av arbetarrörelsen, det vill säga just den samhälleliga kraft som Hermansson var fast besluten att knyta sitt framtida politiska engagemang till. Strax före Clartés återuppståndelse utfärdade Metallindustriarbetarförbundet sitt beryktade ”cirkulär nr. 3”. I det beklagade styrelsen att det inte var möjligt att helt enkelt utesluta kommunisterna därför att det kunde befaras ”att kommunisterna med hänsyn till tidigare avkunnade prejudicerande domstolsutslag i så fall skulle kunna ställa ekonomiska anspråk på förbunden”. Men eftersom ”det stora flertalet av vårt förbunds medlemmar” sades vara av den uppfattningen

att kommunisterna icke borde få vara medlemmar i förbundet och än mindre inneha förtroendeeuppdrag [...] är det förbundsstyrelsens uppfattning [...] att medlemmar av Kommunistiska Partiet icke få kandidera och icke kan väljas till och icke kan inneha förtroendeposter inom förbundet. Därest de trots detta väljes, skall de på kommunisterna avgivna rösterna förklaras ogiltiga.⁵⁸

Men det fanns också andra socialdemokratiska röster, främst bland intellektuella som hade ett förflutet i Clarté eller liknande vänsterorganisationer, som till exempel socialläkaren Gunnar Inghe. ”Mitt gamla Clartéhjärta gladdes”, bekände han i ett brev till kollegan John Takman strax före påsken 1941, då han fick kallelsen till ett clartémöte. Han fortsatte:

Jag märker hur jag mer och mer dras tillbaka till Clarté i alla fall. Trots all den goda vilja som man skulle vilja visa socialdemokraterna i deras föga avundsvärda läge hjälps det ju inte, kritiken måste bli starkare och starkare. Något för de utrikespolitiska eftergifterna mot Tyskland men mest för inrikespolitiken. [...] Kontakten med Ryssland är just nu den enda möjliga stormaktsanknytning vi kan ha. För övrigt är ju Ryssland just nu [...] den enda räddningen vi har undan Tyskland. Missförstå mig nu inte, de svenska kommunisterna är mig lika fjärran ändå men jag vädrar morgonluft bland socialdemokraterna.⁵⁹

Det var inte bara det yttre politiska klimatet som beredde svårigheter för Clartés verksamhet. Det fanns också interna problem och motsättningar — som förvisso hängde samman med dessa yttre förhållanden — som försvårade det gemensamma arbetet. Ett sådant problem var sekterismen, vars första tendenser kunde märkas redan under sommaren 1941.

Efter överfallet på Sovjetunionen genomförde den tyska ockupationsmakten i Danmark en

⁵⁴ Flygbladet finns i John Takmans privatarkiv, brevpärmen 1941.

⁵⁵ Se Nerman 1962, s. 92.

⁵⁶ Bergen 1945, s. 155.

⁵⁷ ”Centralsekretariatets berättelser över det svenska Clartéförbundets verksamhet oktober 1939 till augusti 1945”, i Arab, Arkivavd. Politiska föreningar och klubbar, Riksorganisationer, P 282, Clarté.

⁵⁸ Utfärdat den 29 januari 1941, se *Ny Dag* 4/2 1941.

⁵⁹ Brev till John Takman, Takmans privatarkiv, brevpärm 1941.

razzia för att rensa landet från kommunistiska element. Bland de gripna fanns också den 73-åriga Martin Andersen Nexø och några andra författare. När häktningen blev känd drog Clarté igång en kampanj för Nexøs och de andras frisläppande. Man kontaktade några författare som tidigare varit med i Clarté och bad dem att samla underskrifter bland sina kollegor under en petition. John Takman hade bland annat vänt sig till Moa Martinson och föreslagit några namn som hon möjligtvis kunde förmå att skriva under. Men Moa reagerade argt: ”Jag tror att Nexø hellre sitter kvar i häkte än han accepterar dessa namn du föreslår.” Hon ville inte ha med alla dessa ”politiska konjunkturstreber” på en sådan petition.⁶⁰ Två veckor senare återkom hon till ”Kära John Takman”:

Du som är ung kan knappast förstå en så bitter människa som mig, men hur bitter jag än är tappar jag aldrig tråden men jag har mina principer som jag en vacker dag blir skjuten för. [...] Jag vet att det inte är förnuftigt att ta upp denna sak nu. Men det kan ju vara roligt att pirra de där slöfockarna i författarföreningen på nerverna. De talar ju så mycket om äran jämt. Men står på listor med sådana som [Georg] Branting och [Ragnar] Holmström det gör jag inte. De vill bara hiva upp sig igen efter sitt fall i rysk-finska krig. Tar ni allt för många kufiska djävlar med, allt efter som vinden vänder sig så blir jag inte med alls. Inte på något vis.⁶¹

Men hon var ändå fylld av förtröstan:

En stor logisk rättvisa går genom universum och den kommer att göra sig gällande både vid fronterna och hemma, vad det lider. Hell alla ryska soldater, Hell Ryssland. Det kan aldrig förintas, inte heller stå fast med hjälp av några borgerligt förgiftade fjantar a là K [Josef Kjellgren] o. M [Harry Martinson] och allt vad de heter, som vinglar och far.⁶²

Sekterismen skulle bli särskilt besvärande längre fram, när krigslyckan vände på fronterna i öst. Den var även då särskilt utbredd bland vanliga medlemmar eller sympatisörer, främst bland dem som under 'tyskeriets' och den antikommunistiska hysterins tid blivit hunsade, stigmatiserade eller förorättade. De som stått emot när vinden blåste rätt i ansiktet ville tre fyra år senare — när kommunisterna tycktes ha historiens vind i ryggen — inte släppa in några ”borgerligt förgiftade fjantar” i de rakryggades fasta led.

Sverige och det antibolsjevikiska korståget

I likhet med Gunnar Inghe och de flesta antifascisterna var även Hermansson övertygad om att Hitlertyskland inte skulle kunna krossas utan Sovjetunionens medverkan. Denna övertygelse skulle snart få utstå hårda och påfrestande prövningar.

Hermansson och hustrun Märta — de hade gift sig tidigt på våren — tillbringade midsommarhelgen 1941 tillsammans med svärföräldrarna på Gott-skärs havsbad utanför Göteborg. På midsommaraftonen, tidigt på morgonen, meddelade radion att Hitlers arméer på alla fronter marscherat in i Sovjetunionen och att Luftwaffe inlett sitt Blitzkrieg. ”Operation Barbarossa” hade börjat.

Hermansson minns hur han och svärfadern på midsommaraftonens kväll med spännt intresse lyssnade till den brittiske premiärministern Winston Churchills tal. Fastän ”ingen har varit en mera konsekvent motståndare mot kommunismen än jag”, betonade Churchill, och inte heller ämnade ”ta tillbaka ett enda ord av vad jag sagt härom”, så försvann allt detta ”inför det skådespel som nu utspelas.” Han lovade att lämna Sovjetunionen och det sovjetiska folket all den hjälp som överhuvudtaget gick att uppåda. Hermansson och svärfadern drog en suck av lättnad efter det beskedet.

Churchill fortsatte sitt tal med ett löfte och en tydlig varning. Det kunde nu endast finnas ett enda mål: att förintna Hitler och varje spår av naziregimen. ”Varje människa och varje stat som

⁶⁰ Brev från Moa Martinson, 22/7 1941, i John Takmans arkiv.

⁶¹ Brev från Moa Martinson, 6/8 1941, i ibid.

⁶² Brev från Moa Martinson, 23/9 1941, i ibid.

deltar i kampen mot nazismen”, lovade han, ”kommer att få vår hjälp.” Men, tillfogade han, ”varje människa och varje stat som marscherar med Hitler är vår fiende”.

Hermansson hade välgrundad anledning att befara att Sverige skulle komma att höra till den senare kategorin.

Redan tidigt på morgonen denna söndag rådde i Stockholm en förvirrande, febril och — på vissa håll — förväntansfull spänning bland regeringens medlemmar, UD:s personal och militärledningen. Den så kallade ”midsommarkrisen”, det vill säga det händelseförlopp som ledde fram till regeringens beslut att stödja Nazitysklands anfall på Sovjetunionen genom att tillåta järnvägstransport av en tysk division (”Engelbrechtdivisionen”) från Oslo till Finland över svenskt territorium, är enligt Maria-Pia Boëthius ”den (hittills) utan motstycke mest omskrivna episoden vad gäller Sveriges agerande under andra världskriget”.⁶³ I min bok *Antikommunism och kommunism* under det korta nittonhundratalet har jag dekonstruerat den allmänt accepterade karakteriseringen av denna transport som en isolerad episod och en ”engångseftergift” och detaljerat redogjort för det omfattande stöd som Sveriges olika eliter lämnade Nazityskland vid förberedelsen och förverkligandet av Operation Barbarossa.⁶⁴ I verkligheten hade transiteringen av divisionen Engelbrecht förvandlats till en permanent institution, dvs. till regelbundna och omfattande tyska trupptransporter över svenskt territorium, till land och till havs. Den kallades av Hermansson och andra antifascister med dessa rätta namn: ”Den eviga divisionen”.⁶⁵ Genom oftast hemliga tysk-svenska politiska, diplomatiska och militära överenskommelser förvandlades det svenska territoriet till transiterings- och provianteringsområde för de tyska trupperna vid fronten i norr. Det var inte någon överdrift när tyska ambassaden i september 1941 — vid tiden för Hermanssons inträde i kommunistpartiet — betecknade ”Sverige som tysk rustkammare” eller som ett land som Tyskland ”i växande omfång är hänvisat till som försörjningsområde och *Hinterland* för de kämpande trupperna” i Sovjetunionen.⁶⁶

Vilkets slags krig var det som Sverige fungerade som *Hinterland* åt? ”När Barbarossa börjar kommer världen att hålla andan och avstå från kommentarer” förutspådde Hitler entusiastiskt den 3 februari 1941 när han tillsammans med sin generalstab fortsatte planeringen av anfallet mot Sovjetunionen. Vid planeringen av Operation Barbarossa tilldelades fronten i norr en avgörande roll. Finland skulle bli en av de viktigaste uppladdnings-baserna för anfallet. Ett av de kraftigaste slagen i huvudoperationen skulle utdelas i norr. En hel armégrupp skulle rycka fram genom de baltiska staterna till Leningrad. William L. Shirer skriver:

Finlands läge var särskilt viktigt. Flera finsk-tyska arméer skulle rycka fram mot Leningrad och Ladoga, skära av järnvägslinjen till Murmansk samt ockupera Petsamos nickelgruvor och de isfria ryska hamnarna vid Norra ishavet. Hitler erkände att mycket berodde av om Sverige skulle tillåta transitering av tyska trupper från Norge, men han förespådde fullt riktigt att svenskarna skulle ge vika i denna fråga.

Dessa trupper hade en speciell uppgift som tydligt demonstrerade detta krigs antibolsjevikiska korstågskarakter. De skulle visserligen angripa och belägra staden men inte erövra den. Leningrads kapitulation, bestämde Hitler, ”får inte accepteras ens om den erbjuds”. Denna stad — den bolsjevikiska revolutionens vagga — ”*skall utplånas från jordens yta*. Så snart Sovjetunionen har krossats kommer denna stora stad inte längre att ha något existensberättigande”. Truppernas uppgift var att ”omringa staden och jämna den med marken med artillerield och kontinuerliga flyganfall”. I detta korståg ”har vi inget intresse av att skona ens

⁶³ Boëthius 1991, s. 46.

⁶⁴ Schmidt 2002, s. 167ff.

⁶⁵ CH Hermansson / Harald Rubinstein, ”Avsteg från neutraliteten — neutralitetskränkningar”, i *Kulturfront*. Oktober 1942, s. 9.

⁶⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Band XIII.1, dok. 336 och 343.

en del av den stora stadens befolkning”.⁶⁷ Belägringen och bombarderingen av Leningrad skulle pågå i niohundra dagar, i nästan tre år. En och en halv miljon invånare, främst gamla människor, kvinnor och barn, dödades eller svalt ihjäl.⁶⁸

Det var uppenbart att kriget genom anfallet på Sovjetunionen skulle inträda i ett nytt stadium — inte bara i militära hänseenden. När en decimerad ledning av det svenska kommunistpartiet på midsommarafton träffades för att diskutera den nya situationen fanns det inget officiellt sovjetiskt uttalande att rätta sig efter. Denna och de följande dagarna var nämligen förvirringen i Moskva total. Självaste Stalin var paralyserad. När rapporterna strömmade in tidigt på morgonen den 22 juni att Hitler med kanoner och bombplan trasat sönder den pakt på vars trygghet och livskraft han - alla initierade varningar till trots — in i det sista litat till, drog han sig skakad tillbaka till sitt hus i Kuntsevo, där han knappt två år tidigare triumfatoriskt firat tillkomsten av samma pakt. Hela Sovjetunionen och all världens kommunister trodde självklart att han skulle befinna sig i ledningens centrum och utfärda de nödvändiga direktiven. Men inte förrän den 3 juli talade han i radio till det sovjetiska folket.

De svenska kommunisterna behövde denna gång knappast någon sovjetisk handledning för att förstå den allvarliga innebörden av dagens händelser. Kriget självt hade till slut visat vem som är fiende och vem som är vän. Tidningsrubrikerna den 22 juni var entydiga:

DE FYRA FRÅGORNA I BERLIN.

Berlin frågar:

Vart går Sveriges väg?

Enda landet som icke förbjudit kommunismen.⁶⁹

Under rubriken ”Vakhållning kring Sveriges neutralitet” konstaterar svenska kommunistpartiet i en första resolution att den tyska statsledningen förklarat denna ”våldiga utvidgning av världskriget vara en kamp mot bolsjevismen. Därmed får detta krig en annan karaktär än det imperialistiska stormaktskriget: ett fascismens krig mot socialismen.” Partiledningen förväntade sig av samlingsregeringen ”att den upprätthåller en strikt neutralitet gentemot alla krigförande stater och vidtager alla de åtgärder situationen härför kan kräva”. Uttalandet avslutas med parollerna: ”Skärpt vakhållning mot alla krigsaktivister! Fram för en neutralitetspolitik som tryggar freden och friheten.”⁷⁰

Den sovjetiska ledningen kritiserade via Komintern SKP:s karakterisering av kriget som ”ett fascismens krig mot socialismen”. I ett telegram till den svenska partiledningen betonades att en sådan karakterisering faktiskt innebär ”att hjälpa Hitler att samla de antisovjetiska elementen i de kapitalistiska länderna bakom sig”.⁷¹ Det var *också men inte enbart* ett fascismens krig mot socialismen. Krigets karaktär var mera sammansatt. Det var fortfarande en strid mellan två imperialistiska grupperingar om hegemoni. Men medan detta moment sköts i bakgrunden bestämdes krigets karaktär allt mer av dess ideologiska implikationer, det vill säga: Mellankrigstidens mer eller mindre kalla inbördeskrig mellan de två olika ideologiska formationer, som jag beskrivit i annat sammanhang⁷², utkämpades nu — fullt utvecklat — i ett hett krig. I denna kamp på liv och död gällde det för varje sida att mobilisera alla sina potentiella medlemmar.

På Nazitysklands och antikominternpaktens sida använde man naturligtvis den antibolsjevikiska korstågstanken som ideologiskt mobiliserings- och integrationsbaner. Kring det

⁶⁷ Se Shirer 1989, s. 233, 220 och 269f. (kursiverat i originalet).

⁶⁸ Se t.ex. Adamovitsch/Granin 1984.

⁶⁹ *Aftonbladet*, 22/6 1941.

⁷⁰ *Ny Dag* 23/6 1941.

⁷¹ Se Dimitroff 2000, s. 293f.

⁷² Se Schmidt 2002, s. 19ff.

baneret skulle hela den profascistiska formationen samlas för att förverkliga det som var fascismens huvudmål: 'Nyordningen av Europa'.

Den viktiga roll som Sverige spelade i det antibolsjevikiska korståget gjorde det nödvändigt att rensa detta tyskarnas militära *Hinterland* från kommunisterna. Det var därför nödvändigt att förnya det redan i slutet av 1930-talet upprättade samarbetet mellan Nazitysklands och Sveriges hemliga poliser.⁷³ På uppdrag av den beryktade chefen för Sicherheitshauptamt i Berlin, Reinhard Heydrich, riktade tyska beskickningen i Stockholm i februari 1941 en inbjudan till "chefen för Sveriges politiska polis, herr Lundqvist, och några av hans närmaste medarbetare att snarast möjligt komma till Berlin för att under några dagar vara Gruppenführer Heydrichs gäster".⁷⁴ Lundqvists politiske chef, socialministern Gustav Möller, gav honom några dagar senare välsignelsen att åka till Berlin. Tillsammans med sina närmaste kollegor, kommunistjägarna Lönn och Fahlander, var Lundqvist under tiden 10 till 14 mars 1941 gäst hos Heydrich i Berlin.

Vid detta besök restes redan frågan "att en tysk polisattachés skulle anknäytas till tyska legationen i Stockholm" för ett gemensamt bekämpande av kommunismen. Det skulle dock dröja till efter anfallet på Sovjetunionen innan detta intima tysk-svenska samarbete i Stockholm kunde komma till stånd. Den 8 juli framhöll Lundqvist i ett brev till kollegorna i Berlin såsom sin "personliga uppfattning, att det vore värdefullt om den svenska polisen någon tid kunde få samarbeta med en tysk polistjänsteman i Stockholm".⁷⁵ Berlin var självklart ivrigt att tillfredsställa Lundqvists önskan. Vilken betydelse tyskarna tillmätte detta antikommunistiska samarbete framgår av den rang de båda personer innehade som sedan skulle installera sig i Stockholm: Den ene, Hans-Hendrik Neumann, var SS-Sturmbannführer och Gestapochefen Heinrich Himmlers adjutant. Han hade av denne personligen utnämnts till polisattaché i Stockholm. Efter fullgjord tjänst i Sverige utsågs han till Heydrichs närmaste medarbetare i ledningen för Sicherheitsdienst och Gestapo. Neumanns assistent Georg Müller var SS-Gruppenführer.⁷⁶

Omedelbart efter det att de båda SS-männen den 6 november anlät till Stockholm och etablerat sig hos Lundqvist på Munkbrogatan 2 i Gamla stan började de förbereda ett förbud av det svenska kommunistpartiet. Den 12 november rapporterade Neumann till Berlin att han "haft ett samtal med Lundqvist över ämnet kampen mot kommunismen". Lundqvist funderade för närvarande mycket över polisiära åtgärder i samband med ett förbud av kommunistpartiet, och "som gammal nationalsocialist och säkerhetspolis handledde jag honom naturligtvis så gott jag kunde vad gäller bekämpandet av den illegala kommunismen". Neumann bad centralen i Berlin att skicka en promemoria över "våra erfarenheter beträffande följande punkter: 1. Polisiära åtgärder före förbudet. 2. Förbudets genomförande. 3. Löpande övervakning osv."⁷⁷ Nästa dag återkom Neumann och Müller med uppmaningen att "fortast möjligt få en kort sammanfattning av polisiära åtgärder vid partiförbudet, byggd på våra erfarenheter".⁷⁸ Redan den 15 november skickade Berlin det efterfrågade materialet till Stockholm. Som omedelbar åtgärd vid ett förbud krävdes bland annat: "Blixtnabb arrestering av de ledande kommunistiska intellektuella och transport till ett slutet arbetsläger."⁷⁹

Det var denna höst den intellektuelle Hermansson valde att bli medlem av kommunistpartiet.

⁷³ En utförlig redogörelse för samarbetet mellan den fascistiska och den svenska säkerhetspolisen finns i Schmidt 2002, s. 70-75 och 192-198.

⁷⁴ R A, A A (kopior), vol. 100, "Auslandsmeldungen des SD - Schweden", telegram Berlin, 31/1 1941; se även Betänkande angående utlämnande av uppgifter om flyktingar, SOU 1946: 93, s. 73.

⁷⁵ SOU 1946: 93, s. 80.

⁷⁶ Se Kubu 1971, s. 83f.

⁷⁷ Bundesarchiv Berlin, R 58/701, Stockholm, 11/12 1941.

⁷⁸ Ibid., telegram Stockholm, 13/11 1941.

⁷⁹ Ibid., PM "Verbot der KP Schwedens", Berlin, 15/11 1941.

Partiinträdet

Medan hustrun stannade hos föräldrarna i Göteborg åkte Hermansson efter midsommarhelgen 1941 hem till den nya gemensamma lägenheten på Garvargatan nära Kungsholms torg. Det var inte bara frånvaron av den älskade som gjorde att han kände sig ensam och övergiven under de följande dagarna och veckorna. Krigsutvecklingen i öster blev inte alls den han förväntat sig och längtat efter. De fascistiska trupperna ryckte överraskande lätt allt djupare in i ett till synes värlöst sovjetrike. På kvällarna satt Hermansson i lägenheten och lyssnade på nyhetssändningarna på svenska från Moskva. Där rapporterades visserligen om framgångar vid fronten. Men han visste att verkligheten var en annan. ”En rastlös oro” tvingade sig på honom: ”I går kväll drack jag massor av brännvin och somnade sedan tungt och drömlöst”, bekände han efter en veckas fascistisk framstormning i öst. Medan Röda armén fortsatte att retirera tilltog hans oro och rastlöshet. Han gick på bio eller satt hemma i den ensliga lägenheten och tittade mållöst ut genom det franska fönstret. Han vände blicken inåt: ”Vildvinet klänger in på vår balkong”, skrev han till Märta, ”och cissusen hotar spränga taket. Själv sitter jag här och kan ingenting göra, medan mo mil härifrån ...” Och åter skyllde han passivitet och förflamning på sitt eget vara som småborgerlig intellektuell. Han klagade över detta ”småborgerligt hem-beskrivande idylliskt plock [som] ramlar ur mina fingrar”, och han önskade att han kunde ”känna sej själv spränga det gamla skalet”.⁸⁰ Han förbannade det världsskeende som han

är indragen i med hjärna och kropp, tankar och drömmar. Om det fortsätter länge till att slita gnaga rycka draga förinta så blir jag fullblodsanarkist — eller vanlig psykopat. Det skall nog vara andra människor än vi medelklassintellektuella som ska stå rycken genom tumult och blodbad och orkar bygga den nya världen.⁸¹

Hermansson började åter variera den fråga som många av 1900-talets vänsterintellektuella plågat sig själva med: Vem är jag? Kan andra, kan jag själv lita på mig i den politiska kampen? Står jag vid de förtrycktas och de kämpandes — dvs. arbetarklassens — sida eller är jag bara en ”småborgerlig intellektuell” som börjat tvivla och vackla när läget kompliceras, hårdnar eller ter sig hopplöst?

Tillmålet ”småborgerlig intellektuell” användes flitigt ideologiska och politiska striderna inom arbetarrörelsen. Den ”småborgerlige intellektuelle, denna sammansatta och potentierade smädelse, fyllde den motbjudande metaforens funktion. Den rymde inom sig alla de ”negativa” egenskaper som skilde den intellektuelle från den egentliga, värdefulla människan: den järnhårt disciplinerade, rakryggade, solidariske, okomplicerade arbetaren.

Kropparbetarna, förklarade kommunisten och veteranen från spanska inbördeskriget Sixten Rogeby i *Motståndets estetik*, ”måste se dem som fått studera som exponenter för en människosort som ville bemästra oss”. Denna distanserade hållning gentemot de intellektuella hade sina rötter i det enkla folkets möte med prosten, skolläraren, provinsialläkaren, borgmästaren och de övriga ämbetsmännen i förvaltningen, som alla hörde hemma ”i en hierarki vars övre kretsar var ouppnåeliga för oss”. Men denna spontana erfarenhet till trots karakteriserade Rogeby ”de gång på gång upprepade försöken att framställa de intellektuella som en parasitär gruppering, skilja dem från arbetarklassen och föra dem till mellanskikten”, som en manipulation som endast skenbart är ”styrd av avsikten att framhäva vår självständighet”. Han misstänkte, ”att något skulle censureras, undanhållas oss”, och det var därför som antiintellektualismen vann ökat inflytande, ”inte bara inom socialdemokratien, också inom vårt eget parti”.⁸²

Denna ”manipulation” besvarades på ”andra sidan” genom ett slags *självmnipulation*.

⁸⁰ Brev till Märta, 29/6 1941.

⁸¹ Brev till Märta, andra hälften augusti 1941.

⁸² . Weiss 1979, s. 119ff.

Tillhörande ett socialt privilegierat skikt ställde sig några intellektuella i den ”revolutionära arbetarklassens tjänst. De trodde sig kunna lugna sitt permanent gnagande dåliga samvete genom att själva internalisera denna metafor ”småborgerlig intellektuell” i självdisciplineringens, självtvivlets och självförnekelsens syfte. Arbetarna, systemets offer, fick svika gång på gång, de fick till och med — som majoriteten av Tysklands proletärer gjort — ”desertera” till fascismen eller — som i Sverige — rösta fram och stödja fackliga ledare som gick i spetsen för en aggressiv antikommunism, allt detta måste man ha överseende med eftersom det alltid kunde skyllas på det sociala underläget eller på 'klassfrämmande', reformistiskt eller borgerligt inflytande. Men den privilegierade intellektuelle, som av arbetarrörelsens ideologer och strateger hade fått sin plats tilldelad i det menlösa ingenmanslandet mellan klasskampens barrikader, fick inte vara tvivlande, vacklande, otillförlitlig, inte svika när det gällde — så som nu, då situationen tycktes vara hopplös.

Det hade gått åtta veckor sedan fascismens överfall på Sovjetunionen, och frammarschen bara fortsatte. Hermansson försökte skingra nedslagenheten och intala sig mod: ”På sex, högst åtta veckor skulle det vara slut, sade de militära ”experterna. Såg en karta över hela unionen i dag — tyskarna har bara naggat i ena kanten. Sitter just och läser böcker om Röda armén”.⁸³ Men det var knappast den reallt existerande Röda armén — en i ordets sanna bemärkelse huvudlös armé — dessa böcker upplyste honom om. Det är ingen överdrift att påstå att Stalin låtit halshugga den egna försvarsmakten i slutet av 30-talet. På två år eliminerades tre marskalkar av fem, tretton armégeneraler av femton, åtta amiraler av nio, femtio generaler av femtiosv.⁸⁴

En fråga, som plågade Hermansson under dessa veckor, var om man verkligen kunde lita på Churchills löfte om maximalt stöd till Sovjetunionen. Erfarenheterna från briterens utrikespolitik under trettio-talet — eliternas antikommunism som alltid dominerat över de svaga antifascistiska tendenserna och lett till den så kallade *appeasement*-politiken — berättigade till visst tvivel. I början av augusti jämförde Hermansson i en artikel i *Ny Dag* krigspotentialerna hos det fascistiska blocket å ena sidan och Sovjetunionen, USA och Storbritannien å den andra. Han kunde konstatera att de senare ”tillsammans förfogade över resurser i människor, material, maskiner och vapen, som är mångfaldigt överlägsna de fascistiska staternas”. En samordning av dessa resurser, framhävde han, ”skulle påskynda fascismens krossande och minska de förluster i människoliv och materiella tillgångar som är förbundna därmed”. Men kommer denna nödvändiga samordning verkligen till stånd, frågade han:

Det är nu sex veckor sedan den tyska anfallsvågen rullade fram mot de sovjetiska gränserna. Hur länge skall det dröja innan Englands och Amerikas regeringar ställer sig i spetsen för en helhjärtad insats för förintandet av fascismen? Hur länge skall det sovjetiska folket ensamt behöva blöda i kampen mot de fascistiska arméerna? Folkets dom blir hård över dem som vacklar och sviker i detta ögonblick.⁸⁵

Hermansson var mod- och orkeslös. Ibland skolkade han från clartémötena eller misskötte sina åtaganden:

I morgon är det möte på Clarté med Pelle som talare. Jag vet inte om jag törs gå dit. Efter förra mötet — som jag var förhindrad komma på — ringde John [Takman] och skällde och tog sig ton. Lämnade sedan två insamlingslistor som ännu ligger och skäms i en skrivbordslåda. Det skulle vara 25 kr på vardera i morgon. Que faire? Jag tror jag lägger mej sjuk.⁸⁶

Med den insamling som Clarté hade dragit igång skulle man få startkapital för ett nytt tidskriftsprojekt. Särskilt aktiv och framgångsrik vid denna och kommande insamlingar var

⁸³ Brev till Märta, andra hälften augusti 1941.

⁸⁴ Se Antonow-Owssejenko 1986, s. 229.

⁸⁵ Lancet, ”Sovjetunionen, England, Amerika”, *Ny Dag* 6/8 1941.

⁸⁶ Brev till Märta, augusti 1941.

John Takman som denna sommar samlat in ”ett par tusen bland välbärgade svenska antifascister. Jag minns att jag fick 100 eller 200 kr av Karl Gerhard”.⁸⁷

Men Hermansson hade varit skeptisk beträffande möjligheterna att i det rådande politiska klimatet nå ut med ett antifascistiskt budskap. ”Det förbereddes en hel del”, skrev han till Märta i slutet av juni. Det var ”någon sorts sammankomst hos Uffe [Malmsten] i går kväll, men jag iddes faktiskt inte sitta och prata med dom romantiska idioterna — och det är bara dom som pratar. Den här sommarkursen påstår man fortfarande skall äga rum, men mycket kan ju hända på en vecka. I varje fall får vi handla utifrån antagandet att den skall äga rum och håller också på och förbereder mitt uppträdande?”⁸⁸

Hermanssons skepsis visade sig dock vara obefogad. Clartés sommarkurs, som genomfördes i studentkårens sportstuga vid sjön Uttran söder om Stockholm, blev framgångsrik. Man beslutade att återuppliva Clartés tidskrift, och redan i september kom det första numret ut. Omslaget hade *Clartés* traditionella utseende med en röd respektive vit halva på varsin sida om diagonalen. Men den nya tidskriften fick inte bära det gamla namnet eftersom innehavaren av utgivningsbeviset för *Clarté*, socialdemokraten Karl Nilsson, vid splittringen i december 1939 låtit meddela genom notarius publicus att han ”tills vidare ej tillåter utgivandet av nämnda tidskrift”.⁸⁹ Man tvingades alltså finna ett annat namn som — i likhet med *Clarté* — symboliserade förkrigstidens kulturradikalism och antifascistiska enhetssträvanden. Valet föll på *Kulturfront*. En förening med det namnet hade startats 1935 av ett hundratal representanter för främst Stockholms radikala, antifascistiska kulturelit. Föreningen tynade sedan bort i kontroversen kring Moskva-processerna.⁹⁰

Officiell utgivare för den nya tidskriften *Kulturfront* var inte Clarté utan den nybildade ”Tidningsföreningen Kulturfront” vars styrelse utgjordes av Hermansson, de båda kommunisterna John Takman och Harald Rubinstein och med Ruth Ettlinger som suppleant. Tidskriftens första redaktion bestod av Hermansson (ansvarig utgivare), Rubinstein, Sten Kruse (distributionsansvarig) och John Takman som ekonomichef.

I ett programmatiskt uttalande förklarades i första numret att *Kulturfront* ”utgives av en grupp intellektuella” och att dess syfte var ”att samla och utgöra ett organ för olika grupper av anti-nazistiskt inställda”. Det betonades att tidskriften hade ”möjliggjorts genom en insamling och genom frivilligt arbete av bidragsgivare, redaktion och försäljningskrafter” och att en fortsatt utgivning endast kunde säkras genom ”stöd från alla dem, som i dagens Sverige vill kämpa mot den inre och yttre fascismen, för landets oavhängighet, för demokrati och frihet. Vi inbjuder alla anti-nazistiska grupper till samarbete.”⁹¹ Bland skribenter och konstnärer i 1941 års fyra nummer kan nämnas — förutom Hermansson — Eskil Bergen, Siri Derkert, Nils Ferlin, Gunnar Gunnarsson, Josef Kjellgren, Mats Lindell, Arnold Ljungdal, Per Meurling, Harald Rubinstein, John Takman och Olle Viredius.

I första numret behandlade Hermansson ”Tysklands grepp om Sverige”. Han beskrev Sveriges tilltagande ekonomiska beroende av en enda makt, Nazityskland, och visade hur landet, trots det ogillande som fanns inom vissa finans- och industrikretsar mot den tyska nyordningen av Europa, faktiskt ”dragits allt längre in i denna 'nyordning'”. Han betonade avslutningsvis att kampen mot ”Sveriges ekonomiska degradering” inte fick föras endast genom protester mot tyskarnas *framtidsplaner* beträffande *Grossraum Europa*. Man måste redan i nuet erövra framtiden, ”genom aktivt motstånd mot den process som nu pågår”.⁹²

⁸⁷ Uppgift till författaren 27/2 1997.

⁸⁸ Brev till Märta, 29/6 1941.

⁸⁹ Se Karl Nilssons deklARATION den 19/12 1939, i Kaj Björks arkiv, vol. 15.

⁹⁰ Se Drangel 1976, s. 14ff.

⁹¹ *Kulturfront*, nr 1/1941, s. 2.

⁹² Hermansson, ”Tysklands grepp om Sverige. Hur man försöker pressa vårt land allt längre in i den tyska

I nummer två publicerades Hermanssons artikel ”Varför Hitler inte kan vinna kriget”. Den hade till syfte, påpekar han i sina *Minnen*, ”att uppmuntra det svenska motståndet mot Hitlertyskland”. Ett sådant tvivel på fascisternas seger betraktades ”hösten 1941 i den dominerande opinionen i Sverige [...] som en förvirrad och felaktig ståndpunkt”.⁹³ De dåtida dominerande stämningarna präglades av sådana rubriker som denna i *Aftonbladet* av den 9 oktober: ”TRIUMFRAPPORT I BERLIN.” I artikeln citerades den tyske rikspresschefen Dietrich som samma dag informerat den internationella pressen om att ”fälttåget i öster är avgjort”, att ”Sovjetunionen är besegrad” och att ”Englands dröm om ett tvåfrontskrig är definitivt ur världen”.⁹⁴ Hermanssons artikel gick mot strömmen. Efter en genomgång av de mänskliga, ekonomiska och militära resurser som de båda sidorna kunde mobilisera drog han slutsatsen att ”det demokratiska blocket” — Sovjetunionen, det brittiska imperiet och Förenta staterna — ökade oavbrutet sin styrka. Och dessutom:

Mot fascisterna stå all världens folk! Medan folken i Sovjetunionen och Kina hjältemodigt försvarar sin frihet och sina länders jord i öppen kamp mot de tyska och japanska angriparna smides över hela världen de vapen och övas de händer som slutgiltigt skall krossa fascismen. Förenta staternas industri inriktas till allt större delar på leveranser till England och Sovjetunionen [...]. Bland de förtryckta europeiska folken växer en storm mot ockupanterna. Mot de gemensamma ansträngningarna av folken i de fria och ockuperade länderna kan fascismen ej hålla stånd. Hitler kan inte vinna detta krig”.⁹⁵

Syftet med denna artikel var inte bara — som han skriver i *Minnen* — att uppmuntra andra till antifascistiskt motstånd. Den var lika mycket riktad till Hermansson själv. Han försökte intala sig tillförsikt och optimism. Det var mycket lättare nu, när han åter kunde dela det politiska engagemanget med likasinnade i en organisation, Clarté, och när han dessutom fått den ansvarsfulla uppgiften som utgivare för *Kulturfront*.

Redan under *Kulturfronts* första tid uppstod en schism inom redaktionen. Striden gällde Per Meurling. Han var ”en i många avseenden lysande begåvning, vilkens artiklar och böcker fortfarande är läsvärda genom sin stil och giftiga spiritualitet, men han var också bohemisk och svår att samarbeta med.”⁹⁶ Men motsättningen handlade endast delvis eller indirekt om *personen* Meurling.

Meurling hade redan innan *Kulturfront* sett dagens ljus hotat DN:s redaktör och medlemmen i den antifascistiska *Tisdagsklubben*⁹⁷ Ivar Harrie att han i denna ”min tidskrift” skulle ”läsa lusen av dej, din långhåriga schimpans”. Detta utfall, skriver John Takman, besvarades redan innan första numret utkom med ”en för tidskriftens framgång förödande recension på ledande plats i Dagens Nyheter”.⁹⁸ Men allvarligare var meningsskiljaktigheterna beträffande *Kulturfronts* allmänpolitiska redigering. Meurling ville, enligt Hermansson, ”genomföra sin egen linje som var att göra den nya tidskriften till ett slags organ för sovjetisk-brittisk-amerikansk samverkan”. De övriga medlemmarna i redaktionen var naturligtvis inte motståndare till de allierades samverkan. Detta dokumenterades till exempel genom att den inledande redaktionella artikeln i första numret pryttis med porträtten av Churchill, Roosevelt och Stalin. Men, framhåller Hermansson, de övriga i redaktionen ville ”samtidigt anknyta till Clartés gamla traditioner och ge *Kulturfront* ett socialistiskt innehåll”.⁹⁹ Konflikten diskuterades på ett möte hemma hos Hermansson. Då man inte lyckades nå en kompromiss avgjordes problemet via omröstning. Hermansson, Kruse och Takman voterade för Meurlings

’nyordningen”, i *Kulturfront*, nr 1/1941, s. 13f.

⁹³ Hermansson 1993, s. 111.

⁹⁴ *Aftonbladet* 9/10 1941.

⁹⁵ Hermansson, ”Varför Hitler inte kan vinna kriget”, i *Kulturfront*, nr. 2/1941, s. 3f.

⁹⁶ Hermansson 1993, s. 107.

⁹⁷ Se Bokholm 2001.

⁹⁸ Takmans minnesanteckning ”CH Hermansson och hans opportunism”, i Takmans arkiv (gaffelpärm 1937).

⁹⁹ Hermansson 1993, s. 107.

avlägsnande från redaktionen medan Ruth Ettlinger röstade emot. Takman minns att

Meurling satte genast på sig sin proletära skärmmössa och avlägsnade sig från sammanträdet med vildögda hotelser mot oss som röstat mot honom. När jag en vecka senare mötte honom utanför Oscarsteatern på Vasagatan skrek han på långt håll: ”Jag ska använda alla Kominterns maktmedel för att krossa dej.”¹⁰⁰

Konflikten fick en fortsättning. Den kom, ”kanske lite paradoxalt”, som Hermansson skriver, ”att påskynda mitt inträde i det kommunistiska partiet”. Han tillägger att han säkert förr eller senare anslutit sig till partiet. ”Några av mina bästa vänner, Mats Lindell och Per-Olov Zennström, var medlemmar av det kommunistiska ungdomsförbundet”, och även inom nya Clarté ”fanns många kommunister och de övriga hade inte den mycket kritiska inställning till kommunisternas politik som tidigare sprängt organisationen”. Under konflikten hade Meurling hotat med att den kommunistiska partiledningen skulle ingripa om den övriga redaktionen inte rättade sig efter hans linje. Även om de hade det svårt, som Hermansson påpekar, ”att se något reellt i hotelsen eftersom vi var helt fristående och inget politiskt parti hade med vårt arbete att göra”, så beslöt de ändå att utreda saken på kommunistpartiets högkvarter på Kungsgatan 84. De bad att få tala med ordföranden Sven Linderot. Denne skrattade gott, minns Hermansson, ”då han hörde min redogörelse för Per Meurlings hotelser om partiingripande. 'Det skall ni inte bry er om, sade han. 'Det är bara bluff. Meurling är inte ens medlem i vårt parti och har absolut inget uppdrag från oss: ’ Samtalet om 'ickemedlemmen' Meurling, om Clarté och *Kulturfront* och — helt allmänt — om det nationella och internationella politiska läget slutade med att Hermansson beslöt att gå med i det kommunistiska partiet. Linderot följde med honom till Hildur Ström, som skötte både partikassa och medlemsregister, och bad henne att skriva ut en medlemsbok åt Hermansson. Den är daterad den 5 oktober 1941.¹⁰¹

Det var sannerligen ingen bra början för Hermanssons medlemskap, men den var på sätt och vis ändå symptomatiskt för ett parti som hade omgärdat sig med ett skyddande hemlighetsmakeri. Vad han nämligen inte kunde ana var att medlemskapet hade börjat med en osanning eller — snarare — med två osanningar.

Linderot visste naturligtvis att Meurling sedan många år tillbaka varit medlem av det kommunistiska partiet.¹⁰² Troligtvis av taktiska skäl hemlighölls hans medlemskap. Under pseudonym John Garter skrev han redan före kriget artiklar på *Ny Dags* kultursida. Av någon anledning ansökte han hösten 1940 om återinträde i det socialdemokratiska partiet. I sin ansökan till styrelsen för Stockholms socialdemokratiska arbetarkommun förnekade han att han någonsin varit medlem av kommunistpartiet. Han hade lämnat socialdemokratien 1934 för att, som han förklarade i sin skrivelse, ”kunna fullfölja enhetsfrontssträvanden”. I samma enhetsanda motiverade han nu sin ansökan om återinträde med ”den fara, som hotar vårt land från den brutala, kulturfientliga och barbariska tyska nazismens sida”. Han önskade därför ”i denna provotid för land och folk ingenting högre än att solidariskt och lojalt få stå samman med det svenska småfolket, arbetarna och bönderna, kort sagt, med folkets stora massa, som representeras av det socialdemokratiska partiet.”¹⁰³ Meurlings ansökan var föremål för diskussion och avgörande i SAP:s högsta ledning, verkställande utskottet. Ansökan avslogs, och Meurling stannade kvar i kommunistpartiet — fram till 1947, då han utslöts efter en anmälan från John Takman till SKP:s sekretariat, innehållande ett långt syndaregister.¹⁰⁴

Meurlings påstående, att han hade fått partiets ”uppdrag” att försöka dra igång ett tidskriftsprojekt, som nu fått namnet *Kulturfront*, var inte alls någon ren ”bluff”, som Linderot påstod.

¹⁰⁰ Takmans minnesanteckning ”CH Hermansson och hans opportunism”.

¹⁰¹ Hermansson 1993, s. 112f.

¹⁰² Se John Takmans minnesanteckningar ”CH Hermansson och hans opportunism”, Takmans privatarkiv.

¹⁰³ Se SAP, Verkställande utskott, 15/10 1940, bil. nr. 29.

¹⁰⁴ Takmans brev till SKP:s sekretariat, 7/9 1947.

Man får visserligen inte förenkla förhållandet mellan partiet och de kommunister som låg bakom utgivningen av *Kulturfront* till ett enkelriktat ”uppdrags”-förhållande. Det var snarare så att initiativet kommit från de kommunistiska och vänstersocialistiska intellektuella i clarté-kretsen som kände behovet av att skapa en alternativ publicistisk röst för intellektuella. Men ett sådant projekt kunde i den rådande situationen knappast ha startats utan kommunistpartiets godkännande, moraliska stöd och organisatoriska och materiella insatser. Att det förhöll sig på det viset borde Hermansson själv ha insett när han endast en dryg månad efter partiinträdet tillsammans med sina båda kommunistiska kolleger i *Kulturfronts* redaktion, Rubinstein och Takman, blev inbjuden till SKP:s politbyrå för att diskutera Clartés och *Kulturfronts* fortsatta verksamhet. Man kom överens om att ”fortsätta på den tidigare fastställda linjen”; att partiet beviljade *Kulturfront* ett lån på 500 kronor och att ”ge hjälp för arbetets organisering” och att Lager skulle hålla kontakt med redaktionen.¹⁰⁵ Detta intima samarbete mellan redaktionen och Lager som partiledningens representant framgår också av ett brev som Fritjof Lager tre år senare skrev till John Takman. Han nämnde där att det var ”vi” som ”startade” *Kulturfront* och att det var ”vi” som ”vid flera tillfällen beslutat att upprätthålla densamma”.¹⁰⁶

”Om jag ville vara politiskt verksam”, skriver Hermansson i sina *Minnen*, ”varför gick jag då in i det kommunistiska partiet av alla?” Det kan knappast ha varit drömmen om den politiska karriär som han senare faktiskt gjort som bestämde hans val. Det var ju då, hösten 1941, ”inte precis det kommunistiska partiet man borde välja om det var karriär man eftertraktade”. Vilket öde var det mest sannolika för marxisten, antifascisten och nu även kommunisten Hermansson? Han förmodade i sina *Minnen* säkert alldeles rätt att det var förintelse som var hans och hustrun Märta mest sannolika öde i ett Sverige vars dominerande eliter vid denna tid fortfarande marscherade i takt med Nazitysklands segerrika arméer.¹⁰⁷

I det fascistiska *Reichssicherheitshauptamts* (RSHA) arkiv i Berlin har Hermanssons antifascistiska verksamhet lämnat sina avtryck. Där kan man hitta en svart lista över svenska antifascister som Mert Kubu kommenterat så här: ”Man behöver inte ha någon större fantasi för att begripa vad som hade hänt med de närmare 600 svenskarna vid en nazitysk ockupation under andra världskriget. De hade blivit förda till koncentrationsläger, vissa hade blivit skjutna direkt.”¹⁰⁸ Bland de svartlistade nämns även ”Hermansson, C.H. — Redakteur der im Monat einmal erscheinenden Zeitung der kommunistischen Hilfsorganisation, Clarté Sektion' in Schweden. Kommunist”.¹⁰⁹

I början av december 1941 rapporterade tyska ambassaden i Stockholm under rubriken ”Antitysk propaganda i Sverige” om månadstidskriften *Kulturfront*. Hermansson omnämns som tidskriftens ansvarige utgivare, och som bilaga skickades *Kulturfronts* första tre nummer. I innehållsförteckningen till första numret är Hermanssons artikel ”Tysklands grepp om Sverige” understruken.¹¹⁰ Som vi har sett förberedde vid denna tid Gestapos utsände och deras svenska kollegor på Munkbrogatan en blixttaktion mot svenska kommunister och speciellt mot intellektuella som Hermansson.¹¹¹

¹⁰⁵ Politbyråmöte 10/11 1941, Vpk A 3:2.

¹⁰⁶ Fritjof Lager till John Takman 5/6 1944, Takmans privatarkiv, brevpärmar.

¹⁰⁷ Hermansson 1993, s. 99.

¹⁰⁸ Kubu 1971, s. 200.

¹⁰⁹ Bundesarchiv, R 58/444.

¹¹⁰ Bundesarchiv, R 901/58406, Stockholm, 3/2 1941.

¹¹¹ I februari 2000 beviljades Hermanssons begäran att få se det material som fanns om honom i SÄPO:S arkiv. Han är registrerad under nummerrubriken P.3947. Av det – ytterst begränsade, det vill säga hårt gallrade – material han fick se framgår att han och hustrun Märta var övervakade åtminstone sedan våren 1941. SÄK hade redan registrerat att Hermansson sommaren 1939 tillsammans med socialdemokraten ”Björk, Lennart författat en art. i *Clarté*”. Eftersom de läste breven från alla registrerade kommunister antecknade de också att ”HERMANSSON (C.H.) Carl-Henrik ... Garvargatan 7” är ”nämnt i brev från Takman, Johan Oliver till Andersson, Hugo, Säffle”. De hade sina spanare också på all slags misstänkta möten, såväl offentliga som interna. Så registrerades t.ex. i

Trots denna uppenbara fara kändes det helt odramatiskt när han under samtalet med Linderot tog beslutet att bli medlem i kommunistpartiet. Delvis var det just en protest mot ”de odemokratiska åtgärder” som kommunistpartiet och dess medlemmar var utsatta för under dessa år. Med sitt inträde ville han ställa sig vid de förföljdas sida. Det var knappast något överlagt val efter avvägande resonemang om allt som talade för eller emot. Steget kändes hösten 1941 på något sätt naturligt och näraliggande. Men, som han betonar i sina *Minnen*, han hade vid inträdet i partiet ingen tanke på ”vad detta kommer att föra med sig”.¹¹²

november 1942 att Hermansson ”deltagit i debatt på Stockholms högskolas kårhus över ämnet: 'Demokrati, yttrandefrihet, partiförbud', den 3/11 1942”. Denna offentliga debatt, som hade anordnats av Stockholms studentkår, behandlade ”principfrågan om demokratiens förenlighet med partiförbud och dylikt”.

¹¹² Hermansson 1993, s. 115ff.

4. Kommunismens korta vår

Upplösningen av Komintern: startskott för partikarriären

Natten till söndagen den 9 maj 1943 kallades Kominterns generalsekreterare, bulgaren Georgij Dimitroff, till den sovjetiske utrikeskommissarien Molotov, Stalins högra hand. Dimitroff var inte på något sätt alarmerad över att beordras till Kreml mitt i natten. Det hörde tvärtom till vanligheterna. Stalins arbetsvanor tvingade inte bara hela den sovjetiska stats- och partiledningen utan även Kominterns innersta krets att bli nattmänniskor, som ständigt måste räkna med att bli kallade till sammanträden denna tid på dygnet. Egentligen kom inte det förslag som Molotov önskade 'diskutera' med Dimitroff och dennes ställföreträdare Manuil-skij som någon större överraskning — även om det några veckor senare i en förvånad värld skulle upplevas som "en politisk sensation av första ordningen", som medlemmen av SKP:s politbyrå Fritjof Lager uttryckte det.¹ Det är inte heller ett för stort ord att beteckna beslutet som historiskt. Upplösningen av Komintern kanske påskyndade Hitlertysklands fall genom att avlägsna ett hinder som komplicerade de allierades samarbete, det omskakade hela den internationella kommunistiska rörelsen — och det påverkade även på ett avgörande sätt Hermanssons fortsatta politiska liv. Upplösningen av Komintern kan sägas vara upptakten till hans partikarriär.²

Lördagen den 22 maj 1943 utkom *Ny Dag* med rubriken: "Komintern upplöses". I Exekutivkommitténs kommuniké stod att "en rad sektioner under krigets gång ställt frågan om Kommunistiska Internationalens upplösning såsom ledande centrum för den internationella arbetarrörelsen". Genom att framhäva denna formulering försökte *Ny Dag* förmedla intrycket att initiativet till upplösningen kommit 'underifrån' och inte från den sovjetiska ledningen i Moskva, så som motståndarna omedelbart skulle påstå. *Social-Demokraten* till exempel skrev dagen efter i en kommentar: "Och nu har Komintern avlivats — genom ett regeringsbeslut i Moskva. Ty det kan väl icke vara möjligt att hr Sven Linderot i Sverige och mr Harry Pollitt i England fått vara med om att besluta att upplösa den international, i vilken deras partier och de själva varit medlemmar?"³

Det var dock knappast sådana spetsfundigheter beträffande beslutsprocessen i Moskva som upptog vanliga partimedlemmar när de konfronterades med *Ny Dags* rubriker denna lördag. De kände sig överrumplade. Beslutet om Kominterns upplösning hade inte föregåtts av några som helst diskussioner inom partiet, det fanns inte ens några signaler som kunde tyda på att något var i görningen där borta i Moskva. Men hur förhöll det sig med ledningen på Kungsgatan 84? Det är inte exakt känt när den från Moskva utsända texten nådde particentralen. Politbyrå kallades hastigt in på förmiddagen den 22 maj för att diskutera och ta ställning till upplösningsförslaget. Det var säkert några hektiska timmar för ledamöterna. Först ägde ett sammanträde med en fortfarande decimerad politbyrå rum. Det gällde att snabbt formulera en kommuniké som kunde publiceras tillsammans med själva upplösningsförslaget i eftermiddagens *Ny Dag*. Man kom överens om följande kortfattade text:

Sverges Kommunistiska Partis Politiska Byrå, som i förväg informerats om förslagen att upplösa Kommunistiska Internationalen, har efter ingående diskussion godkänt motiven för dess upplösning och enhälligt tillstyrkt Kominternpresidiets beslut.⁴

I ett andra sammanträde samma dag med en fullständig politbyrå diskuterades och beslutades omfattande åtgärder för att vägleda de egna medlemmarna, utarbeta föredragsdispositioner,

¹ Vpk A 4.2 Övriga protokoll, Partikonferens 20-22 juni 1943.

² Om bakgrunden till upplösningsbeslutet se Schmidt 2002, s. 255ff.

³ "Kominterns upplösning" i *Social-Demokraten* 23/5 1943.

⁴ Se *Ny Dag* 22/5 1943.

organisera möten osv.⁵

En intressant, om än något hypotetisk fråga är hur partiet hade reagerat om det inte hade blivit överrumplad av ett redan fattat beslut utan i stället haft tillfälle att ingående och omfattande diskutera Kominterns vara eller icke-vara. Jag tror — och reaktionerna under kommande månader och år bekräftar det — att majoriteten inom partiledningen hade instämt i Kominternledningens förslag av egen övertygelse, medan det är mycket mera tveksamt vad gäller de vanliga medlemmarna.

I Kominternpresidiets kommunikéanfördes flera motiv för upplösningen som den svenska partiledningen med Sven Linderot i spetsen skulle ha kunnat understryka eller sympatisera med. Det mest uppenbara var det faktum att partierna under kriget tvingades verka under de mest skilda förhållanden. Det svenska partiet befann sig i följande konkreta dilemma: Som ett av de få kommunistpartier som fortfarande kunde verka mer eller mindre legalt instruerades SKP av Kominternledningen att i största möjliga mån understödja Kominterns verksamhet i Skandinavien och speciellt det tyska partiet KPD i dess illegala antifascistiska motståndsarbete. Men samtidigt ville partiet inte riskera sin ganska bräckliga legala status genom medverkan i illegalt arbete. Partiets primära strävan var att förbättra sin position på den nationella arenan, vilket av de tyska kamraterna och Kominternledningen inte sällan karakteriserades som opportunism.

Även om några medlemmar av kommunistpartiet, som till exempel Paul Söderman, Solveig Hansson eller John Takman, gjorde riskabla insatser för att hjälpa de tyska kamraterna, klagade de båda ledande representanterna för det illegala KPD i Sverige, Herbert Wehner och Karl Mewis över bristande samarbete och obstruktion från den svenska partiledningens sida. I mars 1943 anklagade Dimitroff i ovanligt skarpa ordalag Sven Linderot i ett chiffererat radiomeddelande till Stockholm för att inte uppfylla sina internationalistiska plikter:

Jag förstår inte ert agerande. [...] Under många år har vi hjälpt er och beviljat er omfattande krediter. Kan ni då inte inse nödvändigheten att under den nu stundande avgörande kampen mot den fascistiska fienden spänna alla era krafter, koncentrera alla era materiella resurser och åtminstone upprätta de nödvändiga förbindelserna för att på det sättet bidra till en framgångsrik utveckling av kampen i era grannländer? Hur ska ni kunna ge praktiskt uttryck för er internationalism om inte just på detta område?⁶

Kominternledningen var inte nöjd med det svenska partiets alltför blyg-samma och försiktiga bidrag till den gemensamma antifascistiska kampen. SKP:s taktik under åren 1942-43 karakteriserade Hilding Hagberg på en partikonferens i januari 1942 på följande sätt:

Såsom Linderot påpekat gäller den stora kampen i dag för eller mot den fascistiska nyordningen, för eller mot det systematiserade slaveri som fascismens seger skulle innebära. Det är också så att om vi än står utanför kriget så är dess utgång icke likgiltig för oss. [...] Utan tvekan säger vi också att vi även måste göra allt för att nå målet. Om vi inte sökte inverka på vårt eget öde vore vi icke marxister. Men om vi rekommenderar det svenska folket en politik, vars syfte är att bevara freden, att få vårt land att iakttä fullständig neutralitet, så beror det på det säregna läge vi befinner oss i. Vi har inte ett fritt val. [...] Vi kan egentligen, statligt betraktat, bara välja mellan att hjälpa den fascistiska nyordningens krafter eller försöka undandra dessa krafter vårt stöd.

Därav följde att partiet inte skulle föra en aktiv antifascistisk kamp utan istället kräva en ”strikt neutralitetspolitik”. En sådan politik, ansåg partiledningen, ”är i verkligheten riktad mot den fascistiska nyordningen, den är ett försök att få vårt folk och land att även göra sitt”.⁷

Detta ansåg Kominternledningen inte alls vara nog. I början av juli 1942 hänvisade Dimitroff i ett ”direktiv till Linderot” att det uppstått ett gynnsammare strategiskt läge för Sverige efter

⁵ Vpk A 3:2 Protokoll Politbyrån, andra sammanträdet 22/5 1943.

⁶ Dimitroff 2000, s. 663f.; se även anteckningen 12 augusti 1941, s. 42.

⁷ Partikonferensen 10-11 januari 1942, Vpk A 4a (Övriga protokoll 1941-42).

avslutningen av engelsk-sovjetiska och amerikansk-sovjetiska pakter. Det fascistiska hotet har blivit mindre, och därför är ”feghet och eftergifter gentemot den tyska imperialismen inte längre på sin plats. Sveriges neutralitet får inte förstås som 'neutralitet till varje pris'”. Partiet måste istället ”förklara för folket att det inte får vänta på att ryssarna och engelsmännen *ensamma* ska rädda Sverige undan det fascistiska oket”.⁸

Men det var inte dessa irritationsmoment som var Linderots huvudproblem.

I *Ny Dags* första ledare om Kominterns upplösning framhävdes att fascisterna ”med en viss framgång” gjort ”Komintern till ett spöke, med vilket de injagade skräck i oreflekterade småborgerliga hjärnor”, och att detta ”hjälpte fascisterna att fördröja och förhindra en fast sammansvetsning av folkens krafter i kampen mot fascismen. Detta förhållande har bidragit till det beslut som Kominterns Exekutivkommittés presidium fattat.”⁹ En sådan uppfattning fanns emellertid inte bara i ”småborgerliga hjärnor” utan även i många arbetares huvud. Det var just det som gjorde det möjligt att man, som Sven Linderot medgav i januari 1942, ”lyckas isolera partiet i större eller mindre grad”. Men att ”man lyckades framställa Sveriges kommunistiska parti såsom ett ryskt parti, ett parti som endast tjänstgör såsom filial i Sverige åt Sovjetunionens kommunistiska parti och sovjetregeringen” bekymrade honom inte särskilt mycket. Han hade tillräckligt med fantasi för att kunna föreställa sig den inte alltför avlägsna framtid då det skulle bli ”ganska fint att vara ryss”. Det stora problemet var det egna partiets inre tillstånd, att många medlemmar — mindre i ledningen men desto mer på gräsrotsnivån — började trivas i denna roll som ”ryss”.¹⁰

Han ventilerade dessa bekymmer på c-plenumet i januari 1942, i en situation då de första tecknen redan kunde skönjas att krigslyckan på östfronten höll på att vända. Han gjorde det med tanke på de svårigheter och det motstånd som han visste skulle uppstå i de djupa partileden så fort ledningen orienterade partiet mot en ny taktik som utgick från och försökte utnyttja de möjligheter som den förändrade internationella situationen tillhandahöll. Det var nu enligt Linderot möjligt att lämna den tidigare defensiva taktiken bakom sig, då det huvudsakligen gällde att säkra partiets överlevnad som legal organisation, och övergå ”till offensiv kamp emot arbetarklassens fiender och motståndare här i landet och vinna terräng”.¹¹ Det gällde redan nu att ha siktet inställt på det efterkrigstida målet: ett hägrande socialistiskt Sverige. Men till skillnad från många i partiets medlemskår förstod Linderot att socialismen i Sverige inte kunde skapas med hjälp av sovjetiska bajonetter eller som en enkel bieffekt av Röda arméns militära framgångar. SKP måste självt som nationellt svenskt parti ”skapa förutsättningar för socialismen i det här landet”? Just i denna fråga förmodade Linderot och några andra i partiledningen att arvet från kominterntiden — med allt vad det innebar — skulle få sina allvarligaste konsekvenser.

Linderot insåg att det fanns en reell bakgrund i den vrångbild som borgerlighet och socialdemokrati tecknade av SKP som ett ”ryskt” parti. Det var visserligen naturligt att kommunistpartierna världen runt hade sin ”historiska förankring i nuvarande tid just där det första socialistiska samhället bygges”, i Sovjetunionen. Men, fortsatte han, ”efter att ytterligare för hundrade eller tusende gången ha konstaterat just det här”, måste vi

slå fast att vi är framför allt ett svenskt parti [...] med allt vad det innebär. Varför tar jag upp detta här? Jo därför att jag är rädd att våra kamrater är litet för mycket internationalister i det fallet att de litar för mycket på Röda armén. [...] Och jag skulle också vilja säga att ju mer den Röda armén vinner framgång, ju längre den kommer på den centraleuropeiska kontinenten desto mindre behöver vi vara ryssar, desto mindre behöver vi kämpa för solidaritet med Sovjetunionen [...] — och desto mera skall vi appellera till just de svenska synpunkterna hos det svenska proletariatet om

⁸ Dimitroff 2000, s. 546.

⁹ ”Kominterns upplösning”, *Ny Dag* 24/5 1943.

¹⁰ Sven Linderots slutord på CK-plenum januari 1942, Vpk A 2:3.

¹¹ Sven Linderot: Rapport från politiska byrån, CK-plenum 21/11 1942, Vpk A 2:3.

vad vi som svenska arbetare skall göra i Sverige.¹²

Denna appell skulle han och andra i partiledningen under de kommande åren tvingas upprepa gång på gång — utan större framgång, vilket nyktert betraktat inte kan förvåna.

Nät partiledningen efter styrelsemötet i januari 1942 allt starkare propagerade enhetsfrontstaktiken mötte den ett ganska bastant motstånd i partileden. För att kunna förstå denna motvilja att anamma och omsätta ledningens uppmaning till samarbete med den socialdemokratiska delen av arbetarrörelsen måste man beakta några aspekter. Efter sprängningen 1929 uppstod ett helt förändrat parti. De nya medlemmar som strömmade till partiet hade vunnits huvudsakligen i kampen mot det socialdemokratiska partiet, som karakteriserades som socialfascistiskt. Denna omständighet hade redan efter Kominterns sjunde kongress 1935 försvårat partiets enhetsfrontssträvanden. Erfarenheterna under kriget var knappast ägnade att dämpa motviljan mot socialdemokratin. Axel Nordström klagade på SKP:s rikskonferens i juni 1943 över att enhetsfrontstaktiken i hans partidistrikt Ångermanland ”förblivit en läpparnas bekännelse” eftersom

[m]ånga kamrater ser hela sitt politiska existensberättigande i kritik av socialdemokratin. De är inte i stånd att driva politik med socialdemokraterna, blott att driva kritik. De organisationer som bildades strax efter sprängningen, alltså 1930/31 och från början kom i häftig opposition mot socialdemokratin, är de värsta motståndarna mot enheten. De vägrar att betrakta de socialdemokratiska arbetarna som klassbröder.¹³

Det är också nödvändigt att komma ihåg att den antikommunistiska hysterin under de första krigsåren fick personliga konsekvenser för många av dem som inte böjde sig för ”den hårdaste storm som kommunisterna haft att utstå”.¹⁴ Man slängde inte bara ut kommunister ur fackföreningar, tog ifrån dem fackliga förtroendeeuppdrag eller förvägrade dem rätten att kandidera till sådana uppdrag. Som Karl Molin framhäver i *Hemmakriget* yttrade sig antikommunismen inte sällan även ”i avskedanden, tvångsförflyttningar och pennialism”. Kommunister ”vägrades tillträde till sin arbetsplats eller förvägrades omförordnande”. Det som gjorde denna tid särskilt plågsam var ”säkerligen den illvilja många mötte från kamrater på arbetsplatserna”, att arbetarna på en del håll ”tom gjort framställningar till arbetsledningen om att få kommunisterna avlägsnade från arbetsplatserna [...]. Andra berättar om glaskross i arbetskläderna, hotelsebrev och sabotage av arbetsredskap. En tidningsnotis skildrar hur en 65-åring blev slagen för att han bar en bunt *Ny Dag* under armén.”¹⁵

Kommunisterna hade fått utstå allt detta därför att de som medlemmar i en osjälvständig sektion av Komintern försvarat Sovjetunionens pakt med Hitlertyskland och Röda arméns överfall på Finland i december 1939. Men genom krigsutvecklingen, genom Röda arméns seger, fick detta ett martyriets skimmer över sig. Man ansåg sig ha lidit för en rättfärdig sak. Visade inte den senare utvecklingen att Stalins politik var förutseende — genial som alltid? Gjorde han inte rätt när han hösten 1939 vägrat lita på de vita finska eliterna som han visste förr eller senare skulle ansluta sig till Nazitysklands antibolsjevikiska korståg? Och vem hade rätt: de som då började tvivla på Stalins klokhet, drog sig undan eller lämnade partiet? Eller vi, som höll orubbligt fast vid våra övertygelser, som inte tvivlade? Och som för denna vår bolsjevikiska okuvlighet fick utstå alla dessa smädelser.

Denna 'lärdom': att *alltid* och under de allra vidrigaste omständigheter lita på Sovjetunionen, även om man för ögonblicket själv inte kunde överblicka och förstå dess handlande satte djupa spår hos kommunisterna, inte bara under den här perioden utan även under det kalla krigets kallaste dagar. ”För oss kommunister”, betonade Linderot efter kriget, ”som under

¹² Sven Linderots slutord på CK-plenum januari 1942, Vpk A 2:3.

¹³ Partikonferensen 20-22 juni 1943, Vpk A 4:2.

¹⁴ Johansson 1969, s. 33.

¹⁵ Molin 1982, s. 36ff.

olika situationer i regel ensamma har fått försvara den stora oktoberrevolutionen, för oss bör det vara en särskild tillfredsställelse att kunna konstatera, huru till hundra procent allt bekräftats av vad vi framhållit såsom motivering för vår politik att försvara Sovjetunionen. Vi har sagt att i kampen mot fascismen och för socialismen så är Sovjetunionen den enda stat som kan uppmobilisera tillräcklig styrka för att slå reaktionen, och det har bekräftats.”¹⁶ Partiet får aldrig vackla i försvaret av Sovjetunionen, ”ty”, hade Linderot förkunnat tre år tidigare, då vinden fortfarande blåste snålt, ”det är då man vacklar som arbetarna förlorar förtroendet för en”!¹⁷

Är det så konstigt att många kommunister hade svårt att förlika sig med partiets nya enhets-taktik som gick ut på att glömma och förlåta all gammal oförrätt, att hålla tillbaka egna radikala politiska ambitioner, förväntningar och krav och istället krävde försoning med de socialdemokratiska kollegerna som var medansvariga för de senaste årens trakasserier och som fortfarande trakasserade dem? Det var en i det närmaste omöjlig pedagogisk uppgift att förmedla partiledningens enhetsfrontstaktik.

Svårigheterna blev uppenbara vid förberedelserna för 1 maj-firandet 1943. I början av mars hade partiets politbyrå beslutat att ”fullfölja fjolårets taktik vid 1:a maj-demonstrationerna”. Det innebar att kommunisterna skulle ansluta sig till de socialdemokratiska fackföreningarnas manifestationer. Kommunistiska ”särddemonstrationer” skulle inte tillåtas. Politbyrån beslöt att som året innan ”sända ut en skrivelse till fackföreningarna om enhet 1:a maj.”¹⁸ Men 1942 hade detta erbjudande avvisats i bryska ordalag av både fackföreningarna och det socialdemokratiska partiet. I en rundskrivelse till sina arbetarkommuner varnade den socialdemokratiska partistyrelsen i slutet av april 1942 för dessa kommunistiska enhetsivrare som i själva verket ”uppträtt som den nationella trädomens agenter”. Det borde vara ”en enkel anständighetsplikt att visa bort dem”: ”Alla främmande och odemokratiska element måste ut ur leden.”¹⁹

Efter fjolårets erfarenheter växte motviljan i partiet mot att än en gång blir utsatta för sådana förödmjukelser — nu efter det att Sovjetunionen två månader tidigare besekrat den fascistiska sjätte armén vid Stalingrad! För att bryta detta interna motstånd beslöt partiledningen att organisera en omfattande partidiskussion ”om upprättande av arbetarnas aktionsenhet”. I medlemstidskriften *Kommunistiska Meddelanden* betecknade partisekretariatet denna fråga som ”den viktigaste frågan för hela arbetarrörelsen”. Men trots detta ”visar det sig i många partiorganisationer, att medlemmarna inte till fullo förstått enhetsfrontsproblemets vikt och betydelse. Därför förekommer det också på sina håll inom partiet en viss ovilja mot att genomföra partiets enhets-taktik under de nuvarande förhållandena?’ Alla kommuner, fackklubbar och bostadsföreningar uppmanades av sekretariatet att genomföra diskussioner om enhetsfrontens problem.”²⁰ *Kommunistiska Meddelanden* innehöll två artiklar i ämnet av Fritjof Lager och partisekreteraren Gunnar Öhman. Den senare medgav att ledningens beslut mött ”motstånd inom många partiorganisationer. [...] Förhållandena är sådana på den egna platsen, säger man, att gemensam demonstration med de socialdemokratiska arbetarna inte är lämplig?’ Han betecknade sådana påståenden som uttryck för sekterism och avslutar sin redogörelse över ”Skadliga stämningar i partiet” med dessa hårda ord: ”Bland rätt stora delar av vår medlemskader ser man bara på svårigheterna för enhetsfrontens utveckling. Och vad värre är, man kapitulerar inför svårigheterna.”²¹

Men trots denna upplysningskampanj fortsatte oroande rapporter att strömma in till parti-ledningen, som till exempel att det fanns tendenser hos partikamrater att ”kasta fack-

¹⁶ CK -plenum 13-14/10 1945, Vpk A 2:3.

¹⁷ Sven Linderots slutord på C K-plenum 21/11 1942, Vpk A 2:3.

¹⁸ Protokoll Politbyrån (Pb) 2/3 1943, Vpk A 3:2.

¹⁹ Cirkulär nr 2 1942, Stockholm 27 april 1942.

²⁰ *Kommunistiska Meddelanden*, nr 1/1943.

²¹ Gunnar Öhman: ”Skadliga stämningar i partiet”, *ibid.*

föreningsböcker”. Efter en utvärdering av 1 maj-aktionerna kände sig partiledningen nödgad att ”skälla ut dem som ideligen bryter partiets linje och enheten” och att ”ställa till rätta de personer som genom sina felaktiga referat och artiklar brutit partilinjen och förlöjligt själva firandet av 1:a maj”. Men på samma möte tvingades politbyrån att handskas med ett problem som knappast var ägnat att gjuta olja på vågorna: Fackföreningarna hade startat en kampanj mot kommunisterna ”i syfte att med polisens hjälp få ut dem från arbetsplatserna”:

Situationen beträffande partidisciplinen uppfattades som så pass allvarlig att partiledningen beslöt att centralisera den politiska ledningen av de olika distrikten. Dessutom beslöts på politbyråmötet den 18 maj att behandla enhetsfronttaktiken ”å särskild konferens med hela partiets kader i Stockholm under tiden 20-22 juni”.²²

Sådant var partiets inre tillstånd när såväl ledningen som medlemskåren överrumplades av meddelandet från Moskva att Komintern skulle läggas ned.

Det är inte alltför vågat att påstå att Linderot, kanske även Lager och några till, inte alls uppfattade upplösningen av Komintern som en förlust, snarare tvärtom. Den kunde hjälpa till att öka insikten av enhetsfronttaktikens nödvändighet. Möjligtvis funderade de som så: Kanske kunde det leda till insikt om att partiet först och främst måste förlita sig på egna krafter; kanske kunde upplösningen av ledningscentralen i Moskva inte bara leda till en nyansering av allmänhetens vrångbild av partiet som ett ryskt parti, utan även till en 'försvenskning' av många partimedlemmars alltför 'ryska' självbild.

Den planerade konferensen om enhetspolitiken fick med ens en mycket större betydelse och ett utvidgat innehåll. Även om det var Kominterns öde som under de följande veckorna främst sysselsatte partimedlemmarnas sinnen så försökte partiledningen ändå regissera konferensen på ett sådant sätt att enhetsfrontsfrågan kunde hållas kvar i diskussionernas centrum.

Politbyråns föresats att begränsa kominternediskussionen märks tydligt i de väl regisserade inläggen på konferensen. Därmed kunde man koncentrera sig på konferensens egentliga syfte, att starta en programdiskussion inom partiet. Eftersom SKP, som alla andra kommunistpartier, såsom sektion av Komintern formellt lydde under dess centrala program från 1928, blev det nu tvunget att författa ett eget nationellt partiprogram. Det visade sig vara en besvärlig uppgift.

Den 3 juni hade en kommission bestående av Hilding Hagberg, Gunnar Öhman och Erik Karlsson fått uppdrag att utarbeta ett programutkast.²³ I mitten av juni diskuterade arbetsutskottet²⁴ kommissionens förslag. Det remitterades till kommissionen med det omvälvande direktivet att ”ställa frågan om ett parti”, det vill säga ett framtida uppgående av det kommunistiska och det socialdemokratiska partiet i ett enda arbetarparti. För att lösa dessa uppgifter ansåg AU det vara nödvändigt att utöka kommissionen med Fritjof Lager. Två dagar senare beslöt AU att helt bygga om programutkastet, överta de ”Allmänna grundsatser” i det socialdemokratiska partiets gällande partiprogram som hade antagits 1920 och förse dem ”med en ingress i vilken man omtalar att och varför vi övertar socialdemokratins principuttalande”. Efter ytterligare två dagars arbete i kommissionen godkände AU den 18 juni dess förslag. Men det som förelades konferensen den 20 juni var inte ett utkast till ett eget partiprogram utan ett ”Förslag till grundval för diskussion om program för ett marxistiskt enhetsparti”.

Konferensen godkände förslaget som grundval för partiets programdiskussion. Man valde att ställa *Allmänna grundsatser* i det gällande socialdemokratiska partiprogrammet från 1920 i programdiskussionens centrum. Det var med blick på den samtidigt pågående program-

²² Pb 6/4, 4/5, 11/5 och 18/5 1943.

²³ Pb 3/6 1943.

²⁴ Som en konsekvens av kominternupplösningen hade politbyrån beslutat ”en försvenskning av terminologin” och kallade sig nu arbetsutskott (AU); se Pb 8/6 1943.

diskussionen i det socialdemokratiska partiet för att — med Linderots ord — ”kasta ut en teoretisk dynamitladdning i den pågående idédebatten i den svenska arbetarrörelsen”. Konferensen skickade förslaget till fackföreningarna med förhoppningen om, som det heter i en bifogad skrivelse, ”att det skall kunna verka befordrande på den politiska diskussionen” i hela arbetarrörelsen. ”Sveriges arbetarklass kan lösa sina uppgifter endast om dess politiska målsättning är enhetlig och”, klargjordes med udden riktad mot den socialdemokratiska ledningens reformistiska politik, ”den följer *socialistiska* principer, som upphäver den politiska splittringen bland de *klassmedvetna* arbetarna”.²⁵

Konferensen tillsatte en programkommission med uppgift att utarbeta ett förslag till principprogram och att leda programdiskussionen. Programmet skulle sedan antas på en partikongress i slutet av året. Bland kommissionens nitton ledamöter fanns de flesta av partiets tunga namn: Linderot, Öhman, Lager, Knut Senander, Set Persson, Knut Bäckström, Nils Holmberg och Hilding Hagberg som ordförande. Den tjugofemårige Hermansson utsågs till programkommissionens sekreterare.

Det var Hermanssons första ansvarsfulla partiuppdrag. De allra flesta av partiets medlemmar undrade säkert vem denne CH Hermansson var. De hade aldrig stött på namnet, aldrig upptäckt det i *Ny Dags* spalter. De anade inte att det var denna person som gömde sig bakom signaturen *Lancet*, *Ny Dags* uppskattade ekonomiska skribent. Den betydelsefulla politiska verksamhet som ansvarig utgivare av *Kulturfront*, som han utförde under sitt rätta namn, hade helt obemärkt gått förbi de allra flesta i partiet.

Ansvarig utgivare för Kulturfront

Hermanssons politiska verksamhet efter partiinträdet i oktober 1941 var i grunden densamma som tidigare. Han fortsatte att skriva ekonomiska artiklar för *Ny Dag* och att vara verksam i Clarté och — framför allt — som ansvarig utgivare för och flitig skribent i *Kulturfront*. Det var också i den senare funktionen som han redan en månad efter partiinträdet *tillsammans* med sina båda kommunistiska kolleger i redaktionsledningen, Harald Rubinstein och John Takman, inbjudits av politbyrån till en diskussion om Clartéförbundets och *Kulturfronts* framtida arbete. Man kom överens om att ”fortsätta på den fastställda linjen”. Partiet lovade att ”ge hjälp för arbetets organisering” och att ”bevilja *Kulturfront* ett lån på 500 kronor”.²⁶

Strax efter detta möte inträffade några händelser på den världspolitiska scenen som signalerade att Nazitysklands frammarsch faktiskt gick att hejda. ”Årsskiftet inföll ungefär samtidigt med vändpunkten i det europeiska kriget”, framhävde *Kulturfront* i en kommentar i mitten av januari 1942 och fortsatte:

Tyskland har av allt att döma passerat maximum för sin kraftutveckling. Den reaktionära strömmen har vänt. Återverkningarna måste göra sig gällande även här hemma. De reaktionära grupperna kan inte längre bedriva sin utpressningspolitik med utländska bajonetter som hot.²⁷

Vad hade hänt vid årsskiftet 1941/42? Den tyska frammarschen hade i början av december 1941 stoppats inte långt från det hägrande målet Moskva. Efter Finlands demonstrativa anslutning till antikominternpakten i slutet av november förklarade Storbritannien den 5 december Finland krig. Den 7 december anföll Japan Pearl Harbour, och från och med mitten av december befann sig antikominternpaktens huvudsignatörer Tyskland, Italien och Japan i krig med USA. På nyårsdagen 1942 undertecknade USA, Storbritannien, Sovjetunionen och Kina ”De förenade nationernas deklaration” som innebar det slutliga bildandet av Antihitlerkoalitionen. I mitten av december skrev *Kulturfronts* redaktion i en kommentar:

Finlands anslutning till den s. k. Antikominternpakten och Storbritanniens krigsförklaring har

²⁵ AU 14/6 och 16/6 1943 (min kursiv.).

²⁶ Politbyråmötet 10/11 1941, Vpk A 3:2.

²⁷ *Kulturfront*, nr. 1, januari 1942, s. 2.

kommit som en kalldusch för alla de känslotänkande element här hemma, som försökte upprätthålla fiktionen att Finland [...] kämpade på Tysklands sida utan att på samma gång kämpa mot Brittiska imperiet, Förenta staterna och de slagna demokratiska folk som otåligt rister sina bojar. De illusionspolitiserande elementen försöker lägga ut nya rökridåer för att dölja sina skamfilade ansikten. De påstår nu, att den engelska krigsförklaringen inte har någon militär betydelse och att det svensk-finska samarbetet kan och måste fortsätta som förut.²⁸

En sådan ”känslotänkande” eller ”illusionspolitiserande” aktör var till exempel chefredaktören för *Social-Demokraten* Rickard Lindström. Efter Finlands anslutning till antikominternpakten menade han i en intervju i *Helsingin Sanomat* att svenskarna har förståelse för Finlands anslutning och inte vill kritisera den. ”Intet av de kämpande länderna”, betonade han, ”står Sveriges hjärta så nära som Finland”, och svenskarna ”vet även att Finland kämpar för hela Nordens frihet. Man hoppas att resultatet av denna kamp måtte bli en gräns som mot öster befäster hela Nordens trygghet.”²⁹

En stor del av Sveriges omfattande stöd till det antibolsjevikiska korståget brukade kamoufleras inför en alltmer kritisk offentlighet som hjälp till de finska bröderna. Det framstod inte som svensk-nazityskt utan som svensk-finskt samarbete. Detta förhållande utnyttjades skickligt av tyskarna. Ambassadör Wied underströk i flera telegram från Stockholm till Aussenamt i Berlin att man ”i möjligaste mån borde framföra våra krav via Finland”, ”detta tillvägagångssätt borde ha bästa framgångsutsikter eftersom man här visar förståelse för allt som ligger i Finlands intresse.”³⁰ Men genom Finlands anslutning till antikominternpakten blev det allt svårare att upprätthålla fiktionen om att kriget var Finlands förståeliga revansch för den sovjetiska aggressionen under Vinterkriget.

Samtidigt dokumenterades genom den formella konstitueringen av Antihitlerkoalitionen att kriget på östfronten och på västfronten var ett enda krig, att det utkämpades mellan två block: det fascistiska och det demokratiska blocket. I artikeln *Och efter kriget?* framhäver Hermansson att dessa block inte bara var de stora militära antagonisterna i det pågående kriget. De stred samtidigt också för två motsatta föreställningar om den efterkrigstida världsordningen. Å ena sidan den fascistiska ”nyordningen”, vars kärna var ”hänsynslös ekonomisk utplundring av de förslavade folken”, ett ”tillstånd av över- och underordning, av oinskränkt herravälde och förtryck mellan folken”, som var ”intimt sammanknutet med och existerar endast tillsammans med likartade ekonomiska och sociala relationer inom folken”. Mot denna fascistiska nyordning ställde Hermansson ”den s. k. Atlantöverenskommelsen, till vilken såsom viktigaste kontrahenter anslutit sig Förenta staterna, Storbritannien och Sovjetunionen”. I denna deklaration poängteras det enligt Hermansson

att de allierade staterna skola eftersträva 'att alla stater, stora eller små, segrare och besegrade, skola komma i åtnjutande på samma villkor av handeln och av de råvaror i världen, varav de ha behov för sitt ekonomiska välbefinnande. Och vidare: 'De önska åstadkomma det mest fullständiga samarbete mellan alla nationer på det ekonomiska området i syfte att åt alla tillförsäkra förbättrade arbetsvillkor, ekonomiskt uppsving och social säkerhet.

Han underströk sammanfattningsvis ”den djupa klyfta som gapar mellan den ohöljda imperialistiska våldsmoralitet, som de nazistiska statsmännen predikar, och den djupt demokratiska grundsyn, som talar ur denna deklaration”.³¹

”För det sunda förnuftet”, framhäver Hermansson i artikeln *Den odelbara segern*, ”förefaller det klart att de enda möjligheter som står till buds under förutsättning att en seger över huvud taget anses komma att tillfalla någon part, vid ett avgörande av striden mellan det demokra-

²⁸ *Kulturfront*, nr. 4, december 1941, s. 2.

²⁹ Cit. i Erik Blomberg, ”Finlands dubbelspel”, *Kulturfront*, nr. 3-4, 1944, s. 40.

³⁰ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918 bis 1945*, Serie D: 1937-1941, Band XIII.1, Göttingen 1970, dok. 558 och dok. 561.

³¹ Hermansson, ”Och efter kriget?”, *Kulturfront*, nr. 1, januari 1942, s. 7f.

tiska blocket och det fascistiska blocket är att ettdera av dessa block segrar. Segern måste bli en och odelbar.” Men i de svenska medierna, även i dem ”med demokratisk inriktning”, hänger man sig fortfarande åt fiktionen om två olika slags krig och tre möjliga optioner: ”Endera vinner den bolsjevikiska Sovjetunionen, eller då det nazistiska Tyskland, eller då Storbritannien-Förenta staterna.” Denna fiktion bygger enligt Hermansson ”på endera av följande premisser: a) alliansen mellan Storbritannien, Sovjetunionen och Förenta staterna är ingen 'verklig allians', innebär inget 'verkligt vapenbrödraskap'; b) alliansen ... kommer att upplösas innan seger vunnits över det fascistiska maktblocket.” Han avvisar premissen a) som ”stridande mot verkligheten” och b) som ”osannolik”. Innehållet i båda premisserna kan reduceras ”till rent önsketänkande”, man önskar helt enkelt inte att denna allians ska bestå. När denna önskan i demokratiska tidningar samtidigt paras ”med önskan att det fascistiska blocket skall besegras”, så är ”grundmotivet väl snarast fruktan för de politiska och sociala förändringar som det demokratiska blockets seger kan komma att föra med sig”. Avslutningsvis påpekade Hermansson att tesen ”om de tre 'segermöjligheterna' ingår i den nazistiska propaganda, vars syfte är att sätta sprängkilar i den demokratiska alliansen” och att den ”som upprepar denna tes understödjer, vilket hans ursprungliga syfte än må vara, den nazistiska propagandaoffensiven”.³²

Denna fiktion fanns även inom socialdemokratin, där den odlades mer eller mindre i politisk-ideologiskt självförsvar eller för att bedöva det dåliga samvetet. Som största regeringsparti hade socialdemokratin det huvudsakliga ansvaret för det omfattande samarbetet med Nazityskland i dess krig mot Sovjetunionen. Detta samarbete var för partiet som helhet mer eller mindre tolerabelt och för dess passionerat antikommunistiska del till och med välkommet. Dessa kretsar, som till exempel redaktionen för socialdemokratin teoretiska organ *Tiden*, hoppades även av partiegoistiska skäl på en fascistisk seger över Sovjetunionen. När *Tiden* i september 1941, då Wehrmacht i stormsteg närmade sig Moskva, kommenterade diskussionen om ett förbud av kommunistpartiet framfördes ”praktiska skäl av en viss tyngd” mot ett sådant förbud: ”... om den pågående militära aktionen får tillnärmelsevis ett planenligt förlopp i fråga om tid och effekt, så är kommunismens urkälla torrlagd långt innan en grundlagsändring hinner få effekt mot dess utflöde i vårt land”.³³ En liknande förhoppning uttryckte LO:s pressombudsman Ragnar Casparsson i tidskriften *Fackföreningsrörelsen*: ”Det kan för övrigt hända, att kommunismen förlorar sin kraft utan att vi röra ett finger. Kommunismen är knuten till det ryska statssystemet. Om kommunismen går under i kriget, så lär väl dess svenska filial icke kunna uppehålla livet så värst länge.”³⁴ De vidare konsekvenserna av en fascistisk seger för Sverige och för hela Europa tycktes inte besvara *Tidens* och *Fackföreningsrörelsens* redaktioner.

Det som komplicerade saken var att Tyskland inte bara bekämpade bolsjeviker i öst utan samtidigt terroriserade de norska och danska bröderna. Kriget var ett enda krig och det fanns endast en militär front som samtidigt var den avgörande barriaden i det europeiska politisk-ideologiska inbördeskriget. Det hade till slut utkristalliserat sig två stora block som stod mot varandra. Sverige stödde det ena blocket mot det andra. Denna enkla sanning blev alltmer virulent, men svår att acceptera. Därför försökte man bortförklara den med hjälp av den nämnda fiktionen om två slags krig.

Tidens förhoppning om en snar torrläggning av det svenska kommunistpartiets ”urkälla” krossades. Problemet med kommunistpartiet och med sådana kommunistiska ”täckorganisationer” som *Kulturfront* och Clarté löste sig inte av sig självt. Det blev tvärtom mera komplicerat för socialdemokratin genom de ovan beskrivna internationella händelserna kring årsskiftet 1941/42. Man kan också säga att problematiken klarnade.

³² Hermansson, ”Den odelbara segern”, *Kulturfront*, december 1942, s. 1f.

³³ *Tiden*, nr 7/1941, Inrikeskrönika 1.9.1941, s. 392.

³⁴ *Fackföreningsrörelsen*, nr. 30/41, Veckans perspektiv.

När partiförbudsfrågan varit uppe till diskussion vid öppnandet av riksdagens höstsession 1941 hade inte bara högern och bondeförbundet traditionsenligt förordat ett sådant förbud. Den gången kunde även de socialdemokratiska och liberala riksdagsgrupperna tänka sig att stödja ett sådant initiativ. Men Finlands anslutning till antikominternpakten åstadkom en viss tillnyktring.

Den socialdemokratiska partiledningen hade redan i november tvingats ta ställning till skrivelser från lokala parti- och fackliga organisationer med uppmaning att avvisa kravet på partiförbud. Skrivelserna lades då visserligen till handlingarna, ”men i anslutning därtill beslutade verkställande utskott kalla till extra partistyrelsesammanträde söndagen den 21 december för frågans dryftande”.³⁵ Vid detta sammanträde förordade främst fackföreningsrepresentanter med LO-ordföranden August Lindberg i spetsen ett partiförbud. Andra var av partitaktiska skäl tveksamma. De enda ledamöter som motsatte sig partiförbudet av principiellt demokratiska skäl var Georg Branting, Ernst Wigforss och Gustav Möller. Wigforss påpekade att socialdemokraterna ”tvungits att gå med på en diskussion, där vi försvara förbudet som någonting relativt naturligt”, och varnade: ”Om vi icke slår vakt kring de medborgerliga rättigheterna äro vi inne på farliga vägar.”³⁶

Partistyrelsen kunde inte enas om ett beslut eller ett gemensamt uttalande. Med denna debatt var förbudsfrågan definitivt avförd från den socialdemokratiska partiledningens agenda.³⁷

I anslutning till den citerade debatten i SAP:s partistyrelse behandlades kort en skrivelse från Sveriges socialdemokratiska studentförbund med begäran om uteslutning av partimedlemmen Eskil Bergen. Han ”anklagades för att aktivt deltaga i Clartés verksamhet” och för att tillhöra *Kulturfronts* redaktion. Förbundet framhöll ”att de [tidigare nämnda] utrikespolitiska händelserna icke förändrat vår inställning till de svenska kommunisterna och deras täckorganisationer”: Mötet beslöt att bordlägga ärendet ”för ytterligare utredning och för tillfälle för Bergen att förklara sig”.³⁸

Eskil Bergen hade medarbetat i Clarté sedan slutet av 1920-talet och som övriga socialdemokrater tvingats lämna organisationen hösten 1939. När *Kulturfront* två år senare utkom som det återuppståndna Clartéförbundets tidskrift hörde Bergen till dem som medarbetade från början, först enbart som skribent, men från november 1941, tillsammans med Hermansson och Rubinstein, även som redaktionsmedlem. Efter socialdemokratiska studentförbundets begäran om uteslutning lämnade han i början av januari 1942 *Kulturfronts* redaktion. Men han fortsatte att regelbundet skriva artiklar för tidskriften.

I en skrivelse till Stockholms socialdemokratiska arbetarkommun försvarade Bergen sitt medarbete i *Kulturfront* och Clarté med hänvisning till att även andra partivänner, som t. ex. Arnold Ljungdal och författaren Erik Blomberg, skrivit för *Kulturfront*. På partistyrelsemötet i slutet av april 1942 föreslogs ”att Bergen skulle tilldelas en varning och uppmanas upphöra med sitt medarbetarskap i den nämnda tidskriften”. Georg Branting och Gustav Möller ”ansågo försummelsen av mindre storleksordning”. Efter ännu ”några yttranden i samma anda” beslöt partistyrelsen att uppdra åt partisekreteraren Torsten Nilsson ”att muntligen för hr Bergen framhålla det olämpliga i hans handlingssätt”.³⁹

Men den praxis, som socialdemokratiska studentförbundet försökte sätta stopp för genom den varningssignal som en uteslutning av Bergen hade inneburit, utbreddes sig alltmer under de följande månaderna. I *Tiden* nr 9/1942 riktade dess redaktör Torsten Gårdlund inte bara ett utfall mot de socialdemokratiska intellektuella som ”stego fram och bockade sig på Sovjets

³⁵ SAP, VU 7/11 1941, bil. 111 och 112 och VU 11/2 1941, bil. 125-127.

³⁶ SAP, Extra partistyrelsesammanträde 21/2 1941.

³⁷ För en utförligare redogörelse för partiförbudsdiskussionen se Schmidt 2002, s. 196-205.

³⁸ SAP, PS 26/4 1942, bil. 8 och Extrapartistyrelsesammanträde 21/2 1941.

³⁹ SAP, PS 26/4 1942, bil. 8. (min kursiv.).

bemärkelsedag”, oktoberrevolutionens 25-årsjubileum, och uppmanade dem ”som nu i sina ord valt att ställa sig utom svensk socialdemokrati” att ”även dra de organisatoriska konsekvenserna av sitt handlingsätt. Ingen kommer att hindra dem.” Gårdlund beklagade även att *Kulturfront*, ”alltjämt utgiven av en värderad medarbetare i *Ny Dag*”, det vill säga Hermansson, fått en ny redaktionskommitté som ”kan betraktas som en betydande diplomatisk landvinning”. Den består nämligen av ”fem politiskt jämförelsevis respektabla herrar: Erik Blomberg, Josef Kjellgren, Arnold Ljungdal, Victor Svanberg och Adolf Hallman”.⁴⁰ Dessa politiskt ”respektabla herrar” var medlemmar eller sympatisörer av det socialdemokratiska partiet. Det är detta faktum, kommenterade *Kulturfronts* nya redaktion, som förorsakat Gårdlunds ”grämlse”.⁴¹

Kulturfronts ledning utgjordes nu av den nya redaktionskommittén och den förutvarande redaktionen. Hermansson kvarstod som ansvarig utgivare, och redaktionsmötena brukade hållas hemma i hans lägenhet på Garvargatan vid Kungsholms torg. I ett slags programförklaring slog den nya ledningen fast att tidskriften vill verka för ”en utbyggd enhet av alla progressiva krafter” eftersom denna är nödvändig ”för nazismens krossande och för uppbyggande av ett bättre samhälle. Men inom denna enhet må diskussionen utvecklas fritt!”⁴²

I februari 1943 hade redaktionen anledning att presentera ett ”klarläggande” beträffande tidskriftens program. *Kulturfront* hade ”på senaste tid varit föremål för kritisk uppmärksamhet i en rad pressorgan”. Artiklar hade ”genomgående haft karaktären av politiska angrepp” och de byggde ”på en gemensam grund: ovilja mot tidskriften *Kulturfront* och dess verksamhet”. De personer som på olika sätt medverkar i tidskriften ”representerar alla slags politiska schatteringar inom svensk radikalism”. En summering skulle förmodligen visa, menade redaktionen, ”att gruppen 'socialdemokrater av olika inställning' är talrikast representerad”. Gemensamt för alla dessa var ”ungefär följande program:

Utrikespolitiskt: front mot den nazistiska nyordningen och en motsvarande sympati för alliansen Storbritannien-Förenta staterna-Sovjetunionen, i vars vidare utbyggnad och fördjupning de ser det lyckligaste alternativet för världens framtid. Inrikespolitiskt: kritik mot avstegen från neutraliteten och mot eftergivenheten mot nazistelementen inom armén och förvaltningen, positivt engagemang för försvaret av vår nationella frihet, för en rättvis fördelning av krisbördorna och för en samling av alla progressiva krafter i det gemensamma arbetet.

Ett av de pressorgan som uppmärksammat *Kulturfront* var *Dagens Nyheter*, som den 21 januari 1943 i en indignerad andradedare tillbakavisat anklagelserna i *Kulturfront* mot några representanter för svenska kyrkan, med biskoparna Manfred Björkquist och Edvard Rodhe i spetsen, för deras samarbete med nazistkontrollerade kyrkliga organisationer i Tyskland.⁴³ DN hade ingenting att anmärka mot detta samarbete. Däremot ansåg man att dessa ”energiska” och ”nitälskande” kyrkoledare borde ha ådagalagt större försiktighet i sin verksamhet och inte givit ”det kryptokommunistiska organet *Kulturfront*” tillfälle att ”slå larm i saken och utnyttja den för sina syften”. Anklagelserna mot *Kulturfront* för att vara ”kryptokommunistisk” framfördes också — vilket inte kan förvåna — i de båda fascistvänliga Kreuger-tidningarna *Stockholms-Tidningen*, då Sveriges största tidning, och *Aftonbladet*. Redaktionen tillbakavisade dessa beskyllningar men understryker samtidigt att den i och för sig inte kan finna något ”nedsättande i att vara kommunist — allraminst i en tid som vår när beskyllningen för kommunism i det 'nya Europa' har kommit att bli ett slags samlingsbeteckning för de ockuperade ländernas kamp mot förtrycket”.⁴⁴

Hermansson avgick under första halvåret 1943 som ansvarig utgivare för *Kulturfront* och

⁴⁰ Torsten Gårdlund, ”Kommunismens åttonde kurs”, *Tiden* 9/1942, s. 513f.

⁴¹ Oförändrad kurs i *Tiden*”, *Kulturfront*, januari 1943, s. 26.

⁴² ”Från redaktionen”, *Kulturfront*, oktober 1942.

⁴³ Åke Ljunggren, ”Kyrkor under hakkorset”, *Kulturfront*, dec. 1942 och jan. 1943.

⁴⁴ ”Vad är *Kulturfront*? Ett klarläggande”, *Kulturfront*, februari 1943.

lämnade även dess redaktion. Anledningen var en långvarig hjärtsjukdom:

Om det berodde på en s.k. fokalinfektion från en varbildning i tänderna, brist på vissa födoämnen eller psykosomatiska verkningar av världsläget blev aldrig klarlagt. Vad som är belagt är att jag en morgon i december 1942 föll pladask i golvet och först en stund senare återfann medvetandet med häftiga smärtor och en högst oregelbunden hjärtverksamhet. Läkarna konstaterade myocardit, dvs. inflammation i hjärtmuskeln. [...] Den nervösa hjärtverksamheten förföljde mig emellertid under många år. Jag åkte in på sjukhus i samband med akuta hjärtbesvär ett par gånger om året. Innan jag skulle hålla föredrag eller delta i debatter måste jag äta lugnande mediciner. Först 1956 ... upphörde attackerna.⁴⁵

Han fortsatte dock som sporadisk skribent. Det tog några månader innan man lyckades komma överens om en ny ledning för tidskriften. Det satt starka viljor i redaktionskommittén, ibland parat med inslag av egocentrism och oftare med bristande disciplin. Dessa egenskaper var inte alltid så lätt att förena med tidskriftsutgivningens tvingande nödvändigheter. Det var särskilt poeten och konsthistorikern Erik Blomberg som brukade ställa den kommunistiska 'fraktionen' i *Kulturfronts* medarbetarkrets på hårda tålamodsprov. Jag ska bara citera ett exempel ur högen: I mitten av april 1943 suckade Clartés sekreterare Ulf Thomasson uppgivet att *Kulturfronts* redaktion "önskar se Blombergs illa tilltygade lik nedsänkas i en kalkgrop. Han har hotat utträda på grund av ett flertal sammansvärjningar mot hans dyrbara person. Han lugnar sig nog."⁴⁶ En månad senare meddelade Thomas-son att redaktionskommittén fortfarande "krånglar, så att vi antagligen inte kan ge ut något mera nummer före sommaren".⁴⁷ Farhågorna skulle besannas. Det var först hösten 1943 som en nytillsatt redaktion äntligen lyckades komma ut med "ett fylligt och rikt illustrerat dubbelnummer, som vi anar våra läsare med en viss otålighet avvaktat".⁴⁸ I den nya redaktionen ingick Erik Blomberg, Josef Kjellgren, Victor Svanberg, Gunnar Gunnarsson och Hermanssons partikamrater och nära vänner Mats Lindell som ansvarig utgivare och Per-Olov Zennström. Samtidigt upphöjdes socialdemokraten Arnold Ljungdal till den nyinrättade posten som chefredaktör.

Startandet av tidskriftsprojektet *Kulturfront* sommaren 1941 var av stor vikt för intellektuella som Hermansson som höll på att passiviseras i den till synes hopplösa situation då de fascistiska arméernas frammarsch tycktes vara ohejdbar och då avvikande publicistiska röster tystades effektivt av samlingsfrontens entoniga publicistiska kör som endast sjöng olika variationer på den 'realpolitiska' anpassningens visa. *Kulturfront* utvecklades därför under Hermanssons tid som ansvarig utgivare till ett välkommet publikationsorgan för såväl honom själv som för "en rad av vårt lands främsta radikala kulturpersonligheter". Tidskriften hade med Erik Blomberg för konsten, Victor Svanberg och Erik Lindegren för litteraturen och Claes Hoogland för teatern "några av Sveriges mest lysande recensenter" som fasta skribenter. Bland medarbetarna kan också nämnas kända personer från konstens och vetenskapens värld som Stig Ahlgren, Albin Amelin, Torsten Billman, Ingeborg Björklund, Birgit Cullberg, Gunnar Dahlberg, Adolf Hallman, Moa Martinson, Ragnar Sandberg med flera.⁴⁹

När Clartéförbundet startade tidskriften *Kulturfront* så var det en nödlösning och ett provisorium. Under våren 1944 hade förbundet emellertid lyckats frigöra sig så pass mycket ur den tidigare politiska isoleringen att utgivningen av tidskriften *Clarté* åter kunde övervägas. Dessutom hade det kommit en ny lag som stipulerade att periodiska tidskrifter måste utges med minst fyra nummer per år, i annat fall förlorade man efter en viss tid rätten till utgivningsbeviset, och vem som helst kunde lägga beslag på det. Det fanns nu alltså inga rättsliga hinder att återta namnet Clarté.

⁴⁵ Hermansson 1993, s. 201f.

⁴⁶ Brev till John Takman 14/4 1943, i John Takmans privatarkiv, brevpärmar.

⁴⁷ Brev till John Takman 10/5 1943, ibid.

⁴⁸ *Kulturfront*, nr. 6-7, 1943.

⁴⁹ Hermansson 1993, s. 107f.

Clartéförbundets framgångar speglade sig inte minst i det socialdemokratiska studentförbundets och senare även i det socialdemokratiska partiets förändrade inställning till denna ”kommunistiska täckorganisation”. Den 17 april 1944 riktade Clartögörbundet en skrivelse till socialdemokratiska partistyrelsen med hemställan om ”att det nu gällande förbudet för socialdemokrater att vara medlemmar i Clarté måtte upphävas”. Clarté upplyste partisekreteraren Torsten Nilsson om att Socialdemokratiska Studentförbundet redan meddelat att det ingenting hade emot en sådan ändring. I diskussionen i partistyrelsen hänvisade Ernst Wigforss till att han ”vid ett tillfälle anmodats att medverka vid ett av Clartés möten” och att han blivit övertygad om att det inte var någon kommunistisk organisation. Till och med Clartés gamla fiende Rickard Lindström framhöll att han ”gjort samma erfarenhet som Wigforss. En så hygglig diskussion som i Clarté har jag inte haft på år och dag.” Han ansåg därför att partistyrelsen borde ”upphäva sitt tidigare fattade beslut”. Gustav Möller kunde över huvud taget inte minnas ”varför vi företogo den tidigare uteslutningen. Det måste ha funnits något särskilt härtill.” När partiets ställning till Clarté hade färdig-utretts och i början av november 1944 åter behandlades i partistyrelsen hänvisade partisekreteraren att utvecklingen under tiden

gått dithän att Clarté samlat upp även många socialdemokratiskt orienterade studenter, medan däremot det socialdemokratiska studentförbundet icke haft någon större framgång. Skulle man hålla fast vid det tidigare fattade beslutet skulle detta betyda, att man icke kunde ställa socialdemokratiska talare till förfogande. Vårt parti skulle därigenom komma i ett sämre läge. [...] Det tidigare beslutet att medlemskap i Clarté vore oförenligt med medlemskapet i partiet borde upphävas.⁵⁰

Partistyrelsen beslöt bifalla förslaget.

Clarté var 1944 den största politiska studentorganisationen i Stockholm med 300 medlemmar mot till exempel Socialdemokratiska studentklubbens 60 och Liberala studentklubbens 20 medlemmar. Även i Göteborg var Clarté störst och i Lund och Uppsala var man på stark frammarsch.⁵¹ I denna situation ansåg man inom Clartéförbundet tiden vara mogen att återuppliva den traditionsrika förbundstidskriften *Clarté*. Men då ställde sig frågan vad som skulle ske med *Kulturfront*, som ju faktiskt, om än inte officiellt, fungerat som Clartés organ utåt. Några av de kommunister som var engagerade i Clarté och *Kulturfront* — Hermansson, Takman, Rubinstein, Lindell och Zennström — tog i mars 1944 upp frågan med SKP:s ledande triumvirat Linderot, Lager och partisekreteraren Öhman. Man kom överens om att ”rekommendera Kulturfronts fortsatta utgivande”, att ”lägga tidskriftens distribution under Arbetarkulturs förlag” och att ”i mån av möjlighet garantera tidskriftens fortsatta utgivning”.⁵² Men partiets finansiella möjligheter till stöd för tidskriften tycktes under de följande månaderna bli allt mer begränsade, kanhända också eller därför att alltfler argumenterade för att hela projektet spelat ut sin roll. Det var främst clartéisterna själva som inte önskade en fortsatt utgivning av *Kulturfront* som en konkurrent för den planerade *Clarté*. Avveckling, skrev Lager i ett brev till Takman i maj, ”synes vara det enda som clartéisterna här accepterar. Och det är klart att de skall ha bestämmanderätten däröver.”⁵³ Även Hermansson ansåg det vara bäst att i denna situation avveckla *Kulturfront*.⁵⁴ Men hans vän Zennström välvde ”stora planer och grandiosa perspektiv för tidskriftens vidkommande”. Enligt honom fanns alla förutsättningar ”att vi bakom tidningen skall kunna samla eliten av framstegsvänliga vetenskapsmän och nya intellektuella grupper”. Han ansåg inte att en sådan tidskrift skulle konkurrera med *Clarté* som skulle rikta sig mera till studenter.⁵⁵

I slutet av september föll domen över projektet: Protokollat från sekretariatets sammanträde

⁵⁰ SAP PS 5/11 1944.

⁵¹ Se Nerman 1962, s.94.

⁵² SKP:s sekretariat sammanträde 9/3 1944, Vpk F 3:1 (Handlingar rörande organisationsfrågor).

⁵³ Brev 25/5 1944, i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

⁵⁴ Se Lagers brev till Takman 5/6 1944, ibid.

⁵⁵ Zennströms brev till Takman 31/5 1944, ibid.

den 26 september 1944 redogör under punkt ”X. Kulturfront. Tidningen avvecklas”.⁵⁶ Enligt Lager hade partiet ”faktiskt inte råd att satsa pengar nu i densamma. Vår fattigdom är oändlig efter valet. Skulder över öronen det är grumset i bägaren” efter det framgångsrika valet.⁵⁷ Partiets finanser tycks verkligen ha varit så usla som Lager antytt. Svante Höjeberg, en av eldsjälarna bakom den nya *Clarté*, klagade i ett brev till Takman att tidskriften inte fick något stöd varken från partiet eller från dess förlag Arbetarkultur. Men det var ännu värre, skrev Höjeberg: Vi får inte ens ”betalt för Arbetarkulturs annons. Harald [Rubinstein] säger att dom inte har pengar.” Det återuppståndna *Clartés* första nummer kunde ändå börja säljas på Stockholms högskolas recentiorsfest den 4 oktober 1944. Till skillnad från *Kulturfronts* första nummer mottogs *Clarté* med öppna famnar av de flesta tidningarna. Till och med det en gång profascistiska Aftonbladet, konstaterade Höjeberg med viss häpnad, har ”skrivit en — genant nog — sympatisk underledare om tidningen”.⁵⁸ Det var andra tider nu — och förändringen skulle fortsätta i accelererande fart.

Hermansson hade — i mån av tid — fortsatt att vara aktiv i *Clarté*. Under våren 1945 ledde han en studiecirkel om ”Socialismens ideologi”⁵⁹. Vid samma tid användes hans bok *ABC i Politisk ekonomi* i Stockholms *Clarté*-sektions ”Marxistiska kaderkurs”.⁶⁰ I oktober inledde han studier i Europas ekonomiska historia och vårterminen 1946 ledde han åter en studiecirkel om Socialismens ideologi, i vilken man, som det heter i *Clartés* annonsering, ”med utgångspunkt från grundläggande teoretiska skrifter kommer att belysa olika socialistiska ideriktningar. Denna cirkel ger ett utmärkt tillfälle att tränga in i den marxistiska samhällskritiken.”⁶¹ Vid cirkelns första sammanträde talade Hermansson ”om bolsjevikiska partiet och den ryska revolutionen i anslutning till Stalins 'Vår teori och praktik, som skall bli ett slags kursbok’”.⁶² På *Clartés* 25-årsjubileum i oktober 1946 redogjorde Hermansson för det aktuella politiska läget.⁶³

En rapsodisk rapport över *Clartés* utveckling fram till organisationens 25-årsjubileum må räcka för att förmedla ett intryck av den förändring som skett: Ernst Wigforss, som redan våren 1944 medverkat i ett *Clartémöte*, inledde hösten samma år med ett tal om ”Socialismen i de 27 punkterna [dvs. Arbetarrörelsens efterkrigsprogram]” en föreläsningsserie om efterkrigsproblemen, anordnad av Stockholms *Clartésektion*. I mars 1945 öppnade han en diskussionskväll om ”Akademiker och samhället” i Kårhusets stora sal i Stockholm som hade *Clarté* och Liberala studentklubben som arrangörer och ett år senare var han *Clartés* talare vid en stor debatt om samma ämne. Andra framstående talare och debattörer på *Clartémöten* var Gustav Möller, folkhushållningsministern Axel Gjöres som talade om ”Monopolism i näringslivet” och ”den mest kända liberalekonomen” Bertil Ohlin som debatterade med ”en av myrdalsgruppens främsta män” Richard Sterner kring ämnet ”Socialism eller liberalism” på ett samarrangemang med Liberala studentklubben hösten 1945.

Även en gammal *clartéist* som nu satt i regeringen började återvända till sina rötter. Den första mars 1945 anordnade *Clarté* tillsammans med Liberala Studentklubben, Radikala studentklubben och Socialdemokratiska studentklubben ett stort offentligt möte i högskolans A-sal på Norrtullsgatan. ”För första gången”, meddelade *Clarté*, ”ställes landets mest inrikespolitiska fråga till offentlig debatt. Statsrådet Tage Erlander inleder nämligen över ämnet 'Säkerhetspolisen och demokrati’.” Efter ett sammanträffande med *Clartés* ordförande

⁵⁶ Vpk F 3:1.

⁵⁷ Brev från Lager 2/10 1944, Takmans privatarkiv, brevpärmar.

⁵⁸ Brev till Takman 11/10 1944.

⁵⁹ Se *Clartémeddelande* nr 5/1945.

⁶⁰ Se Rundskrivelse från Stockholms *Clartésektion*: MARXISTISKA KADERKURSENS FÖRSTA SAMMANTRÄDE Onsdagen den 7 mars (1945), i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

⁶¹ *Clartémeddelande* nr 1/1946.

⁶² *Clartémeddelande* nr 3/1946.

⁶³ Se brev från P-O Zennström till John Takman 28/10 1946, i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

Arnold Ljungdal antecknade Erlander i sin dagbok: ”Jag skall nu återta mina förbindelser med Clarté, som en tid varit avbrutna.”⁶⁴

När Clarté i augusti 1945 höll sin första kongress sedan hösten 1939 ansåg Dagens eko det vara passande att göra en intervju med Ljungdal. Göteborgsposten rubricerade sin kongressrapport med ”Kampglatt Clartéförbund kongressar i Göteborg”. På en bild som visade ”några av de yngsta i den påtagligt ungdomliga kongressen” syns bland andra ”fil.kand. Krister Wickman”, senare industri- och utrikesminister och riksbankschef.⁶⁵ På kongressen framträdde bland andra ”nyvordne statssekreteraren dr Per Nyström, författaren Erik Blomberg, danskonstnärinnan Birgit Cullberg och hennes make, skådespelaren Anders Ek”.⁶⁶

Clartés 25-årsjubileum i oktober 1946 firades ”med smickrande offentlig uppmärksamhet”.⁶⁷ Ordförande Ljungdals gamle Lundavän Tage Erlander hade lovat att hålla högtidstalet men, skriver Kaj Björk: ”Det var bara Per Albins plötsliga bortgång och Erlanders lika plötsliga upphöjelse till partiordförande som skapat förhinder.”⁶⁸ Den nye statsministern ”fastspikades” dock, som P-O Zennström påpekat, ”på ett värdefullt reklamuttalande om Clarté i våra jubileumsintervjuer”, som publicerades i tidskriften *Clarté*.⁶⁹

Det allmänna politiska klimatet i Sverige hade sannerligen förändrats, också tack vare *Kulturfronts* och Clartéförbundets verksamhet. Som Arnold Ljungdal 1945 sammanfattade i sin berättelse över Clartéförbundets verksamhet sedan senaste kongressen hösten 1939 lyckades *Kulturfront* ”samla en elit av radikala svenska intellektuella, liksom representativa skandinaviska medarbetare” och bryta isoleringen.⁷⁰

Hermanssons bidrag till denna avgörande förändring av det allmänna politiska klimatet i Sverige — som naturligtvis också hade som förutsättning en väsentlig försvagning av anti-kommunismen — uppmärksammades och uppskattades inte nämnvärt i kommunistpartiet, om man bortser från några enskilda personer i dess ledande krets. Insiktsfulla kommunister som Fritjof Lager kunde erkänna att *Kulturfront* ”har fyllt en stor uppgift” och att den givit kommunistpartiet ”ett politiskt kapital av stort värde”.⁷¹ Men för den vanlige medlemmen i kommunistiska *arbetarpartiet* framstod Hermanssons engagemang i den 'småborgerliga' tidskriften *Kulturfront* ändå som en verksamhet i en annan värld. Som jag redan påpekat var hans namn så gott som okänt i partiet. När han i oktober 1943 fick anställning som medarbetare av kommunistpartiets propagandaavdelning dokumenterades detta i AU:s protokoll så här: Arbetsutskottet beslöt:

att inom particentralen arbetar följande avdelningar: [...] Prop.-avdelning: Rodny Fluge-Pedersen, C.O. Hermansson, [...] I particentralen anställs *CO. Hermansson* ...⁷²

Protokollföreläsnaren, den nämnda Rodny Fluge-Pedersen (sedermera Rodny Öhman), hade uppenbarligen aldrig sett Hermanssons namn i skrift.

Så sent som på 1946 års kongress, när flera partidistrikt föreslog ändringar i valberedningens förslag genom att rekommendera valet av Hermansson till partistyrelsen, stavades hans namn konsekvent ”C.O. Hermansson” eller med den förtydligande bestämningen ”C.O. Hermansson (Lancet)”. För Västra Sverges distrikt tycks Hermanssons namn varit helt okänt eftersom det

⁶⁴ Erlander 2001, s. 39.

⁶⁵ Uppgift från John Takman.

⁶⁶ Dagens eko 2/8 1945 och *Göteborgsposten* 2/8 1945, cit. efter *Clarté* nr 5-6 1945.

⁶⁷ Se brev från P-O Zennström till John Takman 28/10 1946, i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

⁶⁸ Björk 1986, s. 251.

⁶⁹ P-O Zennströms brev till John Takman 28/10 1946.

⁷⁰ Arnold Ljungdal: Centralsekretariatets berättelse över Svenska Clartéförbundets verksamhet oktober 1939 till augusti 1945, Arab, Arkivavdelning Politiska föreningar och klubbar, Riksorganisationer, P 282 (*Clarté*).

⁷¹ Brev till John Takman 25/5 1944; i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

⁷² AU 1943-09-04, Vpk A 3:2 (min kursivering).

föreslogs ”att Bror Malmquist och Valter Andersson, Stockholm, utbytes mot partiets ekonomiska expert Lancet och facklige sekr. Knut Tell”.⁷³

Det var under förklädningen *Lancet* som Hermansson hade gjort sig ett namn i partiet, och ett mycket uppskattat sådant.

'Lancet'

Mellan november 1940, då Hermansson under signaturen *Lancet* började som skribent i *Ny Dag*, och juni 1943, då han utsågs till sekreterare för kommunistpartiets programkommission, behandlade han i ett trettiotal artiklar i *Ny Dag* främst den ojämna profit- och löneutvecklingen i Sverige under det pågående kriget. Men han stannade inte vid att med hjälp av tillgängligt statistiskt material visa på det missförhållande som rådde mellan industri- och finanskapitalets enormt gynnsamma vinstutveckling och de rika gåvor som regnade över ”kuponklipparna” å ena sidan och den mer eller mindre kraftiga sänkning av arbetarnas reallöner å den andra. Han pekade också på den roll samlingsregeringens ekonomiska politik och fackföreningarnas så kallade ”solidariska lönepolitik” hade i denna utveckling.

Kommunistpartiets ledning uppskattade från första början Lancets artiklar. De utgjorde ett nytt fenomen i partiets propaganda: Här rörde det sig inte längre om abstrakta anklagelser mot det kapitalistiska systemets utsugning av arbetarklassen och mot hela ”det kapitalistiska tjuvsamhället”; Lancets artiklar byggde på nationalekonomisk kunskap, statistiskt material och andra fakta, kritiskt belysta med hjälp av marxistisk politisk ekonomi. Hans gamle vän Kaj Björk intygade i sina minnen:

Med Hermanssons medverkan kunde den kommunistiska agitationen göras mer bestickande, eftersom han levererade statistiskt material som skulle visa att regeringens politik lett till att kapitalister och godsägare fått det bättre, medan arbetare och småbönder fått det sämre.⁷⁴

Redan i maj 1941, innan Hermansson ens blivit medlem av partiet, uppdrog SKP:s sekretariat åt Hilding Hagberg att skriva en broschyr på grundval av ”Lancets material om 1940 års profiter”.⁷⁵

Efter ett år i partiet blev Hermansson i november 1942 för första gången inbjuden till ett möte med centralkommittén. Linderot föreslog i sin inledning att partiet borde formulera ett eget alternativ till det så kallade Söderlundsprogrammet. Då delade Hugo Sillen, redaktör för tidskriften *Världen i Dag*, ut korrektur på Lancets artikel ”Söderlundsprogrammet och arbetarklassen” och pekade på att i hans tidning redan fanns ett sådant alternativ.⁷⁶

I artikeln redogjorde Lancet för bakgrunden till det program som fått sitt namn efter Gustaf Söderlund. Denne hade fått regeringens uppdrag att utarbeta ett program för den statliga ekonomiska politiken. Vem är denne Söderlund? frågade Lancet; är han den ”expert ovanför partierna, som man så gärna vill framställa saken”? Direktör Söderlund ”är som bekant under fredliga tider chef för Svenska arbetsgivareföreningen och bevakar nu dennas intressen som ordförande i Statens industrikommission”. Det kan tillfogas att Söderlund dessutom var en ledande politiker för högern. Han var 1935 till och med Wallenbergssfärens favorit som Arvid Lindmans efterföljare som högerledare.⁷⁷ Som SAF:s ordförande från och med 1943 förkroppsligade Söderlund mer än någon annan såväl näringslivets beredskap till samarbete med staten som de bestämda villkor näringslivsföreträdarna angav för detta samarbete.

⁷³ Se protokoll XIII kongress 1946, Vpk A 1a:4.

⁷⁴ Björk 1986, s. 253.

⁷⁵ SKP-sekretariat 29/5 1941, Vpk F 3:1. Lancets tre artiklar om ”1940 års profiter” finns i *Ny Dag* 3, 9 och 19 maj 1941.

⁷⁶ Se CK-plenum 21/11 1942, Vpk A 2:3. Se även Hermansson 1993 s. 27f.

⁷⁷ Se Olsson 2000, s. 156f.

Det program som denne ”representant för det svenska monopolkapitalet” framlagt, slår Lancet fast, ”är också helt och hållet utarbetat med tanke på finanskapitalets intressen”. Arbetarklassens reallöner ”kommer att undergå ytterligare sänkning” och ”talet om att det krävs offer av alla samhällsgrupper för att hejda den hotande inflationen ... är humbug” eftersom programmet endast kräver offer av löntagare och småbönder, medan storfinansens, storindustrin och godsägarna kommer att ”kunna håva in lika höga krisvinster som förut, om inte ännu högre”. Han vände sig också mot den socialdemokratiska pressen och ”LO-pamparna” som

försöker inbilla arbetarklassen, att den genom att nu gå med på en ytterligare sänkning av levnadsstandardens kan säkra en högre levnadsstandard längre fram under kriget än vad den annars skulle få. Det är givetvis gallimatias.

Avslutningsvis krävde Lancet konkreta åtgärder för att återställa och garantera ”den relation mellan klassernas realinkomster, som rådde under sista förkrigsåret”.⁷⁸

Hermanssons analyser började irritera LO, och efter hans artikel ”Aldrig så gott som i år” i januari 1942 och broschyrerna *Krigsvinster och löner*⁷⁹ och *Index och löner*⁸⁰ gick tidskriften *Fackföreningsrörelsen* till attacker som ibland riktades långt under anständighetens bälte. I artikeln hade Lancet uppmärksammat ett pågående ”intensivt arbete på de svenska aktiebolagens direktörskonferenser och styrelsesammanträden” för att ”på ett skickligt och svärgenomskådat sätt smussa undan de kraftiga krisprofiter, som inhöstats under fiolåret”. Ett knep var utdelning av gratisaktier som han betecknar som ”direkta gåvor till kupongklipparna”. Medan kapitalisterna hade anledning att utbrista: ”Aldrig så gott år som i år!” var året inte lika ”lysande” för den svenska arbetarklassen: reallönerna hade ”sänkts med 1520 procent för olika grupper av sysselsatta arbetare”. Denna ”våldiga absoluta utarmning av den svenska arbetarklassen” innebar att den ”drivits 15 år tillbaka i tiden, till den standard som den tillkämpat sig redan 1925!” Lancets slutsats var:

Ökningen av kapitalisternas profiter har alltså gått jämsides med en kraftig sänkning av arbetarnas reallöner. Mellan dessa bägge företeelser består ett direkt orsakssammanhang. Bolagens profiter har ökat genom sänkningen av arbetarnas löner. Insikten om detta och om att den borgerliga statsapparaten icke kan användas för en omfördelning av intäkterna till arbetarklassens fördel kommer att höra till den svenska arbetarklassens omistliga vinningar under denna hårda tid.⁸¹

Enligt *Fackföreningsrörelsen* var det ”väl närmast den 'leninistisk-stalinistiska' teorin om lögnen såsom en förbannat reell nödvändighet, som närmast varit ledstjärna” för Lancets skrivelser.⁸² Artikelförfattaren, Gösta Rehn, anade tydligen inte att det var hans gamla kollega från clartétiden Hermansson som gömde sig bakom signaturen. I en senare artikel i *Fackföreningsrörelsen* talades om att kommunisterna ”släppa ibland fram en tydligen mycket ungdomlig eller i varje fall rörande färsk 'ekonomisk' skribent”, och man visste inte ens om det var en ”han — eller kanske är det en hon?”⁸³

Lancet betecknade *Fackföreningsrörelsens* angrepp och ordval som ”dravel” som egentligen inte förtjänar att bemötas. Man måste emellertid beklaga, framhöll han, att LO:s tidskrift ”upplåter sina spalter för skribenter av denna ovederhäftiga och obalanserade typ, vilkas uttryckssätt är en direkt kopia av de nazistiska smutsorganens”.⁸⁴ I en avslutande polemisk uppgörelse med ”de fromma lantprästerna” i tidskriften *Fackföreningsrörelsen*, vilka i försvaret av regeringens åtgärder, storfinansens roffarvinster och lönesänkningsspolitiken visat en hjärtats enfald”, skrev Lancet:

⁷⁸ Lancet, ”Söderlundsprogrammet och arbetarklassen”, i *Världen i Dag* nr 48 1942, s. 11f.

⁷⁹ Lancet, *Krigsvinster och löner*, Stockholm 1942.

⁸⁰ Lancet, *Index och löner*, Stockholm 1942.

⁸¹ Lancet, ”Aldrig så gott som i år”, *Ny Dag* 16/1 1942.

⁸² ”Gratisaktiernas praktiska innebörd”, *Fackföreningsrörelsen* nr 2 1942, s. 282.

⁸³ ”Veckans perspektiv”, *Fackföreningsrörelsen*, nr 24-25 1942.

⁸⁴ Lancet, ”Fackföreningsrörelsen”, *Ny Dag* och gratisaktierna”, *Ny Dag* 14/4 1942.

För de goda sedernas och det anständiga talets väktare gäller det att känna igen satan i vilken gestalt han än uppenbarar sig. Så kommer det sig att tidskriften Fackföreningsrörelsen i nummer efter nummer måste varna sina läsare för det anhang av smådjävlar, som skriver ekonomiska förledelsestycken i Ny Dags spalter. Det är en gammal regel för det kristna prästerskapet att inte inlåta sig i diskussion med satan. Då är trons tjänare snart förlorade. Herrar Lind och Rehn, som ömsevis står för förkunnelsen, undviker också noggrant allt som kan verka saklighet. Här gäller det att vräka på med storslägga, om anhanget skall utrotas! Mot en kommunist skall man vara så grov i mun som möjligt! Så lyder reglerna för deras uppträdande.

Vi skall inte uppta spaltutrymmet med någon katalog över de okvädingsord av typen lögn, svindel, förvanskning, grodor o.s.v., med vilka tidskriften Fackföreningsrörelsen hedrat de artiklar som publicerats under ovanstående signatur. Det är heller inte nödvändigt att uttrycka moralisk indignation över denna typ av journalistik. Den dömer sig själv.⁸⁵

Den fackliga och politiska socialdemokratin kunde emellertid inte i längden hålla fast vid prästerskapets gamla regel ”att inte inlåta sig i diskussion med satan”. ”Vi kunna ej bara nonchalera dem”, konstaterade Zeth Höglund på partistyrelsemötet i november 1942, och hans kollega i Göteborg, Sven Andersson, erkände vid samma tid i en skrivelse till partistyrelsen, att det inte längre är möjligt att döda kommunisterna ”i tysthet”; därför övervägde man i Göteborg ”om det inte är lika bra att sätta igång med diskussionen med kommunisterna”. Eftersom problemet med kommunisterna inte var begränsat till Stockholm och Göteborg beslöt partistyrelsen att hålla en konferens med representanter för alla större städer för att ”behandla hela problemet om kommunisterna”.⁸⁶

Ett viktigt bidrag till kommunisternas propagandistiska framgångar var utan tvivel Hermanssons artiklar i *Ny Dag*. På partistyrelsemötet i april 1943 uttrycker flera ledande socialdemokrater sin oro över den nya kvalitén i den kommunistiska propagandan. Den är, enligt Arthur Engberg, ”synnerligen kvalificerad”. Kommunisterna ”har tydligen valt vägen att lägga an på kvalitet”. Även Gustav Möller instämde: ”Den kommunistiska agitationen är oroande och när man läser Ny Dag förstår man, att den inte kan negligeras.”

Av tradition kom oroväckande rapporter från Göteborg. ”Kommunisterna utgör utan tvivel på vissa håll en fara för oss” i Göteborg, konstaterade K. J. Olsson. Han intygade att deras ”propaganda är mycket skickligt lagd” och nämnde som exempel att de utnyttjat Lancets material om bolagsvinster. Han påminde om ”att den verkliga kampen mellan socialdemokrater och kommunister föres på arbetsplatserna” och att denna kamp inte en gång för alla var avgjord till socialdemokratin fördel.⁸⁷

Pär-Erik Backs konstaterande beträffande Metallindustriarbetareförbundet kan generaliseras till att gälla hela arbetarrörelsens situation under 1943: Utvecklingen ”hade medfört en starkt ökad prestige för de grupper som opponerat sig mot förbundets stöd till den officiella neutralitetspolitiken och mot förbundsledningens återhållsamma hållning i lönerörelserna. Främst kunde en kraftig frammarsch noteras för det kommunistiska partiet”.⁸⁸

Hermanssons publicistiska verksamhet hade bidragit till denna utveckling. Det är uppenbart ifråga om kritiken av fackföreningarnas ”återhållsamma hållning i lönerörelserna”. Denna hans kritik fortsatte och koncentrerades under våren 1944 i samband med valet av ombud till 1944 års Metallkongress och till avtalskonferensen på verkstadsområdet samma år, då kommunistpartiet genomförde en kampanj under parollen *Bryt lönestoppet!* eller — efter en likalydande broschyr av Lancet⁸⁹ — *Bräsch i lönestoppet!*. Kampanjen byggde på nämnda broschyr och det material och de argument som Hermansson levererat.

⁸⁵ Lancet, ”Den fromme lantprästen”, *Ny Dag* 8/7 1942.

⁸⁶ SAP PS 1/11 1942, även bil. 13.

⁸⁷ SAP, Partistyrelseprotokoll 11/4 1943.

⁸⁸ Back 1977, s.163.

⁸⁹ Lancet, *Bräsch i lönestoppet!*, Dagspolitik nr. 21.

Men även till det andra utmärkande draget i arbetarrörelsens situation vid denna tid — kritiken av ”den officiella neutralitetspolitiken” — hade Hermansson, som utgivare av *Kulturfront*, lämnat ett viktigt bidrag.

Bägge dessa bidrag tillsammans — det ena mera synligt och uppmärksammat, det andra mera osynligt, mindre manifest och mindre uppmärksammat men ändå verkande på djupet — hade hjälpt till att förändra styrkeförhållandet inom arbetarrörelsen mellan socialdemokrater och kommunister. Kritiken av den orättvisa fördelningen av krigsbördorna hade ensamt inte varit tillräcklig för att uppnå detta. Den var visserligen ägnad att ”anropa” arbetarna eller — med Gramscis ord — för att appellera till deras ”ekonomisk-korporativa egoism”: Men för att kunna åstadkomma den nämnda förändringen av styrkeförhållandet krävdes ett utbrett ifrågasättande av den socialdemokratiskt dominerade regeringens politik och allmänna hållning i det pågående kriget.

Sekreterare i SKP:s programkommission

Tre månader efter utnämningen till sekreterare för partiets programkommission beslöt AU att anställa Hermansson som medarbetare av propagandaavdelningen från den 15 oktober 1943 med en lön av 125 kronor i veckan. Det var hans första fasta anställning. Tidigare försök att få anställning inom Stockholms socialförvaltning eller på det statliga konjunkturinstitutet hade misslyckats. Tack vare en rekommendation från Karin Kock, professor i nationalekonomi vid Stockholms högskola, engagerad antifascist och senare socialdemokratiskt statsråd, hade han lyckats få ett stipendium för att skriva en licentiatavhandling. Den skulle undersöka klassernas och klassförhållandenas förändring under övergången från feodal till kapitalistisk produktionsordning i Sverige. Men arbetet blev aldrig färdigt, framför allt beroende på den tidigare nämnda hjärtsjukdomen. Efter några månaders rekonvalescens försökte han fortsätta arbetet med avhandlingen ”i den idylliska miljön under äppelträden vid den Roslagsstuga som vi hyrde följande sommar, men det ebbade tyvärr ut.”⁹⁰

Stipendiepengarna var förbrukade, och han tvingades försörja sig på det brödskriveri som han sysslat med under de gångna åren. I mitten av oktober fick han så, knappt 26 år gammal, fast anställning i partiet. Han blev ”heltidsrevolutionär” eller — mindre dramatiskt — parti-anställd. Som sådan hade han för första gången en tryggad inkomst, den osäkra skriveriets tid var förbi. Men samtidigt var också det relativt oberoende brödskriveriets tid förbi. I fortsättningen var han nämligen inte bara — som övriga partimedlemmar — underkastad partiets disciplin utan även — som partianställd och som medlem av ledningskollektivet — underkastad partiledningens, ”arbetsgivarens, krav på lojalitet. Till detta kom olika former av grupstryck från ledningskollektivets sida och de ofta osynliga och omärkliga men ändå tvingande anpassnings- och självcensurstendenserna.

Hans uppgifter under det kommande halvåret fram till partikongressen i maj 1944 var inte begränsade till sekreterarjobbet i programkommissionen. Han skulle även fortsätta som ekonomisk skribent och ”en gång i veckan för *Ny Dag* iordningställa material om olika industrier och olika landsändar”.⁹¹ Han ingick också i ett nytillsatt fackligt utskott under Hjalmar Werners ledning.⁹² I början av februari 1944 utsågs han dessutom till ansvarig för partiets bondepolitik. Han hade redan två år tidigare under signaturen Erik Åström författat en broschyr i ”bondefrågan” och under samma signatur publicerade han nu broschyren *Vill kommunisterna ta jorden från bönderna?*⁹³

⁹⁰ Ibid., s. 26.

⁹¹ AU 21/1 1944.

⁹² Ibid. Hjalmar Werner var far till Vpk:s ordförande Lars Werner.

⁹³ Erik Åström, *Arbetare och småbönder*, Dagspolitik nr. 7, Stockholm 1942 och *Vill kommunisterna ta jorden från bönderna?*, Stockholm 1944.

Man kan ställa sig frågande till att programkommissionens sekreterare tvingades syssla med den — i förhållande till de dåtida stora och viktiga problemen — lite udda frågan om kommunisternas förhållande till bönderna. Men, som Per-Olov Zennström påminde i sina självbiografiska skisser, hörde bondefrågan till arvet från kominterntiden. Det var ett ”exempel på vår tidigare och eftersläpande följsamhet efter de givna mallarna i fråga om teorin och praktiken”. Den ”stöttes och blöttes i det oändliga innan det gick upp för partistyrelsen att i Sverige var det inte bönderna utan tjänstemännen som var arbetarklassens viktigaste bundsförvant”.⁹⁴ I de programmatiska Grundsatser som antogs av partikongressen 1944 slogs det således fast att ett ”på gemensamma intressen grundat samarbete mellan de båda folkgrupperna, arbetarna och de av kapitalet exploaterade bönderna, är en förutsättning för skapandet av en framstegsduglig samhällsordning”.⁹⁵

Av olika orsaker gick arbetet i programkommissionen ganska trögt. Den ursprungliga målsättningen att lägga fram ett programkast till den planerade kongressen i slutet av 1943 fick snart överges. Kongressen måste flyttas fram till maj 1944. Huvudanledningen var säkert den allmänna osäkerheten om framtiden, både internationellt och nationellt. Kriget rasade fortfarande, och det inrikespolitiska läget, framför allt utvecklingen i den socialdemokratiska arbetarrörelsen, var svårt att bedöma.

Eftersom det kommunistiska programarbetet skulle ses som ett led i den fortsatta kampen för politisk enhet inom den svenska arbetarklassen, med den långsiktiga målsättningen att skapa ett marxistiskt enhetsparti, var det nödvändigt att förhålla sig till den socialdemokratiska programdiskussionen. Hermansson hade redan innan han blev programkommissionens sekreterare kommenterat den socialdemokratiska diskussionen i två artiklar i *Kulturfront*.⁹⁶ Nu skrev han på partiets uppdrag broschyren *Den socialdemokratiska programrevisionen. Kritiska anmärkningar*. Han framhävde speciellt att två av programkommissionens medlemmar, Georg Branting och Per Emil Brusewitz, hade reserverat sig och lagt fram ett eget förslag till grundsatser som avsevärt skilde sig från majoritetsförslaget. Medan ”*marxismen har kastats ut och socialismen gjorts till ett endast villkorligt krav*” i majoritetsförslaget, innebar de båda reservanternas förslag ”i huvudsak *ett fasthållande vid den marxistiska socialismen i de gällande grundsatserna*”.⁹⁷

Hermanssons kritik fokuserar de båda avgörande aspekterna: För det första gällde det, som Hermansson påpekat i en artikel i *Kulturfront*, att ”påminna om att det kommunistiska partiet startats som en vänsteropposition inom socialdemokratin och visa att denna opposition hållit fast vid den marxistiska socialismens grundsyn, medan det socialdemokratiska partiet alltmera avlägsnat sig från denna”. Det är också i detta politisk-taktiska sammanhang man måste se kommunisternas ”demonstrativa anammande av de socialdemokratiska grundsatserna” från 1920.⁹⁸ För det andra gällde det att visa — inte minst för den ytterst skeptiska egna medlemskåren — att det fanns vänsterkrafter till och med i det socialdemokratiska partiets ledning, med vilka man inte bara kunde föra gemensamma programdiskussioner utan också samarbeta på den socialistiska klasskampens grund. Den programmatiska samsynen och ett allt bredare samarbete skulle så småningom kunna leda till skapandet av ett marxistiskt enhetsparti.

Så gott som hela den teoretiskt skolade ledningskadern var församlad i kommunistpartiets programkommission. Resultatet av denna kommunistiska tankesmedjas halvårs långa verksamhet blev ett kortfattat förslag till grundsatser. Berget krystade och födde en råtta,

⁹⁴ Se Zennströms manus självbiografin, avsnitt 4, i Zennströms personarkiv, vol 2.

⁹⁵ Se [Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, Arbetarkultur 1944

⁹⁶ Hermansson, ”Medelvägens utopi”, *Kulturfront*, nr. 3 1943; dens., ”Svensk och brittisk efterkrigsplanering”, *Kulturfront*, nr. 6-7 1943.

⁹⁷ Lancet, *Den socialdemokratiska programrevisionen. Kritiska anmärkningar*, tredje upplagan, Arbetarkultur 1944, s. 3 och 27 (kursiv. i orig).

⁹⁸ Hermansson, ”Kommunistisk programdebatt”, *Kulturfront* nr. 3-4 1944, s. 24f.

skulle man kunna säga. Men situationen var inte så enkel. En av svårigheterna var naturligtvis att programarbetet var ny och okänd terräng inte bara för novisen Hermansson utan även för alla de veteraner i programkommissionen som tills helt nyligen tillhört en osjälvständig sektion av Komintern. Det var ju endast ordföranden Linderot som hade varit med om de hårda programmatiska striderna under partiets vänstersocialistiska förflutna. Men, som Hermansson påpekar i sina *Minnen*, var den avgörande orsaken till det klena resultatet ”den osäkerhet som fortfarande fanns om vilka möjligheter efterkrigstiden kunde föra med sig.”⁹⁹

Det egentliga programarbetet skedde inte i den stora programkommissionen utan i triumviratet Hagberg, Hermansson och Linderot. I slutskedet träffades de hemma hos Linderot eftersom denne återigen insjuknat. I februari 1944 kunde programförslaget äntligen föreläggas partiets AU för godkännande. ”Förslag till GRUNDSATSER för Sveriges Kommunistiska Parti” publicerades den 18 mars i den kommunistiska pressen. AU hade också i början av mars beslutat att publicera förslaget ”i skrift med kommentarer av Hermansson”. Han hade två veckor på sig att författa dessa, och i slutet av månaden publicerades den av honom författade men anonyma broschyren Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag. Utrustade med Hermanssons kommentarer, förklaringar och förtydliganden kunde nu medlemmarna för första gången i organisationens mer än tjugoåriga historia som kommunistiskt parti ta ställning till ett eget partiprogram. Det blev en kort diskussion under mindre än en månads tid. Under tio hektiska dagar i slutet av april och början av maj slutförde AU i Linderots frånvaro den programmatiska förberedelsen av kongressen. I detta arbete spelade Hermansson, som redan deltagit i AU:s sammanträden sedan början av året, en av huvudrollerna. Först utsågs en trojka, bestående av Hermansson, Fritjof Lager och Hjalmar Werner, som skulle utarbeta ”ett förslag till manifest om efterkrigsfrågorna”. Två dagar senare påbörjades diskussioner ”om ett efterkrigsprogram” med Hermansson som inledare och det beslöts nu att — återigen i osäkerhetens tecken — ta avstånd från ett ”manifest” och i stället utarbeta ett mindre ambitiöst ”dokument om efter-krigsfrågorna med tyngdpunkt på de åtgärder som måste vidtagas i den aktuella situationen för att lösa framtidens problem”.¹⁰⁰ Det framgår inte av protokollet vem som fick i uppdrag att författa dokumentet men det är inte orimligt att anta att det var Hermansson som — i Linderots frånvaro — hade den främsta kompetensen för att kunna åta sig denna uppgift. Det är dock överflödigt att spekulera kring detta eftersom ett sådant dokument aldrig kom upp på kongressens bord. Det blev överspelat, ensväldigt undanskuffat av partiordföranden.

Partikongress i en öppen historisk situation

Sveriges kommunistiska partis tolfte kongress öppnades lördagen den 6 maj 1944 strax efter klockan tre i Folkets Hus A-sal i Stockholm. Som vanligt var kongresslokalen smyckad med blommor och partiorganisationernas röda fanor. Men denna gång lyste i podiets mitt, inramat av de traditionella röda fanorna, även några blågula svenska flaggor. De 360 ombuden och de många svenska och utländska gästerna sjöng Internationalen till musik av Stockholms Spårvägsmäns Musikkår.

Set Persson öppnade kongressen. Han påminde om de otaliga offer som ”den öppna kampen mellan fascism och frihet” krävt ute i Europa. Men ”dyingarna av denna storm har även nått oss”. Han räknade upp namnen på de fem människor, vuxna och barn, som fått sätta livet till vid attentatet mot *Norrskensflamman* fyra år tidigare. Han nämnde att en av de internationella gästerna på partiets föregående kongress, norrmannen Henry W. Kristiansen, fallit offer för fascismen. En annan gäst, det danska partiets ordförande Aksel Larsen, satt fortfarande i ett fascistiskt läger i Tyskland. Set Persson bad kongressen att resa sig för att under en tyst minut hylla de alla, kända och okända, ”och låter i denna hyllning ingå det löftet: *Vi skall handla så*

⁹⁹ Hermansson 1993, s.131.

¹⁰⁰ AU 26/4 och 28/4 1944.

*att deras offer inte skall ha bringats förgäves.*¹⁰¹

Det var i denna stämning kongressen öppnades, och det var säkert så de flesta partimedlemmarna önskade sig denna öppning. De kunde stolt framhäva att deras parti stod på den rätta, den segrande sidan i det stora kriget mellan frihet och barbari, ett krig som fortfarande rasade och krävt många egna offer men vars utgång var helt säker. Redan ett år före krigsslutet var SKP ett allmänt accepterat parti, vilket dokumenterades på den avslutande kongressfesten ”när nordens största proletärdiktare, Martin Andersen Nexø besteg podiet” och sedan kom ”en annan kung i konstens rike, revykungen Karl Gerard” och därefter ”dansade Birgit Cullberg in på scenen”.¹⁰²

Mellan öppningens och avslutningsfestens bägge högtidliga dagar kongressade det verkliga partiet. Dess nya program, Grundsatser för Sverges Kommunistiska Parti, antogs utan större debatt. Det kanske speglade situationen bland partiets vanliga medlemmar som i detta hänseende kanske inte skilde sig alltför mycket från de socialdemokratiska massorna, som enligt norrbotteningen Helmer Holmbergs redogörelse på kongressen ”förhållit sig passiva till hela [den socialdemokratiska] partidebatten”. Detta sammanhänge enligt honom ”med det ekonomiska och politiska läge som gynnar föreställningen att man inte behöver bry sin hjärna med några tankar om ett annat samhällssystem”. Men nu, ”när arbetslösheten breder ut sig”, förutspådde Holmberg, ordföranden i partiets största distrikt, ”blir läget ett annat. Med varje dag blir det ju mer och mer praktiskt nödvändigt för massorna att ta befattning med socialistiska programfrågor.”¹⁰³

Men partiets — såväl kongressombudens som medlemsmassornas — intresse för programfrågor väcktes till liv redan under själva kongressen. Utan att ens ha informerat ledningskollektivet föreslog ordföranden Linderot kongressen att partiet skulle ansluta sig till det socialdemokratiska *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram* och kämpa för dess genomförande. ”Jag var överraskad”, minns Hilding Hagberg, en av hans närmaste kamrater i partiledningen, ”för att inte säga chockad”: Det grumsades mycket bland ombuden, men kongressen godkände ändå enhälligt en resolution som ålade ”partiets organisationer och enskilda medlemmar att aktivt medverka i mobiliseringen av arbetarna till enhetliga aktioner för programmets genomförande”.¹⁰⁴

Hagberg skriver i sina minnen att även han hade haft invändningar, men ”det blev ingen omröstning i frågan. Jag kunde inte ta strid mot min partiordförande i detta läge för partiet.”¹⁰⁵ Inom parentes kan anmärkas att Hagbergs minne tycks ha blivit anrikat av den kritiska, för att inte säga inkvisitoriska, debatten inom partiledningen i slutet av fyrtioalet då partiets, uppenbarligen misslyckade, politiska taktik efter denna kongress i maj 1944 stod vid skampålen — med Hermansson som en av de huvudskyldiga. Av dokumenten och protokollen att döma hörde Hagberg knappast till dem som opponerade mot Linderots linje.

Stridslusten mot Linderots förslag att ansluta sig till det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet hade säkert också dämpats av dennes fysiska och psykiska tillstånd. Den i hela partiet högt uppskattade ordföranden hade framträtt på kongressen märkt av sin sjukdom. Efter kongressen beslöt partiledningen att skicka honom på vilohem ”med besked att inte komma tillbaka förrän i slutet av juli”.¹⁰⁶ Men Linderot blev aldrig riktigt återställd och kunde därför under långa perioder inte uppträda som den sammanhållande kraft som organisationen så väl behövde, speciellt i en situation då inte bara partiets medlemskår utan även lednings-

¹⁰¹ Se XII Kongressen 6-9 maj 1944, Vpk A I a:3.

¹⁰² *Ny Dag* 9/5 1944.

¹⁰³ XII kongress, diskussion om partiprogrammet.

¹⁰⁴ Cit. i *Lancet, Vilka skall bestämma - arbetare eller kapitalister? Efterkrigsprogrammet inför genomförande*, Dagspolitik 25, Arbetarkultur 1946, s. 7.

¹⁰⁵ Hagberg 1995, s.110.

¹⁰⁶ Se Fritjof Lagers brev till John Takman 25/5 1944, i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

kollektivet var splittrat i väsentliga politisk-taktiska och — mindre uttalat — även i strategiska frågor.

”Man bör inte dölja”, påpekar Hermansson i sina *Minnen*, ”att det fanns ett visst motstånd inom partiet mot den inslagna linjen. Det fanns medlemmar som lämnade partiet därför att kongressen anslutit sig till Arbetarrörelsens efterkrigsprogram.”¹⁰⁷ Han själv yttrade ingen kritik i denna fråga, tvärtom: Det föll på hans lott att på kongressen presentera programmet för ombuden, som innan dess, som Linderot erkände ett år senare, ”knappast hunnit läsa det”.¹⁰⁸ Det hade nämligen publicerats endast några få dagar före kongressen. Efteråt analyserade Hermansson i flera kritiska artiklar programmets ”dubbelhet”: Det ”ger i vissa stycken prov på ekonomiskt kvacksalveri av grövsta slag, i andra stycken är det ett alldeles utmärkt realistiskt arbetsprogram för den svenska arbetarklassens politiska insatser under de närmaste åren”.¹⁰⁹ På kongressen framhävde han att det var just denna programmets ”dubbelhet” som skulle kunna öppna såväl taktiska som strategiska möjligheter om kommunisterna inte bara i ord anslöt sig till programmet utan även helhjärtat engagerade sig i kampen för dess förverkligande:

Det fullständiga genomförandet av detta arbetarrörelsens aktionsprogram för efterkrigstiden kräver ett brytande av klassarbetet och en självständig arbetarpolitik för förintande av monopolkapitalets herravälde över det svenska produktionslivet. Det är därför vi kan säga till arbetarna: det är ett bra program som socialdemokraternas och landsorganisationens kommitté har åstadkommit, men det är bara den av kommunisterna företrädde politiken som kan förverkliga det.¹¹⁰

Vilka överväganden kan ha väglett Linderot när han rekommenderade partiet att ansluta sig till det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet? Han hade säkert kalkylerat med att kongressen inte skulle ta strid mot honom, partiordföranden, när han beslöt att sätta sig över — även i kommunistpartiet — normala demokratiska regler och kollektiva beslutsförfaranden och tvinga ett till stora delar skeptiskt och motsträvigt parti till den av honom favoriserade enhetsfrontpolitiken. Men denna gång gick han ytterligare ett steg vidare: Det var nu inte bara fråga om traditionell enhetsfront underifrån utan i viss mån även uppifrån, det vill säga med — åtminstone — delar av den socialdemokratiska ledningen. Det hade skett en dramatisk förändring i Linderots syn på socialdemokratin på relativt kort tid. På centralkommittémötet i november 1942 hade han framhållit att de svenska socialdemokraterna inte ens kunde anses vara ”reformister i klassisk mening” längre. ”De är monopolkapitalets verkställande organ inom arbetarklassen, och då kan de inte längre vara reformister ens.”¹¹¹

Linderot kände sitt parti och var medveten om de svårigheter som han skulle möta — även hos vissa kamrater i ledningen — om han lät anslutningen till det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet gå till en förutsättningslös diskussion. Mot denna bakgrund kan hans politiska våldtäkt av partiet karakteriseras som en nästan desperat handling. Han visste nämligen också att det just då fanns ett gyllene tillfälle för att forcera enhetsfrontpolitiken. Arbetarrörelsens efterkrigsprogram var inte ett helt igenom socialdemokratiskt program. På sätt och vis satt även kommunistpartiet — som ett slags spökskrivare — med vid bordet när programmet författades.

Lars Ekdahl uttrycker situationen vid tillkomsten av programmet så här: De flesta inom den socialdemokratiska rörelsens ledningsskikt delade ”uppfattningen att förhållandet till kommunisterna var ett påträngande problem i efterkrigsdebatten. Utan tvekan ingick det

¹⁰⁷ Hermansson 1993, s.143.

¹⁰⁸ Se Partistyrelsemöte 13-14 okt.1945, Vpk A 2:3.

¹⁰⁹ Lancet, ”Kommentarer till efterkrigsprogrammet”, *Ny Dag* 2/8 1944.

¹¹⁰ Hermanssons anförande ”Några ord om den ekonomiska politiken under och efter kriget och om utvecklingen efter förra kriget”, XII kongressen.

¹¹¹ CK-plenum 21/11 1942, Vpk A 2:3.

problemet i den ekvation som skulle resultera i Arbetarrörelsens efterkrigsprogram.”¹¹² En intim kännare av den socialdemokratiska rörelsens inre liv, Kaj Björk, erkänner i sina memoarer i samband med efterkrigsprogrammet att kommunisternas ”stadigt växande inflytande inom fackföreningarna ... kan väl ha påverkat den socialdemokratiska förkunnelsen”.¹¹³

I april 1943 hade LO:s landssekreteriat beslutat att tillsätta ett ”Arbetarrörelsens efterkrigsråd”, med Ernst Wigforss som ordförande, för att behandla efterkrigstidens politiska frågor. I det dokument som bildade underlag för rådets första sammanträde framgick det att det planerade arbetet delvis var betingat av problem inom den fackliga rörelsen, framför allt i förhållande till kommunisterna: ”Så har exempelvis lönestoppet gjort det möjligt för kommunisterna att inhösta vissa agitatoriska vinster.” Dessa tendenser visar ”att man nu måste bjuda arbetarrörelsens folk något positivt”.¹¹⁴ Detta positiva fick namnet Arbetarrörelsens efterkrigsprogram.

Ett år senare, några dagar innan efterkrigsprogrammet skulle publiceras, stod kommunistproblemet åter på den socialdemokratiska partistyrelsens dagordning. Den omedelbara anledningen var kommunisternas seger i valet till representantskapet i Sveriges största enskilda fackförening, Metalltjänstarna i Stockholm. Det blev ett svidande nederlag för de socialdemokratiska ledarna som försökte göra detta fackliga val till ett partival och, som *Ny Dag* skriver, ”till ett förtroendevotum för lönestoppspolitik. [...] Detta ledde till att de fick uppleva sitt första stora nederlag i den avdelning som alltid ansetts vara socialdemokratins säkraste högborg i landet.”¹¹⁵

Riksdagsvalet 1944 blev den definitiva väckarklockan: Kommunisterna hade nästan tredubblat sin rösteandel jämfört med det senaste riksdagsvalet 1942, från 3,5 till 10,3 procent. Särskilt alarmerande var kommunisternas framgångar i storstäderna: I Stockholm fick kommunisterna nästan 40 procent och i Göteborg över 60 procent av socialdemokraternas rösteandel. När socialdemokratiska partistyrelsen den 5 november 1944 samlades till en utvärdering av valet upplevde ledamöterna en något skärpad partiordförande. Han tvingades — mot sina djupaste övertygelser — reflektera över möjligheten av ett framtida regeringssamarbete med kommunisterna: Vi måste ”ha ögonen öppna för att vi kan komma i en situation, att det kan bli tal om en koalition åt vänster”. Men han gjorde samtidigt helt klart att ”det från vår sida icke [kan] bli tal om någon eftergiftspolitik gentemot kommunisterna. En sådan skulle göra mera skada än nytta, icke så mycket kanske i vårt förhållande till de borgerliga som framför allt mera i form av en upplösning inom våra egna leder?” Hans förstahands option var dock fortfarande en koalition med ett eller flera borgerliga partier.

På denna punkt fick han emellertid mothugg av Ernst Wigforss. Denne kunde nämligen inte föreställa sig hur socialdemokraterna skulle kunna samarbeta med de borgerliga ifall de samtidigt tog det egna programmet, arbetarrörelsens efterkrigsprogram, på allvar och försökte genomföra det. Han fick medhåll av riksdagsledamoten Erik Fast som också var övertygad om att det icke var ”möjligt att nå fram till en lösning av de verkligt stora frågorna tillsammans med de borgerliga partierna”.

När det nu ansågs vara tveksamt eller omöjligt att få borgarnas stöd kunde man då inte söka stöd hos kommunisterna som ju redan ställt sig bakom efterkrigsprogrammet? Det fanns delade meningar i denna fråga. Det var några — bland dem Wigforss — som insåg att ett förverkligande av det egna programmet, som skulle möta hårt motstånd från de borgerligas sida, krävde ett samarbete med kommunisterna. Längst gick Harald Åkerberg, chefredaktör

¹¹² Ekdahl 2001, s. 137.

¹¹³ Björk 1986, s. 254.

¹¹⁴ Cit. efter Appelqvist 2000, s. 65.

¹¹⁵ ”Fria fackföreningsfolket segrade i Metallvalet”, *Ny Dag* 6/4 1944.

för *Örebro-Kuriren* och socialdemokratisk gruppleddare i Första kammaren. Med hänvisning till kommunisternas starka ställning funderade han inte bara över möjligheten ”att efter en ombildning av regeringen göra en framställning till kommunisterna om medverkan från deras sida”. Han gick ett steg längre: ”Det är ej uteslutet att i denna situation det kan visa sig vara en klok framgångslinje från vårt partis sida att sträva mot en sammanslagning med kommunisterna”.¹¹⁶

Debatten inom socialdemokratien speglade att det allmänna politiska klimatet i Sverige anpassats till det nya läget i Europa. I en kommentar till en Gallup-undersökning i juni 1945, som visat att ”de som önskat ett kommunistiskt inslag i regeringen är fler än de som uttalar sig emot detta”, skriver *Dagens Nyheter*:

Mest uppseendeväckande är eljest den starka anslutningen till tanken att bereda plats i konseljen åt det nuvarande enda oppositionspartiet, kommunisterna. Här har tankesättet revolutionerats — både bland borgare och socialdemokrater.¹¹⁷

Detta var bakgrunden till Linderots omvärdering av socialdemokratien.

Marxist-leninisten Hermansson

När Sven Linderot den 7 maj 1944 i sitt kongresstal kom in på de gångna årens utveckling, som kännetecknades av ”ett stärkande av monopolkapitalets maktställning” påpekade han att det fanns ”i ett par skrifter, som *Lancet* har utformat, så mycket material till belysning av dessa förhållanden att jag säkerligen för att kunna bli så kort som möjligt i detta tal kan nöja mig med att hänvisa till de utomordentliga fakta som i skriften *Det monopol-kapitalistiska Sverige* har samlats för att belysa just denna oerhört viktiga sida av saken.” En av de viktiga slutsatserna för partiet och för hela arbetarklassen var att det skulle vara en illusion att tro ”att allt skall bli bra bara kriget är slut”:

En av vårt partis viktigaste uppgifter f. n. är således att bland massorna skapa förståelse för att man inte — såsom kapitalisterna gärna vill — bara hänvisa till kriget när man vill hitta förklaringen till den försämrade levnadsstandarden utan måste rikta blickarna *mot det svenska monopolkapitalet, vars maktställning ger oss nyckeln till förståelse även av politikens övriga frågor*.¹¹⁸

Även Hilding Hagberg tog i sitt programtal på kongressen avstamp i Hermanssons analys i *Det monopolkapitalistiska Sverige* där denne visat att den

svenska kapitalismen redan före kriget börjat utvecklas från det monopol-kapitalistiska till det statsmonopolistiska stadiet och att denna utveckling inte förorsakats av utan endast accelererat under kriget.¹¹⁹

Det kan sägas att Hermansson i och med kongressen 1944 betraktades som kommunisternas främsta expert på ekonomiska frågor. Han hade med sina artiklar om löne- och profit-utvecklingen gjort partiet stora tjänster i den dagspolitiska kampen om hegemoni i arbetarrörelsen. Med studien *Det monopolkapitalistiska Sverige* började Hermansson också profilera sig som en av partiets främsta teoretiker. Det var därför 26-åringen i början av 1944 fick partiledningens uppdrag att författa kommentarerna till partiets Grundsatser, och när partiet i januari 1945 startade sin teoretiska tidskrift *Vår Tid* blev Hermansson dess redaktör. Hösten samma år ledde han tillsammans med partisekreteraren Gunnar Öhman partiets centrala skola i Tollare och i slutet av året utnämndes han till partiets propagandachef.¹²⁰ Det var också han som fick i uppdrag att i en broschyr och i en ledande artikel i *Vår Tid* förklara — minst lika mycket inåt partiet som utåt — kommunisternas nya strategi för en fredlig demokratisk

¹¹⁶ SAP:s arkiv, partistyreelseprotokoll 5/11 1944.

¹¹⁷ *Dagens Nyheter* 21/6 1945.

¹¹⁸ Sven Linderot, *Kommunisternas dagsprogram*, Stockholm 1944, s. 7ff. (kursiv. i originalet).

¹¹⁹ SKP:s XII kongress, Hilding Hagberg, ”Vårt parti är ett demokratiskt arbetarparti”.

¹²⁰ Se AU 27/10 1944, 21/6 1945, 4/10 1945 och 14/12 1945.

utveckling mot socialism, för en svensk väg till socialism.¹²¹

Så vitt jag kan se var det Hermansson som introducerade begreppet statsmonopolistisk kapitalism i den svenska debatten. Tjugofem år senare skulle begreppet — utbyggt till en självständig politisk-ekonomisk maktteori — få stor betydelse i några västliga kommunistpartier.

I *Det monopolkapitalistiska Sverige* utgår Hermansson från Lenins kända ”analys av imperialismen eller monopolkapitalismen som kapitalismens högsta och sista stadium”, som karakteriseras främst av ”monopolens herravälde”, av ”mäktiga monopolistiska organisationer dominerade av en klick finanskapitalister”. Detta herravälde präglas av

skärpta motsättningar mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden, mellan produktionskapacitet och avsettningsmöjligheter, mellan det till utvidgning ständigt strävande kapitalet och den samhälleliga konsumtionen, begränsad av de kapitalistiska fördelningsförhållanden, som håller tillbaka de stora massornas konsumtion. I sina försök att övervinna denna motsättning använder bourgeoisin statsapparaten. Monopolkapitalismen förvandlas till en statsmonopolistisk kapitalism, där det ekonomiska livet i huvudsak regleras genom statliga och halv-statliga organisationer.

Det är i stort sett Lenins analys från första världskriget som Hermansson överför till andra världskrigets slutfas. Han försöker visa att även den svenska kapitalismen nått det statsmonopolistiska, det sista stadiet. Genom en undersökning av ”de vitt förgrenade intressena hos de personer, som sitter i ledningen för de fyra s.k. storbankerna: Stockholms enskilda bank, Skandinaviska banken, Svenska handelsbanken och Göteborgs bank” förmedlar han ”en konkret föreställning om sammansmältningen mellan bankkapital och industrikapital och om det sålunda uppkomna finanskapitalets maktställning. Kring dessa bankmonopolister har nämligen uppbyggts mäktiga finanskapitalistiska block, som intar en dominerande ställning inom det svenska näringslivet.”¹²²

Genom denna koncentration och centralisation av produktion och kapital, heter det i de av Hermansson medförfattade Grundsatser för Sveriges Kommunistiska Parti, har den svenska storfinansens ”erhållit ett dominerande inflytande över det samhälleliga livet och använder i så hög grad den borgerliga statsapparaten i sin reglering av ekonomin, att monopolkapitalismen utvecklas till en statsmonopolistisk kapitalism. [...] Den kapitalistiska staten är ett organ för upprätthållande av borgarklassens ekonomiska och politiska herravälde.” Denna utveckling får inte förstås som en reaktion på det pågående krigets särskilda förhållanden; den har ”ägt rum under hela perioden av kapitalismens allmänna kris”, men den har ”förstärkts och påskyndats under kriget och under dess förberedelseperiod”. Och han betonar än en gång att det inte kan ”bestridas att denna utveckling till statsmonopolistisk kapitalism framträtt även i Sverige. [...] Personalunionen mellan statsapparaten och monopolkapitalet har blivit allt intimare. Kriskommissionerna ledes huvudsakligen av representanter för de stora monopolistiska grupperna osv.”¹²³

Genom denna personalunion mellan statsapparat och monopolkapital behärskar det senare inte bara det nationella ekonomiska livet. Det har också fått det avgörande inflytandet över den statliga utrikespolitiken. Hermansson exemplifierar detta förhållande med huset Wallenberg, ledaren för det mäktigaste av de ovan nämnda fyra finanskapitalistiska blocken i Sverige. Husets ”närmaste arvtogare” var Jacob Wallenberg. Han satt i sju styrelser, bland annat i styrelsen för Svenska Kullagerfabriken som — in i det sista och trots de allierades upprepade och skarpa protester — försörjde den tyska krigsindustrin med sina ytterst viktiga komponenter. Lika viktiga var Wallenbergimperiets intressen inom malmbyggnaden: Det ”behärskade de lappländska malmfälten och stora delar av de mellansvenska malmfyndig-

¹²¹ Hermansson, ”Vår väg till socialismen”, *Vår Tid*, nr.10/1946.

¹²² Lancet, *Det monopolkapitalistiska Sverige*, Stockholm 1943, s. 7,10f. och 50.

¹²³ [Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 5f. och 19.

heterna”. Mot bakgrund av dessa intressen är det enligt Hermansson ”lätt att förstå” vilket inflytande ”de därigenom fått på Sveriges utrikespolitik”.¹²⁴ Jacob Wallenberg hade redan sedan 1934 som ledamot av det svensk-tyska regeringsutskottet spelat en avgörande roll i det handelspolitiska samarbetet med Tyskland. Det är mot denna bakgrund som Hermansson redan två år tidigare, i polemiken mot LO:s ”farliga teorier” om den svenska borgerliga statens karaktär, ställde frågan:

Är det LO eller huset Wallenberg som driver handelsförhandlingarna med Tyskland? Är det L o eller huset Wallenberg som behärskar den lappländska malmen? Vem har männe det största inflytandet över krig och fred, till vems signaler lystrar militärkastan, byråkratin, vem dirigerar statsapparaten? Inte ens den mest naive tror att det är Lo, den socialdemokratiska riksdagsmajoriteten eller den socialdemokratiska regeringsmajoriteten.¹²⁵

Efter att ha konstaterat att även den svenska kapitalismen nått det statsmonopolistiska stadiet drar Hermansson — i den tidigare citerade leninska andan — den för den kommunistiska strategin avgörande slutsatsen:

När kapitalismen utvecklat sig så långt finns ingen ytterligare etapp, som historiskt måste passeras, innan socialismen uppnås. Detta betyder att den svenska kapitalismen nått en sådan grad av utveckling, att några *framsteg i historisk mening inte längre kan nås inom ramen av det borgerliga samhället*. De materiella förutsättningarna för en socialistisk omdaning har uppnåtts.¹²⁶

Enligt Hermansson är ett av de grundläggande kännetecknen för ett marxistiskt partiprogram att det utgår från utsugningsförhållandet och den därur framväxande klasskampen. När han analyserar 1944 års socialdemokratiska program konstaterar han följaktligen att ”marxismen har kastats ut” ur programmet eftersom ”följande förändringar gjorts: i) Utsugningens sakförhållande har tagits bort ur grundsatserna. 2) Den marxistiska läran om klasskampen har ersatts med en borgerlig klasskampsteori.”¹²⁷

För att kunna lösa konflikten mellan produktionsprocessens samhälleliga karaktär och det privatkapitalistiska ägandet av produktionsmedlen och för att kunna avskaffa utsugningen måste arbetarklassen uppfylla sin ”historiska uppgift” som enligt *Grundsatser* består i att ”i förbund med övriga utsugna och utplundrade klasser erövra den politiska makten och skapa sin egen demokratiska stat”: Först genom denna makterövring och ersättandet av den ”kapitalistiska staten” med arbetarklassens egen stat kan produktionsmedlen överföras i ”samhälleligt ägande” och en socialistisk samhällsordning upprättas.¹²⁸

Vad menas i *Grundsatser* med arbetarklassens ”egen demokratiska stat”? Debatten om detta begrepp inleddes i partiet efter upplösningen av Komintern. I *Förslag till grundval för diskussion om program för ett marxistiskt enhetsparti* som antogs på rikskonferensen i juni 1943 karakteriserades för första gången arbetarklassens framtida stat inte som *proletariatets diktatur* utan som ”en demokratisk statsmakt under arbetarklassens ledning”. Hagberg förklarade för de förvånade ombuden varför den traditionella termen *proletariatets diktatur* saknades i det nämnda förslaget:

Orsaken därtill är för det första att avsnittets formulering att skapa en stark demokratisk statsmakt täcker begreppet *proletariatets diktatur*. För det andra har vi avstått från termen på grund av vanställandet av dess innehåll, som i den kapitalistiska diktaturens intresse gjorts inte minst från socialdemokratiskt håll. Vi känner alla dessa försök att framställa *proletariatets diktatur* som demo-

¹²⁴ *Det monopolkapitalistiska Sverige*, s. 56.

¹²⁵ Lancet, ”Farliga teorier”, *Ny Dag* 13/9 1941. Hermansson hade säkert fått en ytterligare bekräftelse på sin bedömning av den roll som monopolkapitalets representanter och då främst Wallenbergsfären spelade vid utformningen av de svensk-tyska relationerna före och under kriget om han hade haft tillgång till fler fakta. Se t.ex. Schmidt 2002, s. 43-46 och 188-191.

¹²⁶ [Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 19f. (min kursiv.).

¹²⁷ Lancet: *Den socialdemokratiska programrevisionen. Kritiska anmärkningar*, s. 28f; se även s. 19ff.

¹²⁸ Cit. i *Kommunisternas nya program*, s. 6.

kratins motsats, medan den ju i verkligheten tryggar en långt mer avancerad demokrati än den som den borgerliga demokratin bjuder.

Han klargjorde att partiet alltid varit ”anhängare av den politiska demokratin såsom ett *medel* för att underlätta kampen för social jämlikhet”; den ”underlättar arbetarklassens kamp, möjliggör dess organisering i fackföreningar och partier” osv. Hagberg ger här uttryck för leninismens instrumentella syn på den borgerliga parlamentariska demokratin. Den uppfattas inte som en — ur den mänskliga emancipationens perspektiv — viktig och nödvändig civilisatorisk landvinning, utan blott som ett medel i den egna klassens kamp, ett medel som kan utnyttjas eller ställas till disposition allt efter denna kamps skiftande behov.

Även Linderot inledde sitt försvar av slopandet av den belastade termen proletariats *diktatur* med hänvisning till det faktum ”att de mest fantastiska vanföreställningar om vad proletariats diktatur är för någonting är rådande bland folket i allmänhet och inte minst inom arbetarklassen, under det att en nästan lika oreflekterad kärlek för ordet demokrati skapats här i landet”. Han fortsatte:

Kan vi formulera en marxistiskt oantastlig förklaring till att proletariats måste ha makten, hegemonin i samhället, för att forma samhället socialistiskt, utan att använda termen proletariats diktatur, och om vi därmed uppnår omedelbara och påtagliga fördelar i vår diskussion bland de svenska arbetarna om socialismens förverkligande, ja, då återstår att visa varför vi måste behålla termen proletariats diktatur.

Linderot ansåg det ”marxistiskt oantastligt” att ersätta proletariats diktatur med ”proletariats eget demokratiska statskick”.¹²⁹ Vad som menades med den senare termen framgår av den skrivning som finns i det förslag till programdiskussion som godkändes på den nämnda konferensen. Där heter det:

Arbetarklassens historiska uppgift är att utveckla folkets frihetliga krafter till en kämpande demokratisk rörelse i syfte att erövra den politiska makten i samhället och skapa en demokratisk statsmakt under arbetarklassens ledning för att trygga genomförandet av folkflertalets vilja samt avskaffa utsugningen genom att förverkliga samhällets socialistiska omgestaltning.¹³⁰

Det var denna innebörd i termen arbetarklassens egen demokratiska stat som Linderot i fortsättningen försvarade gentemot de politiska motståndarna, men även — med Hermanssons hjälp — gentemot oppositionella strömningar i det egna partiet.

Kampen om partiets väg

Sveriges kommunistparti var ingen monolitisk organisation, även om varje Partisekreterare i enlighet med den marxist-leninistiska partiteorin propagerat, de politiska motståndarna explicit hävdade och mycket av den historiska forskningen implicit förutsatt just detta. ”Må vi i kampens och taktikens växlingar komma ihåg”, manade Linderot ombuden på kongressen 1944, ”att det kommunistiska avantgardet måste vara sammansvetsat såsom en kärna i de frihetsälskande folkmassornas kamp. Det är förutsättningen för att den skall segra.” Sammanhållningen i ”det kämpande avantgardet”, fortsatte han,

skall bli av den fasthet att den är oslagbar, att sammanhållning blir som en materia av armerad betong som ännu inte några bomber befunnits kunna krossa. [...] må vi i dessa små strider som bildar etapperna i den stora kampen bevara denna känsla av obrottsligt, kommunistiskt kamratskap, ty det är fundamentet för den arm som skall segra.¹³¹

Det var den bolsjevikiska önskedrömmen om ett parti av ny typ som Linderot försökte besvärja fram. Det svenska partiet har dock aldrig varit det som det gärna velat och oftast påstått sig ha varit. Det var det allra minst under den period som följde efter det här citerade talet.

¹²⁹ Partikonferens 20-22 juni 1943, Vpk A 4:2.

¹³⁰ Förslag till grundval för diskussion om program för ett marxistiskt enhetsparti, partikonferens juni 1943.

¹³¹ Linderot, Det politiska läget och arbetarklassens uppgifter, XII kongressen, Vpk A 1 a:3.

Det var å ena sidan en period fylld av historisk optimism, där dörren till en annan värld tycktes vara öppen — och faktiskt stod på glänt. Men det visade sig — paradoxalt nog — vara enklare att hålla ihop partiet i en mörk tid då det var omringat och hetsat av fiender än då det gällde att delta i konstruktionen av en ljus framtid. Det var nu partiet visade sitt ansikte och det avslöjade diskrepansen mellan det propagerade anspråket — den ”historiska uppgiften” — och den mera beskedliga, profana förmågan.

Det fanns en splittring såväl inom partiledningen som mellan den beslutade politiska linjen å ena sidan och tänkandet och viljan hos stora delar av medlemskåren å den andra. Splittringen i toppen doldes bakom en utåt enhetlig uppslutning kring den fastslagna politiska linjen. Men den uppenbarade sig för den lyhörde i olika nyanser och tonlägen vid tolkningen av denna linje och de programmatiska texterna.

Det är mot denna bakgrund som Hermanssons tänkande och agerande måste undersökas, samtidigt som han själv bidrog till att skapa denna bakgrund. Den som i ledande ställning försöker påverka ett splittrat parti måste själv på sätt och vis vara ”splittrad. Hermansson var medförfattare till partiets nya Grundsatser, men det behöver inte betyda att han med hela sin övertygelse stod bakom dem. Programmet var en kompromiss. Det skulle formuleras i pregnanta utsagor som dels knöt an till det bekanta och igenkännliga, dels förmedlade nya insikter, och detta på ett sätt som kunde accepteras av hela eller stora delar av partiet. Hermanssons egna tankar måste därför sökas i de kommentarer och texter kring programmet och de politiska konkretiseringar som han försökte genomdriva. Men även hans egna texter har ofta karaktären av ”uppdragsarbeten” och är därmed formulerade med tanke på ”uppdragsgivarens, partiledningens, intentioner och adressatens, partifolkets, förväntningar. Så var till exempel innehållet i viktiga tal som Hermansson och andra inom partiledningen skulle hålla på kongresser och partistyresemöten i förväg diskuterade av ledningskollektivet. Det svåra men nödvändiga är alltså att i denna nyansernas splittrande verklighet urskilja det specifikt hermanssonska, det vill säga såväl det gemensamma som det särskiljande.

Göteborgaren Nils Holmberg skulle så småningom bli en av oppositionens representanter i partiledningen. I sitt diskussionsinlägg på kongressen 1944 försvarade han partiets nya linje. Men lyssnar man noga så kan man redan i detta hans försvar uppmärksamma vissa nyansskillnader jämfört med Linderot och andra ledande kommunister. Holmberg påminde på kongressen 1944 om att partiets mål tidigare varit ”att upprätta sovjetmakt i Sverige”, vilket bland annat skulle ha inneburit att rösträtten blivit begränsad till arbetarklassen och de tidigare nämnda ”övriga utsugna och utplundrade” klasserna. Men i *Grundsatser* ”säges inte ett ord om sovjeterna”. Detta förhållande, betonade Holmberg, ”har oroat många kamrater”. Medlemmarna hade frågat i programdiskussionen ”om vi håller på att vända ryggen åt ståndpunkter som tidigare ansetts avgörande. Andra har frågat om vi begick ett fel tidigare när vi talade om Sovjetsverige”. Han försökte lugna dessa kamrater. Partiet hade inte gjort fel när det eftersträfvade ett ”Sovjetsverige”. Han framhöll bara att den nya ståndpunkten ”i nuvarande läge bättre stämmer med marxismen och leninismen än vår tidigare ståndpunkt nu gör”. Han förklarade att det inte finns en ”för alla länder och förhållanden given form för arbetarklassens maktutövning”. Men i all denna formernas mångfald finns det någonting som är ”allmän-giltigt” och det är att ”arbetarklassens stat måste vara vad Lenin kallar en stat av ny typ: en stat som stödjer sig på de beväpnade arbetarmassorna och vars organ är organ för dessa massors kamp”. Det är denna formel som hade mejslats in i Kominterns första dokument och bland annat lett till den första splittringen av Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti, kommunistpartiets föregångare.¹³² Enligt Holmberg har partiledningen

på grund av Sovjetunionens växande styrka och utvecklingen i de ockuperade länderna kommit till den uppfattningen att arbetarklassens beväpning och borgarklassens avväpning under vissa

¹³² Se Schmidt 1996, s. 198ff.

betingelser kan ske även på annat sätt, än vi tidigare föreställt oss. Vi vet nu att de beväpnade arbetarmassornas övertagande av den politiska makten kan försiggå under mycket fredliga former [...]. Vilket alternativ som blir verklighet — våldsamt eller fredligt revolution — kan vi för närvarande inte veta.¹³³

Även Knut Senander ansåg det vara otillåtet ”att endast hävda möjligheten av en fredlig utveckling. Man skall tala om vilka möjligheter som existerar för en fredlig utveckling men inte låta bli att tala om att även den andra vägen kan tänkas, nämligen att störta kapitalismen genom öppen kamp.”¹³⁴ I Holmbergs och Senanders halvhjärtade och ambivalenta försvar av partiets nya linje kan redan urskiljas elementen för de senare angreppen mot samma linje och mot partiets hela efterkrigsstrategi.

När Hermansson i sin artikel i *Kulturfront* om kommunisternas programdebatt diskuterade det här behandlade problemet hänvisade han oblygt till den kommunistiska programkommissionens kommentarer — det vill säga till sig själv — som ”på ett förtjänstfullt sätt försökt bringa klarhet i begreppen demokrati och diktatur”. Han refererar den broschyr som han själv författat och i vilken det framhålls att ”det i ett på klasser uppbyggt samhälle alltid råder diktatur i en eller annan form, i det en klass utövar den statliga ledningen av samhället.”¹³⁵ I sin ”egen klassiska formulering” riktar Marx, enligt Hermansson, uppmärksamheten på statsformernas sociala eller socialekonomiska innehåll. I den meningen är de borgerliga demokratierna alltid,

även där de ger mycket vittgående fri- och rättigheter åt arbetarklassen, till sitt innehåll uttryck för bourgeoisins diktatur över de arbetande massorna. I en sådan renodlad begreppsbestämning rörande samhällsmakten ställer Marx såsom motsats till bourgeoisins diktatur proletariatets diktatur.¹³⁶

En statsform kan kallas demokratisk, skriver han ett år senare, om ”statsmakten utövas under inflytande eller kontrollen av de breda massorna av befolkningen”. Enligt denna definition är Sverige en borgerlig demokrati, eftersom ”den ekonomiska bestämmanderätten ligger i händerna på ett litet fåtal”. Därigenom kan denna demokrati blott ”bli en kringkuren, begränsad och i många avseenden formell demokrati. En mera utvecklad, en verklig demokrati, kan vinnas blott genom att de breda massorna blir herrar över det ekonomiska livet.”¹³⁷

Även proletariatets diktatur, dvs. den statsmakt i vilken arbetarklassen ”i förbund med övriga utsugna och utplundrade klasser” övertagit ”den statliga ledningen av samhället”, kan enligt Hermansson utövas i många skiftande former. ”Den behöver icke taga sig samma uttryckssätt som exempelvis under dess första år i Ryssland.”¹³⁸ Den sovjetiska vägen, citerar han Linderots tal i höstrikisdagens remissdebatt 1946, hade utstakats ”av historiska, kulturella, ekonomiska och politiska förhållanden som rådde i det gamla Tsarryssland”. I Sverige, betonade Linderot, ”är ju särskilt efter det andra världskriget och allt vad det medfört betingelserna för en samhällsomdaning helt andra än i Ryssland 1917”. Från dessa utgångspunkter och ”med hänsyn till de konkreta betingelser, som är rådande för politiken och den sociala utvecklingen här i landet”, fortsatte han, ”har vi alltså kort och gott sagt anslutit oss till arbetarrörelsens efterkrigsprogram”. Men kommunisterna vill gå ännu ett steg längre, det vill säga utöver denna enhetsfront inom arbetarrörelsen. De vill ”vidga fronten till ett demokratiskt block, istället för det enpartisystem, som socialdemokraterna här i landet på sitt sätt praktiserar”. Hermansson citerar sedan Linderots sammanfattning:

Detta är ingenting annat än en svensk väg till socialismen. Den bygger på den svenska demokratin. Den vill dess fördjupning i fråga om ekonomin till en verklig demokrati, och denna väg bygger på en fredlig samhällsutveckling.

¹³³ XII kongressen, A I a:3.

¹³⁴ Se PS-sammanträdet 13-14 oktober 1945, A 23.

¹³⁵ CH Hermansson, ”Kommunistisk programdebatt”, *Kulturfront* nr. 3-4 1944, s. 27.

¹³⁶ [CH Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 22.

¹³⁷ Hermansson, ”Kommunisternas återhållsamhet”, *Vår Tid*, nr. 5 1945, s. 2.

¹³⁸ [Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 22.

I sina kommentarer till Linderots tal under rubriken ”Marxismen och den fredliga övergången” klargör Hermansson sin syn på förhållandet mellan teori och verklighet:

Om i den marxistiska teorin frågan eventuellt skulle ha ställts så, att övergången till socialismen endast kan ske genom väpnad kamp, men det i en rad länder skulle visa sig möjligt att komma till socialismen på andra vägar, så måste naturligtvis den marxistiska teorin kasseras i detta stycke. Marxismen är nämligen ingen dogm, utan en vägledning till handling.

För att motverka den ideologiska villrådighet och politiska uppgivenhet som höll på att breda ut sig i delar av det egna partiet gör Hermansson en tydlig avgränsning mellan kommunistens fredliga väg mot socialismen och den socialdemokratiska reformismen. Han slår fast att varje övergång från kapitalism till socialism — även en fredlig sådan — alltid är en revolution. ”Fredlig övergång till socialism liksom varje form av övergång till socialism förutsätter att arbetarklassen erövrar den politiska makten och skapar sin egen demokratiska stat. Den är alltså något helt annat än den reformistiska teorins ’långsamma inväxande.’” Den reformistiska teorin, förtydligar han, ”förutsätter passivitet från arbetarklassens sida, en väg efter vilken man överhuvud taget icke kan nå socialismen. Fredlig övergång till socialism, i den mening vi fattar detta, förutsätter i stället ökad aktivitet från arbetarklassen.” Till de medel som kan komma till användning i denna fredliga övergång räknar han således inte bara parlamentsbeslut på olika nivåer utan även ”fackligt inflytande, strejker, produktionskommittéer osv.”.

Det diskuterades och spekulerades mycket i partiet om kapitalets och reaktionens våldsbemägenhet. De slutsatser man drog, ”på vilket sätt chanserna för utvecklingens förlöpande på det ena eller andra sättet bedömes”, var enligt Hermansson av stor betydelse för partiets politik och taktik. Alla var säkert överens om att möjligheten till en fredlig övergång ”är i väsentlig grad avhängig av motståndarens, av bourgeoisins handlingssätt”. Det var konsensus i partiet att betona ”den förändrade internationella situationen efter kriget” och den präglas framför allt ”av Hitlertysklands nederlag och den socialistiska Sovjetunionens frammarsch till en ledande världsmakt”, vilket återverkar ”i försvagande riktning på den inhemska bourgeoisins krafter” och dess sammanhållning. Men nu, våren 1946, tvingas han redan konstatera: ”Vissa förändringar har emellertid också inträffat, som verkar i motsatt riktning. Främst bland dessa kan nämnas monopolkapitalets ökade ekonomiska styrka samt vissa tendenser i den internationella situationen under senaste månaderna, vilka återverkar här hemma.” En avvägning av dessa olika tendenser ”synes ge till resultat, att också i vårt land uppstått möjligheten för en fredlig övergång till socialism”.¹³⁹

Men medan många i partidiskussionen stirrade sig blinda på den borgerliga statens maktresurser och fantiserade om ett abstrakt, ett *deus ex machina*-maktövertagande funderade Hermansson — tillsammans med främst Linde-rot och Lager — över konkreta egna steg som kunde vara ägnade att minimera motsidans bemägenhet och möjlighet att använda sig av våldsamma kampmetoder. Maktövertagandet kunde enligt Hermansson endast ske genom successivt skapande av motmakt.

De olika synsätten på det egna handlandets möjligheter hängde samman med den allmänna uppfattningen om det existerande borgerlig-kapitalistiska systemet.

Avgörande i det sammanhanget var synen på den borgerliga staten. I partiets *Grundsatser* heter det: ”Den *kapitalistiska* staten är ett organ för upprätthållande av borgarklassens ekonomiska och politiska herravälde.”¹⁴⁰ De praktisk-politiska konsekvenserna av en sådan karakterisering var att denna ”kapitalistiska” stat inte samtidigt kunde vara ett organ för att åstadkomma några nämnvärda förbättringar i arbetarklassens intressen. Rådet till den senare är då: ”Göre sig icke besvär!” eller som Set Persson uttryckte det: ”Vi får inte låta bluffa oss

¹³⁹ Se Hermansson, ”Fredlig övergång eller väpnad kamp?”, *Ny Dag* 18/4 1946 och ”Vår väg till socialismen”, *Vår Tid*, nr. 10/1946.

¹⁴⁰ Cit. i [Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 5f. (min kursiv.).

eller tillåta att arbetarmassorna bluffas.”¹⁴¹

Så långt jag kunnat se använde Hermansson aldrig begreppet 'kapitalistisk stat. I sin kommentar till den ovan citerade meningen i Grundsatser skriver han till exempel: ”Genom en rad tvångslagar har den borgerliga statsapparaten med dess civila och militära maktmedel engagerats i den monopolistiska regleringen av näringslivet?” Han skriver att bourgeoisin använder sig av den borgerliga statsapparaten¹⁴² men han skiljer mellan den makt som kapitalet utövar på ekonomins område, ”den ekonomiska bestämmanderätten som ligger i händerna på ett litet fåtal”, och den politiska bestämmanderätten: ”demokratien under kapitalismen, den s.k. borgerliga demokratien”. Han karakteriserar visserligen denna borgerliga demokrati — på grund av fåtalets ekonomiska makt — med adjektiven ”kringskuren” och ”begränsad”; men statsmakten är ändå inte en uteslutande kapitalistisk makt. Hermanssons viktiga slutsats är att det är möjligt att utöva statsmakten i en borgerlig demokrati ”under inflytande eller kontrollen av de breda massorna”. Kommunismens uppgift är inte bara att påvisa den borgerliga demokratins i många avseenden endast formella karaktär eller — som Knut Senander hävdade — att avslöja den som ren ”skendemokrati”.¹⁴³ Uppgiften är att ”energiskt” arbeta för dess ”vidareutveckling och fördjupande”.¹⁴⁴

Allt beror på arbetarrörelsens aktivitet och kamp — även den fredliga vägens vara eller icke vara. Därför skriver Hermansson:

I den politik som arbetarrörelsen själv genomför ligger under nuvarande förhållanden en av de viktigaste garantierna för att en fredlig utveckling av revolutionen blir möjlig. Kan politisk enhet skapas inom arbetarrörelsen och kan arbetarrörelsen vinna mellanskikten i stad och på land för sin politik isoleras monopolkapitalet.¹⁴⁵

SKP:s trettonde kongress 1946 hölls i Stockholms Konserthus. Den avslutades med en bankett för 500 personer i Gyllene Salen i Stadshuset. Tiderna då partiet var hotat av förbud tycktes vara evigheter borta. Hermansson lade i ett uppmärksammat tal fram ett Ekonomiskt handlingsprogram. Tillsammans med ett Demokratiskt handlingsprogram som samtidigt presenterats av Linderot måste Hermanssons program förstås som en vidareutveckling och konkretisering av den propagerade fredliga och demokratiska vägen till socialism. Linderot påpekade att det med arbetarrörelsens efterkrigsprogram visserligen redan fanns ett gemensamt demokratiskt handlingsprogram för arbetarpartierna; men detta ”är dock i synnerlig grad ett arbetarrörelsens program”. Han betecknade det som en brist att intellektuella yrken, småföretagare och andra mellanskikt inte ges några perspektiv i efterkrigsprogrammet. Han föreslog därför en utvidgning av programmet till ”en gemensam plattform för hela demokratien”, för att bland annat ta sig an en av de viktigaste uppgifterna, nämligen en ”demokratisering av hela statsapparaten” och en ”utrensning resp. omplacering av reaktionära ämbetsmän”.

Ett dylikt demokratiskt minimiprogram skulle skapa klarare linjer i den nu oklara inrikespolitiska situationen. Det skulle bli den vattendelare som behövs för att skilja demokrati och reaktion, den demokratiska strömmen skulle därigenom kunna ledas i rätt fåra, dess kraft skulle bli oövervinnelig och den fredliga utvecklingens väg skulle kunna tryggas, vilket vore till stor lycka för hela vårt folk, inte minst för dess arbetarklass.

Som ett lämpligt forum som med auktoritet kunde bygga ut efterkrigsprogrammet till ett Demokratins handlingsprogram föreslog han en vald kommission, ”paritetiskt sammansatt av Lo, Socialdemokratiska arbetarpartiet och Kommunistiska partiet”. Med ett sådant program skulle sedan ”en gemensam hänvändelse göras till alla framstegsvänliga demokratiska krafter

¹⁴¹ Set Persson, ”Det politiska läget och partiets uppgifter”, PS-sammanträdet 24-25 mars 1945.

¹⁴² Se t.ex. Lancet, *Det monopolkapitalistiska Sverige*, s. 10.

¹⁴³ PS-sammanträdet 24-25/3 1945.

¹⁴⁴ Hermansson, ”Kommunisternas återhållsamhet”, *Vår Tid*, nr. 5 1945, s. 2. [Hermansson], ”Vår väg till socialismen”.

¹⁴⁵

i vårt land att förena sig i ett demokratiskt block för genomförande av demokratins handlingsprogram".¹⁴⁶

Hermansson konkretiserade det av Linderot föreslagna Demokratins handlingsprogram på den ekonomiska politikens område. Om partiet erkänner "möjligheten av fredlig övergång till socialism", klargjorde han för ombuden, då innebär det också ett accepterande av "att mellan den anförda startpunkten och det anförda målet kan ligga en, längre eller kortare, period under vilken arbetarklassen erövrar ledningen i staten, men privat äganderätt fortfarande förekommer till viktiga produktionsmedel. Det är i denna period vi nu befinner oss." För att leda utvecklingen framåt var det

nödvändigt att samtidigt arbeta på två linjer: för det första att överföra statsmakten i arbetarklassens händer, att säkra nyckelpositionerna åt arbetarklassen och demokratisera statsapparaten; för det andra att utveckla den samhälleliga regleringen av ekonomin och göra formerna för denna reglering mera rationella, enklare, mindre byråkratiska. Det är denna andra uppgift som ur en synpunkt sett står som huvuduppgift i den ekonomiska politiken.

Vilka former bör väljas för den samhälleliga regleringen av ekonomin, frågade han, "samhällelig kontroll" eller "överförande av produktionsmedel i allmän ägo, varvid äganderätten kan utövas av stat, kommun eller producent- och konsumentkooperativa sammanslutningar"? Valet var enligt honom ingen princip- utan en lämplighetsfråga. "I dagens konkreta svenska situation kräver vi icke förstärkning som generell norm för den samhälleliga regleringen av ekonomin." Han föreslog istället "en utvidgning av demokratin, en utvidgning av området för folkstyret, till hela ekonomins områden. Denna utvidgning av demokratin bör väsentligen ske genom ökat samhälleligt inflytande över det ekonomiska livet". Men han glömde inte bort att påpeka att denna utvidgning av demokratin till ekonomins område förutsatte en samtidig och parallell demokratisering av statsapparaten.

Hittills hade den svenska arbetarrörelsens kamp i stort sett varit inriktad på en rättvisare fördelning. Men genom de förändrade styrkeförhållandena mellan klasserna hade möjligheten öppnats för arbetarrörelsen att förbättra de breda massornas levnadsstandard, också på ett annat sätt, "nämligen genom insatser för en ökning och effektivisering av produktionen": Detta var den ena huvuduppgiften för partiets ekonomiska politik. Den andra syftade till en "utvidgning av det område i samhället som ligger under folkets kontroll och bestämmanderätt till att omfatta även det ekonomiska livet. Det är ett krav om utvidgning av demokratin?" Än så länge är det

de mäktiga finanskapitalisterna i spetsen för de stora bankerna och industribolagen som bestämmer över användningen av de produktiva resurserna i landet, bestämmer avvägningen mellan nutidsproduktion och framtidsproduktion, bestämmer om en viss verksamhet skall startas, om redan existerande produktion skall läggas ned eller fortsättas. Detta är ett system som folket icke längre godkänner.

De enskilda kapitalisternas eller kapitalistsammanslutningarnas jakt efter högsta möjliga profit på sitt kapital får icke längre vara bestämmande för produktionens storlek, inriktning och utveckling. De nödvändiga besluten i stort i dessa frågor bör fattas av hela folkets representanter, av riksdag och regering eller av dem utsedda organ, vilka i sin sammansättning självklart skall återspegla folkets sociala sammansättning.

En sådan utvidgning av demokratin till att omfatta även det ekonomiska livet, sammanfattade Hermansson denna andra huvuduppgift för partiets ekonomiska politik, "förutsätter att de hittillsvarande härskarnas, monopolkapitalisternas, maktställning begränsas och brytes. Det innebär att man lägger grundvalen för en övergång till socialism i vårt land."¹⁴⁷

¹⁴⁶ Linderot 1946, s. 18ff.

¹⁴⁷ Hermansson, *Ekonomiskt handlingsprogram. Tal på Sveriges Kommunistiska Partis kongress den 18-21 maj 1946*, Arbetarkultur 1946.

Kongressombudens mottagande av denna konkretisering av den fredliga vägen till socialism var, som Linderot antydde i sina slutord, inte odelat positivt:

Den nya djärva och för vårt parti alldeles oprövade framgångslinje som kamrat Hermansson i sitt inledningsföredrag förelade kongressen var väl föga känd av kongressdeltagarna och har kanske kommit till dels något för plötsligt och detta torde väl vara förklaringen till att diskussionen härom inte kom att inta större plats. Vi kommer naturligtvis i detta fall som i andra söka att genom en kampanj i varje partiorganisation omedelbart efter kongressen klargöra vad vi eventuellt genom den bristande tiden inte hunnit klargöra på kongressen.¹⁴⁸

Några delegater befarade att partiet med detta program skulle fjärma sig från det gamla marxistiska målet att avskaffa den privata äganderätten till de viktigaste produktionsmedlen. Några hade till och med ”tolkat Hermansson så att vi skulle vilja uppge denna marxistiska ståndpunkt för att gå över till någon liberal ståndpunkt”¹⁴⁹ — en i kommunistiskt sammanhang ytterst allvarlig anklagelse.¹⁵⁰

Andra kongressombud tycktes emellertid ha blivit övertygade om Hermanssons betydelse för partiet. Flera partidistrikt förordade på kongressen att valberedningens lista för partistyrelsevalet skulle kompletteras med Hermanssons namn. Så skedde också och det motiverades med ”att hans arbete i partientralen måste anses vara av sådan beskaffenhet att det är önskvärt att han får plats i partistyrelsen”.¹⁵¹ Han blev inte bara invald i partistyrelsen utan på dess första sammanträde efter kongressen även utsedd till ledamot av Arbetsutskottet.¹⁵²

Kommunistpartiet och de intellektuella

Det allmänpolitiska läget ute i Europa hade skapat gynnsamma förutsättningar även för SKP för att kunna attrahera större grupper från mellanskikten, bland annat från de intellektuella. På den svenska politiska scenen hade ett viktigt bidrag till denna positiva förändring lämnats av Clarté-förbundet och *Kulturfront*. Men vad gjorde partiet självt för att vinna över intellektuella till kommunismen? Hur såg partiledningen på dem?

Sveriges kommunistparti var efter splittringen 1929 ett utpräglat proletärt parti. Den så kallade bolsjeviseringen under 1920-talet hade för de flesta kommunistiska partier inneburit en proletariseringprocess, både av medlemskåren och partiledningen. Många intellektuella och representanter för andra så kallade mellangrupper lämnade under denna period partiet eller uteslöts och ersattes med arbetare eller — som det hette — med personer med proletär bakgrund.

Som vi har sett nämnde Hermansson ”politisk enhet inom arbetarklassen och ett vänskapligt samarbete mellan arbetarklassen och mellanskikten” som ”en väsentlig betingelse för den fredliga övergången till socialism”.¹⁵³ Det som enligt kommunistpartiets *Grundsatser* gjorde mellanskikten till arbetarklassens potentiella bundsförvanter var att även de var underkastade det kapitalistiska utsagningsförhållandet. Till mellanskikten räknade partiet tio procent av befolkningen i de produktiva åldrarna. Det var, som Fritjof Lager betonade, således inte deras massa som var ”avgörande för vårt intresse för dem. Detta dikteras mera av mellanskiktens kvalitet. Till dessa räknas nämligen tekniker av olika slag, läkare, jurister, lärare vid högre

¹⁴⁸ Sven Linderot (slutord), XIII kongress 18-21 maj 1946, Vpk A 1a:4.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Det var inte första gången sådana anklagelser riktats mot honom. Redan två år tidigare hade Sven Johansson, medlem av *Ny Dags* redaktion, anklagat Hermansson att han i artikeln ”Arbetarrörelsens efterkrigsprogram” (*Ny Dag* 16/6 1944) ”kastat marxismen-leninismens politiska grundlinje på sophögen och anammat reformismen med hull och hår”. (Manuskript i Hermanssons privatarkiv)

¹⁵¹ ”Val av övrig partistyrelse”, XIII kongress 18-21 maj 1946, Vpk A 1a:4.

¹⁵² PS-sammanträdet 26/5 1946, Vpk A 2:4.

¹⁵³ Hermansson, ”Fredlig övergång eller väpnad kamp?”, *Ny Dag* 18/4 1946.

läroanstalter etc.”¹⁵⁴

I mars 1945 hade förhållandet till ”de intellektuella” för första gången satts på partistyrelsens dagordning. I sitt referat över ”Det politiska läget och partiets uppgifter” uttryckte Set Persson som AU:s gemensamma uppfattning att det ”är en försummad och mycket brådskande uppgift” att vinna de intellektuella för kommunistiska partiet. För att kunna göra det var det nödvändigt att företräda ”dels deras ekonomiska intressen, dels deras intresse av att få utlopp för vad som ger deras liv största innehåll och mening, för deras skaparvilja”.

Persson sade sig själv ha gjort den erfarenheten att partiet aldrig för ”så god dagspolitik som när vi förenar våra krafter med de intellektuellas sakkunskap på skilda områden”. Han appellerade därför till partistyrelsen och via den till hela partiet:

Arbetarna, bönderna, teknikerna, vetenskapsmännen och kulturens tjänare det är de som tillsammans skall dana det nya samhället, som kommunisterna ställt som sitt mål. Därför måste vi i fortsättningen på ett helt annat sätt än hittills ägna oss åt arbetet bland och för de intellektuella.

Han fick stöd av flera talare som framhävde partiets behov av de intellektuellas ”sakkunskap” och ”för att kunna utvidga kadern”. Fackföreningsfunktionären Hjalmar Werner sade sig vara den förste att instämma i Set Perssons konstaterande att det var till ”nytta” för partiet ”att vi på senare tid fått större anslutning från intellektuella grupper”. Han betonade att ”en av förutsättningarna för bl.a. vårt fackliga arbete, för brytande av lönestopp-politiken, har varit att skaffa fram material som belyst företagsvinsternas fördelning”.¹⁵⁵

I sina föreläsningar vid partikursen hösten 1945 tog även Fritjof Lager upp de intellektuellas betydelse för partiet: ”De kunskaper som mellanskiktet förfogar över är oundgängligen nödvändiga för arbetarklassen att behärska om den på allvar vill ta hand om makten i samhället. Att vinna teknikerna, de intellektuella, som de ofta kallas är således en ytterst viktig angelägenhet.” Tidigare var de intellektuella ”av tradition, social ställning, uppfostran m.m. mycket starkt bundna till den härskande kapitalistiska klassen. De betraktade sig själva som borgerliga och mötte arbetarklassen med förakt. Kollektivt handlande var för dem en styggelse”. Men de förändringar ”som försiggått i samhällets produktivkrafter har också ändrat de intellektuellas ställning”. De har blivit ”kuggar i ett större maskineri” och därmed har ”också den materiella grundvalen för deras individualism undergrävt”. Det som man nu kan observera ”bland mellanskikten är ett fullt tydligt övergående till erkännandet av det kollektiva handlandets och uppträdanets ofrånkomlighet”. Det som nu krävdes var initiativ till samverkan från partiets sida. Sådana initiativ ”kommer att bli fruktbarande, därom behöver intet tvivel råda”.¹⁵⁶

Situationen var — som alltid när det gäller kommunistpartiet — motsägelsefull. Omedelbart efter kriget fanns det starkt växande prokommunistiska eller vänstersocialistiska stämningar bland de intellektuella skikten. Partiet kunde också registrera ett större antal intellektuella, läkare, skådespelare, författare, konstnärer osv. som medlemmar och fler rörde sig i kommunistiskt influerade miljöer. Det bildades en särskild organisation för kommunistiska intellektuella, *Komintell*. Å andra sidan utgick inifrån partiet en kraft som verkade i motsatt riktning: Det fanns hos stora delar av partiets gamla medlemskader en djuprotad antiintellektualism och aversion eller misstänksamhet mot intellektuella. Som Set Persson medgav i det nyss citerade talet betraktade många kommunistiska arbetare de intellektuella ”som naturliga klassfiender och de av dem som närmar sig kommunistiska partiet betraktas med mistro”. Han fick en bekräftelse på detta när Hjalmar Werner på samma möte ansåg det finnas skäl ”att hålla kontroll över vilka akademiker vi tar emot, och av vilka skäl de ansluter sig”; det fanns

¹⁵⁴ Fritjof Lager, Sveriges aktuella läge. Föreläsningar vid partikursen 15-30 september 1945, manuskript, i Lagers personarkiv, vol. 6.

¹⁵⁵ Utvidgade PS-sammanträde 24-25 mars 1945.

¹⁵⁶ Lager, Sveriges aktuella läge

enligt honom en tendens bland de intellektuella ”att underskatta arbetarna och se ned på dem”. Edvin E. Persson ställde då den berättigade frågan: ”Om misstro finns nu då de intellektuella kan räknas på händernas fingrar, hur skall det då bli när vi får större antal?”¹⁵⁷

I detta misstroendets klimat måste det falla på denna handfull kommunistiska intellektuella att själva ta konkreta initiativ för att öppna partiet för de intellektuella kretsarna. Några av dem — Hermansson, Mats Lindell, Zennström och Rubinstein — hade redan våren 1943 kommit med förslag till partiledningen om att förbättra den ”kommunistiska pressens redigering och stil” för att göra den läsvärd för en större och mer krävande publik. Gruppen inbjöds till ett politbyråsammanträde i början av maj. Hermansson kunde inte närvara och lämnade därför brevledes konkreta förslag beträffande *Ny Dags* redigering. Zennström inledde och redogjorde också för Hermanssons skriftliga förslag. Uppgiften ”att göra *Ny Dag* till en masstidning bör väl låta sig förenas med ett självständigt hävdande av en klassmässig och kompromisslös linje”. Några konkreta förbättringsförslag var till exempel ”flera ledarskribenter och större ämnessfär för ledarna (ex. kulturfrågor)” eller en ”ny sida i varje nummer med följande innehåll: en större artikel, behandlande omväxlande politik, ekonomi, kultur och vetenskap. Sakkunnigt redigerade notiser i berörda ämnen. [...] Recensionsavdelningar: politik, litteratur, film, teater, radio, konst och musik.” Politbyrån lyssnade och beslöt ”att i lämplig utsträckning ta hänsyn till framlagda positiva förslag”.¹⁵⁸

I september samma år stod tidningspressen åter på politbyråns dagordning. Enligt *Ny Dags* referat framhöll Linderot att upplösningen av Komintern medfört för kommunistpartiet ”att ramen för dess inflytande vidgats och att betingelserna för samverkan med nya skikt av arbetare, bönder och intellektuella förbättrats. Många tidigare missförstånd rörande partiets verksamhet har skingrats”. Detta nya läge möjliggjorde ”en betydande utveckling av partipressen” och att medarbetare bland intellektuella utanför partiet kunde vinnas. ”En förutsättning härför”, betonade han i överensstämmelse med Hermanssons förslag,

är dock att större utrymme beredes för kulturella, vetenskapliga och sociala uppsatser och artiklar, vilka icke direkt har partipolitisk karaktär. Åtskilliga av den politiska och kulturella radikalismens krafter känner sig husvillan i pressen, sedan samlingsregeringen lyckats — med få undantag — likrikta densamma. En betydelsefull uppgift tillkommer därigenom den fria, kommunistiska pressen, nämligen att ge utrymme åt dessa progressiva krafter samt låta deras meningar få publicitet, även om de icke i allt sammanfaller med partiets principiella ståndpunkter.¹⁵⁹

Politbyrån beslöt att utge *Ny Dag* som morgontidning från början av november 1943 och att den samtidigt skulle utvidgas och omläggas ”så att den mer blir ett organ för enhetssträvanden inom arbetarrörelsen och för de intellektuella”. Dessutom beslöts att anställa Zennström som kulturmedarbetare.¹⁶⁰

Den första november började Zennström entusiastisk sitt nya uppdrag. Men i det dagliga rutinjobbet under de kommande månaderna och åren, utan tid till eftertanke och kreativ vila, knappast utan någon vila alls, i en redaktion med kronisk — såväl fysisk som intellektuell — underbemanning svalnade denna brinnande entusiasm successivt.

I mitten av april 1944, efter nästan ett halvår som *Ny Dags* kulturredaktör, klagade Zennström för första gången över den hets han var ”invecklad i: inte en fridag sedan jag började jobbet den i november utom julafton och juldagen, och ofta 16 timmars arbetsdag.” Ett halvår senare erkände han: ”Det ges stunder då man skulle vilja ge fan i alltsammans och sticka, likgiltigt vart, undandra sig ansvaret för allt skit som man är invecklad i eller till följd av andras underlåtenhetssynder måste känna ansvar för.” Han hade fått ”anbud på ett förnämligt veten-

¹⁵⁷ PS 24-25 mars 1945.

¹⁵⁸ Politbyråns utvidgade sammanträde 6/5 1943; Hermanssons brev finns som bilaga.

¹⁵⁹ ”*Ny Dag* utvidgas och blir morgontidning”, *Ny Dag* 25/9 1943.

¹⁶⁰ PB-sammanträde 4 och 24 september 1943.

skapligt arbete (beräknat att utkomma på Norstedts om två år) som bleve något av en pionjärgärning inom svensk konsthistoria, men jag kan nog tyvärr inte avdela tid till det. Bittert!" Två år senare återkom han med sina bekymmer till "Cher docteur" Takman:

Jag har ställt frågan på tidningen om ett års tjänstledighet för att kunna ägna mig åt lite mera sammanhängande studier än jag hittills haft tillfälle att bedriva och eventuellt skriva något grundligare än journalistiska dagsländor. Man har klenkt perspektiv på tillvaron efter att ha varit inlåst i det här båset på en halvt kulturfientlig redaktion i över tre år.

I slutet av januari 1947 skrev Hermansson till Takman att "Pirre [Zennström] skall ha ledigt ett år och tänker visst kvista till Paris för att studera Picasso".¹⁶¹ De vittnesmål som Zennström lämnat i sina brev till Takman speglade säkert även Hermanssons och andra intellektuella 'partisoldaters' arbetssituation. Det var dock på sätt och vis en delvis 'självförvållad' situation: Som intellektuella kände de inte bara ett speciellt ansvar för själva saken utan de ansåg det dessutom vara nödvändigt att bevisa för de proletära kamraterna att även de kunde duga som kommunister, fast de var intellektuella. Men risken med detta slags dugliggörande var att de så småningom inte längre dög som intellektuella.

Trots den otillfredsställande arbetssituationen lyckades Zennström under dessa tre första år som kulturredaktör ändå uträtta en hel del. Som Karl Vennberg, en av fyrtiotalslitteraturens portalfigurer och samtidigt dess främste teoretiker, redan i april 1944 intygade i ett uppskattande brev till Zennström hade denne på kort tid lyckats skapa en i intellektuella kretsar utanför partiet "påtagligt uppmärksammas" kulturavdelning i *Ny Dag*. Zennström hade försökt värva Vennberg som "litterär kritiker" men denne hade på grund av tidsbrist tvingats avböja det "smickrande" erbjudandet.¹⁶²

Men denna uppskattning av *Ny Dags* kultursida delades inte överallt i partiet. På kongressen 1944 stred Zennström engagerat för det som han tillsammans med Hermansson ansåg vara en av partiets huvuduppgifter: att vinna de intellektuella för partiets politik. Han frågade inledningsvis om det fanns "bland denna kongress valda ombud, om vi bortser från ett par inbjudna gäster, en enda representant för de intellektuella? Står inte Sveriges Kommunistiska Parti i det fallet i särklass bland Europas kommunistiska partier?"

Kommunistpartiet i det 'neutrala' Sverige skilde sig i detta avseende från de partier som hade en ledande roll i den väpnade antifascistiska motståndsrörelsen. För att nämna ett exempel: Hermansson kunde två år senare rapportera från det belgiska kommunistpartiets kongress 1946 som han hade bevistat som det svenska partiets representant. Det belgiska partiet hade under motståndskampen — trots höga förluster i människoliv — inte bara tiodubblat sitt medlemsantal, från tio till hundra tusen, utan även "erhållit fast förankring bland de intellektuella". Dessa utgjorde enligt Hermansson hela tolv procent av kongressombuden.¹⁶³

Hur kan det komma sig, fortsatte Zennström sina funderingar, att de intellektuella i så ringa utsträckning präglar det svenska partiet? Enligt honom berodde det på hela den svenska arbetarrörelsens tillstånd, med en av världens starkaste opportunistiska, socialdemokratiska rörelser och "en motsvarande brist på socialistiska intellektuella". Han ansåg det "självklart" vara "en styrka att vi i Sverige har ett så utpräglat proletärt parti, ett parti som rekryteras ur de mest klassmedvetna arbetarleden och härdats i hårda partistrider. Men ensidigheten är en svaghet som genom en vidgad bas för rekryteringen och en allsidigare partiverksamhet måste lämna plats åt en motsvarande styrka." Han påminde om att under "finnspsykosen" avbrutits

nästan alla våra tidigare förbindelser med landets intellektuella elit, om det uttrycket tillåtes. Det blev ett långt och svårt arbete att knyta dem igen. Som ett led i detta arbete startades tidningen Kulturfront av en grupp intellektuella, för att bryta isoleringen kring kommunistiska partiet. Det

¹⁶¹ Brev till Takman, 15/4 1944, 28/10 1944, 29/2 1946 och 22/1 1947, Takmans privatarkiv, brevpärmar.

¹⁶² Se Karl Vennbergs brev till Zennström 17/4 1944, i Zennströms personarkiv, vol. 1.

¹⁶³ Se *Ny Dag* 11/6 1946.

lyckades förträffligt, och vi har så småningom fått en namnkunnig och högkvalificerad medarbetarstab.

Det hade nu blivit ”angelägnare än någonsin att de intellektuella krafterna sluter upp under våra fanor”. Hur ska partiet kunna attrahera dem? ”Där står vi inför ett litet dilemma”, framhöll han, eftersom ”vår press främst [består] av arbetartidningar, som vänder sig till arbetarna och måste avpassas efter deras nivå och deras intressen”. I detta sammanhang tillbakavisade han den kritik som framförts mot *Ny Dags* kultursida för att vara ”för exklusiv”. Dilemmat var att den tyvärr till en del måste vara det.¹⁶⁴

Ett år senare upprepades kritiken på ett partistyrrelsemöte när den gamle tidningsmannen Edvin E. Persson ville ”säga några ord om *Ny Dag* och om möjligheten att ge den massspridning. Det är närmast kultursidan jag vill vända mig emot.” Han ansåg det vara ”orimligt” att ”en lo-sidig tidning anslår en sida om dagen som kultursida. Om tidningen vore 16-sidig vore det en annan sak.” Han fick medhåll av Hjalmar Werner som undrade om ”inte en del av innehållet [är] för tungt för en vanlig tidningsläsare”.¹⁶⁵

På kongressen 1944 tog Zennström också upp kulturpolitiken, ”detta för partiet relativt nya begrepp”. Men hans uppmaning att sätta kulturpolitiken på kongressdiskussionens dagordning förklingade ohörd. Sedan föreslog han partiledningen att anordna en ”konferens om staten och vetenskapen”, men några månader senare klagade han att ”partibossarna gång på gång uppskjutit varje samtal”. På grund av deras uppenbara ointresse frågade han Takman om inte Clarté kunde ordna konferensen och att partiet sedan gjorde ”en parlamentarisk framstöt, grundlig, sakkunnig och med hela den förnämliga professors- och docentkonferensens stöd”.¹⁶⁶

Först ett år efter kongressen beslöt partiets arbetsutskott att inkalla ett utvidgat AU-sammanträde för att ”behandla hela frågan om partiets hela verksamhet bland de intellektuella”. På detta sammanträde, som ägde rum i september 1945, antogs Zennströms förslag att utarbeta ett ”program för SKP:s verksamhet bland de intellektuella”. Det utsågs också en kommitté med Linderot som ordförande och Zennström som ställföreträdare, övriga ledamöter skulle sedan utses av de båda.¹⁶⁷ Denna kommittétycks inte ha kommit till skott; den har i varje fall inte lämnat några synliga spår i arkiven. Men ett år senare började det hända saker. Först tillsattes en ny kommitté bestående av bland andra Hermansson, Zennström och Gunnar Gunnarsson för att utarbeta ett demokratiskt kulturprogram.¹⁶⁸ Arbetet krånglade som vanligt: Det fanns alltför många uppgifter och alltför få händer och hjärnor. ”C.H. har fullt upp att göra på particentralen”, klagade Zennström, ”Byx [Svante Höjeberg] studerar [...] och själv har jag händerna fulla av rutinarbete på tidningen. Vi skulle haft någon som kunde ägna sig helt åt kulturprogrammet.”¹⁶⁹ Men de hann i alla fall författa ”Riktlinjer för ett demokratiskt Kulturprogram” som Hermansson i slutet av oktober 1946 kunde presentera för partistyrrelsen. Efter några smärre ändringar godkändes de sedan av AU för publicering.¹⁷⁰

I riktlinjerna konstateras att det svenska kulturlivet ”erbjuder för närvarande en bild av motstridiga tendenser och strömningar” och att det inte finns ”förenande program, ingen gemensam målsättning ens för de progressiva krafterna”. Detta tillstånd, menar författarna,

¹⁶⁴ XII kongress 1944, Vpk A Ia:3.

¹⁶⁵ Utvidgade PS-sammanträde 24-25 mars 1945.

¹⁶⁶ Brev till Takman, 28/10 1944, i Takmans privatarkiv.

¹⁶⁷ AU 14/9 1945.

¹⁶⁸ Zennström skriver i sina Bekännelser ”Vi var en grupp på ett tiotal medlemmar som sammanträdde några gånger redan år 1945. I praktiken blev det Bengt Gunnäs (numera rektor), Hermansson, min trätobroder Gunnarsson och jag som svarade för det mesta jobbet efter konsultationer och diskussioner med kulturarbetare och specialister även utanför partiet” (Zennström 1977, s. 18).

¹⁶⁹ Brev till Takman, 28/10 1946.

¹⁷⁰ Se PS 19-20 oktober 1946, Riktlinjerna finns som bilaga; AU 25/10 1946.

”sammanhänger med den allmänna upplösningen inom den kapitalistiska samhällsordningen”. Även på kulturpolitikens område är det arbetarrörelsens uppgift att ”utbygga och fördjupa demokratin, vidareutveckla det svenska kulturarvet i intimt samband med hela mänsklighetens andliga erövringar och frigöra kulturlivet och kulturarbetarna från direkt och indirekt beroende av monopolkapitalet”. Samtidigt som arbetarrörelsen ”erövrar och utbygger politiska och ekonomiska positioner måste den bli ledande även på kulturpolitikens område. Kulturarbetarna har samma intressen som arbetarklassen. Deras progressiva strävanden måste samordnas med arbetarrörelsens kamp.”

För att kunna göra kulturens skatter ”till hela folkets egendom” krävs både en allmän ”genomgripande demokratisering av hela samhällslivet” och att arbetet görs ”mindre pressande, arbetstiden kortare och arbetsersättningen rikligare för alla arbetande, i förvärvslivet och i hemmen”. Det krävs en radikal utbildningsreform som bygger på ”den nioåriga enhetsskolan” och bryter det borgerliga bildningsmonopolet i den högre utbildningen. Ett demokratiskt kulturprogram, heter det avslutningsvis, måste ”syfta till att skapa sådana förhållanden som möjliggör konstens och vetenskapens fria och allsidiga utveckling”. Denna kan ”slutgiltigt” garanteras visserligen först i ett socialistiskt samhälle, men genomförandet av de framlagda riktlinjerna skulle vara ett viktigt steg på vägen; det skulle utgöra ”ett betydelsefullt led i arbetet på att bryta den kulturfientliga monopolkapitalismens maktställning och bereda vägen för en socialistisk samhällsordning”.¹⁷¹

Dessa kulturpolitiska riktlinjer var utan tvekan det mest progressiva programmatiska dokument som kommunistpartiet dittills och för många år framåt formulerat. Kommunistpartiet var över huvud taget det första parti i Sverige som lagt fram ett kulturpolitiskt dokument.

Men vad hände med dokumentet? Det skrevs visserligen några riksdagsmotioner med utgångspunkt i kulturprogrammet; men det kan ändå inte påstås att det utnyttjades för att upprätta en dialog och ett vänskapligt samarbete med de intellektuella och om möjligt vinna dem för partiets allmänna politik och strävanden. Denna uppgift hörde inte till kommunistpartiets högprioriterade frågor — och den tid då den allmänna radikaliseringsen i samhället mjukade upp den proletära självtillräckligheten i partiet höll redan på att rinna ut.

I samband med kulturprogrammets behandling i partiets arbetsutskott fick Hermansson i oktober 1946 uppdraget att ”inkalla en konferens för behandling av frågan”.¹⁷² Zennström påpekade i en artikel i den av Hermansson redigerade tidskriften *Vår Tid* att kommunistpartiets kulturpolitiska riktlinjer inte var ett färdigt kulturprogram. ”Ett sådant måste utarbetas med bredaste tänkbara medverkan från alla kulturarbetare. Därför inbjuds alla intresserade att delta i diskussionen om ett demokratiskt kulturprogram och därmed förbereda arbetet på att demokratisera och utveckla vårt kulturliv.” I denna artikel klargjorde Zennström också att ett sådant program inte kan ”inrikta sig på att nu skapa någon 'socialistisk' kultur, eftersom vi ej lever i något socialistiskt land. Det kan ej heller dra några gränser mellan 'borgerlig' och 'proletär' kultur.” Det måste istället vidareutveckla ”den nationella svenska kulturens bästa traditioner”. Ett demokratiskt kulturprogram, framhävde han, ”måste erkänna både kristendomen, den borgerliga humanismen och socialismen som beståndsdelar i vårt kulturarv”.¹⁷³

Det framgår inte av arkivmaterialet om den av Hermansson planerade konferensen kom till stånd. Det är ganska osannolikt. Vid denna tid kunde man nämligen redan registrera de första svalnande förebuden av det anmalkande kalla kriget. När Harald Rubinstein efter sju månaders vistelse på ett sanatorium i slutet av januari 1947 återkom till Stockholm tvingades han konstatera att entusiasmen i partiet närstående intellektuella kretsar ”i eminent grad

¹⁷¹ PS-sammanträde 19-20. oktober 1946, ”Riktlinjer för ett demokratiskt Kulturprogram”, antagna av SKP:s styrelse 20 oktober 1946.

¹⁷² AU 16/10 1946.

¹⁷³ Per-Olov Zennström, ”För ett demokratiskt kulturprogram”, *Vår Tid*, nr. 9/1946.

saknas och helt ersatts av Försiktigheten. Ett hemskt öde, men — som vi får hoppas — övergående.”¹⁷⁴ Hans förhoppningar skulle grusas. Det kalla krigets tryck på kommunistpartiet isolerade det inte bara från det omgivande samhället utan förändrade samtidigt partiets inre konstitution: Det centraliserades och homogeniserades. När AU i november 1948 behandlade de kommunistiska intellektuella organisationer Komintell beslöts att betrakta dessa organisationer ”som en pumpstation och ett fostringsorgan för fostran av intellektuella som snarast kan överföras till partiets grundorganisationer”.¹⁷⁵

Några månader senare utsågs en kommittébestående av bland andra Linderot, Hermansson och Zennström för att förbereda en kulturkonferens. Den hölls i juni 1949, drygt ett år efter den så kallade Pragkuppen.¹⁷⁶ Fritjof Lager sjöng i sin kongressinledning sista versen i svanesången över kommunistpartiets halvhjärtade och inifrån torpederade kamp om de intellektuella. Det var nu åter arbetarintresset och arbetarståndpunkten som skulle bli det allena-rådande kriteriet i kommunistpartiet. Lager påminde om att det är ”de som makten haver” som medvetet upprätthåller skillnaden mellan ”utövarna av intellektuella yrken och kroppsarbetare”. Kommunistpartiet kan ”inte bortse från betydelsen därav”, men det kan självt ”inte skilja mellan partimedlemmar av olika härstamning eller kön, yrke eller bildning”; det

kan inte värdera de enskilda medlemmarna utifrån annan synpunkt än deras insatser i [...] arbetarklassens kamp. Därav följer också att en uppdelning av medlemmarna i intellektuella och icke-intellektuella är orimlig. Av detta kan vi då endast dra den praktiska konsekvensen att en sådan organisation som Kommunistiska Intellektuella (komintell) är oförenlig med kommunistisk organisationspolitik och bör upplösas.

De intellektuella borde gå till de grundorganisationer ”där de naturenligt hör hemma”. Den insikt som Lager själv tidigare givit uttryck för, nämligen att ”när vi skall nalkas de intellektuella, så måste man försöka vinna deras intresse genom att knyta an till deras verksamhetsfält”, är formellt sett fortfarande riktig men nu ansåg han ”emellertid att vi på de intellektuella också här kan tillämpa partiets allmänna organisationsriktlinjer”.¹⁷⁷ Kort tid efter denna konferens upplöstes Komintell.

Kommunistpartiets korta flört med de intellektuella var över. Den hade — entusiastiskt hos några få och tolererad av de många i partiet — pågått under de fyra till fem uppgångens, optimismens, det reella inflytandets och de samhällspolitiska gestaltningmöjligheternas år, då åtminstone delar av partiledningen — snarare intuitivt än medvetet — hade uppmärksammat de intellektuella betydelse.

Partiet höll åter på att trängas tillbaka och isolera sig självt i samma slags politiska ghetto som det befann sig i hösten 1941 när akademikern Hermansson blev dess medlem och skickades till grovarbetarnas grundorganisation för att ”få veta hut”, som Linderot — halvt på skämt, halvt på allvar — uttryckte det då.

Paradoxen: partiet som splittras och passiviseras i framgången

Engagemanget i kulturpolitiska frågor eller i kampen om de intellektuella var visserligen viktiga angelägenheter för Hermansson men det huvudsakliga verksamhetsfältet var ändå de ekonomiska frågorna. Det var där han gjorde den största insatsen för partiet — och utanför partiet.

Efter det framgångsrika riksdagsvalet 1944 var det inte längre möjligt att utestänga kommunistpartiet från den vanliga parlamentarisk-demokratiska ordningen. Kommunister begärde sin självklara och rättmätiga representation i politiskt tillsatta utskott, utredningar,

¹⁷⁴ Brev till Takman, 27/1 1947, i Takmans privatarkiv.

¹⁷⁵ AU 11/11 1948.

¹⁷⁶ Se avsnittet ”Formeringen av kalla krigets svenska front” i kapitel V.

¹⁷⁷ Lager, Inledning på kulturkonferens 2 juni 1949 (manuskript), i Lagers personarkiv, vol. 6.

kommittéer och delegationer. Så blev till exempel Hilding Hagberg ledamot av 1945 års försvarskommitté ”Jag tog utnämningen med fattning”, mindes han, ”fast besluten att göra mitt bästa för Sverige och dess arbetarklass. Naturligtvis var det en något omskakande upplevelse att efter fem år av fientligheter och trakasserier hamna i ett sådant politiskt blidväder. Men jag var inte hämndlysten utan tog rehabiliteringen som ett bevis på att vi haft rätt.”¹⁷⁸ Hagberg var väl lite för blåögd när han äntligen fick in en fot i maktens dörr. Helt och fullt rehabiliterade ansågs kommunisterna nämligen inte vara i dessa kretsar. Precis ett år efter krigsslutet föredrog Sven Grafström en utrikespolitisk översikt för försvarskommittén. Han antecknade efteråt i sin dagbok: ”Med tanke på kommunisten fick man lov att hålla tungan rätt i mun, när man utlade texten om maktbalansen i dagens förvirrade värld.”¹⁷⁹

Våren 1944 tillsatte samlingsregeringen Kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering, i folkmun kallad för ”Myrdalskommissionen”. Den bestod av 21 representanter för näringslivet, fackföreningarna och samlingsregeringens samtliga partier. Efter höstens val gick Sven Linderot till Per Albin Hansson och begärde att även kommunisterna skulle få en representant med i kommissionen. Hansson tillbakavisade dock begäran med motiveringen att kommissionen redan hade kommit för långt i sitt arbete för att kunna ta in en ny ledamot. ”Det var en liten besvikelse också för mig personligen”, erkänner Hermansson i sina *Minnen*, eftersom det var han ”som var den påtänkte representanten”.¹⁸⁰ Han fick den gången nöja sig med att skriva en serie kritiska artiklar om kommissionens arbete för *Ny Dag*.¹⁸¹

Men ett år senare blev Hermansson partiets representant i den av finansminister Wigforss tillsatta delegation som diskuterade principerna för statsbudgetens balansering. Där satt Hermansson vid förhandlingsbordet med bland andra SAF:s ordförande Gustaf Söderlund, folkpartiledaren Bertil Ohlin och Dag Hammarskjöld, då statssekreterare i finansdepartementet. Det dokument som diskussionerna resulterade i godkändes av alla. ”Det vittnar”, kommenterade Hermansson senare, ”om den starka radikaliserings av debattklimatet som rådde under de första efterkrigsåren”.¹⁸²

Han blev också kommunistpartiets representant i 1945 års statsskatteberedning som tillsattes på senhösten det året. Till skillnad från budgetdelegationen, där Wigforss visserligen var formellt ordförande men lät Hammarskjöld leda det faktiska arbetet, höll han i skatteberedningen ”hårt i tömmarna och hade från början en mycket klar uppfattning om vad arbetet borde resultera i”.¹⁸³ Hermansson lyckades nå en överenskommelse med socialdemokraterna som gällde alla punkter i skattereformen utom en, nämligen engångsskatten på stora förmögenheter. I november 1946 avslutade statsskatteberedningen sitt arbete. Dess förslag, som innebar skärpt företags-, förmögenhets- och kvarlåtenskapsskatt, stöddes av socialdemokratin och — med det nämnda undantaget — av kommunisterna. LO stod närmast kommunisternas linje.

Skattefrågan utlöste, som Nils Elvander skriver, ”en väldig politisk debatt, en av de största och intensivaste som förekommit i Sverige under efterkrigstiden. I ett halvår dominerade skattefrågan tidningarnas ledarsidor.” Debatten präglades av ovanligt starka inslag av personliga angrepp, riktade mot finansminister Wigforss.¹⁸⁴

Högern och folkpartiet avböjde förhandlingsinvierten från regeringens sida. *Dagens Nyheter* kommenterade i alarmistiska ordalag ”de drastiska skatteförslagen”, som karakteriseras som

¹⁷⁸ Hagberg 1995, s. 113.

¹⁷⁹ Grafström 1989a, s. 749.

¹⁸⁰ Hermansson 1993, s. 140.

¹⁸¹ Lancet, ”Planeringskommissionen (Efterkrigsplaneringen I.)”, *Ny Dag* 9/5 1945; Lancet, ”Pengar, priser och löner (Efterkrigsplaneringen II.)”, *Ny Dag* 11/5 1945; Lancet, ”Produktion på lager (Efterkrigsplaneringen III.)”, *Ny Dag* 14/5 1945.

¹⁸² Hermansson 1993, s. 141.

¹⁸³ *Ibid.*, s. 142.

¹⁸⁴ Elvander 1972, s. 37.

det senaste exemplet på socialdemokraternas projekt som går ut på ”att på olika vägar uppnå rent socialistiska mål”. DN varnade: ”Skulle oppositionspartierna inte ta upp striden med allvar och kraft just på detta stadium, så kunde de lika gott lägga upp helt och hållet.”¹⁸⁵ Uppmaningen hörsammades: Hela borgerligheten samlade sina krafter till en gigantisk ansträngning för att sätta sig till motvärm mot det skatteförslag som Svea hovrätt betecknat som ”konfiskation”.¹⁸⁶

Hermansson betecknade skatteuppställningen som ”det första praktiska enhetsdokumentet”, det första positiva resultatet av partiets egen strategi. Den borde med andra ord ha välkomnats av hela partiet. Men glädjen och entusiasmen var ingalunda odelade.

Det kan inte sägas att partiet hade några egna förslag som kunde vägleda Hermanssons arbete i skattekommissionen. Den allmänna orientering han fick av arbetsutskottet var att reformen skulle utformas ”på sätt som innebär reella vinster för arbetarna”.¹⁸⁷ Partiets skattepolitiska konkretiseringar utformades, som Hermansson påpekade, i och parallellt med själva kommissionsarbetet.¹⁸⁸ Under arbetets slutfas instruerades Hermansson av AU att söka uppnå enighet med socialdemokraterna ”så långt detta är fördelaktigt” och att ”formulera en reservation i någon detaljfråga”.¹⁸⁹ Det uppnådda resultatet kan sägas motsvara instruktionerna. Dess positiva sidor var enligt Hermansson att inkomstskatten ”sänkes i rätt betydande grad för mindre inkomsttagare och samtidigt genomförs en ökad belastning av större inkomsttagare, aktiebolag och förmögenhetsägare”. Denna omläggning av skattepolitiken utgör ”ett viktigt bidrag till förbättringen av levnadsstandarden”. Den anger

den gräns till vilken man för närvarande kunnat nå med bevarad enighet mellan de bägge arbetarpartierna i skattepolitikens huvudfrågor. Det är ur dessa synpunkter som jag biträtt förslaget. På en punkt har jag emellertid ställt ett tilläggsförslag, det gäller den omdiskuterade engångsskatten för större förmögenheter. Alla partier i riksdagen var 1940 eniga om att en sådan engångsskatt skulle uttagas. Nu vill varken borgerliga eller socialdemokrater stå kvar vid detta beslut.¹⁹⁰

Det var denna ”detaljfråga” som Hermansson i enlighet med AU:s instruktioner reserverade sig.

När Hermansson informerade den kommunistiska riksdagsgruppen om skatteförslaget visade det sig att meningarna ”var mycket delade”. En knapp majoritet ville helst ha ”ett kommunistiskt särförslag i skattefrågan”. Hermansson började utarbeta ett sådant särförslag och presenterade det för AU. Mot tre avvikande röster (Set Persson, Gösta Kempe och Gustav Johansson) beslöt utskottet dock att inte ställa något eget förslag.¹⁹¹ Men motståndet inom partiet mot skatteuppställningen växte. För enhetspolitikens motståndare blev den något av en symbol.

När det borgerliga motståndet mot skattereformen bröt loss förmådde partiet inte sätta någonting emot, och denna passivitet berodde enligt Hermansson på ”att vi inte fick alla partikamrater att gå i bräsch för partiets linje”¹⁹² och detta i sin tur var en konsekvens av allt tal i partiet om att man gjort en reträtt i skattefrågan bara för att komma överens med socialdemokratin. ”Detta är inte riktigt, men denna inställning har hindrat partiet att utnyttja skattefrågan.” Skiljelinjen i skatteutredningen, förklarade han, gick inte mellan en mer socialdemokratiskt eller kommunistiskt präglad skattereform. Det gällde att förhindra ett borgerligt präglat centerblock och istället ”komma på en enhetlig linje med socialdemokraterna och få fram fronten arbetarklass — borgarklass. Det fick vi.” Men i stället för att ”visa att det var vår

¹⁸⁵ ”När P.A. Hansson bildade sin andra regering”, *Dagens Nyheter* 3/1 1947.

¹⁸⁶ Se Stenlås 1998, s. 147.

¹⁸⁷ AU 26/2 1946.

¹⁸⁸ Se Hermanssons inlägg på PS 30/5-1/6 1947.

¹⁸⁹ AU 26/5 1946.

¹⁹⁰ ”Stora förmögenheter måste engångsbeskattas”, *Ny Dag* 2/2 1946.

¹⁹¹ AU 17/6 och 25/6 1946.

¹⁹² PS 14-16 okt. 1949.

linje som i huvudsak segrat i skatteberedningen” var partidistriktet, med Norrbotten som enda undantag, ovilliga att ”sätta igång debatter i frågan trots att påstötningar gjordes”.¹⁹³

När Nils Holmberg på ett partistyrelsemöte i oktober 1949 tog upp medverkan i skatteberedningen som exempel på de misstag som ”hjälp socialdemokraterna och försvårat för oss själva att avslöja dem genom att framställa dem som representerande socialistiska strävanden” och beskyllde Hermansson för att ha gått med på deras förslag ”med undantag för en obetydlig reservation”, då förlorade Hermansson för första gången i sådana sammanhang kontentan- sen genom att hojta till från sin plats i salen: ”Det ska vi tala om sedan.” — ”Ja, gärna det”, replikerade Holmberg, ”men faktum är att vi hjälpte socialdemokraterna med denna politik.” Holmberg fick medhåll av bland andra Gösta Kempe och Henning Nilsson.

Deras kritik gällde enligt Hermansson ”grundvalarna för vårt partis taktik under de första efterkrigsåren. Dessa kamrater menar att vår taktik under denna tid var i grunden felaktig?” När det gällde skattefrågan så tyckte Hermansson att kritiken inte rörde sig inom saktighetens ram:

Av den i går förda kritiken får man stundom det intrycket att det väsentliga i vårt partis taktik i alla lägen måste vara att icke bli överens med socialdemokraterna. Hamnar vi på samma linje som socialdemokraterna så vet vi att vi har fel. Men en sådan uppfattning om grundprinciperna för vår taktik måste vara felaktig. Vi kan inte utforma vår politik som en överbudningspolitik gentemot socialdemokratin, det skulle om något vara opportunist, vara svanspolitik. Ej heller kan vi sträva efter att alltid vara eniga med socialdemokratin. Vi måste utforma vår taktik självständigt.

Som Hermansson påpekade präglades diskussionen vid denna tid av ”vårt partis trängda läge”. Det är förstaeligt att man ifrågasätter den förda politiken ”när medlemsantalet minskar, när tidningsupplagorna går tillbaka”. Men ”en del kamrater fäktar vilt åt alla håll i tanken att de därmed i varje fall skall slå också i den rätta riktningen. När man är trängd på defensiven gör man gärna på det sättet.”¹⁹⁴

Men det var endast formerna för diskussionen, dess skärpa, otålighet, större grad av osaklighet och ibland även oförsonlighet, som kunde förklaras med ”partiets trängda läge”. Motsättningarna i partiet och ifrågasättandet av partiets politik och taktik hade emellertid funnits hela tiden — även under uppgångsperioden.

Redan dagarna efter kommunistpartiets 13:de kongress i maj 1946 informerades den socialdemokratiska partiledningen om ”spänningarna inom det kommunistiska partiet. Set Persson hade varit mycket uppriktig mot Folke [Thunborg] och uttalat sej ganska fientligt mot Hagberg i Luleå. Pojkarna trodde att kommunisterna skulle spricka på enhetstanken om de på allvar tog upp den.”¹⁹⁵ Var situationen i kommunistpartiet verkligen så tillspetsad som den blivande statsministern Tage Erlander här antecknade i sin dagbok?

Läget var faktiskt allvarligt därför att partiet inte bara — som så ofta förr och senare — var präglad av motsättningar inom ledningen. Det som tillspetsade situationen var motståndet även i partibasen mot den uppifrån förordnade och där själv omstridda enhetslinjen. Och detta motstånd avtog inte med partiets uppenbara framgångar, tvärtom.

Meningsskiljaktigheter inom partiledningen hade kommit till uttryck redan i Set Perssons kritiska hållning under och efter kongressen 1944 mot anslutningen till efterkrigsprogrammet. Även om hans opposition vid denna tidpunkt, som Fritjof Lager intygade, än så länge var ”av det lågmälda slaget” så kunde man ändå ”spåra en ”vänstervridning” som ett årtionde senare skulle föra honom fram till en brytning med partiet”.¹⁹⁶ I slutet av augusti 1945 noterade

¹⁹³ Se Hermanssons inlägg på P s 30/5 -1/6 1947.

¹⁹⁴ PS 14-16/10 1949.

¹⁹⁵ Erlander 2001, s. 109.

¹⁹⁶ Fritjof Lager, ”Set Persson”, manuskript, Fritjof Lagers personarkiv, vol. 7.

Lager i sin sporadiskt förda dagbok att det

inom AU varit rätt häftiga meningsutbyten i vissa taktiska frågor. Egendomligt nog har en viss gruppering kunnat iakttagas med blotta ögat. I syfte att skapa klarhet rullade Sven i måndags upp frågan om sammanhållningen inom AU på sammanträdet vi då hade. Den utluftningen som Sven sannolikt räknat med uteblev i stort sett. Men hur som helst kändes det bättre efteråt.¹⁹⁷

Men konflikten fanns kvar, och strax före kongressen 1946 tvingades Lager åter att konstatera att

andan inom AU surnat till. Samma kväll jag kom hem från Prag var det AU-möte på vilket Sven höll inledning och Set — motinledning. Det rörde sig om taktikfrågor. Jag fick intrycket att Set talade för en grupp, i vilken han själv spelar första fiolen och Knut Senander och Gustav [Johansson] är lydiga och villiga andrastämmor. [...] Jag tror att det bildats en grupp kring Set på en principiös grundval. Till denna hör efter allt att döma Gösta [Kempe] på grund av oförstånd, Gustav på grund av naturlig böjelse för allt primitivt, Knut på grund av besvikelse och animositet mot Hilding [Hagberg] samt bekvämlighet — konservatism — samt Hj. Werner på grund av bristande skolning. Denna grupp har mycket starkt inflytande över riksdagsgruppen vars politiska kvalité just inte imponerar.¹⁹⁸

Åter ett år senare tycktes norrlänningen Helmer Persson ha tröttnat på denna oenighet ”av gammalt datum” inom AU. Han ställde den retoriska frågan: ”hur länge skall tolereras att AU är oenigt” och svarade: ”De som inte är överens med partilinjens får betacka sig för att vara med i AU.”¹⁹⁹

Det paradoxala i partiets situation framgår av partisekreteraren Gunnar Öhmans rapport på kongressen 1946. Antalet medlemmar hade stigit från 11 000 medlemmar 1940 till 21000 vid kongressen 1944 och var nu ”uppe i den aktningvärda siffran av 48 000 medlemmar”. Tillströmningen fortsatte så ”att vi inom kort tid har inröstat den 50 000:de kommunisten i partiets led”. Under samma period lyckades partiet nästan fyrdubbla sin väljarkår, från 100 000 röster 1940 till över 370 000 år 1946.

Men dessa positiva siffror var bara den ena, den ljusa och glädjande sidan av den bild som Öhman tvingades teckna. Trots dessa uppenbara framsteg har partiledningen ”ännu inte lyckats övertyga alla medlemmar om partilinjens hållbarhet. Därom vittnar den kongressdiskussion som genomförts”. Så också rapporterna från distrikten till partiledningen: ”nästan alla kommuniststyrelser meddelar att några kamrater inte varit övertygade om att den väg som partiet följer är den riktiga.” Det finns de som ”hävdar att taktiken är felaktig, att partiet inte framträder tillräckligt skarpt, att vi inte markerar vår självständighet” osv.

Situationen var speciell. Som Öhman betonade hade den ”våldiga medlemstillströmning, som vi haft under de senaste åren, [...] medfört att vi fått en praktiskt taget ny medlemskader, ett praktiskt taget nytt parti”. Över åttio procent av medlemmarna i 1946 års parti hade inträtt under de senaste fyra åren. Många av dem torde ha sökt sig till kommunistpartiet i protest mot den politiska och fackliga socialdemokratins prokapitalistiska kris- och lönepolitik. De mötte i partiet den lilla skara ”oböjliga” som troget stannat kvar i partiet trots den tidigare beskrivna antikommunistiska hysterin och trakasserierna från den socialdemokratiska arbetarrörelsens sida. Det är med andra ord inte svårt att förstå det motstånd som partiledningen mötte i omställningen av enhetsfrontspolitiken.²⁰⁰

Dessa svårigheter bekräftades också i debatten på 1946 års kongress. Erik Nordberg rapporterade till exempel från Värmland att det råder ”allt för stor oklarhet och osäkerhet ... ute i partiet beträffande vår enhetspolitik. Denna osäkerhet kommer inte så mycket till uttryck i

¹⁹⁷ Fritjof Lagers anteckningsbok, 29/8 1945, Fritjof Lagers personarkiv, vol. 23.

¹⁹⁸ Ibid., 7/5 1946.

¹⁹⁹ Se PS-sammanträdet 30/5-1/6 1947, Vpk A z:4.

²⁰⁰ Öhman 1946.

öppen kamp mot enhetstaktiken som i passivitet.” I den viktiga symbolfrågan — det gemensamma förstamajfirandet — måste han ”konstatera att vi inte har partikamraternas stora flertal med oss”.²⁰¹

Ännu allvarligare var att kritiken också växte i de båda viktiga storstadsdistrikten Stockholm och Göteborg. I båda städerna krävdes ett självständigare uppträdande och en profilering av det egna partiet genom en tydligare avgränsning från socialdemokratin. Göteborgarna rekommenderade en fortsättning av ”den process, som börjades under krigsåren med stora skaror arbetare i rörelse från socialdemokratin till kommunisterna”: Det var då partiet hade ”fört en hård kamp mot denna politik, och i huvudsak byggt ut sitt massinflytande just härpå, framför allt på vår linje i den ekonomiska och lönepolitiken”.²⁰²

På ett partistyresemöte i mitten av 1947 attackerade Hagberg i skarpa ord ledande kamrater i Göteborg som tillät sabotage mot partiledningens enhetsfrontslinje:

Det bör fastslås att om AU spikar en linje så är det de enskilda partistyreseledamöternas sak att gå in för denna linje. Vi måste få fram ett förtroendefullt samarbete inom partistyrelsen. Det har framförts att medlemmar av denna är strebrar och människor som vill försöka föra partiet till socialdemokratin. Något är sjukt. Bara detta att man pratar om fredliga övergångens omöjlighet, att vi måste ha en ny linje osv. tyder härpå.²⁰³

Hermanssons parti befann sig i en paradoxal situation, i ett uppgångsläge beträffande såväl medlems- som rösteantalet samtidigt som passiviserings- och splittringstendenserna ökade — och detta i ett nationellt och internationellt gynnsamt politisk-ideologiskt klimat som egentligen gav anledning till historisk optimism. Detta parti skulle få det svårt att stå emot när vinden vände.

I samma rasande fart som partiets medlemsstyrka och inflytande stigit under några år efter upplösningen av Komintern gick partiet i början av kalla kriget den motsatta vägen. Valet 1948 resulterade i en halvering av den kommunistiska riksdagsgruppen. Inom loppet av 18 månader förlorade partiet en femtedel av sina medlemmar och sex år efter Pragkuppen hade medlemskåren nästan halverats: från drygt 51000 i början av 1948 till cirka 26 000 i början av 1954.²⁰⁴

Vad var orsaken till dessa tvära kast, till den snabba uppgången och det lika snabba fallet? Svaret på frågan kan inte reduceras till yttre faktorer, till förändringar i det internationella politiska klimatet. Radikaliseringstendenserna i samband med segern över fascismen å ena sidan och den antikommunistiska hetsen under det kalla kriget å den andra kan endast i inskränkt mening betecknas som 'yttre. I båda fallen var nämligen kommunismen — det sovjetiska systemet och kommunistpartierna — själv ett konstituerande moment. Det svenska kommunistpartiets uppgång hade inte kunnat ske utan kommunisternas — bland dem Hermanssons — egna insatser, även om den internationella situationen spelade den avgörande rollen. Men på vilket sätt bidrog kommunisterna själva till den snabba nedgången?

Jag bortser här från partiets mekaniska försvar av Sovjetunionens och 'folkdemokratiernas' agerande. Den intressantare frågan är om det fanns orsaker i partiets inre konstitution, i dess politiska strategi, i ambivalenta och motstridiga tendenser som underlättade ett tillbakaträngande av dess inflytande och övergången till det kalla kriget. Vilken roll spelade Hermansson i denna process?

²⁰¹ XIII kongress 18-21 maj 1946, Vpk A 1a:4.

²⁰² Se cirkulärsvaren, AU 11/4 1946, Vpk A 3:3.

²⁰³ PS-sammanträdet 30/5-1/7 1947, Vpk A 2:4.

²⁰⁴ Se Jörgen Hermansson 1984, bilaga 2, s. 350.

5. I kalla krigets korseld

År av nåd

De skatteförslag Hermansson hade varit med om att formulera gav upphov till en av de mest intensiva politiska debatterna i Sverige under efterkrigstiden. Med dessa förslag hade den samlade vänstern klivit över den borgerliga toleransens kritcirkel som Marx talat om i ett förord till *Kapitalet*. Det som gjorde övertrampet speciellt alarmerande för borgerligheten var att vänstern för första gången lyckats enas. Det gjorde att det kapitalistiska ”privatintressets furier”¹ släpptes löst.

Skatteberedningens ordförande Wigforss upplevde denna tid som ”ovädersår”, det var ”storm för partiet i det politiska, stormigt för mej personligen”.² Men även om det stormade kraftigt kring Wigforss och andra socialdemokrater så fick ändå kommunister som Hermansson ta emot mycket värre stötar. Medan Wigforss eget parti började böja sig för den anti-'kommunistiska' stormen fick han stöd av kommunister och speciellt av Hermansson. Denne åkte land och rike kring, höll många politiska möten och deltog i debatter om skattereformen. ”Man kan säga”, skriver han i sina *Minnen*, ”att denna mötesverksamhet innebar min debut i den egentliga rikspolitiken.” Han deltog bland annat i en stor radiosänd skattedebatt i Stockholms konserthus i april 1947, ”där Wigforss efteråt tackade mig för god hjälp”.³

Denna gemensamma politiska front bekämpades inte bara med politiska och propagandistiska medel. De anti-'kommunistiska' kampanjerna riktade sig mot både kommunister och vänster-socialdemokrater som Wigforss. Men i den politiskt motiverade kampen mot kommunisterna använde man sig även av andra, beprövade metoder.

Måndagen den 17 november 1947 lämnade Hermansson lägenheten i kollektivhuset på Wennerbergsgatan 6 i Fredhäll och promenerade den vanliga vägen mot sin arbetsplats, particentralen på Kungsgatan 84. Men denna morgon fortsatte han mot Centralen. Han tog tåget till Linköping, kanske för att hålla ett av sina många informationsmöten om skattereformen. Vad han inte visste och som vid denna tid möjligtvis ännu hade överstigit hans föreställningsförmåga var att han hade en okänd följeslagare på tåget. I säkerhetspolisens persondossie P3947 kan man läsa följeslagarens rapport över Hermanssons aktiviteter i Linköping. Han hade sammanträffat ”med representant för därvarande kommunistiska arbetarkommun”.⁴ På statspolisen i Stockholm var man under två veckors tid osäker på identiteten hos den person de observerat under resan till Linköping. Därför fick Hermansson fram till den 6 december den provisoriska beteckningen 'Linköpings-mannen'. Efterforskningarna skulle dock avslöja att det var en gammal bekant, i varje fall för den kommissarie som i samarbete med Gestapo förföljt Hermansson under andra världskriget: Erik Lönn. I det nystartade kalla kriget kunde man inte undvara den erfarenhet och de kunskaper som Lönn ackumulerat under lång och trogen tjänst i det nyss avslutade antikommunistiska korståget vid Nazitysklands sida. Han skulle därför snart återfå en ledande funktion som chef för rotel III D inom statspolisens stockholmsavdelning med den speciella uppgiften att leda utredningarna om kommunismen.⁵

Hermanssons andra memoarbok bär titeln *År av nåd*. Han skriver på första sidorna att omständigheterna gjort hans liv till

ett rätt tryggt och bekvämt liv i ett av världens trygga länder. Men jag vet att det kunde varit helt

¹ Marx: *Kapitalet*. Första boken, s. 5.

² Wigforss 1954, s. 347/323.

³ Hermansson 1993, s.144.

⁴ PM angående 'Linköpingsmannen', Säkerhetspolisens arkiv, persondossie CH Hermansson, P 3947

⁵ Se Schmidt 2003a, s. 171f..

annorlunda. Om Hitlers arméer erövrat Sverige under kriget hade jag och min hustru med stor sannolikhet inte överlevt. Det som nu är min familj hade inte funnits.

Det är egentligen år av nåd jag levat sedan 1945.⁶

När han hösten 1947 tog tåget till Linköping var det för honom det andra året av *nådens år*. Det ligger naturligtvis ingenting konstigt i att han återigen blivit föremål för hemlig övervakning. Det kan inte heller överraska att övervakningen under den övergångstid då den anti-'kommunistiska' kampen fortfarande fördes mot både kommunister och vänstern inom det *regerande* socialdemokratiska partiet, måst ske utan regeringens uppdrag eller godkännande. Det var först ett halvår senare, efter Pragkuppen, som regeringen fattade det officiella beslutet att åter tillåta övervakning och registrering av kommunister. Det hade då inte ens gått tre år sedan fascisternas korståg hade stoppats.

Den osynliga vinden

Hösten 1948 utnämndes Hermansson till politisk redaktör och redaktionschef för *Ny Dag*. ”Det var inte i någon varm politisk atmosfär”, minns han, ”som jag inträdde i *Ny Dags* redaktion”, tvärtom: ”Det blåste en oerhört kall vind också genom det idylliska Sverige.” De formuleringar som Hermansson väljer i sina *Minnen* för att fånga tiden och sitt agerande förmedlar bilden av en politisk person som drabbas av ett yttre skeende: ”politiska gränser drogs upp, en stark polarisering ägde rum. Det gavs inte särskilt stort utrymme åt dem som ville ställa sig utanför eller över de båda fronterna”. Hans beskrivning är i huvudsak riktig men ändå inte helt. Han och det parti han representerade i ledande ställning var själva med om att skapa denna atmosfär, att dra upp eller — rättare — hjälpa till att befästa gränser och att polarisera.

Det pågick en ideologisk-politisk korseld från ett fientligt omgivande samhälle å ena sidan och många krypskyttar i det egna, nationella och internationella lägret å den andra, i vilken Hermansson höll på att tappa bort sin intellektuella självständighet och etisk-moraliska integritet. När han några år senare, hösten 1956, blev smärtsamt medveten om detta avsteg, måste det ha känts för honom som om han hade förrått det som Sokrates i sitt berömda försvarstal betecknade som sitt *daimonion*. Det var tidens gälla tonlägen som ibland tystade den egna inre röst som brukade vägleda honom och markera det som förkroppsligade det värdefulla, sannfärdiga, rättfärdiga.

Hermanssons senare politiska gärning tycks emellertid ha förträngt den där personen, redaktionschefen för *Ny Dag* 1948-1950 och Stalinapologeten, som bar hans namn. Med viss förvåning tvingas han konstatera i sina *Minnen*: ”När jag nu bläddrar i tidningsurklippen ser jag hur jag själv följde upplinjeringen och de schematiska ställningstagandena.”⁷ En färskare episod kan förtydliga denna förträngning. I tv-dokumentären *Svenska kommunister* intervjuades Hermansson under våren 2000. Intervjuaren Björn Linnen kom in på Hermanssons tal vid Stalins död i mars 1953. Scenen återgavs i dokumentären på följande sätt:

BL: I Stockholm höll CH Hermansson ett tal. Han visade på vad även svenska kommunister hade att lära av Stalin.

Kvinnlig röst: ”Vilken är den viktigaste lärdom som Stalin har gett oss svenska kommunister? Den proletära revolutionens seger, den proletära diktaturens seger är omöjlig utan ett proletariatets revolutionära parti. Stalin är och förblir också den svenska arbetarklassens främste ledare.”

CHH: Det sa jag väl inte, att han var den svenska arbetarklassens ledare ... nej ... B L: Jo!

CHH: Nej, nej ...

BL: Jo, jo ... och du talade om nödvändigheten av proletariatets diktatur.

⁶ Hermansson, *År av nåd. Minnen och frågor*, Arena 1994, s. 10.

⁷ Hermansson 1993, s 153f.

CHH: Nej, det står ingenting om proletär ... om nödvändigheten av proletär diktatur i det talet. Nej, snälla vän, då får du ta fram det och visa mig det, nej, det stämmer inte

BL: Jo!

CHH: Nej, därför att proletariatets diktatur det hade inte förekommit i våra program och texter efter andra världskriget. [...]

BL: I talet använde du begreppet.

CHH: Nej, inte att vi ville ha proletariatets diktatur i Sverige.

Hermansson ringde mig efter intervjun. Han lät upprörd. Han kunde inte fatta att Linnell vågade påstå att han vid denna tid skulle ha talat om nödvändigheten av proletariatets diktatur i Sverige. Eftersom jag hade delar av hans arkiv hemma hos mig bad han mig att titta efter vad som stod i manuskriptet till stalintalet. Jag behövde inte leta länge. Manuskriptet låg på mitt skrivbord. Inför intervjun med Hermansson hade Linnell bett mig om en kopia. Jag tog fram det och läste upp för Hermansson det ställe som Linnell hade citerat och som han nu inte ville kännas vid. Jodå, han hade nämnt ”den proletära diktaturen”. Han hade sagt i talet:

I vårt partis fortsatta arbete måste vi bättre än hittills utnyttja och i handling omsätta Stalins lära. Lenin och Stalin är och förblir också den svenska arbetarklassens främsta lärare.

PARTIBYGGAREN

Vilken är den viktigaste lärdom som Stalin har att ge oss svenska kommunister? Det är de lärdomar av den historiska väg det bolsjevikiska partiet tillryggalagt som han nedtecknat i slutordet till SUKP:s historia. De sammanfattas i 6 punkter. ”1. Den proletära revolutionens seger, den proletära diktaturens seger är omöjlig utan ett proletariatets revolutionära parti, som är fritt från opportunism, oförsonligt från kompromissare och kapitulanter, revolutionärt i förhållande till bourgeoisin och dess statsmakt. [...].”⁸

Visserligen blev citatet förvanskat på olika sätt: Hermansson sade inte att ”Stalin är och förblir också den svenska arbetarklassens främste ledare” utan: ”*Lenin och Stalin* är och förblir också den svenska arbetarklassens främsta *lärare*”; och visserligen talade Hermansson inte, som Linnell påstod, om nödvändigheten av proletariatets diktatur för Sveriges vidkommande — även om det kan tolkas så — utan han citerade Stalins bolsjevikiska ”lärdomar” ur den beryktade *Sovjetunionens Kommunistiska Partis (bolsjevikerna) historia. Kortfattad kurs*. Men ändå: Själva det faktum att begreppet ”den proletära diktaturen” förekom i talet — och inte bara där! — hade han helt förträngt och han blev upprörd över att någon kunde påstå sådant!

Hermanssons minnesbilder kan liknas — fast på ett mera alienerat sätt vid den förvåning som Olof Lagercrantz gav uttryck för i sin självbiografiska berättelse *Ett år på sextioalet*. När han i slutet av åttiotalet betraktade sig själv ”över de tjugu årens klyfta” tedde han sig ”ofta löjlig” och han frågade sig: ”Vad är det för en underlig framåtlutad och sammanbiten vandring den där mannen [...], som bär mitt namn, företar? Jo, nu minns jag! Det blåste så förbannat. Men vinden syns inte.”⁹

Nej, det är inte möjligt att synliggöra vinden, inte ens för en historiker. Det närmaste jag kan komma är att rekonstruera det konkreta historiska sammanhanget, det historiska rum i vilket han tvingades agera. Det som brukar kallas för *tidsanda*. Men jag är tveksam gentemot detta begrepp. Det förmedlar intrycket av en gemensam, allomfattande och harmoniserande ide-, stämnings- och känslvärld, av en anda som svävar — utan hemvist och riktning — som ett självständigt väsen över eller genom hela samhället. Jag föredrar i stället Lagercrantz' metafor *den osynliga vinden*. Den har ett centrum i vilket den uppstår och utvecklar sin styrka, den har

⁸ Hermansson, Till Stalins minne. Tal 9 mars 1953, manuskript, i Hermanssons privatarkiv.

⁹ Lagercrantz 1991, s. 7

en riktning, lä och lovart. Varje cyklist vet att vinden kan upplevas antingen som förbannelse eller som välkommen följeslagare, allt beroende på från vilket håll den blåser, varifrån cyklisten kommer och vart han eller hon är på väg. Samma vind, som pressar tårar ur cyklistens ögon, kan av den som sitter i den varma stugan och betraktar det dansande höstlövet utanför den skyddande fönsterrutan upplevas som upphov till ett härligt skådespel. Den osynliga vind som jag i det följande försöker ge en känsla av får alltså inte förstås som en allmän tidsanda utan — vad Hermansson beträffar — som den hårda motvind som han och andra med liknande politisk hemvist måste ha upplevt vid denna tid.

Som kommunist i framskjuten position stod Hermansson mitt i stormen. Men det är ändå missvisande att reducera den allmänna politiska atmosfären under det kalla kriget och de väldiga krafter som då sattes i rörelse till *antikommunism*. Den påverkade på ett eller annat sätt allt och alla.

I det kalla krigets klimat förvrängdes eller förstördes inte bara *politiska* identiteter. Inte ens privatsfären lämnades opåverkad. ”När Ni idag säger upp vår vänskap”, skrev Jean-Paul Sartre i ett öppet brev till sin forne vän Albert Camus, ”så är det utan tvivel därför att brytningen var oundviklig. Tidigare var det mycket som förband oss, litet som skilde oss. Men ändå var till och med detta lilla alltför mycket: Även vänskapen tenderar idag till att bli totalitär; antingen överensstämmer man i allt eller man blir osams. Och till och med de partilösa uppför sig som medlemmar av imaginära partier.” I denna vidriga atmosfär, tvingades Sartre konstatera, möter man sällan människor utan ”man konfronteras framför allt med etiketter och benämningar”.¹⁰

Kalla krigets rötter¹¹

Vi har vant oss vid att tolka det kalla krigets värld som bipolär i den meningen att dess grundstruktur var präglad av den öst-västliga systemkonflikten, som i sin tur dominerades och symboliserades av de bägge supermakterna USA och Sovjetunionen. Men var världen verkligen bipolär i makt-eller maktresurshänseende, det vill säga: strukturerades det kalla krigets värld kring två något så när jämnstarka poler? Det har i själva verket aldrig någonsin i världshistorien funnits en period då ett land haft ett sådant globalt överläge som Förenta staterna under det första efterkrigsdecenniet. Det var endast denna makt som kunde formulera och som faktiskt också formulerade efterkrigsårens internationella dagordning.

Det var inte minst för att understryka denna exklusiva framtida rättighet som administrationen i Washington beslöt att fälla de båda atombomberna över Hiroshima och Nagasaki i augusti 1945.¹² Som Hermansson fem år senare betonade i en ledare i *Ny Dag* med rubriken ”En fruktansvärd minnesdag” var atombombsfällningen inte bara ”en fruktansvärd förbrytelse mot mänskligheten”. Han citerade nobelpristagaren i fysik Patrick Blacketts slutsats att ”atombombernas fällning egentligen inte var den sista militära operationen under det andra världskriget, utan i stället den första större åtgärden i det kalla diplomatiska krig mot Ryssland som nu pågår”.¹³

Det är med andra ord ingen överdrift att påstå att USA lämnade andra världskriget som en veritabel *supermakt*. Men hur förhöll det sig med den andra påstådda supermakten? Sovjetunionen, denna perifersocialistiska stat, kunde visserligen ta åt sig äran av att ha lämnat det avgörande militära bidraget till segern över fascismen, men det hade också betalat ett ohyggligt pris. Förstörelsen och förlusterna var så enorma att en koncentration av alla återstående krafter på återuppbyggnaden av landet blivit till inte mindre än en överlevnadsfråga för det

¹⁰ Sartre 1982, s. 27/52.

¹¹ För en utförlig framställning se Schmidt 2002, kap. 5.

¹² Se Alperovitz 1995.

¹³ Hermansson, ”En fruktansvärd minnesdag”, *Ny Dag* 5/8 1950.

sovjetiska systemet. ”Enligt varje rationell bedömning”, sammanfattar Hobsbawm, ”utgjorde Sovjetunionen inget överhängande hot för någon utom räckhåll för Röda arméns ockupationsstyrkor. Landet kom ur kriget förött, utmattat och förhärjat, med sin fredstida ekonomi slagen i spillror”. För en nykter politisk iakttagare måste det, enligt Hobsbawm, varit uppenbart att Sovjetunionen inte var expansionistiskt och än mindre aggressivt.¹⁴

Denna verklighetsuppfattning rådde också i Washington. Där fanns det en i det närmaste komplett samsyn att Sovjetunionen gjorde allt för att undvika militära konfrontationer. I september 1947 kom underrättelseexperterna i det nybildade CIA till samma slutsats som deras civila och militära kollegor åren innan: Sovjetunionen hade inte för avsikt att erövra Västeuropa; enligt deras övertygelse var det främst landets ekonomiska och teknologiska svaghet som omöjliggjorde några militära äventyr.¹⁵

Men varför utbröt då det kalla kriget? Det som enligt den kände diplomaten George Kennan, en av kalla krigets intellektuella upphovsmän, ”bekymrade oss” i Washington var inte ett militärt sovjetiskt hot utan den ekonomiska situationen i Europa och dess politiska konsekvenser.¹⁶ Så konstaterade CIA i mitten av 1947 att det ”största hotet mot Förenta staternas säkerhet är möjligheten av ett ekonomiskt sammanbrott i Västeuropa med ett följande maktövertagande av kommunistiska element”.¹⁷

Mellan 1943 och 1947, framhäver Mary Kaldor, existerade i Europa

någoting som liknade en transkontinental revolutionär stämning. I Västeuropa hade de härskande eliterna under kriget genom sin appeasement- och kollaborationspolitik förlorat sin trovärdighet. [...] I hela Västeuropa låg vänsterpartierna i valen i front, och de flesta efterkrigsregeringarna bestod av koalitioner mellan kristdemokratiska partier som tenderade åt vänster och socialister och kommunister. [...] I Grekland, Italien och Frankrike hade kommunisterna spelat en central roll i motståndsrörelsen och hade vunnit en utomordentlig popularitet.¹⁸

Det var denna situation på Västeuropas inhemska politiska scen — och inte ett imaginärt sovjetiskt militärt hot — som reflekterades i de analyser som lämnades av militära och civila experter till administrationen i Washington och som sedan låg till grund för den politiska strategin. Dess ideologiska grund lades 1947 av president Truman i den efter honom uppkallade doktrinen.

Bildandet av Kominform

Ledningarna för kommunistpartierna i folkdemokratierna plus de viktiga italienska och franska partierna inbjöds den 22 september 1947 till en hemlig konferens i Polen. Den skulle avslutas med konstitueringen av *en Kommunistisk informationsbyrå*, Kominform. Men först informerade den sovjetiska delegationsledaren Zjdanov partierna om det världspolitiska läget i samband med Marshallplanen och Trumandoktrinen.

Det stalinistiska ekot på Trumans dikotomiska indelning av världen i frihetens och slaveriets riken var lika grovt tillyxat, endast spegelvänt: För Moskva existerade nu två fiendliga läger, det ”imperialistiska och antidemokratiska” och det ”socialistiska och demokratiska” lägret. Marshallplanen var enligt honom en plan ”för att förslava Europa”.

Zjdanov skisserade i stora drag den strategi som ”det antiimperialistiska och demokratiska lägret” under Sovjets ledning skulle utforma: De västeuropeiska kommunisterna måste ta ledningen i kampen mot den planerade imperialistiska aggressionen; det var nödvändigt att bryta med högersocialdemokratin, vars politik gick ut på att ”dölja den imperialistiska poli-

¹⁴ Hobsbawm 1997, s. 267.

¹⁵ Se Leffler/Painter 1994, s. 25ff.

¹⁶ Se Kaldor 1992, s. 104.

¹⁷ Cit. efter Leffler/Painter 1994, s. 29.

¹⁸ Kaldor 1992, s. 99ff.

tikens verkliga rövarkaraktär med en demokratisk mask och socialistisk fraseologi, medan de i verkligheten i alla avseenden är trogna tjänare åt imperialisterna, vilket leder till en splittring i arbetarklassens led och förgiftar dess medvetenhet". Det ankom därför på kommunistpartierna att resa sig till försvar av demokrati och nationellt oberoende.¹⁹

Marshallplanen ledde till att Sovjetunionen gjorde allt för att konsolidera makten i och över folkdemokratierna. I likhet med de härskande eliternas agerande i väst, som utrensade kommunisterna ur regeringarna, trängde kommunisterna i 'folkdemokratierna' undan andra politiska riktningar och bekämpade ideologiska avvikelser. Samtidigt började terrorn åter att aktiveras i Sovjetunionen för att sedan med varierande intensitet svepa över folkdemokratierna.

Det var lätt för västblocket att forma en imponerande hotbild av detta material: En jättelik och därför till synes mäktig och hotfull stat, en brutal orientalisk despoti vars skådeprocesser och aktiviteter i Östeuropa verkade tillräckligt avskräckande och kommunistpartier i väst som började bekämpa den så behövliga amerikanska återuppbyggnadshjälpen.

Formeringen av kalla krigets svenska front²⁰

Som jag redan antytt, förmedlar Hermansson en bild av kalla krigsatmosfären som om den saknade handlande, initiativtagande subjekt i Sverige. Det var liksom en vind som också blåste genom det idylliska Sverige eller: "Även i den svenska inrikespolitiken slog det kalla kriget till." Han nämner visserligen att Tage Erlander nu förklarade "att varje fackförening skulle göras till ett slagfält mot kommunisterna", men detta framstår mera som ett exempel på eller en inrikespolitisk konsekvens av det utifrån kommande kalla kriget. Han anammar i stort sett den traditionella uppfattningen av det kalla kriget som en stormaktskonflikt eller en konflikt mellan två fientliga block. Han delar "i mycket den ungerske författaren György Konráds syn när han hävdar att det var överenskommelserna i Jalta mellan Churchill, Roosevelt och Stalin som i sig bar fröet till efterkrigstidens förbannelser".²¹

Det är visserligen riktigt att det kalla krigets källa och centrum inte låg i Sverige, men det kalla krigets Sverige var ingalunda ett nötskal som vind för våg drev i upprörda internationella vatten. Det fanns klart identifierbara svenska intressen som utnyttjade de utifrån kommande gynnsamma vindarna för att följa en egen inrikes- och utrikespolitisk kurs.

Pragkuppen i slutet av februari 1948 blev en katalysator vid skapandet av en antikommunistisk hysteri.²² "Känslan av att stå på randen till ett tredje världskrig", karakteriserar Karl Molin den politiska stämningen våren 1948, "spreds över Europa och nådde också Norden när president Paasikivi den 27 februari fick ett brev från Stalin med förslag om att Finland skulle sluta en försvarspakt med Rådsrepubliken."²³ Den 8 mars noterade Erlander i sin dagbok:

I ett slag har den politiska situationen förändrats. Ryssarnas nya framstöt i Tjeckoslovakiet och Finland har väckt till liv många vindar i vårt land. Nyss förde vi hårda strider om bensinskattens höjd. Nu verkar det så absolut likgiltigt var man där stannar. Vi har fått något att fundera över.²⁴

Hade den plötsligt förändrade storpolitiska situationen gjort striden om bensinskattens höjd verkligen absolut likgiltig? Möjligtvis var det så i det konkreta fallet, då det endast rörde sig om en skatt på 27 öre. Men gällde det även för sådana mera övergripande frågor som — för att hålla oss till råvaran — den planerade socialiseringen av oljehandeln?²⁵ Fanns det inte ett

¹⁹ *Vår Tid*, nr 10/1947, s. 16f.

²⁰ För en utförligare framställning av denna process se Schmidt 2003, s. 39-72.

²¹ Hermansson 1993, s. 152.

²² Se Schmidt 2003, s. 49ff.

²³ Molin 1991, s. 46.

²⁴ Erlander 2001, s. 210.

²⁵ Se Jonter 1995.

samband mellan den tillspetsade internationella situationen och behandlingen av dessa inrikespolitiska frågor?

I slutet av 1949 kunde Hermansson i en ledare i *Ny Dag* peka på resultatet av denna utveckling. Han citerade en artikel i Arbetsgivarförningens tidskrift *Industria* som kommenterade det långtidsprogram som regeringen lagt fram för marshallorganisationen.²⁶ *Industrias* slutsats var att programmet klart och tydligt visar

att den svenska ekonomin fortfarande har sin frihet och att regeringen är medveten om sitt ansvar när det gäller att främja det privata initiativet. [...] Doktrinära entusiaster gjorde [vid krigsslutet] upp planritningar för en stor apparat i syfte att nationalisera oljeindustrin och oljedistributionen i Sverige. Den kalla verkligheten visade emellertid, hur skadlig för landet ett dylikt äventyr kunde vara. [...] Andra socialiseringsplaner lades åt sidan [...].

Hermanssons egen kommentar var koncis: ”Marshallprogrammet har ersatt Arbetarrörelsens efterkrigsprogram.”²⁷

Redan sommaren 1945 hade Hermansson i artikeln ”Kapitalistisk propagandaoffensiv” registrerat att kapitalisterna i alla länder, ”oroade av arbetarklassens frammarsch”, söker ”konsolidera sina styrkor och gå till motoffensiv. För att hejda den vidare utvecklingen till demokrati inom alla områden av samhällslivet rustar de till en sista hård kamp.” Han konstaterade att bourgeoisin övergått till en ”mera aktivt inriktad propaganda, som går in i närkamp med motståndaren, en mera medvetet driven och centraliserad propaganda”. I olika länder hade det startats ”kapitalistiska propagandainstitut med svällande fonder i kassaskåpen”. I Sverige hade ”liknande organisationer bildats, som redan hunnit framträda med en intensiv propaganda. Början skedde med en annonskampanj i hela den svenska pressen”. Den propagerade ”ett program för efterkrigstidens politik som undertecknats av ordförandena i de bägge amerikanska fackförbunden CIO och AFL. Dessa personer, påpekade Hermansson, ”troddes vara användbara som vittnen i de svenska storkapitalisternas propaganda mot kraven på en fullständigare demokrati”: Det avslöjades snart att bakom denna dyra och anonyma annonskampanj stod ett institut med det oskyldiga namnet *Byrån för ekonomisk information*. Denna byrå, informerade Hermansson, ”finansieras ur en ”Näringslivets fond” till vilken olika kapitalistiska företag och organisationer satsat medel”. Som styrelsen för fonden fungerade ett tiotal kända kapitalister med ”lönestoppsdirektören Söderlund” i spetsen. Det uppges att ”till fonden redan ha insamlats 14 miljoner kr.” Hermansson nämner också en annan institution med liknande syfte: ”Näringslivets information”, vars verksamhet också ”finansieras med bidrag från storfinansen”.²⁸ Men det som Hermansson vid denna tidpunkt och med de fakta som läckt ut kunde informera om utgjorde endast en blygsam början eller toppen på ett utomparlamentariskt propagandistiskt isberg som hjälpte till att kyla ned det politiska klimatet i Sverige till det internationella kalla krigets normala temperaturer.

I januari 1947 bildade kapitalets ”inre krets”²⁹ en stiftelse med namnet ”Garantistiftelsen 1946 u.p.a.”. Den hade skapats som en direkt reaktion mot skatteberedningens förslag, som tillkommit under Hermanssons aktiva medverkan. Stiftelsen var tänkt att bli så stor att dess resurser skulle spela en verkligt avgörande roll i svensk politik. Den byggde på föreställningen att det nu för den inre kretsen gällde att samla hela den ekonomiska eliten till en gigantisk kraftanstängning för att sätta sig till motvärn mot skattehotet. Enligt stiftelsens egna intentioner skulle den ”med tillåtna till buds stående medel och på alla fronter arbeta för att landet skall få behålla ett under gynnsamma betingelser arbetande fritt enskilt näringsliv”. Man ansåg ”att verkligt genomgripande åtgärder är av nöden, om det alltmer påtagliga hotet mot det fria näringslivets existens skall kunna avvärjas:”

²⁶ Den organisation som administrerade den s.k. Marshallplanen för Europas återuppbyggnad (se längre fram).

²⁷ Hermansson, ”Regeringens uppgift”, *Ny Dag* 23/12 1949.

²⁸ Hermansson, ”Kapitalistisk propagandaoffensiv”, *Vår Tid* nr 7/1945.

²⁹ Se Stenlås 1998.

Som tidigare nämnts upplevde Ernst Wigforss åren 1946-48 som ”ovädersår”.³⁰ Trots angreppens antikommunistiska retorik var det på sätt och vis också han och vänsterfalangen inom socialdemokratin som — tillsammans med kommunister — stod i stormens centrum. Sven Grafström, chefen för UD:s politiska avdelning, klagade tre dagar efter Trumans beryktade tal våren 1947 — enligt honom ”något av det viktigaste som skett inom världspolitiken sedan kriget slutade” — i ett samtal med folkpartiledaren Bertil Ohlin ”på oppositionens svaghet, när det gällde att angripa kommunismen”: Men han gjorde klart att angreppet måste riktas inte bara mot kommunisterna utan lika mycket mot vänsterfalangen i socialdemokratin och speciellt mot de båda borgerliga hatobjekten Wigforss och Myrdal. Det bästa sättet att angripa dem båda vore ”att attackera regeringen för oklara signaler ifråga om kommunisterna”.³¹

En central roll i skapandet av en antikommunistisk hysteri spelade folkpartiets största tidning *Dagens Nyheter*, med dess chefredaktör Herbert Tingsten i spetsen.³² För honom, tidigare Hermanssons lärare i statskunskap vid Stockholms högskola, var de svenska kommunisterna en ”femtekolonn”, en landsförrädisk grupp i tjänst hos en stormakt, de var ”onda män och gangsters”. Men Tingstens antikommunistiska kampanj var inte heller enbart riktad mot kommunisterna. Han var nästan lika hatisk mot de svenska anhängarna av den så kallade tredje ståndpunkten (bland annat Artur Lundkvist och Karl Vennberg) och mot den socialdemokratiska vänstern. Det var främst Georg Branting, Zeth Höglund och Gunnar Myrdal som Tingsten sökte brännmärka som 'halvkommunister'. Han anklagade också vissa organisationer med anknytning till arbetarrörelsen för att tjänstgöra som täckmantel för kommunistisk propaganda. Som exempel nämnde han ABF som 1948 låtit kommunisterna som Hermansson föreläsa om kommunistiska manifestet tillsammans med ”halvkommunister” som Georg Branting och Hjalmar Mehr.

I mars 1950 karakteriserade Hermansson i en ledare i *Ny Dag* samtliga artikelsier i *Dagens Nyheter* och i regeringsorganet *Morgon-Tidningen* som ”en samordnad kampanj” syftande till att ”framställa Sveriges kommunistiska parti som ett förbrytarband”. Enligt *Dagens Nyheter* var det ”ett faktum [...] att kommunisternas förbindelsesystem för sabotagegrupperna delvis redan har upprättats, att svenska kommunistfunktionärer är i farten för att utbygga organisationen och att skolningen av lämpliga krafter har inletts, dels vid särskilda anstalter i Östtyskland, dels vid kurser för smågrupper på olika håll i landet”. I hela Västeuropa fanns ”ett flertal kommunistiska sändarstationer, spridda till olika delar av landet. I Sverge har man upptäckt sådan illegal verksamhet exempelvis i Stockholmsområdet, på västkusten och i gränstrakterna i norr”. Anklagelser av samma typ framfördes samtidigt i *Morgon-Tidningen*. Författaren var Paul Björk, sedan augusti 1947 facklig sekreterare vid socialdemokratiska partistyrelsen, med huvuduppgiften att organisera och leda partiets kamp mot kommunisterna i facket. Hermansson citerade en artikel i vilken Björk antydde att det fanns ”nya bevis på sabotageförberedelser och illegalt arbete” från kommunisternas sida. Om Björk känner till sådana bevis, kommenterade Hermansson påståendet, ”måste det vara hans plikt att överlämna dessa bevis till polisen.” *Ny Dag* hade själv vänt sig till polis- och statspolisledningen men ingen kände enligt Hermansson till någon anmälan om de påstådda brottsliga förhållandena.³³

På initiativet av försvarsledningen — med materiellt stöd från näringslivets ”inre krets” och propagandistiskt eldunderstöd från framför allt DN:s ledarsida — förbereddes en omfattande kampanj mot kommunisternas påstådda spioneri och sabotage. Hermansson uppmärksammade i slutet av 1949 dessa förberedelser i en ledare i *Ny Dag* med rubriken

³⁰ Wigforss 1954, s.347/323.

³¹ Grafström 1989a, s. 796.

³² Se Schmidt 2003, s. 56ff.

³³ Hermansson, ”Misslyckade tjallare”, *Ny Dag* 21/3 1950.

”Landsförräderi och antikommunism”. Han citerade ö s Jungs beryktade Lundatal en månad tidigare där han krävde att ”målmedvetna åtgärder snarast vidtas på bred front” i de delar av landet, ”där jordmånen för kommunismen och femtekolonnverksamhet har visat sig särskilt gynnsam”. Hermansson citerar sedan ett längre stycke ur en artikel i *Ny militär tidskrift* (12/1949) i vilken kommunisterna betecknas som ”en fientlig grupp boende i det egna landet”. Artikeln fortsätter:

Vad som erfordras är motåtgärder på bred front och organiskt samordnande. För hela samhällets vidkommande rör det sig om en strategisk och taktisk verksamhet, där motåtgärderna består i spaning, kartläggning, planläggning och övervakning samt ingripande i händelse av kupp försök. Engagerade i detta företag är civilförsvaret, hemvärn, polis, fackföreningar, industri och många andra organisationer.³⁴

Efter längre förberedelsearbete och rekognoscering i skilda samhällsliga terränger avhölls i januari 1950 en konferens på generalstabens mäss. Bland deltagarna fanns medlemmar av kapitalets inre krets: ordföranden för Sveriges Allmänna Exportförening Rolf von Heidenstam, SAF:s vd Bertil Kugelberg, Gustaf Söderlund och Marcus Wallenberg. Den militära sidan representerades av ÖB Jung, chefen för försvarsstaben, samt cheferna för de avdelningar som sysslade med hemlig övervakning och underrättelse. Närvarande var även ledande företrädare för de andra stora intresseorganisationerna som redan deltagit i förberedelsearbetet: SAF:s verkställande direktör Albin Johansson, LO:s tidigare ordförande August Lindberg samt Einar Sjögren, verkställande direktör för Sveriges Lantbruksförbund. Genom acklamation förkunnade de närvarande sin vilja att ekonomiskt garantera verksamheten. Kampanjen mot kommunisternas femtekolonnverksamhet kunde börja. Som verksamhetschef anställdes chefredaktören på *Norrländska Socialdemokraten*, Henning Karlsson (senare Wingård).

Under de kommande tre åren genomfördes ett hundratal konferenser med över 25 000 deltagare, jämt fördelade mellan representanter för arbets- och företagsledare, myndigheter och ”demokratiskt pålitliga” arbetare. Dessutom bedrevs upplysning om femtekolonnen genom föredrag i mindre sammanhang. För att försäkra sig om att inga opålitliga element blivit inbjudna kontrollerades deltagarlistorna mot statspolisens register. Från centralt placerade funktionärer inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen fick försvarsstaben också tillgång till information om 'opålitliga' arbetare.³⁵

Efter Koreakrigets utbrott i juni 1950 nådde den antikommunistiska hysterin en andra klimax när en ”kommunistisk spionliga” under ledning av journalisten Fritiof Enbom grips i början av 1952. Forskningen har visat att hela den så kallade Enbomaffären var mer eller mindre en produkt av en mytomans fantasi som kunde blomma upp och frodas i den atmosfär som hade skapats bl.a. med hjälp av nämnda spionage- och sabotagekampanj.³⁶

Enbom anhölls i februari, men affären började rulla igång några veckor tidigare. Under ett julkalas året innan hade en berusad Enbom berättat för sin hyresvärd, filosofie studerande Jan Lodin, att han var chef för Sveriges största spionliga som sålt det svenska försvaret till ryssarna. Lodin gick till polisen. Eller gick polisen till Lodin? Jan Myrdal, som var personligt bekant med Lodin, berättar att denne i februari 1949 hade försökt organisera en kupp i Clarté i Göteborg och ta över föreningen med sig själv som ordförande. Lodins far hade skrivit till SKP:s ordförande Linderot och varnat för sonen: Han var psykiskt bräcklig och mytoman. För Myrdal var han ”ren provokatör”: ”Om på uppdrag eller av egen vilja kunde vi inte avgöra.”³⁷

Redan den 3 januari noterade Erlander i sin dagbok: ”Torsten Nilsson har varit här i dag och

³⁴ Hermansson, ”Landsförräderi och antikommunism”, *Ny Dag*, 28/2 1949.

³⁵ Hjort 1998, s. 35ff.

³⁶ Se Schmidt 2003, s. 61ff.

³⁷ Myrdal 1998, s. 69.

berättat en spionerihistoria, som om den håller vad den lovar bör kunna bli något extra.” Den 11 februari, då Enbom anhölls, betecknar han anhållandet som del i ”den spionaffär som började rullas upp av Torsten Nilsson strax efter jul”.³⁸ Vad kan Erlander ha menat med att försvarsministern 'rullat upp' Enbomaffären? Talade måhända Jan Lodin sanning, när han ett år senare — efter att ha ”fått erfara att otack är världens lön” — berättade för Aftonbladet att han ”på statsminister Erlanders och försvarsminister Nilssons begäran hjälpte till med att spräcka den största kommunistiska spionerorganisation, som hotat Sverige”?³⁹ Att man inom den socialdemokratiska ledningen inte var helt främmande för att 'rulla upp' sådana affärer — allra minst när det var valår — framgår av en tidigare anteckning i Erlanders dagbok. I maj 1950 föreslog det dåvarande konsultativa statsrådet Sven Andersson ”en jätteaktion mot kommunisterna”. Han vände sig till Erlander: ”Har inte hemliga polisen något att komma med omkring 15/8”, det vill säga lagom en månad före valet. ”Möjligt att han kan ha rätt partitaktiskt”, tyckte Erlander den gången, ”men ändå skrämmande att höra honom.”⁴⁰

Hur det än må ha varit med den saken så kom Enbomaffären i början av valåret 1952 mycket lägligt för den socialdemokratiska regeringen, och Erlander beslutade — mot gällande praxis att hålla låg profil i spionaffärer — att i rättegången mot ”rysspionen Enbom” tillåta ”[sjå stor offentlighet som möjligt”.⁴¹

Den antikommunistiska hetsen fick mitt under rättegången ännu mer bränsle när en svensk DC3:a den 13 juni 1952 försvann över Östersjön.⁴² Några dagar senare blev ett av de svenska Catalinaplan, som deltog i sökandet efter DC 3:an, angripet av två sovjetiska Mig 15-plan. Den historiska sanningen om denna incident håller på att klarna. Men det kalla kriget hade sina egna sanningar, och de visste att berätta att svenska kommunister fick göras ansvariga för ryssarnas grymma mord på oskyldiga svenska flygare.

Att kommunisterna — sanningsenligt — påstod att Sverige sysslat med spioneri mot Sovjetunionen och att det var uppdragsspionage i enlighet med ”hemlig överenskommelse om militärt samarbete med USA”, detta gjorde kommunisterna bara än mer lögnaktiga och avskyvärda. Svenska kommunister ansågs inte bara vara femtekolonnare och landsförrädare. De var representanter för främmande makts värderingar och intressen. Kommunisterna tillhörde, som Folkpartiorganet *Stockholms-Tidningen* framhävde, inte vår västliga kulturkrafts. Tidningen påminde om att kommunisterna jämförts med ”islams fanatiska skaror [...], och visst är att kommunismen efterträtt mohammedanismen som ett hot mot västerlandets kulturvärld.”⁴³

Kommunisterna var 'osvenska' och hörde inte heller till den västerländska civilisationen. De hade blivit avhumaniserade. Vilken förändring på endast sju år! Som vi minns hade en Gallupundersökning i juni 1945 visat att de som önskat se kommunister i regeringen var fler än de som uttalat sig emot detta. Denna förändring kunde inte enbart åstadkommas av det internationella sammanhanget. Den skapades också av ett svenskt, formellt och icke-formellt nätverk som omfattade ledande representanter för olika samhällsliga sfärer. Med hjälp av det allt isigare internationella klimatet bidrog detta nätverk till att åstadkomma den ”oerhört kalla vind” som enligt Hermansson blåste genom ”det idylliska Sverige” och in i *Ny Dags* redaktion när han tog plats där i november 1948.

Det kalla krigets bruk av metaforen antikommunism liknar i vissa hänseenden det förfarande som Zygmunt Bauman beskrivit beträffande förhållandet mellan antisemitismen och den

³⁸ Erlander 2002, s. 8 och 33f.

³⁹ ”Mannen som avslöjade Enbom: MITT LIV I RUINER”, *Aftonbladet* 6/1 1953.

⁴⁰ Erlander 2001a, s. 104.

⁴¹ Erlander 2002, 17/3 1952, s. 52.

⁴² Se Schmidt 2003, s. 64ff.

⁴³ *Stockholms-Tidningen* 5/1 1950. [I vår tids kalla krig mot den internationella terrorismen tycks hotbildens -ism återfått ett nygammalt stammorfem.]

socialpsykologiska stereotyp som han betecknar som ”den begreppslige juden”.⁴⁴ Analogt med detta förhållande kan *kommunismen* och *kommunisten* karakteriseras som en socialpsykologisk stereotyp, det vill säga som en förenklad, mer eller mindre allmänt omfattad föreställning om utmärkande egenskaper hos en samhällelig företeelse eller hos individer som tillhör en viss grupp. Stereotypen påverkar ofta den bild som förhärskar utan att man närmare behöver pröva om den är korrekt. Den socialpsykologiska stereotypen *kommunism* byggde visserligen ibland på viss faktisk kunskap och speglade faktiska förhållanden, men den påverkade inte bara uppfattningen om vad kommunism och hurdana kommunister var utan också om hurdana de borde ha varit.

Man kan till och med påstå att antikommunismen inte bara påverkade *bilden* av kommunismen utan i viss mån även kommunismen själv. Antikommunismen kunde utnyttja sitt faktiska historiska övertag, sina överlägsna resurser och initiativförmåga för att med hjälp av olika strategier i vissa hänseenden forma sin fiende, kommunismen och kommunister som t.ex. Hermansson.

Samhällspolitiskt sett skapades med hjälp av antikommunismen nya motsatsställningar: Det kalla krigets abstrakta dikotomi — ”västlig demokrati och frihet” mot ”östligt slaveri och diktatur” — lade sig som en slags harmoniserande överideologi över de klassrelaterade strider och strategiska avgöranden som under de första efterkrigsåren präglade inrikespolitiken. De starka stämningar ”för ett nytt och tryggare samhälle”, som under kriget vuxit fram över hela världen och som utgjorde ”den vågkam”, på vilken även den svenska socialdemokratiska reformismen kunde rida, minns Per Nyström, dåvarande statssekreterare i socialdepartementet, höll på att ebba ut: ”Med kalla kriget förändrades allt detta.”⁴⁵

Redaktionschef för partiets centralorgan

Sveriges kommunistiska parti var hösten 1948, när Hermansson började som politisk redaktör och redaktionschef för dess centralorgan *Ny Dag*, i många hänseenden i ett trasigt tillstånd. Detta uttrycks redan genom den personalkarusell i partiets arbetsutskott som började snurra efter det svåra valnederlaget i september och som slutligen skulle föra Hermansson till hans nya post. Fast det sittande arbetsutskottet hade konstituerat sig så sent som efter partikongressen i maj det året inleddes en omstöpning på ett sammanträde i mitten av oktober. Enligt en mötesbilaga skulle Knut Olsson ersätta Fritjof Lager som redaktionschef för *Ny Dag* och den senare skulle bli den politiskt ansvarige för Stockholms kommunistiska arbetarkommun; Hermansson skulle vara chef för propagandaavdelningen.⁴⁶ Men en knapp månad senare snurrade karusellen igen. Nu förlorade Gunnar Öhman den prestigefyllda posten som partisekreterare för att bli politiskt ansvarig för Stockholmskommunen. Han efterträddes av Lager, Rodney Öhman blev chef för propagandaavdelningen och Hermansson utsågs till redaktionschef för *Ny Dag*.⁴⁷ Att den trettioårige Hermansson lyftes upp till den ansvarsfulla posten som partiets viktigaste publicistiska språkrör förklarar han själv med att det var en nödlösning, en kompromisskandidat i den interna maktkampen. För gruppen kring Set Persson, Knut Senander och Nils Holmberg gällde det att hindra Hilding Hagberg att sätta sig bakom *Ny Dags* redaktionsbord eftersom han ansågs vara ensidigt fokuserad på den inhemska svenska utvecklingen, alltför reformistisk och inställsam gentemot socialdemokratien.

Det var en besvärlig uppgift Hermansson fick axla. Som Fritjof Lager påminde om på ett partistyrelsemöte ett år senare var partiets och partiföretagens ekonomiska ställning ”undergrävd i hög grad efter valkampanjens slut 1948. Detsamma gällde också för distriktsledningarna och kommunerna. Det blev nödvändigt att i den centrala partiapparaten göra rätt

⁴⁴ Bauman 1994, s 68ff.

⁴⁵ Forser 1996, s. 336.

⁴⁶ AU 18/10 1948, Vpk A 3:4

⁴⁷ AU 15/11 1948; se även *Ny Dag*, 25/11 1948.

kraftiga nedskärningar och vidtagna hårdhanta besparingsåtgärder.”⁴⁸ Man tvingades göra nedskärningar även på *Ny Dag*, och det kom på den nye redaktionschefens lott att verkställa dem. Det ansågs att det fanns för många journalister på tidningen och att några av dem var olämpliga ur olika synpunkter. Man sade helt enkelt upp samtliga tjugo och förklarade att ekonomin bara tillät fjorton tjänster. ”Det var inte särskilt roligt”, minns Hermansson, ”att komma som nyutnämnd redaktionschef och förmedla det budskapet.” Nämnda förfaringsätt karakteriserar han i sina memoarer som ”ett grovt hån mot de regler som partiet ville ha på andra delar av arbetsmarknaden”.⁴⁹

Bakgrunden var att journalisterna och de partianställda inte betraktades som vanliga anställda. I partiets arbetsutskott genomdrev Set Persson ett beslut om att *Ny Dags* journalister skulle betraktas som partifunktionärer och som sådana inte vara medlemmar av Journalistförbundet. När några journalister protesterade tog Persson upp frågan på partistyrelsemötet i januari 1948. ”Om de som är yrkesrevolutionärer”, slog han fast, ”och som sådana blivit journalister i våra kommunistiska tidningar inte vill böja sig inför argument att man inte får sluta sig samman med fiender, då är det illa ställt på våra redaktioner.”⁵⁰ Dessa motsättningar ledde under hösten till några avhopp från *Ny Dag*. Hermansson fick arbetsutskottets uppdrag ”att behandla dem från fall till fall”.⁵¹

”När tumultet efter uppsägningen lagt sig”, skriver Hermansson i *Minnen*, ”visade det sig att det efter frivilliga avgångar fanns ungefär så många kvar som de ekonomiskt ansvariga ville tillåta. Jag började mitt arbete och fann mig väl mottagen både på redaktion och i tryckeri.”⁵² Helt så problemfritt som minnet förespeglat honom gick det emellertid inte till. Enligt hans egen ledare den 31 maj 1949 hade fem medarbetare, det vill säga en fjärdedel, icke erhållit besked om återanställning ”och är alltså att betrakta som avskedade från den tidpunkt som anges i den skriftliga uppsägningen”.⁵³ Dessutom ledde affären till en infekterad tidningsdebatt.

Uppsägningarna gav upphov till vilda spekulationer i borgerliga och socialdemokratiska tidningar. Enligt socialdemokratiska *Aftontidningen* berodde ”utsparkningen” på inre partikonflikter och att direktiv om denna åtgärd hade kommit från ett hemligt kominformmöte i Berlin.⁵⁴ ”I tio dagar”, kommenterade Hermansson i ett mellanstick denna kampanj, ”vrålade sig de socialdemokratiska och borgerliga tidningarna hysteriska om att *Ny Dag* avskedat hela sin redaktion, att en utrensning ägt rum, att *Ny Dag* begått föreningsrättskränkande handlingar, att Lager avsatt Linderot, att Linderot avsatt Lager o.s.v.”⁵⁵

Hermansson ägnade två längre ledarartiklar åt kampanjen. I den första ledaren skriver han att Kommunistiska partiets medlemmar ”ser med förakt på de skrivelser, som de socialdemokratiska och borgerliga tidningarna under de senaste veckorna presterat om partiet och om dess huvudorgan *Ny Dag*”. Han fortsätter sedan: ”De nya propagandametoder som prövats under de senaste veckorna har sitt ursprung i Hitlers Tyskland och dollarns Amerika. Hela den nazistiska propagandan byggde på en störtflöd av lögnar.” Varför tillgriper den svenska pressen sådana metoder? Det svenska kommunistpartiet må ha blivit försvagat men, framhäver Hermansson: ”Aldrig har den internationella arbetarklassen haft så mäktiga positioner som i dag, aldrig har hela mänskligheten varit så nära kommunismens samhälle. De vilda skrien från socialismens motståndare är icke uttryck för styrka. De är uttryck för ur svaghet

⁴⁸ Den inre partiverksamheten. Rapport på partistyrelsens sammanträde 14-16 okt. 1949, Vpk A 2:4.

⁴⁹ Hermansson 1993, s.145f.

⁵⁰ PS 3-4/1 1948, Vpk A 2:4.

⁵¹ AU 10/2 1948.

⁵² Hermansson 1993, s.147.

⁵³ [Hermansson], ”Kampanjen mot *Ny Dag*”, *Ny Dag* 31/5 1949.

⁵⁴ Se Hermansson mellanstick ”*Ny Dags*....”, *Ny Dag* 30/5 1949.

⁵⁵ Mellanstick i *Ny Dag* 13/6 1949.

född desperation.”⁵⁶

I den andra ledaren placerar Hermansson kampanjen och *Ny Dags* uppgift i det som han ansåg vara det ”rätta” sammanhanget. Medan den kommunistiska pressen i kampen mot nazismen och mot lönestoppet kunde ”bygga på de breda massornas egna erfarenheter och upplevelser” och alla hederliga svenskar insåg lätt ”nazismens ohyggliga karaktär”, var enligt Hermansson dagens strid ”ur flera synpunkter svårare att föra”:

En propagandateknik mycket mera invecklad än den nazistiska användes för att göra svart till vitt, *Dagens Nyheter* och Wallenbergarna till fosterlandsvänner, Erlander till socialist.

[...] De borgerliga och socialdemokratiska tidningarna följer troget de amerikanska herrarnas kommando. Vårt land har i dag i verkligheten endast två sorts tidningar, dels marshallpressen, dels den kommunistiska pressen. Denna uppdelning motsvarar emellertid icke uppdelningen av befolkningen. Större delen av marshallpressens läsare är i själva verket motståndare till den politik som dessa tidningar företräder: de amerikanska imperialisternas krigspolitik. Genom hetsen och lögnpropagandan försvåras emellertid deras mobilisering till försvar för sina verkliga intressen.⁵⁷

Jag har utförligt presenterat dessa ledare för att förmedla ett intryck av det språkliga och politisk-ideologiska moras som Hermansson — i sin egenskap av *Ny Dags* politiska redaktör — ansåg sig måste kliva ned i för att hitta den lämpliga tonen. *Ny Dags* ledarsida, som han hade ansvar för, var ett onyanserat språkrör för Kominforms två-läger-teori.⁵⁸ Propageringen av denna teori och politikens orientering mot den hjälpte till att skapa och fördjupa det kalla krigets motsättningar och manikeiska intellektuella klimat — och skymde samtidigt blicken för de verkliga, nationella och internationella processer som avlöpte bakom kalla krigsretoriken.

Denna politiskt sterila ”teori” fick allt större inflytande över partiets politik och propaganda. Den utgjorde därmed också den övergripande tolkningsramen i Hermanssons ledarartiklar. Som han senare skulle påpeka drog *Ny Dag* upp ”snäva gränser för det redaktionella arbetet. Tidningens politik skulle vara densamma som partiets, det var förutsättningen för vad vi skrev.”⁵⁹ Två-läger-tänkandet försvårade eller omöjliggjorde den relativt självständiga och differentierande analys som dittills hade utmärkt hans bidrag till den teoretiska, ideologiska och politiska debatten i och utanför partiet. Som politisk redaktör för *Ny Dag* orienterade han sig mot kominformresolutionerna för att rita den politiska kartan och beskriva gränsdragningen av de internationella och nationella politisk-ideologiska frontlinjerna. De båda blockens formering uppfattades som ett fullbordat faktum och inte som alltjämt pågående process. Det gällde även för de nationella fronterna. Detta förhindrade att man upptäckte de motsättningar och skillnader som fortfarande fanns inte bara inom den politiskt intresserade allmänheten och i delar av den socialdemokratiska medlemskåren utan till och med i dess ledning. Kommunistpartiets propagering av två-läger-tänkandet underlättade befastandet av blockbildningen. Hermansson lämnade med sina ledarartiklar och mellanstick ett inte oväsentligt bidrag till denna process. Nedanstående debatt mellan Hermansson och Tage Erlander kan tjäna som ett typexempel på detta blocktänkande — på båda sidor — som förhindrade varje rationellt samtal, även mellan dem som hade bevarat ett visst mått av intellektuell självständighet.

Den 6 september 1950 bar Hermanssons ledare rubriken ”Erlander avslöjar”. Han kommenterade Erlanders framträdande i ett radioprogram två dagar tidigare:

Den socialdemokratiska partiordföranden Tage Erlander — för tillfället landets statsminister —

⁵⁶ [Hermansson], ”Motoffensiven tar fart”, *Ny Dag* 3/6 1949.

⁵⁷ [Hermansson], ”Den kommunistiska pressens uppgifter”, *Ny Dag* 10/6 1949.

⁵⁸ Många utrikespolitiska ledare skrevs visserligen inte av Hermansson själv utan av Sven Johansson, men som politisk redaktör fick han bära ansvar för hela ledarsidan.

⁵⁹ Hermansson 1993, s. 150.

avslöjade sig grundligt i måndagens radiointervju. Hans svar och hans vägran att svara — på den kommunistiske intervjuarens frågor visade att det socialdemokratiska partiets politik icke kan understödjas av någon arbetare eller fredsvän i övrigt.⁶⁰

Den av Hermansson omnämnde kommunistiske intervjuaren var han själv. Han var en av de politiska redaktörer för de olika partiorganen som intervjuade Erlander i radioprogrammet ”Socialdemokraterna inför valet”. De andra var högerrepresentanten Ola Englund och folkpartisten Per Wrigstad som preparerade Erlander och tvingade honom att ”bekänna färg. ”Som första ämne vill jag ta upp kommunistfrågan”, började Englund som omedelbart tillade att han ”på goda grunder vet, att herr statsministern personligen klart tar avstånd från kommunismen och kommunisternas verksamhet”. Men han ville ”bara be herr statsministern ha vänligheten att kort och gott deklarerat, att regeringen gjort allt som göras kan för att eliminera riskerna för kommunistiskt sabotage och kupp försök”. I det sammanhanget ville han ”också gärna veta, om regeringen tänker ta krafttag mot de kommunistiska spioner och sabotörer, som smyger sig in i landet under sken av att vara politiska flyktingar”. Erlanders svar gav honom ”anledning att tacksamt konstatera, att socialdemokraterna i denna fråga tycks vara eniga med högern och de övriga demokratiska partierna”.

Här tog *Expressens* politiske redaktör Wrigstad över. Hans antikommunism var mer sofistikerad, mer samhällspolitiskt inriktad. På frågan om statsministern ansåg det vara ”tilltalande att fortsätta att tala om de båda arbetarpartierna, socialdemokraterna och kommunisterna” fick han det önskade, det rätta svaret: ”Jag kallar inte kommunisterna för ett arbetarparti, jag kallar dem arbetarrörelsens splittrare.” Efter att kommunistpartiet på det sättet blivit utdefinierade som legitim del av arbetarrörelsen fick *den andre*, kommunisten Hermansson, ordet. Det utspann sig — nästan följdriktigt — en dialog mellan två politiska autister. Efter att ha trätat några minuter om Stockholmsappellen bytte Hermansson ämnet:

Hermansson: En annan fråga: Regeringen har ju solidariserat sig med det amerikanska kriget mot Korea. Jag skulle vilja veta, om regeringen också solidariserar sig med det amerikanska angreppet mot Viet Nam och mot Filippinerna och mot Kinas territorium.

Erlander: Den svenska regeringen har tagit ställning till koreakonflikten och Nordkoreas angrepp på Sydkorea. Det har den svenska regeringen tagit ställning till, ingenting annat.

Hermansson: Det var inget svar på frågan. Beträffande Viet Nam, Filippinerna och Kina sade herr Erlander, som alla hörde, ingenting.

Erlander: Nej, vi har ingen anledning att ta ställning till dessa frågor.

Hermansson: Det är rätt egendomligt. [...] Den indiske premiärministern Nehru har på en presskonferens den 27 augusti bränmärkt det amerikanska flygets mordraider mot den skyddslösa civilbefolkningen i Korea. Delar herr Erlander premiärminister Nehrus mening på denna punkt?

Erlander: Ja, krig, det är krig. Det kan ju inte hjälpas, att om man går till angrepp, så kommer det att hända saker.

Hermansson: Herr Erlander delar alltså icke Nehrus mening? Ställer sig regeringen då också avvisande till premiärminister Nehrus initiativ för att skapa fred i Korea och till den sovjetryske delegaten Maliks förslag i säkerhetsrådet om eld upphör i Korea?

Erlander: Eld upphör på vilka villkor, herr Hermansson? [...] först respekt för Förenta nationerna, först truppers borttagande till 38:e breddgraden, slut på agitationen, slut på anfallet. [...]

Hermansson: Slut på anfallet, det innebär alltså, att amerikanerna ska resa hem från Korea.

Erlander: Ja, det gör de, om Nordkorea slutar att anfalla. Då går det bra.

Hermansson: Nordkorea har icke börjat något anfall.

Erlander: Jag hoppas, att lyssnarna hörde det här, för det kan vara ganska intressant att få reda på,

⁶⁰ [Hermansson], ”Erlander avslöjar”, *Ny Dag*, 6/9 1950.

hur noggrant man på moskvatroget håll följer direktiven, även när de strider mot sunt förnuft och all rimlighet.

Hermansson: Mycket bra att veta, eftersom de socialdemokratiska och borgerliga tidningarna bara publicerar lögnen om kriget i Korea.

Erlander: Ja, just det ja. Det här var tämligen den sanning, som man läser i *Ny Dag*.

Hermansson: Just det. [...].

I sitt slutord slog Erlander fast att kommunister som Hermansson ”utan någon tvekan” följer direktiv och order utifrån, även när dessa direktiv och order tvingat dem till så uppenbart orimliga ställningstaganden, som vi hörde här nyss vid detta bord. I den mån denna lydning för utländska direktiv blir uppenbar för vårt folk, kommer många många tusenden, som hittills har stött kommunisterna, att lämna dem åt sitt öde.⁶¹

Utan att följa några ”direktiv och order utifrån” gjorde sig Sveriges statsminister till tolk för den enda sanning som kalla kriget nu etablerat i västblocket: USA:s strategiska bombplan sonade det oförlåtliga brott mot världsfreden som bestod däri att det kommunistiska Korea med sovjetiskt stöd — och som ett led i Sovjetunionens expansionistiska politik — gick till oprovocerat anfall över den 38:e breddgraden, gränsen till det demokratiska Korea.⁶² Några egentliga belägg för denna ”sanning” presenterades inte, påpekar Alf W Johansson, ”utan saken framställdes som mer eller mindre självklar. Det var något ”hela världen visste” eller något som ”ingen vettig människa betvivlar”.⁶³

Trots sina insikter om Koreakonfliktens faktiska innehåll, som han också gav uttryck för i sina ledare, anslöt sig Hermansson till Kominforms egna kalla krigslogik. Dess två-läger-teori reducerade konflikterna i världen till en oförsonlig kamp mellan två system och framför allt mellan dess ledande makter: det aggressiva USA och det fredsälskande Sovjetunionen. I slutändan deklarerades återigen detta ställningstagande som kriterium för en progressiv politisk ståndpunkt: Är man för eller emot Sovjetunionen? Det var detta som var de sovjetiska upphovsmännens huvudsyfte vid formuleringen av denna så kallade teori.

Hur ska man förklara Hermanssons ställningstaganden under sina år som redaktionschef och politisk redaktör för *Ny Dag*? Var han helt enkelt tvungen att följa Kominforms och därmed Sovjetunionens resolutioner och direktiv? Han upplevde säkert aldrig något sådant abstrakt beroende. Så enkelt var det inte.

Den partiinterna debatten i kalla krigets och Kominforms skugga

I sina *Minnen* skriver Hermansson att *Ny Dag* och han själv som dess redaktionschef ”naturligtvis inte [var] beroende på något sätt och därför tvungen att göra vissa ställningstaganden. Men det fanns en i vissa stycken likartad ideologisk grund och dessutom föreställningen att Sovjetunionen internationellt representerade en progressiv motkraft till imperialismen med USA som främsta företrädare.”⁶⁴ Denna förklaring pekar visserligen åt rätt håll, men jag tror ändå inte att hela sanningen kan hittas i partiets speciella förhållanden till Sovjetunionen *i sig* eller i någon abstrakt ”likartad ideologisk grund”. Det gäller också och framför allt att undersöka partiets egen inre utveckling och dess växelverkan med de rådande yttre — nationella och internationella — förhållandena.

I sin ledarartikel den 18 oktober 1949 sammanfattade Hermansson det nyss avhållna parti-styrelsemötet med dessa ord: ”Partistyrelsens förhandlingar blev ett vittnesbörd om den

⁶¹ Socialdemokraterna inför valet. 4/9 1950 kl. 19.30 - 20.30, programavskrift, i Hermansson privatarkiv.

⁶² När USA i oktober samma år återerövrade Sydkorea och bestämt sig för att anfälla Nordkorea betecknades samma gräns som ”en imaginär linje”. Se Lindqvist 1999, s. 273.

⁶³ Johansson 1995, s. 268.

⁶⁴ Hermansson 1993, s. 151.

enighet och den kampvilja med vilken Sverges kommunister går till arbete för fredens, för frihetens, för socialismens sak.”⁶⁵ Det var den politiske redaktörens, partifunktionärens sammanfattning. Att beteckna den som en försköning vore en eufemism! Detta möte var det första på ett år, på ett för partiet och dess ledning mycket omtumlande år, ett år då partiet förlorat nästan tjugo procent av sina medlemmar. En växande passivitet och utplånad kommunistiskt självförtroende bland medlemskåren förlamade partiet och dess inre liv alltmer. På parti-styrelsemötet i oktober 1949 rapporterade till exempel Nils Bengtsson från Stockholm att distriktsorganisationen inte bara förlorat över tusen medlemmar på ett år utan att det fanns ”skrämmande siffror” som visar ”att en hel del av våra partimedlemmar, ja i betänklig utsträckning, inte är prenumeranter på vår press. Redan nu har det visat sig att medlemmar utträder hellre än att ta prenumeration.” Det berodde säkert inte på att de var missnöjda med Hermanssons redigering av partiets centralorgan. Som Bengtsson förklarade var en väsentlig orsak ”att de intryck som massorna tagit av den borgerliga kampanjen gör sig gällande bland vårt partis medlemmar”.⁶⁶ Enligt John Takman hade de antikommunistiska kampanjerna lett till att många partimedlemmar levde ”i en frivillig illegalitet, undviker att delta i agitationen för *Ny Dag*, undviker att visa sig i förstamajdemonstrationerna och t.o.m. har sin *Ny Dag* i fickan och Dagens Nyheter framme när de åker spårvagn. Det där med skräcken för att läsa *Ny Dag* på spårvagnarna och bussar är ingen oväsentlighet.”⁶⁷

Anledningen till att partistyrelsen inte sammanträtt tidigare var ordföranden Linderots långvariga sjukdom. Som partisekreteraren Lager förklarade i sitt öppningsanförande på partistyrelsemötet hade förhoppningen varit att han snart skulle bli frisk igen och ”på nytt kunna ta partiets tömmar i sina starka och erfarna händer”, men förhoppningarna hade grusats gång på gång. Linderots tillstånd hade tvärtom blivit allt sämre. Han var, enligt Lagers privata anteckningar, ”helt i botten”. På läkarnas ”enträgna inrådan”, upplyste Lager partistyrelsen, hade Linderot ”rest till Moskva för att få behandling av samma läkare som opererade honom i vintras”.

På grund av Linderots sjukdom var det nödvändigt att utse en tillförordnad ordförande. I arbetsutskottet och sedan i partistyrelsens valberedning diskuterades tre kandidater, Hagberg, Lager och Set Persson, som enligt valberedningens föredragande Gunnar Öhman hade ”ungefär likvärdiga kvalifikationer”. De flesta ville egentligen ha Lager på denna post men, som Öhman förklarade, måste man då ha ett skifte på partisekreterarposten, ”vilket i nuvarande läge skulle vara oklokt och medföra en tempoförlust”. Ett annat skäl varför Lager avstod var, som han själv anför i sin dagbok, den ”kampanj som i borgerlig och socialdemokratisk press drivits mot mej det senaste året [och som] har gjort ett visst intryck på partiet, ända upp i den ledande kadern”. På styrelsemötet gick han i sitt anförande om den inre partiverksamheten närmare in på denna kampanj, där det påstods att Linderot ”förklarats avsatt, därför att han utgjorde ett hinder för en 'likriktning' av vårt parti efter sovjetiskt mönster, för en 'kominformisering' av vårt parti.” Han själv hade blivit utmålat som ”giftspindel”. Det är ”bittert att behöva notera det”, skriver han i dagboken, ”men det är så att välja mej till Svens ställföreträdare skulle öka påfrestningarna på vårt parti.”

När det gällde Set Persson, som enligt Lager var ”pigg på att axla, om än bara ställföreträdarens mantel”, anfördes också en del, inte närmare definierade, ”praktiska skäl” som talade emot. Det avgörande torde ha varit att han upprätthöll den för partiet prestigefyllda posten som borgarråd i Stockholm. Persson var respekterad av socialdemokraterna i kommunstyrelsen och en nagel i ögat för antikommunisterna, inte bara i Stockholm utan även på riksplanet. Återstod så bara Hagberg, som valdes enhälligt. ”Valet hälsades med ihållande applåder” — enligt protokollet. Att han inte var någon önskekandidat antyddes redan av det

⁶⁵ [Hermansson], ”Partiets uppgifter”, *Ny Dag* 18/10 1949.

⁶⁶ PS 14-16/10 1949.

⁶⁷ Takmans diskussionsinlägg på kommunkonferens i Stockholm 31/1 1954, i Takmans privatarkiv.

tidigare nämnda motståndet mot hans ambitioner att bli *Ny Dags* redaktionschef. I övrigt blev parti-styrelsemötet, enligt Lagers anteckningar, ”en rätt trist tillställning”. Han förklarade varför:

Debatten inleddes av Nils Holmberg som helt och energiskt, ivrigt och dumt, hävdade att partiet gjort försök att revidera marxismen-leninismen under åren 1944-1948. [...] Den villighet med vilken Kempe, Henning Nilsson och Tyrell knöt an till Nils Holmberg ger en antydning om att det var en planlagd aktion för att få partistyrelemötet att syssla med det förgångna.⁶⁸

Vad gällde debatten? Det var i princip samma motsättningar som redan präglade partiet under hela efterkrigstiden. Det fanns emellertid nya viktiga inslag: Det var å ena sidan skärpan i debatten, att oppositionen uppträdde med större självförtroende och utan taktiska hänsyn. Det andra var att de flesta som försvarade den förda politiken bara gjorde det halvhjärtat, argumenterade taktiskt, det vill säga, de omgärdade sitt försvar med många eftergifter, inskränkningar och relativismer. Styrkeförhållandena inom partiet höll på att förändras. Den primära orsaken var naturligtvis den ovan beskrivna antikommunismen, men dess verkan utifrån förstärktes genom denna själsfrände i det egna lägret: Kominform. Dess ande svävade över partistyrelemötet i oktober 1949 och alla debattörer måste på ett eller annat sätt, uttalat eller ej, förhålla sig till Kominforms resolutioner — framför allt till resolutionen ”om läget i Jugoslaviens kommunistiska parti”. Innan jag refererar debatten på partistyrelemötet är det därför nödvändigt att kort skissera bakgrunden och syftet med nämnda resolution om Jugoslavien.

Den folkdemokratiska vägen, som hade utstakats i slutskedet av andra världskriget, innebar ett erkännande av olika nationella, från den sovjetiska modellen avvikande vägar till socialism. Stalin hade i augusti 1946 sanktionerat en viss pluralism i denna fråga. Men Kominforms bildande ett år senare markerade en avgörande vändpunkt. Dess syfte var inte bara att homogenisera och likrikta partierna i den sovjetiska maktsfären utan också att förenhetliga hela den kommunistiska rörelsens teoretiska grundvalar. De olika nationella vägarna avlöstes åter av proletariats diktatur och av anammandet av den sovjetiska modellen.

Den sovjetisk-jugoslaviska konflikten var i grunden en central beståndsdel av den allmänna strävan att underkasta kommunistpartierna i folkdemokratierna det sovjetiska partiets diktat. På Stalins order höll Kominform ett extramöte i slutet av juni 1948 som fördömde den jugoslaviska partiledningens antimarxistiska, sovjetfientliga politik och uteslöt partiet ur Kominform. Tito anklagades för ”bucharinism” och framför allt för ”trotskism”, den stalinistiska vokabulärens värsta fördömanden. Men Tito kröp inte till korset och blev därmed Stalins fiende nr 1. ”Titoism” ersatte nu i den stalinistiska liturgin ”trotskism” som Ondskans inkarnation. ”De östeuropeiska skådeprocesserna kunde nu ta sin början.”⁶⁹

När svenska kommunistpartiets partistyreelse sammanträdde i oktober 1949 var dess medlemmar bekanta med Kominforms Jugoslaviensresolution. Den hade publicerats året innan i partiets teoretiska organ *Vår Tid*.⁷⁰ Hermansson uppmärksammade under sina knappt två år som *Ny Dags* politiske redaktör resolutionen vid två tillfällen. Första gången var i början av augusti med anledningen av ettårsdagen av resolutionens antagande. I en ledarartikel under rubriken ”Titoklickens förräderi” framhöll han att utvecklingen under det gångna året hade ”bestyrkt riktigheten av de i dokument framställda teserna” och visat att ”Tito och hans klick har sålt Jugoslaviens folk till imperialisterna”. Han fortsatte:

Informationsbyråns resolution [...] har redan varit av en oerhörd betydelse för hela den kommunistiska rörelsen. Den är ett historiskt dokument, som även för framtiden måste grundligt

⁶⁸ PS 14-16/10 1949 och Lagers anteckningsbok, 18/10 1949.

⁶⁹ Hodos 2001, s. 26.

⁷⁰ ”Informationsbyråns resolution om läget i Jugoslaviens kommunistiska parti”, *Vår Tid* 8/1948.

analyseras och diskuteras inom alla kommunistiska partier. Den visar på faran av nationalistiska avvikelser och betydelsen av den proletära internationalismen.⁷¹

Andra gången var i januari året därpå i samband med att Kominforms veckotidning *För varaktig fred, för folkdemokrati!* började utkomma på svenska, vilket Hermansson betecknade som ”en händelse av stor betydelse för den fortsatta mobiliseringen av fredens krafter i vårt land”. Han avslutade ledaren med uppmaningen att det för varje aktiv kommunist borde ”vara en självklar sak att regelbundet studera tidningen”.⁷² Men uppmaningen förklingade i det närmaste ohörd. Som ett talande tecken på det allmänna ointresset kan nämnas att Medelpads kommunistiska partidistrikt med sina knappt tusen medlemmar ett år senare hade exakt tre prenumeranter av detta tråkiga alster.⁷³ Men tidningen studerades säkert mycket noga och med växande belåtenhet av de ledande kamrater som under hela efterkrigstiden kritiserat partiets kurs.

Debatten på partistyrelsemötet i oktober 1949 inleddes av Hagberg med en politisk orientering. Han konstaterade en ”tilltagande upplösningsprocess” i den internationella kapitalistiska ekonomin. I kominformresolutionernas anda och terminologi förutspådde han att kapitalisterna, för att kunna ”vräka över krisbördorna på arbetarklassen [kommer] att brutalisera sin maktutövning. Fascismen återuppstår i gamla och nya former som nästa etapp i 'västdemokratin' avveckling.” Detta leder naturligtvis till ”en stigande motståndsrörelse från arbetarklassens sida”. Men ”Västeuropas arbetarmassor” möter i sina ansträngningar att ”hejda reaktionens försök att med skärpt utplundring, fascism och krig övervältra krisens bördor på dem [...] i socialdemokratien och dess politik det farligaste hindret för att nå framgångar i denna livsviktiga kamp. Endast genom att hög-socialdemokratins inflytande över arbetarmassorna likvideras kan dessa utveckla sin fulla kraft mot kapitalismens hungeroffensiv.” Men trots allt detta: Globalt sett gick utvecklingen obönhörligen socialismens och kommunismens väg. Hagberg framhävde tillkomsten av Folkrepubliken Kina som ”en väldig förstärkning av det fredsfrämjande, antiimperialistiska lägret. Det betyder inte bara att en fjärdedel av mänskligheten nu slagit in på socialismens väg, det betyder även mäktiga impulser för de övriga kolonialfolkens frigörelsekamp. Så har redan den kommunistiska världsrörelsens fana lett många folk till seger över sina förtryckare.” Det är just för att hejda denna frammarsch som imperialismen siktar på det tredje världskriget. Och i tvåläger-teorins anda sammanfattar Hagberg:

Alla de som vill krig är Sovjetunionens fiender. Alla de som vill fred måste kämpa för vänskap med Sovjetunionen. Den som ställer sig fientlig mot det demokratiska och antiimperialistiska lägret, vars ledare är Sovjetunionen, hjälper imperialisterna och demokratins dödsfiender, de understöder krigets krafter.⁷⁴

Hagberg glömde inte att beröra Kominforms resolution om Jugoslavien. Han förklarade att den just avslutade Rajkprocessen i Ungern avslöjat ”tillfullo hur fullständigt titoklickens förräderi var”.⁷⁵ Dessa antydningar fylldes sedan ut av Knut Olsson som i september hade rest ned till Budapest för att övervara processen. Tre av de åtalade, László Rajk, Tibor Szönyi och András Szlai, dömdes till döden och hängdes den 15 oktober 1949, just under detta partistyrelsemöte. På arbetsutskottets uppdrag rapporterade Olsson nu om ”Rajkprocessen och dess lärdomar”. Det rådde enligt honom ”ingen som helst tvekan om anklagelsernas riktighet”. Processen hade visat att den huvudanklagade Rajk, tidigare partisekreterare, inrikes- och utrikesminister, ”i själva verket varit polisagent oavbrutet ända sen 1931, hemma och i Spanien under inbördeskriget”. Det var i spanska interneringsläger han ”kom i kontakt med

⁷¹ [Hermansson], ”Titoklickens förräderi”, *Ny Dag* 1/8 1949.

⁷² . [Hermansson], ”Informationsbyråns tidning på svenska”, *Ny Dag* 7/1 1950.

⁷³ Se AU-möte 29/3 1951.

⁷⁴ PS 14/10 1949.

⁷⁵ Om Rajkprocessen se Hodos 2001, kap 4-6.

jugoslaverna, en grupp på 150 män, som alla var trotskister”. Genom processen, förklarade Olsson, hade Titoregimens karaktär ”kommit i ny belysning”. Det var nu nödvändigt ”att bland arbetarna verkligen klara ut Titoregimens karaktär av fascistisk agentur åt västmakt-imperialismen”. Men det rådde ”säkerligen oklarhet härom också i vårt parti. Ännu är många påverkade av den borgerlig-socialdemokratiska pressens försök att framställa Titoisterna som representanter för en 'nationell kommunistisk linje.” Sedan förkunnade han det som måste betecknas som huvudbudskapet till all världens kommunister bakom Rajkprocessen och de följande skådeprocesserna i folkdemokratierna:

I detta sammanhang har vi anledning klargöra sanningen i orden att det icke kan finnas någon socialism i motsättning till Sovjetunionen, att ställningstagandet till Sovjetunionen är den stora vattendelaren för varje socialistisk människa.

Hagbergs orientering förtydligar den slående förändring som skett i kommunisternas uppfattning av det allmänpolitiska läget — framför allt i Europa — jämfört med endast tre år tidigare, 1946, då partikongressen fylld av framtidsoptimism antog Linderots demokratiska och Hermanssons ekonomiska handlingsprogram som konkretiseringar av den fredliga, svenska vägen till socialism. I stället för den då hägrande socialismen hotade nu en ny fascism och ett nytt världskrig. Och till råga på allt visade sig de kommunistiska partierna infiltrerade av antisovjetiska, imperialistiska och fascistiska skadegörare. Det var denna allmänpolitiska orientering — ett kombinerat resultat av den tilltagande antikommunismen och av Kominform alarmistiska resolutioner — som angav den allmänna tonen på partistyrelsemötet.

Debatten om partiets efterkrigstaktik och -politik inleddes av göteborgaren Nils Holmberg. Han kritiserade inte den fredliga vägens taktik i sig utan att partiet hade förklarat ”att denna fredliga utveckling till socialismen var möjlig även här i Sverige”.⁷⁶ För det andra och ännu skarpare angrep han att partiet proklamerat ”en svensk väg” till socialism som skulle bygga på de båda arbetarpartiernas gemensamma förverkligande av arbetarrörelsens efterkrigsprogram i förbund med delar av mellanskikten. När man nu granskar denna taktik är det första som faller i ögonen, framhöll han, ”att det aldrig funnits och icke heller f.n. finns möjligheter för en fredlig utveckling till socialism i Sverige. Det fanns förutsättningar för en sådan utveckling i vissa länder, där det förelåg alldeles speciella betingelser.” Det var endast i folkdemokratierna sådana betingelser förelåg. Han refererade de slutsatser som hade formulerats och propagerats i Kominforms resolutioner: 1) Röda armén hade befriat dessa länder från fascismens ok och samtidigt förjagat stora delar av den gamla makteliten; 2) den höll dessa länder ockuperade, vilket underlättade konsolideringen av de folkdemokratiska regimerna och 3) Sovjetunionen skyddade dessa regimer mot ”den engelsk-amerikanska imperialismens alla intriger”. Stödjande sig på kominformresolutionerna kunde han sammanfattningsvis understryka att partiets taktik baserade sig på en ”undervärdering av Sovjetunionens roll och betydelse”. Att misstagen inte rättades till i tid berodde enligt honom på att vissa kamrater i partiledningen menade att Kominforms Jugoslavien-resolution ”var en tvist mellan Kominform och JKP till vilken vi kunde ställa oss neutrala”.

Efter några instämmande inlägg vände sig Helmer Persson som förste opponent mot Holmbergs uppfattning att den fredliga utvecklingen skulle ha dominerat partiets politik. Det är tvärtom så, slog Persson fast, att det är ”ytterst få fall som vi i partidokument talat om en fredlig utveckling till socialismen. Och när vi talat därom så har vi gjort det ur taktisk synpunkt för att underlätta för de socialdemokratiska arbetarna att marschera med oss.” I likhet med Persson framhöll även Knut Bäckström att den ”taktiska linje vi då hade var avsedd att bredda partiets bas och underlätta för socialdemokratiska arbetare att gå över till vårt parti”. Gustav Johansson menade att det inte var fel att partiet vid krigsslutet talade om möjligheten av en fredlig väg till socialismen, eftersom det då rådde ”speciella förhållanden.

⁷⁶ PS 14-16/10 1949 (understrykning i originalet).

Arbetarklassen var den ledande i flertalet länder, en förutsättning som skapats av Röda Armén. Det var riktigt då. Men vi nådde inte längre än Röda Armén hade marscherat.” Felet som partiet gjorde var att sedan fortsätta ”en politik, vars förutsättningar försvunnit”.

Hagberg försvarade ”huvudlinjen i vår efterkrigspolitik” med hänvisning till att den var ”utan några formella beslut — och därför att valet bara stod om samarbete på framstegets eller reaktionens linje — synkroniserad med den kommunistiska världsrörelsens efterkrigspolitik”. Den var i samma mening synkroniserad med Sovjetunionens politik för samarbete med de allierade.

Den ende som försökte sig på ett principiellt försvar av den fredliga vägens taktik var Hermansson. Den kritik som framfördes av Nils Holmberg med flera, betonade han i sitt inlägg, ”gäller grundvalarna för vårt partis taktik under de första efterkrigsåren. Dessa kamrater menar att vår taktik under denna tid var i grunden felaktig. Jag för min del är icke enig med denna uppfattning. Jag tror att vårt partis taktik under denna tid varit i sina grundvalar riktig.” Han medgav samtidigt att det självfallet begåtts misstag vid den konkreta utformningen av denna taktik — bland annat av honom själv. Han nämnde som exempel att hans tal om den ekonomiska politiken på kongressen 1946 ”var mekaniskt till hela sin uppläggning och innehåller vissa formuleringar som jag nu begriper inte är riktiga. [...] Men dessa felaktigheter vid den konkreta utformningen av vår taktik vid propagandan för vår linje berättigar oss, såvitt jag kan förstå, inte till att kassera taktiken som sådan.” De kamrater som menar att det var oriktigt att ansluta sig till efterkrigsprogrammet borde ”klarlägga vilken taktisk huvudlinje vi skulle ha följt under dessa år. Något alternativ har såvitt jag vet aldrig tidigare ställts och har heller icke ställts nu under debatten.”

Nu gällde det enligt honom att utforma en ny taktik som tog hänsyn till de betingelser som det kalla kriget skapat. Med ett känt uttryck av Stalin påpekade han att taktiken ”måste växla med revolutionens ebb och flod”. Kampen för fred och för nationellt oberoende mot de amerikanska imperialisterna och deras lakejer var nu huvudfrågan i politiken. Men denna kamp får inte föras abstrakt. Som allt viktigare moment i denna huvuduppgift framträder ”kampen för arbetarklassens levnadsstandard, mot kapitalisternas och deras lakejers försök att på olika vägar skära ned levnadsstandarden”. Men han vände sig samtidigt mot Hagberg och andra talare som betraktade en tilltagande ekonomisk kris som ett faktum. Han ansåg det därför nödvändigt att ”påtala en tendens att vid utformningen av vår politik och våra paroller föregripa utvecklingen. Exempel: man ställer redan nu parollen om kamp mot en akut ekonomisk kris, mot massarbetslöshet, mot försämring av lönesatserna.” Han vände sig även mot en annan allmänt utbredd tendens i partiet som kom till uttryck på detta styrelsemöte. Det var tendensen

att passivt vänta på krig och kriser, eftersom sådana i vår teori förklaras vara oundvikliga så länge kapitalismen har en dominerande ställning. Partiets kamp nu anses vara hopplös. Först om vi får krig eller kris kan det bli ett revolutionärt uppsving. Sådana stämningar finns säkerligen på sina håll. Det är av vikt att hålla klart för sig att kapitalismens utveckling under perioden av kapitalismens allmänna kris icke förlöper efter något mönster från tidigare perioder.

I ett litet land som Sverige, framhöll han, ”kan också en statlig politik göra en hel del för att medelst statliga och kommunala arbeten hålla arbetslösheten nere”. Sådana omständigheter gör att ”vi måste vara synnerligen noggranna i vår analys av läget och i utformningen av vår politik, så att vi verkligen förmår bemästra svåra situationer som kan komma att uppstå”.

Partiet måste enligt Hermansson göra allt för att ”hindra utbrottet av ett nytt världskrig” och för att ”hindra en lösning på vanligt sätt av kapitalismens svårigheter, dvs. med arbetslöshet och lönedepression. Dessa uppgifter är nu de väsentliga i klasskampen. Det är däremot självklart ingen linje för en revolutionär att passivt vänta på krig och kris.”

En annan tendens i partiet som också måste bekämpas är tendensen att isolera partiet,

att medvetet eller omedvetet skära av dess kontakter med andra partier och andra folkgrupper. [...] Många kamrater vill mera betona vad som skiljer oss från de övriga partierna, vill slå vakt om vår marxistisk-leninistiska teori och vill bolsjevisera vårt parti. Detta är helt riktiga och nödvändiga strävanden, men de får icke leda till en isolering av vårt parti, till att vårt parti avgränsar sig från massorna och förlorar tänkbara bundsförvanter.

Det senare är särskilt viktigt i fredskampen. Här kan det inte vara fråga om den politiska skiljelinje som Hagberg dragit upp i sin inledning: ”Alla de som vill fred måste kämpa för vänskap med Sovjetunionen.” Fritjof Lager hade redan i sitt inlägg vänt sig mot en sådan snäv definition av möjliga bundsförvanter: ”Vi kan i kampen för freden ta med även de som inte är vänner till Sovjetunionen, ty det finns i detta land tyvärr ännu en hel hop människor som ännu inte kan se sammanhanget mellan socialism och fred men som ändå ärligt vill arbeta för freden. Dem har vi inte råd att undvara.” Denna uppfattning delades av Hermansson som ansåg att ”fredsfronten måste vara den bredast möjliga”.

Nils Holmberg fick tillfälle till en replik. Han upprepade sin kritik att teorin om den fredliga utvecklingen var felaktig eftersom den ”byggde på felaktig eller otillräcklig analys”. Denna teori var just en teori och inte, ”som en hel del kamrater, bland dem Lager”, menade endast en taktik med begränsad räckvidd eller ett taktiskt spel. Detta bekräftades enligt Holmberg av ”Hermansson, som till skillnad från Lager menar att det här rör sig om själva grundvalen för vår taktik”. Hermansson blev nu den egentliga måltavlan. Kanske var det snarare så att den partiinterna oppositionen sköt sig in på ideologen Hermansson men att man främst ville träffa partiets starke man Lager. Holmberg tillbakavisade Hermanssons förklaring att det endast var i fråga om taktikens utformning som fel begåtts. Det var själva taktikens förutsättning, ”värderingen att möjligheter till en fredlig utveckling till socialism förelåg”, som var felaktig.

Han ville ”än en gång särskilt för dem som säger att i allt vad Holmberg talar om är intet nytt” erinra om Kominforms konstaterande att den fredliga utvecklingen varit möjlig endast under de ovan nämnda tre betingelserna, det vill säga, tack vare de förutsättningar som skapats av Sovjetunionen och Röda armén. Han tillfogade nu att han inte trodde att Kominform ”slagit fast detta endast för egen del utan man har också gjort det med hänsyn till andra kommunistiska partier. Jag tror att man bl.a. gjort det med hänsyn till vårt parti [...] för att hjälpa oss.” Partiets tveksamhet att tillägna sig resolutionens lärdom hade enligt Holmberg ”sin rot i den säkert omedvetna men enligt min mening nationalistiska uppfattning, som uttryckte sig i tron på fredlig utveckling till socialismen som vi och det arbetande folket här kunde klara på egen hand utan Sovjetunionens stöd”.

Holmberg visste naturligtvis att hans och andras motstånd mot partiets efterkrigspolitik nu genom Kominform fått en *ex cathedra* sanktionering. Och det var samtidigt detta som gjorde det så svårt för Hermansson och andra att offensivt försvara den politik, som de fortfarande var övertygade om var den enda rätta för de förhållanden som rådde i Sverige. De visste, eller anade åtminstone, att de försvarade sina positioner inte bara mot den inre partioppositionen utan även mot Kominform och därmed i slutändan mot Moskva och Stalin.

Detta dilemma ledde för Hermansson — vars partiuppfattning förespråkade öppna diskussioner i partiet, men krävde enhetligt uppträdande utåt även av den som hade avvikande uppfattningar — till en 'personlighetsklyvning' eller mindre dramatiskt uttryckt: Han spelade två roller. Som politisk redaktör för partiets centralorgan och i andra offentliga framträdanden propagerade han mer eller mindre troget partilinjens i kominformistisk retorik, men som aktör i partiledningen och som debattör i den inre partistriden kämpade han fortfarande för sina övertygelser och för sin intellektuella integritet.

Partistyrelsemötet i oktober 1949 utgjorde bara inledningen till vad som kan betecknas som ett harmlöst svenskt eko av de stalinistiska häxprocesser som sedan slutet av 1940-talet svepte över folkdemokratierna. Efter debattens slut ansåg den nyvalde tillförordnade

partiordföranden Hagberg det visserligen icke vara fel ”av tvivlande och oroliga kamrater att i partiledningen framföra sina tvivel och sin oro” men det var enligt honom ”ett avgörande fel [...] om tvivel, oro och osäkerhet fortplantas ute i partiet”. Han ansåg det vara ”ett partis största skada om partiledningens auktoritet undergrävdes”. Därför var det dags att ”dra ett streck över det förgångna, sluta samman leden, slå vakt om partiets politik och dess ledning, vårda partiets enhet och vår enighet om politiken som vår dyrbaraste skatt”.

Hagbergs bolsjevikiska standardrekommendation dög emellertid inte denna gång. Motsättningar var för stora och de hade blivit ytterligare infekterade därigenom att de nu inte längre gällde enbart taktiska frågor för det egna partiet. Genom Stalins och Kominforms förkastelse över den fredliga och nationella vägen till socialism gällde striden ingenting mindre än det mest väsentliga, det yttersta av alla ställningstaganden: för eller emot Sovjetunionen. Därför tvingades partisekreteraren Lager föreslå ”att några kamrater — i en kommitté eller en kommission — får till uppgift att intill nästa partikongress analysera och vetenskapligt undersöka vår politik och taktik under denna period, och då deras resultat föreligger ta upp en klarläggande debatt — var det fråga om en revision av marxismen eller ett försök till ett långtgående praktiserande av enhetsfronttaktiken”. Partistyrelsen utsåg därefter ”en kommission på fem kamrater, som till nästa partistyrrelsemöte, eller om detta inte visar sig möjligt, till nästa partikongress föranstaltar om och förelägger en grundlig redogörelse och teoretisk värdering angående partiets politik under efterkrigsåren”. Till kommissionsmedlemmar utsågs representanter från båda riktningar: Hagberg, Holmberg, Set Persson, Rodny Öhman och Knut Bäckström som sekreterare.

Medan det svenska partiets kommission satte igång sin undersökning fick Hermansson tillfälle att bevittna avgörandet i en norsk variant av de stalinistiska häxprocesserna. I februari 1950 reste han tillsammans med Hagberg till Oslo för att bevista det norska kommunistpartiets kongress. Uppgörelsen i det norska partiet inleddes av partistyrelsemedlemmen Johan Strand Johansen tio dagar efter partiets svåra nederlag i stortingsvalet 1949. Han gick till våldsamt angrepp mot partiets tidigare generalsekreterare Peder Furubotn och hans anhängare. Förutom att beskyllas för att ha skapat ett fraktionellt ”annet centrum” anklagades de för politisk-ideologiska avvikelser: De hade ersatt partiets riktiga politik med ”sin falska, högeropportunistiska, trotskistiska, partifientliga politik”; de hade ersatt klasskampen med ”borgerlig nationalism”; de representerade därmed samma linje som hade fört Tito ”in i imperialismens och krigets läger”.⁷⁷

Johansen var inte okänd för Hermansson. I januari 1949 hade de båda tillsammans tagit färjan från Trelleborg till Sassnitz för att gästa det östtyska Socialistiska Enhetspartiets (SED) partikonferens i Berlin. Något konferensbesök blev det dock inte. De informerades om att konferensen fick uppskjutas på grund av partiordföranden Piecks sjukdom. I sina *Minnen* berättar Hermansson att Johansen, som suttit i tyskt koncentrationsläger, ”nu sprang ute hela nätterna för att undersöka om tyskarna verkligen var sådana som han mött dem i lägerbevakningen. Han kom hem till vårt gemensamma hotellrum med de mest säregna figurer. Något slutgiltigt svar på sin fråga fann han aldrig i livet, som slutade tragiskt.”⁷⁸ Det var alltså denne Hermanssons reskamrat som var en av de centrala aktörerna i den norska partistriden. Enligt den norske historikern Terje Halvorsen ”bör det understrykas att Strand Johansens nervsammanbrott, som kom att sätta sin prägel på 'oppgjøret', utan tvivel också måste hänföras till den ovanligt starka belastning han fick stå ut med under kriget. Medan han själv satt flera år i ett tyskt koncentrationsläger, omkom hans hustru i ett annat.”⁷⁹

Vad handlade striden i det norska partiet om? Som i det svenska partiet riktade oppositionen,

⁷⁷ Se Halvorsen 1981, s. 23.

⁷⁸ Hermansson 1993, s. 172.

⁷⁹ Halvorsen 1981, s. 225.

Løvlien-flygeln, kritikens fokus mot ”generallinjen” under efterkrigstiden. Det gällde teorin om den fredliga övergången till socialismen, om statens ändrade klasskaraktär och om ställningen som ickeoppositionsparti. Det kritiserades bland annat att partiet ställt sig i spetsen för produktionsökningen, det vill säga för att ”utvidga arbetsköparnas produktionsapparat”. Det var Furubotn själv som utarbetat teorin om produktionsutskott som ”organ för den ekonomiska demokratin”. Uppgårelsen framställdes också som en kamp mellan de som ville bevara partiets karaktär som ett arbetarklassparti och ”småborgerliga intellektuella”. Så titulerades Furubotn-anhängare till exempel som ”högskoleutbildade kritiker”, ”småborgerliga hysteriker”, ”våra intellektuella bråkmakare” eller som sådana individer som kunde ”läsa Marx på originalspråk”. Enligt Løvlien-flygeln var det också ”partimedlemmarna från arbetsplatserna, från arbetarklassen” som hade krävt ”oppjøret”. Så blev ”oppjøret” i Løvlien-flygelns version, framhäver Halvorsen, ”proletärernas uppgörelsen med småborgerliga (läs: främmande) element”.⁸⁰

Efter hemkomsten från Oslo karakteriserade Hermansson i *Ny Dag* 'oppjøret' som en avgörande seger för det norska broderpartiet ”i kampen för att ur sina led rensa ut fraktionsmakare och partifiender”. Den ”enhetliga och entusiastiska partikongressen” fördömde ”det andra centrums verksamhet och stadfäste uteslutningen av 22 namngivna medlemmar av detta centrum, däribland Peder Furubotn, Roald Halvorsen och Arvid Hansen”. Därmed hade partiet ”ur sina led rensat ut ett knippe partifiender, som genom sin verksamhet sökt att ödelägga partiet och föra det bort från marxismen-leninismen”. I vissa frågor, betonade Hermansson, hade ”Furubotnklickens förfäktat uppfattningar, som är en direkt parallell till de som företrädes av Titoklickens i Jugoslavien”.⁸¹

Frågan är om Hermansson verkligen hade förstått vad den norska partistriden egentligen handlade om. De teoretiska och politiska avvikelser som ”Furubotnklickens” beskylldes för och som av honom sades vara en ”direkt parallell till de som företrädes av Titoklickens” var nämligen i allt väsentligt samma uppfattningar som företräddes av honom själv och som han anklagades för i den egna partistriden. Hade han varit kamrat i det norska partiet hade han helt säkert räknats till en av ”Furubotnklickens” främsta företrädare. Det skulle det följande ”oppjøret” på svenska visa.

Efter ett års utredning av det svenska partiets efterkrigspolitik måste Hagberg i oktober 1950 informera partistyrelsen om att kommissionen icke har ”sett sig i stånd att framlägga ett gemensamt dokument om de frågor varom meningsskiljaktigheter yppats”. Set Persson anförde ”en regelrätt reservation” mot kommissionsmajoritetens beslut att inte redovisa sitt arbetsresultat. Det var enligt Persson ”verkligen första gången under snart 30 år i partiet”, som han formellt reserverat sig mot ett beslut.⁸² Den enda kvarlevan av kommissionens arbete är ett handskrivet längre utkast författat av Knut Bäckström. Han riktar den hårdaste kritiken inte mot Holmberg eller Set Persson utan mot Lager och speciellt mot olika uttalanden av Hermansson — medan tillförordnade ordföranden Hagberg förskonades helt.⁸³ Eftersom Bäckströms kritik är av samma innehåll och karaktär som den som riktades mot Hermansson på partistyrelsemötet behöver jag inte gå in på den.

Debatten på mötet inleddes av Nils Holmberg. Han upprepade sin uppfattning att partiets misslyckande bottnade i den alltsedan de sista krigsåren företrädda uppfattningen om möjligheten för ”en fredlig utveckling till socialism i Sverige inom det borgerliga samhällets ram”. Detta fredliga perspektiv kom ”särskilt utpräglat” till uttryck ”i det referat, som behandlade vårt ekonomiska handlingsprogram och som ju också blev ett utav kongressens dokument”, det vill säga det referat som Hermansson höll på kongressen 1946. Även i Hermanssons

⁸⁰ För en utförlig redogörelse se Halvorsen 1981.

⁸¹ [Hermansson], ”Norges kommunister”, *Ny Dag* 24/2 1950.

⁸² PS-möte 28-30/10 1950.

⁸³ Knut Bäckströms personarkiv, Arab.

broschyr *Vår väg till socialismen*, betonade Holmberg, ”sågs med all önskvärd tydlighet att partiet verkligen hade en fredlig övergång till socialismen i Sverge såsom perspektiv, och att det ställde uppgifter i samband därmed”. Han avslutade med den retoriska frågan:

Men vad är det nu för fel med det då? Ja bara det, att den av partiet företrädde uppfattningen, såvitt som jag kan döma, är oförenlig med marxismen-leninismens uppfattning. Stalin skriver i sin artikel till leninismens frågor: 'Kan man utföra en så djupgående omgestaltning ... utan en våldsam revolution, utan proletariats diktatur? Naturligtvis inte. ...'

I *Vår väg till socialismen* hade Hermansson instämmande citerat ett längre stycke ur Sven Linderots tal i remissdebatten vid höstriksdagen 1946, där denne inte bara argumenterat för en fredlig utan även för ”en svensk väg till socialismen”.⁸⁴ Set Persson angrep i sitt inlägg Linderots tal om en svensk väg och han valde att underbygga sitt fördömande av en sådan nationalistisk förvillelse med ”vad Kommunistiska informationsbyrån haft att säga oss, just oss, vi som ansett oss kunna ernå socialismen utan proletariats diktatur genom att vandra på våra särskilda speciella vägar”.

Ett isolerat angrepp av Set Persson hade Linderot, som efter sin långa sjukdom släpat sig till detta viktiga partistyrelsemöte, lätt kunnat avvärja. Men denna gång hade Persson och även Holmberg backat upp sitt angrepp mot partiordföranden med Stalins och Kominforms *ex cathedra*-förkunnelse. Linderot inledde sitt inlägg med den av Kominform krävda reverens till den proletära internationalismen och därmed också till Sovjetunionen: ”I ett marxistiskt parti måste ju den proletära internationalismen vara en Princip. Därav följer att solidaritet med det första socialistiska landet, Sovjetunionen, är en oeftergivlig ståndpunkt.” Det svenska partiet har genom hela sin historia följt ”denna grundläggande princip”. Efter denna bugning inledde han ett halvhjärtat försvar av den fredliga vägen genom att påpeka att partiet alltid varit medvetet om ”att 'fredlig övergång' till socialismen icke kunde ske utan 'hård maktkamp mellan klasserna’”. Och som de flesta andra 'försvararna' av partiets efterkrigspolitik relativiserade även han den fredliga vägens innebörd: ”Den 'fredliga vägen' har ställts betingat, som en taktisk fråga, och aldrig haft den principiella innebörd som bl.a. kamrat Nils Holmberg har velat ge den”. Den har således ”icke varit grundläggande för partiets politiska huvudlinje”. Frågeställningen ”fredlig väg” var enligt Linderot i själva verket ”endast en, i partiets politik underordnad detalj, av den stora frågan att utveckla en enhetsfronttaktik i avsikt att, som Senander sa, 'bryta in' bland de socialdemokratiska massorna”.

Sedan kom han in på den — med tanke på Kominforms teoretiska och skådeprocessernas existentiella anklagelser — allvarigare frågan om de olika nationella vägarna. Beträffande ”frågan om 'en svensk väg' till socialismen” förklarade Linderot sig själv vara ”den nästan ensam ansvariga, då jag formulerat denna 'väg' i ett riksdagstal, som inte tidigare var diskuterat och” — tillfogade han ursäktande — ”som också hölls utan koncept”. Som ett eko av Kominforms fördömanden drog han följande slutsats: ”Om vi hade fortsatt på denna 'svenska väg' till socialismen skulle det ha inneburit större faror än de olika formuleringar som har gjorts om den fredliga vägen.” I formuleringen 'svensk väg' låg nämligen ”en fara för principiella avvikelser från den proletära internationalismen, en fara för utglidning i nationalism”.

Det var en upprörd Hermansson som grep in i debatten. Han började sitt inlägg med att protestera ”mot beslutet om tidsbegränsning, speciellt som presidiet fifflat med talarlistan och satt mej på en annan plats än jag skulle haft. Jag tycker det är helt oriktigt att en del kamrater, som gör inlägg i debatten, skall få upptaga två timmar och mer av partistyrelsens tid, medan andra kamrater bara får tio minuter till sitt förfogande.” Hans upprördhet speglade den allmänna stämningen inte bara på detta partistyrelsemöte utan även generellt i partiledningen. Linderot talade om en ”dålig atmosfär” i partiledningen och att det fanns ”en viss känsla av personliga motsättningar och politisk misstro mellan kamraterna inom den högsta partiled-

⁸⁴ Se förra kapitlet, avsnittet ”Kampen om partiets väg”.

ningen". Han tog själv på sig en del av ansvaret, "då jag, när min ohälsa var i bottenläge, hyste stark irritation och misstro till allt och alla". Men det var väl snarare hans ställföreträdare Hagberg som inte klarade av sin roll som sammanhållande kraft utan tvärtom verkade polariserande.

Hermansson betecknade det som "oriktigt och skadligt för vårt parti" att vilja "förkasta partiets grundlinje under perioden 1944 till 1948". Som ende ledamot av partiets arbetsutskott försvarade han denna grundlinje som "riktig och korrekt". Han lämnade försvarspositionen och kritiserade istället de kamrater "som kämpat och kämpar mot denna grundlinje". Han angrep Holmbergs påstående att han på kongressen 1946 och i broschyren *Vår väg till socialismen* skulle ha talat "om möjligheten att inom den borgerliga demokratins ram genomföra en fredlig övergång till socialismen". Han vände sig mot dennes och andras metod att "lösrycka citat" i stället för att "ärligt ge en framställning av den ståndpunkt som har utvecklats". Han citerade ur nämnda broschyr: "Uppgiften för arbetarklassen, i förbund med övriga utsugna och utplundrade klasser, är alltså att erövra den politiska makten och skapa sin egen demokratiska stat för att upprätta en socialistisk samhällsordning. Detta är innehållet i begreppet övergång till socialism." På ett annat ställe i broschyren hade han skrivit att fredlig övergång till socialismen, "liksom varje form av övergång till socialism, förutsätter att arbetarklassen erövrar den politiska makten och skapar sin egen demokratiska stat. Denna är alltså något helt annat än den reformistiska teorins långsamma inväxande, vilken förutsätter passivitet från arbetarklassens sida, en väg efter vilken man överhuvud taget icke kan nå socialismen?" Denna väg, förtydligade han nu, innebär ingalunda, som Holmberg och Set Persson velat påstå, att den revolutionära arbetarrörelsen ställer klasskampen på 'avskrivning' och börjar idka klassamarbete med monopolkapitalet. "Denna möjlighet", stod det i fetstil i broschyren, "medför tvärtom konsekvensen att kampen mot monopolkapitalet, liksom kampen om inflytande i statsapparaten, ställs som en konkret uppgift på den gällande dagordningen".

Hermansson vände sig sedan mot Set Perssons uppfattning att partiet under efterkrigsåren hade svikit marxism-leninismens teori "därutinnan att vi hade förkastat proletariats diktatur som en nödvändig etapp på vägen till socialismen. Detta är, med förlov sagt, en karikatyr och en vanställning av partiets linje." Frågan gällde enligt Hermansson "icke frågan om proletariats diktatur eller ej. Det gäller frågan om hur man skall komma till proletariats diktatur, om inbördeskrig är nödvändigt eller kan undgås."

Efter detta principiella försvar av partiets grundlinje övergick Hermansson "till de huvudfrågor som står för vårt parti och som borde ha diskuterats mera på partistyrelsemötet". Hans förslag byggde vidare på denna hårt kritiserade grundlinje: "Det är hur vi skall bättre kunna kämpa för freden, för högre levnadsstandard, för försvar och utvidgning av demokratin och hur en verklig kampenhet skall kunna skapas, inte bara inom arbetarklassen, utan bland hela det arbetande folket, mellan arbetare, bönder och arbetande mellanskikt."

Efter den långa, infekterade debatten pustade Hagberg ut: "Ja, det är så med mig att jag är så trött att jag knappt kan hålla mun öppen och jag antar att det är på samma sätt med er alle-sammans efter dessa pressade dagar." Han erkände att det inte såg "alltför bra ut när vi kom till det här partistyrelsemötet" och att han verkligen var "lite modlös" inför uppgiften att komma fram till "en enhetlig linje när det gäller värderingen av vår tidigare politik". Partistyrelsen antog visserligen enhälligt en resolution i vilken det fastställdes "att enhet i de väsentliga frågorna varit och är för handen", men samtidigt konstaterades "att ifråga om 'den fredliga vägen' enskilda kamrater gjort oriktiga uttalanden, vilka även kommit till uttryck i officiella partibeslut". Det är väl inte en alltför djärv gissning att det var Linderot, Lager och — inte minst — Hermansson som åsyftades med dessa "enskilda kamrater". Det slogs fast att det var "en stor brist i partiet att de fel som begicks inte omedelbart korrigerades".

Sammanfattningsvis drogs den avgörande slutsatsen att det under efterkrigstiden inte förelåg betingelser ”för att Sverige skulle kunna bli ett av de undantagsfall då proletarietets diktatur kan uppstå på fredlig väg”.⁸⁵ Resolutionen innebar med andra ord ett i det närmaste fullständigt nederlag för Hermanssons uppfattningar. Genom denna självkritiska resolution, framhäver hans vän Zennström i sina memoarer, ”fortsatte partistyrelsen att gissla sig själv med stereotypa självanklagelser”. Han betraktar partiledningens ”självkritik” från styrelsemötet hösten 1948 tills denna resolution ”som akter av självförnedring”.⁸⁶

Den hårda och infekterade debatten i partistyrelsen i oktober 1950 utgjorde en kulminationspunkt i de interna stridigheterna men inte någon slutpunkt. Det pågick en permanent uppsplitande debatt fram till kongressen 1953.

Den första resan till det förlovade landet

Omedelbart efter partistyrelsemötet i oktober 1950 lämnade Hermansson sin post som redaktionschef för *Ny Dag*. Han efterträddes av Knut Olsson, som hade diskuterats som ett alternativ redan vid Hermanssons tillträde två år tidigare. Chefsbytet tycks emellertid inte ha haft politiska orsaker, vilket bekräftas av att det var Hermansson själv som hade dragit upp de nya riktlinjerna för *Ny Dags* redigering och som godkändes av arbetsutskottet i samband med Olssons utnämning.⁸⁷ Det var visserligen inte ovanligt i den kommunistiska rörelsen att kamouflera politiskt eller maktpolitiskt motiverade personrockader med den officiella benämningen 'hälsoskäl'. Men i det här fallet stämde det faktiskt: Hermansson hade blivit smittad av Hepatit A och tvingades ligga sex veckor på Epidemiska sjukhuset vid Roslagstull.⁸⁸

Med kunskap om inkubationstiden kunde han räkna ut att smittkällan måste ha funnits på en druvklase som han hade inhandlat utanför en flygplats i sovjetrepubliken Georgien. Det var hans första resa till Sovjetunionen. Som ersättare för en kamrat som fått förhinder utsågs Hermansson av partiets arbetsutskott att ingå i den kulturdelegation som på inbjudan av det sovjetiska Sällskapet för kulturella förbindelser med utlandet (VOKS) under två veckor i månadsskiftet september/oktober 1950 besökte Leningrad, Moskva och Kaukasien. Som partiledningens representant skulle han nog vara en slags Anstandsdame eller politisk-ideologisk överrock för sina medresenärer. Vem vet vilka fadäser dessa odisciplinerade och frispråkiga intellektuella skulle kunna ställa till med — till exempel efter inmundigandet av alltför stora mängder grusinskt rödvin?! Kulturdelegationen bestod av läkarna Nils Silfverskiöld, Gunnar Inghe, Gustav Jonsson (senare känd som ”Skå-Gustav”), vetenskapsmännen Lars Ehrenberg och Gunnar Jacobsson, kulturarbetarna Tage Aurell, Uno Vallman och Torvald Åkesson, Stadionchefen Tage Ericson och ABF:s studierektor Gunnar Hirdman.⁸⁹

Kulturdelegationens socialdemokratiska sovjetresenärer, som Gunnar Hirdman, hade efter hemkomsten utsatts för hårda angrepp.⁹⁰ Hirdman hade i ett uttalande för Moskvaradion

⁸⁵ Alla citat från PS 28-30/10 1950, understrykningar i orig.

⁸⁶ Zennström 1977, s. 368 och 379.

⁸⁷ AU 14/11 1950.

⁸⁸ Hermansson 1993, s. 174.

⁸⁹ Enligt såväl Hermanssons *Minnen*, *Ny Dags* artiklar om delegationen som den broschyr som Förbundet Sverige-Sovjetunionen utgav några månader efter resan ska även journalisten Bo Teddy Ladberg ha ingått i delegationen. I ett Säpo-PM konstaterades emellertid korrekt att Ladberg visserligen ingått i ”den ursprungliga inbjudna gruppen” men att han sedan inte fanns med i den delegation som ”fredagen den 29 september avreste [...] till Ryssland med ryska båten Beloostrov”. Han hade enligt Säpo ”tydligt lämnat återbud”. (Se Hermanssons persondossier P 3947, Säpoarkiv.) Kalla krigets vindar blåste vid denna tid även genom redaktionsrummen på clartéisten och kommunisten Ladbergs arbetsplats: Sveriges Radio. Han avstängdes 1952 från all programverksamhet. 1958 togs han till nåder igen ”men akten över honom i Säkerhetspolisens arkiv fortsatte att växa även senare” (Se Rikets säkerhet ... , SOU 2002:87, s. 613).

⁹⁰ Hirdman 1951, s. 38.

berömt ”de stora förändringar och förbättringar i Moskva sedan jag första gången var här — 1924 — och många gånger tror man knappt sina ögon, så stor är förändringen”.⁹¹ I ovan nämnda broschyr med kulturdelegationens reseskildringar uppmärksammade Hirdman även andra förändringar. Det fanns visserligen samma

starka sociala suggestion, som förvånade mig 1924 [...]. Men det man tror och hoppas på är annorlunda. Världsrevolutionen nämnes aldrig nu. I stället hör man nu alla tala om ”kampen för freden” och alla hoppas att Sovjetunionen i förbund med alla fredskämpar bland alla länders ”enkla människor” ska vinna kampen för freden. [...] Enligt min mening visar propagandans häftighet att sovjetmakten anser freden vara ett livsvillkor för landet självt.⁹²

Även Hermansson betonade det sovjetiska folkets fredsvilja:

Kampen för freden genomsyrar hela sovjetfolkets liv och arbete. [...] Sovjetfolken har burit krigens fasor på sina ryggar. Var och en som hör de skakande berättelserna om det senaste krigets förödelse måste förstå: Detta folk kommer alltid att kämpa för freden.⁹³

I övrigt präglades Hermanssons ögonvittnesskildring av samma 'virtuella' bild av den 'nya människan' i Sovjetunionen som redan tolv år tidigare utmärkt hans första broschyr *Samhället och könslivet*.⁹⁴ Den gången var det makarna Webbs *Soviet Communism: a new civilization?* som fick utgöra faktaunderlaget för den sovjetbild han hade drömt sig tillrätta. Men nu såg han med egna ögon. I Sovjetunionen, fastslog han i ett uttalande för Moskvaradion den 13 oktober 1950, ”äger folket produktionsmedlen. Detta är grundvalen för samhällssystemet. Folket har hela makten i samhället.” Därav följer — enligt hans mekanisk-ekonomistiska slutledning — nödvändigtvis att:

Jag har aldrig mött så öppna och frimodiga människor som i Sovjetunionen, en sådan naturlig enkelhet och stolthet över att vara medborgare i ett socialistiskt land. Se på barnen som vi mött dem i daghem och skolor, så lugna, så harmoniska, redan uppfyllda av den kollektiva självdisciplin som här är så naturlig och som man möter överallt.⁹⁵

Samma bild som han tolv år tidigare teoretiserat sig fram till fick han nu 'bekräftat' på ort och ställe. Men det var inte den sovjetiska verkligheten han såg utan ett imaginärt förverkligande av ett föreställt framtida socialistiskt Sverige. Det han såg med 'egna ögon' var med andra ord inte en avbild av den yttre verkligheten utan en projektion av den inre bild han burit med sig.

Freds rörelsen

Eftersom en genomliden gulsot tär ordentligt på krafterna ansåg partiledningen att Hermansson ”behövde vila från det stressiga arbetet på en dagstidning” och beslöt därför att han skulle bli förlagschef på partiförlaget Arbetarkultur. Han hade ”ingenting emot att få den nya erfarenheten. Intresserad av kultur i alla dess former hade jag varit sedan ungdomen. Jag läste mycket skönlitteratur och hade sålunda viss litterär kunskap som merit för den nya arbetsuppgiften.”⁹⁶

Förlagets skönlitterära utgivning bestod till stor del av översättningar: romaner av de danska arbetarförfattarna Martin Andersen Nexø, Hans Kirk och Hans Scherfing, en rad romaner av nordamerikanen Howard Fast och av brasilianaren Jorge Amado. En del sovjetiska författare översattes också, som t.ex. Alexander Fadejev. Det var däremot ont om originallitteratur av svenska författare. Därför tog Hermansson som nytilträd förlagschef initiativet till att utlysa en romanpristävling. Vad som efterlystes var berättelser ”med motiv ur den svenska

⁹¹ *Ny Dag* 14/10 1950.

⁹² Hirdman 1951, s. 45.

⁹³ Hermansson, 1951: ”Detta folk kommer alltid att kämpa för freden”, s. 34ff.

⁹⁴ Se avsnittet Clartéisternas sovjetbild i kap. 3.

⁹⁵ *Ny Dag* 14/10 1950; se även Hermansson 1951, s. 30.

⁹⁶ *Ny Dag* 6/6 1951.

arbetarklassens liv och i anknytning till den svenska arbetardiktningens traditioner". I prisenämnden satt Arnold Ljungdal och Karl Vennberg.⁹⁷

Ett annat initiativ var utgivningen av en serie med namnet "Ur vårt svenska kulturarv". I den kom bl.a. en antologi sammanställd av Hans Granlid, *Dikter om freden och friheten*, och ett Almqvisturval med en inledande essay av Kurt Aspelin.

Redan före utnämningen till förlagschef hade partiledningen delegerat Hermansson till den centrala ledningen för fredsrörelsen och till kontaktman med de andra nordiska kommunistpartierna.⁹⁸ I den senare funktionen var han huvudansvarig för en stor nordisk fredskonferens med bland annat den danske vetenskapsmannen och motståndskämpen från ockupationstiden, Mogens Fog, som inledare. Vid ett par tillfällen gästade han också Prag där den internationella organisationen, Världsfredsrådet, hade sitt huvudkvarter.⁹⁹

Fredsarbetet utgjorde sedan början av 1950 tyngdpunkten i det svenska partiets och hela den västeuropeiska kommunistiska rörelsens utåtriktade verksamhet. Grundvalen till den nya fredsrörelsen lades på den första världsfredskongressen 1949 i Paris som samlade över 2 000 delegater från hela världen. På kongressen konstituerades en "världsfredskommitté, senare Världsfredsrådet, med 1935 års nobelpristagare i fysik Frédéric Joliot-Curie som ordförande. Bland de övriga ledamöterna kan nämnas kända författare och konstnärer som Louis Aragon, Ilja Ehrenburg, Anna Seghers, Paul Robeson och Pablo Picasso, politiker som förre mexikanske presidenten Lázaro Cardenas och ledaren för det italienska socialistpartiet Pietro Nenni och religiösa ledare som domprosten av Canterbury och den ryske metropoliten Nikolaj. Från Sverige deltog som delegater bland andra Albin Amelin, Erik Blomberg, Carlo Derkert, Moa Martinson, Eva Palmær, Nils Silfverskiöld och John Takman samt som observatörer Elsa Cedergren, vicepresidenten av KFUK:s Världskommitté, och regissören Herman Greid. Några veckor efter Pariskongressen bildades Svenska kommittén för fredens försvar som kunde räkna till sina medlemmar — förutom nämnda kongressdelegaterna — bland andra konstnärinnan Siri Derkert, socialläkaren Gunnar Inghe, författarna Henry Peter Matthis och Marika Stiernstedt samt skådespelerskan Naima Wifstrand.¹⁰⁰

I slutet av maj 1949 lämnades till alla morgontidningar i Stockholm ett upprop för publicering som var undertecknat av 99 kända svenska intellektuella, bland dem Lars Ahlin, Sivar Arnér, Erik Asklund, Gunnar Aspelin, Erik Blomberg, Stig Dagerman, Gunnar Dahlberg, Siri Derkert, Gunnar Ekelöf, Bengt Ekerot, Nils Ferlin, Gustav Hedenvind-Eriksson, Bror Hjorth, Melker Johnsson, Olov Jonasson, Henry Peter Matthis, Gregor Paulsson, Tora Sandström, Vilgot Sjöman, Herman Stolpe, Gunhild Tegen, Karl Vennberg och Naima Wifstrand. Uppropet präglades av samma anda och formulerade liknande krav som det manifest som en månad tidigare antagits på världsfredskongressen i Paris. Undertecknarna manade alla svenska kulturarbetare att medverka till skapandet av ett Forum för fredsoption som inte var tänkt som en ny fredsförening utan som en förutsättningslös opinionsrörelse för freden. "Den skandalösa behandlingen av de 99 kulturarbetarnas upprop i borgerlig och socialdemokratisk press", det vill säga vägran att publicera det, påpekade Hermansson en vecka senare i en ledare, "visar icke blott likgiltighet inför fredskampen, utan direkt fientlighet mot varje rörelse som vill kämpa mot krigsmakarna och för en varaktig fred."¹⁰¹

Som kulturarbetarnas upprop övertygande dokumenterar engagerade fredsfrågan långt ifrån bara kommunister. Trots detta iscensattes omedelbart en kampanj för att förtala och bekämpa fredsrörelsen som kommunistisk täckorganisation, styrd från Moskva. När världsfreds-

⁹⁷ *Ny Dag* 6/6 1951.

⁹⁸ AU 14/11 1950 och 9/1 1951.

⁹⁹ Hermansson 1993, s. 157.

¹⁰⁰ Se John Takman, Världsfredsrörelsen, i *Vår bok. Arbetarkulturs kalender 1951*, Stockholm 1951, s. 113ff.

¹⁰¹ Se [Hermansson], "Kulturarbetarnas fredsupprop", *Ny Dag* 2/6 1949.

kommittén skulle hålla sin tredje session i Stockholm i mitten av mars 1950 fick svenska kommittén till och med svårigheter att hyra hotellrum och konferenslokaler. Man lyckades till slut skriva kontrakt med hotell Continental men efter påtryckningar meddelade grosshandlaren Stendahl, hotellets ägare och tidigare mångårig riksdagsman för högern, att han betraktade kontraktet som annullerat.¹⁰² Det enda ställe som med kort varsel gick att hyra var krogen Göta källares danslokal. Det var där världsfredskommittén tog det historiska initiativet till Stockholmsappellen. Den hade följande lydelse:

Vi kräver ovillkorligt förbud mot atomvapnet, som är ett vapen för terror och för massutrotning av människor.

Vi kräver upprättandet av en sträng internationell kontroll för att säkra detta förbuds efterlevnad.

Vi anser att den regering som först använder atomvapnet, mot vilket land det än må vara, skulle begå brott mot mänskligheten och måste behandlas som krigsförbrytare.

Vi uppmanar alla människor av god vilja i hela världen att underteckna denna appell.

”Alla människor, oberoende av nationalitet, klasstillhörighet och partiställning, som är motståndare till användandet av det barbariska atomvapnet”, manade Hermansson i en ledare i *Ny Dag*, ”har skyldighet att skriva under Stockholmsappellen. Det är icke en skyldighet som dikteras av lagar och tvångsmedel. Det är en moralisk skyldighet, som dikteras därav, att användandet av atomvapen är ett brott mot mänskligheten, som måste förhindras.”¹⁰³

Trots den borgerliga och socialdemokratiska pressens motkampanj fick Stockholmsappellen ett positivt mottagande även utanför den kommunistiska inflytelsesfären. Den socialdemokratiska ledningen kände sig besvärad. På ett partistyrelsemöte i juni 1950 konstaterade Erlander att den stora propagandarörelse under fältropet 'bannlys atombomber', som kommunisterna satt igång i samband med Stockholmsappellen, har ”gjort en viss verkan”.¹⁰⁴ Det hade blivit uppenbart för både den svenska och den internationella socialdemokratin att det inte räckte med motkampanjer under antikommunismens fälttecken. Samtidigt med världsfredskommitténs möte i Stockholm beslöt socialdemokratin internationella samarbetsorganisation Comisco att ”möta den kommunistiska fredskampanjen genom att anta ett manifest om socialismen och freden samt anordna ett massmöte i Köpenhamn” där Comisco den 1-3 juni 1950 skulle hålla en internationell konferens.¹⁰⁵

Socialdemokratin sade sig vara ”eniga om själva målet” men inte vad gäller ”vägen mot målet”.¹⁰⁶ Konkret manifesterades motsättningarna i två frågor: Den första gällde bedömningen av atombombens särskilda kvalité. Medan Stockholmsappellen krävde först och främst ”ett ovillkorligt förbud mot atomvapnet” eftersom det ansågs utgöra det ojämförligt största hotet mot mänskligheten, ”ett vapen för terror och för massutrotning av människor”, ville socialdemokratin inte tilldela atombomben denna exceptionella farlighet. Partiets huvudorgan *Morgon-Tidningen* förklarade således sitt motstånd mot Stockholmsappellen med att den blott upptog krav på förbud mot atombomber, inte mot bomber över huvud taget: ”Vi är för vår del vänner av ovillkorligt förbud mot både atombomber och alla andra sorters bomber”. Hermansson föreföll denna invändning ”en smula krystad. Det är precis som om en läkare skulle förklara att han inte vill vara med och bekämpa den farligaste sjukdomen [...I med motiveringen att han bara vill bekämpa alla sjukdomar.”¹⁰⁷ Den 'krystade' invändningen var uteslutande motiverad av socialdemokratin motstånd mot den 'kommunistiska' Stockholms-

¹⁰² Se Protokoll fört vid utvidgat möte med AU för Svenska Kommittén för Fredens Försvar, 29 januari 1950, i John Takmans arkiv; även John Takmans brev till Karl Vennberg, 21/2 1950, i Takmans arkiv.

¹⁰³ *Ny Dag* 10/5 1950.

¹⁰⁴ SAP PS 13/6 1950, A 2 A:015.

¹⁰⁵ Se Kaj Björks ”Rapport om Comiscos möte i Hastings 18-19 mars 1950”, A 3 B:028, bil. 80/1950.

¹⁰⁶ Erlander, PS 13/6 1950, A 2 A:015.

¹⁰⁷ [Hermansson], ”Morgon-Tidningen mot atombomben”, *Ny Dag* 24/5 1950.

appellen som dessutom hade Sovjetunionens fulla stöd. Men det var inget kommunistiskt påfund utan uppenbart för alla att atomvapnen måste — med utrikesminister Undéns ord — sättas ”i särklass”; produktion och spridning av dessa vapen tillförde enligt honom bara ”bränsle till den stora eld, som kanske en gång skall förtära oss alla”.¹⁰⁸

Den andra tvistefrågan gällde Stockholmsappellens krav på ”upprättandet av en sträng internationell kontroll för att säkra detta förbuds efterlevnad”. I denna fråga ställde sig den socialdemokratiska ledningen bakom den omstridda amerikanska ”Baruch-planen”, även om Undén kunde tillstå att den ”också har sina brister och behöver modifieras”. De amerikanska kontrollplanerna, betonade Hermansson, ”har utformats på ett sådant sätt att de icke skulle vara antagliga för alla berörda parter”. Han hänvisade till boken *Atomkraften — krig eller fred?*, en ”grundläggande utredning” av 1948 års nobelpristagare i fysik Patrick Blackett, i vilken denne kom till slutsatsen att det skulle ”vara avgjort fördärligt för Sovjetunionens direkta säkerhet” om planen genomfördes.¹⁰⁹ Denna slutsats bekräftades senare — i den partifinterna diskussionen — även av Undén, som förklarade ryssarnas starka motstånd mot planen med att den i själva verket ”skulle innebära, att det blev en slags övervakning över hela produktionsapparaten” i Sovjetunionen.¹¹⁰ Enligt den tyske kalla krigsexperten Wilfried Loth var Baruch-planens syfte att ”för decennier framåt säkerställa [USA:s] atomvapenmonopol och att få Sovjetunionens ekonomiska utveckling under sin kontroll”. Därför kunde ingen bli förvånad över att den sovjetiske FN-ambassadören Gromyko omedelbart gick emot Baruch-planen.¹¹¹

Men även i denna fråga gjorde, som Karl Vennberg uttryckte det, försöken till saklig vederläggning ”minst väsen av sig; vem bryr sig om att vara saklig när han kan lita på den gamla korstågsandans alla stock responsen?” Han fick själv erfara detta när han i en artikel vågade presentera innehållet i Blacketts i den svenska pressen ”omsorgsfullt ihjältigna atombomb-bok”. Det var som att svära i kyrkan. Den respons Vennberg fick — till exempel på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings* ledarsida — kunde enligt honom ”på sin höjd betecknas som välartikulerat raseriutbrott”.¹¹²

En liknande erfarenhet gjorde Hermansson i den redan nämnda radiodebatten i början av september 1950. På Hermanssons fråga, vilken ställning det socialdemokratiska partiet hade till Stockholmsappellens tre krav, svarade Erlander först undvikande för att sedan skjuta sig in på kontrollfrågan: ”Herr Hermansson vet, att det har framlagts förslag om att få till stånd en ordentlig kontroll över atomkraftens utnyttjande. Vem har motsatt sig det, herr Hermansson?” — *Hermansson*: ”Det är den amerikanska regeringen.” — *Erlander*: ”Den amerikanska regeringen har inte motsatt sig det, men däremot har den ryska regeringen inte gått med på att släppa in de kontrollkommissioner, som skulle komma att visa sig nödvändiga för att klara kontrollfrågorna.” — *Hermansson*:

Det är inte riktigt. Känner inte herr Erlander till, att de ryska delegaterna tvärtom har gått med på att upplåta Sovjetunionens territorium för kontroll av atombombsanläggningar? [...] Vad man däremot har anfört och vad exempelvis nobelpristagaren professor Blackett har anfört i en även på svenska utkommen bok, som jag förmodar herr statsministern känner till, det är, att den s.k. Baruch-planen, som ligger till grund för det amerikanska förslaget, enligt hans mening, och han kan väl inte kallas för kommunist, skulle komma att utnyttjas för att hindra *atomenergiens* fredliga utnyttjande för uppbyggandet av socialismen. Det är alltså det, som har varit grunden, och där som alltså de olika ståndpunkterna står emot varandra. Där har den svenska regeringen stött det amerikanska förslaget. Av vilka skäl?

¹⁰⁸ SAP PS 21/2 1956, § 9. Atom- och försvarsfrågor, A 2 A:017.

¹⁰⁹ [Hermansson], ”Undéns tal”, *Ny Dag* 20/6 1950.

¹¹⁰ SAP PS 21/2 1956, § 9. Atom- och försvarsfrågor, A 2 A:017.

¹¹¹ Loth 2000, s. 21, 143.

¹¹² Karl Vennberg, ”Medelålders halvkommunist har ordet”, *Clarté* 5/1949.

I stället för att bemöda sig om argumenterande vederläggning appellerade Erlander till det antikommunistiska 'sunda förnuftet, till det som ju alla ändå vet och är överens om. Han vände sig till radiolyssnarna som säkert ”märkte, hur som man [Hermansson] höll undan ...” eller att ”Var och en, som känner till någonting om det här, förstår ju ...”. Det han framförde i debatten gjorde anspråk på att vara allmänt accepterade ”fakta” som bara kommunister som Hermansson, 'De andra', inte ville eller fick ta till sig, men som 'Vi-et, ”de flesta människor här i landet kände till”¹¹³.

Men Erlander var i själva verket inte alls så självsäker som han försökte framstå i denna debatt. Han var fortfarande plågad av tvivel om han verkligen kunde vara säker på sin sak, det vill säga, på att ”de flesta människor här i landet” skulle vara överens med honom i sin avvisande hållning till Stockholmsappellens krav. Under överläggningar med sin norske kollega två månader efter denna debatt instämde han i Gerhardsens klagan över att det västliga lägret saknade ”ett konstruktivt alternativ”: ”Vi får inte ständigt stå med tomma händer inför ryssarnas olika förslag, som ändå för många ter sej som realistiska lösningar som förhindras av de andras nej-sägeri.” Ett allmänpolitiskt samtal dagen därpå, i vilket också Undén deltog, blev för Erlander bara ”en ny bekräftelse på att vår generation saknar ledning och tanke. [...] Gerhardsen drev tesen om det nödvändiga i att forma en paroll. Som motvikt mot kommunisternas propaganda.” Några dagar senare återkom Erlander i sin dagbok till dessa överläggningar: ”Viktigast och mest brådskande är att vi skaffar oss ett fredsprogram. Kan hända att Einar Gerhardsen hade rätt när han i torsdags och fredags framhöll att vi måste konkretisera ner våra fredsfrunderingar. Måste få något som svarar mot ryssarnas enkla 2/3 nedrustning mot förbudet mot atomvapnet.”¹¹⁴

Ledningarna för den nordiska socialdemokratin efterlyste i december i Oslo ett gemensamt fredsmanifest och en därpå byggande fredskampanj för att ”bland arbetarna ta loven av kommunisternas 'freds'arbete”.¹¹⁵ Så småningom kom man också överens om ett gemensamt fredsmanifest som entydigt pekade ut skurken: Det var ”den internationella kommunismens aggressiva uppträdande under senare år [som] framkallat fruktan för ett tredje världskrig”.¹¹⁶ I början av mars 1951 beslöt slutligen SAP:s verkställande utskott att ”uppmana arbetarkommunerna att 1-majmötena skulle anordnas i anslutning till fredsmanifestet”.¹¹⁷

Den allmänna antikommunistiska kampanjen, förtälet av Stockholmsappellen som kommunistiskt propagandatrik och den socialdemokratiska motkampanjen skördade de avsedda resultaten. I ett ledarstick i *Ny Dag* nämner Hermansson som exempel på detta att en av svenska kyrkans biskopar, som först hade undertecknat appellen, sedan ”bett att få stryka sitt namn” fast han fortfarande ansåg att den ”i och för sig icke gav anledning till betänkligheter”. Enligt Hermansson torde biskopen ha ”utsatts för påtryckningar från personer som är fiender till appellens syftemål”.¹¹⁸

Den antikommunistiska motkampanjen hade haft sin avsedda verkan än en gång. Men detta är bara halva sanningen. Det måste betonas att kommunisternas agerande självt bidragit till misslyckandet beträffande Stockholmsappellen och skapandet av en bred fredsrörelse.

Förväntningar och förhoppningar hade varit stora. ”Kommunisterna måste vara de främsta i

¹¹³ Socialdemokraterna inför valet. 4/9 1950 kl. 19.30-20.30, programavskrift, i Hermansson privatarkiv, s. 7ff. (mina kursiveringar).

¹¹⁴ Erlander 2001a, s. 166ff.

¹¹⁵ Ibid., s.184.

¹¹⁶ Se bil. 14/1951 (SAP A 3 B:029).

¹¹⁷ SAP VU 6/3 1951, § 43. Utformningen av majmötena 1951.

¹¹⁸ [Hermansson], ”Stockholmsappellens innehåll”, *Ny Dag* 31/51950. I Takmans brevpärmar finns många vittnesmål om de konsekvenser som ett undertecknande av appellen kunde leda till. Se t.ex. brev från Skerve 9/5 1950; från en läkare på Långbro sjukhus, 14/5 1950; från H. Hedman, 14/61950 och brev från Vigbyholm, 18/5 1951.

arbetet för freden”, hade Hermansson i början av maj 1950 manat i en ledare i *Ny Dag* och fortsatt: ”Hela vårt parti måste mobiliseras för att hjälpa fredskommittéerna att nå ut till hela folket med Stockholmsappellen.”¹¹⁹ SKP:s partistyrelse ålade på sitt möte i slutet av samma månad ”varje partimedlem att uppbjuda alla krafter i namninsamling för Stockholmsappellen”. På Hermanssons förslag uppdrogs åt arbetsutskottet att utarbeta konkreta anvisningar för namninsamlingen ”så att alla arbetsplatser och alla hem blir genomarbetade”. Men hur blev det i verkligheten?

Medan Hagberg i sitt inledningsreferat på nämnda partistyrelsemöte proklamerade ”arbetarklassens enande” som den ”viktigaste uppgiften i kampen för freden”, upplyste Knut Senander om det faktiska läget vid denna front: Trots denna proklamation ”finns det inget större intresse och i vissa fall så reses det till och med ett direkt motstånd” mot att ”åstadkomma enhet underifrån”. Partikamraterna vill över huvud taget inte ”befatta sig med exempelvis en samverkan med socialdemokratiska arbetare”, och detta visade enligt honom ”hur långt — jag höll på att säga — aversionen emot att söka kontakt med de socialdemokratiska arbetarna har trängt in i våra led”.

Hermansson beklagade i sitt inlägg — som så många gånger förut — diskrepansen ”mellan vårt partis politik sådan den fastställs i resolutioner och referat och verkställandet av denna politik”. Det är här, fortsatte han, och inte i några ”s.k. objektiva orsaker som brukar anföras som förklaring [som man har] att söka huvudorsaken till den eftersläpning i organiseringen och aktiviseringen av fredskrafterna som måste konstateras i vårt land”. Som viktigaste ideologiska hindret till större fredsaktivism i partiet identifierade han

teorin om krigets oundviklighet. Krig är oundvikliga under imperialismen tänker en hel del kamrater. Kampen för freden det är bara en taktisk fint, den kan aldrig leda till varaktig fred så länge kapitalismen finns kvar. En annan variant har samma tankegång det är den s.k. teorin att eftersom det första och andra världskriget har avsatt sig så utomordentliga frukter i form av Sovjetunionen, folkdemokratierna och Kina så är det tredje världskriget den naturliga och enda vägen till socialismens seger i hela den återstående världen. Dessa s.k. teorier de är naturligtvis objektivt ett stöd åt krigsmakarna. Och de måste på det skarpaste fördömas och bekämpas i vårt parti.

Denna förhoppning om ett oundvikligt kommande krig med dess positiva konsekvenser för socialismen kan tolkas som ett uttryck för den vanmakt många kommunister kände inför en till synes övermäktig motståndare. Senander rapporterade från Göteborg om ”en dov stämning av pessimism — eller kanske mera en dov stämning av resignation som inte bara hänför sig till de breda medlemsmassorna i partiet utan sträcker sig ganska högt upp i ledningen”. Nostalgiskt efterlyste han ”den där tusandjävlarandan som vi hade i partiet medan vi ändå kämpade som en liten, ursäkt att jag använder uttrycket, sekt”. Han tyckte sig ha märkt en inställning hos många kamrater som ”så att säga utgått ifrån att vi egentligen inte förmår någonting här i landet [...] förrän det inträffat större och mera omvälvande händelser utanför vårt lands gränser”.¹²⁰

P-O Zennström, svenska fredskommitténs sekreterare, sammanfattade på nästa partistyrelsemöte i oktober 1950 den då avslutade kampanjen för Stockholmsappellen. Han tvingades konstatera att förra partistyrelsens beslut att alla partimedlemmar skulle uppbjuda alla krafter för namninsamlingen ”inte kunnat omsättas i ett praktiskt förverkligande” och att rapporterna från hela landet om antalet insamlade namn ”var tydligen för optimistiska, och jag är rädd för att också kamrat Lagers förmodande att vi skulle komma upp till 300 000 namn är för optimistiskt”. Som en orsak till det relativa misslyckandet nämnde han bland annat att alltför många inom partiet betraktar ”vår kamp för freden som en propagandistisk formel, som en taktikfråga, och freds rörelsen som en limstång för intellektuella och andra sympatisörer

¹¹⁹ *Ny Dag* 10/5 1950.

¹²⁰ SKP PS 19-20/5 1950.

utanför partiets led”. På grund av denna ”oförståelse för fredsrörelsens karaktär och syfte har vi inte lyckats samla breda massor av fredsanshängare från andra läger, utan på något undantag när [...] endast kunna rycka med några enstaka partilösa eller socialdemokratiska arbetare”. Enligt Zennström rådde det i partiet

en påtaglig ängslan för att i fredsrörelsen släppa in människor om vilka vi på förhand inte är övertygade om att de sympatiserar med kommunistiska partiet, eller är överens om alla våra förslag.

Denna ängslan bottnar i misstro till våra egna möjligheter. En öppen diskussion där olika åsikter kan brytas mot varandra, är emellertid en förutsättning för att kunna nå och samla oliktankande [...] och övertyga om nödvändigheten av att oliktankande förenas till försvar för freden.¹²¹

Även Hermansson ägnade en del av sitt inlägg på detta partistyrelsemöte, som ju huvudsakligen var en uppgörelse med partiets efterkrigspolitik, åt fredskampen. Efter att ha konstaterat att alla är ”eniga om att det finns stora brister i vårt arbete för Stockholmsappellen och att en genomgripande granskning är nödvändig”, vände han blicken framåt. Det gällde för fredsrörelsen nu, när kampanjen för appellen var avslutad, att bredda sin verksamhet

på ett sätt som kommer krigsanstiftarna att fasa. Det handlar om förbud mot vapen för massförintelse, inställande av kapprustning, avslöjande och fördömande av aggression, förbud mot all krigspropaganda, uppfyllande av FNs charta, garanti för folkens rätt att bestämma över sitt öde, fredlig reglering av utbrutna konflikter och återgång till normalt ekonomiskt och kulturellt utbyte.

Dessa nya uppgifter nödvändiggjorde ”ett uppsving utav fredsrörelsen här i Sverige till en ny kvalité. Men hur realistiskt var det? Han insåg mycket väl att det inte räckte med att proklamera ”arbetarklassens enande” som den ”viktigaste uppgiften i kampen för freden”. Han insisterade på att ”en verklig kampenhet [måste skapas] inte bara inom arbetarklassen, utan bland hela det arbetande folket, mellan arbetare, bönder och arbetande mellanskikt”. Men eftersom han var övertygad om att det var arbetarna som måste utgöra kärnan i denna kampenhet var den centrala frågan hur partiet kunde vinna just dessa för fredskampen. Hävstången blev för honom i princip detsamma som några år tidigare under den anti-fascistiska kampen: För att — med Althussers uttryck — kunna ’anropa’ arbetarna gällde det först och främst att appellera till plånboken eller med Hermanssons egna ord:

[K]ampen för högre löner, som i höst kommer att utvecklas i större skala än vad vi varit vittne till på många år, den måste vi söka knyta samman med kampen för freden. Vi måste göra klart för de arbetande som nu går ut i kamp för högre löner och mot prisstegringarna, att de slåss emot krigspolitiken, mot marshallpolitiken, att det är en enhet av monopolkapital, hög-socialdemokratiska och borgerliga ledare under samma kommando av de amerikanska imperialisterna, som vill störta ut landet i krig, som ökar rustningarna och därför vägrar att godtaga en reallönehöjning och som höjer priser och skatter.

Åter stod Hermansson inför det avgörande problemet: Hur skulle man knyta samman kampen för högre löner och liknande intressen med kampen för freden och andra etisk-politiska frågor? Var det överhuvudtaget möjligt?

De erfarenheter han samlat under de gångna åren talade om för honom att det inte skulle bli lätt. En av ”de mest skadliga föreställningar som frodas inom vårt parti”, till och med ”inom dess högsta fackliga kader”, är att politiska frågor — som till exempel fredsfrågan — ”skall man i möjligaste mån hålla utanför den fackliga verksamheten”. Fackföreningens och fackklubbarnas enda uppgift, menar de, ”är att kämpa för 5 eller 25 öre högre löner”. Partiet ”måste föra en hänsynslös kamp emot denna vanföreställning”.

Besläktad med denna ”vanföreställning” var också den utbredda missuppfattningen att strejker skulle vara ”den enda formen för aktioner”. Dessa kamrater förstod enligt

¹²¹ Manuskriptet finns i Zennströms arkiv (Arab), vol 24.

Hermansson inte att det fanns många andra aktionsformer, ”särskilt i kampen för freden”. Dessa olika, men sammanhängande, felaktiga föreställningar förtätades i en ”tendens inom vårt parti att skilja på fredsarbete och partiarbete”. Denna undervärdering av fredsarbetet, uppfattningen att det i grunden inte var något egentligt, genuint kampområde för partiet, var bara ett annat uttryck för föreställningen att partiets fredskamp inte skulle vara ärligt menat utan ett propagandistiskt och taktiskt instrument.¹²²

En sådan uppfattning försvårade naturligtvis, för att inte säga omöjliggjorde, den breda ”kampenhet” som Hermansson efterlyste. Därtill kom som ytterligare hämmande moment den uppskrivade misstänksamhet mot de intellektuella och den allmänna bunkermentalitet i partiet som kampen mot titoismen resulterade i.¹²³ För att belysa stämningen ska jag citera några inlägg på partistyrelsemötet i maj 1950, just det möte som var tänkt som signal ”för en mångsidig breddning av fredsrörelsen”. Knut Bäckström varnade att titoismen ”kan sticka upp där vi minst anar det [...]. Vi måste framför allt vara på vakt emot försonliga tendenser emot titoismen och emot nationalismen som är av samma karaktär. Vi måste utrota vad man kallar kosmopolitismen”. Hagberg hänvisade till de ”tre á fyra miljoner kronor om året” som regeringen beviljat den hemliga polisen och frågade: ”Vad är det de gör. Jo, de penetrerar kommunistiska partiet. [...] Därmed så ser jag ju titoproblemet ur den rent polismissiga synpunkten. För en massa av dessa titoledare avslöjades ju såsom polisagenter.” Han varnade partiet att tro ”att vi inte skulle ha något problem med titofascismen. Det är ett mycket allvarligt problem även om vi inte i dag konkret kan säga det så måste vi kallt räkna med att klassfienden arbetar också för att inifrån sönderbryta, förstöra vår kommunistiska fästning.” Visserligen hade ”ännu inte en enda röst höjts” inom partiet till förmån för Titos politik, men:

Å andra sidan börjar Tito spöka hos vissa ”radikala” intellektuella. Den titopolitik som hittills tycks ha förespeglat dessa är den som presenteras av titopropagandan själv, alltså en slags inom anföringstecken kommunistisk politik som inte är beroende av Moskva. Vi känner alla dessa förljugna frasers värde. [...] Den av Tito ledda flygeln av motståndare till kommunismen och freden arbetar tydligen i vårt land och inte alls utan resultat. I den ideologiska krigsförberedelsen framträder det en sammanblandning av de mest skiftande ismer. Chauvinism, kosmopolitism, fascism och en ny pacifism, en missbrukad kristlig idealism, Dagens Nyheters ateism, reformism och titoism och imperialism och existensialism och litterär formalism.¹²⁴

Efter denna uppräknings av alla fredsfiendliga ismer måste den resterande skaran av potentiella bundsförvanter bland de intellektuella anses vara ganska lätträknad. Med denna ideologiska renhållningsiver försvårades inte bara en breddning av fredsrörelsen utan man stötte även bort många av de partilösa och socialister som tidigare stått tillsammans med kommunister på en gemensam fredsfront. Det mest uppmärksammade, men ingalunda enda, fallet var Marika Stiernstedts omskrivna ”avhopp”. Som clartéist sedan andra världskriget och medlem av svenska fredskommittén var hon ändå alltid kritisk gentemot sovjetkommunismen. Denna hållning skärptes efter bildandet av Kominform och dess kampanj mot titoismen. Hon lämnade svenska fredskommittén i augusti 1950, men hon klargjorde i ett brev till Takman:

Men inga missförstånd! Detta innebär inte att jag tar tillbaka mitt namn under stockholmsappellen! Det måste sägas, tror jag, eftersom det då och då kommer någon människa och frågar mig om jag ”verkligt” låter mitt namn fortsätta att figurera där! Appellens text bejaktar jag lika väl idag som då jag skrev ner bokstäverna till mitt namn under den, amen.¹²⁵

Även om Stiernstedt inte önskade någon publicitet kring sitt ”avhopp” så blev sprickan mellan

¹²² SKP PS 28-30/10 1950.

¹²³ Detta dilemma påminner om situationen under andra hälften av trettioåret då partiet orienterade mot ett brett och öppet samarbete i folkfrontens tecken men samtidigt under intrycket av Moskvaprocesserna krävde större vaksamhet gentemot ”trotskistiska skadegörare” inom och utom partiet.

¹²⁴ SKP PS 19-20/5 1950.

¹²⁵ Brev 6/8 1950, i Takmans brevpärmar.

kommunisterna och partilösa eller socialistiska intellektuella i fredsrörelsen allt tydligare. Stort uppseende väckte Fritjof Lagers artikel ”Varningssignaler” i *Vår Tid*, i vilken han anklagade vissa grupperingar inom Clarté för ”titoism”. Samtidigt kritiserade han kommunisterna i Clarté för att inte tillräckligt tydligt och offentligt tagit avstånd från bl.a. Marika Stiernstedts uttalande.¹²⁶ John Takman, en av de kritiserade, accepterade på SKP:s kongress 1951 ”oförbehållsamt denna kritik” och tillade att ”det skulle leda till ödesdigra händelser om ansvariga partikamrater underlät att avslöja varje form av propaganda för den kriminella rörelse som bär Titos föraktade namn”. Bland de intellektuella kamraterna i fredsrörelsen rådde enligt honom ”fullständig enighet i denna fråga”. Han försäkrade ”våra kroppsarbetande kamrater” att de kan ”ha samma förtroende för de intellektuella i partiet som för övriga medlemmar”.¹²⁷

De kroppsarbetande kamraterna tycktes emellertid inte ha varit särskilt bekymrade över de intellektuellas arbete i fredsrörelsen, de tycktes — sanningen att säga — ha saknat intresse för fredsrörelsen i största allmänhet.

Rapporterna från partiets distriktskonferenser under våren 1951 måste ha verkat tillnyktrande för Hermanssons planer på en bred kampanj och på ett kvalitativt uppsving för fredsrörelsen. Som typexempel på tillståndet i alla partidistrikt kan citeras rapporten från Kronoberg:

I denna fråga [bildandet av fredskommittéer] hade föregående distriktskonf fattat ett allmänt beslut som inte lett till några resultat. [...] Resultatet för stockholmsappellen (4000) förklarades bero på att kronobergarna inte gillar petitionsskriveri. Även på annat sätt kom undervärderingen av fredsarbetet och bristande förståelse för massarbetet till uttryck.¹²⁸

Är det möjligt att vinna arbetarmassorna?

De kontroversiella diskussionerna vid partistyrelsemötet i oktober 1950 utmynnade i beslutet att genomföra ”en öppen partidiskussion” fram till 15:e partikongressen i mars 1951. I dokumentet ”Riktlinjer för partidiskussionen inför 15:e kongressen” hade ”såsom vägledning för diskussionen” slagits fast att enhet varit rådande i partiet ”i fråga om den politiska grundlinjen, sådan den utformats av partikongresser och partistyrelser under och efter andra världskriget”. Men det gick stick i stäv med den resolution där samma styrelsemöte klart och tydligt kom fram till att proletariats diktatur i Sverige inte kan ”uppstå på fredlig väg”.

Hermansson utnyttjade i sitt bidrag till partidiskussionen detta 'dubbla budskap. I sin artikel ”Parollen om demokratiskt block m.m.” försvarade han den hårt kritiserade politiska grundlinjen från åren 1944-1948. Han inledde med att påminna om att partiet på sin 13:e kongress år 1946 fastställde ”parollen om skapandet av ett *demokratiskt handlingsprogram* och ett *demokratiskt block*”. Han ifrågasatte nu ”om icke partiet begått ett fel, när vi i vår propaganda och agitation icke fullföljt [...], utan i stället helt släppt denna paroll”: Vad kan ha varit orsaken till att den under de senaste åren inte förekommit i partipropagandan? Eftersom oktoberplenomet — enligt hans tolkning — hade godkänt efterkrigspolitikens grundlinje ansåg han sig inte behöva bemöta de kamrater som ansåg att denna paroll ”var oriktig redan när den ställdes”. Men var den fortfarande riktig idag? Hade inte det kalla kriget överspelat denna paroll? Tvärtom, menade han. För att kunna ”samla alla ärliga anhängare av fred och demokrati till kamp mot krigsanstiftare och antidemokrater” måste ett

demokratins handlingsprogram och ett demokratiskt block [...] i nuvarande läge, i direkt motsättning till uppfattningar som man möter [inom partiet], ha ett vidare innehåll, samla bredare massor än vad som var möjligt år 1946. Och det är skärpningen av världsläget med den ökade

¹²⁶ Lager, ”Varningssignaler”, *Vår Tid*, nr 7/1950.

¹²⁷ SKP:s 15:e kongress 1951, SKP A 1a:6.

¹²⁸ SKP AU 29/3 1951, bilaga Rapport från Kronoberg 3-4 mars 1951.

krigsfaran och de redan pågående kriget, som drivit fram och nödvändiggjort denna breddning.¹²⁹

Efter att ha föreslagit att ”uppställa parollen om en *demokratisk regering*” övergick han sedan till den grundläggande strategiska motsättningen inom partiet: ”frågan om vårt parti skall vara ett *oppositionsparti eller ej* och till frågan om *radikalismen*”. Givetvis är kommunistpartiet alltid ett oppositionsparti ”i den meningen att vi ställer som målsättning att omstörta hela den kapitalistiska samhällsordningen”. Men det är inte detta grundläggande faktum som är omstritt i partiet:

Det är i stället partiets taktiska uppträdande. Och här kan man enligt min mening fastställa, att bakom den stundom förekommande oriktiga ”teorin” om kommunistiska partiet som ett slags principiellt oppositionsparti döljer sig två oriktiga tendenser, den ena sekteristisk, den andra opportunistisk.

Den förra ”går ut på att vårt parti icke får göra några kompromisser och koalitioner med andra partier, resp. arbetarklassen med andra klasser”. Den opportunistiska uttolkningen av termen oppositionsparti

tar sig uttryck i tendensen att anpassa partiet till rollen av ett parlamentariskt oppositionsparti [...], att söka överbjuda de övriga partierna ifråga om reformförslag av olika art. Jag talar här icke om kommunistiska partiets skyldighet att i parlamentet föra fram massornas dagskrav, jag talar om ett rent mekaniskt överbjudande som härrör just ur anpassningen till den borgerliga parlamentarismens spelregler. Och här inträffar det karaktäristiska, att en sådan överbjudningspolitik oftast anses som uttryck för radikalism, när den i själva verket är uttryck för en opportunistisk svanspolitik.

Alla de diskuterade frågorna hörde enligt honom ”samman med ett och samma grundläggande problem”: Vad bör göras för att ”mobilisera massorna för kampen”? Det ställer naturligtvis också frågan om dessa massors 'egentliga, 'verkliga' eller 'objektiva' socioekonomiska och politiska intressen, värderingar, önsknings och målsättningar och om deras faktiska egenskaper. Enligt Hermansson fanns det ett ”nära samband mellan sekteristiska och opportunistiska avvikelser — de är bägge uttryck för bristande tilltro till massorna”.¹³⁰ Det var också denna problematik, arbetarmassornas förhållande till kommunistpartiet och till kommunismen som de politisk-ideologiska och taktiska motsättningarna i partiet, uttalat eller ej, till syvende och sist alltid kretsade kring. Redan hösten 1948 tvingades partiledningen konstatera att det efter vissa temporära framgångar misslyckats med att frigöra arbetarna från ”reformistiska illusioner” och vinna över dem på revolutionära positioner. Det var tvärtom så att arbetarna i tusental lämnat partiet sedan början av året och att tiotusentals före detta kommunistiska arbetarväjlare vid valet i september 1948 röstat på socialdemokratin.

Den av Hermansson enträget propagerade taktiken att ”inrikta vår huvudsakliga uppmärksamhet” på arbetarnas ekonomiska intressen, speciellt på lönefrågan och på ”att förbättra de breda massornas levnadsstandard”, att detta var ”den strategiska punkten” för att vinna arbetarmassorna, hade uppenbarligen inte lett till det efterlängttade målet. Men även efter att man tvingats konstatera att taktiken lidit ett nederlag propagerade han ”utlösandet av aktioner bland arbetarmassorna” huvudsakligen ”på den ekonomiska kampens område” som ”nyckeln till framgång”.¹³¹ Om denna politik i princip var rätt och riktig, vad var då orsaken till nederlaget? Varför lyckades man ändå inte förändra styrkeförhållandena och vinna hegemoni inom arbetarrörelsen?

I den kritiska analys över partiets politik sedan krigsslutet som partiordföranden Linderot företog på partistyrelsemötet i oktober 1948 slogs fast att partiets ”huvudlinje” i princip var riktig men att den inte kunde sättas i verket därför att ”den i alltför hög grad inom partiet godkändes med läpparna men icke med helhjärtad övertygelse”. Han påminde om den stäm-

¹²⁹ Hermansson, ”Parollen om demokratiskt blick m.m.”, *Vår Tid* 2/1951, s. 12ff.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ PS 23-24/10 1948.

ning som fanns på vissa håll inom partiet under den antikommunistiska hysterins tid i början av kriget. Åtta år senare, i början av 1948, ”då 'demokratins gemenskap' startade sin stora kampanj mot kommunismen i vårt land”, mottogs nästan överallt i partiet, ”även bland ledande kamrater”, denna ”antikommunistiska kampanj med glädje: 'Nu äntligen får vi föra en hårdare kamp mot socialdemokratien: ”Sedan följde det obligatoriska mantrat om den bristande skolningen, att inte bara de vanliga medlemmarna utan även ledningarna saknade det teoretiska verktyget: ”den marxistisk-leninistiska ideologin”. Men trots att denna brist hade påtalats gång på gång ställdes aldrig den enkla frågan: Varför lärde sig de kommunistiska arbetarna inte under alla dessa år att handha detta verktyg. Saknade de kanske förmåga och färdighet därtill? Eller passade verktyget inte deras intressen, önskemål och syften?

På ett mera allmänt plan gällde frågan: Varför stödde arbetarmassorna inte kommunistpartiets politik? Det svar som Linderot gav var att det berodde på deras ”efterblivenhet”, på ”den socialdemokratiska fördumningen av massorna”. Även partisekreteraren Fritjof Lager ansåg att ”den svenska arbetarklassen för närvarande och sedan ett par år tillbaka präglas av en djupgående politisk passivitet [...] ett rätt långtgående politiskt förfall”.¹³² Men Linderot vägrade — trots sina förkrossande omdömen — ändå att hålla med de partikamrater som tyckte ”att framtiden ter sig tämligen mörk”. Även om han tvingades konstatera att USA i en del av världen ”lyckats med vad inte Hitler lyckades, en sammansmältning av majoriteten av arbetarklassen på en front med bourgeoisin” och att ”de arbetarmassor, som är förgiftade av reformismen [...] tjänstgör i fronten för den amerikanska imperialismen” mot Sovjetunionen och den internationella kommunismen så såg han ändå ljus på framtiden. Omedelbart efter denna becksvarta beskrivning av den faktiska arbetarklassen katapulterade sig Linderot utan några som helst argumenterande mellansteg upp till den revolutionära — eller ska man säga den religiösa? — förtröstans ljusaste sfärer:

Det finns nämligen en kraft, som utgör garantin, den historiska garantin för att framtiden inte kan bli mörk utan måste bli ljus. Det betyder dock inte att jag är någon ultradeterminist. Men vilken kraft syftar jag på? Arbetarklassen! Så sant vi har en arbetarklass, så sant har vi också allt som behövs för att genomföra den svenska revolutionen i praktiken.¹³³

Den 15:e kongressen beslutade i mars 1951 att fram till nästa kongress utarbeta och diskutera ett handlingsprogram som — med Linderots ord skulle ”ge hela svenska folket klara besked om de vägar och medel som partiet anvisar för genomförande av en socialistisk samhällsordning i vårt land”: Han föreslog ”en för oss ny metod vid programmets utarbetande, nämligen att söka få folket självt att medarbeta i dess utformning”.¹³⁴ Denna öppning utåt syftade till att uppnå programarbetets ena viktiga uppgift: Partiet ville visa för det svenska folket att det var ett helt igenom demokratiskt och nationellt pålitligt parti. Endast på det sättet ansåg man sig kunna hitta vägar ut ur den politiska karantän som de antikommunistiska kampanjerna förpassat partiet i. Men den andra uppgiften var inte mindre viktig: Det nya handlingsprogrammet skulle nämligen enligt Hermansson ”skapa behövlig klarhet inom vårt eget parti om partiets politiska huvudlinje, om dess målsättningar och framgångsmedel”.¹³⁵

För att förbereda handlingsprogrammet tillsattes en kommitté, bestående av bland annat Hagberg, Linderot, Set Persson, Erik Karlsson och Hermansson. Den senare fungerade som programsekreterare. Ett utkast diskuterades på centralkommitténs¹³⁶ septemberplenium. I sin inledning betonade Hermansson att programdebatten inte fick bli ”av teoretisk och akademisk slag” eftersom det rörde sig om ett konkret *handlings*program, om en ”konkretisering av vissa delar” i partiets grundsatser som antogs på 12:e kongressen 1944. Samtidigt skulle det knyta

¹³² Lager, ”Den inre partiverksamheten. Rapport på partistyrelsens sammanträde 14-16 okt. 1949”.

¹³³ PS 23-24/10 1948.

¹³⁴ Linderot, Vägen till massorna – vägen till socialismen, s. 308.

¹³⁵ ”Inledning i programfrågan CK-möte 7.9.1951” (manuskript) i Hermanssons privatarkiv.

¹³⁶ På kongressen 1951 återfick partistyrelsen sin gamla beteckning centralkommitté (CK).

an ”till 13:e partikongressens huvudlinje, Demokratins handlingsprogram”. Det var nödvändigt att ”så klart, att inga missförstånd kan uppstå, för svenska folket tala om de vägar och medel som kommunistiska partiet anvisar för att skapa verklig folkmakt och öppna vägen till en socialistisk samhällsordning i Sverge”. Genomförandet av det föreslagna ”folkets demokratiska handlingsprogram förutsätter ett avgörande inflytande för folkmajoriteten på samhällslivets alla områden”. Kommunistiska partiet avsåg, enligt Hermanssons presentation, ”att samla majoritet av svenska folket bakom sitt program, erövra en majoritet i riksdagen [...] samt omvandla riksdagen till ett demokratiskt organ för viljan hos den starka majoriteten av Sverges folk”. Även om utnyttjandet av de borgerliga fri- och rättigheterna — allmän rösträtt, yttrandefrihet, tryckfrihet, religionsfrihet osv. — inom den borgerliga demokratin begränsas av det ekonomiska fåtalsväldet så är de ”även i sin nuvarande form ädelstenar för det arbetande folket”. De kommer i det eftersträvade folkdemokratiska systemet inte bara formellt att bibehållas utan även att fyllas ”med reellt innehåll”. Därigenom blir de ”mångdubbelt värdefulla”. Dessutom kommer folkdemokratin att ”utveckla nya fri- och rättigheter som under kapitalismen är okända för det arbetande folket. Folkdemokratin är den kapitalistiska demokratin oändligt överlägsen ur folkets synpunkt.”

Formuleringen ”att inga missförstånd kan uppstå” gällde minst lika mycket inåt partiet. Att detta var nödvändigt visade den följande korta diskussionen i CK. Knut Senander var en av dem som tvivlade på framkomligheten att vinna en parlamentarisk majoritet för en övergång till socialismen. Enligt honom skapade det förelagda programkastet åter ”illusioner av liknande slag som när vi på sin tid ganska bestämt förutsatte att på fredlig väg kunna genomföra socialismen”. För att kunna ”få till stånd en sådan parlamentsmajoritet” och för att ”maktövertagandet kan ske på parlamentarisk väg” krävdes det först ”stora och avgörande händelser, antingen utanför vårt lands gränser eller också här i landet”.

Hermansson svarade på Senanders kritik men kringgick själva problemets kärna, det vill säga möjligheten att vinna arbetarmassorna för en parlamentarisk-demokratisk övergång till socialism. I stället ansåg han att

termen 'att genomföra socialismen på parlamentarisk väg' måste analyseras. Om man därmed skulle mena att socialismen kan genomföras enbart med ett riksdagsbeslut, så är en sådan ståndpunkt uppenbart felaktig och måste fördömas. [...] det är folkmassornas aktioner, d.v.s. den utomparlamentariska aktiviteten, som är avgörande för utvecklingen.

Diskussionen resulterade i beslutet att tillsätta en särskild programkommission, denna gång bestående av inte mindre än tio CK-medlemmar, ”med uppgiften att bearbeta det framlagda förslaget”. Till nästa CK-möte i februari 1952 förelåg det nya förslaget som hade slutredigerats av Linderot och Hermansson.¹³⁷ Det var åter den senare som inledde diskussionen. Han förklarade att kommissionen ”i sitt arbete sökt ta hänsyn till kamrat Senanders påpekande [...] att parlamentariska illusioner skulle kunna uppstå”. Den väg som utstakats i det nya programförslaget, förklarade Hermansson, ”förutsätter att 'den verkliga politiska makten tas från den kapitalistiska minoriteten och lägges i folkmajoritetens fasta grepp’”.¹³⁸ Senander tycktes vara nöjd. Han kunde tolka detta som det slags 'stora och avgörande händelse' som enligt honom krävdes för att över huvud taget kunna tala om möjligheten av en fredlig väg. Men vad uppnådde Hermansson och de övriga kommissionsledamöterna med detta hänsynstagande? Man hade knappast kommit närmare en lösning av det grundläggande problemet hur vinna massorna? Visade man en konkret väg, skisserade man etapper, olika steg, gjorde man tydligt vilka politiska metoder som fick användas och vilka inte? Skapade man den klarhet — utåt och inåt — som handlingsprogrammet först och främst var avsett att åstadkomma? Nej. Man gjorde sig bara av med det konkreta problemet genom att låta det förflyktigas i de lika självsuggestiva som politiskt sterila revolutionsparollernas sfär.

¹³⁷ Se AU 1/2 1952.

¹³⁸ CK 26-27/2 1952.

Men trots detta förkastades även detta utkast till handlingsprogram. Det rådde villrådighet i partiledningen om politisk-taktiska framgångsvägar, om möjliga vägar ut ur isolering och tilltagande passivisering. Tiden var inte heller gynnsam för sansade diskussioner. Partiledningen tvingades bordlägga programfrågan och syssla med mera akuta, nästintill existentiella problem. I början av mars 1952 diskuterade AU ”motåtgärder med anledning av de senaste attackerna mot partiet”, det vill säga 'Enbomaffären. Först en månad senare behandlades åter programfrågan, men nu beslöt AU att gå ifrån tanken på ett konkret *handlingsprogram* och istället formulera ett nytt *principprogram*.¹³⁹ Anledningen till denna omorientering var säkert de svårigheter som uppenbarade sig när det gällde att komma överens om *konkreta* mått och steg för att över huvud taget ta ett steg framåt. Det ansågs uppenbarligen vara lättare för de olika falangerna att skapa en slags enighet *i princip* än kring det *konkreta handlandet*. Den nytillsatta kommissionen, åter med Hermansson som ordförande, fick i uppdrag att utarbeta ett principprogram som till sin karaktär skulle överensstämma med det program som det engelska partiet antagit året innan.¹⁴⁰

Det upplägg för programarbetet som Linderot föreslagit på 15:e kongressen — ”att söka få folket självt att medarbeta i dess [programmets] utformning” — kändes mycket avlägset, lika fjärran som detta 'folk' numera befann sig från partiet. Det var framför allt hysterin i samband med Enbom- och Catalinaaffärerna som under mellantiden förstärkt såväl stigmatiseringen och isoleringen av partiet som partiets självisolering och passivisering.

Arbetsutskottet utsåg Hermansson till att leda kampanjen för populariseringen och diskussionen av programmet. Utöver denna arbetsuppgift blev han också ansvarig för hela ”propagandaverksamheten, d.v.s. leder studieverksamheten, medlemsskolningen och det ideologiska arbetet, samt blir red. för *Vår Tid*”.¹⁴¹ På CK-mötet omedelbart före 16:e kongressen kunde han meddela att programdiskussionen varit omfattande. Sammanlagt hade ”i våra dagstidningar och veckotidningar samt i vår tidskrift *Vår Tid* publicerats icke mindre än 95 artiklar omkring programförslaget”. Dessutom hade det inkommit ”en mycket stor mängd brev”. På så sätt hade diskussionen resulterat i 139 ändrings- och tilläggsförslag. AU hade tillsatt ”en liten kommitté bestående av kamraterna Sven Linderot, Gunnar Öhman och undertecknad, åt vilken det uppdrogs att göra en utredning av programmet på grundval av programdiskussionen”. De huvudsakliga förändringar som denna kommitté företog var att tillfoga ”ett helt nytt avsnitt om försvaret av de demokratiska fri- och rättigheter”, att göra ”en utbyggnad av det avsnitt, som handlar om den svenska arbetarrörelsens utveckling” och att förtydliga och utvidga ”avsnittet om maktövertagandet i vägen till socialismen [...] för att ge en klarare bild av denna process”.¹⁴²

När Hermansson inledde programdiskussionen på 16:e kongressen försökte han skapa klarhet i den problematik som under hela efterkrigstiden gett upphov till splittring i partiledningen och i partiet som helhet: frågan om maktövertagandet och om vägen dit. Hans tal är publicerat i *Vår Tid*, men en jämförelse med manuskriptet, som finns i hans privatarkiv, visar att alla de avsnitt redigerats bort i vilka han vände sig till partiet och pekade på de där rådande oklarheterna.¹⁴³

Hermansson inledde talet med den ”huvudfråga som har stått till diskussion ute i partiet under kongressdebatten”¹⁴⁴ och som förorsakat så mycket huvudbry i den kommunistiska rörelsen alltsedan dess formering: ”Hur skall ett folk kunna komma till socialismen?” Han citerade det kända stället i *Kritik av Gothaprogrammet* där Marx karakteriserar staten under övergångs-

¹³⁹ AU 7/3 och 4/4 1952.

¹⁴⁰ Det engelska programmet publicerades i *Vår Tid* 7/1951.

¹⁴¹ AU 19/2 1952, 16/1 och 23/1 1953.

¹⁴² CK 2/4 1953.

¹⁴³ ”Partiets nya program. Kamrat Hermanssons referat på SKP:s 16:e kongress”, *Vår Tid* 4-5/1953.

¹⁴⁴ Hermansson på CK-mötet 2/4 1953.

perioden mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället som ”proletariatets revolutionära diktatur”. Enligt den marxistiska teorin, ”sådan den utvecklats av Marx, Engels, Lenin och Stalin”, förklarade han, råder i varje samhälle med antagonistiska klasser ”diktatur utövd av en viss klass”. I ett kapitalistiskt samhälle råder ”borgarklassens diktatur” i den meningen att ”borgarklassen utövar den statliga ledningen av samhället, behärskar och leder den maktorganisation som statsapparaten utgör. Borgarklassen är i dessa samhällen den mäktigaste, ekonomiskt härskande klassen och blir genom utnyttjandet av statsapparaten även politiskt härskande klass.” Missförstånd kan emellertid uppstå därför att begreppet diktatur också används för att beteckna en viss statsform, för att känneteckna ”terroristisk maktutövning gentemot folket, exempelvis den fascistiska diktaturen”. Men diktatur i den ovan nämnda marxistiska meningen och demokrati måste inte vara motsatser; de ”kan existera och existerar i verkligheten ofta samtidigt. Demokratin utgör nämligen en viss statsform, en viss form för statsmaktens utövande, närmare bestämt en sådan statsform där de breda massorna av befolkningen har ett visst inflytande på eller i bästa fall kontroll över statsmakten, över diktaturen?” I denna mening råder det enligt Hermansson i varje socialistiskt samhälle proletariatets diktatur, dvs. arbetarklassens statliga ledning av samhället. Sedan slår han fast:

Läran om proletariatets diktatur är allmängiltig. Arbetarklassen kan inte genomföra övergången till socialism på annat sätt än genom att erövra den statliga ledningen av samhället och använda statsmakten för att leda utvecklingen till socialism.¹⁴⁵

Men av taktiska skäl, framhöll han, borde man utåt inte orda så mycket om denna allmängiltiga lära:

Man bör emellertid akta sig för att tro, att kampen för arbetarklassens statliga ledning av samhället bäst föres genom att man inför massorna endast upprepar en formel. Vad det kommer an på är icke orden utan handlingarna.

Det fanns enligt Hermansson ett ytterligare missförstånd. ”I den fientliga propagandan” framhöll han enligt den publicerade talversionen i *Vår Tid* — ”förekommer också påståendet, att proletariatets diktatur ingalunda är, som Stalin säger, 'den utsugna majoritetens diktatur över den utsugande minoriteten, utan tvärtom minoritetens diktatur över en majoritet.’”¹⁴⁶ Men av talmanuskriptet framgår att detta ”missförstånd” inte bara var en produkt av ”den fientliga propagandan”. Där betonar Hermansson nämligen att man också kan ”finna kamrater inom den kommunistiska rörelsen” som delar denna missuppfattning. Det är just med tanke på dessa partikamrater, som menar ”att det skulle vara möjligt att genomföra den proletära revolutionen utan understöd av det arbetande folkets majoritet”, som han hade formulerat sitt programtal. Dessa kamrater, slår han kategoriskt fast, hyser

en falsk och skadlig uppfattning, som måste bekämpas och på det skarpaste fördömas. Till proletariatets diktatur finns det ingen genväg. De kommunistiska partierna är bestämda motståndare till all slags kupptaktik av minoriteter.¹⁴⁷

I avsnittet om folkdemokratin sade Hermansson enligt artikeln i *Vår Tid* följande: ”Vi måste ihärdigt tillbakavisa den amerikaniserade propagandans falska påståenden om folkdemokratin som ett resultat av Sovjetunionens inblandning, som en statsordning vilande på Sovjetunionens bajonetter.”¹⁴⁸ Även här har en viktig mening som dokumenterar de olika uppfattningarna i partiledningen redigerats bort:

I detta sammanhang är det lämpligt att till bemötande uppta påståendena om att folkdemokratierna väsentligen är en produkt av Sovjetarméns kamp, att de utgör en ”biprodukt” till denna kamp, att Sovjetarmén utförde det avgörande arbetet för upprättandet av arbetarklassens statsmakt i dessa

¹⁴⁵ ”Partiets nya program. Kamrat Hermanssons referat på SKP:s 16:e kongress”, *Vår Tid* 4-5/1953, s. 31f.

¹⁴⁶ Ibid., s. 32.

¹⁴⁷ Se talmanuskriptet, avsnitt ”Övergången till socialismen. Proletariatets diktatur” (manuskript), s. 5.

¹⁴⁸ *Vår Tid* 4-5/1953, s. 33.

länder. Sådana falska teorier kan man möta även inom den kommunistiska rörelsen.¹⁴⁹

Det som i artikeln karakteriseras som ”den amerikaniserade propagandans falska påståenden” var just den uppfattning som ihärdigt framfördes av Senander, Holmberg, Gösta Kempe, Set Persson m.fl. Som vi redan sett tidigare framhävde de — i överensstämmelse med komintern-resolutionerna — Röda arméns avgörande betydelse för det relativt fredliga upprättandet av folkdemokratierna. Saknades denna förutsättning så var en fredlig utveckling inte möjlig. Hermansson vände sig mot dessa ”spekulationer och tvivel på att den i programmet angivna [fredliga] vägen är riktig och möjlig att gå”, inte minst därför att de

förlamar oundvikligen partiets attraktionskraft och kamp för att genomföra de trängande uppgifter, som idag står på dagordningen. Diskussionen är nödvändig och berättigad fram till programmets definitiva antagande. Men därefter måste vårt parti som en man genomföra de av partikongressen fattade besluten.

Frågan om möjligheten av en fredlig övergång till socialism hade varit kommunismens följeslagare sedan rörelsens formering i och med bildandet av Komintern. Förnekandet av en fredlig övergång till socialism kan på sätt och vis betecknas som Kominterns och den internationella kommunismens urskri.¹⁵⁰ Frågan ställdes enligt Hermansson på ”ett tillspetsat och klarläggande sätt” av Lenin ”i en vidräkning med opportunisten år 1919”. Han citerar ur Lenins skrift *Valen till konstituerande församlingen och proletariats diktatur*:

Herrar opportunisterna, bland dem också kautskyanerna, 'lär' folket som ett hån mot Marx' lära: först måste proletariatet erövra majoriteten med hjälp av den allmänna rösträtten, sedan erhålla statsmakten på grundvalen av denna majoritet vid omröstningen och först sedan, på denna 'konsekventa' (några säger 'rena') demokratis grundval organisera socialismen.

Men på grundvalen av Marx' lära och den ryska revolutionens erfarenheter säger vi:

Proletariatet måste först störta bourgeoisin och erövra statsmakten åt sig och sedan bruka denna statsmakt, d.v.s. proletariatets diktatur, som vapen för sin klass i syfte att vinna sympati av de arbetandes majoritet.

Men samtidigt betonade Lenin, enligt Hermansson, åter och åter igen att proletariatet inte kan segra ”utan att vinna befolkningens majoritet på sin sida”. Det är ”denna dialektik”, förklarar Hermansson, ”som vi måste förstå för att också kunna begripa folkdemokratins väg”, dvs. den väg till socialism som enligt det nya partiprogrammet bäst ”motsvarar de nuvarande historiska betingelserna i vårt land”.¹⁵¹

Men i denna fråga hjälper inga som helst 'dialektiska' krumbukter. Ifall kommunistpartiet menade allvar med den väg som utstakats i partiprogrammet, dvs. en fredlig, demokratisk-parlamentarisk väg, uppbackade av utomparlamentarisk verksamhet och aktioner, då får man låta bli att hämta teoretisk legitimation hos Lenin. I fråga om den demokratisk-parlamentariska vägen var han — inte bara i den citerade skriften — klar och tydlig: Den är inte gångbar! I den av Hermansson citerade texten är det inte fråga om en slags dialektik utan om en kronologisk och kausal ordning: Under borgerligt-kapitalistiska förhållanden är det enligt Lenin fullständigt omöjligt att med demokratiska medel vinna de arbetandes majoritet för ett socialistiskt projekt. Det är det revolutionära avantgardets — dvs. en minoritets uppgift att först störta bourgeoisin, erövra statsmakten, upprätta proletariatets diktatur för att *så småningom* och med hjälp av denna maktposition kunna vinna de arbetandes majoritet. Det var oppositionen med Senander och Set Persson i spetsen som hade auktoriteten Lenin på sin sida. Hermansson kunde med andra ord inte hämta legitimation hos Lenin och leninismen, tvärtom: den av honom önskade utvecklingen måste förbli halvhjärtad och tvetydig så länge den inte var förknippad med en frigörelse från avgörande delar av det leninistiska tankegodset.

¹⁴⁹ Talmanuskriptet, avsnitt ”Folkdemokratin”, s. 2.

¹⁵⁰ Se Schmidt 1996, s. 198ff.

¹⁵¹ Talmanuskriptet, avsnitt ”Makterövringen”, s. 2.

'Hänsynslös enhet'

I sitt inledningstal på 16:e kongressen sade sig Hilding Hagberg vara övertygad om ”att vi alla har en känsla av högtidlighet inför det beslut i programfrågan som vi senare skall fatta”. En sådan känsla skulle emellertid inte inställa sig. Som Hermansson konstaterade i sin sammanfattning av kongressdebatten hade programmet ”inte varit föremål för någon synnerligen stor uppmärksamhet”. Men han ville inte tolka detta som uttryck för att kongressens deltagare skulle ha varit ”okunniga om eller likgiltiga för programmet” utan snarare som ett tecken på ”att det inom Sveriges kommunistiska parti råder fullständig enighet om det nya programmet”. Menade han verkligen vad han sade? Eller var det önsketänkande? Eller en uppmaning till enighet eftersom han visste att den var ”den första förutsättningen för programmets förverkligande”? Hur som helst: Med partiets faktiska tillstånd hade Hermanssons påstående föga att göra. Delegationernas relativa ointresse för programmet berodde snarare på att alla kände att det fanns ett viktigare avgörande på kongressens agenda som gällde partiets politiska överlevnad. För att få slut på de förödande interna striderna hade partiledningen bestämt sig för att tvinga fram en 'enhet'. Det skulle ske genom att brännmärka Set Persson och offra honom på den heliga partienhetens altare. Därigenom hoppades partiledningen kunna återupprätta sin egen centraliserade auktoritet.

Det måste dock betonas att partiledningens strävan möttes av liknande krav och förhoppningar underifrån. Det fanns hos många partimedlemmar en känsla av att partiet kämpade för sin överlevnad som politisk kraft.

Hilding Hagberg tvingades konstatera att åren 1951-1953 hade varit den ”stormigaste för vårt parti sedan andra världskriget”:

På olika områden har partiets fiender pressat sina krafter för att isolera och om möjligt likvidera vårt parti. Press, radio, film, lagstiftning och polis har utnyttjats i detta syfte. Inom fackföreningsrörelsen har den socialdemokratiska partiledningens huvudparoll varit att förvandla varje fackförening till ett slagfält mot kommunisterna. Den antisovjetiska kampanjen och de målmedvetna strävandena att försämra Sveriges relationer gentemot Sovjetunionen och folkdemokratierna har samtidigt lagts upp som aktioner mot kommunistiska partiet.

”Till det yttre sett har vårt parti inte gått helt oskadat ur denna storm. Svaga organisationer har passiviserats.” Trots detta kraftiga understatement och trots partiordförandens besvärjelse att ”huvudintrycket” ändå var att partimedlemmarna ”har slutit leden tätare kring CK, stålsatts och härdats” var det ändå uppenbart för de flesta delegaterna att det var ett mycket skakat och splittrat parti de representerade på denna kongress.

Hagberg hade under hela den gångna kongressperioden haft till uppgift att försöka hålla ihop och leda ett sargat parti. Han hade dessutom stora svårigheter att träda ut ur sin föregångares betungande skugga. Hans auktoritet stärktes knappast genom att AU inför hans val till ordförande på 15:e kongressen uttalade sig för att Linderot i fortsättningen skulle fungera som ”politisk ledare”.¹⁵² När Zennström 1972 i sin inledning till *Linderot — Masslinjen* betonade att Sven Linderot stödde ”lojalt sin yngre kamrat från Norrbottensåren med sin personliga auktoritet”¹⁵³ så har det mera med kommunistisk hagiografi än med verkligheten att göra. Enligt partisekreterare Fritjof Lagers dagboksanteckningar var det inte Set Persson eller någon annan 'dissident' utan just den avgångne partiordföranden Linderot som såg till att partiledningen inte fick arbetsro. Han ”ansåg sig inte kunna finna sig i Hildings arbetsmetoder, vilka enligt Svens mening går ut på att hålla honom (Sven) utanför beredningen av de politiska frågorna för AU”. Bakom det hela låg, enligt partisekreteraren Lager,

en stark strävan från Svens sida att få ha det avgörande ordet i alla organisatoriska frågor, utan att ta ansvaret för besluten. Han anser sig inte ha dessa möjligheter med nuvarande sammansättning av

¹⁵² AU 13/3 1951.

¹⁵³ *Linderot -Masslinjen ...*, s. 64.

orgbyrån eller nuvarande besättning på partisekreterarposten. Därför lanserar han — inte öppet utan med sina säregna metoder — Erik (Karlsson) som partisekreterare.¹⁵⁴

Trots Hagbergs betänkligheter kom Erik Karlsson att tränga undan Lager från partisekreterarposten.

Konflikterna fokuserades och tillspetsades mellan 15:e och 16:e kongressen alltmer till en konflikt mellan en majoritet i partiledningen och Set Persson. Persson var ett hittebarn som växte upp i en arbetarfamilj i Hälsingland. Efter de uppmärksammade demonstrationerna mot strejkbrytare i Sandarne år 1932 blev han dömd till fyra månaders straffarbete och i samband därmed avskedad från sin tjänst vid SJ. Han fick anställning som ombudsman av Gävleborgs partidistrikt och drogs senare av partistyrelsen till Kungsgatan 84. I andrakammarvalet 1940 toppade han partiets riksdags-lista i Stockholm och valdes som första riksdagsman från Stockholm i andra kammaren efter partiklyvningen 1929. Vid stadsfullmäktigevalet 1942 invaldes han i Stockholms stadsfullmäktige och när den kommunistiska gruppen efter kommunalvalen 1946 blev tillräckligt stark för att kunna göra anspråk på en borgarrådspost blev Set Persson fastighetsborgarråd. Samtidigt lämnade han riksdagen. Men partiets nederlag vid kommunalvalen 1950 tvingade honom att avgå från sin post och han arbetade därefter som ledare för partiets kommunalpolitiska verksamhet. Denna nya uppgift måste av honom, som ett år tidigare diskuterats som en av de tre kandidaterna till Linderots efterträdare, ha uppfattats som en politisk degradering.¹⁵⁵

Denna strid om personen Set Persson kretsade egentligen kring det lika känsliga som centrala — såväl politisk-taktiska som strategiska — problemet i den kommunistiska rörelsen: arbetarmassornas förhållande till partiet och till kommunismen. Angreppen mot Persson inleddes redan under partidiskussionen efter oktoberplenomet 1950 — med redaktören för *Vår Tid* Knut Bäckström som ”skarprättare”.¹⁵⁶ Persson hade i en debattartikel konstaterat att ”det lyckats för antikommunisterna att under falskt tal om vad som är att anse som 'verklig demokrati' inte endast passivisera en del partikamrater utan även i stor utsträckning misskreditera kommunismen bland arbetarmassorna”. Detta var enligt honom ett resultat av att partiets linje varit oklar i fråga om den proletära demokratin, att partiet inte tydligt och offensivt klargjort sin ”ställning i revolutionens huvudfråga, i fråga om makten” och undvikit att framhäva skillnaderna mellan den borgerliga demokratin å ena sidan och den folkdemokratiska och sovjetiska å den andra.¹⁵⁷ Bäckström replikerade genom att beskylla honom för att ha isolerat sig från massorna. I själva verket rådde det ”ingen antikommunism bland det arbetande folket”, menade Bäckström: ”Det arbetande folket i vårt land är inte uppfyllt av fördomar mot vårt kommunistiska parti [...]. Det är tvärtom”: Vad massorna i stället ”hatar är den vrångbild av kommunismen, som de fått i den fientliga propagandan”.¹⁵⁸

”Vad är det för en förbannad rappakalja?”, utbrast Set Persson på 15:e kongressen. Han sade sig inte ha velat ta upp ”skriverierna till bemötande”, men han ändrade sig ”efter att vårt partis ordförande vid kongressen faktiskt solidariserade sig med denna artikel”. Linderot hade tillbakavisat Perssons uppfattning, att arbetarklassen hade ideologiskt avrustats genom antikommunisternas propaganda, som ”en alltför ytlig uppfattning av massornas reaktion”, en uppfattning som leder till eller vilar på ”bristande tilltro till massorna”. Ifall man överhuvud taget kunde tala om arbetarmassornas påverkan av ”klassfiendens hetspropaganda och direkta angrepp” så berodde det enligt Linderot främst på att de aldrig haft den ideologiska rustning som skulle ha varit nödvändig för att kunna motstå angreppen.” Persson hade enligt Linderots

¹⁵⁴ Lagers anteckningsbok, anteckning 25/11 1951.

¹⁵⁵ Se Fritjof Lager, ”Set Persson” (manuskript), i Lagers personarkiv, Arab, vol. 7.

¹⁵⁶ Jörgen Hermansson 1984, s. 101.

¹⁵⁷ Set Persson, ”Till frågan om borgerlig eller proletär demokrati”, *Vår Tid* 10/1950.

¹⁵⁸ Knut Bäckström, ”Några synpunkter på frågan om förhållandet mellan partiet och massorna”, *Vår Tid*, 1/1951.

krystade argumentering ”icke behandlat skillnaden mellan partiet och massorna, mellan avantgardet och huvudstyrkan”. I ett kapitalistiskt samhälle, med dess olika propaganda- och indoktrineringsmöjligheter, ”är det icke möjligt att skapa ideologiskt klarhet bland massorna [...]. Det är först genom erfarenheterna i kampen för sina intressen, i lönestrider o.s.v. massornas klassmedvetande höjes och den ideologiska uppklaringsprocessen påskyndas.”¹⁵⁹

Persson betecknade den avgående partiordförandens inlägg som ”några märkliga filosofiska betraktelser”.

Trots att Set Persson attackerades på kongressen 1951 av den nyvalde ordföranden Hilding Hagberg omvaldes han till centralkommittén. Men på CK-plenumet i september 1951 tog partiets politiske ledare Linderot åter upp Bäckströms polemik mot Persson för att än en gång filosofera kring förhållandet mellan kommunismen och arbetarklassen eller massorna. Han kritiserade Persson för att han inte bara hade påstått att socialismens fiender lyckats ”förgifta arbetarna” med sin propaganda utan gått ”till den ytterligheten att han säger att arbetare som på detta sätt blir missledda kommer i det läget att de accepterar det kapitalistiska samhället”. Linderot erkände att Persson därmed fört ”ett viktigt problem för vårt parti” på tal, ett problem som enligt honom endast kunde lösas genom ”att vi tar den marxistiska materialistiska filosofin till hjälp”. Och denna talade om för partiet att arbetarmassornas ”idéer och föreställningar skapas icke genom inlevelse från vår herre eller andra mystiska källor, utan genom deras samhälleliga vara”. Arbetarnas samhälleliga vara får till konsekvens att de ”bjuder motstånd emot själva det kapitalistiska samhället i vilket de lever” och därmed var det enligt Linderot ”givet” att massorna ”historiskt sett” vänder sig emot kapitalismen.

Set Persson replikerade inte i sak på ”Sven Linderots undervisning till oss här”. Däremot beklagade han det sätt på vilket teoretiska diskussioner förs i partiet. Det skulle enligt honom vara mycket vunnet om man verkligen försökte ”förstå vad en kamrat [...] har velat säga”.¹⁶⁰

Han skulle emellertid inte få gehör för sin uppmaning utan isolerades alltmer i partiledningen. Det måste emellertid framhållas att han själv bidrog till denna isolering. Han stärkte till exempel knappast sin ställning när han på CK-mötet i december 1952 åberopade skådeprocessen i Prag mot den tjeckoslovakiska ”spionage- och sabotageorganisationen” under ledning av kommunistpartiets tidigare generalsekreterare Slánský som varnande exempel på vart de av honom attackerade politiska strömningarna i det svenska partiet — högeropportunist och nationella avvikelser — kunde leda. ”Hur blev de förrädare alla dessa?”, frågade han. Det var enligt honom inte alls så konstigt som det kanske kunde verka och — det var hans poäng — det kunde också hända i det svenska partiet. I likhet med många som anslöt sig till SKP i den politiska medvinden efter andra världskriget hade Slánský anslutit sig till kommunismen ”i en uppgångsperiod för arbetarrörelsen” efter första världskriget. Han började ”omedelbart att äregirigt skaffa sig positioner utan att ha någon direkt kontakt med arbetarmassorna”. Efter februarihändelserna 1948 sökte han ”sprida förvirring i partiet genom att tala om Tjeckoslovakiens 'särskilda väg' till socialismen, genom att förkunna att teorin om proletariats diktatur nu var en föråldrad teori”. Parallellerna till de av honom kritiserade tendenserna i det egna partiet var uppenbara. Det vore emellertid ”naivt att tro”, fortsatte han, ”att försök att vinna agenter inom kommunistiska partier bara skulle ske i de folkdemokratiska länderna”. Han nämnde Enbomprocessen som ”ett exempel på metoderna” och som ”den mest allvarliga varning också till oss att höja den ideologiska nivån bland medlemmarna i vårt parti”. Detta utgjorde enligt honom det bästa skyddet för partiet, ”därför att skolade, klassmedvetna medlemmar med tillgång till de erfarenheter, som de förvärvat på arbetsplatserna och i övrigt förvärvat under sitt proletära liv, de utgör trots allt partiets pålitligaste säkerhetsvakt mot

¹⁵⁹ Se Linderot, Vägen till massorna - vägen till socialismen, i *Linderot – Masslinjen ...*, s. 304f.

¹⁶⁰ Se CK 7-8/9 1951.

fiender inom och utom partiet”.¹⁶¹

På 16:e kongressen några månader senare kom avgörandet. Persson hade redan veckorna innan annonserat att han tänkte vända sig till kongressen med sina avvikande uppfattningar. I sitt kongresstal påminde han om att partiet under de senaste åren förlorat omkring hälften av sina medlemmar. ”Vårt kommunistiska ungdomsförbund”, fortsatte han, ”har vi själva utplånat — det finns kvar endast på pappret — i syfte att i stället bygga upp ett partilöst ungdomsförbund”. Det fanns alltså ”anledning att granska tillämpningen av vårt partis taktiska huvudlinje”. Kan det i denna tillämpning finnas ”orsaker till att vi dämpar den kamplust som våra medlemmar måste vara besjälade av i denna hårda tid”? Är det istället kanske så att den ”minskar partiets attraktionskraft och respekten för detsamma bland arbetarna över huvud taget och bereder marken för en opportunist, som kan bli en framtida olycka för SKP”? Han betonade att han inte var motståndare till partiets enhetspolitik som sådan men

vår enhetstaktik får inte innebära att vi går med de socialdemokratiska arbetarna i den mån de vandrar på en oriktig väg endast för att inställsamt visa att ”vi vill bli era vänner”. Därför att detta kan inte leda de socialdemokratiska arbetarna in på rätt väg, men väl kommunister ner i opportunistens träsk.¹⁶²

Persson stod ingalunda ensam i partiet med denna uppfattning, inte ens i partiledningen. En av dem som delade den var Knut Senander. Men ändå — eller kanske just därför — var det han som tilldelades eller åtog sig själv uppgiften som politisk 'avrättare' av sin gamle vapen- dragare. På denna kongress gällde det nämligen inte längre att diskutera och sedan avgöra några politiska eller taktiska meningsskiljaktigheter utan att göra slut på dem, att kväva dem — en gång för alla!

Senander hade redan på CK-mötet omedelbart före kongressen klargjort att det gällde att förhindra att ”få en upprepning av det som inträffade på föregående kongress”. Om det visar sig inte vara möjligt att ”skapa enighet i ledningen om partiets linje, så måste man företa sådana ingrepp, operationer, som gör att vi får en enhetlig ledning”.¹⁶³ Med operation avsågs ett avlägsnande av Set Persson som en permanent värkande varböld från partiets kropp. Senander karakteriserade Perssons framträdande på kongressen som ”en infam anklagelse, inte bara mot hans kamrater i AU och kamraterna i CK, utan mot hela partiet”. I stället för att ”böja sig för partiet”, fortsatte Senander med en insinuerande glidning, ”föredrar han nu att bli en vandrare till intet, såvitt det inte blir något ännu värre”. Han tycks vara ”beredd att begå politiskt självmord”.

Hänsynen till partiet måste gå före hänsyn till kamrat Set Persson. Vi har inte råd att längre tolerera oenighet i partiets ledning. [...] Låt oss dra konsekvenserna! En enhetlig ledning måste komma till stånd, det kan inte längre tolereras att någon, vem det vara må, hindrar partiets manöverförmåga och genom en egocentrisk privat politik äventyrar partiets framgång. Ingen över, ingen vid sidan av partiet! Partiet självt bestämmer över sin politik.

Även andra anhängare av Perssons uppfattningar, som Nils Holmberg, Folke Tiderman och Gösta Kempe, distanserade sig från honom. Även om Persson är ”en av mina bästa personliga vänner”, förklarade till exempel den senare, så står partiet ändå ”över varje vänskapsband och därför får icke det inträffade splittra oss utan bör utgöra en läxa för att svetsa oss samman om den politik och taktik som utformats vid denna kongress och omkring partiets ledning med dess ordförande kamrat Hilding Hagberg.” I ett uttalande av kontrollkommissionen som ”behandlat det uppkomna läget på partikongressen genom kamrat Set Perssons ställningstagande” slogs fast att det är ”partiets viktigaste uppgifter [...] att likvidera sekterismen, att nå ut till arbetarmassorna framför allt på arbetsplatserna och att bryta partiets isolering”. I en omröst-

¹⁶¹ CK 13-15/12 1952.

¹⁶² SKP:s 16:e kongress, 3-6 april 1953, A 1a:7.

¹⁶³ CK 2/4 1953.

ning ställde sig alla kongressombud och alla CK-medlemmar utom Set Persson bakom ”den taktiska grundlinje för partiets massarbete, som framförts i kamrat Hilding Hagbergs inledningsföredrag”. Därmed hade kongressen dokumenterat sin vilja till att skapa — med Gunnar Öhmans ord — ”en reell, en helhjärtad och kompromisslös enhet i partiet och i dess partiledning”. Det hade skapats den anda som ordföranden Hagberg efterlyst i sitt inledningsanförande: ”Det behövs mera av den anda, som tyska socialistiska enhetspartiet uttrycker i sin kampsång: Partiet har alltid rätt”, varmed menades att partiledningen alltid hade rätt.

De ord med vilka Fritjof Lager avslutade kongressen angav den nya ton som i och med avlägsnandet av Set Persson som symbolisk akt i mångt och mycket skulle prägla SKP:s politiska linje under de närmaste åren:

Vi står fast sammansvetsade kring den enhälligt valda Centralkommittén och vår högt värderade och avhållne vän, kamrat och ordförande, Hilding Hagberg. Vi är förvissade om, att när vi lagt den högsta ledningen av vårt parti i hans stadiga gruvarbetarhänder, så har vi lagt den i säkra händer. [...]

Vi lämnar vår kongress i klart medvetande att vi kommunister måste smälta ihop med massan för att kunna leda massan.

Socialdemokratin fogliga stödtrupp, fylld av stalinistisk trosvisshet

Men 'problemet Set Persson' var ingalunda ur världen. Som alltid när man försöker lösa teoretiska eller politisk-ideologiska motsättningar med administrativa metoder pyr de vidare under ytan, leder till icke-avsedda konsekvenser eller exploderar förr eller senare.

Som Fritjof Lager erkände var Set Persson ”inte utan inflytande i partiets ledande kadrer. Tvärtom. Han hade dessutom ett gehör bland partiets medlemmar, sympatisörer och väljare, ett gehör som han förvärvat främst som agitator och folktribun men också med den personliga charm som han besatt i hög grad.”¹⁶⁴ Även Hagberg tillstod på ett c x -möte ett halvår efter kongressen att Persson ”har haft vissa beundrare, som av sentimentala eller av andra skäl har försökt skapa någon legendarbildning omkring honom”. Hans fortsättning dokumenterar den kärvare och disciplinerande atmosfär som hade utbredd sig i partiet:

Vaksamhet är nödvändig. [...]. CK får inte tolerera en verksamhet inom partiet, som på ena eller andra sätt syftar till eller leder till att man misskrediterar 16:e kongressen. Om det uppträder medlemmar, som försöker undergräva CK:s auktoritet i partimedlemmarnas ögon, då måste dessa medlemmar återföras till ordningen. Människor, som bryter partidisciplinen och som ställer sina personliga intressen före partiets, kan inte tillhöra partiets ledning. De måste omskolas för att alls kunna vara medlemmar i partiet. Människor som är besatta av den fixa idén, att de själva har rätt medan kollektivet har fel, [...] ställer sig för eller senare såsom Set Persson utanför gemenskapen.¹⁶⁵

Eftersom partiledningen vägrade att publicera Perssons kongresstal sände han det själv till utvalda medlemmar eller till dem som önskade få det. Partiledningen svarade med att påbjuda att alla som erhöll försändelser från ”renegaten” Persson skulle lämna dessa till respektive kommunledning. De som inte åtlodde riskerade att sparkas ur partiet. Femton av dem som hade drabbats av detta öde yrkade i en motion till 17:e kongressen i december 1955 att få uteslutningsbeslutet upphävt. De femton — med ”en genomsnittlig partiålder av 14 år” — framhöll att verkligheten hade bekräftat ”sanningen i Set Perssons redogörelse” beträffande risken för ett principiöst närmande till socialdemokratins under ”masslinjens” paroll. Som exempel anfördes bland annat att partiledningen inför i maj 1955 deklarerade att ”enheten skulle främjas genom att kommunisterna på alla platser i landet lämnade sina fanor hemma och deltog individuellt, undanskynda för de socialdemokratiska massorna, i de

¹⁶⁴ Fritjof Lager, ”Set Persson”.

¹⁶⁵ CK 5-6/9 1953.

demonstrationer som ordnats till stöd för regeringens och de högersocialdemokratiska reformisternas samspelade politik". Två dagar före i maj, fortsätter skrivelsen, anfördes i LO:s *Aftontidning* "följande synpunkter beträffande den resolution, som skulle föreläggas 1000 möten runt om i landet":

Den verkliga stötestenen för kommunisterna, som sluter upp i de socialdemokratiska 1-maj-mötena, kommer när de skall anta i-majresolutionens femte punkt, där det heter: 'Vi inskräper vikten av att kommunisternas nya splittringsförsök bekämpas och manar till samling kring socialdemokratien i dess fruktbringande reformarbete på samhällslivets olika områden'.

Aftontidningens rubrik till artikeln var "Kommunisterna skall bekämpa sig själva". I motionen citerades också en skrivelse som 39 medlemmar från Gävleborgs partidistrikt riktat till AU i november 1955 och i vilket det konstaterades "att partiet befinner sig i en djupgående och allvarlig kris" och att det "råder en förlamande passivitet. Kommunisternas självständiga verksamhet i fackföreningarna och i övriga massorganisationerna samt bland ungdomen har praktiskt taget upphört". Som Set Persson hade förutspått har det "redan gått därhän att SKP såväl bland medlemmarna som bland arbetarna i allmänhet framstår som endast en hjälpkraft åt socialdemokratien".¹⁶⁶

Det var en korrekt beskrivning av partiets nya grundlinje — masslinjen som hade sjuvänt på 16:e kongressen och renodlats allt mer åren därefter. Masslinjens främsta mål var inte längre att genom samarbete och gemensamma aktioner med reformisterna förändra styrkeförhållandena inom arbetarrörelsen till kommunistpartiets fördel, det vill säga till fördel för de mål man ansåg svara bäst mot arbetarklassens 'egentliga' intressen. I stället blev enheten — helt oberoende av dess politiska innehåll och riktning — ett självändamål. Nu framhölls partiets "förankring i svensk politisk kultur, liksom värdegemenskapen med huvudparten inom den svenska arbetarrörelsen [. Det var en hållning som i praktisk politik reducerade kommunisterna till en foglig stödtrupp till den socialdemokratiska regeringen."¹⁶⁷

Hade kommunisterna därmed övergivit sina programmatiska mål såsom de formulerades i det program som de enhälligt antagit på 16:e kongressen? Där slogs ju klart och tydligt fast att den socialdemokratiska reformistiska vägen var en återvändsgränd; mot socialdemokratiskt klassarbete framhölls programmet detta kommunismens credo: "Storfinansens välde i vårt samhälle måste brytas. Den avgörande makten i samhället måste berövas den kapitalistiska minoriteten och läggas i folkets händer. Endast socialismen kan säkra arbete, stigande välförhållanden" osv.¹⁶⁸ Och ändå uppmanades kommunisterna att vandra gemensamt med arbetar-massorna på deras väg — den reformistiska vägen, klassarbetets väg!

Måste inte detta upplevas som ett dilemma eller — ännu allvarligare som en förlust av den egna politiska identiteten? Vad skilde dem egentligen med denna praktiska politik från de socialdemokratiska massorna?

Det var vissheten, trovissheten att man hade historien och sanningen på sin sida, att man var del av något större, som i enlighet med historiens och samhällets utvecklingslagar blev bara större och större. Man var del av den kommunistiska världsrörelsen och den växande socialistiska världen med det alltmer blomstrande Sovjetunionen i spetsen. "En tredjedel av jordens befolkning", sammanfattade det nya partiprogrammet, "har redan upprättat eller lägger grundvalen för socialismen". Och där fanns Josef Stalin, enligt Hermansson "en av alla epokers mest geniala vetenskapsmän" och "den störste marxisten i vår tid".¹⁶⁹ Stalin hade formulerat kommunisternas trovisshet i broschyren *Socialismens ekonomiska problem i*

¹⁶⁶ Se SKP:s 17:e kongress 1955, Motion nr 11, A 1a:9.

¹⁶⁷ Jörgen Hermansson 1984, s. 187.

¹⁶⁸ "Sveriges väg till socialismen. Sveriges kommunistiska partis program antaget av 16:e partikongressen 3-6 april 1953", *Vår Tid* nr 4-5/1953, s. 7.

¹⁶⁹ Hermansson, "Till Stalins minne. Tal 9 mars 1953", manuskript, i Hermanssons privatarkiv.

Sovjetunionen. När den svenska översättningen förelåg hösten 1952 uppmanade Hermansson partikamraterna: "Lär av Stalins nya arbete!" Så löd rubriken på hans artikel i *Vår Tid* som presenterade "Stalins redan klassiska arbete". Detta arbete — några anmärkningar till en ny sovjetisk lärobok i politisk ekonomi — innehöll, enligt Hermansson, "i varje sats viktiga lärdomar som också vårt parti måste veta att tillägna sig för sin praktik och för sin teori i dag och i framtiden". Stalins nya arbete

utgör en vidareutveckling av marxismen-leninismen till en ny, ännu högre nivå i anslutning till den utveckling av de ekonomiska och politiska förhållandena, som under de senaste åren ägt rum inom de båda systemens [kapitalismens och socialismens] ram och i förhållandet mellan dem. Kan vi i vårt parti till fullo utnyttja detta nya viktiga bidrag av kamrat Stalin till de kommunistiska kadrens uppfostran har vi tagit ett stort steg på vägen framåt i partiets utveckling till ett verkligt kommunistiskt massparti.¹⁷⁰

I början av 1953 återkom Hermansson till denna text. "Vid utarbetandet av förslaget till nytt partiprogram för Sveriges kommunistiska parti", betonade han, "har det varit en ovärderlig hjälp att ha tillgång till J. V. Stalins nya arbete". Han fortsatte: "Centralkommittén har vid färdigställandet av programförslaget strävat efter att med detta i alla tillämpliga delar införliva de nya geniala bidrag till marxismen-leninismens teori som Stalin givit i detta arbete?"

Det geniala i Stalins uppfattning var, enligt Hermansson, att utvecklingen inom såväl kapitalism som socialism försiggår enligt objektiva lagar, men med helt olika, motsatta innehåll. "Huvuddragen och kraven i den nutida kapitalismens ekonomiska grundlag", förklarar Hermansson,

fastställes av Stalin på följande sätt:

"Tryggande av kapitalistisk maximalprofit medelst utsugning, ruiner och utarmning av befolkningsflertalet i respektive land, medelst förslavande och systematisk utplundring av folken i andra länder, särskilt i de efterblivna länderna, och slutligen medelst krig och folkhushållningens militarisering, vilka utnyttjas för att trygga högsta möjliga profiler."

Eftersom denna grundlag också gäller för "den svenska monopolkapitalismen", betonar Hermansson, har den "givetvis införlivats med programförslaget".

Sådan är den gamla, den döende världen. Men det finns redan en annan värld, socialismens värld, som enligt Stalin utvecklas enligt följande ekonomiska grundlag:

Tryggande av maximalt tillfredsställande av hela samhällets ständigt växande materiella och kulturella behov medelst oavbruten tillväxt och fullkomning av den socialistiska produktionen på basis av högsta teknik.¹⁷¹

Denna övertygelse om att socialismens värld faktiskt höll på att utvecklas enligt Stalins objektiva ekonomiska grundlag och att övergångsperioden framskred enligt samma typ av vetenskapligt grundade, objektiva och nödvändiga lagar förlänade kommunisterna en historisk överlägsenhetskänsla gentemot de socialdemokratiska klassbröderna — hur kvantitativt underlägsna man för tillfället än må ha varit. I denna anda försökte Hermansson i ett tal på CK-pleniumet i december 1952, där han också behandlade det stalinska arbetets betydelse för det egna programmet, sprida detta historiska tillförsiktens budskap till de luttrade kamraterna:

Vilken oerhörd kraftkänsla ger det inte de medvetna utav arbetarklassen att veta, att hela deras verksamhet för att störta det bestående samhället kan stödja sig på ekonomiska lagar, som med obönhörlig makt kommer att pressas igenom.¹⁷²

När kommunistpartiet, som utkorat sig självt till arbetarklassens förtrupp, på grund av den egna inre svaghet och det kalla krigets yttre tryck i sin faktiskt förda politik framstod som

¹⁷⁰ Hermansson, "Lär av Stalins nya arbete!", *Vår Tid*, nr. 10/1952, s. 9f

¹⁷¹ Hermansson, "Stalins nya arbete och programförslaget", *Vår Tid*, nr. 1/1953, s. 8ff.

¹⁷² CK 13-15/2 1952.

socialdemokratins 'fogliga stödtrupp' behövdes denna kompenserande och identitet stiftande trosvisshet för den politiska överlevnaden som självständig rörelse.

På 16:e kongressen, som sanktionerade den nya enhetslinjen, fick P-O Zennström, Hermanssons medkämpe alltsedan clartétiden, äran att hålla det stora minnetalet över Stalin som hade dött bara några veckor tidigare, den 5 mars 1953. Han sade bland annat:

Kamrater, med sina båda sista teoretiska skrifter "Om marxismen i språkvetenskapen" och "Socialismens ekonomiska problem i Sovjetunionen" har Stalin skjutit marxismens allsmåttiga teori till en nivå som låter oss skönja bilden av det verkliga mänskliga samhället, det framtida kommunistiska samhället. Lika skarpt som ljuset ifrån denna höjd avtecknar det kapitalistiska samhällets skuggor, lika klart belyser emellertid Stalins verk vägarna till målet.¹⁷³

Tre år senare började ljuset falna, både över Stalins teoretiska och praktiska verk. Och när de statyer, som intellektuella som Hermansson och Zennström hjälpt till att resa över denna profana avgud, störtade till marken, då skakade hela den kommunistiska rörelsen i sina grundvalar.

De andra "Tio dagar som skakade världen"

I sina memoarer skriver historikern Eric Hobsbawm att det finns "två stycken 'Tio dagar som skakade världen' i den revolutionära rörelsens historia under 1900-talet: oktoberrevolutionens dagar, som har beskrivits i John Reeds bok med denna titel, och SUKP:s tjugonde kongress (14-25 februari 1956)." Båda händelserna delade in denna rörelse plötsligt och oåterkalleligt i ett 'före' och ett 'efter'. "För att uttrycka det tillspetsat: Oktoberrevolutionen skapade en kommunistisk världsrörelse, den tjugonde kongressen förstörde den." Det brittiska kommunistpartiet, som Hobsbawm tillhörde, förlorade under efter-dyningarna av dessa tio dagar 1956 en fjärdedel av sina medlemmar, en tredjedel av redaktionen på sin tidning *Daily Worker* och förmodligen största delen av de intellektuella som återstod från 1930- och 1940-tals-generationen. "Fortfarande efter praktiskt taget ett halvt sekel", betonar Hobsbawm, "snörs strupen samman när jag tänker på den nästan outhärdliga anspänning vi levde under månad efter månad. [...] Det är kanske enklast att uttrycka det så att brittiska kommunister — under mer än ett års tid — levde på randen till den politiska motsvarigheten av ett kollektivt nervsammanbrott."¹⁷⁴

Något liknande drabbade även Hermansson. Han hade själv tillsammans med Hagberg och Lager som det svenska partiets gästdelegation bevittnat tjugonde kongressen i Moskva. Den hade emotsetts med stor förväntan eftersom det var den första sedan Stalins död tre år tidigare. Hermansson kunde på plats konstatera att diskussionerna präglades av en viss frispråkighet. Många kritiserade 'personkulten' och alla förstod att det måste handla om Stalin, men det gavs väldigt litet av konkreta uppgifter som visade dess konsekvenser. Kritiken av 'personkulten' var inte heller ett helt nytt fenomen i den sovjetiska debatten. Hermansson hade redan kort efter Stalins död i en artikel citerat följande uttalande ur dokumentet "Sovjetunionens kommunistiska parti 50 år": "Från [det sovjetiska] partiets praktiska propaganda-arbete måste man totalt eliminera den felaktiga och omarxistiska tolkningen av personlighetens roll i historien, vilken kommit till uttryck i propaganda för en för marxism-leninismens anda främmande, idealistisk teori om personlighetskult. Personlighetskulten står i strid med principen om kollektivitet i ledningen, den leder till [...] att partimassornas och sovjetfolkets skapande aktivitet hämmas."¹⁷⁵

Sammanträdesdagarna var långa och bara avbrutna av bilfärden till och från hotellet för den stadiga middagen. Det var bitande kallt i Moskva denna februari, minus 20 grader.

¹⁷³ P O Zennström, "Om Stalins betydelse", SKP:s 16:e kongress.

¹⁷⁴ Hobsbawm 2002, s. 201/205.

¹⁷⁵ Hermansson, "Några lärdomar av Sovjetunionens Kommunistiska Partis historia", *Vår Tid* nr 7/1953, s. 9.

Hermansson ”gick emellertid ut i vinterkylan på kvällarna för att få lite luft och motion. Av en tillfällighet hittade jag till Moskvas travbana, nästan mitt i staden, där det tydligen också förekom totospel. Även jazzorkestern och den kvinnliga vokalisterna på hotellets matsal vittnade om den nya tiden.”¹⁷⁶

På kongressens sista dag, den 25 februari, hölls — som brukligt — ett slutet möte för att välja den nya centralkommittén. Det väckte därför ingen förvåning hos Hermansson och de övriga utländska gästerna att de skickades på fabriksbesök denna söndag. På kvällen firades kongressens avslutning med en stor galaföreställning på Bolsjojteatern för alla delegater och gäster. När Hermansson senare försökte återkalla denna kväll kunde han inte minnas att de sovjetiska kongressdeltagarna förefallit upprörda eller på annat sätt antytt att de upplevt något som skulle skapa världshistoria. Han hade inte märkt någon som helst ovanlig reaktion.

Han kom hem fylld av tillförsikt. Det kändes som ett uppbrott, som en ny vår för den kommunistiska rörelsen. Man började tala om ett 'töväder' som inletts i Sovjet och folkdemokratierna. Det han hade hört i den nye sovjetiske partiledaren Chrusjtjovs långa verksamhetsberättelse var ingenting mindre än en bekräftelse på de politiska uppfattningar han under kominformåren försvarat inte bara mot den partiinterna oppositionen utan även mot Stalins auktoritativa förkunnelser. I en artikel i *Vår Tid* tog han efter hemkomsten upp de tre uttalanden ur Chrusjtjovs tal som innebar en revision av tidigare sovjetiska ståndpunkter: Det gällde den principiella möjligheten att förebygga krig, erkännande av skiftande former för olika länders övergång till socialismen och slutligen citerade han Chrusjtjovs konstaterande att arbetarklassen kan ”erövra en stabil majoritet i parlament och förvandla detta från ett organ för den borgerliga demokratin till ett redskap för den verkliga folkviljan”.¹⁷⁷ Dessa nya uppfattningar, kunde han med tillfredsställelse konstatera i sina *Minnen*, var ”ett slag mot de teser som hävdats av Set Persson och andra”.¹⁷⁸

Men Hermanssons glädje och upprymdhet varade inte länge. Enträgna rykten började hävda att Chrusjtjov hade hållit ett hemligt tal där han gjort synnerligen dramatiska avslöjanden om politiken i Sovjetunionen under Stalins tid vid makten. Han skulle till och med ha talat om massterror. För Hermansson, som med egna ögon och öron bevittnat kongressen, var dessa rykten ingenting annat än imperialismens vanliga krypskytte. Han kunde därför med den initierades brösttoner rycka ut och dementera dessa illvilliga rykten.¹⁷⁹ Men i början av april fick partiledningen ett meddelande om att det fanns ett intressant dokument för läsning på sovjetiska ambassaden i Stockholm. I sin egenskap av propagandasekreterare skickades Hermansson till Villagatan. Där fanns Chrusjtjovs 'hemliga tal, på ryska. Han fick inte ta med sig eller kopiera det. Hans kläna ryska språkkunskaper tillät honom inte att förstå hela vidden av talets sprängkraft. Nu skickades partisekreteraren Erik Karlsson, som var kunnig i ryska, till Villagatan för att i lugn och ro läsa dokumentet och göra anteckningar.

När Karlsson sedan informerade partiets AU om talet hävdade Hermansson att uppgifterna måste göras bekanta för hela partiet, men majoriteten ansåg att de borde stanna inom ledningens inre krets.¹⁸⁰ I den restriktiva andan beslöts också att den rapport om tjugonde kongressen som skulle läggas fram på CK-mötet i mitten av april skulle ”ges en positiv utformning, med ett kort avsnitt om kritiken mot Stalin”.¹⁸¹

”I går kväll sedan jag hört kamrat Hilding Hagbergs tal”, inledde Hermansson sitt anförande på CK-plenum, ”så tog jag och plockade fram ett tal som jag själv hade hållit i Medborgar-

¹⁷⁶ Hermansson 1993, s. 202.

¹⁷⁷ Hermansson, ”Teoretiska frågor vid SUKP:s tjugonde kongress”, *Vår Tid*, nr. 3/1956.

¹⁷⁸ Hermansson 1993, s. 203.

¹⁷⁹ *Se Ny Dag*, 26/3 1956.

¹⁸⁰ Detta bekräftades av Sven Landin som då var AU:s sekreterare; se Landin 1973, s. 25.

¹⁸¹ AU 10/4 1956.

huset i Stockholm när kamrat Stalin dog. [...] där fanns de vanliga formuleringarna om kamrat Stalins stora anspråkslöshet, om vilken väldig gigant han var på olika områden o.s.v.” Vad var orsaken till att man använde sådana formuleringar, frågade han församlingen och försökte ge sitt svar: ”Ja orsaken var väl inte bara dålig information, orsaken var väl framför allt tankelättja, orsaken var att man ansåg att så skulle det vara, på det sättet borde man uttala sig i den frågan och därför så gjorde vi det, både jag och alla andra.” Han ansåg inte att ”de formuleringar som kamrat Hagberg använde i sitt tal igår är tillräckliga när det gäller vår kritik och självkritik i denna sak. Jag tycker inte det är tillräckligt att säga att vi aldrig har gillat personkulten, det avgörande är ju att vi deltagit i utövandet av den.”¹⁸²

Hermansson attackerades efter sitt tillträde som partiordförande i januari 1964 vid upprepade tillfällen med citat ur nämnda tal ”som kula”.¹⁸³ Han brukade alltid svara — utan att försvara sig — med liknande formuleringar som han använde i december 1965 i en artikel i socialdemokratiska *Arbetet*:

Jag har ingenting att anföra till försvar av talet. Där finns flera sakligt felaktiga omdömen och framför allt saknas en karakteristik av det terrorvälde som utvecklades under den tid som brukar kallas personkultens eller stalinismens tid. Talet är dessutom hållet i ett språk som jag nu anser avskyvärt.¹⁸⁴

Men, medger han i sina *Minnen*,

det löser ju inte den gåta som jag själv grubblar över, nämligen hur en normalbegåvad person kan uttrycka sig på det sättet som jag gjorde i talet: 'Stalin är en av alla epokers mest geniala vetenskapsmän' osv. Visserligen hade jag på morgonen sett gamla typografer på *Ny Dags* tryckeri gråta när de fick beskedet om Josef Stalins död, visserligen hade jag hört vetenskapsmän uttrycka sig positivt om Stalins bok om språkvetenskapen, visserligen hade han stått i spetsen för den väpnade kampen mot Hitlerfascismen, men ändå! [...] Jag tror den förklaring jag söker är att vi var fångna i en retorik, som blev alltmer tom och skallrande och som dessutom dolde verkligheten.¹⁸⁵

Alla de stereotypa formuleringar som Hermansson använde för att hylla Stalin hade börjat inplanteras i den kommunistiska världsrörelsen av Stalins närmaste män i samband med dennes 70-årsdag i december 1949. Den artikel som den svenska partiledningen lät publicera i *Vår Tid* vid det tillfället var vad stil och formuleringar beträffar som en blåkopia på övriga kommunistpartiers hyllningar över ”proletariatets främste lärare”, ”Lenins vän, bäste lärjunge och medarbetare”, som organiserat ”hela mänsklighetens seger över fascismen”, geniet som ”genom sin universalitet [...] ingripit i alla avgörande diskussioner om teorin, inom filosofin, historien, naturvetenskaperna och ekonomin” osv.¹⁸⁶

Liknande stereotyper användes också för att hylla Lenin. När det föll på Hermanssons lott att hålla ett minnestal över Stalin tog det honom säkert inte många timmar och ännu mindre tankemöda att formulera det beryktade talet, fast han hade tre dagar på sig.¹⁸⁷ Han tog helt enkelt fram manuskriptet av det högtidstal han hållit två år tidigare när Sällskapet Sverige-Sovjetunionen firade Lenins födelsedag i Medborgarhuset i Stockholm, i samma lokal som han nu skulle hylla Stalin. En jämförelse mellan dessa båda tal visar att det förklaringsförsök han presenterade på CK-mötet inte låg särskilt långt från sanningen: det var ”framför allt tankelättja” och ”att man ansåg att så skulle det vara, på det sättet borde man uttala sig” som gjorde att han använde sig av detta 'avskyvärda' språk.

¹⁸² CK 14-15/4 1956.

¹⁸³ Hermansson 1993, s. 199.

¹⁸⁴ Hermansson, ”Kommunisterna och demokratin”, *Arbetet* 4/2 1965.

¹⁸⁵ Hermansson 1993, s. 199f.

¹⁸⁶ ”Stalin 70 år”, *Vår Tid* nr 10/1949.

¹⁸⁷ Han fick uppdraget av AU den 6/3 och höll talet på kvällen den 9/3 1953.

”Till Lenin-minnet. Tal 25 april 1951”¹⁸⁸

[...]

Marxismen förnekar ingalunda de stora personligheternas roll för historiens utveckling. Människorna gör, som Marx understryker, själva sin historia. De stora personligheterna spelar en betydelsefull roll i historien, men de blir stora endast om de förstår de föreliggande historiska förutsättningarna och vet hur man skall ändra dem.

Lenin var en sådan stor historisk personlighet med den djupaste kunskapen om naturens och samhällets utvecklingslagar. Han förstod att ställa hela sin livsgärning i de framväxande, de progressiva, de oemotståndligt segrande krafternas tjänst. Därför blev hans liv så betydelsefullt för mänskligheten.

[...]

Lenin var en av alla tiders mest geniala vetenskapsmän. Han fortsatte Marx' och Engels verk, pånyttfödde marxismens teori och vidareutvecklade den under de nya betingelserna för kapitalismen och proletariats klasskamp....

[osv., osv.]

Statsmän — vetenskapsmän — folkledare som Lenin och Stalin omgives av folkets varma kärlek. De symboliserar för folkmassorna den erövrade friheten, det snabbt stigande väståndet, de obegränsade möjligheterna för varje individ och för alla genom samfällt arbete.

Alla handlande människor gör fel och ofta kommer man också genom rationella överväganden till insikt om att och varför man gjort fel. Ibland får man till och med möjlighet att rätta till misstagen. Men det kan knappast finnas en mer självförödmjukande belägenhet för en tänkande och reflekterande människa än att tvingas konstatera att man begått ett oförlåtligt misstag som det inte finns någon rationell och godtagbar förklaring till, och — vad möjligen är än värre — att man felat inte med eget utan med andras huvud. Gåtan förblir olöst, och såren fortsätter att svida.

Hermansson fortsatte sitt inlägg på CK-plenum i april 1956 med att betona att hans inledande anmärkningar inte fick tolkas som ”uttryck för hysteri eller något dylikt som man ibland får höra i diskussioner man och man emellan”. Han såg tvärtom ”mycket positivt” på resultaten av tjugonde kongressen, men ”det fordras att partiet, att vi alla tar tjuren vid hornen”, och för att kunna göra det krävs det först och främst att ”vi självkritiskt granskar och erkänner de fel som vårt parti och vår partiledning har begått”.

Han sade sig inte vilja göra några reflektioner kring frågan om kampen mot personkulten men

”Till Stalins minne. Tal 9 mars 1953”

[...]

Marxismen [...] förnekar ingalunda de stora personligheternas roll för historiens utveckling. Människorna gör, understryker Marx, själva sin historia. De stora personligheterna spelar en betydelsefull roll i historien, men de blir stora endast genom att de förstår de föreliggande historiska förutsättningarna och vet hur man skall förändra dem.

Stalin var en sådan stor historisk personlighet med den djupaste kunskapen om naturens och samhällets utvecklingslagar. Han förstod att ställa hela sin livsgärning i de framväxande, de progressiva, de oemotståndligt segrande krafternas tjänst. Därför blev hans liv så betydelsefullt för mänskligheten, därför blev han en gigant i den mänskliga utvecklingens historia.

[...]

Stalin är en av alla epokers mest geniala vetenskapsmän. Han fortsatte Marx, Engels och Lenins verk, systematiserade, berikade och vidareutvecklade marxismens teori under de nya betingelser som utvecklingen skapat.

[osv., osv.]

Statsmän — vetenskapsmän — folkledare som Lenin och Stalin omgives av folkets varma kärlek. De symboliserar för folken förverkligandet av deras djupaste intressen och önskningsar.... Stalin är giganten, men han är också kamraten, vännen, som står mitt bland massorna.

¹⁸⁸ Båda talmanuskripten finns i Hermanssons privatarkiv

ansåg det ändå viktigt att redan nu understryka att ”frågan om Josef Stalins person inte är det avgörande” och att det skulle vara ”mycket farligt” att reducera problematiken till kulten om Stalins person: ”Detta är en synnerligen underordnad och trivial fråga.” Med denna uppfattning distanserade han sig inte bara från kamraterna i den egna partiledningen utan även från Chrusjtjovs och det sovjetiska partiets strävan att förklara avvikelsen från den leninistiska vägen, ”kränkningen av den socialistiska rättsordningen” och terrorn enbart med hänvisning till Stalins personlighet och kulten kring honom. Med 'personkulten' som den kanoniserade förklaringsmallen skulle sovjetsystemet och partiet förbli oantastade.

Enligt Hermansson var det nu — vilken hädisk tanke! — inte bara tillåtet att i enrum eller kamrat och kamrat emellan utan även offentligt yppa sina tvivel angående det sovjetiska partiets ofelbarhet:

Över huvud taget så är det väl en viktig lärdom för oss och det tror jag var det viktigaste budskap som tjugonde partikongressen riktade till oss de kommunistiska partierna att vi måste inta en mera kritisk hållning och inte acceptera allting som något guds ord som kommer från Sovjetunionens kommunistiska parti och dess ledare eller från andra kommunistiska partiledare ute i världen.

Att det inte är nödvändigt och riktigt av oss att till varje pris försvara allting som säges eller som göres i de socialistiska länderna. Jag tror också att vi skall vara kritiska mot det som kamrat Chrusjtjov och andra nuvarande ledare från Sovjetunionens kommunistiska parti säger, att vi skall granska deras formuleringar och när vi finner något som vi inte tycker är riktigt så skall vi öppet säga ifrån. [...]

Alltså slut med dogmatismen, slut med auktoritetskulten över huvud taget, oavsett vem eller vilken som formulerat en sats.

Han tog sedan upp ”en annan och svårare fråga”, nämligen om partiet ska ändra sin hittills gällande regel att inte *offentligt* kritisera andra kommunistiska partier och förhållandena i de socialistiska länderna. Han ansåg visserligen att ”den huvudregeln måste gälla också i fortsättningen” men när det gäller ”internationellt viktiga och uppmärksammade frågor” bör partiet kunna uttala sig ”på ett sådant sätt att det direkt eller indirekt kan tolkas som en kritik av förhållandena och omständigheter i socialismens länder”. Han nämnde som exempel Sovjetunionens test av vätebomber och andra liknande massförstörelsevapen och avslöjanden om ”de brott emot den socialistiska rättvisan som har begåtts både i Sovjetunionen och i andra folkdemokratier”. Det är över huvud taget ”inte nödvändigt att vi försvarar alla företeelser och alla fenomen” i dessa länder.

En av tjugonde kongressens ”viktigaste insatser var just betonandet utav att det finns många vägar till socialism, det finns sovjetvägen, det finns den folkdemokratiska vägen, men sade kamrat Chrusjtjov, man måste också tänka sig en rad andra möjligheter”. Den avgörande slutsats som Hermansson drog av detta 'medgivande' var ”att varken Sovjetunionen eller folkdemokratierna kan vara något mönster för vårt land och för svenska arbetarklassens väg till socialismen”. Vissa ”grundläggande principer” måste visserligen stå fast, som att ”man måste ha arbetarklassens statsmakt eller proletariatets diktatur”: Men i övrigt måste partiet självt och suveränt bestämma över den egna vägen till socialismen.

Men för att kunna slå in på en självständig kurs måste partiet äntligen frigöra sig från dogmatismen. ”Vi måste göra en revidering utav våra studieplaner som i mycket stor utsträckning har haft den karaktären att de bara hänvisar till vissa böcker, till vissa citat, men i allmänhet inte har betytt någon skapande insats! Han krävde en ”kritisk granskning av vårt förlags utgivning av teoretisk litteratur. Som ju alla vet så har ju den teoretiska litteraturen där dominerats utav marxismens klassiker, om man nu skall räkna Stalin dit eller inte.”¹⁸⁹

Det måste i detta sammanhang betonas att han själv inte var oskyldig till förlaget

¹⁸⁹ CK 14-15/4 1956.

Arbetarkulturs utgivningspolitik. Som förlagschef tog han inte bara de redan nämnda väl-
lovliga initiativen på det skönlitterära området; på ett sammanträde med studie- och
propagandaavdelningen föreslog han ”att man under 1952 borde eftersträva utgivningen på
svenska språket av a) Engels 'Naturdialektik', b) Stalins 'Anarkism eller socialism, c) Stalins
språkvetenskapliga arbeten, d) de arbeten [av Stalin] i den nationella frågan som ej medtagits i
senaste upplagan, e) Stalins artiklar om strategi och taktik, f) Stalins artiklar och dagorder om
det stora fosterländska kriget.” Hans förslag godkändes.¹⁹⁰

Jag har tidigare visat att Hermansson även på andra sätt aktivt bidragit till att befästa uppfatt-
ningen om Stalins genialitet och om betydelsen av hans teoretiska texter även för det svenska
partiet. Det kan säkert delvis skyllas på den traditionella kutymen i kommunistpartierna att
auktorisera och legitimera sina uppfattningar med lämpliga citat ur klassikernas — Marx,
Engels, Lenins och för tillfället även Stalins — texter. Detta var speciellt viktigt för Hermans-
son i den partiinterna striden, där hans motståndare hade Kominforms resolutioner och poli-
tiska anvisningar på sin sida. Men samtidigt måste det påpekas att han genom att utnyttja
Stalins auktoritet motverkade sina egna politiska avsikter och teoretiska insikter. Därigenom
stärkte han de strömningar i det egna partiet som han hade bekämpat under hela efterkrigs-
tiden.

Det hände till och med att han med ett Stalincitat slog sig själv i ansiktet. Jag ska nämna ett
exempel. Som vi har sett hade han tidigare attackerat påståendet om krigens oundviklighet. I
sitt inlägg på partistyrelsemötet i oktober 1949 varnade han till exempel för de tendenser i
partiet och även i partiledningen som gick ut på ”att passivt vänta på krig och kriser, eftersom
sådana i vår teori förklaras vara oundvikliga så länge kapitalismen har en dominerande
ställning”: Men redan i slutet av världskriget hade han vänt sig mot denna defaitistiska upp-
fattning, när han frågade om inte sannolikheten är ”oändligt mycket större för att en fredlig
samlevnad mellan socialistiska och kapitalistiska stater och kontinenter blir möjlig efter detta
krig än för att ett tredje världskrig kommer att rasa mellan de anglosaxiska stormakterna och
SU? Kommer inte under själva detta krig så djupgående förändringar att äga rum inom de
kapitalistiska staterna, att ett sådant krig överhuvud taget blir en omöjlighet? [...] Det kommer
an på arbetarklassen, framför allt i Europa, att ge svaret på dessa frågor.”¹⁹¹ Men så kom
Stalins hyllade pamflett *Socialismens ekonomiska problem i Sovjetunionen*, där han bekräftade
— vilket Hermansson instämmande citerar — just teorin om krigens oundviklighet: ”För
att avskaffa krigens oundviklighet måste man förintä imperialismen”. Denna av Hermansson
tidigare ”på det skarpaste” bekämpade teori infördes även i 1953 års partiprogram.¹⁹² När han
sedan på tjugonde kongressen fick höra att Chrusjtjov tillbakavisade teorin om krigens ound-
viklighet fick han visserligen en bekräftelse på sin tidigare uppfattning men — vad värre var
— han påmindes samtidigt om att han själv — mot bättre vetande — gjort sig till tanklöst
språkrör för en nu fallen avguds felaktiga teori. Denna insikt var måhända minst lika själv-
förödmjukande som det beryktade Stalintalet.

Det var med andra ord inte bara den personliga eller privata förödmjukelsen i samband med
talet som plågade honom efter denna kongress även om det var talet han sedan oftast spefullt
påmindes om. Men det var kanske ändå den politiska skada som kulden kring Stalin åsamkat
partiet som upplevdes som det väsentliga, och att han själv i viss utsträckning bidragit till
denna politiska skada, även om han för det mesta försvarade sina egna uppfattningar.

Hur som helst: De avgörande förutsättningarna för att kunna utrota denna även av honom
praktiserade dogmatism måste skapas i det egna partiet. Det var nödvändigt att övervinna den
passivitet och den slentrian som finns i de politiska huvudfrågorna som vi f.n. har. Att

¹⁹⁰ Protokoll Studie- och propagandaavdelningens sammanträde fredagen den 28 aug. 1951, i Gunnar och Rodny Öhmans arkiv, Arab.

¹⁹¹ Lancet, ”Myrdal om internationell politik”, *Ny Dag* 1944-08-28.

¹⁹² Hermansson, ”Stalins nya arbete och programförslaget”, *Vår Tid*, nr 1/1953, s. 11.

övervinna den passivitet och den slentrian som finns i många utav våra partiorganisationer, att övervinna tankelättjan och den produkt utav personkulten och dogmatism som gör att kamrater utan att själva sätta sig in i frågorna utan att själva ta upp frågor till diskussion bara okritiskt anammar vad Centralkommittén eller kongressen eller distriktstyrelsen eller någon annan instans har beslutat. Detta är tror jag den avgörande frågan när det gäller kampen mot dogmatismen.¹⁹³

Med dessa slutsatser och förslag isolerade sig Hermansson i partiledningen. SKP:s ledning, med Hermansson som enda undantag, var ”aldrig inne på att dra några långtgående slutsatser av Chrusjtjovs uppgörelse med personkulten, och den rapport som centralkommittén lät utforma vittnar om att man snarast önskade tona ned dess betydelse”.¹⁹⁴ Enligt CK:s resolution vittnade uppgörelsen med personkulten framför allt om SUKP:s ”inre styrka och principiella fasthet”. I abstrakta ordalag sades kritiken mot personkulten innehålla ”viktiga lärdomar även för vårt parti och tjänar att förbättra partiverksamheten”. Men redan i nästa mening återföll man till den ritualiserade försvarsmekanism som syftade till att immunisera partiledningen mot intern kritik:

Samtidigt vänder sig centralkommittén med skärpa mot den borgerliga propagandan som sökt förvränga innebörden i kritiken mot personkulten och utnyttja denna i det kalla krigets tjänst genom utspridande av lögnaktiga och ogrundade påståenden. Kampen mot förgudningen av Stalin kan inte leda till ett bestridande av hans historiska insatser och betydelse.¹⁹⁵

Hagberg och majoriteten i partiledningen gjorde allt för att förhindra en diskussion i partiet om det 'hemliga talet'. Som Hermansson beklagade på CK-mötet hade inte ens de egna tidningsredaktionerna fått veta någonting om innehållet. Trots att det blev allt svårare att hålla locket på när *New York Times* den 4 juni och svenska tidningar några dagar senare publicerade en version av Chrusjtjovs tal höll partiledningen fast vid sin restriktiva linje. Den bekräftades av Hagberg på nästa CK-möte i oktober och gällde sedan även i fortsättningen. Han berättade stolt för kamraterna i centralkommittén att han hade kritiserat sin danske kollega Aksel Larsen ”när jag såg hans tal som han hade låtit skriva ut, i det här talet har du med en tiondel av den tjugonde kongressens positiva betydelse och nio tiondelar av personkulten. Vi gör snarast tvärtom vi.” Den främsta betydelse som SUKP:s tjugonde kongress hade för Hagberg var att den ”redan gläntat dörren till kommunismens gyllene tidsålder, där var och en skall få allt vad han behöver och tillåtes skapa efter sin förmåga”. I försöket att få människorna i väst att ”glömma allt det stora nya och koncentrera sig på Stalins personliga fel och missgrepp” utnyttjar kapitalisterna ”den kritik av personkulten, blottande fel, missgrepp, ja brott på grund av avvikelser från den kollektiva ledningens princip”. Hagberg sade sig vara övertygad om att det sovjetiska partiet med hänvisningen till personkulten gått till botten med orsaksförklaringen. Han medgav även att de svenska kommunisterna hade varit ”för okritiska” och ”medverkat till den okommunistiska personkulten” och sammanfattade sedan:

Vi har fått en läxa. Den har inte minskat vår tro på socialismen och att Sovjetunionen går i mänsklighetens spets i kampen för fred, demokrati och socialism. I verkligheten har detta fördjupat våra broderliga känslor gentemot den revolutionära arbetarrörelsen och dess förtrupp, SUKP. [...] Det som är fel skall vi inte dölja. Och vi skall, för att ta ett exempel, inte avstå från att kritisera en dålig bok, en dålig film eller ett dåligt konstverk, därför att detta råkar vara sovjetiskt.

Byggnadsarbetaren Olle Caris delade ordförandens synpunkter. Han hade ”lite svårt att begripa att vi med anledning av vad som har inträffat skall gripas utav, jag vill inte säga någon sorts panikkänsla, men det snuddar bra gärna det och har anledning till att börja själv-rannsaka oss alltför mycket”. Han kunde inte förstå de kamrater som ”säger att dom i den diskussion som förts här hemma efter 20:e partikongressen har lite svårt [...] att förklara för de

¹⁹³ CK 14-15/4 1956.

¹⁹⁴ Jörgen Hermansson 1984, s. 156.

¹⁹⁵ ”Lärdomar av SUKP:s 20:e kongress”, *Vår Tid* nr 5/1956.

svenska jobbarna det här som har hänt. Jag har en motsatt erfarenhet på det område där jag verkar, jag tycker inte alls det har varit svårt att få gubbsen att begripa anledningen till det här.”¹⁹⁶

Hermansson hade börjat misströsta om möjligheten att ”ta tjuren vid hornen” för att förvandla partiet till en självständig, demokratisk aktör på Sveriges politiska scen. Ett första tecken på en begynnande resignation hade visat sig i slutet av april då han avböjde att ställa upp som kandidat till riksdagsvalet.¹⁹⁷ I oktober avgick han som propagandasekreterare. Han beviljades ”ledighet för vetenskapligt arbete”.¹⁹⁸ Efter tretton år som partifunktionär på heltid återupptog han sina politisk-ekonomiska studier. Det vetenskapliga resultatet blev två böcker: *Koncentration och storföretag* (1959) och *Monopol och storfinans* (1962).

Han hade emellertid aldrig helt lämnat akademins 'småborgerliga värld, även om det hade blivit allt svårare när kalla kriget frös ned det intellektuella klimatet. Den så kallade sociologigruppen blev under första hälften av 1950-talet för honom ett intellektuellt ”andningshål ur det kalla krigets ideologiska träsk”. Det var en löst sammansatt grupp av akademiker ”som hade en kritisk inställning till den för tillfället dominerande samhällsveten skapen gemensam”. Från början bestod gruppen av 5—10 personer, men den växte och ”ibland trängdes ett trettiotal personer på golvet i de hem vi gästade”. De flesta i gruppen var läkare eller medicin-studerande med social inriktning som Gunnar och Maj-Britt Inghe, Gustav Jonsson, Ruth Ettliger, John Takman och Nils Bejerot; några var ekonomer och statistiker som Erland Hofsten och Sten Kruse, andra sociologer som Börje Hansen. Till denna kärna kom mer eller mindre tillfälliga besökare som medicinalstyrelsens generaldirektör Axel Höjer. Hermansson själv kom med i gruppen ”genom min klockarkärlek för sociologisk forskning, som jag aldrig fick tillfälle att bedriva”.¹⁹⁹ Gruppen sammanträdde ”under C.H. Hermanssons ordförandeskap och med Gunnar och Maj-Britt Inghe som värd varannan torsdag”.²⁰⁰

Arbetet i gruppen följde två spår. Det ena var kritisk genomgång av grunderna för olika forskningsprojekt, som gruppens medlemmar avsåg att genomföra. Flera doktorsavhandlingar fick sin första och så småningom även sin avslutande granskning i gruppen. ”Jag tror”, skriver Hermansson, ”denna granskning var mera hårdhänt än de senare offentliga disputationerna. Ett par professorer framgick ju så småningom också ur gruppens arbete.” Det andra spåret var kritisk granskning av publicerade artiklar och böcker på sociologins och angränsande områden. Som Hermansson framhäver kom flera av gruppens forskare ”att göra banbrytande vetenskapliga insatser”. Han nämner Gustav Jonssons arbete om Skåbarnen, Gunnar och Maj-Britt Inghe's böcker om de fattiga i folkhems-Sverige, Ruth Ettliger's avhandling om självmorden och Nils Bejerots många böcker om narkotikafrågan. Sammanfattningsvis skriver Hermansson att sociologigruppen fullföljde ”goda traditioner från de radikala intellektuellas verksamhet på 1930-talet, då Clarté gjorde de första vetenskapliga undersökningar av statarklassens förhållanden”. Till gruppen anslöt sig så småningom flera från den nya radikala generationen av akademiker och forskare som Christer Hogstedt, Irene Matthis, Sköld Peter Matthis och Gunnar Ågren.²⁰¹

Hermanssons katharsis

Den period av 'töväder' i Sovjetunionen och folkdemokratierna som följde omedelbart efter SUKP:s tjugonde kongress tycktes åter tina upp frusna alternativ, speciellt under det relativa maktvakuum då den sovjetiska parti-och statsledningen hade förlorat den traditionella

¹⁹⁶ CK 20-21/10 1956.

¹⁹⁷ Se AU 27/4 1956.

¹⁹⁸ AU 16/10 1956.

¹⁹⁹ Hermansson 1993, s. 182.

²⁰⁰ Se John Takmans brev till Gunnar Svantesson, 3/1 1955, i Takmans personarkiv, brevpärmar.

²⁰¹ Hermansson 1993, s. 182f.

auktoriteten och samtidigt fortfarande attackerades av de gamla stalinisterna. Det fanns med andra ord för en kort tid inte längre en monolitisk ledning i Kreml. I denna övergångssituation öppnades de sprickor som redan tidigare funnits i de sovjetiskt kontrollerade folkdemokratierna. Under sommaren 1956 utbröt arbetarupproret i Poznan, en av Polens viktigaste industristäder, och på hösten exploderade missnöjet i Ungern. Det blev ett dramatiskt crescendo på ett år fyllt av hopp och förtvivlan.

I slutet av juli det året hade president Nasser meddelat att Egypten skulle nationalisera det anglo-franska Suezkanalbolaget. Medan diplomatiska försök pågick inom FN:s ram för att lösa den följande Suezkrisen planerade Frankrike, Storbritannien och Israel vid hemliga förhandlingar i slutet av oktober en gemensam militäraktion mot Egypten. Den 29 oktober gick israeliska styrkor till angrepp och dagen därpå inleddes brittisk-franska flygangrepp mot egyptiska mål. Den 5 november började brittisk-franska invasionsstyrkor att landsättas i norra delen av Suezkanalen. Många människor världen över demonstrerade mot detta angrepp mot en suverän stat. Även brittiska kommunister, minns Hobsbawm, ”mobiliserade självklart mot Anthony Edens ljugande regering under Suezkrisen tillsammans med en för en gångs skull helt enig Labour och liberal vänster. Men det var inte Suez som hindrade oss från att sova.”²⁰²

Den 23 oktober hade regimkritiska demonstrationer i Ungern övergått till ett folkuppror. Redan dagen därpå sköt sovjetiska stridsvagnar rakt in i folkmassan framför parlamentet i Budapest. Sedan drog sig sovjetarmén tillbaka, men den 4 november angrep den åter Budapest och installerade en sovjet-vänlig regering under ledning av János Kádár. Striderna fortsatte ännu en tid och de krävde tusentals människoliv. Tusentals offrade liv vittnade om vad tjugonde kongressens högtidliga deklARATIONER om fria nationella vägval, suveränitet och icke-inblandning verkligen var värda när det kom till kritan.

Den 30 oktober befattade sig SKP:s arbetsutskott för första gången med händelserna i Ungern. Hermansson informerade och han formulerade också tillsammans med Gustav Johansson och Knut Bäckström ett uttalande i vilket partiet uttryckte sitt stöd för ”det ungerska folkets kamp för sina berättigade krav, för nationellt oberoende, demokrati och socialism” och uttalade ”förhoppningen att blodutgjutelsen omedelbart skall kunna upphöra”. Sedan hette det: ”I fredens och avspänningens intresse kräver vi en uppgörelse om att alla trupper, i väst såväl som i öst, som befinner sig på andra länders territorier skall dragas tillbaka.”²⁰³

Den 9 november antog AU ett nytt uttalande ”om händelserna i Ungern och Mellersta östern”. Om de förra fastslogs

att det rådde ett berättigat missnöje med den ekonomiska politiken, med tvångsåtgärder mot bönderna och med statliga övergrepp som kränkte lagarna och folkets rättsmedvetande [...]

Sveriges kommunistiska parti anser att förändringar i vårt lands inre förhållanden måste ske i enlighet med folkets vilja och icke påtvingas genom ingripande utifrån. Den sociala frigörelsen måste vara de arbetandes eget verk. På det internationella planet betyder detta anslutning till principen om ickeinblandning, principen att inget land, med trupper eller på annat sätt, bör söka påverka eller ingripa i den inre utvecklingen i ett främmande land.

Detta avsnitt i uttalandet, som genomdrevs av Hermansson, innefattade ett avståndstagande från de sovjetiska truppernas ingripande. Men som Hermansson påpekar i sina *Minnen*²⁰⁴ togs effekten av detta principiella ställningstagande bort i fortsättningen av uttalandet, där det sades:

Sovjettruppernas inblandning i Ungern måste emellertid främst ses mot bakgrunden av den akuta krigsfara, som belyses av Englands, Frankrikes och Israels anfallskrig mot Egypten. En reaktionär

²⁰² Hobsbawm 2002, s. 206.

²⁰³ Uttalandet finns i Kansan Arkisto (Folkets arkiv) Helsingfors, FKP:s Internationella avdelning, 1 B SKP, KV-Jaosto, Skandinavisk Kom. 1948-1959.

²⁰⁴ Hermansson 1993, s. 210.

regim i Ungern skulle i detta läge i oerhörd grad öka faran för ett tredje världskrig.²⁰⁵

I samma nummer av *Ny Dag* som innehöll AU:s uttalande riktades läsarens uppmärksamhet på ett evenemang anordnat av Stockholms kommunistiska arbetarkommun söndagskvällen den 11 november i Medborgarhuset. Det skulle bli fest och musik och insamling av pengar för partiets verksamhet. Dessutom skulle det hållas tal: ”Red. C. H. Hermansson talar över ämnet: ’En svensk väg till socialismen. I talet kommenteras bl.a. händelserna i Ungern.’” Artikelns pryddes med en bild av Hermansson.²⁰⁶ Den stora församlingssalen var fullsatt när han började tala om ”den faktiska utvecklingen i världen under det senaste året och särskilt under de senaste veckorna [som] berör oss så djupt”. För första gången använde han i ett offentligt tal sådana uttryck som ”*personligen* har jag den uppfattningen ...”, att ”*vi enligt min mening* klart bör säga ut att vår uppfattning är ...”, ”*för min del* anser jag ...” osv.

Han påminde i talet om att Sveriges kommunister vill gå en fredlig väg till socialismen och att de ”anser att liksom konflikter mellan staterna måste lösas genom förhandlingar och överenskommelser, inte genom krig, så måste konflikter inom staterna lösas genom fredliga och demokratiska metoder, inte genom inbördeskrig”. Han medgav att talet om en fredlig väg kan låta ”ljusblått idealistiskt efter de senaste händelserna i Ungern”, men han betonade att ”dessa händelser innesluter viktiga lärdomar, som vårt parti icke får försumma att tillgodogöra sig”. Det är en gammal sanning att man framför allt lär av begångna misstag, ”både av egna misstag och misstag begångna av våra broderpartier”. Under det senaste året ”har vi gjort en rad lärdomar, ja det finns kamrater som anser att lärdomarna blivit alltför många”. Han utgick ifrån att ”vi säkert [är] överens om att begångna fel måste avslöjas och rättas till”.

De fel som begåtts i det folkdemokratiska uppbygget i Polen och Ungern hade delvis sin grund i ett ”mekaniskt överförande av erfarenheter från Sovjetunionen till länder med andra förutsättningar och betingelser”. Det var en ytterligare bekräftelse på hans gamla uppfattning att det måste finnas en svensk väg till socialismen, och att denna utvecklingsväg framåt ”lik-som också förhållandena i ett socialistiskt Sverige självklart måste formos och bestämmas av vårt lands speciella förhållanden liksom av vårt folks historiska erfarenheter och traditioner”:

Vi tror att varken sovjetvägen eller den folkdemokratiska vägen till socialismen är den rätta och tillämpliga för Sveriges folk. Det finns företeelser i dag i Sovjetunionen och i folkdemokratierna som vi icke anser höra hemma i ett socialistiskt Sverige.

Han pekade särskilt på en faktor som måste spela en viktig roll vid utformningen av det svenska folkets kamp för socialismen: ”den långa demokratiska och parlamentariska traditionen i vårt land, inte minst på den lokala självstyrelsens område”.

Han betecknade samhällets demokratisering som ”själva innehållet och livskraften i varje socialistisk utveckling”. Och just i denna centrala problematik fanns det avgörande lärdomar att vinna av de misstag som gjorts i Polen och Ungern, där det under de senaste åren funnits tendenser att stoppa upp demokratiseringsprocessen, ja det har ”rentav förekommit en utveckling i felaktig riktning”:

En överdriven centralisering har förekommit inom det ekonomiska livet, vilket lett till byråkrati och bristande effektivitet. Man har försökt framdriva produktionsökningar med dekret och godtyckliga förändringar av lönesatser. Arbetarnas inflytande inom företagen synes ha varit ringa.

Det visar sig alltså att den fortsatta demokratiseringsprocessen inte kommer som något automatiskt resultat av produktionsmedlens förstatligande och borgarklassens störtande från statsmakten. Detta ger blott möjligheten för en demokrati, vida bredare och djupare än vad som kan åstadkommas inom kapitalismens ram. Men demokratins utveckling måste oundgängligen tryggas genom en ihärdig och målmedveten kamp.

²⁰⁵ *Ny Dag* 10/11 1956.

²⁰⁶ ”Till Medborgarhuset söndag kväll”, *Ny Dag* 10/11 1956.

Detta var en grundläggande revision av hans mekanisk-ekonomistiska uppfattningar som jag tidigare uppmärksammat, framför allt att en grundläggande förändring av de ekonomiska och politiska maktförhållandena inte av sig självt leder till en utvidgad och fördjupad demokratisering och — mer allmänt — till människornas emancipation.

Han pekade också på några konkreta lärdomar eller preciseringar av sina egna tidigare uppfattningar. Beträffande frågan om driftsformerna för socialiserade företag ansåg han ”personligen”

att våra föreställningar i denna sak alltför mycket varit knutna till högt centraliserade former, med risk för byråkratisering och ämbetsmannavälde. Frågan om de anställdas inflytande i företagen spelar här en viktig roll. [...]

Frågan om enpartisystem och flerpartisystem, där vi enligt min mening klart bör säga ut att vår uppfattning är att olika partier — givetvis inom den lagliga ordningens ram — bör existera så länge det finns klassmässiga eller andra grundvalar för dem, så länge de faktiskt kan existera som i demokratisk ordning arbetande partier. [...]

Oarter i rättskipningen i form av statliga övergrepp som kränkt lagarna och folkets rättsmedvetande tycks ha utgjort ett av de grundläggande felen i den tidigare utvecklingen i Polen och Ungern. Också i Sovjetunionen [...] har dylikt florerat, enligt vad som blivit bekant. Det handlade här inte längre om att bestraffa kriminella åtgärder av kontrarevolutionära och andra brottsliga element. Olika meningar om takten i uppbygget och om andra politiska delfrågor gjordes i den perversa misstänksamhetens anda till partiskiljande, ja kriminella frågor. [...] Ärliga partimedlemmar och andra patrioter, ofta i ledande ställning i samhället, fängslades och dömdes på oriktiga grunder, i vissa fall till döden. Ja, med administrativa och odemokratiska metoder sökte man driva den sunda partimajoritetens mening under jorden med olyckliga konsekvenser illustrerade av den senaste tidens händelser.

Enligt Hermansson var det ”så klart att det egentligen inte behöver utsägas att vårt parti inte bara tar avstånd ifrån, utan bekämpar dylika metoder” och han frågade sig hur sådant över huvud taget kan ”förekomma i stater där kommunister intar en ledande ställning”? Han räknade sedan upp några förklaringar som brukar anföras till försvar för dessa metoder: Den skärpta klasskampen under byggandet av socialismens grundvalar, felaktiga teorier om att motsättningarna måste skärpas även under socialismen, det kalla kriget och de kapitalistiska staternas inblandning med agenter och propaganda. ”Sådant må ha bidragit”, sa han men ”[f]ör min del anser jag följande två förhållanden har varit starkast verkande: bristande förtroende till massorna och felaktiga metoder i partiverksamheten. De bägge sakerna står för övrigt i nära sammanhang med varandra?” Han fortsatte:

En parti- och statsledning som saknar förtroende till massorna kan icke leda en progressiv utveckling. Den kommer snart att upptäcka att massorna också saknar förtroende för den. Då hjälper inga dekret och inga tvångsåtgärder, inga proklamationer och upprop. Massornas anslutning och massornas förtroende är förutsättningar för varje väg till socialismen.

När förtroendet till massorna avtar brukar tomrummet fyllas med ett ökat förtroende till den egna förträffligheten. Den så mycket omtalade personkulten är någonting som inte har enbart med Stalins sista år att göra. Det gäller ett helt system av tänkesätt och institutioner, som kan ligga som en död hand över ett parti och en stat.

Händelserna i Polen och framför allt i Ungern vittnade också ”om betydelsen av att den sociala revolutionen utvecklas under sådana förhållanden, att tvivel icke hos någon befolkningsgrupp kan uppstå om landets fullständiga nationella suveränitet. [...]. Vi kan inte tänka oss en utveckling till socialismen, som icke skulle ske under fullt nationellt oberoende för vårt land och utan varje sorts inblandning från främmande makter.”²⁰⁷

Någon vecka efter detta tal formulerade Hermansson en inledning till en studiekurs som han

²⁰⁷ ”För en svensk väg till socialismen” (Tal i Stockholm 11 november 1956), i Hermansson 1974, s.11-21.

skulle hålla i början av december. Han noterade: ”3 sätt att reagera på Stalinmytens upplösning och Ungern: panik och modlöshet, låtsa om ingenting, dra lärdomar för vårt parti. Ingen fullständig värdering här av händelserna. [...] Endast personliga synpunkter som inl. till diskussion.” Detta var något helt nytt. Det var visserligen inte första gången hans personliga uppfattningar skilde sig från majoritetens inom partiledningen. Men tidigare brukade han alltid utåt företråda majoritetens mening. Inte så nu. Han gav uttryck för sina personliga uppfattningar, som skilde sig högst väsentligt från ordföranden Hagbergs och den övriga partiledningens.

Till de högst ”personliga synpunkter” som han nedtecknade hörde en allt större distans till både den sovjetiska och den folkdemokratiska utvecklingen och en ytterligare modifiering av deras modellkaraktär. De lärdomar som det svenska partiet måste dra, skrev han, får inte begränsas till dessa länders utveckling utan partiet ”måste studera o. lära även av k.p. i kap. länder, som blivit masspartier — Italien Frankrike, liksom av broderpartier som arbetar under likn. förh. som vi.” Han uppmärksammade också med gillande början av den process som han själv skulle lämna ett eget, självständigt bidrag till: erosionen av den monolitiska kommunistiska världsrörelsen med Sovjetunionen som dess självklara centrum:

En öppen diskussion pågår f.n. mellan de kommunistiska partierna i vissa länder — Sovjetunionen, Polen, Jugoslavien, Italien. Något nytt i den internat. kom. rörelsens historia. Jag betraktar det som något positivt, som ett tecken på styrka, inte på svaghet och splittring.²⁰⁸

De båda stora västeuropeiska partierna, det italienska PCI och det franska PCF, drog helt olika slutsatser av 1956 års händelser. Hermanssons linje påminde ”i flera avseenden om de ståndpunkter som PCI, genom sin ledare Togliatti, redan vid denna tid förde till togs. Liksom Togliatti argumenterade han för 'polycentrism' inom den kommunistiska världsrörelsen och för slutsatsen att 'personkulten' inte fick göras till en fråga om Stalin som person.”²⁰⁹

Det italienska PCI, som varit illegalt sedan mitten av 1920-talet, uppstod 1944 på sätt och vis som ett nytt parti på antifascistiska grundvalar. Det gjorde det möjligt att en intellektuellt framstående personlighet som Togliatti kunde hävda sig och omge sig med en stark och kompetent ledningsgrupp. Partiet var, som Hobsbawm betonar, inte ett renodlat arbetarparti utan dess sociala sammansättning var som ”ett tvärsnitt av det italienska samhället, speciellt i dess massiva fästen i det nord-centrala Italien: Emilia-Romagna, Toskana, Umbrien”, kulturens, välståndets, dynamikens och den hederliga förvaltningens regioner. Partiet hade också en hög andel intellektuella — även efter året 1956.²¹⁰

I en omskriven intervju med tidskriften *Nuovi Argomenti* nr 20 (16/6 1956) under rubriken ”Nio frågor om stalinismen” — dvs. flera veckor efter Hermanssons inlägg på CK-mötet i april²¹¹ — kritiserade Palmiro Togliatti den sovjetiska förklaringsmetoden att reducera orsakerna till ”misstagen, till ”personkulten” och dess konsekvenser. ”Det fanns en tid”, polemiserade han, ”då allt gott hänfördes till en mans övermänskliga positiva egenskaper, och nu tillskrivs allt djävulskt de lika exempellösa och häpnadsväckande egenskaperna hos samme man.”²¹² Enligt honom krävdes en noggrann undersökning av hur det system uppstått, som präglades av Stalins ”misstag. ”Endast på det sättet blir det möjligt att inse att misstagen inte enbart är av personlig natur utan har djupt genomsyrat det sovjetiska livets verklighet.”²¹³

Togliattis kritik och framför allt hans karakterisering av vissa aspekter av den sovjetiska verkligheten som *degenererade* ledde inte bara till skarpa sovjetiska protester. Även det andra

²⁰⁸ Hermansson, ”Studiekurs 2.2.1956”, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

²⁰⁹ Jörgen Hermansson 1984, 156f.

²¹⁰ Hobsbawm 2002, s. 350ff.

²¹¹ Togliattis intervju publicerades i *Ny Dag* den 27/6 1956.

²¹² Cit. i Sassoon 2002, s. 284.

²¹³ Se Braunthal 1978, bd 3, s. 464f; Sassoon 2002, s. 284ff; Agosti 1998, s. 154ff.

stora masspartiet i väst, P C1, riktade hårda angrepp mot det italienska broderpartiet. Det franska partiet var i sin självförståelse fortfarande präglad av kominternperioden: disciplin, hierarki, slutenhet och organiserat kring en uttalat proletär motkultur som vilade på myten om Sovjetunionen som sanningens och framtidens centrum. Det franska partiets ledning försökte förebygga och undertrycka alla revisionistiska tendenser som yttrade sig som reaktion på tjugonde kongressen och händelserna i Polen och Ungern. Partiledningen tonade ned betydelsen av Chrusjtjovs hemliga tal och följde i övrigt troget de sovjetiska förklaringarna.²¹⁴ På kommunistpartiernas internationella konferens i Moskva i november 1957²¹⁵ anklagade slutligen den franske partiledaren Duclos sin italienske kollega Togliatti öppet för revisionism.²¹⁶

Om Hermansson redan då hade varit partiledare hade kanske han också blivit föremål för liknande anklagelser. Men den sittande svenska partiledningen med Hagberg i spetsen fick beröm österifrån. Så betonade till exempel det östtyska SED i januari 1957 i en utvärdering av det gångna årets händelser att Sveriges kommunistiska parti ”ådagalagt en konsekvent marxistisk-leninistisk hållning och inte tillåtit motståndaren att göra inbrytningar i sina led och försvaga partiet”.²¹⁷ Denna bedömning byggde delvis på den information som SED-ledningen fått av Fritjof Lager, som i ett samtal i mitten av december 1956 hade betonat att det visserligen förts intensiva interna diskussioner om Ungernhändelserna i partiorganisationerna men utan att det uppstått några fraktionella eller splittringstendenser. Ledningen hade dessutom lyckats förhindra en offentlig debatt i partitidningarna.²¹⁸ Men att läget i det svenska partiet inte var så friktionsfritt som Lager låtit påskina framgår av de privata anteckningar som han gjort en månad tidigare efter ”ett par dussin diskussioner i partiorganisationer under de senaste veckorna och en rad samtal med enskilda partikamrater samt i någon mån egna reflektioner i anslutning därtill”.

Efter att ha konstaterat att det trots den ganska livliga diskussionen inte förelåg några ”risker för upplösning eller massflykt” från partiet och att ”de tvivlande och osäkra (nu lika väl som vid tidigare tillfällen) tiger och håller inne med sina tvivel” kom han fram till följande karakterisering av partiets inre tillstånd:

Om man skall försöka göra en kort karaktäristik av partikamraternas tillstånd just nu så tror jag att man kan säga att de befinner sig i en förtroendekris i förhållandet till SU, dess kommunistiska parti, till de kommunistiska partierna i de folkdemokratiska länderna och i viss mån till vårt partis ledning. [...] Det misstroende som jag här talar om riktar sig mot SU:s regerings och dess CK:s deklARATIONER, mot rättsväsendet i de socialistiska länderna, mot den inre demokratin i de kommunistiska partierna och — det är det värsta — våra egna deklARATIONER om vårt partis ställning i en del väsentliga frågor. [...]

Mot bakgrunden av allt detta måste man se reaktionerna på SU:s ingripande i Ungern den 24 oktober och den 4 november. Den stora och bittra sorgen över att ett kommunistiskt parti i ledningen för ett folk under tio år, skött sig på ett sådant sätt att det inte hade något som helst stöd hos folket, inte kunde kalla en enda arbetarbataljon till sitt försvar, blandades med harm över sovjettruppernas ingripande. Detta ingripande tolkades och tolkas allt fortfarande som ett brott mot den princip som vi lärt oss vara helig: varje folks självbestämmanderätt. [...] Uppfattningen att s u inte låter sig ledas av socialistiska principer utan av kalla maktpolitiska överväganden breder ut sig. [...] Vilar sovjetregeringen och partiets ledning på folkets förtroende eller på de väpnade styrkornas bajonetter? Vi kan inte komma ifrån dessa frågor.²¹⁹

²¹⁴ Se Sassoon 2002, s. 287.

²¹⁵ Efter upplösningen av Kominform i april 1956 blev dessa internationella konferenser en ny form för att försöka koordinera den kommunistiska kampen.

²¹⁶ Azcarate 1989, s. 166.

²¹⁷ SED Internationale Verbindungen an Gen. Quandt, 21.2.1957, i SAPMO-Ba, DY 30/ 11V 2/20/298.

²¹⁸ Aktennotiz: Gespräch mit Gen Fritjof Lager, Mitglied des Pb der SKP am 17.2.1956, SAPMO-Ba, DY 30/ 11v 2/20/298.

²¹⁹ Fritjof Lager, anteckningar 20/111956, i Lagers personarkiv, vol 6: manuskript, Arab.

Den oro och misstro som Lager konstaterat yttrade sig starkast bland partiets intellektuella, framför allt hos de clartéister som fortfarande hade kontakt med det resterande fåtalet samarbetsvilliga socialistiska och vänster-socialdemokratiska intellektuella. Det kan generellt konstateras för hela den kommunistiska rörelsen — i väst såväl som i öst — att uppgörelsen med 1956 års händelser framkallades av och påverkade nästan uteslutande rörelsens intellektuella skikt.²²⁰ Det är därför inte heller någon tillfällighet att det nordiska kommunistparti som splittrades som en konsekvens av 1956 års händelser, det danska DKP, var ett parti med en relativt stark förankring bland intellektuella.²²¹

När Stockholms Clartésektion den 12 december 1956 började sitt medlemsmöte var luften laddad. Den upphetsade diskussionen, en explosiv blandning av politisk argumentation och personangrepp, pågick till sent på natten. Motsättningarna löpte emellertid inte mellan kommunister och ickekommunister utan den skarpaste skiljelinjen skar rakt igenom de partianslutna kommunisterna. Närvarande icke-kommunister som Arnold Ljungdal och Karl Vennberg försökte moderera, men utan framgång. De spänningar som under en längre tid hade ackumulerats och stängts in — under antikommunismens tryck — exploderade nu. John Takmans subjektivt färgade redogörelse om kvällens avslutning kan förmedla ett intryck av stridens hetta. Han hade länge internt beskyllt advokaten Hans Göran Franck för att vara ”skadegörare” och ”imperialistisk agent” och försökt få honom utesluten ur SKP.²²² ”När jag skulle lämna bordet efter att Annmari J. klubbat avslutningen”, berättar Takman i ett brev till Ola Palmær,

blev jag uppvaktad av Ingegärd Franck, som med mord i blicken väste ”arbetarfiende” mot mej och vräkte ur sej en del annat också. [...]

”Du har beskyllt min man för att vara amerikansk agent”, sa hon.

”Nej”, sa jag, ”det har jag verkligen aldrig gjort, men va har han kallat mej? Beriatyp²²³ t.ex.”

”Ja, det är du ju också”, sa hon.

Dialogen ger väl ytterligare relief åt detta fantastiska möte.²²⁴

Ett annat exempel på den infekterade stämningen bland kommunistiska intellektuella skildrar Sixten Rogeby i sin dagbok. Han hade kämpat på republikens sida i spanska inbördeskriget, varit *Ny Dags* korrespondent i Moskva 1947-1949 och hade på partiets uppdrag skrivit en bok om sina intryck från Sovjetunionen; den stoppades dock av partiledningen därför att ”den inte var tillräckligt positiv”.²²⁵ Han delade Hermanssons syn på betydelsen av att hitta en egen svensk väg till socialism.²²⁶ Nyårsaftonen 1956 hade han och hustrun Ragna bjudit två vänner på middag:

Kvällen slutade i en magnifik krasch. Ungern och den politiska situationen blev förståss kvällens storämne. Ändade i ett häftigt meningsutbyte vari Gudrun öppet insinuerade att jag var en parti-fiende och jag beskyllde henne för att agera som en polisofficer. Väsentligt är att hon, utan att förneka ”misstagen” eller brotten, vill släta över, finna partiledningens attityd förklarlig, och anser mitt krav på klar redovisning negativ.²²⁷

En bidragande orsak till att striden inom Clarté blev så upphetsad var att två av dess

²²⁰ Se t.ex. Mittenzwei 2001, s. 135ff.; Engler 1999, s. 76ff.

²²¹ Se Thing 1993; även Ekman Jørgensen 2002, s 45-78.

²²² Se t.ex. Takmans brev till SKP:s kommunstyrelse i Stockholm, 29/11 1954, i Takmans privatarkiv, brevpärmar. Se även brev från Egil Malmsten till Takman, 20/4 1956, i ibid.

²²³ Lavrentij Berija, sedan 1938 som sovjetisk folkkommisarie för inrikes ärenden direkt ansvarig för terrorvåldet. Avrättades efter Stalins död som ett led i maktkampen.

²²⁴ Brev till Ola Palmær, 18/2 1956, i ibid.

²²⁵ Se *Kommunister. En intervjubok av CH Hermansson*, första boken, Stockholm 1980, s. 372.

²²⁶ Se t.ex. hans artikel ”Karta över socialistiskt Sverige”, *Vår Tid*, nr 2/1951.

²²⁷ Sixten Rogebys dagbok, anteckning 31/21956, i Rogebys personarkiv, vol 4, Arab.

kommunistiska medlemmar, Franck och Bejerot, framförde sina kritiska ståndpunkter inte bara i den interna diskussionen utan även i organisationens tidskrift. De fördömde Sovjetunionens agerande i Ungern med liknande argument som Hermansson framfört i sitt novembertal. Franck skrev i *Clarté* bland annat:

Sovjetunionens militära intervention i Ungern måste fördömas av samma principiella skäl som den engelsk-franska interventionen i Egypten. Det är djupt beklagligt att behöva konstatera att Sovjets tillgripande av våld i det avgörande skedet synes vara betingat av maktpolitiska intressen. [...] Ett socialistiskt samhälle kan aldrig växa fram med stöd av utländska bajonetter. Arbetarklassens sociala frigörelse måste fortfarande vara dess eget verk.

Läkaren Nils Bejerot, som ingick i den ovan nämnda sociologigruppen, framhöll

Att socialdemokratiskt ledda regeringar i Frankrike och Israel tillsammans med Englands högermän anfäller Egypten och bombar ihjäl 25.000 människor i Port Said är inget försvarsargument för oss kommunister — vi har ju aldrig haft några illusioner om borgarklassen och högresocialdemokratin. Men på Sovjetunionen och kommunismen har vi inte bara rätt utan också skyldighet att ställa stora krav. Det skulle vara hyckleri att säga att inga sådana krav kommit på skam i Ungern.²²⁸

Andra kommunistiska clartéister ansåg att Franck och Bejerot inte hade tagit reda ”på fakta bakom den förgiftade rökridån som borgarna alltid lägger ut i sådana fall”. Enligt Gunnar Svantesson tycktes de ”fullständigt kapitulera för defaitismen och överge ställningarna för att sprida giftet omkring sig, medan andra mer eller mindre bokstavligen börjar hjälpa fienden att massakrera de våra.” Han ansåg att Franck som ”kommunist väl knappast har rätt att göra offentliga uttalanden i så vitala frågor utan att ha resonerat med partiet”.²²⁹ John Takman delade helt Svantessons anmärkningar: ”Det är upprörande att partikamrater kan stolpa iväg och deklarerar va fan som helst. Ändå är det som stod i *Clarté* barnsaker i jämförelse med uppträdandet på Clartésektionens diskussionsmöte” den 12 december.²³⁰

Både Franck och Bejerot lämnade senare partiet.

Även andra organisationer, där kommunistiska intellektuella samarbetade med icke-kommunister, drabbades. I mars 1957 begärde den kommunistiske styrelsemedlemmen Ulf Bergengren utträde ur Föreningen Sverige—DDR med följande motivering:

Den förkvävning av den andliga friheten, som under den sista tiden [som en konsekvens av händelserna i Polen och Ungern, WS] ägt rum i ”Tyska demokratiska republiken” och som kulminerat i processer (inför lyckta dörrar) mot professor Wolfgang Harich och andra framstående intellektuella [...], kan enligt min uppfattning icke accepteras av demokratiska människor.²³¹

Bergengren, som var ordförande för Stockholms kommunistiska kommuns kulturutskott, hade redan på kommunens årskonferens i slutet av januari gått till hårt angrepp mot partiledningens försvar av ”de sovjetiska truppernas ingripande i Ungern med påståendet att interventionen var nödvändig för att slå ned de kontrarevolutionära krafterna”. Han syftade på den resolution om Ungernhändelserna som SKP:s centralkommitté utfärdat i början av januari. Till Hermanssons stora besvikelse reviderades med den nya resolutionen helt de av honom medförfattade resolutionerna som arbetsutskottet antagit två månader tidigare. Partiledningen följde nu troget de sovjetiska formuleringarna. Det påstods att det var den amerikanska imperialismen och den inhemska reaktionen som spelade huvudrollen i upproret. Deras mål sades vara att ”upprätta en reaktionär fascistisk styrelse och förvandla Ungern till ett uppmarschområde för krig mot de socialistiska länderna. En framgång för denna imperialistiska plan, som kunde ha framkallat ett tredje världskrig, förhindrades genom sovjetarméns

²²⁸ *Clarté*, nr. 4/1956, s. 5f.

²²⁹ Brev till Takman, 2/1 1957, i Takmans privatarkiv.

²³⁰ Brev till Svantesson 19/1 1957, i *ibid.*

²³¹ Förbundet Sverige-DDR, vol 1 (styrelseprotokoll), bil. till AU-möte 57-03-57, Arab.

ingripande.”²³²

Bergengren stödde sig i sin kritik av partiledningen på några artiklar av Hermansson i *Ny Dag* och framför allt på det redan citerade tal som Hermansson höll i Medborgarhuset den 11 november 1956. De ”riktiga och betydelsefulla lärdomar av utvecklingen i Ungern” som Hermansson dragit stod enligt Bergengren ”i bjärt kontrast till partiledningens och *Ny Dag*:s senare ställningstagande”. Han understryker särskilt Hermanssons ovan citerade påpekande att demokratis utveckling ”inte är något automatiskt resultat av produktionsmedlens förstatligande och borgarklassens störtande från statsmakten”.²³³

Bergengrens inlägg karakteriserades på konferensen av läkaren Takman som utslag av ”politisk hypokondri”. Fritjof Lager tyckte att kommunistiska intellektuella inte skulle ägna sig åt politik, utan i stället skriva romaner och dikter. Andra kommunistiska funktionärer betecknade kritiken av det sovjetiska agerande som ”verklighetsfrämmande drömmeri”. Kritiska artiklar som Bergengren skickat till *Ny Dag* refuserades. Han drog ”med tungt hjärta” konsekvenserna och lämnade partiet. I ett brev till sin grundorganisation skrev han bland annat:

Det som ursprungligen drog mig till socialismen och närmade mig till den kommunistiska rörelsen var inte min ställning i produktionsprocessen. Eftersom jag lät mig födas i en borgerlig familj, kom jag till socialismen på mindre direkta vägar, driven av intellektuella och känslomässiga faktorer. [...] De som kommit till socialismen på intellektuell väg behöver inte a priori anses som vare sig bättre eller sämre än andra partikamrater — och deras eventuella kritiska synpunkter bör inte utan vidare avfärdas som föraktliga och löjeväckande utslag av ”politisk hypokondri” [...].

Sveriges kommunistiska partis nuvarande ledning har genom sin kritiklöshet och blinda lojalitet gentemot Sovjetunionen [...] nu så gott som fullständigt isolerats från de stora folkrörelserna, som är den svenska demokratis kärna, och har därmed berövats allt inflytande i svensk politik idag. [...]

Under sådana förhållanden anser jag mig icke kunna stå kvar som medlem i partiet [...] emedan medlemskap i SKP berövar mig möjligheten till effektivt arbete för socialismen i Sverige och dömer mig till isolering och politisk passivitet.²³⁴

Ett liknande brev skulle under dessa månader också ha kunnat skrivas av Hermansson. Det uttryckte säkert ganska väl hans egna tankar och känslor. I likhet med Bergengren och flera andra han kände, bekräftar han i sina *Minnen*, ”funderade jag allvarligt på att lämna partiet”.²³⁵

Men han gjorde det inte. Han reagerade och protesterade på det sätt som motsvarade hans individuella läggning och de politiska vägval han träffat sedan han i slutet av 1930-talet fjärrat sig från socialdemokratin. Den vägen tillbaka var stängd, partipolitiska alternativ fanns för honom inte.

Vi vet att människorna visserligen själva formar sin historia men att de måste göra det under givna, icke självvalda omständigheter. Det gäller även för den enskilda individen. Enligt Bert Brecht får en *individ* inte förstås som en *in-divid*, en odelbar entitet. Det måste i stället förstås som en decentrerad *divid*, ett motsättningsfyllt komplex i ständig utveckling. Även om individen utåt försöker uppträda som en enhet så är den i själva verket en mångfald där olika tendenser kämpar med och mot varandra. För att kunna gestalta en komplex personlig tillvaro måste människan — mot bakgrund av den tillryggalagda vägen — om och om igen försöka få

²³² CK 5-7/1 1957.

²³³ ”Anförande av Ulf Bergengren på Sthlms kommunistiska arbetarkommuns årskonferens 26-27 jan. 1957”, finns i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

²³⁴ Ulf Bergengren till ledamöterna av styrelsen för Abrahamsbergs kommunistiska förening Bromma, 22 febr. 1957, i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

²³⁵ Hermansson 1993, s. 211.

ordning i de olika sammanhang hon befinner sig i och knyta ihop dem. I den nödvändiga strävan efter handlingsförmåga försöker hon att konstruera sin existens, sina minnen, föreställningar, tolkningar, värderingar, önsknings, aversioner osv. på ett något så när motsägelsefritt, *koherent* sätt. Denna strävan är alltid präglad av större eller mindre kompromisser, även och framför allt av den anledningen att man inte kan leva alldeles rättfärdigt i en orättfärdig värld.

Hermansson hade under den tid då *ett samtal som handlar om träden nästan är ett brott för det döljer tystnad om så många illdåd* (Brecht) ansett sig tvingad att välja bort ett yrkesliv i den kulturella eller akademiska sfären. Nu — vid årsskiftet 1956/57 — hade han varit heltidsanställd funktionär i kommunistpartiet, hos ”dom andra, under största delen av sitt vuxna liv. Han hade en familj att försörja. Genom sociologigruppen stod han visserligen fortfarande i viss kontakt med den akademiska världen, men att starta en akademisk karriär — han skulle snart fylla fyrtio år — var inte att tänka på. Möjligtvis efter ett spektakulärt avhopp från kommunistpartiet!? Den väg som till exempel Hobsbawm valde och som säkert kunde ha varit lockande även för Hermansson var därför inget realistiskt alternativ. Till skillnad från Hermansson var Hobsbawm redan etablerad i den akademiska världen. Han kunde visserligen räkna med att karriären som historiker skulle få en kraftig skjuts framåt om han lämnade kommunistpartiet. Men han gjorde inte det — delvis av stolthet: ”Jag ville bevisa för mig själv att jag som känd kommunist kunde ha framgång [...] trots detta handikapp och mitt under det kalla kriget.” Han stannade kvar i partiet men förvandlade sig själv från ”aktiv till sympatiserande medlem eller till *fellow-traveller* eller — uttryckt på annat sätt — från faktiskt medlemskap i det brittiska till något som liknade andligt medlemskap i det italienska kommunistpartiet, som bättre förvaltade mina föreställningar av kommunism”.²³⁶ Som sagt: Hermansson hade kanske valt en sådan väg om det funnits liknande förutsättningar. Men de fanns inte, och därför valde han sin egen kompromiss.

Som vi har sett hade han redan före Ungernhändelserna avgått som propagandasekreterare därför att han inte längre kunde propagera partiledningens politiska linje. Han återupptog sina politisk-ekonomiska studier, men var fortfarande avlönad partifunktionär. Efter partiledningens försvar av det sovjetiska agerandet i Ungern formulerade han för första gången offentligt sina avvikande personliga uppfattningar — ett brott mot partiets byråkratisk-centralistiska regler. Samtidigt slutade han — som en tyst protestmanifestation — att yttra sig på AU- och CK-mötena. Han drog sig tillbaka till en sorts inre emigration, men bara för en viss tid. Snart började han åter engagera sig i den interna partistriden därför att han inte ville ”lämna över till dem som, säkert tillfälligt, dominerade det och utnyttjade alla möjligheter att söka knyta det svenska partiet fastare till SUKP och partierna i Östeuropa”.²³⁷ Han återupptog striden med en ny och annorlunda beslutsamhet. Även för kommunisten Hermansson fanns det ett före och ett efter 1956.

”För min egen del”, erkänner han i sina *Minnen*, ”gick jag igenom en period av depression. Det påstås ju inte vara ovanligt vid 40 år, men jag fann i detta fall endast politiska orsaker.”²³⁸ Det som gjorde detta år 1956 så uppskakande och omtumlande för kommunister som Hermansson var kanske inte så mycket de dramatiska händelserna i sig utan denna växelfeber av hopp och förtvivlan: förhoppningarna om en ny kommunism eller olika kommunismers vår som föddes i och med SUKP:s tjugonde kongress, sedan de chockerande avslöjandena om Stalintiden och den känsla av själv-förödmjukelse de gav upphov till, den åtföljande besvikelsen över det egna partiets ovilja att ”ta tjuren vid hornen” och slutligen det definitiva krossandet av vårens förhoppningar under sovjetiskt stöveltramp på Budapests gator.

²³⁶ Hobsbawm 2002, s. 218/216.

²³⁷ Hermansson 1993, s. 211.

²³⁸ Ibid.

Mot slutet av talet i Medborgarhuset i november 1956 vände sig Hermansson mot den kritik som han visste skulle riktas mot honom, inte minst från kamraterna i partiledningen:

Någon kamrat tycker kanske att mina reflektioner här i kväll utgjort en bitter självrannsakan. Det är måhända sant. Men jag tror inte att kampduglighet och fast tro vinnes ur ett förnekande av fakta. Ur en kritisk självrannsakan kan däremot vinnas en fast förvisning om den rätta kursen och spira en optimism och kampvilja, som aldrig kan brytas.²³⁹

Hermanssons sätt att reagera och de konsekvenser han drog påminner om det svar som den 25-årige självrannsakande Marx gav på den med visst överseende ställda frågan, vad det var för mening med självrannsakan och åtföljande skamkänslor: ”Man gör väl ingen revolution med skammens hjälp!” Men Marx svarade: ”Skammen är i sig redan en revolution”, en intellektuell revolution; den är ”en sorts inåtvänd vrede”; den kan liknas vid ”ett lejon som kryper ihop, smeker marken — berett till språng”.²⁴⁰

I den meningen ledde den intellektuelle kommunisten Hermanssons emotionella och intellektuella bearbetning av 1956 års omskakande händelser till en slags katharsis.

²³⁹ Hermansson 1974, s. 11-21.

²⁴⁰ Karl Marx, [Briefe aus den ”Deutsch-Französischen Jahrbüchern”], brev till Ruge, mars 1843, *MEW* 1, s. 337.

6. Teoretisk kritik av efterkrigsstrategin som nyckel till förståelsen av Hermanssons projekt

En besvärlig men nödvändig utflykt till teorins värld

Detta teoretiska kapitel kan tyckas falla något utanför denna biografis ram. Men det är i själva verket av central betydelse inte bara för en djupare förståelse av den hittills skildrade etappen i Hermanssons politiska liv. Det ger oss samtidigt nyckeln till förståelsen av det socialistiska förnyelseprojekt som han senare försökte förverkliga som partiordförande och av de svårigheter och det motstånd som hans projekt stötte på i delar av partiet.

När jag baserar min teoretiska kritik på centrala tankar hos framför allt Marx och Gramsci så får detta inte förstås som ett försök att kontrastera den realhistoriska utvecklingen med några abstrakta auktoritativa sanningar. Jag har inte heller för avsikt att presentera ytterligare en version av vad Marx ”verkligt har sagt”. Men en relevant fråga är om hans sätt att analysera den samhällseliga verkligheten fortfarande har någonting att säga oss inte som ett slags sista ord utan snarare som ord på vägen, som ledtråd för analysen.

Jag förstår *kritik* inte som ett abstrakt kritiserande utan i Marx' mening som *begripande* kritik, en kritik som syftar till bättre och djupare förståelse av såväl det kritiserade som den verklighet det kritiserade är uttryck för.

För den som inte är van vid att färdas i teorins värld kan den följande utflykten kännas besvärlig. Men den är ändå nödvändig. I ett förord till *Kapitalet* gjorde Marx ”de sanningsökande läsarna” förberedda på att det inte finns någon ”kungsväg till kunskapen, och [att] endast den, som inte skyr mödan att klättra uppför dess branta stigar, har utsikt att nå dess ljusa höjder”.¹ Det gäller också — på en något blygsammare nivå — för denna biografi.

En av 1900-talets 'besynnerliga ironier'

En historiker i allmänhet och en biografi synnerhet har den delikata uppgiften att sätta sig in i de historiska aktörernas tänkande och handlande genom att analysera deras konkret-historiskt möjliga kunskaps- och erfarenhetshorisont. Detta är nödvändigt för att kunna bedöma dem rättvist och utan efterklokhet. Men det är bara en del av uppgiften. Biografens funktion får inte reduceras till att vara den historiska aktörens språkrör eller tolk. Man får inte begränsa sitt synfält enbart till det som för en dåtida aktör var möjligt att se och överblicka. Som biograf måste jag ta hänsyn till ett grundläggande faktum: Det var omöjligt för Hermansson, varken som enkel medlem av kommunistpartiet eller sedan som framträdande protagonist, att till fullo kunna förstå det egna handlandets förutsättningar och ännu mindre dess konsekvenser. Detta handlande ingick självt inte bara i ett större, för honom delvis osynligt, delvis överblickbart sammanhang utan dessutom i en process som just då höll på att ta form. Det är först efteråt, när utvecklingsriktningen redan kan skönjas och systemets struktur börjat avteckna sig, som den historievetenskapliga analysen kan ta vid. Marx uttryckte denna insikt i en känd sats som för det sunda förnuftet kan framstå som något paradoxal: ”Människans anatomi ger nyckeln till apans anatomi” och inte tvärtom. ”Antydningar om det högre” hos det föregående samhällstillståndet, förtydligar han, ”kan bara förstås om det högre redan är känt”.²

Historikern kan liknas vid Minervas ugglor, som enligt Hegel börjar sin flykt först när skymningen redan fallit på. Historikern kommer därigenom alltid för sent med sina insikter för att kunna påverka det faktiska skeendet, men han eller hon har å andra sidan förmånen att kunna identifiera saker och ting som de historiska aktörerna antingen hade svårt eller var förhindrade

¹ Marx, *Kapitalet*. Första boken, s. 15.

² Marx, ”Inledningen till Kritiken av den politiska ekonomin”, i Marx & Engels 1975, s. 39f.

att se. Men historikern har inte bara denna förmån utan också skyldigheten att försöka se mer och — framför allt — annorlunda än sina forskningsobjekt.

Som Marx redan påpekat får historikern inte dela det förflutnas illusioner.³ Det kalla krigets epok var illusionernas och ideologiseringarnas tid. De förra fanns på alla håll. För kommunisterna började åter förhoppningar om den sista striden födas när kriget vände i och med Röda arméns avgörande segrar vid Kursk och Stalingrad. Efter den katastrof som kapitalism och reaktion hade störtat mänskligheten i skulle arbetarklassen träda fram som nationernas och folkens frälsare. Framtiden hörde socialismen till!

Denna övertygelse bekräftades av motsidans apokalyptiska farhågor. Där upplevdes framtiden som åtminstone öppen. De gamla samhällseliternas — även de svenskas — stolta självsäkerhet hade genom den kapitalistiska trettiotalskrisen, *appeasement*-politiken och den besvärande kollaborationen med fascismen blivit ordentligt skamfilad. Den industri- och finanskapitalistiska eliten i Tyskland skulle snart ställas inför den internationella domstolen i Nürnberg, åtalad för brott mot mänskligheten.

Sovjetunionens och kommunistpartiernas prestige vid världskrigets slut hade nått oanade höjder. Det var, som Hobsbawm framhäver, uppenbart för de flesta att det var Sovjetunionens insats i andra världskriget som räddade demokratin i Europa,

för segern över Hitlers Tyskland vanns i själva verket och kunde bara vinnas av Röda armén. [...] Hade det inte varit för denna seger skulle Västvärlden (utanför USA) i dag förmodligen ha bestått av ett antal variationer på auktoritära och fascistiska teman i stället för ett antal variationer på det liberala, parlamentariska temat.

Framtiden tycktes således ligga öppen. Men ingen kunde förutse den konkreta gestalt som den kom att få. Det som faktiskt skedde efter andra världskriget betecknar Hobsbawm som en av 1900-talets "besynnerliga ironier". Den bestod däri att

det mest varaktiga resultatet av oktoberrevolutionen, vars syfte det var att störta kapitalismen världen om, var att den räddade sin fiende, inte bara i krig utan även i fred — det vill säga genom att förse den med incitament, skräck, för att reformera sig efter andra världskriget och genom att göra ekonomisk planering populär. Därigenom gav den kapitalismen metoden för förnyelsen.⁴

Även kommunistpartierna i väst lämnade ett bidrag till denna "besynnerliga ironi. De bidrog till att rädda kapitalismen — genom att bekämpa den på sitt sätt. Hur kunde detta komma sig? Hur kunde kommunisterna, som ansåg sig vara vägleda av en vetenskaplig världsåskådning, den 'vetenskapliga socialismen, hamna så 'fel'?

Det som inte fick sägas

"Jag var alltså nybliven medlem i Sveriges kommunistiska parti", konstaterar Hermansson när han återkallar minnet av det avgörande steg han tog hösten 1941, men, frågar han: "Vad innebar det?" Ja, vad innebar det för honom, för den politiskt engagerade intellektuelle? Ordföranden Linderot sade till Hildur Ström, som skötte partiets kassa och medlemsregister: "Skicka honom till Grovklubben, så han får veta hut!" Enligt Hermansson sade han detta "halvt på skämt, halvt på allvar".⁵ Men som jag visat tidigare var det i den kommunistiska tankevärlden faktiskt mer på allvar än på skämt: En 'småborgerlig intellektuell' som ville bli accepterad som fullvärdig medlem i det kommunistiska arbetarpartiet måste först underkastas ett slags initiering i de riktiga kroppsarbetarnas krets, han måste renas från sin småborgerlighet, från sina småborgerliga lidelser, i denna arbetarnas skärseld. Han måste med andra ord gå igenom en katharsis i ordets ursprungliga betydelse.

³ Marx/Engels, *Deutsche Ideologie*, s. 39.

⁴ Hobsbawm 1997, s. 24.

⁵ Hermansson 1993, s. 113f.

Hermansson blev invald i Stockholms kommunistiska grovarbetarklubb. I själva verket levde han under de närmaste åren ett politiskt dubbelliv, ett liv i två sociala världar. Han var visserligen övertygad om att en intellektuell som ville göra politisk nytta måste rätta in sig i arbetarklassens revolutionära led och att det endast var denna klass som hade förmågan att, som han uttryckte det i ett brev till hustrun Märta några veckor innan han blev partimedlem, ”stå rycken genom tumult och blodbad och orkar bygga den nya världen”. Därför försökte han nu att stå stadigt i grovarbetarklubben med ena foten. Det var också främst för dem, för arbetarna, han började skriva under signaturen Lancet i *Ny Dag*. I fokus för dessa artiklar stod inte tidens stora och existentiella politiska frågor, inte kriget självt utan dess konsekvenser för profit- och löneutvecklingen. Varför valde han detta ämne som — mitt under det avgörande slaget om Europas demokratiska eller fascistisk-barbariska framtid — ändå måste anses vara relativt perifert? Var det därför att partiet ansåg att plånboksfrågan — som uttryck för en missförstådd 'materialism' — var det enda eller i varje fall det säkraste medlet för att förmå arbetarna att vända sig mot kriget? Var det genom att kräva en större del av kakan, som man bäst trodde sig kunna vinna arbetarnas förtroende och därigenom kunna tränga tillbaka de antikommunistiska stämningarna hos dem?

Det är visserligen svårt att få tillförlitliga uppgifter om arbetarmassornas hållning under denna tid till antikommunism och antifascism. Men var agerandet hos arbetarnas valda representanter inte på något sätt representativt för arbetarna själva? Den bilden var i varje fall relativt entydig: Under de båda åren från vinterkrigets början till Hermanssons inträde i partiet hörde många av arbetarmassornas fackliga och politiska representanter till de mer aggressiva antikommunistiska aktivisterna. Vittnesmålen om vanliga arbetares angrepp mot kommunister var också legio.

Hermansson skrev alltså om löner och profiter i Arbetartidningen *Ny Dag*, men för övrigt — det vill säga i sitt huvudsakliga politiska engagemang som utgivare av *Kulturfront* och medlem i *Clarté* — fortsatte han att verka i sin gamla 'småborgerliga' värld. Tvärtemot marxism-leninismens centrala axiom — det grundläggande antagandet om arbetarklassens 'naturliga, väsensmässiga progressivitet' — fortsatte han att huvudsakligen samarbeta med och orientera sig mot de akademiska, intellektuella och kulturella skikten. När allt kom omkring så visade den verkliga världen utanför Kungsgatan 84 att det var dessa skikt som inte bara före kriget hade utgjort den aktiva och dynamiska kärnan i den antifascistiska kampen — alla svårigheter och allt vacklande och svek till trots. Det var också personer ur dessa skikt som under kriget vågade gå emot den kompakta antikommunistiska och antisovjetiska samlingsfronten och engagera sig i antifascistiska organisationer, nätverk och propagandaorgan. Det var mot bakgrund av denna empiriska verklighet som Hermansson och en handfull kommunistiska akademiker och intellektuella, som Jan Ek, Mats Lindell, Per Meurling, Harald Rubinstein, John Takman och Per-Olov Zennström, engagerade sig huvudsakligen i 'småborgerliga' sammanhang utanför arbetarklassen. För att kunna stärka och ena de antifascistiska krafterna måste den bastanta antikommunistiska och antisovjetiska samlingsfronten mjukas upp, och detta förutsatte en förändring av det intellektuella samhällseliga klimatet, vilket i sin tur endast kunde åstadkommas eller — åtminstone — initieras med hjälp av nämnda skikt.

Det fanns uppenbarligen en irriterande inkongruens i förhållandet mellan Hermanssons 'strategiska insikt' och hans konkreta politiska verksamhet. Gömde sig där måhända en intuitiv misstanke att den antifascistiska kampen inte kunde föras och ännu mindre vinnas om man förlitade sig enbart eller huvudsakligen på arbetarmassorna, på kropps- eller industriarbetarna? Sådana misstankar hittar man inte i de officiella partidokumenterna. De var vid denna tid allt för kätterska eller hädiska för att öppet kunna artikuleras i ett kommunistiskt parti. De har däremot smusslat in sig här och var i privata brev och förtroliga berättelser.

I sitt hälsningsanförande vid Clartés recentiorsfest i oktober 1941 uttryckte John Takman sin

förhoppning om att de intellektuella under det pågående världskrigets gång skulle komma att i ännu större utsträckning än 1918 ”söka efter klarhet (*clarté*)”, efter ”en meningsfullare tillvaro än den som miljoner människor nu lever”, efter att hellre ”med våra kunskaper berika livet än att med samma kunskaper bidra till ett fullgånge av kyrkogårdarna”. Men som socialister, tillfogade han, kan man ändå

inte komma undan det faktum, att det är just arbetarklassen, som trots att den får bära alla tunga bördor är det säkraste värdet för vår yttre och inre frihet. I land efter land under de senaste åren har arbetarklassen med obeskrivlig självupppoffring sökt värna sin nationella oavhängighet.⁶

Det var en sanning med modifikationer, och Takman visste det. I hans personliga anteckningar kan man läsa: ”Jag hade aldrig några illusioner om att majoriteten av arbetarklassen skulle bli intresserad och aktiv utom möjligen i en revolutionär situation eller i den första uppbyggnaden av socialismen.” Han berättade om sin kommunistiske vän hemma i Säffle, Hugo Andersson, som i början av 1940-talet i besvikelse över arbetarnas passivitet hotade att ”hämnas på det västerländska proletariatet” genom att ”bli sosse”. Andersson visste vad han talade om. Han hade i slutet av 1930-talet som sekreterare för Värmlands Spanienkommitté tvingats inse att det endast var ”de mest alerta kommunisterna [som] gjort jobbet med insamlingar, möten etc”, men att ”de flesta kroppsarbetarna i vanlig ordning varit passiva och i många fall negativa”.⁷

Men som sagt: Sådana funderingar gömdes alltid undan innanför dagbokens förseglade pärmar.

En perspektivgivande tillbakablick

Och allt hade börjat så bra! Arbetarklassens så kallade kärngrupper, metallarbetarna, hade saluterat övergången från krig till fred med strejxfanfarer. De frön som Hermansson-Lancet åren innan hade sått med sina artiklar och broschyrer hade fallit i god jord, hade grott, vuxit upp och började bära rika frukter. De skulle dock aldrig mogna på det sätt som han och partiet hade hoppats på!

Under det första halvåret 1945 pågick den största strejken i Sverige sedan Storstrejken 1909. Den 5 februari lade 123 000 metallarbetare ner arbetet för att få igenom sina krav på högre lön. De gjorde det mot den socialdemokratiska förbundsledningens vilja. Strejken leddes huvudsakligen av kommunister.⁸

Till en början övervägde glädjen i kommunistpartiets ledning. Metallarbetarnas ”villiga lystring till våra paroller”, antecknade Fritjof Lager, ”överträffar de djärvaste förväntningar. Det tvingade också metalledningen att följa i svängen.”⁹ Partiledningen framhävde betydelsen av Hermansson-Lancets artiklar för denna lystring.¹⁰ Men snart kröp tvivlen fram och man började undra om det kanske var så att förbundsledningen hade gått med på strejken bara ”för att krossa oss”.¹¹

Inom kommunistpartiets AU fanns motsatta uppfattningar om strejkens fortsättning, som ledde till en fördjupning av de redan virulenta splittringstendenserna.¹² Linderot påminde på första partistyrelsesammanträdet efter strejken om ledningens vånda, om den uppsplitande sista diskussionen till sent på natten i ett splittrat AU, innan majoriteten röstade mot en fortsatt strejk, men bara för att sedan ändå rekommendera dess fortsättning fast man visste att den var

⁶ John Takmans privatarkiv, brevpärmar.

⁷ Minnesanteckningar 19/11 1993 i brevpärmar (1941) i *ibid*.

⁸ Se Back 1977, s. 215ff.

⁹ Se Fritjof Lagers anteckningsbok, 6/2 1945, i hans personarkiv, vol 23.

¹⁰ Se Linderots slutord på PS-sammanträdet 14/10 1945, Vpk A 2:3.

¹¹ Se Fritjof Lagers anteckningsbok, 19/2 1945.

¹² Olsson 1976, s. 198ff; se även Zennström 1977, s. 343ff och 416ff..

meningslös. Man handlade mot bättre vetande därför att ”risken för vårt parti var så stor. Vi skulle förlora så mycket medlemmar. De skulle lämna in sina medlemsböcker.” För Set Persson, dåvarande kommunordföranden i Stockholm, och för partiledningen i Göteborg var strejkens facit däremot klart och entydigt innan den ens var över: Att ”över 100.000 metallarbetare enat sig för aktiv handling” måste betraktas som den största framgången ”hittills i vår kamp mot klassarbetet och för enheten”. Set Persson framställde strejken som en heroisk kamp som var riktad lika mycket mot ”det svenska arbetsköpardömet” som mot arbetarnas egna socialdemokratiska ”generalers defaitistiska förkunnelser och nederlagssträvanden”.¹³ Medan han och andra kritiker av enhetsfrontspolitiken firade metallstrejken som en bekräftelse på en egen självständig och offensiv kommunistisk taktik och en skarpare gränsdragning mot socialdemokratien, befarade den del av partiledningen som helhjärtat anslutit sig till arbetarrörelsens efterkrigsprogram att strejken kunde torpedera eller underminera den gemensamma kampen för programmets förverkligande.

Propagandisten Hermansson-Lancet måste ha upplevt situationen som trollkarlens lärling hos Goethe som inte längre kunde kontrollera de radikaliserade andar, som han själv hjälpt till att framkalla. Med alla sina artiklar och broschyrer hade han uppmanat arbetarna till kamp mot socialdemokratiens lönestoppolitik och bidragit till deras missnöje, mobilisering och radikalisering. Men hur radikala var de egentligen? Var de radikala i ordets sanna bemärkelse: Var de beredda att bekämpa radix, roten till det onda, roten till utsugningen? Ville de bekämpa själva kapitalismen?

Det var just detta axiomatiska samband — arbetarnas reaktion mot utsugningsförhållandet som drivkraft för den revolutionära kampen — som den marxist-leninistiska strategin och Hermanssons kommunistiska övertygelser helt byggde på. Redan i sina kommentarer till partiets första program beskrev han utsugningens betydelse för kampen mot det kapitalistiska produktionssättet. Utsugningsförhållandet får enligt honom sitt uttryck i den antagonistiska motsättningen mellan kapitalismens båda huvudklasser, bourgeoisin och arbetarklassen. Ur denna objektiva motsättning uppstår nödvändigtvis ”vissa samhälleliga idéer” som arbetarklassen tillägnar sig och som därigenom ”blir till den mäktigaste hävstången för skapandet av ett socialistiskt samhälle”.¹⁴ Det är detta kausala sammanhang — med utsugningsförhållandet som det strukturerande momentet — som måste betecknas som den kommunistiska samhällspolitiska strategins grundval.

Hur förklarade då Hermansson att majoriteten av Sveriges arbetare ändå följde den reformistiska och klassarbetande socialdemokratien? Han hade berört detta besvärliga och besvärande problem redan på våren 1939 i en artikel i *Clarté*, där han frågade efter ”det reella underlaget för den nya fosterlandskärleken, för den nya fosterlandstron bland arbetarklassen”. Genom det svenska monopolkapitalet var landet ”indraget i den imperialistiska häxdansen. Sverige profiterar på den koloniala utsugningen och hör till vad Lenin kallade ockrarstater. Den svenska arbetarens relativt höga levnadsstandard kan blott uppnås genom de imperialistiska stormakternas utpressning av den koloniala arbetaren. Den nya fosterlandskärleken har en högst materiell grundval.” I Lenins efterföljd drog Hermansson slutsatsen att det finns ett positivt sammanhang mellan ”ockrarländernas lyckade utsugning av de koloniala länderna och gäldenärstaterna och en jämn och lugn utveckling av det politiska livet”. Detta i sin tur förklarar varför arbetarklassen i ”profiterande länder” som Sverige tillägnat sig en reformistisk, socialdemokratisk ideologi.¹⁵ I boken *Det monopolkapitalistiska Sverige* vidareutvecklade han denna förklaring av reformismen.¹⁶

En liknande argumentation använde Linderot för att förklara reformismens styrka, för att

¹³ PS-sammanträdet 24-25/3 1945, Vpk A 2:3.

¹⁴ [Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 11ff.

¹⁵ Hermansson, ”Den nya fosterlandskärleken”, *Clarté* nr. 2 1939, s. 13ff.

¹⁶ Lancet, *Det monopolkapitalistiska Sverige*, s. 115f.

sedan ställa den avgörande frågan: ”Hur ska vi få massan att icke bli reformistisk?” Enligt den marxistiska historieuppfattningen, menade han, är det massornas erfarenhet som ändrar deras tänkande i stort. ”När därför en period av reformer avlöses av en period då massan inte får några reformer utan får det sämre”, var hans förhoppningsfulla slutsats, ”inträder en dylik omställning i massans tänkande?’ I sammanfattningen konstaterar han än en gång: ”Kort sagt: om under en längre period en varaktig försämring inträder i massornas läge, så likvideras reformismen i deras hjärnor.”¹⁷

En sådan försämring i massornas läge efter krigsslutet var allmänt väntad. Som Hermansson påpekade var det inte bara kommunisterna utan även världens ledande ekonomer som förutspådde en svår ekonomisk kris i alla kapitalistiska länder.¹⁸ Han förutsåg också en fortsättning på den försämring av levnadsstandarden som påbörjats under kriget.¹⁹

Det är uppenbart att det fanns en olöslig själv motsägelse i kommunisternas revolutionära strategi. Om det nu är så att den kapitalistiska utsugningen är det revolutionära fermentet, och om det är så att en förbättring av arbetarnas sociala läge gör dem till reformister, kan då, får då kommunistpartiet över huvud taget kämpa för reformer som syftar till sådana förbättringar? Och hur skulle man kunna entusiasmera arbetarna till kamp för förbättringar när man samtidigt om och om igen förkunnade att några nämnvärda förbättringar egentligen inte kunde uppnås inom kapitalismens ram? Men hur skulle partiet å andra sidan kunna vinna arbetarna över på den revolutionära vägen om det inte kämpade för deras materiella intressen?

Det var dessa frågor som motsättningarna inom kommunistpartiet om den rätta revolutionära strategin egentligen handlade om. Men de stod outtalade och outtalbara på en dold, omedveten agenda. Det är just därför dessa frågor — framför allt den grundläggande frågan: frågan om det revolutionära subjektet — måste ställas på denna biografis agenda, för att i fortsättningen kunna ge ett teoretiskt problematiserande perspektiv på Hermanssons försök som partiordförande att förverkliga sitt socialistiska förnyelseprojekt. För att kunna göra det grundligt och meningsfullt måste jag be läsaren att följa med på en längre utflykt till teorins värld.

Arbetarklass och arbetarrörelse — möjlighet och verklighet

Historiska kriser tjänar ofta som katalysatorer för teoriutvecklingen. Det gäller även för 1848 års revolutionsvåg. Inför dessa händelser hade Karl Marx skrivit *Kommunistiska manifestet*. Men den misslyckade revolutionen uppenbarade för honom att den dåtida arbetarklassen fortfarande saknade de nödvändiga förutsättningarna för att kunna omstörta de rådande samhällsförhållandena. När det franska proletariatet tillät ”den röda fanan falla för trikoloren”²⁰, övergav han ”de gemytliga *delusions* och den nästan barnsliga entusiasm, med vilken vi före februari 1848 välkomnat revolutionens tidevarv”.²¹ I stället för att förvandla proletariatet ”till ett heligt väsen”, borde man peka på dess ”outvecklade gestalt” och tala om för arbetarna att de först måste genomgå årtionden av samhällelig utveckling, ”inte bara för att förändra förhållandena utan också för att förändra er själva och för att utveckla er förmåga att verkligen kunna utöva den politiska makten”.²²

Revolutionens förlopp blev en vändpunkt i Marx' intellektuella biografi. Han drog sig tillbaka till British Museum i London för att bearbeta sina spruckna illusioner. Även om proletariatet för honom själv aldrig varit ett 'heligt väsen' så hade det ändå till en början tydliga spekulativa drag. Proletariatet, 'arbetarklassen', var en *tänkt* klass, vars påtänkta *historiska mission* var att

¹⁷ Politbyrå 27/5 1943.

¹⁸ Partistyrelsemötet 13-14 oktober 1945, Vpk A 2:3.

¹⁹ Se t.ex. Lancet: ”Myrdal om kapitalismens dilemma”, *Ny Dag* 5/9 1944.

²⁰ Marx, *Klasstriderna i Frankrike 1848-1850*, Helsingfors 1971, s. 77.

²¹ Marx, Brief an Engels, 13 februari 1863, *MEW* 30, s. 324.

²² Marx, *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln*, *MEW* 8, s. 42f.

omstörta alla förslavande och förnedrande förhållanden. Arbetarklassen var i hans dåtida tänkande den mänskliga emancipationens subjekt *just därför att* den var utsugen, förnedrad och förslavad. Kommunistpartiets betoning av utsugningens betydelse för arbetarnas revolutionära medvetande utgår just från denna utsaga i *Manifestet*.

Men Marx' senare politisk-ekonomiska studier lät honom överge detta synsätt. Han ersatte det spekulativa begreppet 'arbetarklass' med en analytisk och historisk förståelse av denna klass och dess utvecklingstendenser och -potentialer. Den avgörande slutsatsen blev att progressivitet inte hör till arbetarklassens väsen alltsedan dess historiska födelse utan att dess emancipatoriska förmåga, är en historisk produkt, måste historiskt utvecklas.

Genom kapitalismens ytterst dynamiska ackumulation skapas enligt honom ett mycket större — potentiellt — utrymme för den arbetande människans utveckling än i alla tidigare samhällsformer. Det är denna kapitalismens effekt som han karakteriserar som ”kapitalets stora civiliserande inflytande”.²³ För att kunna upptäcka dessa emancipatoriska potentialers utveckling analyserade Marx det kapitalistiska produktionssättets inneboende — motsägelsefulla tendenser. Analysen ledde honom till slutsatsen att dessa tendenser kommer att resultera i ett samhällstillstånd — med motsvarande samhälleliga individer — som skiljer sig kvalitativt från det som hade fått sin prägel av den industriella revolutionen. I *Manifestet* hade Marx sammanfattat den observerbara, empiriska verkligheten under industrialismens genombrott så här: ”Intressena och livssituationen inom proletariatet blir mer och mer likartade, i och med att maskinerna mer och mer utplånar skillnaderna i arbetet och lönen nästan överallt trycks ner på samma låga nivå.”²⁴ Men den vetenskapliga analysen under de följande åren avslöjade helt andra, motsatta tendenser. Han kunde prognostisera att det vetenskapligt baserade, specifikt kapitalistiska produktionssättet

■ kommer att resultera i totalarbetets (*Gesamtarbeit*) intellektualisering, differentiering och individualisering och därmed i en liknande process hos de individer som konstituerar totalarbetaren;²⁵

■ skapar möjligheten ”att reducera arbetstiden för hela samhället till ett allt mindre minimum och därigenom frigöra tid för individernas egen utveckling”;²⁶

■ reducerar det *omedelbara* arbetet inte bara kvantitativt utan även kvalitativt ”till ett visserligen nödvändigt moment, som dock är underordnat såväl det allmänna, vetenskapliga arbetet som [...] den allmänna produktivkraft, som är ett resultat av samhällets strukturering i totalproduktionen”.

■ Därigenom är det inte längre det omedelbara arbetet som människan själv uträttar utan ”utvecklingen av den samhälleliga individen” som kommer att vara ”produktionens och rikedomens stora hörnpelare”.²⁷

Till skillnad från Marx identifierade arbetarrörelsemarxismen 'arbetaren' huvudsakligen med den industriella kroppsarbetaren, och socialdemokratin — och ännu mer utpräglat kommunismen — utvecklade sådana politiska, sociala, ekonomiska och kulturella verksamheter och organisationsformer som kunde tänkas motsvara de dåtida kroppsarbetarnas värderingar, förväntningar, färdigheter och förmågor. Handens arbetare upphöjdes till ARBETAREN. Alla bärare av konkret arbete med mer eller mindre intellektuella moment stöttes bort från klassen som främmande element. De etiketterades som arbetararistokrati, anställda, tjänstemän, ny medelklass eller — som i Hermanssons fall — som småborgerliga intellektuella. Den

²³ Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, s. 24.

²⁴ Marx/Engels, *Kommunistiska manifestet*, s. 22.

²⁵ Marx, *Grundrisse*, s. 322f.

²⁶ *Ibid.*, s. 604.

²⁷ *Ibid.*, s. 596ff.

utvecklade totalarbetaren — resultatet av det specifikt kapitalistiska produktionssättet klövs isär, handen ställdes i motsats till huvudet — och därigenom halshög 'arbetarklassen' och arbetarrörelsen sig själva.

... där arbetarna känner sig hemmastadda

Det är inte nog, att arbetsmedlen å ena sidan uppträder som kapital, medan det å andra sidan finns människor som inte har något annat att sälja än sin egen arbetskraft. Det är inte heller nog, att de tvingas till att frivilligt sälja sig själva. Den kapitalistiska produktionen utvecklar efter hand en arbetarklass, som på grund av uppfostran, tradition och sedvana erkänner det kapitalistiska produktionssättet som en självklar naturlag. [...] De ekonomiska förhållandenas tysta tvång besejlar kapitalets herravälde över arbetaren.

KARL MARX²⁸

Det kapitalistiska produktions- och reproduktionssättet producerar inte bara materiell rikedom och samhällliga maktförhållanden. Tillsammans med dem skapar det också ett system av mystifikationer. Denna mystifikationsprocess försvårar för de inblandade att nå fram till en adekvat förståelse av den värld de själva skapat och av den egna positionen i den. Inte bara den mänskliga handens utan också den mänskliga hjärnans egna produkter och hela den samhällliga produktions- och reproduktionsprocessen framstår som kapitalets inneboende egenskap och som självständiga gestalter som begåvats med ett eget liv. Genom individernas medvetna handlingar och vardagliga verksamhet i det existerande, kapitalistiskt präglade samhället, genom förverkligandet av sina intressen och målsättningar, genom den ömsesidiga påverkan i denna verksamhet osv., reproducerar de ständigt denna främmande samhällliga, strukturella makt — kapitalförhållandet — som står ovanför dem och behärskar dem. Det som är skapat av människorna lösgör sig från dem, undandrar sig deras inflytande och styrningsförmåga och vinner makt över såväl medvetandeformer som handlingsmöjligheter.²⁹

Kontrasten mellan den här skisserade mystifikationsprocessen och den framställning av det kapitalistiska produktionssättet som Marx hade tecknat i *Manifestet* — och som arbetarrörelsen sedan anammat — är slående: I *Manifestet* innebar övergången till kapitalismen en reducering av ”en mångfaldig gradering av de samhällliga ställningarna” till ”två stora, varandra direkt motsatta klasser, *bourgeois* och *proletariat*”; utsugningen, som tidigare ”dolt sig i religiösa och politiska illusioner” avslöjas nu i sin ”öppna, skamlösa, direkta, torra” form; allt blir enklare att genomskåda: ”allt heligt profaneras, och människorna tvingas till sist att betrakta sin levnadsställning och sina inbördes förhållanden med nyktra ögon”.³⁰ Fram till *Manifestet* utgick Marx ifrån att arbetarklassen på sätt och vis stod utanför det kapitalistiska samhället och att det var just detta utanförskap som gav klassen förmågan att revolutionera hela samhället. Men hans senare politisk-ekonomiska forskningar går bland annat ut på att visa att arbetarklassen tvärtom är fullständigt fången i kapitalförhållandet.³¹

Enligt Marx uppfattade de klassiska ekonomerna vissa ekonomiska former och kategorier som helt naturliga, som ett slags naturfenomen, som är så självklara att de över huvud taget inte behöver utredas och ännu mindre ifrågasättas. Det är detta sammanhang, som Marx betecknar som fetischism. Men när han talar om ”varuvärldens hela mystik, allt trolleri och spökeri, som till följd av varuproduktionen omger arbetsprodukterna”, så uppfattar han detta inte som ett genom borgerlig ideologi förmedlat 'falskt medvetande. De ”förvända” eller ”förvrängda” kategorierna och den ovan skisserade 'mystifikationsprocessen' får istället sin rimlighet genom individernas spontana, oreflekterade åskådning av och — framför allt — deras handlande i specifika samhällliga sammanhang, dvs. i sådana sammanhang, i vilka de inblandade

²⁸ Marx, *Kapitalet*. Första boken, s. 649.

²⁹ *Grundrisse*, s. 611.

³⁰ Marx/Engels: *Kommunistiska manifestet*, s. 2 ff.

³¹ Se Labica 1998, s. 77.

förmedlar sina inbördes förhållanden och sitt församhälleligande med hjälp av saker och ting, av varor. Eftersom dessa 'förvrängningar' primärt varken är resultat av ideologers verksamhet eller rena inbillningar utan framkallade av själva det samhälleliga sammanhangets specifika form så karakteriserar Marx dem som "samhälleligt giltiga, alltså objektiva tankeformer". Det är tankeformer som "redan fått en ställning som samhällslivets naturform". Han betonar upprepade gånger: Även om detta sammanhang ger upphov till ett "falskt sken" så är detta ändå "förbaskat reellt", ett konkret-verkligt och därmed praktiskt verkande sken.³²

Samtliga kapitalistiska produktionsförhållanden är fetischiserade på ovan nämnda sätt, så att Marx i slutet av *Kapitalets* tredje bok kommer till slut, satsen att det är helt "naturligt" att arbetarna, "de som verkligen agerar i produktionen inom dessa alienerade och irrationella former av kapital [...] känner sig riktigt hemmastadda, ty det är just i denna skenets formationer de rör sig och de dagligen har att göra med".³³ Han exemplifierar detta när han analyserar löneformen. Lönen, som egentligen är *arbetskraftens* pris, framstår som *arbetets* pris, vilket är ett "imaginärt uttryck". Eftersom lönen tycks vara avhängig av arbetsprestationen framstår den som ett värdeuttryck för arbetsprestationen och inte för varan arbetskraft. Denna 'förvrängning' av lönens karaktär är av helt avgörande betydelse, eftersom den präglar arbetarnas "alla rättsföreställningar".

Hur skedde denna 'förvrängning' som normaliserade utsugningen såsom en "samhälleligt giltig, alltså objektiv tankeform" och legitimerade den därigenom som ett grundläggande element i arbetarnas rättsföreställning?

Marx betonar att man inte får sätta likhetstecken mellan kapital och privatägda produktionsmedel. Kapital är över huvud taget inte "ett ting", inte maskiner eller fabriker, "utan ett genom ting förmedlat förhållande mellan människor", ett samhälleligt produktionsförhållande.³⁴ Som sådant är kapitalet förmedlat genom utbytesförhållanden på särskilda marknader — varu-, penning- och arbetsmarknader — där det handlar om utbyte av ekvivalenter. Men kapitalförhållandet präglas även av tillägnelse-, expropriations-, dominans- och subordinationsförhållanden, det vill säga av maktförhållanden.

I förkapitalistiska epoker var kommandot över de många arbete den 'politiska' maktens centrala element. Landområdets och befolkningens storlek var måttstocken för maktens storhet. I och med kapitalismen förvandlades dessa den politiska maktens ärevärdiga element till privatpersoners privata makt. Kommandot över andras arbete blev formellt opolitiskt, det vill säga de privata herrarna över främmande arbete förlorade alla omedelbara lagstiftande, dömande, militära, polisiära osv. funktioner. De blev 'offentliga' och övergick i statens händer.

Eftersom kommandot över främmande arbete är uppdelat mellan många privata, med varandra konkurrerande kapitalägare, och eftersom även arbetskraften har privatiserats, blivit personligt fria individers privata egendom, måste de förra tillägna sig detta kommando genom utbyte, måste köpa det som vara — och hela tiden köpa det på nytt. Denna privatisering och personalisering fick viktiga konsekvenser för arbetarnas syn på kapitalförhållandet och för deras rättsuppfattning. De ekonomiska makt- och beroendeförhållandena framstår för alla inblandade, såväl för de kapitalistiska kommandörerna som för de underordnade arbetarna, som det som de formellt sett också är: genom marknadstransaktioner förmedlade förhållanden, fria kontrakt mellan privatpersoner, som kan upplösas eller förnyas. Dessa förmedlingar via arbetsmarknaden är väsentliga eftersom de legitimerar förhållandet i aktörernas ögon.

I och med den legitimation som kapitalförhållandet får tack vare de ständigt upprepade,

³² Marx, *Kapitalet*. Första boken, s. 65f. (min kursivering).

³³ Karl Marx, *Kapitalet*. Tredje boken, s. 735 (översättningen korrigerad av mig).

³⁴ Karl Marx, *Kapitalet*. Första boken, s. 673.

förmedlade marknadshandlingarna blir det till ett klassiskt maktförhållande, en legitim makt över främmande arbete. Men det är för första gången ett maktförhållande i uteslutande ekonomiska former som betraktas och uppfattas även av de inblandade i rent ekonomiska kategorier.

Det är primärt denna objektiva process och inte något utifrån påtvingat 'falskt medvetande' som präglar det kapitalistiska produktionssättets båda huvudaktörer. Den "ristar in i individerna", i såväl kapitalisten som löne-arbetaren, "bestämda samhälleliga karaktärer".³⁵ Det är denna objektiva process som måste ligga till grund för en vetenskaplig förklaring av det som förorsakat kommunisternas permanenta strategiska bekymmer: de underordnade arbetarnas spontana och 'naturliga' reformistiska preferenser.

Med Gramsci kan sägas att "alla människor är filosofer" i den meningen att de skapar sig själva en "spontan filosofi".³⁶ Med detta menas att människorna anteciperar tankemässigt det egna handlandet, dess förutsättningar och kontext. Eftersom tänkande och handlande inte under en längre tid kan tillåtas gå isär, anpassar sig reflexionen till det konkreta beteendet på ett sådant sätt att ingenting tillåts tänkas som kan jäva den vardagliga praktiken — så länge denna praktik inte har några praktikabla alternativ. En diskrepans, en konflikt mellan handlande och tänkande är i längden mentalt outhärdlig. Den spontana filosofin konstrueras för att tjäna som plausibel kuliss åt det praktiserade vardagsbeteendet. Den är den adekvata instans ur vilken vi utan större friktioner kan härleda — och försonas med — vårt eget handlande. Det primära är härvid alltid omständigheterna. Ett exempel: Äger man inte sina produktionsmedel så säljer man sin arbetskraft inte därför att man anser det borgerlig-kapitalistiska samhället vara naturgivet utan därför att man inte har något val om man vill få mat, kläder och bostad, kort sagt: om man vill leva. Att man sedan kan intala sig att de förhållanden under vilka man tvingas leva är naturgivna och eviga kan inte förvånas.

I en lika berömd som grundligt missförstådd sentens hävdar Marx att det inte är "människornas medvetande som bestämmer deras vara utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande".³⁷ Detta får inte uppfattas som så att det är den objektiva *positionen* i samhället som 'bestämmer' deras medvetande; det är *handlandet i bestämda samhälleliga sammanhang* som gör det. Enligt Marx gäller nämligen: "Medvetandet kan aldrig vara något annat än det medvetna varat, och *människans vara är hennes verkliga livsprocess*".³⁸ Det betyder: människans vara är hennes handlande, verksamhet, inte hennes 'objektiva' läge i samhället, inte hennes status som lönearbetare eller som abstrakt klassmedlem.

Det 'falska' medvetandet i Marx' mening möjliggör lönearbetarnas pragmatiskt adekvata agerande i och förhållningssätt till de kapitalistiska produktionsförhållanden som det är framsprunget ur. Men som teoretiskt medvetande *om* dessa förhållanden och med tanke på en emancipatorisk praktik är det 'falska' medvetandet självklart en helt inadekvat medvetandeform.³⁹

Utsugningen och det 'kathartiska' momentet

Vi återkommer till utgångsproblematiken: å ena sidan kommunisternas axiomatiska antagande om det objektiva utsugningsförhållandets självklara subjektiva förvandling till revolutionärt medvetande hos arbetarmassorna; å andra sidan den permanenta frågan som i Linderots variant lydde: "Hur ska vi få massan att icke bli reformistisk?" Eller uttryckt på annat sätt: Hur kan kommunistpartiet förmå arbetarna att inte känna sig "hemmastadda" i de kapitalis-

³⁵ Marx, *Das Kapital. Drittes Buch*, s. 887.

³⁶ Gramsci, *Gefängnishefte*, bd. 6, Heft 11, s. 1375.

³⁷ Se Schmidt 1997, s. 19ff.

³⁸ Marx, *Den tyska ideologin*, i *Karl Marx. Texter i urval*, s. 111 (min kursiv.).

³⁹ Jfr. W F Haug, "falsches Bewusstsein", HKWM, bd. 4.

tiska produktionsförhållandena? Denna fråga sysselsatte också Antonio Gramsci i sina *Fängelshäften*. Ja, han betecknar denna fråga som ”den springande punkten i alla frågor som uppstått i samband med marxismen”.⁴⁰

Gramsci utgick i sina funderingar från Marx' kända formulering att det är i 'överbyggnadens' (Gramsci kallar det 'superstruktur') olika sfärer — på juridikens, politikens, religionens, konstens, filosofins osv. område — som människorna blir medvetna om konflikterna i den ekonomiska 'basen' ('strukturen').⁴¹ Men det är just här den springande punkten finns: Hur uppstår denna ”etisk-politiska” medvetenhet? Eller: Hur kan de underordnade grupperna ge striden om de egna ekonomisk-korporativa intressena en etisk-politisk form? Denna övergång betecknar Gramsci som katharsis:

Man kan använda termen 'katarsis' för att ange övergången från det enbart ekonomiska (eller egoistiskt-passionerade) momentet till det etisk-politiska, således ett upparbetande av strukturen till superstruktur i människornas medvetande. [...] Från att ha varit en yttre kraft som plattar till människan, uppslukar henne och gör henne passiv transformeras strukturen till ett frihetens redskap, ett instrument för att skapa en ny etisk-politisk form, för att ge upphov till nya [historiska] initiativ.⁴²

Vi har tidigare sett att delar av den kommunistiska partiledningen entusiastiskt hyllat metallstrejken 1945 som den största framgången ”hittills i vår kamp mot klassarbetet”. Men en strejk för högre löner — hur lång och hård den än må vara — är inte en attack mot ”arbetsköpardömet”. Den är en fördelningskamp inom kapitalismens ram, en kamp om priset på varan arbetskraft. Den är en avtalsförhandling eller marknadstransaktion med andra medel.

Arbetare som strejkar för sina ekonomiska intressen, rör sig fortfarande inom de fjättrande och passiviserande strukturer som håller dem nere. Deras svårigheter att övervinna den ”ekonomisk-korporativa egoismen” (Gramsci) skapar en viss problematik som finns antydd redan här och var hos Marx⁴³ och framför allt hos Rosa Luxemburg.⁴⁴ Denna problematik kan illustreras med de svårigheter som Hermansson mötte när han på kongressen 1946 presenterade det ekonomiska handlingsprogrammet. Det förespråkade bland annat nödvändigheten och möjligheten av att utvidga området för arbetarrörelsens kamp, som hittills i stort sett enbart var inriktad på fördelningsfrågor. Hermansson föreslog bland annat ”insatser för en ökning och effektivisering av produktionen” som ”ett viktigt led i kampen för arbetarklassens hegemoni i samhälle och stat och för socialismens genomförande”.⁴⁵ Det var ytterst omstridda förslag. Redan på ett partistyrelsemöte i oktober året innan hade han erinrat ”om de invändningar mot den politik som understödjer produktionens effektivisering, som man ofta hör inom arbetarrörelsen. Man säger: effektiviseringen av produktionen är en sak som kapitalismen själv sköter. Den har arbetarrörelsen ingenting att skaffa med.” Hermansson ansåg emellertid att frågan ”icke [kan] ställas på detta enkla sätt. Det är nödvändigt att göra en utvidgning av begreppet om produktionens effektivisering, vi måste se detta i relation till hela samhällsutvecklingen.” Denna vägran att lyfta blicken bortom arbetarnas kortsiktiga och inskränkta intressen kritiserar han som uttryck för ”den sterila negativism, som fortfarande finns kvar på vissa håll inom vårt parti?”⁴⁶

Denna negativism var emellertid inte, som Hermansson kanske hoppats, av övergående natur. Den reproducerades ständigt på grund av den kommunistiska strategins ensidiga fokusering på kropps- eller industriarbetarklassen och på utsugningen som kapitalförhållandets centrala problematik.

⁴⁰ Gramsci, Gh, bd. 6, Heft 11, s. 1417.

⁴¹ Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, i *Karl Marx & Friedrich Engels i urval*, s. 51.

⁴² Gramsci, Gh, bd. 6, s.259.

⁴³ Se t.ex. Marx brev till Kugelmann, 17/3 1868, MEW 32, s. 541.

⁴⁴ Rosa Luxemburg: *Sozialreform oder Revolution?*, i Luxemburg 1987, s. 69f. Se även F. Haug 2001, s. 28.

⁴⁵ Hermansson, *Ekonomiskt handlingsprogram*, s. 2.

⁴⁶ Partistyrelsemötet 13-14 oktober 1945, Vpk A 2:3.

”Spekulationens arvsynd”

Mot bakgrund av ovanstående framställning kan arbetarnas formering till en klass inte uppfattas som en självklar, förverkligad realitet. Den är endast en historisk möjlighet. Klasskonstitueringen är en komplex process som utspelas såväl i den ekonomiska, sociala, politiska, kulturella som i den ideologiska sfären. Det som Gramsci betecknar som katharsis är en nödvändig förutsättning för att de underordnade arbetargrupperna ska kunna övervinna sin ”ekonomisk-korporativa egoism” och inleda kampen om samhällelig hegemoni. Kampen om hegemoni och konstitueringen till klass betingar varandra.

Denna konstitueringsprocess sker inte i ett maktvakuum utan inom ett hierarkiskt strukturerat samhällssystem: ”De underordnade gruppernas förenhetligande till klass”, deras ”tendens till förenande”, drabbas, underkastas, bromsas, snedvrids eller blockeras permanent ”av de samhälleligt härskande gruppernas initiativ, [...] en påverkan som är mycket mera effektiv eftersom de [senare] gruppernas aktiviteter är uppbackade av staten”.⁴⁷ Först vid avslutningen av en historisk cykel, betonar Gramsci, kan man fastställa om de underordnade arbetargruppernas förening till klass ”förts till ett framgångsrikt slut”.⁴⁸

Hela den internationella arbetarrörelsen fick 'sona' för en teoribildning och därpå byggande politiska strategier som gjort sig skyldiga till, vad Marx betecknat som, ”spekulationens arvsynd”.⁴⁹ Med detta menade han den hegelska filosofins metod att härleda den empiriska verkligheten ur abstrakta, teoretiska kategorier. *Staten som den etiska idéns verklighet* var hos Hegel en sådan kategori. Överensstämde den empiriska staten inte med den etiska idéen, så var inte kategorins innehåll motbevisat, utan verkligheten förklarades vara 'överklig. Ett analogt förhållande rådde mellan den marxistiska och marxist-leninistiska kategorin *kroppsarbetarklassen som revolutionärt subjekt* och den konkreta, empiriska 'arbetarklassen'. Överensstämde empirin inte med kategorin så sökte man förklaringarna uteslutande i olika former av yttre påverkan som 'förhindrade' att kategorin kunde förverkligas. Eftersom kroppsarbetarklassens revolutionära, samhällsomvälvande potens på ett spekulativt sätt togs för given, låg det nära till hands att söka orsakerna till klassens 'felaktiga' beteende antingen i klassfiendens eller den socialdemokratiska reformismens påverkan eller i respektive lednings felaktiga politik, i svek eller förräderi — men utan att någonsin ifrågasätta själva kategorins faktiska substans.

Marxism-leninismen — den verkliga 'sovjetiska ryggsäcken'

Det i första kapitlet nämnda förhållande som gjorde det möjligt för kommunismen att bli en världsrörelse — det sovjetiska projektets 'dubbelhet' innebar samtidigt ett generellt dilemma för kommunistpartierna i väst, i den globala kapitalismens centrum. De var knutna till ett perifersocialistiskt projekt som inte bara utmärktes av komprometterande stalinistiska förbrytelser utan även av alla de oundvikliga begränsningar, offer och svårigheter som nödvändigtvis var förknippade med en industrialisering under historiskt kort tid och permanent yttre hot. Samtidigt försökte de spela en aktiv roll i sina egna länder för att lösa uppgifter som växt fram ur samhälleliga förhållanden av en helt annan kvalitet.

Bolsjevikerna hade efter oktoberrevolutionen visserligen gång på gång betonat att en förutsättning för det egna projektets överlevnad var en lyckad revolution i det mer utvecklade Västeuropa. Men samtidigt började Lenin teoretiskt förklara varför den socialistiska revolutionen kunde eller måste komma först i Ryssland, där den ju enligt alla marxisters övertygelse inte alls skulle ha startat, och varför den dröjde så länge i de mest utvecklade länderna, där den 'borde' ha brutit ut först. Man måste helt enkelt inse, menade han, ”att den

⁴⁷ Gramsci, Gh, bd. 9, s. 2191ff.

⁴⁸ Ibid., band 9, s. 2194f.

⁴⁹ Marx/Engels, *Die heilige Familie*, s 205.

socialistiska världsrevolutionen inte kan börja lika lätt i utvecklade länder” som i det efterblivna Ryssland, ”Nikolaus' och Rasputins land”. Han förklarade revolutionens dröjsmål i de utvecklade länderna just med deras höga utvecklingsnivå. Den socialistiska revolutionen blir svårare att genomföra ”ju mera civiliserad, ju mera utvecklad en stat är”, därför att ”den höga kulturnivån” i dessa länder riktar sig mot det revolutionära proletariatet. Den västeuropeiska arbetarklassen levde enligt honom ”i kulturslaveri”.⁵⁰

Rosa Luxemburg insåg tidigt hur farligt det skulle vara för den (väst-) europeiska arbetarrörelsen att följa den bolsjevikiska vägen. Hon kritiserade Lenin och bolsjevikerna för att de gjorde en dygd av den ryska socioekonomiska efterblivenheten, av oktoberrevolutionens och den senare utvecklingens specifika betingelser. Det var bland annat därför hon hade motsatt sig bildandet av Komintern så länge revolutionens centrum befann sig i Ryssland. Redan i de programmatiska dokument som antogs på Kom-interns konstituerande kongress våren 1919 hade Lenin och Trotskij — som hon hade fruktat — upphöjt den egna taktiken, som var ett resultat av de specifikt ryska betingelserna, till allmängiltigt ”mönster för den socialistiska taktiken.”⁵¹ Hon förstod bättre än någon annan dåtida teoretiker de specifika dragen i den bolsjevikiska strategin, som var uttryck för en tanketradition som kan betecknas som *efterblivenhetens dialektik*.

Under beteckningen *marxism-leninismen* anammade kommunistpartierna i väst denna samhällsuppfattning och den därpå byggande politiska strategin. Men marxism-leninismen var inte bara ett teoretiskt system som hade växt fram ur den efterblivna förrevolutionära ryska verkligheten. Den var också ett teoretiskt verktyg för att skapa och legitimera den perifera socialismen i Sovjetunionen. Även denna *sovjetiska* verklighet återverkade på kommunistpartiernas ideologi, den formulerade problem och uppgifter, förmedlade intressen och socialpsykologiska och kulturella värderingar som emanerade ur en fortfarande efterbliven verklighet, men som tolkades av kommunisterna i väst som ett högre, postkapitalistiskt samhällstillstånd. I väst måste denna marxism-leninism, en ideologisk stjärna som tagits ned från en främmande himmel, nödvändigtvis kasta ett falskt ljus över respektive lands inre utveckling.

Det grundläggande problemet i förhållandet mellan kommunistpartierna i väst och det sovjetiska projektet får därför inte förminsкас till ett slags abstrakt eller utifrån pålagt och rubel-stött 'beroende från Moskva. Det måste sökas i anammande av en ideologi som var uttryck för efterblivenhetens dialektik. Det 'sovjetiska beroendet' var inte något yttre förhållande för kommunistpartierna utan i själva verket ett väsentligt moment av deras inre konstitution. Det skulle Hermansson smärtsamt bli medveten om när han som partiordförande försökte bli av med ”den sovjetiska ryggsäcken”.⁵² Det visade sig nämligen inte möjligt att helt enkelt kasta av sig den eftersom den var en del av partikroppen. För att bli av med den krävdes ett slags kirurgiskt ingrepp: en splittring av partiet.

Den djupaste orsaken till att detta 'sovjetiska beroende' ständigt reproducerades var den ovan nämnda 'spekulationens arvsynd'. Detta gällde redan för den svenska vänstersocialismens övergång till kommunismen. Det var ingalunda revolutionär styrka utan tvärtom den smärtsamt upplevda strategiska svagheten och den sviktande tron på den egna förmågan att få folkets flertal bakom sig som föranledde vänstersocialisterna att söka sin tillflykt i den bolsjevikiskt dominerade Komintern, världsrevolutionens jättearmé. Och det var den permanenta diskrepansen mellan de stora politiska målen och de faktiskt begränsade förutsättningarna som gjorde det nödvändigt att lita på stödet österifrån eller att trösta sig med tanken på att en sjättedel av världen redan lyste rätt.

⁵⁰ Lenin, *L.v.v. II*, s. 511; LW 27, s. 288 och 464.

⁵¹ Rosa Luxemburg, ”Den ryska revolutionen”, i Luxemburg 1985, s. 89.

⁵² Hermansson 1993, s. 186ff.

Den fasta övertygelsen om den socialistiska världens historiska överlägsenhet och att övergångsperioden från kapitalism till socialism framskred enligt vetenskapligt grundade, objektiva och nödvändiga lagar var — som Hermansson uttryckte det — en ”oerhörd kraftkälla [...] för de medvetna utav arbetarklassen”.⁵³ Men man skulle också kunna säga: för de troende utav arbetarklassen. Den sortens trosvisshet kan enligt Gramsci betecknas som ”en form av religion eller stimulerande medel (av samma typ som narkotika), som nödvändiggjorts och historiskt rättfärdigats av vissa sociala skikt's 'subalterna' karaktär”. Speciellt i motgångens och förföljelsens tid,

när själva kampen till sist identifieras med en serie nederlag, då förlämnar den mekaniska determinismen en häpnadsväckande kraft till moraliskt motstånd, sammanhållning, tålmodig och envis ihärdighet. ”Jag är besegrad för ögonblicket, men tingens kraft arbetar för mig i det långa loppet” osv. Den verkliga viljan förklarar sig till en trosakt, och det man tror på är en viss förnuftighet i historien, en empirisk och primitiv form av lidelsefull finalism, som uppträder som ersättning för de konfessionella religionernas predestination, försyn osv.⁵⁴

Tillbakapressat och isolerat under det kalla krigets hårda tryck var denna kompenserande och identitetstiftande trosvisshet nödvändig för kommunistpartiets överlevnad som självständig politisk rörelse.

Den fordristiska integrationsmodellen

Enligt marxism-leninismen fortskred kapitalismen från konkurrens- via monopol- till ett statsmonopolistiskt stadium. Det var samtidigt en utveckling från en blomstrande till en döende kapitalism, en kapitalism som befann sig, som Hermansson ofta framhävde, i sin ”allmänna kris”. Denna kris karakteriserades av att kapitalismen i och med sitt statsmonopolistiska stadium ”nått en sådan grad av utveckling, att några framsteg i historisk mening inte längre kan nås inom ramen av det borgerliga samhället”⁵⁵, och av att det genom oktoberrevolutionen och Sovjetunionens frammarsch redan inletts en världshistorisk epok, som präglades av den oåterkalleliga övergången från kapitalism till socialism.

Analysen blockerade ett systematiskt sökande och upptäckande av det kapitalistiska produktionsättets potentiellt progressiva tendenser och av dess utvecklingsutrymme och anpassningsmöjligheter till nya teknologiska, ekonomiska, sociala och politiska förutsättningar och utmaningar. Sammanbrottets perspektiv ledde till politiska missbedömningar, taktiska sicksackkurser och slutligen in i en strategisk återvändsgränd.

Medan kommunisterna, inklusive Hermansson, envisades med att deklarerat 'kapitalismens allmänna kris' och dödsryckningar demonstrerade den under efterkrigstiden sin säregna anpassnings- och omformningsförmåga. Marxism-leninismens teoretiska verktyg var för trubbiga för att kunna komma fram till en förståelse av den förändrade kapitalismen och för att sedan kunna formulera en adekvat politisk strategi.

Perioden mellan 1945 och 1975, den tid som i stort sett sammanfaller med Hermanssons verksamhet som framstående svensk kommunist och vänstersocialist, kan med Hobsbawm betecknas som den tid då ”den mest dramatiska, den snabbaste och mest genomgripande revolutionen i människans vardagsliv i historien” ägt rum. Enligt hans triptyk över det korta nittonhundratalet utgjorde denna period såväl kapitalismens som arbetarrörelsens *guldålder*. Med facit i hand framstår den som ett undantagstillstånd på väg från en kristid till en annan och vidare in i 2000-talets ovisshet.⁵⁶ I västvärlden förknippas triptykens mittperiod — förutom med kalla kriget — med olika varianter av välfärdsstater. För en förståelse av denna

⁵³ CK 13-15/12 1952.

⁵⁴ Gramsci, *Gh*, bd 6, s. 1386f.; även Gramsci 1967, s. 39f.

⁵⁵ [Hermansson], *Kommunisternas nya program* (1944), s. 19.

⁵⁶ Hobsbawm 1997, s. 327 och 22.

period måste den karakterisering av kalla kriget som jag presenterade i förra kapitlet både vidgas och fördjupas. Kalla kriget framstod där alltför mycket som ett förhållande mellan de båda blocken och inte som en företeelse som växt fram ur och hängt samman med de västliga samhällenas inre utveckling. Det är nödvändigt att förklara de borgerlig-kapitalistiska samhällenas utveckling och det kalla kriget som varandra påverkande moment av en enda, sammanhörande helhet.

Vid andra världskrigets slut räknade de flesta experterna, även i Sverige, med en allvarlig ekonomisk, social och politisk efterkrigs-kris i analogi med vad som inträffat efter första världskriget — för svenskt vidkommande uttryckt i Gunnar Myrdals bok från 1944 *Varning för fredsoptimism*.⁵⁷ Den blivande nobelpristagaren i ekonomi Paul A Samuelson varnade 1943 för USA:s del för ”den värsta period av arbetslöshet och industriell oro som någon ekonomi någonsin har stått inför”.⁵⁸ Vad gäller världen utanför de av kriget förskonade Förenta staterna tedde sig framtiden för observatörerna i Washington ännu hotfullare. De förespåkade stora efterkrigsproblem som hotade underminera den sociala, politiska och ekonomiska stabiliteten i hela världen. Oron var inte obefogad: de krigförande länderna låg i ruiner, Europa var förött.

Medan de samhälleligt ledande grupperna efter första världskriget drömde om att så fort som möjligt återupprätta den värld som existerat före 1914 kunde vid andra världskrigets slut endast politiska galningar drömma om att återvända till den *katastrofernas tidsålder*, som det hade behövts ett krig med över 50 miljoner döda för att störta över ända. Alla de män (och de få kvinnor) som skisserade sina förhoppningar om vad som skulle bli efterkrigstidens samhällsekonomiska principer och den framtida globala ordningen hade upplevt den stora depressionen, sammanbrottet av det internationella ekonomiska systemet, den tyska fascismens väg till en massrörelse och slutligen världskriget som de allt skarpare motsättningarna utmynnade i. Det rådde en bred samsyn att massarbetslöshet av sociala och politiska skäl inte fick tillåtas att återuppstå.

Denna insikt förvandlades till en materiell kraft genom oerhört starka krav underifrån. ”Över hela världen”, mindes Per Nyström, ”hade det under kriget vuxit fram starka behov och stämningar för ett nytt och tryggare samhälle, för välfärdssamhället.” De makthavande i de krigförande länderna i väst hade tvingats till eftergifter och löften om framtida sociala reformer för att kunna samla nationen till eniga kraftansträngningar i kamp mot den fascistiska aggressorn. Det var byggandet av ”en ny värld” folkmassorna efter krigsslutet insisterade på.⁵⁹

Den stora piskan som till syvende och sist hjälpte reformbenägenheten på traven var emellertid fruktan att kommunismen och Sovjetunionens inflytande skulle spridas västerut över ruinerna av kapitalistiska ekonomier som inte fungerade. ”Kort sagt”, sammanfattar Hobsbawm, ”var efterkrigstidens politiker och statstjänstemän och rentav många företagare i Väst av olika skäl övertygade om att en återgång till *laissez-faire*-politiken och den oreglerade fria marknaden inte kunde komma på fråga.”⁶⁰

Det ekonomiska system som under efterkrigstiden — i olika nationella varianter — utvecklades i väst var visserligen fortfarande kapitalistiskt, men det var en kapitalism som ”reformerats till oigenkännlighet”.⁶¹ På basis av denna variant av kapitalismen skapades en specifik *samhällelig* utvecklingstyp som av en livaktig internationell forskningsriktning kallas

⁵⁷ Myrdal 1944.

⁵⁸ Cit. efter Hobsbawm 1997, s. 265.

⁵⁹ Forser 1996, s. 169 ff. Nyström var som statssekreterare hos Gustav Möller sedan 1945 med om att ta de första stegen i skapandet av den svenska välfärdsstaten.

⁶⁰ Hobsbawm 1997, s. 311.

⁶¹ Den brittiske Labourpolitikern Anthony Crosland cit. i *ibid.*, s. 306.

för *fordism*.⁶²

Genom implementeringen av fordismen skedde en fullständig omgestaltning av löntagarnas levnadssätt. Deras reproduktion, som tidigare varit osäker och beroende av konjunkturella svängningar, gjordes säkrare och långsiktigare. Kärnfamiljens livsform, det rumsliga åtskiljandet av arbete, boende och handlande, det standardiserade boendet, masskonsumtionen av bilar, elektriska hushållsmaskiner och andra kapitalistiskt producerade varaktiga konsumtionsvaror blev det nya levnadssättets huvudkännetecken. Det ledde inte bara till en påtaglig höjning av arbetarmassornas materiella levnadsstandard utan även till en omformning av hela deras socialisationsmönster, det vill säga till formeringen av en specifik 'fordistisk socialkaraktär'. Genusrelationerna var bestämda av det manliga industriarbetets dominans. Kvinnorna var ”ansvariga för den psyko-fysiska balansen, för fritid, hälsa, fostran” osv.⁶³

Att formera fordismens Vi och Dom

Det kalla krigets antikommunism kan uppfattas som en diskurs som förlänade det framväxande fordistiska samhället legitimatoriskt uttryck.⁶⁴ I likhet med nationalismen, som en gång skapat nationalstaternas legitimatoriska fundament genom att frambesvärja en imaginär gemenskap i vars bannstråle människorna i ett bestämt område kunde sammanslutas, led-sagade och främjade det imaginära kalla kriget såväl utvecklingen av fordismen som konsolideringen av det nationalstatligt baserade västblocket och — som en reaktion — även av östblocket.

Tillsammans med marshalldollarna strömmade även ett av den fordistiska diskursens centrala ideologiska begrepp över Atlanten: *produktivismen*. Antikommunistisk *containment* inåt och utåt och *produktivism* var de båda centrala sammanvävda och komplementära begreppen vid formeringen såväl av den nationalstatligt organiserade fordismen som av det västliga blocket: De syftade till såväl omfamning som utestängning eller utrensning för att på så sätt formera ett *Vi* och ett *Dom*.

Begreppet produktivitet skulle förstås som både kapitalets och arbetets största möjliga effekt. Därmed transporterades föreställningen om att i och med det gemensamma strävandet efter största möjliga produktivitet skulle klasskonflikterna förlora sin antagonistiska karaktär. Om kapital och arbete samarbetade skulle den ekonomiska tillväxtens frukter tillfalla båda siddorna. Grundläggande strider skulle förvandlas till ett gemensamt sökande efter optimala ekonomiska lösningar. Med ett starkare inflytande för den amerikanska varianten av *trade-unionismen* fick de västeuropeiska fackföreningarna en mer ekonomistisk inriktning, dvs. de begränsade sina krav alltmer till löneökningar och förbättringar av arbetsförhållandena. Produktivismens ideologi fick sin motsvarighet i *den privata konsumismen*. Den dominerande tendensen var ett avpolitiserande av arbetarrörelsen.

När den produktivistiska ideologin överfördes till Europa kring 1947-48 fick det som konsekvens att kommunisterna — som just i samband med Marshallplanen och bildandet av Kominform började svänga från samarbets- till konfrontationslinje — måste uppfattas som blockerare, inte bara av kapitalet utan även av den socialdemokratiska arbetarrörelsen som alltmer helhjärtat omfattade denna ideologi. Även den svenska socialdemokratiska ledningen uppfattade den kommunistiska hållningen som ”ett rent sabotage”. En av kommunister ledd fackföreningsrörelse, varnade Tage Erlander på SAP:s kongress 1948, ”skulle allvarligt hota möjligheten till en lugn samhällsutveckling och därmed hindra välståndsutvecklingen”.⁶⁵

Mot denna bakgrund förstår man att antikommunismen inte bara var eliternas enande ideo-

⁶² Se Schmidt 2002, kap. 5.

⁶³ Frigga Haug, ”Schaffen wir einen neuen Menschentyp’”, *Argument* 252 (2003), s. 616.

⁶⁴ Se Schmidt 2002, s. 233ff.

⁶⁵ Cit. i Kanger & Gummesson 1990, s. 16.

logiska band utan också ett massfenomen. Den allestädes närvarande, folkligt förankrade antikommunismens rötter måste primärt sökas i de västliga efterkrigssamhällenas egen inre utveckling och inte i dess ideologisering, dvs. i det inbillade, imaginära sovjetiska hotet och det därur emanerande kalla kriget.

Arbetarnas integrering

Den aspekt av den fordistiska utvecklingstypen som är av central betydelse för en förståelse av den 'besynnerliga ironi, som kommunisternas gärning under denna period resulterade i, är den *fordistiska integrationsmodellen*. Allmänt kan sägas för de moderna borgerlig-kapitalistiska samhällena att sammanhanget mellan dess olika — ekonomiska, sociala, politiska och ideologiska — sfärer garanteras och reproduceras genom en hegemonial formation eller — med Gramscis uttryck — ett *historiskt block*.⁶⁶ Ett sådant block har alltid "sitt fundament i den avgörande funktion som den ledande gruppen innehar i den ekonomiska aktivitetens avgörande kärna". Tillsammans med denna och andra ledande grupper förenas även vissa skikt av de underordnade och dominerade grupperna, som vinnas över med hjälp av koncessioner och kompromisser och blir en — underordnad — del av det historiska blocket.

Enligt sociologen Max Weber var det bästa sättet att få till stånd en samarbetsvillig arbetarrörelse att träna dess ledarskap i ansvarsfullt parlamentariskt maktutövande i en omgivning som tillät oberoende från det omedelbara trycket från massorna. Mot den oorganiserade och därmed okontrollerade massan ställde han som positiv motvikt "fast organiserade politiska intressegrupper", främst det industriella proletariats organisationer. När partiledarna åtar sig ledningen av politiken så innebär det också att de "belastar" sina partier med detta ansvar. Denna *transformism* orienterade inte bara mot att 'vinna över' några arbetarledare; den införlivade, som Gramsci framhåller, inte bara några enstaka ledande representanter för arbetarrörelsepartierna i den borgerliga politiska klassen utan "absorberade" hela partier samt deras sociala inflytelseområden.⁶⁷

Weber sökte efter ideologiska inbrytningar, angreppspunkter eller inkörsportar för att kunna mobilisera arbetarmassornas vardagsförstånd mot den marxistiska klasskampsideologin. Det gällde att finna det rätta anropandet, det som Louis Althusser karakteriserade som det ideologiska underordnandets grundläggande mekanism.⁶⁸ Erkännandet av klasskampen som "ett faktum och en integrerande beståndsdel av vår tids samhällsordning" var enligt Weber ett centralt element i anropandet av arbetarna. Men klasskampen skulle få en ny orientering: Medan Marx förväntade sig att arbetarnas klasskamp så småningom skulle leda till ett upphävande av det borgerlig-kapitalistiska samhället i en 'association' av fria individer som behärskar sitt eget församhälleligande, orienterade Webers variant av transformism mot arbetarnas självverksamma in- och underordnande i ett nationellt block. Klasskampen skulle kunna bli till ett integrationssätt i det borgerliga samhället ifall det proletära intresseläget kunde förknippas med nationens imperialistiska maktställning.

Denna sammanlänkning mellan ekonomiska och etisk-politiska intressen intar just den nyckelposition som Gramsci i sitt hegemonikoncept betecknat som katharsis-process. Men där det för de underordnade grupperna skulle ha varit nödvändigt att utveckla en autonom etisk-politisk ståndpunkt för att själva kunna inleda kampen om hegemoni, hjälpte Webers koncept till att organisera arbetarståndpunktens underordning under den imperialistiska nationalismen.

Det var *arbetarhedern* som kom att bli ett medium, en sorts ideologisk vändskiva, för denna transformation.⁶⁹ Genom att anropa den organiserade representationen av arbetarnas intressen

⁶⁶ Se *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, bd 5, sp. 440ff.

⁶⁷ Gramsci, *Gh*, bd. 5, s. 966.

⁶⁸ Althusser 1977, s. 148.

⁶⁹ Se t.ex. Horgby 1993, kap. 6.

som en kamp om arbetar*hedern* förvandlades den till utgångspunkten för en ny typ av kathartisk etisering, för ”klasskampens försedligande”. Den sedlige fackföreningsmannen som kämpar för sin och arbetarnas heder framställdes som det nya moraliska subjektet. Denna arbetarheder innehöll många anknytningsmöjligheter till andra ideologielement eller ideologiska diskurser. Inte minst möjliggjorde hedersbegreppets soldatiska kärnbetydelse arbetarnas anknytning till militarismen. Den ekonomiska kampen framstod som ett medium genom vilket det militära heders- och kamratskapsbegreppet kunde förankras i arbetarnas vardagsliv:

Hederskänslan, arbetarnas kamratskap i en fabrik eller i en och samma bransch håller dem ihop, och detta är ju till syvende och sist samma känsla på vilken — endast i en annan riktning — även den militära kroppens sammanhållning beror.⁷⁰

En sådan process, där arbetarna integreras i den borgerliga hegemonin, men utan att detta leder till ett upphävande av deras underordnade status, betecknar Gramsci som *passiv revolution* eller *transformism*. Denna passiva revolution nådde sin höjdpunkt och fulländning i och med fordismen.

Fordismens historiska block kan karakteriseras som *borgerlig-proletärt industriblock*. Det var främst industriarbetargrupperna som integrerades i detta blocks hegemoniala formation. Denna integrering påverkade naturligtvis arbetargrupperna och de enskilda individerna. De omformades av den hegemoniala processen och konstituerades först på det sättet som subjekt — i vårt fall som det som brukar betecknas som *arbetarklass* eller *industriarbetarklass*.

Den fordistiska diskursen var orienterad vid den materiella produktionen, var baserad på klasser och den var 'social'. Den antog institutionaliserade former i välfärdsstaternas lagar och konventioner. På så sätt växte ur de sociala och ekonomiska rättigheterna en idealtypisk medborgare fram. I de flesta länderna förkroppsligades denna idealtyp av den manlige lönearbetaren, och de andra medborgarkategoriernas rättigheter existerade som variationer av denna primära form.

Det fordistiska blocket var materiellt förankrat i de förändrade produktions-, arbets- och levnadssätten och i motsvarande socialisationsmönster, socialkaraktärer och genusrelationer. Genom denna materiella förankring garanterades ett ömsesidigt och relativt koherent sammanhang mellan dessa materiella element å ena sidan och ideologisk samsyn och politisk konsensus å den andra. Den fordistiska diskursens framgång grundade sig i en relativ överensstämmelse mellan ideologins löften, individernas själv-uppfattning och individuellt upplevd vardaglig verklighet. En på detta omfattande sätt formerad och i människornas vardagsliv grundad hegemoni kan vila tryggt på ett folkligt förankrat ”vardagsförstånd” eller ”sunt förnuft”.⁷¹

Men som alla hegemoniska diskurser definierade även den fordistiska diskursen inte bara vilka områden och teman som fick diskuteras och vara omstridda utan även vilka som skulle utestängas från diskursen och den politiska striden. Den var med andra ord inte bara inklusiv utan också exklusiv, den byggde på — med Gramscis ord — en ”konsensus pansrad med tvång”. Diskursen objektiverades under det imaginära kalla kriget i olika, formella och informella, subtila eller hårdhänta utestängningsmekanismer — främst 'men inte enbart riktade mot kommunisterna.

Den fordistiska integrationsmodellen fick konsekvenser som definitivt avlägsnade de subjektiva förutsättningarna för kommunisternas politiska strategi och samhällseliga projekt eller tillspetsat uttryckt — och detta om något kan kallas för en 'besynnerlig ironi': Med sin gärning bidrog kommunisterna till att avlägsna förutsättningarna för det egna projektet genom

⁷⁰ Max Weber cit. i Rehmann 1998, s. 101.

⁷¹ Gramsci, *Gh*, bd. 6, s. 1264.

att 'upplösa' dess förutsatta subjekt: industriarbetarklassen.

Mot den här skisserade teoretiska bakgrunden är det möjligt att förstå varför kommunistpartiets politiska strategi — med kropps- eller industriarbetarklassen som spekulativt historiskt subjekt och utsagningsförhållandet som konstituerande moment — inte kunde öppna en revolutionär väg. Istället för att konstituera sig till autonom klass integrerades arbetarna genom en passiv revolution i det borgerlig-kapitalistiska samhället. Denna process avslutades med formeringen av den fordistiska utvecklingstypen och dess specifika integrationsmodell.

Det på så sätt 'subjektlösa' kommunistpartiet hamnade i en strategisk återvändsgränd. På grund av den därur resulterande inre politiska steriliteten och det kalla krigets 'yttre' tryck kämpade partiet — som förstod sig självt som arbetarklassens förtrupp — under Hagbergs ledning för att bli erkänt som den reformistiska arbetarrörelsens legitima eftertrupp.

Kommunisternas 'tragiska ironi'

Resultatet av kommunisternas efterkrigsstrategi kan liknas vid den sortens 'tragiska ironi' som gestaltas i klassiska antika tragedier. Den består däri att de handlande protagonisterna tror sig förverkliga sin egen seger emedan de i själva verket bara röjer vägen för de dominerande makterna som alltjämt styr världens gång? Tillämpat på vårt konkreta fall betyder det att Hermansson och kommunistpartiet trodde sig kämpa för att störta kapitalismen när de i själva verket oavsiktligt och omedvetet hjälpte till att befästa den genom att bidra till dess reformering och humanisering. Likt Mefisto i Goethes Faust var kommunisten Hermansson — ur de dominerande makternas perspektiv — *del av den kraft vars lott / är: alltid vilja ont och alltid verka gott.*

Efter denna teoretiska genomgång påträffar sig frågor som var nödvändiga att ställa men som Hermansson under den hittills behandlade tiden ändå inte kunde ställa. De fanns — än så länge — inte i hans föreställningsvärld. Att ställa följande frågor hade inneburit en sprängning av ramarna för såväl arbetarrörelsemarxismen i allmänhet som marxism-leninismen i synnerhet:

- Kan det möjligtvis vara så att det som för oss inom partiledningen framstår som arbetarnas ideologiska "efterblivenhet" — det vill säga 'efterbliven' i förhållande till våra förväntningar — i själva verket är ett adekvat uttryck för det som Marx betecknat som "objektiva tankeformer"?
- Kan det alltså vara så att reformismen, ett uttryck för denna 'efterblivenhet', inte är ett resultat av 'socialdemokratisk fördumning' utan den spontana och 'naturliga' reflexionen av de förhållanden i vilka de underordnade arbetarna "känner sig hemmastadda"?
- Kanske sammanfaller det som den marxist-leninistiska ideologin propagerar som arbetarnas 'objektiva' intressen inte alls med deras subjektivt upplevda intressen?
- Var med andra ord partiets strategi bara ett luftslott, byggt på lösan sand eller — för att använda Marx' begrepp — på "spekulationens arvsynd", det vill säga på det spekulativa antagandet om arbetarklassens, kropps- eller industriarbetarklassens, revolutionära 'väsen'?

Vi har sett att Hermansson på olika områden gjort flera och ibland rätt långtgående utbrytningar ur den marxist-leninistiska dogmatismen. Men de förblev alltid isolerade och ambivalenta företeelser eftersom han under den hittills behandlade perioden aldrig lämnade den marxist-leninistiska teoribyggnadens allmänna grundvalar. Tvärtom försökte han förankra sina avvikande uppfattningar i dessa grundvalar.

Ett nödvändigt tillägg

Den historiska verkligheten är komplicerad och får inte tecknas i svart och vitt. Den här

analysen av kommunisternas politiska strategi vore inte fullständig om jag inte underströk följande: Kommunisternas politiska kamp, som utgick från postulatet att kapitalismen saknar förmåga till kvalitativa omstruktureringar i progressiv riktning, var i själva verket en nödvändig förutsättning för att få till stånd denna omstrukturering. Med andra ord: Det var själva försöket att förverkliga denna 'felaktiga' strategi som resulterade i ett samhälleligt system som bevisade strategins felaktighet.

Trots alla ortodoxa och leninistiska deformationer har även arbetar-rörelsemarxismen som teori och metod lämnat sitt bidrag till den fordistiska humaniseringen av kapitalismen och till demokratiseringen av samhället. "Det borgerliga samhället", framhäver Alex Demirović,

skulle inte vara det som det är om inte marxismen vore ett av dess betydande element och tvingade de härskande klasserna till ständig rationalisering. Just den avskiljningstendens som är förkroppsligad i marxismen bidrar väsentligen till konstitueringen av det borgerliga samhällets hegemoniala och transformistiska karaktär. Marxismen är följaktligen konstitutivt inskriven i den borgerliga kulturen som ett av dess konkreta alternativ.⁷²

Marxisten och kommunisten Hermansson har lämnat ett viktigt bidrag till denna utveckling i Sverige, framför allt under sin tid som ordförande av SKP/vpk mellan 1964 och 1975.

⁷² Demirovk 1989, s. 82.

7. Socialistisk förnyelse

Ett parti i kris

I mitten av 1963 rapporterade pressen om öppna motsättningar i Sveriges kommunistiska parti. De offentliga spekulationerna började efter att *Dagens Nyheter* i maj hade kommit över ett brev som Sven Landin och Yngve Johansson året innan riktat till partiets centralkommitté. Den omedelbara anledningen till brevet var valfiaskot i september 1962.¹ Brevskrivarna bedömde det som ”allvarligt att partiet jämfört med 1960 års val förlorat över 30.000 röster eller nära en femtedel av väljarna”. Förlusterna skyldes huvudsakligen på bristande förtroende för partiet, framför allt i sådana frågor ”som rör företeelser i socialistiska länder”. Partiets ståndpunkter, framhävde de, ”dikteras därvidlag av de motiv som berörda broderparti anför, som regel utan att avseende fästs vid reagenser inom arbetarklassen i det egna landet”. Som senaste exempel anfördes partiledningens ”reservationslösa försvar” av byggandet av Berlinmuren i augusti 1961, som ”bidragit att avhända partiet tusentals väljare i 1962 års val”. Det framfördes även krav på avveckling av partiets skola i Bad Doberan i DDR² och på att centralkommittén borde ”vidta lämpliga åtgärder för att avveckla den hemliga diplomati som kännetecknar relationerna mellan vårt parti och broderpartierna, framför allt i de socialistiska länderna”. Avslutningsvis påtalades också ”bristen på förnyelse och förnygring i [parti-]toppen”.³

Partiordföranden Hagberg försökte bagatellisera det offentliggjorda brevs betydelse. I en tidningsintervju sade han sig inte kunna komma ihåg något sådant brev eftersom det efter valet 1962 förekommit många diskussionsinlägg och många olika ståndpunkter i partiet.⁴

Hösten 1963, några månader före SKP:s 20:e kongress, fick pressen åter tillgång till ett parti-internt brev. Denna gång hade 29 yngre medlemmar riktat ett kritiskt brev till centralkommittén och för säkerhets skull också till var och en av dess ledamöter. De skickade dessutom brevet till TT och huvudstadens morgontidningar.⁵ Tonen och de politiska kraven i ”de 29:s brev”, som det snart kom att kallas, var mycket försiktigare än i Landins och Johanssons brev. Men det stora antalet undertecknare, deras betydelse som partiets framtidshopp, det faktum att det omedelbart publicerades i pressen och att allt detta skedde mitt i den samtidigt pågående kongressdebatten gav ändå denna skrivelse en större politisk tyngd.

De 29 klagade över att tillståndet varken i ungdomsförbundet eller i partiet ”är gynnsamt för att låta yngre krafter utvecklas. Detta är så mycket mer beklagligt eftersom det samtidigt råder ett starkt uppsving för det politiska intresset bland svensk ungdom”. Partiets möjlighet att vinna inflytande bland denna politiskt intresserade ungdom, ”vilket självklart är av avgörande betydelse för hela partiets framtid, kompliceras av att det råder en utbredd passivitet i stora delar av partileden”. Undertecknarna tryckte starkt på att partiet måste driva en självständig politik, ”i överensstämmelse med våra socialistiska målsättningar” och — underförstått — inte som hittills en ’svanspolitik’ i förhållande till socialdemokratin. Avslutningsvis ställde de några frågor med förväntning om ”klara ställningstaganden” från CK:s sida som sedan skulle ”ligga till grund för en omfattande debatt inför partiets kongress”:

Har SKP en tillräckligt klart utarbetad politisk linje för att föra fram partiet och attrahera de många arbetare, tjänstemän och intellektuella som idag stöder socialdemokratin? Har vi möjlighet, att

¹ *Dagens Nyheter* 31/5 1963.

² Jag använder statens självbeteckning *Deutsche Demokratische Republik*, DDR.

³ ”Framställning av Sven Landin och Yngve Johansson till CK-mötet den 6-7 okt.” [2-4 nov 1962], Fritjof Lagers arkiv, vol 3, Arab.

⁴ Se Aktennotiz, Sapmo Berlin, DY 30/IV 2/20/577.

⁵ Bland de 29 fanns Gunnel Granlid, Bo Gustafsson, Kjell E. Johansson, Benne Lantz, Bertil Måbrink, Ola Palmaer, Britta Ring, Sture Ring och Lars Werner.

driva en aktivare politik över ett bredare register än för närvarande, t.ex. ideologiskt, kulturellt, ungdomspolitiskt, i tjänstemannafrågor etc., för att effektivare kunna anknyta till olika kategorier? [...] Vilka åtgärder kan man vidta för att anknyta till de vänsterströmningar som f.n. utvecklats inom socialdemokratin och isolera dennas högerfalang? Har vi gjort allt som kan göras för att genomföra den nödvändiga personella förnyelsen på alla nivåer?

Brevet diskuterades på CK-mötet i slutet av september. Hermansson vände sig i debatten mot de inlägg som ville ”stämpla de 29:s brev som partifientlig verksamhet”.⁶ Efter mötet både lugnade och varnade CK-ledamöterna John Takman i ett brev Bo Gustafsson, en av de 29:

”De 29:s brev” var det väl inte många som blev illa berörda av. Jag tyckte det var magert men f.ö. inte på något sätt anstötligt. Däremot tycker jag — och det tycker säkert alla andra i c x också — att det är för jävligt med den eller dem som springer till motståndarpressen med sådana brev.⁷

På centralkommitténs uppdrag kallades de tre överlämnarna av brevet — Randi Christiansson, Kjell E. Johansson och Lars Werner — till samtal med Hagberg, Hermansson och Gunnar Öhman. Enligt ett senare meddelande till CK-ledamöterna kunde det konstateras att ”några politiska meningsskiljaktigheter inte förelåg”.⁸

I borgerliga tidningar bedömdes däremot brevet innehåll som mera dramatiskt. Under rubriken ”29 unga hotar splittra kommunisterna” ansåg *Svenska Dagbladet* det inte vara osannolikt att denna oppositionsgrupp, ifall den inte fick fram sina krav på förnyelse i partiet, kunde bryta sig ut och bilda ett folksocialistiskt parti efter dansk förebild. Formeringen av ett sådant tredje arbetarparti som skulle attrahera även vänsterflygeln inom socialdemokratin ”skulle kunna skapa en mycket intressant politisk situation i Sverige”.⁹

Hur var då situationen i partiet denna höst, några månader innan den historiska 20:e kongressen skulle äga rum? Förelåg det inte några större politiska meningsskiljaktigheter, så som partiledningen lät påskina? Eller fanns det i själva verket de allvarliga splittringstendenser, som spekulerades om i pressen?

”Fy fan”, utbrast Bo Gustafsson redan i maj 1962 i ett brev till Takman, ”vilken dammhög vårt parti blivit. Föreställ dej vad som skulle kunna hända [i kommunalvalet] i höst, om vi fortsätter att stagnera. Jag är rädd. Förstår inte partiledningen att vår politik numera är en klassisk 'svans'-politik?”¹⁰ Takman kunde inte annat än att hålla med om den unge kamratens beskrivning av partiets tillstånd, även om han ansåg att en ”del av din kritik mot de ledande kamraterna är kanske en aning hård”.¹¹ Han hade själv upprepade gånger, bland annat i brev till Fritjof Lager, luftat sina farhågor om partiets framtid. Så här skrev han i juli 1963:

Det är fan ta mej många år sen det hände att en partiförening eller fackklubb reagerade omgående i form av en namninsamlingskampanj, en uppvaktning för en ambassad e.d. [...] Det är framförallt i Clarté som det uppfostras en ung och mycket vital generation med aptit på politiska studier och politisk handling. Denna generation saknar — med all rätt — respekt för trötta, försiktiga, fysiskt orörliga och intellektuellt petrifierade [förstelnade] partifunktionärer.¹²

I sitt svar på ett tidigare klagobrev från Takman höll Lager med om att det låg ”mycket i vad du säger att det inte längre liknar mycket av en rörelse, och det är en hård kritik. Det värsta är att den i långa stycken är riktig, så långt jag begriper. Vi har stelnat till i en byråkratism, som kan medföra dödliga sjukdomar.”¹³ Den motivering som Bo Gustafsson gav till Takman varför han var med om att formulera och underteckna 'de 29:s brev' uttryckte säkert en

⁶ Se Takmans anteckningar från mötet i hans privatarkiv, Vol. 335.5 Kommunismen, SKP.

⁷ Brev till ”Kamrat Bosse”, 14/10 1963, Takmans privatarkiv.

⁸ Se AU-möte 30/9 1963 och AU:s brev till CK-ledamöterna 29/11 1963.

⁹ *Svenska Dagbladet* 15/10 1963.

¹⁰ Brev 28/5 1962, i Takmans privatarkiv.

¹¹ Brev 1/6 1962, i ibid.

¹² Brev till Lager, 27/7 1963, i ibid.

¹³ Brev till Takman, 24/7 1963, i ibid.

övertygelse som omfattades av flertalet inom partiet inför 20:e kongressen: Det väsentliga motivet var ”att partiledningen får klart för sig att vi inte kan fortsätta 'muddling along' utan svåra följder för partiet”.¹⁴

Omedelbart efter fiaskot vid kommunalvalen 1962, då partiet med 3,8 procent av rösterna nådde det sämsta resultatet sedan 1940 (om man bortser från det specifika ATP-valet 1958), försökte Hagberg i sina kommentarer — med hänvisning till ökningen av de båda arbetarpartiernas sammanlagda andel av väljarkåren, som emellertid helt byggde på socialdemokraternas frammarsch — omdefiniera partiets nederlag till en ”vänsterseger” och beteckna valet som ett ”arbetarval”.¹⁵ Men den beprövade definitionsakrobatiken fungerade inte längre. Missnöjet i partiet hade nu vuxit sig så starkt att medlemmarna än en gång inte lät sig nöjas med överslättande förklaringar. Bo Gustafsson kommenterade i *Ny Dag* Hagbergs skönmålning med dessa bevingade ord: ”En vänsterseger till och vi är förlorade.”¹⁶ Kritiken blev nu inte bara mera frispråkig utan också mera omfattande och började rikta sig mot alla sidor av partiets verksamhet.

Aksel Larsens spöke

Debatten i det svenska partiet utvecklades under stark påverkan av skeendet i grannländerna Danmark och Norge. I det danska kommunistpartiet hade den interna uppgörelsen med '1956' orsakat en djup splittring.¹⁷ Dess ordförande Aksel Larsen kastades 1958 ur sitt eget parti och bildade året därpå Socialistisk Folkeparti (SF). I folketingsvalet 1960 lyckades SF vinna 6,1 procent av rösterna och elva mandat, medan kommunistpartiet försvann ur tinget. I Norge var mönstret annorlunda. Det norska SF utgick från socialdemokratin. En grupp kring tidskriften *Orientering* hade allt sedan början av 50-talet utgjort en oppositionsgrupp inom det norska arbetarpartiet DNA. Huvudfrågan gällde NATO-anslutningen och senare atombombsfrågan. DNA drog sig inte för att utesluta Orienteringsgruppen. Det norska SF bildades 1961 av de uteslutna socialdemokraterna och tidigare partilösa, inspirerade av Larsens framgångar. Även detta parti hade omedelbar framgång i valet samma år.

Diskussionerna i SKP efter valfiaskot 1962 fick mot denna — den möjliga framgångens — bakgrund en särskild relevans och sprängkraft.

De första tecknen på 'folksocialistiska' aktiviteter i SKP började uppmärksammas redan i början av januari 1959. Då lät Nils Bejerot distribuera Aksel Larsens bok *Den levende vejen* i såväl kommunistiska som vänster-socialdemokratiska kretsar. Bejerot fortsatte sedan att hålla igång en diskussion om ett folksocialistiskt alternativ och i februari 1961 organiserade han en liten konspirativ sammankomst ned Aksel Larsen i Stockholm.¹⁸ I november samma år informerade han Sixten Rogeby om att det verkar

som om det börjar lossna på allvar och en organiserad verksamhet växa fram, i första hand med sikte på en debattbok [] med en rad vänstersossar och bolsjevikiska reformister i författarregistret. Vi får se vad det kan bli av det här, men [socialdemokraten Hans Göran] Franck har en rad kontakter och Sven [Landin] likaså.

Man planerade också ett månadsblad i stil med norska *Orientering*.¹⁹ Denna verksamhet resulterade slutligen i en konspirativ sammanslutning som kallade sig 'Studiegrupp 64. I en ”t.v. exklusivt intern” förteckning över gruppen upptogs i november 1963 bl.a. kommunisterna Bejerot, Kjell E. Johansson, Yngve Johansson, Sixten Rogeby och Sven Landin, socialdemokraterna Svengöran Dahl, Bo Hammar och Sten E. Kjellman, författarna Jan

¹⁴ Brev till Takman, september 1963, i *ibid*.

¹⁵ Se *Ny Dag* 22 och 24/9 1962.

¹⁶ *Ny Dag* 29/9 1962.

¹⁷ Se Ekman Jørgensen 2002, 5 45-78.

¹⁸ Se brev från Bejerot till Takman, 15/1 1959, brev från Lager till Takman, 11/2 1961, i Takmans privatarkiv.

¹⁹ Brev från Nils Bejerot till Sixten Rogeby, 29/11 1961, i Rogebys personarkiv (Arab), vol 6.

Myrdal och Kurt Salomonson samt några fredsaktivister från Kampanjen mot atomvapen (KMA).²⁰

Hammar och Dahl var också såsom ledande clartéister engagerade i aktiviteter för att skapa ett folksocialistiskt alternativ till både SAP och SKP. ”Mitt första initiativ som nybliven Clartéordförande i Stockholm”, framhäver Hammar,

var att inbjuda Aksel Larsen att tala på ett Clarté-möte [8/4 1962]. I det kommunistiska högkvarteret blev Hilding Hagberg upprörd över att Clarté hade inbjudit en renegat som Aksel. Han misstänkte med all rätt att det fanns idéer i Clarté om ett nytt socialistiskt parti i Sverige modell SF. I det längsta vägrade det kommunistiska partitryckeriet, som vi anlätade, att leverera inbjudningskortet till mötet.²¹

Clartéveteranen John Takman protesterade i ett brev till Hammar mot att han arrangerat ett möte med den man som ”åstadkommit en ödesdiger splittring i dansk arbetarrörelse” och som därför ”betraktas självfallet med största misstro av alla kommunister”. Håller Clarté på ”att bli kärnan till ett tredje arbetarparti”, lät han ett tiotal — anonyma — ”fina fackliga kamrater” bekymrat undra.²²

Socialdemokraterna var lika oroliga som kommunisterna för ett svenskt SF-parti. Clarté hamnade på den socialdemokratiska ”stupstocken. Ingvar Carlsson var SSU-ordförande och höll i yxan tillsammans med bl a Thage Peterson”. Clarté anklagades åter för att vara en kommunistisk täckorganisation, men denna anklagelse var vid denna tid enligt Hammar ”mindre befogad än på länge”. I början av sextiotalet ”fick ickekommunisterna en allt mer framskjuten position i Clarté, som började dra till sig många unga och radikala socialdemokrater. Det var väl därför Ingvar och Thage blev rädda”.²³

I samband med Aksel Larsens Stockholmsbesök ville några medlemmar i den socialdemokratiska studentklubben i Stockholm också bjuda in honom som talare vid ett möte. SSU- och SAP-ledningen larmades då av Birger Elmér från Grupp B (senare IB), som också informerade SSU om vilka av förbundets medlemmar som samtidigt var clartéister. ”Med facit i hand”, skriver Lars Olof Lampers, ”skulle företrädare för SSU då ha frågat dessa om de var medlemmar i Clarté och om de ljög uteslöts de. Om de talade sanning men uppgav att de inte tänkte lämna Clarté, uteslöts de också.”²⁴ I anklagelserna mot de socialdemokratiska clartéisterna, påpekar Bo Hammar, ”framfördes de oförenliga påståendena att Clarté dels var en kommunistisk täckorganisation, dels ett centrum för en ny vänstersocialistisk partibildning, något som den kommunistiska partiledningen fruktade mer än allt annat”. Men inga argument hjälpte, fortsätter Hammar:

Jag och min vän Svengöran Dahl, som tillsammans med mig var den mest kände socialdemokraten i Clarté kallades upp till partihögkvarteret på Sveavägen 68. Med darrande knän stegade vi in i SSU-ordförande Ingvar Carlssons rum där vi fick varning och gult kort. Det skulle bli rött kort och uteslutning om vi inte snarast lämnade Clarté [...] Inte tänkte vi bryta med våra vänner och kompisar i Clarté för att få vara kvar i Ingvars och Thages ganska mossiga och trista SSU.²⁵

Orsaken till socialdemokraternas drastiska agerande var hotet från det danska och norska exemplet. Efter valet 1960, där det danska SF fått nästan 150 000 röster, räknade de danska socialdemokraterna med att en tredjedel av dessa kommit från egna tidigare väljare. Det norska SF:s framgång året därpå ”sågs ha inneburit en chock för det norska Arbeiderpartiets

²⁰ Listan finns som bilaga till ett brev från Studiegrupp 64 (Nils Bejerot), 23/11 1963, i Rogebys personarkiv.

²¹ Hammar 1992, s. 56f.

²² Takmans brev till Hammar, 2/5 1962, i Takmans privatarkiv.

²³ Hammar 1992, s. 58.

²⁴ Lampers 2002, s. 315f.; se även Kanger & Gummesson 1990, s. 106f.

²⁵ Hammar 1992, s. 58f.

ledning som det tog lång tid att hämta sig ifrån.”²⁶

Kunde SF-alternativet kännas besvärande för SAP så var det ett existentiellt hot för Hagbergs SKP. Aksel Larsens spöke svävade därför över hela förnyelsedebatten ända fram till 20:e kongressen. I en artikel med rubriken ”Förnyelse”, som publicerades i november 1963 som särtryck i *Ny Dag*, målade Sven Landin fan på väggen: ”Man måste allvarligt räkna med att om 20:e partikongressen ej medför sådana förändringar, som av medlemmar och väljare uppfattas som verklig förnyelse, riskerar partiet att i 1964-66 års val röna ett liknande öde som partierna i Norge och Danmark m.fl. länder.”²⁷

Hermanssons återkomst som redaktionschef för *Ny Dag*

Exakt tio år efter hans första utnämning till politisk redaktör och redaktionschef för *Ny Dag* övertog Hermansson i januari 1959 åter huvudansvaret för centralorganet, efter att först under ett års tid ha delat ansvaret med förrre chefredaktören Gustav Johansson.²⁸ Han stannade på denna post ända fram till den 20:e kongressen.

Men denna gång fyllde han funktionen på ett helt annat sätt än tidigare. Han var inte längre den följsamme partisoldat som under åren 1949-50 troget och ofta mot sina egna övertygelser propagerat partiledningens politik. Det som låg mellan hans första och andra period som ansvarig för *Ny Dag* var det kathartiska '1956'. Han utnyttjade nu sina möjligheter som chefredaktör för att bidra till att försiktigt förändra partiets kurs. Denna påverkan måste naturligtvis ske utifrån de allmänna riktlinjer som formulerats av kongresser och andra valda organ.

Det fanns någonting nytt i *Ny Dags* ledare, en i detta sammanhang ovanlig försiktighet, en stil och ett intellektuellt förhållningssätt som avvek från ledarspalternas brukliga kommunicé- och förkunnelsejournalistik, även från den som hade präglat hans tidigare period. Hermansson knöt nu an vid den eftertänksamma försiktighet som han exemplariskt visat i det redan citerade talet i november 1956 i Medborgarhuset i Stockholm. Läsare som var förtrogna med *Ny Dag*-ledarnas retorik kunde inte undgå att uppmärksamma detta. Sixten Rogeby, tidningens före detta Moskvakorrespondent, skrev i april 1959 till Hermansson:

I din artikel ”Partiet och Gomulka” [] lade jag märke till att du introducerade ett nytt ord, ett ”förefaller”, dvs ett ”torde”. Så vitt jag kan minnas har jag inte sett det förut i sådana sammanhang. Det var inte särskilt demonstrativt, men det förekommer på tre ställen, var alltså ingen tillfällighet utan markerade en avsiktlig inställning. Med hänsyn till ämnet trodde jag mej också förstå att den gäller inte bara för det enskilda fallet utan i princip.²⁹

Det som glädde Rogeby och väckte försiktiga förhoppningar föll knappast i allas smak. Många önskade en återgång till de klara och entydiga riktlinjer som präglade centralorganets ledarsida under Gustav Johanssons dagar. En av dem var John Takman. Han började intrigera mot Hermansson och fick snart också Hagbergs öra. I juli 1961 utnyttjades Hermanssons tjänstledighet för ett rådslag med *Ny Dags* 'sommarredaktion, där förutom Takman och Hagberg även Nils Lalander, tidigare *Ny Dags* korrespondent i DDR, Carl Gunnar Edanius och Arne Söderquist deltog. Det rådde, enligt Takman, ”en enhällig indignation mot dem som jag kallar den malajiska huvudkrymparligan”.³⁰ Det ansågs vara nödvändigt att handla.

Under hösten kontaktade Hagberg sin gamle vedersakare Nils Holmberg. Trots alla differenser i övrigt delade den senare — till skillnad från Hermansson — Hagbergs uppfattning om den avgörande betydelsen av intima relationer till de socialistiska länderna —

²⁶ Lampers 2002, s. 316.

²⁷ *Ny Dag* 9/11 1963.

²⁸ Se AU 9/1 och 4/12 1958.

²⁹ Brev 26/4 1959, i Arab, Sixten Rogebys personarkiv, vol 6.

³⁰ Se Takmans brev till Bo Gustafsson, 16/7 1961, i Takmans privatarkiv.

än så länge i varje fall. Hagberg erbjöd Holmberg att bli redaktör för en planerad veckouppplaga av *Ny Dag*. Han skulle stå helt självständig i förhållande till den övriga redaktionen.³¹ Holmberg accepterade. Med en sådan pålitlig redaktör hoppades Hagberg inte bara kunna motverka Hermanssons kritiska och relativt självständiga syn på utvecklingen i de socialistiska länderna. På sikt räknade han väl med att även ersätta honom med Holmberg. Hermansson anade tydligen vad som var i görningen. När partiets arbetsutskott i januari 1962 beslöt ”att på prov under 6 månader anställa Nils Holmberg med uppgift att redigera *Ny Dags* veckouppplaga” anmälde Hermansson ”reservation mot beslutet”.³²

Manövern misslyckades. Utan chefredaktörens stöd blev Holmbergs situation på *Ny Dag* ohållbar och han avgick rätt snabbt. Han reste ännu en gång till Kina där han tidigare arbetat som *Ny Dags* korrespondent. När han kom tillbaka började han framträda som en av de främsta försvararna av det kinesiska kommunistpartiet KKP:s positioner i den alltmer oförsonliga konflikten med det sovjetiska partiet.

Förnyad debatt om 'personkulten'

Hösten 1960 besökte Hermansson med en kulturdelegation Folkrepubliken Kina. Tillsammans med författaren Erik Asklund, skulptören Bror Marklund och arkitekten och tecknaren Mats Erik Molander (Mem) färdades de under en hel månad med flyg, tåg och båt genom detta jätterike. Det var under denna tid som brytningen skedde med Sovjetunionen. ”Den sovjetiska ambassaden såg tillbommad och stängd ut. På olika håll visades vi ofullbordade stålverk och andra anläggningar, varifrån de sovjetiska experterna hemkallats.”³³

Konflikten mellan det sovjetiska och det kinesiska partiet skärptes under 1963. Den polycentrism som enligt Togliatti präglade den kommunistiska världsrörelsen kunde genom den öppna konflikten för första gången också upplevas subjektivt av varje medlem i det svenska partiet. Hagberg och hans meningsfränder krävde ett klart ställningstagande: SKP skulle rätta in sig i Moskvas led och fördöma KKP. I en uppmärksam ledare under rubriken ”Om det djupt tragiska och det djupt nödvändiga” tog Hermansson öppet ställning mot ordförandens linje. Han skrev bl.a.:

De kommunistiska partiernas medlemmar har under de senaste åren gjort några mycket bistra erfarenheter. Först fick de lära sig, att förstatligande av produktionsmedlen och upprättandet av socialistiska produktionsförhållanden icke var tillräckligt för att garantera en socialistisk demokrati i ett socialistiskt land och att som ledare för ett kommunistiskt parti kunde utvecklas en tyrann, som brutalt likviderade partikamrater och i hägn av sin maktställning under många år skadade socialismens sak.

Nu lär de sig ännu en bitter läxa. Upprättandet av arbetarmakt och socialism garanterar icke automatiskt att förhållandet mellan staterna blir harmoniskt och utmärks av ett förtroendefullt samarbete. Även mellan socialistiska stater kan finnas konflikthanledningar, som tar sig drastiska uttryck. [...]

Det behöver inte särskilt understrykas, hur djupt tragisk vi finner denna utveckling. [...] Det djupt nödvändiga är att denna beklagliga utveckling icke får förlama kommunistiska partiets insatser för de viktiga frågor som nu står inför den svenska arbetarklassen och det svenska folket.³⁴

Konflikten med Kina låg också bakom den nya debatt om Stalin och 'personkulten' som Chrusjtjov satte igång på det sovjetiska partiets 22:a kongress i oktober 1961. Kineserna hade efter 1956 fortsatt med att framhålla Stalins 'förtjänster' i samband med sin allmänna kritik av beslutet från SUKP:s 20:e kongress, framför allt av den fredliga samexistensens politik.

³¹ Se Berntson m.fl. 1969, s. 5f.

³² AU-möte 16/1 1962.

³³ Hermansson 1993, s. 168.

³⁴ *Ny Dag* 25/9 1963, omtryckt i Hermansson 1974, s. 22f.

Enligt Åke Sparring är det svårt att veta om *Ny Dags* långa referat av den kinesiske premiärministern Zhou Enlais tal på SUKP:s 22:a kongress ”var ett olycksfall i arbetet eller ett medvetet försök från chefredaktören C. H. Hermanssons sida att provocera fram en debatt som också blev följden”. Som indicium för att det kunde röra sig om en medveten handling framhåller Sparring att Hermansson även ”senare visat att han icke är rädd att ta upp också 'känsliga' ämnen”.³⁵ Hermansson publicerade vid samma tid även Togliattis inlägg i den förnyade debatten om 'personkulten'. I en rapport inför det italienska partiets centralkommitté bekräftade Togliatti sin kända ståndpunkt — som även delades av Hermansson — att hela problematiken inte gick att reducera till personliga brister hos Stalin. Både Zhou Enlais tal och Togliattis rapport publicerades i *Ny Dag* ett par dagar innan Hagberg inledde en serie på fyra artiklar under rubriken ”Om personkulten”.³⁶ Han stod fast vid den snäva användningen av begreppet:

Begreppet personkult — som nära förbundits med Stalins namn — kan väl närmast förstås som ett uttryck för personligt ledarvälde, ett övergivande av den kollektiva ledningens princip, ett åsidosättande av medlemmarnas demokratiska rättigheter och inflytande i organisationen.

Detta problem var emellertid löst i Sovjetunionen, menade Hagberg i enlighet med den officiella sovjetiska linjen. Men vid årsskiftet 1961/62 var det inte längre — som 1956 — bara Hermansson som vägrade följa ordföranden i dennes följsamhet visavi Moskva. Trots sin fåordighet talar protokollen från AU-mötena i början av 1962 ändå ett tydligt språk om den oenighet som rådde i partiets högsta ledning i denna fråga. Den 16 januari antecknas i protokollet att en tidigare tillsatt kommittémed uppgift att behandla uppgörelsen med personkulten på SUKP:s 22:a kongress hade befriats från sitt uppdrag. I stället överfördes uppdraget ”till tillsatt kommittéför taktiska frågor”, bestående av Fritjof Lager, Erik Karlsson och Hermansson. Dessa lade den 24 januari fram en diskussionsplattform som godkändes av AU ”för utsändning till CK-medlemmar” inför mötet i mitten av februari. Men en vecka senare ifrågasattes den redan godkända plattformen igen och det talades om ett dokument som skulle läggas ”till grund för vidare diskussion”. Det utarbetades tydligen en andra version, men den blev underkänd och den 12 februari beslöt AU att i stället skicka den första versionen till CK för diskussion.³⁷

På CK-mötet i februari uppstod en hetsig debatt om den framlagda diskussionsplattformen. Norrbottningen Helmer Persson vände sig mot sådana formuleringar som att ”det tjänar inget förnuftigt ändamål att i dag framhäva ett kommunistiskt parti som ledande parti, centrum eller förtrupp för hela världens arbetarrörelse” och att det inte kan ”befordra den svenska revolutionens intressen, att vårt parti för många människor framför allt framstår som en propagandist för Sovjetunionens utveckling, samhällsskick och aktuella politik. Skulden härför ligger delvis i vår egen propaganda, som dröjer kvar i det passerade behovet att 'försvara Sovjetunionen.’” Persson önskade i stället ”en större skicklighet vid försvaret av Sovjetunionen”. I det sammanhanget riktade han också ett angrepp mot Hermanssons redigering av *Ny Dag*. Det framgår inte närmare av protokollet vilka konkreta anklagelser han hade riktat mot Hermansson, men denne reagerade skarpt. Han krävde att Persson antingen tog tillbaka sin kritik av *Ny Dag* eller gjorde en anmälan till kontrollkommissionen.

Debatten utmynnade slutligen i en allmän diskussion om partiets politik. Några talare började också tala om en nödvändig förnyring av partikadern. ”Om vi inte i tid förnyngar i partiet”, framhöll Rolf Utberg, ”kan det bli ödesdigert”. Hermansson betvivlade emellertid att ”en mekanisk förnyring” skulle vara det rätta botemedlet mot partiets letargi. Vad som i stället

³⁵ Sparring 1965, s. 31.

³⁶ *Ny Dag* 23-27/11 1961.

³⁷ Se AU-mötena 16/1, 24/1, 1/2 och 12/2 1962.

krävdes för partiets tillfriskning var en politisk förnyelse.³⁸

'En av de största politiska besvikelserna i mitt liv'

Medan diskussionen om personkulten kunde uppfattas som en mera teoretisk eller politisk-ideologisk fråga och som någonting som hörde historien till fick diskussionen om partiets förhållande till öststatsocialismen ny aktualitet genom byggandet av muren i Berlin den 13 augusti 1961.

I likhet med debatten om personkulten gick meningarna isär även här. I distriktsstyrelsernas utvärderingar av kommunalvalet hösten 1962 rådde stor enighet om att diskussionen om Berlinmuren väsentligen bidragit till valfiaskot. Det fanns emellertid ingen enhetlig uppfattning om hur partiet borde ha reagerat på ”radions och TV:s sätt att förmedla dessa händelser”, detta ”propagandanummer”. Medan Bohusläns distrikt kritiserade att partiledningen undvikit att ”verkligen diskutera och förklara” Berlinmuren och Göteborgs distrikt kritiserade partiledningens ”undvikande och nästan ursäktande attityd” i denna debatt, ifrågasatte andra distrikt om det verkligen var nödvändigt för partiet att försvara allt som sker i de socialistiska länderna. Distriktsledningen i Gävleborg undrade i sin rapport till particentralen:

Vi anser att partiet onyanserat och på grund av en felaktig grundsyn, tar fel ståndpunkter till dessa internationella problem [...]. I dessa frågor föreligger i vårt nu en kompakt ovilja gentemot partiets framträdande under valet, och naturligtvis också tidigare Hildings svar i TV:s utfrågning rörande Berlinmuren, där han nästan föraktfullt lät förstå att det ”var visst några som skjutits vid berlinmuren” men det hände ju en olycka i Enskede också [...].³⁹

Hagberg försvarade omedelbart före valet byggandet av Berlinmuren i en artikel i *Ny Dag*. Muren var enligt honom en förställd och nödvändig reaktion mot ”den systematiska skadegörelsen” mot DDR ”i syfte att förbereda det nya storkriget”. Den ”jämnade vägen för en fredsuppgörelse i det tyska folkets intresse, den betjänar alltså fredens sak”.⁴⁰

I överläggningar med en SED-delegation efter valet försökte Hagberg förmedla intrycket av att ”det rådde klarhet och förståelse” hos Sveriges kommunister om murens nödvändighet. Vad svensken i gemen beträffar kan han möjligen ha svårt att förstå ”att det måste skjutas”, men han viftade snabbt bort problemet med hänvisning till att ”de tyska kamraterna naturligtvis förstår bättre de tyska problemen”.⁴¹ I SED -ledningen visste man emellertid att Hagberg inte gav en helt korrekt bild av läget i SKP.

Efter en rundresa i Norrbotten rapporterade DDR:s korrespondent i Sverige att kommunisterna i norr visserligen hade försökt försvara Berlinmuren i valrörelsen och argumenterat mot den borgerliga och socialdemokratiska propagandan, men det märktes att denna propaganda även påverkat många kommunister. ”Ännu mera påtagligt”, fortsatte han, framträder detta problem i huvudstaden: ”I Stockholms partiföreningar är det många som säger: Det är Berlin som bidragit till valförlusten. På ett kommunistiskt gruppmöte i en av Stockholms sydvästra förorter yttrade sig elva av tolv närvarande mot DDR:s skyddsåtgärder och bara en försvarade dem. Man tog särskilt ställning mot gränsorganens ingripanden.”⁴²

Särskild uppmärksamhet och irritation i SED-ledningen hade redan tidigare väckts av en ledare i *Ny Dag*, författad av chefredaktör Hermansson. Han hade i slutet av augusti tagit upp den hett diskuterade problematiken under rubriken ”Frontstaden Berlin”, men han gjorde det inte på det reservationslöst försvarande sätt som Hagberg. För att kunna bedöma DDR:s åt-

³⁸ Se CK-plenum 17-18/2 1962.

³⁹ CK-plenum 2-4 nov. 1962, bil.: A U:s skrivelse till CK -ledamöter 26/10 1962.

⁴⁰ Hagberg, ”Väldet, demokratin och muren i Berlin”, *Ny Dag* 6/9 1962.

⁴¹ Aktennotiz: Empfang der Delegation des ZK bei Gen. Hagberg am 12.10.1962, DY 30/IV 2/20/298, dok. 442.

⁴² ADN 20/9 1962: Diskussion zu den Schutzmassnahmen der DDR, DY 30 IV 2/20/303.

gärd, framhöll han, måste man förstå att förhållandena alltså var ”onormala i Tyskland”. Det kunde vara svårt för oss här i Sverige ”att helt föreställa oss den upphettade atmosfären i ett Berlin, som förblivit frontstad efter nära 20 år”. Och det var också ett faktum ”att varje fall av skottlossning frenetiskt utnyttjas av den skadliga propaganda, vars uppgift är att söka förhindra lugn, ordning och normala förhållanden i Tyskland”. Men trots detta, underströk han, måste gälla för det svenska partiet: Även om vi känner ”allmän sympati” för det socialistiska uppbygget i DDR, så får detta ”inte hindra oss att kritiskt granska vissa åtgärder. Det är sålunda svårt att förstå alla fall av skottlossning vid försök till gränsöverträdelser.” Han betecknade muren i Berlin som ett ”oting”, och det var ”särskilt beklagligt [...] när en statsgräns går rakt genom en stad”.⁴³

Erich Glückauf, Sverigeemigrant och under de sista krigsåren även medarbetare på *Ny Dag*, gjorde SED-ledningen uppmärksam på Hermanssons artikel. Den förmedlade enligt honom intryck att ”båda sidor hade lika mycket skuld för situationen i Berlin, och sedan kulminerar det hela till och med i påståendet att DDR skulle tillgripa onödigt skarpa åtgärder”.⁴⁴ SED-ledningen vidarebefordrade en insändare, som Glückauf hade skrivit, till *Ny Dags* redaktion. I den sade han sig inte tvivla på att svenska folket ”är fyllt av tacksamhet” gentemot DDR:s stridskrafter vid ”skyddsmuren i Berlin” eftersom dessa ”med gott samvete, i humanistisk anda och med äkta kärlek till det egna folket försvarar freden även för det svenska folket”. Hermansson avböjde att publicera insändaren med motiveringen att han »inte trodde det skulle vara klokt och tjäna vår gemensamma sak”.⁴⁵

Efter valnederlaget 1962 började också de första rösterna höras som ifrågasatte lämpligheten av partiets studieverksamhet i Bad Doberan/DDR, i ett främmande land.⁴⁶ Hermansson tog upp frågan på CK-mötet i november samma år. Han presenterade handskrivna ”synpunkter på våra ’utlandsförbindelser’”. De innehöll fem punkter:

Att partiskolan i BD resp svenska avdelningen vid partiskolan i Moskva indrages; Att vårt parti upphör med att ställa folk till förfogande för utländska radiostationer;

Att vår press indrager korrespondenter i utlandet som den inte själv betalar; Att systemet med av andra partier betalda utlandsseminstrar i princip avvecklas; Att som grundval för studiearbetet och den ideologiska fostran i vårt parti i största möjliga utsträckning lägges litteratur utarbetad och tryckt i Sverige, icke i utlandet.⁴⁷

”Jag har upplevt en del politiska besvikelser i mitt liv”, skriver Hermansson i sina *Minnen*, ”men det här tror jag var en av de största. Vid omröstningen om förslaget fick det en röst, min egen! En intetsägande resolution antogs som hänvisade de förslag jag ställt till arbetsutskottet.”⁴⁸

Arbetsutskottet avvisade förslaget och beslöt i stället att planlägga ”studieverksamheten i BD och Moskva” fram till hösten 1963. Dagen därpå försvarade Hagberg öppet utnyttjandet av den östtyska skolan i en artikel i *Ny Dag*: ”Vår studieverksamhet har på senare tid underlättats av att vi kunnat hyra en skola i Bad Doberan. Vi har enbart svenska lärare och redan har åtskilliga hundratal parti- och [ungdoms-]förbundsmedlemmar — mest i korta kurser — haft tillfälle att pröva denna skola.”⁴⁹

Diskussionen om skolan började på allvar efter att *Dagens Nyheter* i maj 1963 hade publicerat Landins/Johanssons brev, i vilket de hade krävt skolans avveckling. I början av juni reste

⁴³ *Ny Dag* 24/8 1962.

⁴⁴ Brev från Erich Glückauf till Florin, 8.9.62, DY 30/ IV 2/20/298.

⁴⁵ Brev från Erich Glückauf an die Redaktion *Ny Dag* och Hermanssons svar 20/11 1962, DY 30/ I V 2/20/298.

⁴⁶ Se Schmidt 2002, s. 353ff.

⁴⁷ Bilaga till protokollet från CK-sammanträdet 2-4/11 1962.

⁴⁸ Hermansson 1993, s. 212.

⁴⁹ Hagberg, ”Organisationsfrågor för kommunistiska partiet”, *Ny Dag* 27/11 1962.

journalisten Staffan Heimersson från *Aftonbladet* till Bad Doberan, fotograferade skolbyggnaden och fick också — efter ett telefonsamtal med particentralen i Stockholm — komma in i skolan och ta några bilder.⁵⁰ Med reportaget i *Aftonbladet* startade sedan en presskampanj mot SKP:s skola i DDR. Den resulterade i förstärkta krav inom partiet att stänga den, och i början av september beslöt slutligen partiets arbetsutskott att vidta ”de nödvändiga åtgärderna för avvecklingen av den permanenta studieverksamheten i BD”.⁵¹

Partiets förhållningssätt gentemot de skilda företeelserna i de socialistiska länderna utmynnade slutligen inför SKP:s 20:e partikongress i den avgörande diskussionen om partiets självständiga roll i svensk politik.

SKP:s 20:e kongress

I samband med publiceringen av Landins/Johanssons brev började det också spekuleras i pressen om Hagbergs försvagade position. Kommentarer utgick ifrån att han troligtvis skulle återväljas på kongressen i januari 1964, men samtidigt gissade man att Hermansson — och möjligtvis också Axel Jansson — så småningom skulle få spela en större roll. Hermansson hade börjat uppmärksammas av en större allmänhet när han fick plats i riksdagens andra kammare. I enlighet med beslutet av Stockholmsdistriktets valkonferens avlöste han Gustav Johansson efter halva mandatperioden i januari 1963. Samtidigt ersatte Gunvor Ryding från Göteborg Knut Senander. Det var en planerad förnyring av riksdagsgruppen.

Samtidigt med de båda kommunisterna tillträdde ett tiotal övriga nya riksdagsledamöter. De blev tillsammans avfotograferade i *Dagens Nyheter* när de klev uppför den stora trappan i riksdagshuset. Rubriken lydde: ”På väg uppåt”.

I spalten ”Man talar idag om ...” presenterade *Aftonbladet* den 11 januari den nyblivne riksdagsmannen ”Hermansson, Carl-Henrik, 45 år”. Han karakteriserades som ”intelligent och cynisk”. Inom parentes förtydligades att de flesta politiska ledare med tiden blir cyniska, men att ”Hermansson torde ha haft goda anlag redan från början. Vad intelligens beträffar är den hans privatsak: riksdagen kommer inte att utnyttja den egenskapen hos honom.” *Aftonbladet* informerade sina läsare också om att Hermansson ”varit respektlös mot stalinismen redan innan det var passande att vara så” och att han är ”inne på försök att förnya den svenska kommunismen”.

Under sensommaren 1963 återkom i politiska kretsar ”med alltmer bestämd envishet”, som tidningen *Se* uttryckte det i slutet av september, ryktet att Hagberg ”lär fundera på att dra sig tillbaka”. Det betungande politiska arbetet hade tagit hårt på hans krafter och ”han kanske 'kastar in handduken' redan före nästa års valrörelse”, trots ”rekreationsvistelserna på Krims Ryska Riviera vid Svarta havet”. Gissningarna snurrade vilt, ”men som troligaste 'kronprinsen' utpekas 46-åriga chefredaktören i *Ny Dag*, C.-H. Hermansson”.⁵²

Gissningen fick omedelbart en auktoritativ bekräftelse. Hagberg meddelade på CK-mötet i september, som diskuterade de '29:s brev, att han tänkte avgå som partiordförande. Enligt protokollet motiverade han sitt beslut med att det fanns ”ett starkt behov av en giv som även genom personförnyelse kan ges effekt. Min hälsa har försämrats och jag hinner bli folkpensionär före nästa kongress”.⁵³ Var dessa hans verkliga motiv? I sina memoarer lät han en annan sanning krypa fram: Hans beslut hade föranletts av ”det långvariga krypskyttet och intrigmakeriet från en del framträdande partimedlemmar”. Han nämnde de 29:s brev, ”en

⁵⁰ Se Aktennotiz, DY 30/IV 2/20/577.

⁵¹ AU-mötet 2/9 1963.

⁵² De svenska kommunisternas blivande partichef är ett TOPPNAMN I FÖRMÖGENHETSKALENDERN!”, *Se*, 26/9 1963.

⁵³ Protokoll CK-plenum 27-29/9 1963.

smädeskrift som undertecknarna villigt distribuerade till massmedia” och i vilken det ”förkastades det mesta av partiets tidigare insatser”. Men han avfärdade ”kampanjen mot mig och den tidigare partiledningen” som ”en blandning av förtal och insinuationer”.⁵⁴ Den versionen tycks överensstämma bättre med det faktiska skeendet än det officiella protokollet.

Henning Nilsson hade på ett tidigare Au-möte frågat Hagberg om han hade för avsikt att sitta kvar som partiordförande efter kongressen. Men den gången tog ingen upp ”Hennings propå”. När han ett par veckor senare återkom med samma fråga beslöt AU att ordförandefrågan borde hänskjutas till den kongresskommission som skulle sammanträda senare på hösten. Men på nämnda CK-möte i september ”tog Hilding helt överraskande ordet och förklarade att han inte tänkte fortsätta som partiordförande eftersom ingen i AU hade vänt sig mot Hennings propå”.⁵⁵ Nilsson försvarade sitt agerande med hänvisning till ”en utbredd uppfattning i vårt parti” att det behövs ett byte på ordförandeposten. Som lämplig person på denna post nämnde han Hermansson. Enligt Takmans anteckningar från mötet blev det ingen diskussion. Han noterade bara att Folke Liljesson från Karlstad ansåg att ”C.H.:s inställning till internationalismen gör att han inte kan komma ifråga — om han inte reviderar sin uppfattning”. Som exempel på bristande internationalism nämnde han Hermanssons motstånd mot skolan i Bad Doberan.⁵⁶

När ordförandefrågan sedan i beslutad ordning behandlades på ett möte med AU och kongresskommissionen den 18-19 november var Hermansson inte närvarande på grund av sjukdom. Hagberg höll fast vid sitt beslut att avgå och motiverade det, enligt Lagers anteckningar, ”med att han fyller 65 år 1964 och att hans hälsa — alldeles riktigt — inte varit den bästa under senaste året, eller åren. Ingen hade något att invända?” Det rådde också enighet om Hermansson som efterträdare. Både Hagberg och Lager tog kontakt med Hermansson, som bad om betänketid. I samtal med Hagberg hade Hermansson — enligt Lagers anteckningar — anfört tre betänkligheter:

- 1) C.H. anser sig ha haft och alltjämt har för dålig kontakt med och erfarenhet av de svenska arbetarnas organisationer;
- 2) C.H.:s fysiska kondition är inte den bästa (hjärtbesvär);
- 3) C.H.:s och Hildings uppfattningar om vårt partis internationella förbindelser stämmer inte överens.

I slutet av november informerades c x -ledamöterna om det aktuella läget:

Partiordförande Hilding Hagberg har mycket bestämt förklarat att han inte

vill återväljas till partiordförande. Vid det utvidgade Au-sammanträdet den 18-19 november berördes frågan om efterträdare och stor samstämmighet rådde om C.-H. Hermanssons lämplighet. Kamrat Hermansson var dock av sjukdom förhindrad att delta i sammanträdet och han har bett om betänketid.⁵⁷

Under hela hösten pågick en intensiv kongressdebatt i *Ny Dag*. Dess frispråkighet gjorde intryck även på den borgerliga pressen. ”I Hermanssons tidning *Ny Dag*”, kunde man läsa i *Expressen*, ”har det den senaste tiden förts en ivrig ideologisk debatt om partiets framtida inriktning. Ett fritt och öppet meningsutbyte vilket vi i kommunistpartiet alltid har varit för, har det oskyldigt förklarats från Hermanssons chefredaktörsrum. Samtidigt har det varit fullt klart att pilarna har varit riktade framför allt åt ett håll: den gamla partiledningen med Hagberg i spetsen.”⁵⁸

⁵⁴ Hagberg 1995, s. 141.

⁵⁵ Lagers personarkiv, vol 23, Anteckningsbok, 1/12 1963.

⁵⁶ Takmans privatarkiv, vol. 335.5, Kommunismen, SKP.

⁵⁷ AU:s brev Till CK:s medlemmar och suppleanter samt KK:s ledamöter, 29/11 1963.

⁵⁸ ”Hilding Hagberg går. 'Rike' Hermansson blir ny partichef för kommunisterna”, *Expressen* 13/11 63.

Men tre veckor efter AU:s information till centralkommittén överraskades partikamraterna av ett uttalande i *Dagens Nyheter* som Hagberg lämnat utan minsta förvarning eller samråd med ledningen: Han sade sig plötsligt ”vilja stå kvar som ordförande om kongressen så beslutade”. Dagen därpå bekräftade han detta inför AU. ”Efter alla kringelkrokarna”, noterade Lager, ”tog jag upp mitt gamla förslag”, som gick ut på att Hagberg skulle omväljas på kongressen och Hermansson bli vice ordförande. ”Vi hade då fria händer att byta på ordf.-platsen under kongressperioden. C.H. finge tid att arbeta sig in i jobbet och vissa andra kaderfrågor kunde lösas utan pressande tidsnöd.” Men inte heller denna gång nappade någon på hans förslag. Hermansson sade varken ja eller nej till förslaget att bli vice ordförande. Däremot förklarade han sig, enligt Lager, ”villig att bli ordförande i riksdagsgruppen och på det sättet avlasta H.H.” Efter detta möte var Lager ändå ganska säker på att hans förslag till slut skulle vinna.⁵⁹

Så blev det också. Vid sista Au-mötet före kongressen beslöts att uppdra åt Lager och Erik Karlsson ”att som AU:s mening framföra omval av Hilding Hagberg som ordf., val av CH Hermansson som vice ordf.”⁶⁰ Den senare gjorde enligt Lager

vissa reservationer, som uppenbarligen dock inte var så allvarligt menade utan mest formella.

Uppenbarligen är C.H. intresserad — starkt intresserad — av att bli partiordförande. Positionen tilltalar honom. Han tycker dock ha vissa tvivel, inte på sig själv, på att han kan vinna partifolkets stöd. Och det tvivlet vittnar om hans uppfattningsförmåga.⁶¹

Avgörandet kom slutligen på CK-mötet den 2 januari 1964, dagen före kongressens öppnande. Lager och Karlsson lade fram AU:s förslag. I den följande debatten försvarade ledamöterna från Norrbotten sin ordförande genom att rikta ett angrepp mot utmanaren Hermansson. Bland anklagelserna fanns att Hermansson året innan tillsammans med andra nya riksdagsmän hade deltagit i en ceremoni på slottet. ”Där satt de kungliga damerna och diplomatfruarna i lätta och eleganta klänningar”, berättade han, ”och vi där nere i överrock, galoscher och hatt. Jag hade inte hatt utan en pälsmössa som jag hade ärvt — men att jag hade en fin pälsmössa anklagades jag vid detta CK-möte av norrbottningen Helmer Persson?” Men huvudanklagelsen var att han underminerade det goda och intima samarbetet med broderpartierna i de socialistiska länderna. Då reste sig Hermansson och lämnade mötet.⁶² AU:s förslag blev också CK:s förslag: Valberedningen skulle rekommendera kongressen omval av Hagberg och val av Hermansson som vice ordförande.

”Inför en till trängsel fylld plenisal”, informerade *Ny Dag* den 4 januari 1964 sina läsare, ”öppnades på fredagsförmiddagen Sveriges kommunistiska partis 20:e kongress i riksdagshuset.” Fritjof Lager hälsade inte bara de 326 valda ombuden välkomna utan också ”representanter för svensk och utländsk press, liksom för Sveriges Radio-TV”.⁶³ Det var ”de öppna dörrarnas kongress”, den första kongress i svensk partihistoria som var öppen för press och allmänhet.

Hagberg inledde diskussionen om verksamhetsberättelsen. Han tog upp den kritik som sedan valnederlaget 1962 allt mera intensivt riktats mot partiets osjälvständiga hållning visavi socialdemokratin. Han medgav att den nuvarande socialdemokratiska ledningen saknade ”både idéer och kurage” för att ”styra Sverige på en socialistisk utvecklingsväg”. Men, menade han, den kommer att bli tvingad därtill av själva utvecklingens obönhörliga gång:

Vi lever nu i kommunismens århundrade. Med nya tider följer nya seder. Med den fredliga samlevnaden följer tvånget till fredlig tävlan. De socialistiska resultaten i denna tävlan kommer att animera vår arbetarklass till dåd. [...] Den svenska regeringen och dess parti kommer i eget intresse

⁵⁹ Lagers anteckningsbok, 21/12 1963.

⁶⁰ AU-möte 30/12 1963.

⁶¹ AU-möte 30/12 1963.

⁶² ZPA, DY 30 I V 2/20/581, Bericht über den XX. Parteitag der SKP.

⁶³ *Ny Dag* 4/1 1964.

att tvingas lyssna till kommunisternas förslag. Det har de gjort förut, många gånger. Detta nödtvång att lyssna och lära kommer att bli allt starkare när de socialistiska länderna inom kort går förbi kapitalismen.

Så kommer det att gå därför att vi har ett kommunistiskt parti.⁶⁴

Han presenterade här för häpna kongressledamöter i ett nötskal just den politik som kritiserats så hårt — senast i debatten inför kongressen — därför att den lett partiet i en djup kris: den deterministiska förhoppningens och det opportunistiska avvaktandets (*attentismens*) hela evangelium. Det gick ut på att i väntan på den fredliga tävlans framtida resultat fördjupa den redan uppnådda ”avspänningen inom arbetarrörelsen” eller — som oppositionen uttryckte det — att fortsätta med 'svanspolitiken'. När han mot slutet av sitt tal vände sig mot det farliga ”experimentet att framträda i grupperingar för att ge större eftertryck åt åsikter” och fördömde det därför att det hade ”utnyttjats av motståndarna för att skada vårt parti”; när han slog fast att ”när den fria diskussionen slutförts, när alla fått sjunga ut sin mening och kongressen sagt sitt ord, så sluter vi leden och uppträder som disciplinerade kommunister”; när han till slut deklarerade att då ”gäller majoritetens demokratiska lag” som måste godtas av alla ”som partiets lag”, då bröt — efter svaga, pliktskyldiga applåder — diskussionen lös. I inlägg efter inlägg kritiserades de gångna årens politik, krävdes en förnyelse av politiken och av partiet och en förnyring av dess ledning.

Sedan talade Hermansson. Han hade till uppgift att inleda om CK:s uttalande ”För vidgat folkstyre — mot storfinansen”, ett slags handlingsprogram för resten av 1960-talet. Talet framstod som ett kontrastprogram till Hagbergs inledning. Hermansson talade konkret och byggde på resultaten av egna vetenskapliga studier över det dåvarande svenska samhällets politisk-ekonomiska struktur.⁶⁵ Genom dessa empiriska studier hade han kommit fram till att den dominerande motsättningen ”i våra dagars Sverige” var den ”mellan folket och storfinansen”:

Denna motsättning är vidare och mera omfattande än den grundläggande mellan arbete och kapital, men har samma ofrånkomlighet och skärpa. Den ligger som bottensats i praktiskt taget alla politiska frågor — från kampen för kortare arbetsvecka till markfrågorna och strävandena att frigöra kvinnan ur hennes dubbla slaveri.

Den röda tråden i den svenska arbetarrörelsens historia, fortsatte han, har ”varit kampen för folkstyre, för demokrati”. Det gällde att gå vidare på den inslagna vägen: ”Demokratin måste utvidgas till att gälla även det ekonomiska livet”. Folket skall bestämma, ”inte de femton familjerna som utgör storfinansens grädda”. Kampen för socialismen innebär därför ”demokratins fulländning”. Han tillbakavisade anklagelser att kommunistpartiet skulle ”ha uppträtt antinationellt eller antidemokratiskt”. Men, medgav han:

Vad vi kan förebrå oss själva är att vi inte tillräckligt fördjupat analysen av det svenska samhälle där vår rörelse har sina rötter, sin dagliga strid och sin framtid, att vi inte i tillräcklig grad knutit an till det rika arv som de socialistiska pionjärerna — Axel Danielsson och andra — gett oss och att vi inte alltid klart framhållit betydelsen av hela vår historiska miljö och det svenska folkets kamptraditioner — jag tänker särskilt på folkrörelsernas och den kommunala självstyrelsens stora vikt — för den sociala omdaningsprocessen, för det socialistiska uppbygget.

Han avvisade än en gång tanken på någon slags modell för denna sociala omdaningsprocess. Även om man inte kan bortse ”från de rika erfarenheter som ges av den framgångsrika kamp andra länders arbetarklass fört för socialismen” så kan ”former och framgångsmetoder från strider som förts i en annan historisk miljö än vår [...] icke vara riktninggivande”.

Det var visserligen ”av största betydelse [...] att vi kan övertyga våra socialdemokratiska arbetskamrater och vänner om nödvändigheten att bilda en demokratisk kampfront mot de

⁶⁴ Hilding Hagberg, ”Verksamhet och uppgifter”, i *För vidgat folkstyre ...*, s. 24f.

⁶⁵ *Koncentration och storföretag*, Stockholm 1959 och *Monopol och storfinans*, Stockholm 1962.

femton familjernas välde och mot de politiska krafter som försvarar detta”, det vill säga även mot socialdemokratin som ”hittills valt att regera med storfinansen”. Men det gällde dessutom ”att vinna anhängare och bundsförvanter bland andra klasser än löntagarna — [...] alla som har intresse av en radikal reformpolitik och utvidgat folkstyre.” Särskilt betydelsefullt ansåg han det vara att ”vinna två av de största grupperna i samhället, vilka samtidigt befinner sig i stark rörelse, nämligen ungdomen och kvinnorna”. Han konstaterade att ”kvinnornas sociala frigörelse” under de senaste åren

tagit stora steg framåt i vårt land. Den är ännu långtifrån fullbordad, men hos kvinnorna har väckts en ny medvetenhet som tar sig uttryck i starka krav på samhället. [...] Hos dagens kvinnor finns en spontan radikalism, som det är angeläget att bättre knyta an till.

Att även ungdomen ”länge befunnit sig i uppbrott från gamla positioner är klart, men dess väg är inte utstakad. Dagens ungdom är kritisk, ambitiös, offervillig. Men dess ideal är oklara, saknar ofta konsekvens och bestämd målinriktning.” Här har partiet och den socialistiska arbetarrörelsen ett stort ansvar.

Det gäller att ge folkstyrets och socialismens ideal en sådan utformning att de kan appellera till ungdomens fantasi och dådkraft. Visionen av ständig fred, en värld utan vapen och militär, med öppna gränser, utan ras- och klassförtryck, med människorna samverkande i frihet för det gemensamma bästa, arbetet befriat från all förnedring genom slaveri och utsugning, troner och vidskepelse borta — skulle inte den visionen kunna engagera vår tids ungdom?

Men detta är socialismens och kommunismens ideal, de som vårt parti företräder, tyvärr ännu utan tillräcklig kraft och stundom utan tillräcklig konsekvens. Men idealen finns där och lyser vår väg.

Dessa ideal, betonade han, ”är våra facklor och om dem gäller vad Pär Lagerkvist skrev i *Stormklockan*:

*Brinnen, I facklor — heta, röda!
Morgonen tändes av gnistor från er.
Solen själv skall belöna vår möda
— blott vi ej tyngas av tvivel ner.*⁶⁶

Dessa slutord åtföljdes, som bandupptagningen av talet dokumenterar, av långvariga, ovationsartade applåder. Efter Hagbergs föga upplyftande referat och den ibland gnälliga debatten om det som varit eller — snarare — icke varit, mottogs Hermanssons tal av den överväldigande delen av kongressen som en befrielse och ett löfte, som någonting de hade väntat på nästan alltför länge.

I diskussionen om verksamhetsberättelsen hade det redan framförts kritik mot den form av demokratisk centralism som gav valberedningen rätten att utan samråd med de till kongressen valda distriktsdelegationerna föreslå omval av partiordföranden. Efter Hermanssons tal tog sig distriktsdelegationerna den rätten. En efter en — 17 av 19 distrikt — uppvaktade de Hermansson och vädjade till honom att acceptera att bli vald till partiordförande. Det var endast Norrbottendistriktet som fortfarande ville ha kvar Hagberg. Lager noterade i sin anteckningsbok: ”Jag vet inte men jag tror att det låg en ordnande hand bakom dessa uppvaktningar och att denna hand tillhörde Erik Karlsson.”⁶⁷ En annan gissning är att det var ledningen för Stockholmsdelegationen som hade koordinerat övertalningskampanjen.

”Hela trettondagshelgen”, skriver Hermansson i sina *Minnen*, ”gick jag och funderade på detta.” Varför tvekade han fortfarande? Han nämner både politiska och personliga orsaker. Han var kritisk mot partiets politik ”i vissa väsentliga delar. Det gällde attityden till Sovjetunionen och förhållandet till Sovjetunionens kommunistiska parti. Det gällde på det inrikespolitiska planet inställningen till socialdemokratin och dess politik.” På det personliga planet

⁶⁶ Hermansson, ”För vidgat folkstyre - mot storfinansen”, omtryckt i Hermansson 1974, s. 43f.

⁶⁷ Anteckning 26/2 1964 (understrykningar i orig.).

fruktade han ”de förpliktelser som ställningen som partiledare ofrånkomligen skulle föra med sig. Bl.a. skulle det innebära slutet på alla möjligheter till ett vetenskapligt författarskap.”⁶⁸

Å andra sidan hade Fritjof Lager säkerligen inte helt fel i sin bedömning att Hermansson var ”starkt intresserad” av att bli partiordförande. Han hade efter 1956 stannat kvar i partiet för att inte ”lämna över till dem som, säkert tillfälligt, dominerade det och utnyttjade alla möjligheter att söka knyta det svenska partiet fastare till SUKP och partierna i Östeuropa”. Nu hade tillfället kommit att ändra riktningen, och det var ju som ordförande han kunde påverka mest, kunde rätta till de sidor av partiets politik han var mycket kritisk mot. De tvivel som enligt Lager hade plågat honom — att han kanske inte kunde vinna partifolkets stöd — måste ju, om inte helt försvunnit, ändå ha blivit ordentligt försvagade efter alla uppvaktningar och det entusiastiska bifallet efter hans kongresstal!

Varför tvekade han ändå? Jag tror hans journalistkollega på *Ny Dag* Carl Gunnar Edanius i artikeln ”Så'n är CH Hermansson: Kommunisten utan vassa armbågar” beskrev ett karaktärsdrag som bidrog till hans tvekan:

När CH Hermansson plötsligt hoppade fram som partiordförande hade han tagit sats rätt länge. Jag vill inte säga att han stått och tryckt i ett hörn — men närapå. [...] frånvaron av vassa armbågar gjorde väl sitt till att han tryckte så länge. Läger man därtill en trilig blygsamhet, att hellre lyssna och tänka efter än att begära ordet och bara prata på, så träder bilden fram av den CH Hermansson som kongressen valde till partiordförande.⁶⁹

När han slutligen hade bestämt sig för att tacka ja var det journalisten Kaj Axelsson på *Aftonbladet* som först fick veta det. På grund av helgen hade tidningen besvärliga pressläggningstider och om man skulle kunna publicera nyheten om valet av ny partiordförande i den tidning som kom ut på trettondagens morgon måste man veta Hermanssons ställningstagande redan innan centralkommittén behandlat frågan. ”Att jag skulle bli föreslagen”, berättar Hermansson, ”hade 'Kajax' tydligen försäkrat sig om genom undersökande journalistisk verksamhet. Mitt eget journalistiska samvete talade för att jag skulle vara tillmötesgående.”⁷⁰

Den nya centralkommittén, som nu åter ändrade namn till partistyreelse, valde vid sitt första sammanträde den 5 januari Hermansson ”enhälligt” till ny partiordförande. Därefter hade Hagberg ”äran att överlämna ett meddelande från den nyvalda partistyrelsens första möte” till kongressen. Men han började inte med det meddelande som hela kongressen med spänning väntade på. Han informerade istället först om att partistyrelsen ännu inte valt ett nytt arbetsutskott, att man tillsatt en liten kommitté som har att förbereda nästa partistyrelsemöte, där det nya AU ska väljas, osv. Så äntligen, nästan i förbigående, meddelade han att ”vi har valt kamrat C.H. Hermansson till partiordförande”. Innan han kunde fortsätta med sitt kommunikémässiga meddelande avbröts han av långvariga applåder. Sedan förbluffade han åhörarna med påståendet att detta val ”i realiteten varit klart för samtliga kamrater i vårt AU, jämte den kommitté som CK tillsatte för att tillsammans med AU förbereda denna kongress. Dvs. det har varit helt klart för oss själva sedan ett par månader tillbaka?”

I sitt korta tacktal påminde Hermansson om att han ”varit väldigt tveksam inför detta val”, men att denna tveksamhet ”blivit kraftigt genomskjuten på denna kongress”. Senare, i sitt slutord till kongressen, tackade han ”för de löften om stöd som ni allesammans har givit” och han sade sig aldrig ha ”tvekat en sekund om att vi skulle ha varit överens om värderingen av denna kongress och om vad vi skall göra. Vi är väl alla överens om att detta har varit en minnesvärd kongress i vårt partis historia?” Sedan framförde han också ”ett tack till referenterna i den svenska pressen, i radion och TV. Vi har funnit en mycket stark strävan till saklighet och god vilja i era referat från kongressen och vi tackar er för denna insats?” Han

⁶⁸ Hermansson 1993, s. 213.

⁶⁹ Carl Gunnar Edanius, ”Så'n är CH Hermansson: Kommunisten utan vassa armbågar”, *Land* nr 45, 9 nov 1973.

⁷⁰ Hermansson 1993, s. 213f.

betecknade det faktum att kongressen varit öppen för allmänheten och pressen som ”ett bidrag till utvecklingen av den svenska demokratin”.

Till skillnad från sin föregångare betraktade Hermansson den livliga och frispråkiga debatten i partiet ”som ett naturligt inslag i varje politiskt partis förberedelse av en kongress och som ett naturligt inslag i varje partis liv”. Den är ingalunda avslutad i och med kongressen utan ”kommer att fortsätta om viktiga frågor i vårt parti”, därför att: ”sluta att debattera gör man först på gravens brädd, så länge det finns problem att lösa så måste man ha debatt, diskussion och överläggningar i ett parti. Det finns ingen annan metod att knäcka frågorna.”

Första reaktioner

Presskommentarerna om partiledarskiftet var blandade — med en tydlig skiljelinje mellan borgerlig-liberal och socialdemokratisk partifärg. Enligt den liberala *Göteborgs-Posten* gjorde den nye kommunistiske partiledaren ”ett sympatiskt intryck” och han beskrivs som ”en mästerlig talare”. Medan *Handelstidningen* (fp) sade sig inte bli förvånad om frigörelsen från Moskva skulle komma att markeras i den kommunistiska förkunnelsen under de närmaste åren, sade *Dagens Nyheter* om de svårigheter och det motstånd som Hermanssons förnyelseförsök skulle frammana:

Vad partiet kan vinna i intellektuell skärpning och politisk anständighet, om det slår in på en självständigare linje än hittills, riskerar det förlora både i anslutning från den kärva gammalkommunismen i översta Norrland — som visat måttlig förtjusning inför det enhälliga nyvalet — och i dragningskraft på sådana som brukar lockas just av kommunismens färdiga svar på alla frågor och lösningar på alla samhällsproblem.

Som andra borgerliga tidningar räknar även *Skånska Dagbladet* (c) förhoppningsfullt med att ”Hermanssons val till kommunistisk partiledare utgör ett hot mot Tage Erlander”.

Den senare uppfattningen delades även — uttalat eller ej — av socialdemokratiska tidningar, och detta är också anledningen till att deras kommentarer mer än de borgerligas präglades av den invanda antikommunistiska retoriken. Hermansson blir enligt *Värmlands Folkblad* (s) en betydligt svårare motståndare än den ”tungfotade och dogmatiska Hagberg”, men han hade enligt tidningen ändå samma handikapp som andra kommunistledare:

I hans uppgifter ingår skyldigheten att försvara allt vad ryssarna gör, att vara PR-man för dem i alla väder. Nu säger visserligen Hermansson att han och hans parti självständigt kommer att ta ställning i olika frågor, men det brukade hr Hagberg också säga, så det kan man inte fästa sig så värst mycket vid.

Aftonbladet (s) tillskrev Hermansson ett ”mästerskap på det dubbelbottnade fikonspråk som är kommunisternas — där ord som demokrati och socialism betyder något helt annat än i vanligt anständigt språkbruk”. Denna hans egenskap kan ”komma att innebära ett ökat krav på bevakning mot kommunismen, ett skärpt behov av analys och avslöjande”. Som så ofta var tonen skarpast i *Stockholms-Tidningen* (s). Under rubriken ”Trogn Moskva” avkunnades följande dom över den just valde partiledaren:

Chrusjtjovs utsända till Sveriges kommunistiska kongress kan vid hemkomsten rapportera till sin höge uppdragsgivare — vad han säkert visste förut [...] att den nyvalde ordföranden C H Hermansson inte tänker bli en svensk Aksel Larsen. Som hittills kan Chrusjtjov liksom tidigare Stalin räkna med absolut lojalitet och troget stöd [] av svensk-kommunisterna åt Moskvaledning av den internationella kommunismen. []. Hermansson är med andra ord Linderots och Hagbergs säll i kapprock. Förnyelsen kommer bara att bestå i intellektuellt elegantare svepningar i den taktiska kappföringen.⁷¹

Undantaget från dessa ideologiskt fördomsfulla socialdemokratiska kommentarer var Kaj

⁷¹ *Stockholms-Tidningen* 7/1 1964.

Axelssons artikel i *Aftonbladet*. Tack vare Hermanssons tillmötesgående kunde han redan på morgonen efter valet presentera ett politiskt porträtt av den nye ordföranden. Under rubriken ”Kommunisterna slår in på en nationell linje” betonade han: ”Under alla omständigheter torde det vara klart att Hermansson inte kommer att bjuda på några återfall i detta att ha Moskva som modell för allt handlande.” Han framhävde att den nye ordföranden ”underströk mycket starkt på kongressen att det är i svensk miljö, ur svensk folkrörelsetradition och med svenska metoder han vill forma partiets politik”. Han fortsatte sedan:

Vad man kan säga är att han inte är buskagitator, det ligger inte för politics magister Hermansson. [...] Inte minst TV-publiken har kunnat konstatera den saken. Både i valdebatter och i det nyttiga programmet Nya kammaren — som han får lämna nu efter upphöjelsen — har han gärna hållit sig till de små bokstäverna och de små gesterna.⁷²

Varför valdes Hermansson?

Hermansson var inte oomstridd i partiledningen. Han hade under många år, och förstärkt sedan 1956, i den interna partidebatten hyst från majoriteten avvikande uppfattningar i viktiga frågor. Varför valdes han ändå?

Den viktigaste orsaken var utan tvivel att partiet under Hagbergs ledning hamnat i en djup och omfattande kris, och att de allra flesta medlemmarna också var medvetna om situationens allvar. Mer eller mindre djupgående förändringar var nödvändiga. Den insikten påskyndades genom hotet från de kretsar inom och utanför partiet som sympatiserade med tanken på eller engagerade sig i processen för att bilda ett folksocialistiskt parti även i Sverige. I denna objektiva situation fanns det egentligen inga personella alternativ till Hermansson. Ingen stod såsom han genom sitt långa medlemskap och innehav av framträdande positioner i partiet för en viss kontinuitet, och som samtidigt förkroppsligade *möjligheten* av ett annorlunda parti, av de socialismens och kommunismens *verkliga* ideal, som han själv hyllat i sitt kongresstal, ideal som fanns där, men som hade kvävts eller förvrängts genom partiets pragmatiska politik och mekaniska försvar av allt som skedde i öst. Det fanns ingen som genom sina egenskaper och kvalitéer hade förvärvat sig sådant anseende i stora — men ingalunda alla — delar av partiet och — vilket var nästan lika viktigt — även utanför partiet.

I en senare artikel i *Socialistisk debatt* framhöll Ingemar Andersson att Hermansson ”valdes till ordförande på den hållning i frågan om partiets självständiga roll som man visste han företrädde”. Det är inte heller ”orimligt att hävda” att han valdes för att han tidigare än andra dragit de rätta slutsatserna av 'uppgörelsen med personkulten'.⁷³ För många var detta utan tvekan det främsta motivet att välja Hermansson. Andra tvingades däremot att satsa på honom trots hans betoning av partiets självständiga roll.

När Hagberg på kongressen skulle motivera partistyrelsens val av Hermansson nämnde han först och främst hans ”vetenskapliga ambitioner ni alla känner, och som har gjort så viktiga bidrag för att öka förståelsen för de problem vi möter i det land vi lever i”. Han hade redan 1943 lagt fram sin undersökning *Det monopolkapitalistiska Sverige* som kunde tillhandahålla ett vetenskapligt grundat material för partiets första programdiskussion året därpå. Femton år senare, 1958, då han delade ansvaret för *Ny Dag* med Gustav Johansson, tog han under en tid tjänstledig för att skriva färdig boken *Koncentration och storföretag* som utkom året därpå. Tre år senare begärde han åter tjänstledighet från *Ny Dag* för att på ett ännu grundligare sätt belysa den ökade ekonomiska maktkoncentrationen i Sverige. Resultatet blev boken *Monopol och storfinans* som utkom 1962. I en recension berömde ekonomhistorikern och partikamraten Bo Gustafsson den nya boken som ”det enda utförliga och uttömmande som över huvud taget har publicerats i detta ämne i vårt land”. Den var ”en gåva till den svenska

⁷² *Aftonbladet* 6/1 1964.

⁷³ Ingemar Andersson, ”1964 års kongress”; *Socialistisk debatt* nr. 28 (1977), s. 48.

arbetarklassen och dess intellektuella, en gåva att ösa ur och ett instrument att bruka i en tid, då den politiska och ideologiska kampen mot storfinanserna och dess redskap inom arbetarrörelsen är huvuduppgiften”.⁷⁴ Göran Therborn skrev senare om *Monopol och storfinans* att ”dess analys av de 'femton familjerna' kom att väcka stort uppseende och kom att bana väg för statliga offentliga utredningar om ekonomisk maktkoncentration”. Boken gav också en vetenskaplig grund för den politiska strategi mot ”storfinanserna” som partiet sedan kom att utveckla under Hermanssons ledning. ”Vid en historisk genomlysning av det svenska 60-talet”, bedömde Therborn, ”framstår dessa Hermanssons arbeten som den svenska marxismens tyngsta analytiska bidrag”. *Monopol och storfinans* var ”den tidens mest inträngande verk av marxistisk samhällsforskning”.⁷⁵

Men innan han valdes till ordförande hade hans böcker endast uppmärksammats i partiet och bland närstående intellektuella. Som Hermansson själv påpekar i sina *Minnen* fick de inga recensioner i den dominerande borgerliga och socialdemokratiska pressen: ”Det var under det kalla kriget. Ett begrepp som 'storfinans' ansågs vara ett kommunistiskt ord som inte borde användas i den offentliga debatten?” Så småningom uppstod emellertid ett visst intresse för hans tes om dessa ”femton familjer”. Det definitiva genombrottet skedde kanske när statsminister Erlander någon gång på 1960-talet i en riksdagsdebatt talade om de femton familjerna vilka — ”som alla vet” — har ett starkt inflytande i svenskt näringsliv. ”Det var första och enda gången”, kommenterar Hermansson Erlanders uttalande, ”jag skrattat högt i Sveriges riksdag. Man måste förstå min reaktion rätt. Mina undersökningar hade förtigits och resultatet sänkts under jorden. Nu förklarades det plötsligt vara allmänt känt och omfattat i ett uttalande av landets statsminister!”⁷⁶

Hagberg nämnde i sin motivering också att Hermansson ”under ett riksdagsår visat så stora egenskaper även såsom partiets parlamentariske företrädare”. Hans sätt att framträda i riksdagen hade snart uppmärksammats av både press och allmänhet. Enligt *Expressen* gled han ”snabbt in i en faktisk kronprinsroll. Han framträdde som partiets talesman när Hagberg höll sig borta ibland för att undgå smäleken av att Hermansson uppträdde som partiets talesman också när han var närvarande.”⁷⁷ Och *Göteborgs-Posten* framhävde:

Redan under sin första riksdag har han blivit uppmärksam på ett helt annat sätt än vad som annars är vanligt för kommunisterna. När en representant för denna meningsriktning bestiger talarstolen tar riksdagsledamöterna lunchpaus. Så har det alltid varit. Det gör de inte när herr Hermansson talar. Även T V - och radiopubliken kommer att lyssna.⁷⁸

Hermansson påpekar i sina *Minnen* att han ”kom att tillhöra den första TV-generationen bland politikerna”. Han hade under hösten 1963 blivit uppmärksam i TV-programmet ”Nya kammaren” som en sakligt argumenterande, lågmäld men ändå bestämd debattör. Ledaren för programmet, Ivar Ivre, hade ”lyckats gissa rätt på de nya partiledarna i alla partier utom högern. I detta program hade jag alltså debatterat med Palme, Fälldin och Helén.”⁷⁹ I både riksdags-, radio- och TV-framträdanden hade han, enligt tidningen *Se*, blivit uppmärksam som en ”utpräglat intellektuell kommunist” och som ”en elegant debattör och respekterad för sitt stora kunnande”. Hade han inte haft beteckningen (k) efter sitt namn, sammanfattar *Se*, ”skulle han säkert inneha en toppbefattning i samhället.”⁸⁰

Det kan alltså inte förvåna att Hermanssons val till partiordförande bejublades av den överväldigande majoriteten av kongressledamöterna trots misstänksamhet, förbehåll och motstånd

⁷⁴ Bo Gustafsson, ”Monopol och storfinans”, *Ny Dag* 21/11 1962.

⁷⁵ Therborn 1983, s. 112 och 131f.

⁷⁶ Hermansson 1993, s. 159.

⁷⁷ ”Hilding Hagberg går. 'Rike' Hermansson blir ny partichef för kommunisterna”, *Expressen* 13/11 63.

⁷⁸ *Göteborgs-Posten*, 7/1 1964.

⁷⁹ Hermansson 1993, s. 220.

⁸⁰ *Se*, 26/9 1963.

hos fortfarande starka och inflytelserika grupper inom den centrala och regionala funktionärskadern.

Hermanssons politiska projekt

Proletär internationalism på nya grundvalar

Det dröjde till mitten av februari 1964 innan SKP fick ett fungerande arbetsutskott. Vid första mötet med den nya partistyrelsen under själva kongressen, där Hermansson utsågs till ordförande, hade man inte hunnit med uppgiften att välja ett nytt AU — på grund av ”tidsnöd”, som Fritjof Lager uttryckte det. Enligt Hermansson fanns det emellertid flera skäl till detta. Det första var att man inte hunnit förbereda valet eftersom det länge varit oklart vem som skulle bli ordförande. Men det avgörande var ”det utbredda missnöje som ute i distrikten fanns med arbetsutskottets och particentralens verksamhet”. Därför tillsattes på PS-sammanträdet under kongressen en kommitté med 5 medlemmar för att förbereda AU-valet som skulle äga rum på andra PS-sammanträdet 15-16 februari. I kommitténs uppdrag ingick också ”att ställa förslag om formerna för samverkan mellan particentralen och distrikten”. För att stärka denna samverkan beslöts vid PS-sammanträdet i februari att förutom ett ordinarie AU med elva medlemmar också välja ett utvidgat sådant med ytterligare sju medlemmar. De senare skulle komma från partiets största distrikt.⁸¹

Det blev hårda diskussioner på detta PS -möte om den av 5-mannakommittén föreslagne partisekreteraren Erik Karlsson och om de elva platserna i ordinarie AU. Karlsson, en ledande partifunktionär sedan före andra världskriget, valdes slutligen och avlöste därmed Hilding Hagbergs son Harry. Karlsson kom att arbeta lojalt vid Hermanssons sida. Meningarna var också delade beträffande den nye chefredaktören för *Ny Dag* Per Francke. ”Horribelt dumt” fann Fritjof Lager, John Takman m.fl. att Knut Olsson inte nominerades till återval som ledamot av AU. Olsson hade kanske ändå kommit med i AU om han inte ”i vredesmod och obetänksamt av sagt sig återval”.⁸² På det nya AU:s första sammanträde dagen efter Ps-mötet valdes ett partisekretariat bestående av Hermansson, Erik Karlsson och Fritjof Lager.

Dessa första diskussioner visade att det redan från början fanns två grupperingar i partiledningen. Striden om AU:s sammansättning gällde enligt Hermansson inte främst personfrågor, utan politiska frågor: ”Man kunde inte på en gång nyorientera partiets politik och arbetsmetoder i vissa avseende, och samtidigt låta allt bli vid det gamla. Det var detta motsättningen främst gällde?”⁸³

Ett speciellt problem för Hermansson var hans företrädare, som ju satt kvar i arbetsutskottet. Under ett antal år kring 1950, berättar Hermansson i sina *Minnen*, hade han upplevt hur den avgående partiledaren Linderot placerat sig vid sammanträdesbordets andra kortända mittemot den nye partiordföranden Hagberg. ”Det hela blev till ett slags övervakning, som kunde vara nog så irriterande. På ett likartat sätt blev det nu mellan Hilding Hagberg och mig. Han satte sig vid sammanträdesbordet där Linderot hade suttit.”⁸⁴

Den första allvarliga striden kom hösten 1964. Men fram tills dess hade Hermansson redan hunnit utträta en hel del.

Nu på våren, när partiet äntligen fått en — något så när — fungerande ledning, kunde Hermansson våga sig på den omtalade, men än så länge endast i sina grunddrag formulerade och förstådda socialistiska förnyelseprocessen. Det första han tog itu med var att förverkliga

⁸¹ ”1967 års partikongress: Intervju med CH Hermansson”, *Socialistisk debatt* nr 28

(4/1977), s. 50.

⁸² Se Lagers anteckningsbok, 26/2 1964.

⁸³ ”1967 års partikongress: Intervju med CH Hermansson”, *Socialistisk debatt* nr 28 (4/1977), s. 51.

⁸⁴ Hermansson 1993, s. 214f.

de ”synpunkter på våra 'utlandsförbindelser'” som han redan lagt fram på CK-mötet i november 1962 och som då stött på kompakt motstånd. Det gällde att ställa den 'proletära internationalismen' på nya grundvalar. Denna internationella uppgift var en nödvändig förutsättning för att kunna utveckla och omsätta förnyelseprocessen på den nationella arenan. Dessa båda sidor hörde i själva verket ihop, betingade varandra. Men Hermansson skulle snart upptäcka att det inte heller nu, när han hade blivit ordförande, var helt smärtfritt att bli av med ”den sovjetiska ryggsäcken”.⁸⁵

I mitten av mars beslutade arbetsutskottet om ett djupgående brott med partiets traditionella 'utlandsförbindelser'.⁸⁶ Det skulle vara slut med gratis eller subventionerade semesterresor i partiets regi till socialistiska länder eller med den speciella form av 'partidiplomati' man hittills sysslat med, det vill säga med partiets förbindelser med socialistländers ambassader. Hermansson var visserligen som hittills inställd på att ha vänskapliga partirelationer med alla andra kommunistpartier — både i öst och i väst — men man skulle inte längre upprätthålla några som helst relationer till statliga organisationer och institutioner tillhörande de socialistiska länderna eller att delta i evenemang av statlig karaktär. I slutet av året reste partisekreteraren Erik Karlsson till Berlin för att informera SED om SKP:s nya kurs. Huvudbudskapet var att all form av ”finansiellt stöd från socialistiska länder” skulle upphöra. Därför ansågs precis de åtgärder vara nödvändiga som Hermansson föreslagit två år tidigare men som då röstats ned.”⁸⁷

När det sovjetiska kommunistpartiet på våren 1964 föreslog en ny kommunistisk världskonferens i uppenbart syfte att fördöma de kinesiska partiledarna tog arbetsutskottet ett beslut som enligt Jörgen Hermansson innebar att SKP för första gången ”gick emot Moskva”.⁸⁸ AU beslöt att göra ett ”offentligt uttalande i form av intervju med Hermansson”. Samtidigt som han i denna 'intervju' tillbakavisade ”såsom ogrundad” den kinesiska kritiken mot den fredliga samlevnaden och mot möjligheterna av en fredlig väg till socialismen framhöll han beträffande den av ryssarna föreslagna världskonferensen att han inte trodde på ”ändamålsenligheten härav i nuvarande läge. Ställningstagandet till de principiella frågor som länge diskuterats måste tillkomma varje lands kommunistiska parti och vi kan inte inse att enighet i dessa frågor ernås snabbare eller lättare genom en sådan konferens.”⁸⁹

I ett pressmeddelande i slutet av oktober betonade Hermansson att partiets internationella förbindelser inte fick begränsas till kommunistpartierna utan måste ställas på en mycket bredare basis: ”Kommunistiska partiet är solidariskt med alla krafter som kämpar för fred, nationell självständighet, demokrati och socialism. Det vill under lämpliga former utbyta erfarenheter och synpunkter med representanter för dessa krafter som led i ansträngningarna att vidga sitt synfält och bekämpa nationell självtillräcklighet.”⁹⁰ På partistyrelsemötet den 30 oktober förtydligade han att partiets internationella kontakter inte är ”bundna inom partigränser”. Förutom samarbete med kommunistiska, vänstersocialistiska och — ”om det är möjligt” — med socialdemokratiska partier, är det särskilt viktigt att upprätta och fördjupa kontakterna med ”de nya staternas befrielseörelser”. Som lämpliga former för dessa internationella kontakter nämnde han ”studiebesök, konferenser om konkreta frågor och ämnen, öppna debatter”. Däremot sa han sig vara ”tveksam om nyttan av allmänna deklARATIONER” som brukade vara vanliga på de kommunistiska världskonferenserna. Helt allmänt ansåg han samarbete västerut vara viktigare och politiskt nyttigare än österut eftersom

⁸⁵ Ibid., s. 186.

⁸⁶ Se AU 16/3 1964.

⁸⁷ Ausführungen des Gen. Erik Karlsson (16.12.64), DY 30/I V 2/20/1005.

⁸⁸ J. Hermansson 1984, s. 212.

⁸⁹ AU-möte 20/4 1964.

⁹⁰ [Hermansson], Pressmeddelande från partistyrelsemöte 30 oktober 1964, i Hermanssons privatarkiv, pärm 1964:1.

partierna i väst — och vänsterrörelsen i stort — brottades med liknande politiska problem som det egna partiet och vänsterrörelsen i Sverige.⁹¹

Under våren 1964 initierade Stockholmsledningen för partiets ungdomsförbund Demokratisk Ungdom (DU) en diskussion som dokumenterade att den traditionella tolkningen av partiets 'proletära internationalism' höll på att omvärderas. Under rubriken "Stockholms DU frågar: Finns boken?" citerade *Ny Dag* i slutet av mars ur ett öppet brev som DU riktat till Sovjetunionens kommunistiska ungdomsförbund (Komsomol), i vilket det hänvisas till en sovjetisk bok med titeln "Judendom utan försköning". Officiellt framställdes boken som ett inlägg i religionsdebatten och som en argumentation mot sionismen. Men de utdrag ur verket som publicerats i svensk press, kritiserar DU, "har haft ett otäckt drag av antisemitism".⁹² *Expressen* tolkade brevet "som ett tecken på att de mot Moskva oppositionella svenska kommunisterna vågar sig fram sedan hr Hermansson blivit kommunistpartiets ledare".⁹³

John Takman, som alltid uppfattat sig som partiungdomens vise mentor, riktade ett ilsket brev till initiativtagarna och skickade en kopia till Hermansson — kanske i förhoppning om att denne också skulle ta ungdomarna i örat. Takman ansåg att det i det öppna brevet ställts "perfida frågor" till de sovjetiska kamraterna och att det fabulerats om "påstådd rasdiskriminering i Sovjetunionen".⁹⁴ Hilding Hagberg tackade sin "vän och kamrat" för initiativet som han ansåg vara "i högsta grad nyttigt" mot dem som skapar "en smutsig publicitet från socialismens fiender" och som "kan åstadkomma stora skador om den inte bevakas".⁹⁵ Sture Ring, ordförande för DU Storstockholm, tillbakavisade anklagelserna om att det öppna brevet skulle vara "skrivet med några insinuanta baktankar". Brevet uttryckte "våra ärliga meningar" och det sändes öppet "för att vi bedömde det nyttigt för den kommunistiska rörelsen såväl i Sverige som i Sovjetunionen — och inte för att vi ville göra oss märkvärdiga på något sätt". På Takmans invändning att det fanns hundrafalt värre saker att peka på i kapitalistiska länder svarade Ring:

Men vad som upprörde oss var att det gällde ett socialistiskt land. [...] Vi vet — eller rättare sagt vi har lärt oss — att även i ett socialistiskt samhälle kan det göras missgrepp och förekomma förtryck. Historien har gett oss bittra erfarenheter, som vi vill försöka lära oss något av. Inget kommunistiskt parti ställde sig under Stalineran kritiskt till de icke socialistiska tendenserna i Sovjetunionen. Man förutsatte att förhållandena där alltid var de bästa. Nu vet vi bättre.⁹⁶

Hermansson försvarade ungtkommunisterna — både i det konkreta fallet och principiellt. Han hade själv länge trott, förklarade han,

att man kunde framträda politiskt och som medlem av ett kommunistiskt parti och väsentligen bara intressera sig för problemen i Sverige och den övriga icke-socialistiska världen, d.v.s. i huvudsak avstå från omdömen för och emot utvecklingen i de socialistiska staterna (i den mån man inte av omständigheterna tvingats till sådana). Denna inställning visade sig vara ohållbar. Det blev nödvändigt att ta ställning till vissa företeelser och att göra det offentligt. Vad som händer i ett socialistiskt land och i ett kommunistiskt parti måste värderas med samma öppenhet som vad som händer i andra länder och i andra partier. En annan attityd leder till dubbel bokföring och förlust av förtroende hos allmänheten.⁹⁷

Hösten 1964 hade han för första gången som ordförande anledning att konkret omsätta de nya principerna. När Nikita Chrusjtjov avsattes i oktober 1964 kritiserade Hermansson offentligt

⁹¹ Anförande på PS-möte 30/10 1964, manus i Hermanssons privatarkiv, pärm 1964:1.

⁹² *Ny Dag* 25/3 1964.

⁹³ "Öppet brev (k)", *Expressen* 26/3 1964.

⁹⁴ Takmans brev till DU Storstockholm, 25/3 1964; se även hans brev till Bo Hammar och Svengöran Dahl, 27/3 1964.

⁹⁵ Brev till Takman, 2/9 1964, i Takmans privatarkiv.

⁹⁶ Brev från DU Storstockholm (Sture Ring, ordf.) till Takman 9/4 1964, i Takmans privatarkiv.

⁹⁷ Hermansson, "Svar till Göran Therborn och Svante Foerster" i *Tidsignal* 12, 1966.

det sätt på vilket detta skett. I ett uttalande till TT konstaterade han att det hos många

framkallat bestörtning, att ombytet på de ledande posterna i Sovjetunionen försiggått under sådana former. Man har svårt att acceptera att en person ena dagen är landets ledande politiker, den andra dagen försvunnen. Det är möjligt att element från personkultens system länge släpat med i maktutövningen, men de förefaller även ha spelat en roll vid det senaste personskiftet. En mera öppen diskussion skulle skapa större förutsättningar för en saklig bedömning av sovjetisk politik och därmed för ökat internationellt förtroende.

När Chrusjtjov tidigare samma år var på Sverigebesök hade Hermansson fått en förfrågan om han ville träffa honom enskilt, ute på Haga slott där han bodde. Men han avböjde. ”Det var också”, kommenterar han i sina *Minnen*, ”en markering av att 'den speciella relationen' upphört.”⁹⁸

Efter att redan hösten innan ha beslutat om att upphöra med skolnings-verksamheten i DDR tog AU i mitten av mars ett liknande beslut beträffande motsvarande verksamhet i Sovjetunionen.⁹⁹ I september köptes Syninge f.d. ålderdomshem av Sjuhundra kommun för 150 000 kronor och i början av mars 1965 invigde Hermansson SKP:s ”kursgård Syninge”. Han ”framförde Sveriges kommunistiska partis tack till huvuddonator G Greiff med familj för deras insats”.¹⁰⁰ Vad var deras insats? Jo, hela köpeskillingen för förvärvet av den nya 'svenska' skolan kom faktiskt som en gåva från Greiffs omtvistade affärsverksamhet med DDR och andra socialistiska länder, som en gång startats på partiets initiativ.¹⁰¹ Som synes — och som svårigheterna i hela förnyelseprocessen sedan skulle intyga — var det inte alls så enkelt att springa ifrån den egna historien och försöka börja om från noll. De huvudsakliga inblandade i partiets affärsverksamhet med de socialistiska länderna, Georg Greiff och Knut Tell, fortsatte verksamheten även efter 1964, men nu på privat basis. Enligt John Takman förklarades Tell — mellan 1956 och 1962 SKP:s partisekreterare — av Hermansson som *persona non grata* i partiet.¹⁰²

Mot bakgrund av den dittills genomförda omläggningen av partiets utlandsförbindelser kunde Hermansson i ett pressuttalande efter höstens PS-sammanträde konstatera: ”Kommunisternas politiska alternativ har nu desto större förutsättningar som ingen längre behöver sväva i tvivelsmål om partiets självständighet och bekännelse till en demokratisk väg för samhälls-omdaningen.”¹⁰³ Men som han senare påpekade när han refererade till detta uttalande var man ingalunda ”enig inom partiet och oenigheten gällde de avgörande frågor” som han då menade att ingen längre behövde sväva i tvivelsmål om: partiets självständighet och en — helt igenom — demokratisk väg till socialismen.¹⁰⁴

Den nedåtgående trenden bryts

Riksdagsvalet i september 1964 blev, med Hermanssons ord, ”en betydande framgång för det kommunistiska partiet. Den nedåtgående trenden bröts, partiet ökade sin andel av valmanskåren från 3,8 procent 1962 till 5,2 procent 1964. Röstetalet ökade från 155 000 till 222 000, dvs med 67 000 röster.”¹⁰⁵ Antalet kommunistiska mandat i andra kammaren ökade från fem till åtta. Utan tvekan spelade Hermanssons personliga insatser i valrörelsen en avgörande roll för denna framgång. Under en knapp månad avverkade han två dussin välbesökta valmöten i hela landet. Det fanns en uppenbar nyfikenhet på denne ovanlige kommunist. Speciellt uppmärksammade blev hans TV-framträdanden. Budskapet i alla

⁹⁸ Hermansson 1993, s. 218.

⁹⁹ AU 16/3 1964.

¹⁰⁰ Se AU-möten 16/3 och 7/9 1964 och 8-9/3 1965.

¹⁰¹ Om affärs- och skolningsverksamheten se Schmidt 2002, s. 348ff.

¹⁰² Samtal med författaren 10/3 1997.

¹⁰³ Pressmeddelande från partistyrelsemöte 30 oktober 1964, manus i Hermanssons privatarkiv, pärm 1964:1.

¹⁰⁴ ”1967 års partikongress: Intervju med CH Hermansson”; *Socialistisk debatt* nr 28 (nr 41977), s. 53.

¹⁰⁵ *Ibid.*, s. 52.

framföranden var att det behövs ”socialistisk förnyelse i svensk politik”.

Arbetarrörelsens politik har hittills i huvudsak varit en social reformpolitik inom det bestående kapitalistiska samhällets ram. Den sociala reformpolitiken måste fortsätta med all kraft. Men lösningen av brännande problem kräver nu åtgärder av mera genomgripande slag: man måste börja ändra egendoms- och maktförhållandena i samhället.

”Om metallarbetaren Andersson och byggnadsarbetaren Pettersson skall få mera att säga till om”, förklarade han i ett TV-framträdande, ”måste Wallenberg, Wehtje, Johnson och Broström få mindre att säga till om. Man måste börja göra slut på storfinansens maktställning. Demokratin måste utvecklas och fördjupas, folkets majoritet måste få mera att säga till om.” Hans slutsats var: ”Det måste i svensk politik finnas ett parti med en klar socialistisk målsättning. Det är nu bara kommunisterna?” Till slut vände han sig direkt till TV-tittaren:

Vi säger till dej som stödde oss i det senaste valet, till dej som stödde oss någon gång tidigare, till dej som röstar för första gången: Kasta inte bort din röst! Rösta inte mot din övertygelse! Vill du ändra på den nuvarande politiken, vill du ha djävare tag, tänk efter vilket parti som företräder något nytt och friskt.¹⁰⁶

Inom partiet var bedömningen av Hermanssons insats enhälligt positiv. Till och med Takman ansåg att ”hans öppna, intellektuella sätt att bena upp frågorna måste göra ett starkt intryck på alla”. Han citerade en statskyrkopräst med ”en framstående position i svenska kyrkan” som tyckte att det var ”en väldigt fin karl ni har fått i ledningen”. Prästen berömde Hermanssons tolerans, hans personliga chosfrihet, äkthet och frihet från publikfrieri. För Takman var det ”uppenbart att många som tidigare varit massivt skeptiska till SKP tror vad CH säger, därför att de blivit övertygade om att han menar vad han säger”.¹⁰⁷

Takman var sannerligen inte ensam i sina positiva omdömen. Under rubriken ”Kårar för Erlander” kommenterade *Dagens Nyheter*:

Om kommunisterna vid sin senaste partikongress eftersträvade att välja en partiledare för TV-åldern lyckades de verkligen. C-H Hermansson är på väg att skaffa sig en position hos TV-tittarna som bara en partiledare som Jarl Hjalmarson i sina bästa stunder tidigare har haft. Inte minst tycks han vinna sympati hos kvinnorna med sitt mjuka och behagliga men ändå bestämda uppträdande.

Hos Tage Erlander och övriga ledande socialdemokrater bör kalla kårar dra utefter ryggraden varje gång han får möjlighet att uppträda i TV-rutan och värva proselyter.¹⁰⁸

Erlander var både överraskad och irriterad. Kommunisternas framgång hade ingen räknat med. Sifos förvalsundersökning prognostiserade 3,7 och SCB endast 2,8 procent för dem.¹⁰⁹ När SAP:s partistyrelse behandlade valet tvingades Erlander konstatera att partiet hade förlorat den egna majoriteten i riksdagen och att ”vi har förlorat valet till kommunisterna, om man kan tala om en förlust”. Orsaken till detta var enligt honom att partiledningen i valrörelsen inte insett ”de faror” som hotade från avtals- och prisrörelsen och ”då fick kommunisterna sin chans”. Han anklagade Hermansson för att ha utnyttjat ”den situation som inträffade på ett utomordentligt fräckt sätt. Så får det inte gå till i framtiden. Vi måste bevaka honom bättre än vi gjorde nu.” Erlanders slutsats av ”kommunisternas relativa framgång” var att kampen mot dem måste koncentreras på avtals- och prisrörelsen. Flera talare instämde och beklagade att Hermansson inte bättre bemöttes dessa frågor, medan andra, som till exempel Åke Zetterberg, varnade för att reducera hotet från ett förnyat kommunistparti till enstaka konkreta frågor: ”För första gången har vi i vårt land fått ett parti av typ socialistiskt folkparti i Norge och Danmark, alltså ett vänsterparti som ter sig så radikalt att en arbetare kunde rösta med det.” Finansministern Gunnar Sträng kände sig kallad att återföra utmaningen för social-

¹⁰⁶ TV-framträdandet 11/9 1964, manus i Hermanssons privatarkiv, pärm 1964a.

¹⁰⁷ Takmans brev till SKP 11 och 17/9 1964.

¹⁰⁸ DN 25/10 1964.

¹⁰⁹ Svenska förvalsundersökningar 1955-1982, i SIFO/SAFO skriftserie nr 3 1982.

demokratin från vänstersocialistiska drömmar till den traditionella, invanda fördelningspolitiska pragmatikens säkra mark: ”Även om jag har en känsla för det ideologiskt intressanta och effektfulla i visionerna, i de djärva målen, har jag personligen den uppfattningen att det är klokast att dämpa ner visionerna och de djärva målen i någon mån.” Ingemund Bengtsson tog hotet från vänster på större allvar när han sade sig blivit ”lite orolig” när han ”hörde finansministern tala om de djärva målen”. Han beklagade bristen på sådana i den egna rörelsen och manade: ”Nu måste vi genast klara ut hur vi skall tackla de här målen, och det måste hända någonting som vi kan peka på.”¹¹⁰

Den socialdemokratiska partiledningen reagerade i enlighet med Erlanders och Strängs jordnära rekommendationer. Mot bakgrund av den ”tankeställare” som kommunisternas framgång medfört bedömde partiets verkställande utskott ”det som angeläget att partiet och landsorganisationen snarast går ut med en bred och planmässig facklig-politisk offensiv”. Man beslutade att tillsätta en arbetsgrupp — även kallad ”kommunistgruppen” ”med uppgift att noggrant följa den kommunistiska propagandan samt föreslå åtgärder att motverka den. Även LO ska uppmanas att utse ledamöter i arbetsgruppen.” Resultatet blev ”SAP-LO-kampanjen RÅDSLÄG 65”.¹¹¹

Hermansson själv nämnde på partistyrelsemötet i slutet av oktober tre orsaker till valframgången. Förutom de konkreta frågorna priser, hyror och skatter framhöll han att partiets ”paroll om socialistisk förnyelse, särskilt inom den ekonomiska politiken, vann betydande gehör” och att partiet framstod alltmer som en självständig organisation i förhållande ”till utlandet (SU etc.)”. Med denna framgång i ryggen kunde Hermansson också betona att svanspolitikens tid var förbi och att det var missvisande att beteckna kommunisterna — så som Hagberg brukade göra — som tungan på vågen i riksdagen. ”En sådan beteckning”, förtydligade han, ”förutsätter att vårt parti i politiken skulle stå mellan de borgerliga partierna och socialdemokratin, vilket inte motsvarar de verkliga förhållandena?” Han klargjorde kommunistpartiets position i den svenska partikonstellationen:

Vårt parti har en klar socialistisk målsättning och verkar för att en sådan återigen skall vägleda hela arbetarrörelsen. Kommunisterna utgör vänsterpartiet i svensk politik. Vi vill i samarbete med andra progressiva krafter fördjupa och utveckla den svenska demokratin.¹¹²

Smolk i glädjebägaren

Trots det positiva valresultatet var partistyrelsemötet i månadsskiftet oktober/november 1964 ingalunda fyllt av odelad glädje och ännu mindre av någon uppbrottsstämning. Det präglades i stället av den första allvarligare meningsbrytningen inför öppen ridå mellan Hagberg och Hermansson. Den konkreta anledningen var egentligen odramatisk men på djupet handlade meningsmotsättningarna om två principiellt oförenliga uppfattningar beträffande förutsättningar och metoder för partiets verksamhet. På detta upphetsade partistyrelsemöte diskuterades ett problem som gång på gång dykt upp på dagordningen: partitidningarnas finansiella problem som ständigt rev svarta hål i partikassan och omöjliggjorde en utbyggnad av den övriga partiverksamheten. Men denna gång beslutades med 31 röster mot 9 att fråga och med nu rätta munnen efter den egna matsäcken, i stället för att som förut stoppa hålet med hjälp av öststatsrelaterade bidrag. Hade partiet inga egna medel för att ge ut en dagstidning så är enda alternativet att omvandla *Ny Dag* och *Arbetartidningen* i Göteborg till veckotidningar.¹¹³

Bland de nio som röstade emot befann sig Hagberg. Han använde sig nu för första gången av

¹¹⁰ SAP-PS 2/10 1964.

¹¹¹ SAP-VU 19/11 1964 och PS 14/12 1964.

¹¹² [Hermansson:] Pressmeddelande från partistyrelsemöte 30 oktober 1964, manus, i Hermanssons privatarkiv, pärm 1964a.

¹¹³ PS-plenum 30 oktober -i november 1964, Vpk A 2:12.

den metod som han tidigare brukade fördöma som 'brott mot partiets enhet, 'partifientligt, 'skadegörelse' eller liknande: Han polemiserade offentligt mot majoritetsbeslutet. Varför reagerade Hagberg så uppenbart 'anti-bolsjevikiskt' mot den nya tidningsgiven? Reaktionen kan delvis förklaras genom den 'kulturkrock' mellan hans gamla och den nya politiska metod som hans efterträdare börjat introducera. Hagberg kunde inte förstå hur man frivilligt kunde avhända sig den politiska resurs som dagliga tidningar innebar. Han ville istället att partiledningen fullföljde de förhandlingar med SED som han redan inlett två år tidigare. När en SED-delegation i oktober 1962 uppehöll sig i Stockholm för att i hemliga överläggningar försöka reda ut allvarliga motsättningar med några svenska partifunktionärer som uppstått i samband med Östersjöveckan¹¹⁴, hade Hagberg på "ett mycket vänskapligt möte" tagit upp tidningsfrågan. Han nämnde det allvarliga problemet med "de mycket höga löner" som åsamkade partiförlaget stora ekonomiska problem. "För att kunna avskeda hälften av personalen", påpekade han, skulle partiet behöva "en ny teknisk utrustning, som kostar ca 340 000 kr".¹¹⁵ Hermanssons förnyelsekurs satte stopp för sådana lösningar, men — som vi senare ska se — endast beträffande *Ny Dag*.

Men det var inte bara tidningsfrågan som ledde till hetsiga diskussioner. Samma oenighet visade sig också vid valet av programkommissionen som skulle utarbeta ett nytt partiprogram i enlighet med 20:e kongressens beslut. Hermanssons mening var att alla tendenser inom partiet skulle ges plats i kommissionen för att söka finna gemensamma målsättningar och lösningar. De åtta namn som arbetsutskottet föreslog rymde således hela spektrumet från Bo Gustafsson på vänster- till Sven Landin på högerkanten. Men enighet kunde ändå inte uppnås och det kom till omröstning om AU:s förslag, som antogs med 32 röster mot 12. Hermansson valdes till kommissionens ordförande.

Oron i partiet fortsatte året ut, och Hermansson började undra "vart den socialistiska förnyelsen tar vägen när man tvingas helt ägna sig åt dessa interna spörsmål. Jag måste erkänna att utvecklingen efter valet i september för mej varit en stor besvikelse. Hur denna 'kris i partiet' framkallats och vilka krafter som varit verksamma är en mycket intressant sak att analysera."¹¹⁶

Vänsterns väg

Som Göran Therborn påpekat är det kanske riktigare att beteckna 1965 i stället för 1968 som förändringens eller brytningens år i svenskt radikalt 60-tal. Det var det år Vietnamdemonstrationerna och Vietnamrörelsen började, två Marx-urval utkom på svenska (*Karl Marx och Friedrich Engels* i urval och Sven-Eric Liedmans översättning av Marx' ungdomsskrifter *Människans frigörelse*), André Gorz' *Arbetsstrategi och nykapitalism* kom ut i svensk översättning under titeln *Arbetarrörelsen i överflödets samhälle*, Therborn själv lanserade begreppet "en ny vänster" i en artikel i *Zenit* med titeln "Den nya vänstern är noll".¹¹⁷ Hermanssons speciella bidrag till detta brytningens år 1965 var boken *Vänsterns väg*.¹¹⁸

Motstridiga förutsättningar

Hermansson inledde året med en tredagars föredragsturné i Norrland. Vid höstens stormiga partistyrelsemöte hade han presenterat sina föreställningar om den redan omdiskuterade, men fortfarande oklara socialistiska förnyelsen och vilken roll kommunistpartiet borde spela i den. Redan på våren 1964 hade han i en mycket uppmärksam debatt i norsk TV med ordförandena i de danska och norska SF-partierna, Aksel Larsen och Finn Gustavsen, betonat

¹¹⁴ Se Schmidt 2002, s. 371f.

¹¹⁵ Empfang der Delegation des ZK bei Gen. Hagberg am 12.10.62, Sapmo-Ba, DY 30 2/20/298, dok 442.

¹¹⁶ Hermanssons brev till Takman, 11/12 1964, i Takmans privatarkiv, brevpärmar.

¹¹⁷ Therborn 1983, s. 115.

¹¹⁸ Hermansson, *Vänsterns väg. Ett debattinlägg*, Stockholm 1965.

att han själv ingalunda favoriserade ett SF-alternativ för Sveriges del. I den mån det fanns socialistiska strömningar i Sverige, ”som mer eller mindre motsvarar dem som i Norge och Danmark lett till uppkomsten av SF-partierna”, förklarade han, ”bör det kommunistiska partiet utforma sin politik så att dessa strömningar kan få sina krav och synpunkter tillgodosedda.”¹¹⁹ Det behövs inget nytt parti i Sverige utan SKP är — eller bör vara — det svenska vänsterpartiet, ”i politiken och inom arbetarrörelsen”. Partiet måste emellertid utveckla sin politik på ett sådant sätt, förtydligade han nu för partistyrelsen, att den kan omfatta alla vänsterströmningar, det vill säga förutom kommunisterna även socialister och vänstersocialdemokrater. Formerna för samarbete mellan dessa olika strömningar kan inte vara på förhand givna utan måste utvecklas i praktiken. Denna vänstersamverkan måste också syfta till att påverka hela arbetarrörelsen, även socialdemokratin, åt vänster. ”Vår politik och våra organisatoriska åtgärder”, betonade han avslutningsvis, ”bör underordnas denna strategiska målsättning.”¹²⁰

I början av januari åkte Hermansson till Norrbotten för att försöka förklara och förankra sina föreställningar i detta lika viktiga som besvärliga partidistrikt. Han betonade särskilt att kravet på socialistisk förnyelse inte bara var utåtriktat: Det förutsatte tvärtom ”krav på förnyelse av vårt parti, rensa ut slentrian, byråkrati, kamp mot dogmatism och opportunism, samtidigt utveckla diskussion och självverksamhet, förbättra partimedlemmarnas insatser i folkrörelserna och på arbetsplatserna o.s.v.”¹²¹

Fast partiet under hans ledning i höstens val kunde bryta den långvariga nedåtgående trenden, så tycktes ordföranden ändå inte ha lyckats med att övertyga hela partiet om förnyelsens nödvändighet och möjligheter. I en ledare med rubriken ”Hermansson — kättaren” påpekade *Svenska Dagbladet* den i mars att den nye partiordföranden måste ha varit medveten om ”att han tog en kalkylerad risk när han började föra det svenska kommunistpartiet [...] i riktning mot ett allmänt radikalt vänstersocialistiskt parti”. Det gamla gardet ”kunde inte väntas acceptera denna utveckling utan försök till motsötår”. Ett aktuellt uttryck för denna interna opposition, fortsatte *SvD*, var Nils Holmbergs pamflett *Vart går Sveriges Kommunistiska Parti?*. Redan en vecka tidigare hade *Stockholms-Tidningen* citerat ur Holmbergs skrift: ”Ingen kongress har gett CH Hermansson fullmakt att anpassa vår organisation till de vänstersocialistiska strömningarna, göra den till ett komplement till socialdemokratin. [...] På ett år har den proletära internationalismen slängts för alla vindar, den ideologiska kampen har förbytts i sin motsats:” Holmberg anklagade Hermansson också för att ödelägga partiet och leda det ”i ilmarsch ut i revisionismens träsk”. Det är på tiden, manade han, ”att samlas till kamp för att förmå så många som möjligt att vända om till marxismen-leninismens väg”.¹²²

Holmbergs skrift utkom i mitten av mars som bok med ett förord av Knut Senander. SKP:s partistyrelse framhöll vid sitt plenum i april att man visserligen var anhängare av en bred diskussion inom partiet och att man därför också ställt *Ny Dags* spalter till förfogande för Holmberg och Senander. Men saken kunde komma i annat läge, varnade partistyrelsen, när en organiserad fraktionsverksamhet förekom som sökte få till stånd en ändring av partiets linje vid sidan av partiets demokratiskt valda organ.¹²³ Det senare syftade på att Holmberg hade börjat samla en grupp likasinnade kring sig och anordnat enskilda möten med särskilt inbjudna. Under sommaren startade Holmberg också den stencilerade publikationen *Marxistiskt Forum*. Partiets arbetsutskott reagerade med ett öppet brev till partiorganisationerna som publicerades i *Ny Dag*. I brevet riktades en varning till gruppen kring Nils Holmberg: ”Varje partimedlem har rätt att uttrycka sin mening om partiets politik. Men

¹¹⁹ Debatt i norsk TV (våren 1964) med Aksel Larsen och Finn Gustavsen, manus, i Hermanssons privatarkiv.

¹²⁰ PS-möte 30/10 1964, manus, i Hermanssons privatarkiv.

¹²¹ Föredrag i Norrland 4-7/1 1965, manus, ibid.

¹²² *Stockholms-Tidningen* 24/2 1965.

¹²³ PS 10-11/4 1965.

den som ägnar sig åt fraktionell verksamhet genom att skapa grupper med uppgift att bekämpa partiet ställer sig utanför.”

Dessa ”holmbergianer” eller ”maoister” — en blandning av gamla sekterister och yngre kommunistiska clartéister — utgjorde embryot till det som sedan blev *Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna* (KFml).¹²⁴

Som vi har sett var en av Holmbergs anklagelser mot partiets kurs under Hermanssons ledning att ”den proletära internationalismen slängts för alla vindar”. I denna kritik gav han uttryck för en ståndpunkt som fanns i vida partikretsar. Frågan aktualiserades i samband med diskussionerna kring konferensen mellan västeuropeiska kommunistpartier i början av juni i Bryssel. Det svenska partiet hade deltagit i de förberedande överläggningarna i april och framlagt sina synpunkter på dag- och arbetsordning men bestämde sig sedan efter intensiva diskussioner i partiets arbetsutskott att inte låta sig representeras vid konferensen. Enligt Hermansson fanns det två anledningar till detta: För det första ansåg han och majoriteten inom arbetsutskottet att till internationella överläggningar som ska behandla sådana teman som Vietnamkriget borde inbjudas inte bara kommunistpartier utan alla partier och organisationer som var engagerade i frågan. För det andra får sådana konferenser — som dittills brukligt — ”icke anta för vårt parti bindande rekommendationer eller beslut. Sammankomster mellan partier bör alltså begränsas till utbyte av erfarenheter och synpunkter i olika frågor.” Därefter måste det vara varje partis suveräna rätt- och skyldighet att ”dra de nödvändiga lärdomarna av vad som framkommit”. Han betonade än en gång att han var en varm anhängare av internationella överläggningar, men: ”Samarbetet över gränserna kan emellertid inte begränsas till de kommunistiska partierna. Man bör eftersträva ett samarbete mellan alla riktningar inom arbetarrörelsen.”¹²⁵ Han ansåg även att begreppet internationell solidaritet måste få ”ett vidare innehåll än att enbart gälla socialistiska länder och kommunistiska partier”.¹²⁶ Den måste vidgas till att omfatta befrielseströrelserna i Tredje världen.

Hermanssons hållning till Brysselkonferensen tolkades som ytterligare avsteg från partiets traditionella ’proletära internationalism. Jan Kempe uppmanade i partipressen alla grundorganisationer att ta upp frågan om SKP:s ställning till Brysselkonferensen. Tage Johansson instämde i denna uppmaning och tillade att även partiets samröre med de vänstersocialistiska partierna borde diskuteras. Han syftade bland annat på att Hermansson — med arbetsutskottets godkännande — i februari deltagit i en offentlig diskussion med danska och norska s F-partierna i Köpenhamn. Signaturen Axet karakteriserade Hermanssons yttrande om internationella konferenser som ett ”tvetydigt uttalande” och arbetsutskottets beslut som ”en länk i en utdragen blekröd kedja med syfte att medels opportunistiska medel och metoder söka blidka partiets vedersakare”.¹²⁷

Men presentationen av dessa kritiska röster får inte snedvrída helhetsbilden. Många medlemmar kunde visserligen vara kritiska mot vissa aspekter men slöt ändå upp bakom ordföranden och förnyelseprojektet. Det gällde till exempel John Takman — som några år senare kom att höra till en av hans argaste kritiker. Han skrev i mars 1965 till en bekant i den vietnamesiska fredsströrelsen:

Sedan ett drygt år tillbaka har vi en ny partiordförande, Hermansson, som är en lysande intellektuell och en lysande politiker. Han attackeras av en handfull sekterister som ”revisionist” men under hans ledning vinner vårt parti större inflytande och spelar en mycket större roll i svensk

¹²⁴ Se Berntson m.fl. 1969.

¹²⁵ [Hermansson], ”K-partier på Brysselmöte för solidaritet med Vietnam”; *Ny Dag* 11-17 juni 65

¹²⁶ ”Socialdemokratin, kommunismen och den nya vänster”, diskussion med bl.a. Olof Palme, Laboremus 15/111965, manus i Hermanssons privatarkiv.

¹²⁷ Cit. i Hermansson, ”SKP och den internationella solidariteten”, *Ny Dag* 6/8 1965.

politik än någon gång tidigare under det gångna kvartsseket.¹²⁸

Medan Hermanssons förnyelseprojekt således inte mottogs odelat positivt i det egna partiet fick han uppskattande respons i vänsterkretsar utanför partiet, inte minst hos en yngre generation socialdemokrater. I en redaktionell kommentar i tidskriften *Clartés* juninummer 1965 — redaktionen leddes då av de tre socialdemokraterna Svengöran Dahl, Bo Hammar och Christer Hogstedt — framhövdes att Hermansson måste räknas till ”dom som berikat den ideologiska vänsterdebatten i det här landet”. Det kan kanske ”synas chockerande”, fortsatte kommentaren,

att räkna en partiordförande och riksdagsman till ideologernas krets. Från partipolitikerna brukar vi ju främst vänta taktiksnack. Men vi tycker att C. H. Hermansson har någonting att ge utöver det partitaktiska spelets snäva ramar. Någonting som är av allmänt intresse även för socialister som inte har SKP:s partibok i fickan.

Vi tycker därför inte det är förvånande att det regnar inbjudningar på Kungsgatan 84 från studentföreningar som vill ha Hermansson som föreläsare.¹²⁹

Clarté publicerade i detta nummer delar av ett föredrag om marxismen som Hermansson den 1 maj 1965 hållit i Studentersamfundet Oslo.¹³⁰

I Lund hade en grupp socialdemokrater kring tidskriften *Zenit* — bland dem styrelseledamöterna för Lunds socialdemokratiska studentklubb Göran Therborn, Lars-Ola Borglid och Gunnar Olofsson — börjat sprida den idéströmning som några år tidigare uppstått i Västeuropa som gick under beteckningen Nya vänstern. Uppkomsten av denna strömning måste, enligt Hermansson, ”ses som uttryck för en besvikelse över både det socialdemokratiska och det kommunistiska partiets hittillsvarande ställningstaganden och insatser. Denna process uttrycker kraven på en målmedveten socialistisk politik grundad i djupgående analys av den nutida samhällsutvecklingen.”¹³¹ Den nya vänstern, påpekade Therborn m.fl., ”är i och för sig inte bunden till ett visst parti”. Men som ”aktiva socialdemokrater” ansåg de sig ha som främsta uppgift att med hjälp av den nya idéströmningen försöka ”framskapa ett socialistiskt medvetande och en socialistisk praxis” i det egna partiet. Om den nya vänstern inte var bunden till ett visst parti och inte heller ”vill vara ens ett embryo till ett nytt parti — annat [än] i den meningen att den vill vara ett embryo till en ny, radikaliserad arbetarrörelse”, frågade de tre, ”var kommer då Hermansson in?” Som ett uttryck för ”leninismens fiasko” inträdde under Hagbergs sista år som partiledare ”en fullständig demoralisering i partiet, och i Hermanssons stora personliga begåvning fanns så småningom ett alternativ att ställa upp”. De tre socialdemokraterna tvingades konstatera att Hermansson ”kunnat åstadkomma en förnyelse i sitt parti, vilket den nya SAP-vänstern inte kunnat i sitt — ännu”. Denna förnyelse i SKP har

öppnat möjligheter för ett socialdemokratiskt samarbete med det andra arbetarpartiet i stället för som hittills med borgarpartierna. Hermansson och hans parti kan bli ett av de politiska uttrycken för en ny vänster [...] men kan också stelna till en variant av den gamla ortodoxin. [...] Hermansson är en utmaning till SAP. Ska hans parti bättre än vårt kunna företräda en socialistisk humanism?¹³²

Hermansson påverkades starkt av den Nya vänstern och var själv en av dess framstående representanter. Det fanns en gemensam impulsgivande erfarenhet som han delade med den grupp engelska kommunistiska intellektuella kring tidskriften *New Left Review* — Perry Anderson, Eric Hobsbawm, E. P. Thompson, Raymond Williams m.fl. — som kan betecknas

¹²⁸ Brev till ”Dear Comrade Oanh”, 25/3 1965, i Takmans privatarkiv.

¹²⁹ *Clarté* nr 6/1965.

¹³⁰ Hermansson, ”Marxistiskt samtal”, i *Clarté* nr 6/1965.

¹³¹ ”Socialdemokratin, kommunismen och den nya vänstern”, manus inledning, Laboremus 15/11 1965.

¹³² *En ny vänster...*, s. 7 och 17. Hermansson anmälde boken i *Tidsignal* (nr. 16/1966) i en uppskattande recension.

som den ursprungliga kärnan i det som blev den Nya vänstern. Denna gemensamma erfarenhet var upplevelsen av det kathartiska året 1956.¹³³ Hermansson studerade den Nya vänsterns viktigaste teoretiska skrifter och politisk-ekonomiska analyser. Han hade personliga samtal med André Gorz och — vilken hädelse för en ordförande för ett kommunistiskt parti! — med den *trotskistiske* ekonomen Ernest Mandel. Han tog särskilt intryck av de bådas funderingar kring *strukture reformer*. Även den polske filosofen Leszek Kolakowski hörde till hans dåtida inspirationskällor. Dennes kritiska förhållningssätt har enligt Hermansson ”varit av stor betydelse för marxismens utveckling. Han är marxist, men vägrar att acceptera den som dogmsystem och institution. Den sortens levande och kämpande marxism skulle vi behöva i den svenska arbetarrörelsen.”¹³⁴ Han studerade också Marx” ungdomsskrifter och fängslades av alienationsteorin. Lika viktigt var att han kom i kontakt med Antonio Gramscis marxism och då framför allt med dennes hegemonibegrepp.¹³⁵ Förutom med nordiska vänstersocialister hade han också nära kontakt med den italienske vänstersocialisten Lelio Basso som vid denna tid samlade olika vänstersocialistiska strömningar kring ett flerspråkigt tidningsprojekt. I sin engelska version hette tidskriften *International Socialist Journal*.

Hermansson uppmärksammade också en avgörande perspektivförskjutning i den internationella marxismen. Den slutade att vara euro-centristisk. Medan den klassiska marxistiska imperialismteorin kretsade kring imperialismens effekt på de kapitalistiska stormakterna och på klasskampen inom dem, blev nu undersökningen av Tredje världen och dess förhållande till den utvecklade kapitalismen — imperialismen som underutvecklingens orsak och drivkraft — ett centralt ämne för marxistisk teori och analys.

Första gången Hermansson presenterade en sådan analys var — av alla ställen — vid riksdagens utrikesdebatt den 24 mars 1965. Han fick säkert större uppmärksamhet och förståelse när han några veckor senare utvecklade den nya — i sann bemärkelse — världsåskådningen för studenterna i Oslo i det redan nämnda föredraget. Han började sitt ”marxistiska samtal” med att framhäva att en av Marx” väsentligaste insatser var att påvisa det mänskliga tänkandets beroende av den sociala miljön. Här i Skandinavien, exemplifierade han denna tanke,

lever vi i mycket egenartade samhällen sett ur världsmajoritetens synpunkt. Folk svälter inte ihjäl, medellivslängden är dubbelt så lång som i många länder [...]. Med vårt intellekt kan vi stundom fatta att världen inte snurrar omkring Stockholm och Oslo, men vardagligt och känslomässigt är vi fixerade i vår egen tillvaro. Det västeuropa-centristiska betraktelsesättet dominerar ännu våra barns skolböcker. Vi upptäcker Amerika, [...] vi ordnar Europas framtid och talar om för världen vad den skall göra. [...] hur skulle vi kunna fatta vad som händer med de 3 000 miljoner människor, som inte haft förstånd att låta sig födas på våra välordnade barnbördsanstalter.¹³⁶

Denna del av världen hade under efterkrigstiden framträtt som självständig aktör på världsscenen, delvis som nya, formellt självständiga stater, delvis i form av antikoloniala och antiimperialistiska befrielse rörelser. De senares kamp ledde i början av 60-talet till uppkomsten av en ny typ av solidaritetsrörelser som också var påverkade av den nya vänsterns idéer. Framväxten av dessa rörelser, framförallt av Vietnamrörelsen, och av andra politiska och sociala rörelser hör också till den sammansatta helhet av förutsättningar, impulser och nya insikter som gav Hermanssons *Vänsterns väg* dess speciella prägel.

Det gammalmodiga kommunistpartiet

”Kan en partiordförande erkänna”, inleder Hermansson utstakandet av *Vänsterns väg*, ”att han

¹³³ Se Hobsbawm 2002, s. 210ff.

¹³⁴ Hermansson, ”Marxism och vänstersocialism”, föredrag Stockholms universitet 3/12 1965, i Hermanssons privatarkiv.

¹³⁵ Han deltog t.ex. i juni 1965 i en konferens i det italienska kommunistpartiets Gramsci-institut.

¹³⁶ Föredraget är omtryckt som ”Socialism 100 år efter Marx”, i Hermansson 1974, citatet s. 45f.

anser det politiska parti han valts att företräda vara gammalmodigt och därvid bli tagen på allvar?" Även om han omedelbart betonar att detta uttalande inte hade föranletts av någon "lust att chockera" räknade han ändå med "förskräckta protester hos anhängarna". Han var medveten om att ett sådant uttalande måste uppfattas som chockerande av de medlemmar i partiet som en gång fostrats i bolsjevikisk anda. De hade ju lärt sig att den proletära revolutionens seger inte var möjlig utan ett kommunistiskt parti, utan ett 'parti av ny typ'. Hermansson måste följaktligen ha haft starka skäl för att beteckna partiet som gammalmodigt. Vilka var dessa skäl?

Han framhöll att den partipolitiska strukturen, som en gång skapats för att ge uttryck för dåtida samhällsklassers och -gruppers olika intressen, inte längre fyllde denna funktion på ett tillfredsställande sätt. Det hade visserligen inte skett någon grundläggande förändring av det svenska samhället, det "handlar fortfarande, trots allt som skrivits och sagts om välfärdssamhället och det goda folkhemmet, om ett kapitalistiskt samhälle [...]. Samma huvudklasser finns kvar — arbetarklassen och kapitalisterna?" Men ändå måste bilden nyanseras: "Betydelsefulla förändringar har ägt rum såväl när det gäller de bägge huvudklasserna som mellanliggande klasser och grupper." Som han redan visat i *Monopol och storfinans* hade det skett en viktig differentiering inom borgarklassen: "Numera är storfinans sedan länge fullt utbildad och utgör en särskild grupp inom borgarklassen — ett slags grädda."

Även bland mellangrupperna hade stora förändringar skett. Nya mellanskikt hade tillkommit men, betonade han, inte alla som brukade räknas dit hör också dit:

[Vissa] grupper av tekniker, intellektuella och tjänstemän skulle det emellertid vara felaktigt att hänföra till mellangrupperna. De är löntagare i samma ställning som den egentliga arbetarklassen och har i stort sett identiska intressen med denna. Denna mycket starka tillväxt av löntagarnas klass är, tillsammans med utbildandet av storfinans, den viktigaste klassmässiga förändringen som ägt rum i vårt land under de senaste femtio åren.

Både socialdemokratiska och kommunistiska partiet förklarade öppet att de bygger på arbetarklassen som den avgörande sociala kraften under nuvarande förhållanden, men framhöll han, deras "anpassning till de förändrade klassförhållandena har egentligen varit mycket mera tveksam" än de borgerliga partiernas. Arbetarpartierna "har haft mycket svårt att klart inse exempelvis tjänstemannagruppernas starkt växande roll och deras samtidigt förändrade ställning", och inom kommunistiska partiet, "som varit ett renodlat arbetarparti, fanns länge en viss misstänksamhet gentemot tjänstemännen och ett ordval i agitation som måste framstå som främmande för dem". Tvärt emot den vanliga uppfattningen inom arbetarpartierna hade det visat sig "att tjänstemannagrupperna i sin fackliga kamp ofta var mera beredda till strejker och andra direkta stridsåtgärder än vissa LO-grupper".

Mot denna bakgrund förvånade det inte att "man kan notera en minskad lust till partipolitiskt engagemang, samtidigt som det politiska intresset i många avseenden är större än tidigare. Tydligast framträder denna tendens bland ungdomen?" Medan även det kommunistiska partiets ungdomsförbund "dras med stora svårigheter i sitt arbete" föreföll det samtidigt "klart att ungdomen genomsnittligt är avsevärt mer politiskt engagerad än vad ungdomen var för några årtionden sedan" och att "det finns skäl att hoppas, att detta ökade politiska intresse ytterligare skall tillta". Partiorganisationerna — inklusive den kommunistiska — "reagerar ofta inför dessa nya realiteter med en viss fruktan, eftersom de uppfattar dem som ett hot mot det system som byggts upp": Han sammanfattade:

Liksom för alla andra organisationer finns det alltid en risk för partier att bli självändamål [...]. Ett politiskt parti bör emellertid inte vara annat än ett verktyg för vissa samhälleliga intressen. När det avskiljer sig från dessa och ser sin egen existens som det avgörande är det tid att avträda från den historiska arenan. [...] Den tydligaste motsättningen på detta område finns idag mellan ungdomens nya sätt att betrakta många problem och de gamla partierna. [...] Även det kommunistiska partiet har i ungdomens ögon ett drag av konservatism, som hittills gjort det oförmöget att reagera på ett

tillfredsställande sätt inför den nya verkligheten och ungdomens berättigade krav.

Efter denna kritik lade han inte fram någon detaljerad skiss av en ny partistruktur som bättre än den existerande skulle motsvara den sociala och ekonomiska verkligheten. En sådan kunde endast vara ett resultat av de pågående och framtida politiska striderna.

Sverige i en svältande värld

Hermansson började skriva detta avsnitt dagen efter president Lyndon B. Johnsons meddelande att de amerikanska styrkorna i Vietnam skulle ökas med ytterligare 50 000 man. De amerikanska flygbombardemangen mot Nordvietnam intensifierades. Hermansson hade redan i riksdagens utrikesdebatt den 23 mars det året varnat för en ”upptrappning av kriget i Vietnam till alltmer omfattande stridshandlingar med allt fruktansvärdare vapen” och med ”ett helt folk [som] lider svårt under krigets fasor”. Han hade erinrat om att det vietnamesiska folket ”alltsedan andra världskriget tvingats föra en hård kamp för nationellt oberoende mot olika utländska makter”. Redan Frankrikes mångåriga krig i detta område, påminde han, ”kallades med rätta ”det smutsiga kriget. Den beteckningen är ännu mera tillämplig på den krigföring som nu bedrivs i Vietnam med Förenta staterna som ledande kraft och med gas och napalmbomber som stridsmedel.”

I detta riksdagstal framhöll han också att det inte längre var möjligt att dra ”en relativt skarp gräns” mellan nationell och internationell politik, att diskutera ländernas inre problem ”oberoende av utvecklingen utanför gränserna”. Utrikespolitiken får inte längre vara ”en fråga för specialister” och behandlas ”som ett isolerat och självständigt problem”. Detta gäller speciellt för ”förhållandet mellan de rika, etablerade länderna och de fattiga, ofta nya länderna”. Han sammanfattade sedan förslagen i fem punkter som måste ”bedömas som särskilt viktiga när det gäller Sveriges förhållande till de internationella frågorna och u-ländernas problem”:

FN måste stärkas genom att organisationen blir universell och konsekvent stödjer de folk som kämpar för sin nationella frihet.

Avgörande resurser för bistånd till de fattiga ländernas utveckling måste frigöras bl.a. genom att en militär nedrustning påbörjas.

Sveriges bistånd till u-länderna bör snabbt ökas så att målsättningen i procent av nationalprodukten uppnås under 1960-talet. Tullar och andra handelshinder för u-ländernas produkter avskaffas omedelbart.

Vårt lands ekonomiska förbindelser med Sydafrikanska unionen bör omedelbart avbrytas.

Regeringen bör ta initiativ för att medverka till att förhandlingar snarast kommer igång om en fredlig lösning av konflikten i Vietnam.

Även om han ansåg att dessa förslag inte var ”av speciell partipolitisk färg” och att andra ”kan måhända formulera dessa punkter bättre och utförligare” så var Hermansson vid denna tid ändå en ganska ensam röst i Sveriges folkvalda parlament. Medan utrikesminister Torsten Nilsson snuddade vid Vietnamfrågan och förordade förhandlingar spillde varken Fp-ledaren Bertil Ohlin eller högerledaren Gunnar Heckscher några ord om USA:s krig. Centerpartiets Gunnar Hedlund gjorde USA:s motivering för kriget till sin när han sade att ”det är tydligt att Förenta staterna bestämt har föresatt sig att hejda det kommunistiska framträngandet i Sydostasien”.¹³⁷

Men utanför riksdagens tjocka murar formerade sig en allt starkare kraft: Vietnamrörelsen. ”Som ett löftesrikt tecken på en förnyelse av svensk politik” betecknade Hermansson i sitt tal i andra kammarens höstremiss 1965 den debatt om Vietnamkriget som under våren och sommaren fördes i radio och press ”med deltagande av några av de öppnaste samvetena och

¹³⁷ Cit. i Hermansson 1993, s. 256.

samtidigt skarpaste pennorna i den svenska kultureliten. Lars Forssell, Sven Lindqvist, Folke Isaksson, Artur Lundkvist, Jan Myrdal, Sara Lidman och andra har genom sina debattinlägg utfört en gärning av stor betydelse för svenskt samhällsliv.”¹³⁸

Den rätta utgångspunkten för funderingar kring en strategi för en svensk vänsterrörelse måste vara denna: ”Det handlar om Sverige och andra rika länder i en svältande värld. Eller riktigare uttryckt, om hundratals miljoner svältande människor i en värld där det också finns ett fåtal rika, välmående länder.” Och: ”Det finns en rad skäl varför svenska folket inte kan fortsätta att leva som nu och i praktiken strunta i att hälften av världens befolkning lever i svält.”

Varför, frågar han, ser världen ut så som den gör? Varför är vissa länder industriellt utvecklade och rika, medan andra länder förblivit industriellt outvecklade och fattiga? ”Det är ett komplicerat orsakssammanhang att utreda, och den uppgiften skall inte försökas här. Men en sak torde vara fullt klar. En väsentlig faktor i detta orsakssammanhang är den utplundring av de fattiga länder som länge ägt rum i olika former och som fortfarande pågår. Vissa länder är fattiga bl. a. därför att andra är rika.” Han citerar Frantz Fanon, psykiater och författare från Martinique, som ”skrivit några av de mest lysande och nödvändiga arbeten som existerar om den tredje världens problem”. I Jordens fördömda, som utkom på svenska 1962, framhöll Fanon:

Det är högst påtagligt att Europa svullnat upp omåttligt av guld och råvaror från kolonialländerna: Latinamerika, Kina och Afrika. Från alla dessa kontinenter mot vilka Europa idag reser sitt välmående torn går — i riktning mot just detta Europa — diamanter och olja, siden och bomull, trä och exotiska produkter. Europa är bokstavligen Tredje världens skapelse. De rikedomar det dränkts i har stulits från de underutvecklade folken.

Erkännande av att de stora imperialistiska kolonialmakterna hämtat en del av sina rikedomar från de fattiga länderna, kommenterade Hermansson, ”är inte så svårt att få i svensk debatt. Men man måste gå ett steg vidare och förstå att även det svenska välståndet till viss del härrör från denna utplundring. Vi äter och lever relativt gott på de fattiga folkens bekostnad?” Vi tillhör det lilla antalet rika, utvecklade länder och är sammanknutna med de övriga medlemmarna i denna exklusiva klubb med otaliga band. Vi är med och delar ”ett slags kollektiv extraprofit, som med olika metoder pressas ur de ekonomiskt beroende länderna”. Därför måste den svenska politiken gentemot de underutvecklade länderna ”bestämmas av vår skyldighet att i ord och handling visa solidaritet med deras ansträngningar att befria sig från utländskt och inhemskt förtryck”.

”Vad som skrivits i detta avsnitt”, sammanfattade han, har ”sin grund i uppfattningen att inget program för den sociala och politiska utvecklingen i vårt eget land eller i Västeuropa kan bli realistiskt om de fattiga ländernas problem inte är en av dess utgångspunkter.” Det finns ingen nationellt isolerad framtid: ”Vår och de ännu fattiga ländernas framtid är gemensam?”

Vad är det för fel på ”välfärdssamhället”?

Den socialdemokratiska regeringen hade varit effektiv när det gällt att utveckla den allmänna ramen för en modern kapitalism. Den hade tagit som sin uppgift att bygga upp en infrastruktur som ”väl motsvarar en expanderande kapitalistisk produktionsordnings intressen, men som samtidigt också tar hänsyn till löntagarnas och övriga arbetande folkgruppers behov”. Det kunde inte förnekas att framstegen på det materiella området var imponerande. Men hur kunde det då komma sig att socialdemokratien vid valet 1964 måste inregistrera en överraskande tillbakagång? ”Uppskattar medborgarna inte den utveckling som brukar sammanfattas i begreppet ”välfärdssamhället”?” Har den förda politiken, ”trots de påtagliga materiella framstegen, försummat avgörande områden som medborgarna kanske betraktar

¹³⁸ Hermansson, Solidaritet med Vietnams folk, Andra kammarens höstremiss, 2/11 65, manus i Hermanssons privatarkiv (tryckt i Hermansson 1974, s. 69ff).

som ännu viktigare än fler bilar, TV-apparater och telefoner?”

Hermansson menade att de speciella förhållanden och de begränsningar under vilka välfärdspolitiken fått utvecklas har lett till vissa negativa följder. De underförstådda förutsättningarna för den bedrivna regeringspolitiken var bland annat att man inte ingrep i ”de bestående maktrelationerna mellan klasserna i samhället” och att man litade till ”det s.k. fria näringslivets (d.v.s. kapitalismens) expansionskraft”, att man lät ”produktionen för profit vara den ledande kraften i den ekonomiska utvecklingen”, men:

Godtagandet av de kapitalistiska lagarna för samhällets utveckling får emellertid många konsekvenser, som står i skärande motsättning till arbetarrörelsens målsättningar. Och här kan man i själva verket spåra den avgörande orsaken till att den svenska socialdemokratin mitt i sin skördetid drabbades av en allvarlig motgång. Medan den svenska välfärdspolitiken internationellt rönt stor uppmärksamhet och betraktades som ett mönsterexempel på vad en reformistisk socialdemokrati kunde åstadkomma, började den att på allvar hotas av sina inre motsättningar.

Vilka var dessa inre motsättningar? En stor del av den politiska debatten gällde enligt Hermansson: ”Var går gränsen mellan ”gemensamma behov, som bör tillgodoses genom offentlig verksamhet, och ”individuella behov, som enligt borgerlig och i viss mån även nutida socialdemokratisk uppfattning bör tillgodoses genom det s.k. fria näringslivets försorg?” Det rådde en grundläggande skillnad mellan de principer som gällde på dessa bägge områden: ”Inom den kollektiva sektorn är det behoven som avgör verksamhetens omfattning och utbyggnad. Inom den privata sektorn är det möjligheten att driva en vinstgivande verksamhet som är avgörande.” Även om det fortfarande finns tusentals trådar som förbinder den kollektiva eller offentliga sektorn, liksom statsapparaten över huvud taget, med monopolens värld så är det ändå

ingen tvekan om att monopolens makt väsentligen inskränkts inom denna offentliga del av produktion och reproduktion. Det är möjligt för folket och dess representanter att utöva bestämmanderätt över utvecklingen inom skolväsendet och sjukhusvården på ett helt annat sätt än exempelvis inom verkstadsindustrin.

Även om ”den kapitalistiska företagsamheten under vissa betingelser och inom vissa gränser har intresse av en välordnad offentlig verksamhet” utgör utvidgningen av sfären för det kollektiva tillgodoseendet av behoven ”ändå ett hot mot det kapitalistiska systemet”. Denna utvidgning drar nämligen ”en allt större del av nationalprodukten undan storfinansens direkta inflytande. Den pekar på en rimligare målsättning för människornas verksamhet än högsta möjliga vinst och antyder därmed möjligheten av ett förnuftigare ekonomiskt system.” Alltfler människor anser det förnuftigt och rimligt att produktion och annan verksamhet anpassas till behoven i stället för att som nu bestämmas av profitmotiven. Men denna växande insikt i att det är förnuftigt och rimligt med en behovsanpassad och -inriktad produktion och reproduktion kolliderar med själva förutsättningen för den socialdemokratiska välfärdspolitiken: att lita på den kapitalistiska, den profitstyrda produktionens expansionskraft. Detta var enligt Hermansson en av den reformistiska välfärdspolitikens inre motsättningar.

Människans alienation

Den andra motsättningen hänger samman med vad Marx betecknat som alienation, främlingskap. Hermansson formulerade denna problematik för första gången i riksdagens remissdebatt i januari 1965. När han i sitt inlägg framförde krav på ökat inflytande för de arbetande både inom företagen och i samhället motiverade han detta med

det gamla jämlikhetskravet i förening med ett växande behov att motverka den känsla av maktlöshet inför utvecklingen, för att använda ett annat språk, av ”Entfremdung”, främlingskap som människor i växande grad känner i det moderna alltmer komplicerade samhället. [...] Att utveckla och fördjupa demokratin, att öka medborgarnas faktiska medbestämmanderätt i arbetslivet

och samhällslivet i övrigt är i detta läge av betydelse för människans hela situation, för hela hennes livsinställning.¹³⁹

I *Vänsterns väg* utvecklade Hermansson detta tema. Han börjar med att konstatera: ”Om man godtar de kapitalistiska utvecklingslagarna måste man också i stor utsträckning godta deras verkningar?” Till dessa verkningar hörde den koncentrations- och centralisationsprocess som han undersökt i *Koncentration och storföretag* och i *Monopol och storfinans*. Han sammanfattade resultaten av undersökningen så här: De 50 största industriföretagen i Sverige hade år 1960 nästan hälften av hela antalet anställda inom den svenska industrin. Av dessa 50 företag är 9 statliga, kooperativa, kommunala eller står under viss statlig kontroll. Av återstående 41 företag står 38 i direkt samband med medlemmarna i en liten grupp av 15 finansfamiljer och enskilda finanskapitalister. Praktiskt taget alla dessa familjer och enskilda finanskapitalister är dessutom knutna till någon av de stora privata affärsbankerna och har viktiga positioner i de stora privata försäkringskoncernerna. Kärnan i svensk storfinans utgörs av denna ekonomiska maktgruppering: de stora privata affärsbankerna, de stora privata försäkringskoncernerna, de största industri- och handelsföretagen och de 15 finansfamiljerna vilka inbördes är förenade och sammanknutna. Även inom gruppen av egentliga finansfamiljer kan emellertid en mindre grupp av vad man kan kalla finansiella furstesläkter avskiljas, vilka intar en särställning i fråga om makt och inflytande. Det är finansfamiljerna Wallenberg, Wehtje, Johnson, Bonnier och Broström. Konsekvenserna av denna maktkoncentration når långt utöver den egentliga ekonomiska sfären:

I det demokratiska samhället finns storfinansiella grupper som träffar beslut av avgörande betydelse för hela samhället utan att den vanliga demokratiska beslutsordningen följs och utan att de formellt kan ställas till ansvar för besluten. Viktiga områden av samhällslivet är på detta sätt undandragna folkstyret.

Men allt fler medborgare blir efterhand medvetna om ”denna klyfta mellan de demokratiska reglerna och beslutsmekanismen inom de avgörande delarna av produktionslivet”. De känner motsättningen mellan de demokratiska idealen och de faktiska förhållandena.

Det problem det här gäller, framhåller han, kan formuleras på många olika sätt, men en väsentlig del av frågan ”sammanfattas bäst i de termer som Karl Marx använde, när han analyserade den process i det kapitalistiska samhället som benämns Entfremdung eller med ett nu mera använt ord alienation”. Denna process börjar ingalunda med kapitalismen utan redan vid uppkomsten av arbetsdelning och privategendom. De av människan framställda produkterna tillhör inte henne själv, utan framstår som främmande ting, som en av producenten oavhängig makt. Detta växande främlingskap gentemot tingen gäller inte bara för människans förhållande till sin egen verksamhet; det ”leder också till att människan blir främmande för sig själv och för andra människor”. Detta främlingskap finns hos alla de vanliga medborgarna i samhället, som känner utvecklingen som en främmande och fientlig makt över vilken de inte har möjlighet att bestämma; den ”återfinns som allmänna stämningar i vår civilisation”. Men känslan av att stå utanför, av att icke få vara med och bestämma, betonar han, ”är desto starkare som vårt land har en levande demokratisk tradition”. För ett folk som fostrats i uppfattningen att det är dess rätt och plikt att i solidaritet och genom egna överväganden avgöra sina angelägenheter är det särskilt stötande, att folkstyret ”icke gäller själva grunden för vår existens, det ekonomiska livet”.

Vilka är de grupper som förkroppsligar de maktstrukturer som hindrar människorna från att självbestämt kunna leva sina liv? Är det bara den tidigare nämnda ekonomiska makteliten? ”I vårt land finns också den tendens till uppkomst av ett mer eller mindre avgränsat bestämmande skikt, som beskrivits i andra länder och som i den engelskspråkiga litteraturen fått beteckningen ”the establishment.” Även om denna sociologiska grupp inte är identisk

¹³⁹ Remissdebatten 19/1 1965, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

med någon viss klass, utan inrymmer personer vilka formellt företräder olika klasser, så saknar den ändå inte klassmässigt underlag: ”I Sverige består den av bl.a. storfinans, regering, de ledande personerna inom statsapparaten, de dominerande kretsarna inom opinionsindustrin, de främsta fackliga ledarna och ledarna för andra betydelsefulla organisationer?” De speciella maktförhållanden som utbildats i Sverige under de senaste årtiondena och vars kärna är samförståndet mellan socialdemokrati och storfinans kan karakteriseras som ”borgerlig hegemoni i en stat där arbetarrörelsen har en majoritet i de allmänna valen”. Att säga att arbetarklassen har den politiska makten i Sverige skulle vara oriktigt,

eftersom begreppet den politiska makten är mycket vidare än enbart majoritet i parlamentet och regeringsinnehav. Frågan gäller också vilken klass som dominerar statsapparaten i dess helhet — militärmakt, polis, domstolar, administration o.s.v. [...] Statsapparaten och hela det politiska livet i ett samhälle påverkas oundvikligen genom tusentals kanaler av den ekonomiska grundval på vilken samhället är byggt. De är inte självständiga, utan står i ett ömsesidigt beroende av den ekonomiska grundvalen och maktförhållandena inom denna.

Kampen för demokrati, social rättvisa och människovärde

Demokratins aktuella problem gäller framför allt ”följande två frågor som är förbundna med varandra — hur folkstyret skall kunna utvidgas till hela samhällslivet och hur man på ett mera aktivt sätt skall kunna dra in medborgarna i den direkta utövningen av folkstyret”. Dessa båda strategiska linjer för utvecklingen av folkstyret genom ökat inflytande för de offentliga organen och genom ökat inflytande för löntagarna inom företagen ”är betydelsefulla också därför att den innebär en förening av demokratisering ”uppifrån” och ”nedifrån”.

Kampen för utvidgat folkstyre — som ”i grund och botten [är] kampen för människovärde och social rättvisa” — måste innesluta ett ifrågasättande av den rådande borgerliga hegemonin, det vill säga av ”den värdeskala, som råder i det borgerliga samhället”. Eller uttryckt på annat sätt: För att arbetarrörelsen ska kunna gå vidare på sin väg för att förändra samhället måste den ”börja att konsekvent tillämpa sina värderingar på hela samhällsekonomin och hela samhällslivet i övrigt”. I det följande tar Hermansson klart avstånd från kommunistpartiets traditionella — etatistiska — strategi. I stället förespråkar han ett Gramsci-inspirerat hegemoniprojekt när han skriver:

Är det då möjligt att över huvud taget börja tillämpa arbetarrörelsens socialistiska värderingar innan de avgörande produktionsmedlen överförs i samhällsägande och den ekonomiska grundvalen sålunda skapats för ett socialistiskt samhälle? Svaret är att det är endast genom kampen för de socialistiska värderingarna som vi över huvud taget kan komma fram till nya produktionsförhållanden. Varje framsteg när det gäller att forma utvecklingen efter dessa nya värdeskalor är en seger. Men vad som krävs är att kampen för arbetarrörelsens värderingar inte begränsas till en del av den offentliga verksamheten, utan utvidgas till att gälla hela denna verksamhet och hela samhällsekonomin.

I den kampen ”tvingas arbetarrörelsen att gå över från enbart social reformpolitik i traditionell mening till genomförandet av strukturella reformer”. Med begreppet strukturella reformer ”avses åtgärder som förändrar ägande- och maktförhållandena i samhället i en sådan riktning, att löntagarna, folket får ökad makt”.¹⁴⁰ Han betonar att det är nödvändigt att observera båda leden i definitionen av begreppet, det vill säga förändringar i både ägande- och maktförhållandena. En viktig lärdom av utvecklingen i de socialistiska länderna är ju, påminner han, ”att demokratin inte automatiskt är säkrad därför att produktionsmedlen överföres i allmän ägo”. Även under socialistiska produktionsförhållanden måste kampen fortsätta för utvidgningen av arbetarnas och tjänstemännens inflytande på arbetsplatsen, för utvecklingen av folkstyret och för medborgarnas demokratiska fri- och rättigheter.

¹⁴⁰ Se även Hermansson, ”Om vägar att bryta det ekonomiska fåtalsväldet, med särskilt tonvikt på strukturreformer”, *Socialistisk debatt* nr 3/1967.

Sammanfattningsvis kan sägas att den avgörande lärdom som Hermansson drog av stats-socialismens deformationer å ena sidan och av de nya insikter som bl.a. Marx' alienations- och Gramscis hegemoniteori tillhandahöll å den andra var följande: Att enbart ändra ägandeförhållandena utan att samtidigt ändra maktförhållandena, det vill säga utan att de anställda själva får det avgörande inflytandet, löser inte det grundläggande problemet: människans alienation. Socialism innebar för honom inte enbart kollektivt ägande av produktionsmedlen, central planering av ekonomin osv. De var endast medel för att uppnå socialismens egentliga uppgift och innehåll: att upphäva löntagarnas underordnade existens eller — som Göran Therborn uttryckte det i en av Hermanssons ledd estraddebatt: "Socialismen är, som man brukar uttrycka det i den mera filosofiska debatten, lika med proletariats självupphävande. [...] Det är en förändring utav människornas konkreta tillvaro som socialismen egentligen går ut på."¹⁴¹

Vänsterns uppgifter och organisationsformer

Hermansson sammanfattar sina synpunkter i "ett 5-punktsprogram":

1. Den svenska arbetarrörelsen och hela svenska folket måste i handling visa sin solidaritet med de folk som kämpar för nationellt oberoende och social rättvisa.
2. Tyngdpunkten i svensk fredspolitik, även resursmässigt, bör ligga på internationella insatser. Det gäller ökning av biståndet till de fattiga länderna, avbrytande av de diplomatiska och ekonomiska förbindelserna med Sydafrika, stöd åt det vietnamesiska folket och andra folk som kämpar för nationell och social frihet.
3. Folkstyret måste utvidgas till att gälla hela samhällslivet och att medborgarna dras in i den direkta utövningen av demokratin på ett mera aktivt sätt.
4. Socialistiska värderingar som bygger på principerna om människovärde, jämlikhet och genomfört folkstyre måste undan för undan tillämpas på hela den offentliga verksamheten och hela samhällslivet, ekonomin inbegripen. Kapitalistisk lönsamhet kan inte vara en godtagbar mätare på effektivitet ur samhällsekonomisk synpunkt.
5. Reformpolitik i hittillsvarande mening är icke tillräcklig för att lösa en rad brännande problem. Härför krävs strukturella reformer som förändrar ägande- och maktförhållandena i samhället. Löntagarna, folket måste få ökad makt — storfinansen minskad makt.

Är detta ett program enbart för arbetarklassen — i kommunisternas traditionella förståelse? "Det enda säkra kriteriet på om en viss klassindelning har sitt berättigande, d.v.s. motsvaras av objektiva förhållanden", betonar Hermansson, "är om den visar sig användbar för förklaringen av vissa sociala processer och för mobiliseringen av sociala krafter bakom en viss politik?" Han tar därmed upp tråden från bokens inledning, där han diskuterade de viktiga förändringar som skett i klasstrukturen, och ställer nu frågan: Vilka sociala krafter kan mobiliseras för att förverkliga den politiska linje som skisserats i fempunktsprogrammet? Det är löntagarna, svarar han, "alltså arbetarna och den stora massan av tjänstemännen".

"Om det är riktigt som här tidigare sagts", fortsätter han, "att den partipolitiska strukturen i vårt land är föråldrad, vilka möjligheter finns då för en förändring som skulle göra de politiska partierna bättre anpassade till den nuvarande ekonomiska och sociala verkligheten och till dess brännande problem som måste lösas?" Han ser två alternativa möjligheter. Socialdemokratin kan fortsätta sin förvandling till ett rent mittenparti, som inskränker sig till socialt reformarbete inom det monopolkapitalistiska samhällets ram. Vid dess sida utvecklas ett parti på socialistisk grundval som i sig förenar — i en allians eller i ett enhetligt parti — det kommunistiska partiets medlemmar och radikala socialdemokrater. "Detta måste bedömas

¹⁴¹ "Vilka krav måste ställas på ett socialistiskt parti?", Estraddebatt på SKP:s rikskonferens 20-21 maj 1966, oredigerad bandutskrift, i Takmans privatarkiv.

som det mindre gynnsamma alternativet” eftersom det inte skulle leda till de nödvändiga förändringarna av det svenska samhället. Det bättre alternativet är att hela arbetarrörelsen påverkas åt vänster. En sådan förändring av dess politik förutsätter en kraftig ökad styrka för vänstern inom arbetarrörelsen och ”kan leda till att vi återigen får ett enhetligt socialistiskt löntagarparti”.

”Kan då begreppet vänster”, frågar han, ”i det aktuella läget användas som sammanfattande beteckning på partier och strömningar, vilka har så gemensamma intressen och synpunkter att de borde kunna utgöra delar av en och samma rörelse?” Han bejakar frågan men gör ett viktigt förtydligande: ”Det talas här om rörelse, inte om ett enhetligt parti vilket kan komma endast som resultat av en sådan rörelsens utveckling.”

En viktig förutsättning för att strävandena att bygga upp en vänsterfront skall ge resultat är att vänstern inom arbetarrörelsen blir starkare. Detta är nödvändigt för att ”socialdemokratin skall kunna förmås att bryta med sin nuvarande taktiska linje och hela arbetarrörelsen övergå till målmedveten kamp för att utveckla folkets makt gentemot storfinansen. Att stärka den socialistiska vänstern är nu den avgörande uppgiften för dem som vill vänsterutveckling i svensk politik?”

Ett programmatiskt brott med den kommunistiska traditionen

Enligt Hermansson är kommunisterna en del av den socialistiska vänstern och av arbetarrörelsen eller — snarare — en del av den socialistiska vänstern inom arbetarrörelsen. Med tanke på att huvuddelen av arbetarrörelsen stödjer socialdemokratin allians med storfinansen kan den ju knappast som helhet räknas till vänstern. Här uppenbarar sig ett tydligt brott med partiets enhetslinje under Hagbergs tid. En ospecificerad enhet inom arbetarrörelsen är för Hermansson inte längre ett värde i sig, lika litet som ett abstrakt närmande eller samarbete mellan de båda ”arbetarpartierna”. ”Vi är alltid beredda till diskussion om hur arbetarrörelsen skall kunna samordna sin politiska verksamhet”, klagade han i maj 1966, men ”någon mekanisk lösning av frågan om enheten i arbetarrörelsen är självfallet inte möjligt. De olika uppfattningar som i verkligheten finns måste i ett demokratiskt system också få komma till organiserat politiskt uttryck?” För Hermansson handlar striden inom arbetarrörelsen om dess politiska kvalitet: antingen fortsatt socialdemokratiskt klassarbete eller socialistisk förnyelse.

Den socialistiska vänstern är än så länge inte någon homogen utan en relativ brokig rörelse. Men trots de rådande olikheterna, betonar Hermansson, får man ändå

aldrig glömma det som förenar socialister i varje rörelse och av varje färg. Det är beslutsamheten att aktivt delta i den kamp, som Marx och Engels talar om i Kommunistiska manifestet och vars slutmål är att ”i stället för det gamla borgerliga samhället med dess klasser och klassmotsättningar framträder en sammanslutning, vari envars fria utveckling är förutsättning för allas fria utveckling”.¹⁴²

Det är mig veterligt första gången i svenska kommunistpartiets historia som denna avgörande mening i *Manifestet* uppmärksammas i sin rätta betydelse av en ledande representant. Även detta innebar ett viktigt brott med den kommunistiska arbetarrörelsens tradition. Flera generationer socialister och kommunister hade fostrats i övertygelsen om att individens befrielse endast var möjligt genom och som en följd av klassens befrielse: Kampens mål var ett samhälle där klassens fria utveckling var en förutsättning för envars, för individens fria utveckling. Det var så man under mer än hundra år förstått *Kommunistiska manifestet*. ”Hur stor blev inte min förvåning, ja min förfäran”, berättar Stephan Hermlin i *Aftonljus*, ”när jag efter många år fann att satsen i själva verket sa raka motsatsen: ”... vari envars fria utveckling är förutsättning för allas fria utveckling’. [...] Ändå blandades min förfäran med lättnad.

¹⁴² Tal vid SKP:s rikskonferens den 20 maj 1966, manus i Hermanssons privatarkiv.

Plötsligt hade det för mina ögon uppenbarats en skrift som jag länge hade väntat, som jag hade hoppats på.”¹⁴³

Möjligen kände Hermansson på liknande sätt när han skrev *Vänsterns väg*, detta programmatiska utbrytningsförsök ur den kommunistiska arbetarrörelsens etatistiska och kollektivistiska dogmatik.

Trots det anspråkslösa tillägget i titeln, *Ett debattinlägg*, måste *Vänsterns väg* räknas till en av svenskt nittonhundratals främsta teoretisk-politiska programskrifter. Med tanke på att författaren samtidigt var ordförande i kommunistpartiet präglas boken av en i det sammanhanget utomordentlig intellektuell självständighet och även av stort politiskt mod. Eller är det som jag kallar för mod snarare hybris av en kommunistisk intellektuell? Hur som helst: Boken hör utan tvekan till de viktigaste programmatiska uttrycken för den internationella Nya vänstern. ”Översatt i internationella marxistiska termer”, framhäver Therborn, präglas *Vänsterns väg* av ”ett hegemoniskt perspektiv, gramscianskt och post-leninistiskt”.¹⁴⁴

Hermansson skrev boken under sommaren 1965 för att — som han förklarar i *Minnen* — ”försöka sammanfatta de politiska riktlinjer som jag ville arbeta efter”.¹⁴⁵ Med andra ord: I *Vänsterns väg* framlägger den *självständige* politiske samhällsanalytikern Hermansson det projekt som han sedan i sin *fjättrade* position som kommunistpartiets ordförande ville vara med om att förverkliga. I bokens förord antyder han själv denna problematik när han skriver att varje skrift som är signerad av en bestämd författare givetvis är ett personligt inlägg. Samtidigt, framhåller han, slipper den som har ett politiskt engagemang — och dessutom är partiordförande, måste tilläggas ”naturligtvis aldrig helt ifrån det dubbla ansvaret för egna åsikter och partiets ställningstaganden”. Han ger detta dilemma en konstruktiv och optimistisk vändning: ”Men detta bidrar endast till den stimulerande spänningen i den debatt som ständigt måste pågå inom varje parti och varje rörelse för att utveckla dess ideologi och forma dess politik”.

Fortsättningen på denna biografi handlar väsentligen om spänningsfältet mellan den av Hermansson intellektuellt insedda möjligheten å ena sidan och hela det kommunistiska arvet, med allt vad det innebar, å den andra.

Striden om Vietnamrörelsens karaktär

Om problem och konflikter

I *Minnen* betecknar Hermansson Vietnamrörelsen som den mest aktiva och omfattande folk-rörelse för internationell solidaritet som Sverige upplevt sedan Spanienrörelsen trettio år tidigare. ”Solidaritetsrörelsen för Vietnam ger samtidigt exempel på de problem av olika slag som kan uppstå när en rörelse av detta slag aktualiseras och snabbt växer.” Ett problem var ”att Vietnamrörelsen till skillnad från Spanienrörelsen hade svårigheter att få en ordentlig förankring i de ”gamla” folkrörelserna, särskilt fackföreningsrörelsen”.¹⁴⁶ Det som Hermansson definierar som ”problem” är i själva verket uttryck för en mystifierande historiebild som utgick från en orealistisk uppfattning om arbetarnas och arbetarrörelsens faktiska agerande i det förflutna och som sedan blev ett viktigt element i formeringen av partiets aktuella politik.

¹⁴³ Hermlin 1981, s. 22ff. Den 'mogne' Marx återkommer i *Kapitalet* med samma karakterisering av ett socialistiskt samhälle när han betonar att dess ”grundprincip” måste vara ”varje enskild människas fullständiga och fria utveckling” (Första boken, s. 521).

¹⁴⁴ Therborn 1983, s. 126.

¹⁴⁵ Hermansson 1993, s. 236.

¹⁴⁶ Ibid., s. 255.

I det konkreta fallet kan det visas hur kommunistpartiet eller delar av det i försöket att formera Vietnamrörelsen ständigt var på jakt efter en fantom. Den historiska sanningen är att arbetargrupperna eller fackföreningarna i allmänhet inte hade spelat någon framträdande, aktiv roll i Spanienrörelsen. De dåtida kommunistiska aktörerna var också smärtsamt medvetna om det, men en korrekt värdering av de egna historiska erfarenheterna filtrerades genom den officiellt förmedlade ideologiska historiebilden. Som jag tidigare visat talade John Takmans historiska erfarenhet om för honom att ”de flesta kroppsarbetarna i vanlig ordning varit passiva och i många fall negativa” till Spanienrörelsen. Ändå försökte han, som en av kommunistpartiets viktigaste aktörer, att orientera Vietnamrörelsen mot att huvudsakligen mobilisera och organisera kroppsarbetare och den fackliga rörelsen. Det kunde bara sluta så som det gjorde. Historien upprepade sig: I ett personligt brev utbrast en besviken Takman, efter att först ha uttryckt sitt beklagande över att ”fackföreningsfolket inte blev representerat i Vietnamkommittén”: ”För övrigt skäms jag över detta förbannat slöa proletariat”.¹⁴⁷

I den akademiska historieskrivningen reproduceras ofta oreflekterat de dåtida aktörernas uppfattning om motsättningarna mellan rörelsens båda huvudriktningar: FNL-grupperna och Vietnamkommittén. Kim Salomon urskiljer således samma typ av strategisk motsättning som redan använts av den ”segrande” sidan, FNL-grupperna, i den dåtida propagandan för att definiera ”vi” och ”dom” i striden om själarna: Den första strategiska huvudriktningen ”kan karakteriseras som en *pacifistisk strategi* [Vietnamkommittén och SKP] och den andra som en *politisk strategi* [FNL-grupperna]”. Dessa strategiska huvudriktningar fick enligt Salomon sitt uttryck i de båda parollerna *Fred i Vietnam* och *USA ut ur Vietnam*.¹⁴⁸ ”Den främsta kraften bakom linjen ”Fred i Vietnam”, låter det i ett annat sentida eko från gårdagens strider, var ”de sovjetiska revisionisterna och deras ideologiska meningsfränder, här i landet företrädda av Sveriges kommunistiska parti”. Och vidare: ”C H Hermanssons kommunistparti, som borde ha varit en given bundsförvant och ideologisk vägledare för den antiimperialistiska rörelsen, blev i stället en politisk kraft som [den progressiva Vietnam-]rörelsen från början tvingades ta strid mot.”¹⁴⁹

Som vi ska se dolde sig en djupare konflikt under dessa båda strategiers och parollers manifesta yta. Den skilde inte bara FNL-grupperna och Vietnamkommittén åt; den skar i själva verket rakt igenom kommunistpartiet. Det var en konflikt mellan olika — traditionella och nya — rörelseformer, mellan olika metoder för politisk verksamhet. Till syvende och sist var det också en konflikt om Hermanssons förnyelseprojekt.

Vietnamrörelsens rötter i kommunistiska miljöer

”Vårt parti”, framhöll Hermansson i ett tal i maj 1966, ”har självfallet från första stund tagit bestämd ställning för det vietnamesiska folkets kamp och mot det amerikanska anfallskriget”.¹⁵⁰ Redan 1947 hade *Ny Dag* publicerat en första artikelserie av John Takman om utvecklingen i Vietnam. 1958 följde en lång reportageserie från Takmans rundresa i landet. Året därpå kom hans första Vietnambok *Vår i sydkinesiska sjön* och 1965 *Vietnam — ockupanterna och folket*. SKP:s intresse för det vietnamesiska folkets kamp först mot kolonialmakten Frankrike och sedan mot USA sammanhänger med den kommunistiska rörelsens generella syn på det internationella systemet. De nya stater som under efterkrigstiden frigjorde sig från kolonialismen och de nationella befrielseströrelserna sågs — vid sidan av de socialistiska länderna och den revolutionära arbetarrörelsen i väst — som den tredje progressiva huvudkraften i världen.

Sedan slutet av 1950-talet ökade den svenska kommunistiska rörelsens antikoloniala och anti-

¹⁴⁷ Brev till Axel Jansson, 2/10 1965, i Takmans privatarkiv.

¹⁴⁸ Salomon 1996, s. 94.

¹⁴⁹ Christer Lundgren, ”Myter om FNL-grupperna”, *Clarté* 2/1997, s. 36.

¹⁵⁰ Tal vid SKP:s rikskonferens den 20 maj 1966.

imperialistiska verksamhet. År 1958 demonstrerade ett 25-tal aktivister från Demokratisk ungdom vid franska ambassaden i Stockholm för ”Algeriets frihetsälskande folk”. Under Hermanssons andra period som chefredaktör var *Ny Dags* medarbetare Sture Källberg en av de första i svensk press som skildrade livet i de nya staterna i Afrika. Sedan januari 1961 var Hermansson själv ansvarig i partiets arbetsutskott för bland annat ”utvecklingen i fransk-språkiga Afrika”. På hans inbjudan gästade en ledande fransk kommunist SKP:s 19:de kongress samma år för att berätta om sitt partis ”hårda och svåra kamp [för] att få slut på det brottsliga, orättfärdiga kriget mot Algeriets folk, som kämpar för sitt oberoende”. Efter massakern i Sharpeville 1961 — då sydafrikansk polis sköt ihjäl 69 svarta demonstranter, varav åtskilliga var kvinnor och barn — uppmärksammades även apartheidsystemet av partiet, ungdomsförbundet och Clarté.

När USA efter ”intermezzot” i Tonkinbukten den 4 augusti 1964 — ett påhittat nordvietnamesiskt angrepp på amerikanska örlogsfartyg — inledde bombningarna av Nordvietnam protesterade medlemmar av SKP, DU och Clarté vid USA:s ambassad på Gärdet i Stockholm. Dagen därpå publicerade *Ny Dag* Takmans artikel ”Överfallet på Nordvietnam”. Några dagar senare nämndes för första gången nödvändigheten av att bilda en Vietnamkommitté. Det var Takman som den 10 augusti skrev till Clartéförbundet att han sedan demonstrationen vid amerikanska ambassaden hade ”funderat på om vi inte snarast borde bilda en Vietnamkommitté, en motsvarighet till Spanien-kommittén”.

Det är i det sammanhanget viktigt att betona att kommunisten Takman vid denna tid för många ledande clartéister — bland dem Bo Gustafsson och Sköld Peter Matthis, som senare kom att spela en ledande roll i FNL-rörelsen och i *Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna* (KFml) — fortfarande framstod som en slags mentor, som en personifikation såväl av Clartés egen historia som av kommunismens internationalistiska ideal. Några av dessa clartéister bildade 1964 en studiegrupp för u-landsfrågor. De träffades varje lördag för att bedriva studier om kolonialism och imperialism. Under hösten 1964 fördömde Clarté i en resolution USA:s inblandning i Vietnamkonflikten. I ett inlägg vid partistyresemötet i slutet av oktober uppmanade Hermansson partiet att utvidga sina internationella kontakter. ”Särskilt viktiga” var enligt honom kontakter till ”de nya staternas befrielseörelser, FNL [i Vietnam] t.ex.”. Den 4 december anordnade DU ett opinionsmöte i Stockholm under rubriken ”Stoppa brotten mot de mänskliga rättigheterna i Kongo och Syd-Vietnam”.¹⁵¹

I februari 1965 började Clartés studiegrupp att regelbundet demonstrera utanför den amerikanska ambassaden i Stockholm. Vid fredsrörelsens traditionella pingstmarsch deltog det året uppskattningsvis 1000 personer under parollen Fred i Vietnam. Det var emellertid först en mycket uppmärksam incident som satte fart på protesterna. I mitten av juni, när demonstrationerna hade flyttats från ambassaden på Gärdet till Hötorget i Stockholms centrum, greps de båda clartéisterna Sköld Peter Matthis och Åsa Hallström när de delade ut flygblad och bar plakat med parollen USA måste lämna Vietnam!. Trots att det rörde sig om en tillåten manifestation slog polisen med batonger sönder plakatet, släpade de båda demonstranterna till en polisbil och förde bort dem. De dömdes sedan till dryga böter. Ett upprop med uppmaning att lämna ett bidrag för att betala de bägges kostnader undertecknades av ett fyrtiotal personligheter — författare, skådespelare, professorer och så vidare. Det fick genom sin bredd och genom att så många kulturpersonligheter engagerade sig stor opinionsbildande betydelse.¹⁵²

Den svenska Vietnamrörelsen hade startat. Den hade sina huvudsakliga rötter i den kommunistiska rörelsen och i kommunistiska miljöer. Det var där den antikoloniala och antiimperialistiska tanken hade hållits levande även under kalla krigets konformistiska

¹⁵¹ Annons i *Ny Dag*, 3/12 1964.

¹⁵² Se Israel 1998, s. 241.

femtiotal.

Med Spanienrörelsen som modell

”Det är verkligen nödvändigt att det görs mera i Vietnamfrågan”, uppmuntrade Hermansson i slutet av juli 1965 John Takman som hade föreslagit att bilda ”en bred Vietnamkommitté”. Den modell för en sådan kommitté som föresvävade Takman var Spanienrörelsen. Anslutna till denna rörelse, som hade bildats på kommunistpartiets initiativ, var olika politiska, fackliga och ideella organisationer. Enskilda personer kunde inte bli medlemmar. Rörelsens framgång garanterades emellertid, som Takman betonar, av ”att en av partiets dugligaste organisatörer och propagandister helt avdelades att arbeta i Spanienrörelsens ledning”. Takman sade sig vara ”övertygad om att vi nu skulle få samma breda och aktiva rörelse för Vietnam, om vi satsade lika helhjärtat som då. Jag hemställer om att någon av de mest kunniga och dugliga kamraterna avdelas att uteslutande arbeta i rörelsen för Vietnam.” Hermansson tyckte att Takmans uppslag var ”utmärkta” men, underströk han: ”samtidigt måste naturligtvis många andra också vara verksamma om det ska bli en bred manifestation. Jag tror det är mycket bra om initiativ tas på många olika håll för dessa frågor, så kan de olika initiativen sedan samordnas.”¹⁵³

I augusti konstituerades Vietnamkommittén på initiativ av bl.a. DU:s ordförande Kjell E Johansson och fredsaktivisterna Andrea Andreen, Inga Beskow, Per Anders Fogelström och Bertil Svahnström. Som politisk plattform antogs parollerna *Fred i Vietnam!* och *Förhandla nu!* Den praktiska verksamheten skulle bestå i att man samlade in namnunderskrifter till stöd för nämnda paroller och humanistiska insamlingsaktioner för Vietnams folk, främst inom det medicinska och medicintekniska området. Kommitténs pacifistiska och humanistiska inriktning valdes för den eftersträlvade politiska breddens skull, för att möjliggöra en medverkan av socialdemokratin och fackföreningsrörelsen.

Clartéförbundets styrelse beslöt efter långa och hårda diskussioner med 7 röster mot 6 att inte underteckna appellen för fred i Vietnam. Anledningen var att den riktade sig till bägge sidor att inleda förhandlingar istället för att klart ta ställning för det vietnamesiska folket och att kräva att USA villkorlöst måste lämna Vietnam.¹⁵⁴ Majoriteten bildade i stället *Arbetsgruppen för stöd till FNL* i Stockholm som i oktober 1965 tog initiativet till en landsomfattande insamling till FNL. Det blev också upptakten till bildandet av FNL-grupper i hela landet.

Den clartéistiska ledningen för FNL-grupperna — de flesta av dem var SKP-medlemmar som hade ideologiskt influerats av maoistiskt tänkande — attackerade inte bara Vietnamkommittén utan även det egna partiet. ”I Vietnamrörelsens början”, skriver Hermansson i *Minnen*, ”diskuterade vi i partiet vilka paroller vi borde arbeta under. Vi beslöt att överlägga med madame Thi Binh, den kända vietnamesiska politikern, senare utrikesminister i den Provisoriska revolutionära regeringen, som just då var på besök i Sverige. ”Fred i Vietnam, det är ju det vi vill ha, svarade hon. Vi gick ut med parollen ”Fred i Vietnam, men den utdömdes som ”pacifistisk. Den skilde heller inte mellan angripare och angripen och var därför felaktig, förklarades det.”¹⁵⁵

Hermanssons kritik av Vietnamkriget

Denna beskyllning för pacifism var orättvis, åtminstone beträffande Hermansson personligen. I ett uttalande för TT den 9 augusti 1965 uppmanade Hermansson visserligen partiets organisationer och medlemmar att aktivt medverka i Vietnamkommitténs aktioner, men han

¹⁵³ Hermanssons brev till Takman, 27/7 1965, i Takmans privatarkiv.

¹⁵⁴ Se Takmans brev till Lars Herlitz, 6/12 1965, i Takmans privatarkiv.

¹⁵⁵ Hermansson 1993, s. 259.

klargjorde samtidigt att partiet i sin propaganda inte intog någon pacifistisk ståndpunkt. I ett uttalande, som fick arbetsutskottets godkännande, framhöll han: ”Det smutsiga kriget mot Vietnams folk måste på det skarpaste fördömas. Det vietnamesiska folkets sak är rättvis och måste få alla progressiva och fredsälskande människors stöd. De amerikanska trupperna måste dras bort från Vietnam och det vietnamesiska folket ges möjlighet att i enlighet med Genève-avtalet lösa sina sociala och politiska problem.”¹⁵⁶

Han framförde denna ståndpunkt även i andra kammarens remissdebatt i början av november, där han karakteriserade Vietnamkriget med samma formulering som han tidigare hade använt i *Vänsterns väg*: ”Till sitt grundläggande innehåll är det amerikanska kriget mot Vietnam ett smutsigt kolonialkrig fört av en imperialistisk stormakt.” Sedan fortsatte han:

Detta krig måste fördömas och bekämpas [...]. Det har mer och mer antagit karaktären av ett utrotningskrig mot ett litet folk, samtidigt som börskurserna stiger och krigskonjunkturen blomstrar i angriparstaten. Ty på annat sätt än som anfallskrig kan man inte karakterisera den amerikanska terrorbombningen mot Nordvietnam, en terrorbombning som utvidgats även till Sydvietnam där bombmattorna nu utplånar folk och byar.

Vad kan vi göra? Vi kan uttrycka vår mening och vi kan medverka i aktioner. Opinionsen bör gälla kravet att det vietnamesiska folket skall få leva i fred och nationellt oberoende. Men detta förutsätter att de amerikanska terrorbombningarna av Nordvietnam upphör och att alla främmande trupper, dvs. de amerikanska och allierade förbanden, lämnar Vietnam. Detta är förutsättningen för fredliga förhållanden, eftersom de amerikanska trupperna är angriparen.¹⁵⁷

Två år senare, i september 1967, konstaterade han på ett stort Vietnammöte i Stockholm att Sveriges officiella attityd till det vietnamesiska folkets kamp kunde

jämföras med dess ställning till den s.k. u-hjälpen. U-hjälp är ett vackert ord, omkring vilket alla kan samlas under tillbedjan av sina ideal. Men det verkliga innehållet i vårt lands relationer till de fattiga länderna i världen är som bekant fortfarande, att de hjälper oss att upprätthålla en hög nationalinkomst och en hög s.k. genomsnittlig standard. U-hjälp innebär fortfarande att u-länderna hjälper Sverige.

Vårt lands officiella politik gentemot krigshändelserna i Vietnam är att de bör upphöra. [...]

I praktiken är Sverige emellertid inte ens neutralt i förhållande till det amerikanska utrotningskriget. En rad uppgifter har kommit fram under den senaste tiden som visar att svenska företag och t.o.m. den svenska krigsmakten bedriver verksamhet som innebär ett direkt stöd för den amerikanska upprustningen och krigföringen.

Han nämnde några exempel på detta, men tillade ”att problemet är ännu mera omfattande än så. I likhet med en rad andra kapitalistiska länder drar Sverige fördel av krigskonjunkturen i Förenta staterna genom en ökad export dit.” Sveriges Vietnamhjälp, sammanfattar han, ”är alltså för tillfället av samma typ som dess u-hjälp. Sverige tjänar pengar på utrotningskriget i Vietnam. Svenska företag ger direkt stöd åt den amerikanska krigföringen.”¹⁵⁸

Kritiken mot Hermansson

Men trots dessa entydiga politiska ställningstaganden och trots att partiets arbetsutskott redan i februari 1966 hade anslagit 5 000 kronor till den nyss startade FNL-insamlingen tilltog oförsonligheten i attackerna från FNL-gruppernas clartéistiska ledning mot Hermansson. Orsaken var delvis självförvållad. Den främsta anledningen till angreppen var denna: På Takmans inrådan undertecknade Hermansson i mars 1966 tillsammans med de övriga partiledarna, Industriförbundets VD Axel Iveroth och representanter för ideella organisationer som Röda korset ett upprop för Nationalinsamlingen för Vietnam. Initiativet till uppropet

¹⁵⁶ TT-uttalande 9/8 1965.

¹⁵⁷ Talet finns i Hermansson 1974, citatet på s. 74.

¹⁵⁸ Vietnammöte 26/9 1967, manus i Hermanssons privatarkiv.

hade tagits av ledande personer i Vietnamkommittén som Svahnström, Takman, Fogelström och Hans Haste. Det sägs i uppropet att Nationalinsamlingen hade ”rent humanitärt syfte. Den avser att lämna hjälp åt alla behövande och utan hänsyn till politiska, religiösa och andra grupperingar?” I praktiken blev det så att de insamlade medlen fördelades ”opartiskt” mellan Nordvietnam, FNL och Sydvietnams röda kors. ”Jag undertecknade uppropet”, förklarar Hermansson i *Minnen*, ”därför att jag ansåg insamlingen vara ett sätt att bredda den politiska fronten för Vietnam och binda de borgerliga partierna i ett ställningstagande. Någon motsättning mellan denna insamling och den som FNL-grupperna bedrev ansåg jag inte föreligga.”¹⁵⁹

Bland FNL-grupperna fanns dock en annan uppfattning. Enligt Sköld Peter Matthis m.fl. skapades Nationalinsamlingen nämligen efter att FNL-grupperna redan ”i ett halvår hade propagerat för materiellt stöd åt FNL, och samlat in och skänkt 60 000 kr till FNL”. I detta läge, ”när regering och storfinans fann att solidaritetsrörelsen med Vietnams folk höll på att växa för stark lanserade de Nationalinsamlingen. [...] Den hade som bärande program att inte skilja mellan angripare och offer, anfalls- och försvarskrig utan föra fram en ”opolitisk, opartisk och humanitär” linje i ett läge när USA alltmer utökade kriget och begick allt värre krigsförbrytelser”.¹⁶⁰ Hermanssons och SKP:s stöd åt Nationalinsamlingen ansågs av vietnamaktivisterna som ett angrepp på deras eget solidaritetsarbete och som ett förräderi mot Vietnams folk. Nationalinsamlingen blev, som tidskriften *Zenit* framhävde, ”ett av de viktigaste argumenten i den ideologiska kampen mot SKP”.¹⁶¹

”Kritiken mot min underskrift”, medgav Hermansson senare, var så stark att den ”hotade att omintetgöra den enhetsfront som [SKP/]vpk ville främja i arbetet för Vietnams folk och mot USA:s anfallskrig”.¹⁶² Kritiken gällde framför allt att en del av de insamlade medlen gick till USA:s quislingregim i Saigon, till ”bödlarna”, som Artur Lundkvist uttryckte det.¹⁶³ Hermansson hade redan i början av maj vänt sig i ett brev till styrelsen för Nationalinsamlingen för att få klarhet om fördelningen av medlen:

Såsom undertecknare av uppropet för Nationalinsamlingen har jag i olika sammanhang ställts inför frågor om fördelningen av de insamlade medlen. Jag vill understryka önskvärdheten av att det snarast skapas klarhet på denna punkt och tar mig friheten att till styrelsen framföra vissa synpunkter och förslag.

Insamlingens ”grundtanke”, fortsatte han, ”är att hjälp till Vietnams folk skall ges på rent humanitära grunder”. Men eftersom det tydligen inte är möjligt att få garantier för att lämnat bistånd till de av Saigonregimen kontrollerade områdena verkligen blir till hjälp för nödlidande människor föreslog han att medlen tills vidare uteslutande användes för bistånd till befolkningen i Nordvietnam och i de av FNL kontrollerade områdena: ”Det är ju också denna del av det vietnamesiska folket som drabbas hårdast av krigföringen.”¹⁶⁴ I styrelsens svarsbrev avvisades förslaget med hänvisning till att de ”tretton personer som förutom Ni undertecknat insamlingens upprop har gjort detta under den förutsättningen att hjälpen skall lämnas förbehållslös”.¹⁶⁵

Konflikten inom partiet

Debatten om Nationalinsamlingen fortsatte — även inom partiet och dess ledning. I *Ny Dag*

¹⁵⁹ . Hermansson 1993, s. 259f.

¹⁶⁰ Gunnar Bylin m.fl., ”Adjö, doktor Takman, i *Clarté* nr 4, 1967, s. 54; se även ”Brev till redaktionen”, *Clarté* nr 6, 1967.

¹⁶¹ Berntson m.fl. 1969, s. 9.

¹⁶² Hermansson 1993, s. 260.

¹⁶³ Estraddebatt på SKP:s rikskonferens 20-21 maj 1966, oredigerad bandutskrift, i Takmans privatarkiv.

¹⁶⁴ Brev till styrelsen för Nationalinsamling för Vietnam, 4/5 1966, i Hermanssons privatarkiv.

¹⁶⁵ Brev från Nationalinsamlingen för Vietnam, 13/5 1966, i Hermanssons privatarkiv.

publicerades flera kritiska inlägg. Takman klagade i samband med denna kritik över ”den infama kampanj [mot Nationalinsamlingen] på alla plan som vårt partis tidningar lämnar plats för”. Han ansåg det vara ”absolut nödvändigt att vi gör en intern konferens om bl.a. journalistiken men också om politisk skolning och normal disciplin”.¹⁶⁶ När en kommission för internationella frågor som hade tillsatts för att förbereda SKP:s rikskonferens den 20-21 maj 1966 diskuterade Nationalinsamlingen uppenbarade sig en djup splittring. Medan Hilding Hagberg betraktade det ”som en ära för oss att vara med på Nationalinsamlingen” pekade flera talare på det motsägelsefulla i att partiet politiskt tog ställning för Nordvietnam och FNL men samtidigt stödde Nationalinsamlingen som förhöll sig neutralt till kriget. Men ett förslag till uttalande som tog klart ställning för FNL-grupperna och deras insamling voterades ned.¹⁶⁷ I sitt tal på rikskonferensen vände sig Hermansson mot ”öppen polemik och strid mellan olika grupper som alla vill hjälpa Vietnams folk” eftersom den bara försvagar hela solidaritetsrörelsen. De olika uppfattningarna i partiet tycks ha hindrat honom på denna konferens att klart ta ställning för FNL-grupperna. Men hans preferenser framkom ändå när han framhöll att kommunistpartiet stöder ”varje ärlig strävan att hjälpa Vietnams kämpande folk. Vi understödjer den humanitära hjälpverksamheten, men anser att bistånd i första hand bör ges direkt till Nordvietnam och till FNL.”¹⁶⁸ När han fortsättningsvis i sina många föredrag runtom i landet behandlade Vietnam uppmanade han alltid de närvarande att ”stödjans insamlingar vilkas medel går direkt till FNL och Nordvietnam”.¹⁶⁹

Polemiken mellan FNL-gruppernas ledning och de grupper inom partiet som stödde Vietnamkommittén och Nationalinsamlingen tillspetsades på SKP:s 21:a kongress i maj 1967. I ett polemiskt inlägg angrep Takman den maoistiska gruppering inom partiet som under kongressen delade ut ett flygblad i vilket ”vårt stöd åt Nationalinsamlingen [betecknas] med så mysiga uttryck som ”den revisionistiska klickens förräderi mot det heroiska vietnamesiska folkets kamp”. Han betecknade denna gruppering som ”skadegörare” och ”lömska grupper”.¹⁷⁰ De angripna svarade lika fränt i *Clarté* under rubriken ”Adjö, doktor Takman”.¹⁷¹ Det var ett slags fadersmord. Den maoistiska grupperingen lämnade efter kongressen partiet och bildade KFml.

Till skillnad från Hagberg, Takman m.fl. gjorde Hermansson allt för att undvika polemik. För att dokumentera sitt avståndstagande från Takmans inlägg förklarade han på kongressen att partiet ingalunda ställde sig ”negativt till den verksamhet riktad mot Förenta staternas angreppskrig i Vietnam, som FNL-grupperna bedriver”. Därför ville han

till protokollet ha antecknat den stora uppskattning som Vänsterpartiet kommunisterna hyser för den modiga och självuppoftande kamp som de ungdomliga Arbetsgrupperna för FNL för mot den amerikanska imperialismen och dess brutala angreppskrig i Vietnam. Partikongressen har redan tidigare [...] uttalat sitt stöd för de insamlingar som bedrivs för direkt stöd till Demokratiska republiken Vietnam och FNL.¹⁷²

Efter kongressen fortsatte Hermansson att försöka begränsa skadorna av den polemik som Takman och andra åstadkommit i förhållande mellan partiet och FNL-grupperna. Till mötet med vpk:s verkställande utskott¹⁷³ i mitten av juni 1967 inbjöds Kurt Lundgren, en av de ledande i både *De Förenade FNL-grupperna* (DFFG) och det nybildade KFml, för att redogöra för gruppernas verksamhet. Lundgren framhöll bland annat att man i grupperna reagerat starkt mot Takmans inlägg på kongressen och mot att det publicerades i både *Ny Dag* och

¹⁶⁶ Brev till Urban Karlsson, 10/7 1966, i Takmans privatarkiv.

¹⁶⁷ Se Takmans diskussionsprotokoll från kommissionens möte 19/5 1966, i Takmans privatarkiv.

¹⁶⁸ Tal vid SKP:s rikskonferens 20 maj 1966, manus i Hermanssons privatarkiv [min kursivering].

¹⁶⁹ Se Frågor och svar om Vietnaminsamlingar, augusti 1968, i Hermanssons privatarkiv.

¹⁷⁰ Se *Ny Dag* 2-8/6 1967.

¹⁷¹ Bylin 1967.

¹⁷² Se *Samling vänster i svensk politik*, s. 99.

¹⁷³ På kongressen 1967 ändrades partiets namn till vpk och arbetsutskottet blev verkställande utskott (VU).

Norrskensflamman (Nfl) under rubriken ”Lögner om vårt parti och vietnamarbetet”. Verkställande utskottet klargjorde att Takmans inlägg inte var sanktionerat av partiets ledning och att vpk var intresserat av ett bättre samarbete med Arbetsgrupperna.¹⁷⁴

Trots att KFml i fortsättningen genomdrev en ideologisk styrning av FNL-grupperna och utnyttjade deras engagemang i partipolitiskt syfte fortsatte Hermansson att undvika gå i polemik. ”Jag blir så förbaskat trött”, skrev han till Takman, ”på dessa ändlösa och abstrakta diskussioner, där man till varje pris skall hitta motsättningar och förhindra att något praktiskt göres.” Denna kritik riktade sig inte bara mot KFml. Det finns ”i ditt sätt att uttrycka dej”, fortsatte han i brevet, ”en onödig aggression mot 'maoisterna', som ungdomarna i Arbetsgruppen tar åt sig. [...] Och det finns, som du själv betonat, så mycket bra ungdom i Arbetsgrupperna att vi måste ta varje möjlighet att knyta an till dem.”¹⁷⁵

I februari 1968 bekräftade vpk:s verkställande utskott i ett uttalande den uppskattning för FNL-grupperna som Hermansson redan givit uttryck för i sin protokollsanteckning på kongressen:

I en tid då olika krafter försöker misstänkliggöra FNL-gruppernas verksamhet vill vi också ånyo uttrycka vår solidaritet med deras föredömliga arbete för Vietnams folk. Vi uppmanar våra medlemmar att aktivt medverka i dessa grupper, i andra Vietnamkommittéer och i all verksamhet som följer parollerna: Stöd det vietnamesiska folket på deras egna villkor
USA ut ur Vietnam
Bekämpa USA-imperialismen.¹⁷⁶

Beträffande underskriften under Nationalinsamlingen betonade Hermansson i sina offentliga framträdanden att han visserligen aldrig kunde ”anse det felaktigt att verka för hjälp åt nödlidande människor”, men att han inte skulle ha undertecknat uppropet om han ”vetat att startandet av nationalinsamlingen skulle ge upphov till den hårda kritiken från Arbetsgrupperna för FNL och till den många år långa debatt, som tagit tid från solidaritetsarbetet för Vietnam”.¹⁷⁷ I ett — så att säga officiellt — uttalande på kongressen 1969 medgav Hermansson att hans undertecknande av uppropet var felaktigt.

Förhållandet mellan partiet och DFFG blev alltmer avspänt och samarbetsinriktat. På vpk:s kongress 1972 kunde DFFG:s ordförande Ulf Mårtensson i ett hälsningsanförande konstatera att SKP/vpk spelat och spelar en stor och viktig roll i det svenska solidaritetsarbetet för Indokinas folk. Han tackade partistyrelsen för det fina samarbete som uppnåtts.

... att fackföreningsrörelsen nästan helt saknas

Varken Vietnamkommittén, som delar av partiet satte stora förhoppningar på och investerade mycket energi i, eller Nationalinsamlingen blev någon framgång. Redan i februari 1967 tvingades Takman medge misslyckandet. Beträffande Kommittén skyllde han på det faktum att ”vi fick så sällsynt passivt folk i ledningen”: Och Nationalinsamlingen, som han förmodade redan hade ”avsömnat”, ”blev inte på långa vägar vad den kunde ha blivit”. Detta berodde enligt honom till stor del på att ”maoisterna i FNL-grupperna och Holmbergianerna med sina många flygblad och angrepp på Nationalinsamlingen skapat en otrolig förvirring”.¹⁷⁸ Takman gjorde det emellertid för lätt för sig när han skyllde misslyckandet väsentligen på yttre störande påverkan.

Den organiserade arbetarrörelsen som man främst försökte mobilisera spelade en mycket undanskymd roll i Vietnamrörelsen. Hermansson hade redan på partistyrelsemötet hösten

¹⁷⁴ Vpk VU 13/6 1967.

¹⁷⁵ Brev till Takman 29/12 1967, i Takmans privatarkiv.

¹⁷⁶ Vpk VU 20/2 1968.

¹⁷⁷ Se Frågor och svar om Vietnaminsamlingar, augusti 1968, i Hermanssons privatarkiv.

¹⁷⁸ Takmans brev till Andrea Andreen, 19/2 1967, i Takmans privatarkiv.

1965 med beklagande konstaterat: ”Vad som fattas i den nuvarande rörelsen är att den org[aniserade] fackföreningsrörelsen nästan helt saknas.”¹⁷⁹ I samband med första *International War Crimes Tribunal* (Russelltribunalen) tog Takman ett nytt initiativ för att försöka engagera den fackliga arbetarrörelsen i Vietnamfrågan. Tribunalen, som ursprungligen skulle ha ägt rum i Paris men förbjudits av den franske presidenten de Gaulle, öppnades den 2 maj 1967 av Jean-Paul Sartre i Folkets hus stora sal i Stockholm. Tribunalen hade ett tjugotal medlemmar, bland dem Sara Lidman och Peter Weiss från Sverige. Den hade föregåtts och ackompanjerats av en omfattande förtalskampanj i svensk press. Jag ska här endast citera en röst för att antyda den låga nivå som den då rådande proamerikanismen kunde sjunka ned till: Moderata *Nya Wermlands-Tidningen* återupplivade antisemitiska stereotyper när den skrev att ”sexualdocenten Joachim Israel, en främmande fågel som steg för steg synes öka sitt inflytande över svensk kultur i nedbrytande syfte finns också med i sällskapet” som förberedde tribunalen.¹⁸⁰

Hermansson var själv med på ett hörn i det förberedande arbetet för Russelltribunalen. I början av januari 1967 föreslog han vid överläggningar med Takman och sekreteraren för *Bertrand Russells Peace Foundation* Ralph Schoenman att vända sig med ett upprop till svenska kulturpersonligheter och be dem att stödja tribunalen med en hundralapp. Svenska tribunalsekretariatet godkände förslaget. Joachim Israel formulerade ett upprop och ”ett par dar senare”, berättar Takman, ”satt docenter och fint folk hemma hos honom [Israel] och skrev adresser och vek cirkulär”. Uppropet skickades till ett tusental personer. Resultatet var enligt Takman ”helt fantastiskt”. Bland de första som skickade hundralappar var Astrid Lindgren, operasångerskan Busk Margit Jonsson, chefen för Moderna museet Pontus Hultén och skådespelaren och Dramatenchefen Erland Josephson.¹⁸¹

Efter denna framgångsrika aktion bland kulturarbetarna och med tanke på att det dittills ”varit studenter och andra intellektuella som dominerat Vietnamrörelsen” beslöt svenska tribunalkommittén i mars, på Takmans initiativ, att skicka ”en liknande appell till Sveriges alla sex tusen fackföreningar”. Till skillnad från den förra, som genomfördes av kulturarbetarna i egen regi, behövdes för den senare enligt Takman ”en fast apparat att sköta korrespondens, ekonomi etc”. Han föreslog akademikern Erik Eriksson i Unga filosofer som halvtidsanställd organisatör för denna ”fackföreningarnas appell”. Man lyckades också med att få två förbundsordföranden, Ivar Werner i Civilförvaltningens personalförbund och Yngve Persson i Träindustriarbetarförbundet att — tillsammans med ordföranden i svenska tribunalkommittén, akademikern Stellan Arvidson — skriva under appellen till fackföreningarna. Yngve Persson utträdde emellertid kvällen före tribunalens öppnande på befallning av socialdemokratiska partiet ur kommittén och distanserade sig från tribunalen.¹⁸² Det kan inte påstås att den fackliga appellen fick den avsedda verkan: att mobilisera den fackliga arbetarrörelsen. Motståndet inom den socialdemokratiska — både den politiska och fackliga — arbetarrörelsen var kompakt. Tribunalkommittén förvägrades till och med tillstånd att bära banderoller till stöd för tribunalen i första majtåget i Stockholm. Joachim Israel och Peter Weiss trotsade förbudet och bar en sådan banderoll med i tåget.¹⁸³

Trots de dittills föga uppmuntrande erfarenheterna fortsatte även efter Tribunalen försöken att få till stånd en *Facklig Vietnamaktion*. I desperat brist på äkta proletära fackanslutna förklarade läkaren Takman att ”man givetvis [bör] räkna dem som är med också i SACO (undertecknad, Benne Lantz m.fl.) och TCO. Även om tonvikten självfallet läggs på kroppsarbetare, kan ett sånt grepp innebära nåt nytt, det också.” Var inte Stellan Arvidson

¹⁷⁹ Anteckningar Partistyrelsemöte i Nyköping 17/10 65, i Hermanssons privatarkiv.

¹⁸⁰ Cit. i Israel 1998, s. 246.

¹⁸¹ Se Takmans brev till Tage Aurell 19/1 1967.

¹⁸² Se Weiss 1993, s. 129f.

¹⁸³ Se Israel 1998, s. 246.

TCO-medlem, undrade han. Om så var fallet, skulle inte ”han kunna ingå i en styrelse för Fackliga Vietnamaktionen?” Men som ordförande för en sådan aktion ”borde man helst ha någon frejdig och fin LO-medlem”.¹⁸⁴

År 1968 gjordes åter ett försök att skapa en ”bred” vietnamrörelse med förankring i arbetargrupperna: Under Gunnar Myrdals ordförandeskap bildades Svenska Kommittén för Vietnam. Men inte heller denna gång lyckades man uppnå liknande engagemang eller nå ut till massorna på samma sätt som FNL-grupperna. För att nämna ett exempel: När Demokratiska republiken Vietnam (DRV) två år senare firade 25-årsjubileum ägde två möten i Stockholm rum, Vietnamkommitténs dåligt besökta på ABF och FN L-gruppernas i Folkets Hus med över tusen deltagare. På DRV-ambassadens mottagning jämförde ambassadör Chan i samtal med John Takman ”lite syrligt” de båda mötena. ”Chan har nog svårt att förstå”, kommenterade Takman i ett brev till *Norrskensflamman* denna ”orättvisa” jämförelse, ”att arbetare i Stockholm mycket ofta är för tröttkörda att gå på möten och att det folk i övrigt som Svenska kommittén verkar för och bland är väldigt upptaget folk.” För att rätta till denna bild hos nordvietnameserna föreslog han de norrbottniska kamraterna: ”Vi måste försöka få de stora fackföreningarna, bl.a. Gruvfyran och Gruvtolvan, att lägga in ett kort Vietnamprogram i ett medlemsmöte och då bjuda in en kamrat från DRV:s ambassad (eller PRR:s informationsbyrå) plus någon svensk som varit i Vietnam att hålla korta tal.”¹⁸⁵ En liknande uppmaning riktade Takman även till socialdemokraten Pierre Schori. För att Svenska Kommittén ska kunna spela en större roll i vietnamrörelsen och samtidigt vinna större respekt hos vietnameserna ”måste vi få fart på folkrörelserna, särskilt fackföreningsrörelsen. [...] Som det nu är har de [nordvietnameserna och PRR] ett jävla spring av maoister hos sej och frekventa inbjudningar att tala för FNL-grupper men mycket sporadiska inbjudningar från de organisationer som verkligen betyder något på riksplanet och det lokala planet.”¹⁸⁶

”Jag förstår att yngre människor kan ha illusioner om sådant men jag har det inte längre”, replikerade Artur Lundkvist vid en estraddebatt i maj 1966 på Göran Therborns tal om nödvändigheten av arbetarrörelsens politiska handlande på den internationella solidaritetens — speciellt Vietnamkonfliktens — område. ”Jag erinrar”, konkretiserade han sin desillusionerade hållning, ”hur det var förra våren när vi började ta upp vietnamproblemet till diskussion och lyckades att få en opinion som fick vind i segel. Jag var med om att organisera en protestskrivelse och jag vände mig till LO och föreslog att vi skulle ha en stor demonstration och att fackförbunden skulle ställa upp och marschera. De sa, det är mycket intressant, vi ska behandla frågan. Sen hördes aldrig ett ord mer ifrån dem.” Orsaken till det bristande eller obefintliga engagemanget i denna fråga låg enligt Lundkvist i arbetarrörelsens försvar av ”vårt falska välstånd”. Med detta menade han att ”vårt överflödssamhälle är en falsk situation som gör att vi existerar i hög grad på andra folks bekostnad, och att vi gör det med dåligt samvete, att vi gör det med en konstant skuld känsla, antingen vi erkänner den skuld känslan eller inte.”

Jan Myrdal höll med Lundkvist om att ”den privilegierade arbetarklassen till vilken den svenska hör” över huvud taget inte kan ”befria sig på egen hand”. Han nämnde några exempel på hur arbetarklassen i den globala kapitalismens centrum ”djupt sett känner sig solidarisk” med den vita härskande eliten i periferin i stället för med dess proletariat och hur även kommunistpartier utformar sin politik med hänsyn till den privilegierade arbetarklassens ”kortsiktiga” intressen. Även Therborn instämde genom att särskilja två olika förhållningssätt gentemot de ”impulser som har kommit från konflikten inom tredje världen mellan de förtryckta, koloniserade folken och imperialismen”. De har å ena sidan ”lett fram till en protestvåg i Västeuropa, som har fångat upp en hel generation unga människor som på detta

¹⁸⁴ Takmans brev till Christer Hogstedt 26/7 1967.

¹⁸⁵ Brev till Ivar Hermansson och Alf Lövenborg 9/9 1970 (understrykning i org.), i Takmans privatarkiv.

¹⁸⁶ Brev till Pierre Schori 9/1 1971 (understrykning i org.), i Takmans privatarkiv.

sätt politiskt har aktiverats”; å andra sidan var det ”orimligt att tänka sig att den utvecklade, den s.k. privilegierade arbetarklassen enbart på moraliska kommandon ska sluta upp i en aktiv solidaritet” med dessa förtryckta folk.¹⁸⁷

Hermansson hade redan länge — alltsedan artikeln ”Den nya fosterlands kärleken” i *Clarté* 1939 och boken *Det monopolkapitalistiska Sverige* 1943 varit medveten om denna klasskampens komplikation. I ett bidrag till den pågående programdebatten inför kongressen 1967 citerar han följande passus ur det av honom medförfattade programförslaget: ”De fattiga folkens frihetskamp är en angelägenhet för alla folk. Dess framgång stödjer strävandena för fred och för sociala framsteg i alla länder.” Han förtydligar sedan detta i allmänna ordalag uttryckta sambandet så här: ”Det imperialistiska systemet och utplundringen försvårar grundläggande sociala förändringar också i de privilegierade länderna.” Och vidare:

Programförslaget döljer icke de svårigheter som därvid kan uppstå genom att de kapitalistiska ländernas arbetarrörelse ligger under för nationalistiska eller kortsiktiga ekonomiska intressesynpunkter. Idén om internationell solidaritet måste hävdas och försvaras i klart medvetande om dessa svårigheter.¹⁸⁸

Denna revolutionerande insikt — att de underordnade arbetargrupperna och arbetarrörelsen först måste förstås som en del av problemet innan de kan bli en viktig del av lösningen — kom några år senare emellertid återigen att skymmas och grumlas av de traditionella spekulativa uppfattningar om denna rörelses beskaffenhet.

Hermanssons insikt delades ingalunda av hela partiet. Inflytelserika grupper var alltjämt på jakt efter en fantom. Motgångar och misslyckanden var därmed programmerade. De skylldes — vid sidan av de egna partiorganisationernas ”kriminella passivitet”¹⁸⁹ — huvudsakligen på de ”maoistiska” FNL-gruppernas ”galenskaper” som åstadkom ”en utbredd misstro bland fackföreningsfolket” mot hela Vietnamrörelse.¹⁹⁰ Denna aggressivitet mot FNL-rörelsen vändes så småningom också mot Hermansson och dennes ”daltande” med dessa spontanistiska småborgerliga grupper.

Hermansson sympatiserade utan tvekan med FNL-gruppernas insatser. Deras sociala sammansättning, organisation och verksamhet var uttryck för de förändringar i klasstrukturen som han redan analyserat i *Vänsterns väg*. Det var nödvändigt att i solidaritetsarbete nå och mobilisera ”de stora massorna av löntagare [i bred mening] på arbetsplatserna och i fackföreningarna, husmödrarna, medlemmarna i alla folkrörelser, de många hundratusen eleverna i våra skolor”.¹⁹¹ Samtidigt motsvarade FNL-gruppernas organisations- och verksamhetsformer bättre Hermanssons egna föreställningar om hur politisk verksamhet borde fungera än Vietnamkommitténs traditionella centralistisk-byråkratiska organisation och relativt blygsamma verksamhet. Detta framgår tydligt av det tal han höll på partiets rikskonferens i maj 1966 där han påminde om att kommunistpartiet under många år lidit ”av en sträng centralism”. Även om det redan skett en positiv förändring så präglades läget ”inom våra folkrörelser och politiska partier [...] alltjämt av en hård centralisering och av alltför litet reellt inflytande för medlemmarna. Byråkratiska apparater och metoder måste avvecklas. Arbetet inom de politiska partierna måste i högre grad än för närvarande bygga på medlemmarnas initiativ och självverksamhet.” Han upprepade sin ståndpunkt att de existerande politiska partierna — inklusive det kommunistiska byggde på föråldrade klassmässiga indelningsgrunder och ställningstaganden. Mot denna bakgrund utgjorde de politiska rörelser som uppstått utanför partierna inte bara ”en varning till partierna” utan också ”nödvändiga steg i förnyelsen av partistrukturen”. Detta gäller inte minst för hans socialistiska förnyelseprojekt.

¹⁸⁷ Estraddebatt på SKP:s rikskonferens 20-21 maj 1966, oredigerad bandutskrift, i Takmans privatarkiv.

¹⁸⁸ Hermansson, ”Socialistiskt alternativ”; *Socialistisk debatt* nr 1 i 1967, s. 2.

¹⁸⁹ Se Takmans brev till Hermansson 28/12 1967.

¹⁹⁰ Se Takmans brev till Stellan Arvidson 26/12 1967.

¹⁹¹ Tal vid Vietnammöte 26/9 1967, manus i Hermanssons privatarkiv.

Dess framgång var, vad det egna partiet beträffar, helt avhängig av de enskilda medlemmarnas och lokalorganisationernas verksamhet; det som behövdes i det egna partiet var ”mer demokratisk självverksamhet”.¹⁹² Det var just i detta hänseende som FNL-gruppernas organisations- och verksamhetsformer innebar en social innovation som i praktiken dagligen demonstrerade sina stora potentialer. Hermansson ville tillämpa denna framgångsrika form på det egna partiet. Samtidigt skulle partiet — bland annat som en förutsättning för demokratisk självverksamhet — öppnas i socialt hänseende, det vill säga förvandlas från ett utpräglat proletärt och byråkratisk-centralistiskt till ett öppet, radikal-demokratiskt löntagarparti. I striden inom och om Vietnamrörelsen — vars frontlinjer skar rakt igenom kommunistpartiet — förtydligades och förtätades på så vis det inre sambandet mellan social orientering, organisations- och verksamhetsform och politikens innehåll, som även präglade kampen om förverkligandet av Hermanssons förnyelseprojekt.

I ett samhällsligt perspektiv kan denna strid även ses som en aspekt av den fordistiska formationens utveckling. Medan Vietnamkommitténs och Nationalinsamlingens politiska inriktning och organisationstyp var helt igenom kompatibel med fordismen kunde FNL-gruppernas gräsrotsdemokratiska och på självverksamhet underifrån byggande organisationer framstå som en utmaning för den på byråkratisk-centralistiska organisationsstrukturer vilande fordistiska kompromissen. Detta desto mer som de även politiskt utmanade den fordistiska utvecklingstypen, närmare bestämt de internationella förutsättningarna för den fordistiska massproduktionen. Med detta menas oförhindrad tillgång till och fritt utnyttjande av periferiernas råvarukällor, marknader och arbetskraftsarméer. Vietnamkriget var i det perspektivet en av den globala kapitalismens åtgärder för att undanröja hotet mot dessa förutsättningar. Vietnamrörelsen och den internationella solidaritetsrörelsen generellt kunde anses ingå som en slags femte kolonn i detta hot mot det som Artur Lundkvist betecknade som vårt ”falsa välstånd”, den materiella grundvalen för fordismens hegemoniala historiska block, det *borgerlig-proletära industriblocket*. Det är i denna sammansatta utmaning man måste söka orsaken till den öppna och ibland illa dolda aversion som delar av arbetarpartierna SAP och SKP visade mot FNL-grupperna.

Försöket att formera en socialistisk vänster

”Låt oss kallblodigt se verkligheten i ögonen. Låt oss konstatera att partiet har råkat ut för något av en förtroendekris, framför allt bland de yngre väljarna.” Orden är Tage Erlanders. Han yttrade dem när SAP:s partistyrelse den 1 oktober 1966 diskuterade resultatet av höstens kommunalval. Det var, som han själv uttryckte det, ”det svåraste bakslag som drabbat socialdemokratin under den nuvarande aktiva generationen”. Ännu två år senare betecknade Erlander detta ”katastrofala nederlag” som ”en mycket allvarlig påminnelse om partiets dödlighet”.¹⁹³ Socialdemokraterna hade rasat från dryga 50 procent 1962 och 48 procent 1964 ner till 42,2 procent. Detta var den ena sidan av katastrofen. Den andra var kommunisternas framgång.

Hermansson framhöll i sin utvärdering av valet att de politiska motståndarna fram till valet 1964 kunnat hävda ”att det var fullständigt otänkbart att kommunisterna skulle kunna vinna framgångar under de aktuella ekonomiska och sociala förhållandena i landet. Det påstods t.o.m. att ett parti som det kommunistiska med en klar socialistisk målsättning inte längre hade någon plats i det s.k. välfärdssamhället.” Trenden under efterkrigstiden — fram till kommunalvalet 1962 — tycktes också bekräfta detta påstående. Då hade partiet fått endast 155 000 röster. Men den nedåtgående trenden bröts i riksdagsvalet 1964, och två år senare fortsatte frammarschen med ytterligare över 60 000 nya röster. Kommunisterna hade därmed drygt 280 000 röster och omkring 6,5 procent av valmanskåren, de högsta siffrorna sedan

¹⁹² Tal vid SKP:s rikskonferens den 20 maj 1966, manus i Hermanssons privatarkiv.

¹⁹³ SAP PS 24/9 1968.

rekordvalet 1946.

Det program som SKP gick till val med, ”Program 66”, byggde på de linjer som Hermansson hade dragit upp i *Vänsterns väg*. Programmets spets, förklarade han vid valkonferensen i maj 1966, ”riktar sig mot storfinansens maktställning och mot den politik av samförstånd med storfinansens som dominerat socialdemokratiens hittillsvarande regeringsutövning”. I valrörelsen visade partiet på vägar för att lösa konkreta, aktuella socioekonomiska problem och ”ställde samtidigt in de konkreta förslagen i ett perspektiv av vänsterutveckling”. Särskilt bland ungdomen, framhöll Hermansson i sin utvärdering, var ”kraven starka på mera aktiva insatser i de internationella solidaritetsfrågorna — Vietnam, Sydafrika, bistånd till de fattiga länderna. Kommunisterna var praktiskt taget de enda som tog upp dessa frågor i valrörelsen.” Dessutom, fortsatte han, krävde ”många löntagar- och ungdomsväljare en politik med mera perspektiv och idéer, en politik som inte väjer för att angripa bestående makt- och ägarförhållanden i samhället”.

Den viktigaste orsaken till framgången ansåg Hermansson emellertid vara att partiet lyckades undanröja fördomar bland allmänheten om kommunistiska partiet. ”Vi möter icke längre påståendena om att vi skulle vara ett 'Moskva-dirigerat' eller 'odemokratiskt' parti. Våra förslag till politiska lösningar ägnas större uppmärksamhet och tränger på ett bättre sätt fram till allmänheten.”¹⁹⁴

Vissa socialdemokratiska tidningar hade redan året innan uppmärksammat denna utbrytning ur kalla krigets centrala politisk-ideologiska frontställning. I mitten av 1965 konstaterade *Tidens* ledarskribent:

Situationen är [...] ny; det kan aldrig bli som förr igen. Det kommer inte längre att vara möjligt för socialdemokraterna att låta kommunisterna vara ett parti som mest anses bestå av dogmatiker eller kverulanter; det är inte längre möjligt att bara snabbt avfärda dem som odemokratiska; det är inte längre effektivt att i valrörelserna nöja sig med att beskylla dem för vad kommunister i andra länder sysslar med.¹⁹⁵

Även *Örebro-Kuriren* varnade i en ledare:

Vi kan inte längre bara frysa ut kommunisterna som 'Moskvalakejer' och diktaturanhängare. Socialdemokratin skulle inför väljarna framstå som doktrinära kallakrigare om de försökte att i nästa val behandla kommunisterna som luft. Kommunisterna gör nu allvarliga anspråk på att bli accepterade som ett svenskt politiskt parti. Det kan bli både politiskt och taktiskt farligt att bara negligera dem. De måste tas på allvar.¹⁹⁶

Trots dessa varnande röster fortsatte den socialdemokratiska partiledningen att behandla kommunistpartiet på det traditionella sättet. När partistyrelsen i början av mars 1966 diskuterade den parlamentariska utredning som skulle utarbeta förslag till nya grundlagar tog Erlander upp ”den besvärligaste frågan”, nämligen om kommunistpartiet skulle få vara representerat i denna utredning tillsammans med de övriga partierna. Den debatt som utspann sig sedan kan tolkas som en repris på debatterna vid slutet av andra världskriget. Även då gällde det att förhindra att kommunistpartiet släpptes in i 'de fyra demokratiska partiernas' slutna sällskap. Erlander inledde debatten med att betänka att ”det är väl ändå så att i det ögonblick som de är med i en utredning om demokratiens arbetsformer så har vi accepterat dem som ett demokratiskt parti. Är vi riktigt färdiga för det ännu?” Det var de tydligen inte. Hjalmar Mehr kunde möjligtvis tänka sig att ”stoppa in dem i en skolutredning eller i en bostadsutredning eller liknande för att visa att de behandlas som ett parti bland andra, men här, i detta psykologiska ögonblick, skulle det bli en auktorisering av deras nya demokratiska linje, som skulle skapa debatt.” Norrlänningen Ragnar Lassinantti instämde och befarade ”att

¹⁹⁴ Artikel för *Morning Star*, 20/9 1966, manus i Hermanssons privatarkiv.

¹⁹⁵ *Tiden* nr 6 1965.

¹⁹⁶ *Örebro-Kuriren* 16/11 1965.

av våra partivänner ute i bygderna skulle detta uppfattas som helt nya signaler, och de skulle ha mycket svårt att orientera sig”. Det beslutades att kommunisterna skulle utestängas från författningsutredningen och att den just förda debatten i partistyrelsen i denna fråga aldrig har ägt rum.¹⁹⁷

Hermansson protesterade i en skrivelse till statsministern bestämt mot utestängningsbeslutet som innebar ”att de 225 000 medborgare, som i senaste valet röstade på kommunistiska kandidater, utestängs från representation i den betydelsefulla utredning som skall utarbeta förslaget till nya grundlag”.¹⁹⁸

När SAP:s ledning inför den stundande valrörelsen lät Sifo undersöka väljarnas attityder fick de veta att deras ”partivänner ute i bygderna” hade lättare än sina ledare att orientera sig i den nya situationen. Sifos fråga löd: ”Tycker ni att de förändringar som under de senaste åren skett inom kommunistpartiet och dess ledning gör att partiet nu kan räknas som ett demokratiskt parti jämfört med övriga riksdagspartier, eller anser ni partiet vara företrädare för ett odemokratiskt styrelsesätt?” Till partiledningens överraskning var ”de stabila socialdemokraterna” delade i tre lika stora delar: en ansåg kommunistpartiet vara demokratiskt, en odemokratiskt och en tredje hade ingen uppfattning. Bland socialdemokraterna i Stockholm och Göteborg sade till och med över hälften att partiet nu borde betraktas som demokratiskt. Slutsatsen var att man ”bör vara försiktig att i valrörelsen använda argument mot kommunistpartiet att det är ett odemokratiskt parti och istället lägga huvudvikten vid exempelvis splittringsargumentet”.¹⁹⁹

I partiledningens senare diskussion om de politiska orsakerna till det svåra valnederlaget pekades på den förskjutning åt vänster av den politiska attityden som skett såväl i valmanskåren som i delar av det egna partiet och — som en konsekvens av detta — på nödvändigheten av en förnyelse av den socialdemokratiska rörelsen och dess politik. ”Att försöka fortsätta fram till 1968 års val som om ingenting hänt”, varnade SSU-ordföranden Ingvar Carlsson, ”skulle leda till ett katastrofalt bakslag bland ungdomsväljarna. Även bland övriga grupper måste vi i så fall räkna med en kraftig reaktion mot socialdemokraterna.” Situationens allvar kan också avläsas av det faktum att en enig SSU-styrelse önskade att Erlander ersattes av Olof Palme som partiledare och statsminister.

Kvinnoförbundets ordförande Lisa Mattson framförde som hela sin organisations uppfattning att det behövs en omgående förnyelse om det skulle finnas en chans för socialdemokratin att någon gång i framtiden kunna återvinna förtroendet. ”Utan ökad idédebatt, utan ökad aktivitet bland alla våra aktiva partiarbetare”, betonade hon, ”kommer vi aldrig att lyckas.” Kvinnoförbundet och de andra sidoorganisationerna måste ”agera radikalare än partiet självt och få partiets stöd för program som går utöver — långt utöver ibland — det officiella parti-programmet och regeringspolitiken: Hon krävde ”förnyelse av vår politik och vårt sätt att representera den”.

I en ytterligare opinionsundersökning som partiledningen lät göra under hösten bekräftades några av de symptom på sprickor i det fordristiska folkhemmet som Hermansson redan frilagt i *Vänsterns väg*. Undersökningen visade på ”en stark oro inför framtiden” hos majoriteten av väljarna, på ”det faktum att väljarna betraktar de förtroendevalda inte som sina representanter utan som representanter för överhögheten”, på att många partimedlemmar inte anser sig ”få eller kunna spela en aktiv roll vid utformningen av partiets politik” och slutligen på en tilltagande allmän ”surhet” inom både partiet och fackföreningsrörelsen. Denna ”surhet”, framhölls i debatten i SAP:s verkställande utskott, kan vara ett uttryck för ”en ängslan hos partifolket över att partiet tappat greppet om utvecklingen”. Mot denna bakgrund hade många

¹⁹⁷ SAP PS, 8/3 1966.

¹⁹⁸ Skrivelse i författningsfrågan till statsministern, 4/4 1966, i Hermanssons privatarkiv.

¹⁹⁹ SAP VU, 20/6 1966.

partiorganisationer föreslagit en extra partikongress. Förslaget bifölls av partiledningen. Den såg en sådan kongress ”som ett viktigt led i försöken att kanalisera den växande oron”.²⁰⁰

Denna förskjutning åt vänster av den allmänna politiska stämningen i landet kunde inte enbart eller ens huvudsakligen förklaras med det förnyade kommunistpartiets och dess ordförandes verksamhet. På samma sätt som den fordistiska utvecklingstypen var ett internationellt fenomen med nationella särdrag så gällde detta även för vänstervindarna, som huvudsakligen kan tolkas som en reaktion mot vissa sidor och konsekvenser av både fordismens nationalstatliga utveckling och av dess internationella förutsättningar.

Hermanssons förnyelseprojekt lämnade ett viktigt bidrag till förskjutningen åt vänster i den svenska kultur- och samhällsdebatten. Vid sidan av de ovan nämnda konflikterna mellan den globala kapitalismens centrum och periferier — och delvis som en produkt av dem — bidrog flera andra samhällseliga yttringar till dessa förskjutningar. Hermansson uppmärksammade själv nya tendenser inom skönlitteraturen. Åren 1965-66 hörde Sven Fagerbergs *Det vitmåladade hjärtat* och Clas Engströms *Insändaren* till de mest debatterade böckerna. De innehöll bägge ”en mycket skarp kritik av den svenska storfinansen”. Andra skönlitterära författare gjorde sina inlägg som reportage eller i essayform. Det gäller Sara Lidman, som med *Samtal i Hanoi* ”ristat ett äreminne över det nordvietnamesiska folkets tappra kamp och en evig anklagelse mot den brutala amerikanska imperialismen”: I *En orättvis betraktelse* ställde Göran Palm

nutidens problem på sin spets — motsättningen mellan exploatörer och exploaterade, mellan rika och fattiga folk. Göran Palm försöker få oss att se vår egen värld med de andra folkens ögon. Han håller upp en spegel för vårt ansikte och se — det är anskrämligt som *Dorian Grays porträtt* vilket åldrades i stället för honom själv. [...] ingen har kunnat bestrida hans huvudtes: ”Så mycket tycks vara säkert: mötet mellan rika och fattiga, mellan exploatörer och exploaterade, tycks tvinga oss som är rika att ompröva pinsamt, att ompröva hisnande mycket av det som vi länge hållit kärt och tagit för givet.”

Även på det samhällsvetenskapliga fältet gjorde sig vänstertendenserna gällande. ”Det var en tid på modet”, påpekar Hermansson, ”att skriva böcker om hur fint det s.k. välfärdssamhället var ordnat — Sverige var medelvägens förlovade land. De böcker som idag väcker uppmärksamhet och debatteras är av en annan vetenskaplig och moralisk kvalitet.” Han nämner som exempel två av sina kolleger i den tidigare nämnda 'sociologigruppen, Gunnar Inghe och Gustav Jonsson. Den förre hade från ett socialmedicinskt perspektiv analyserat det svenska klassamhället och dess följder för den underklass som alltjämt existerar. Gustav Jonsson vid Barnbyn Skå visade i sin doktorsavhandling om *Delinquent boys* ”hur i det nuvarande samhället brister ifråga om social anpassning ackumuleras till ett socialt arv som åtföljs av kriminalitet. Det är det alltjämt bestående ärftliga klassamhället som belyses.”²⁰¹

Vad bör göras?

SKP:s valframgångar 1964 och 1966 innebar en väsentlig förstärkning av Hermanssons position som partiledare och av de krafter i partiet som stödde hans förnyelseprojekt. Men trots valframgången och tillfredsställelsen över den personliga uppskattningen beredde den alltjämt existerande diskrepansen mellan det politiskt nödvändiga och — vad det egna partiets utveckling beträffar — det politiskt möjliga honom stora och växande bekymmer. Redan i oktober 1965 hade han riktat partistyrelsens uppmärksamhet på det ”stora problem” som partiet stod inför: Hur skulle det kunna utnyttja och främja den pågående vänsterutvecklingen?²⁰² Problemet var en variant av den permanent ställda men inom den kommunistiska rörelsen aldrig lösta frågan: Vad bör göras? Det var titeln på den skrift med vilken Lenin en

²⁰⁰ SAP VU 20/12 1966.

²⁰¹ Föredrag i Helsingfors, 3/4 1967, manus i Hermanssons privatarkiv.

²⁰² Anteckningar PS-möte i Nyköping 17/10 1965, i Hermanssons privatarkiv.

gång grundlade den bolsjevikisk-kommunistiska traditionen.

Hermansson sökte emellertid inte längre lösningen i denna tradition. Hans svar var framför allt ett försök att definitivt bryta med bolsjevismens avantgardistiska partimodell. Den strategiska uppgiften var inte utvecklingen av det egna partiet utan av den socialistiska vänstern som helhet. Partiets utveckling, såväl organisatoriskt som programmatiskt, var en funktion av och ett verktyg till utvecklingen av den socialistiska vänstern och av hela arbetarrörelsen. Det 'gammalmodiga' kommunistpartiets själva existens hade — enligt dess egen ordförande — inte längre något egenvärde; det stod till disposition.

Hermansson förklarade på kongressen i maj 1967 att partiet ”de senaste åren följt linjen att på olika sätt stödja hela den socialistiska vänsterns arbete. Vi har gjort det av omtanke om hela arbetarrörelsens framtid.”²⁰³ Kommunistpartiets traditionella strävan efter samverkan och enhet inom arbetarrörelsen innebar framför allt ett försök till samarbete med det socialdemokratiska arbetarpartiet SAP. Detta samarbete krävde inte någon närmare förklaring — förutom att SAP var ett *arbetar*parti, det stora *arbetar*partiet. Men denna abstrakta motivering kunde för Hermansson inte längre vara det avgörande kriteriet för samarbete. Vad han i stället eftersträvade var ”samarbete för *en riktig politik* med så stora delar av arbetarrörelsen i övrigt som möjligt, och helst med hela arbetarrörelsen — att hela arbetarrörelsen skall bli enig kring en riktig politik. Men om det inte går att få ett samarbete med alla grupper inom arbetarrörelsen, så vill vi ha samarbete med dem som är överens med oss en bit på vägen.”²⁰⁴

Ett samarbete med socialdemokratin ”för en riktig politik” var uppenbarligen inte aktuell. Hermansson hade redan på kongressen 1964 framhållit att den socialdemokratiska regeringens politik var att förvalta det kapitalistiska samhället så väl som möjligt, men utan avgörande förändringar i produktions- eller maktförhållandena. ”Denna karakteristik”, betonade han på kongressen tre år senare, ”kan i dag inte ändras. De förhärskande tendenserna i socialdemokratins politik är alltjämt desamma. De socialdemokratiska ledarna anser att kapitalismen, i varje fall för närvarande, i varje fall i vårt land, möjliggör den snabbaste produktionstillväxten som i sin tur utnyttjas för en social reformpolitik. Därför satsar de på samförstånd med storfinansen.”²⁰⁵ Hade den historiska socialdemokratiska reformismen som målsättning en grundläggande omdaning av samhället så har den nuvarande ledningen ”lämnat denna målsättning och är därför i egentlig mening inte längre reformister (dvs. inte längre reformistiska socialister).”²⁰⁶

Å andra sidan utgick han ifrån att huvudparten av de socialdemokratiska medlemmarna och väljarna fortfarande var socialister, ”i den meningen att de vill ha ett samhälle där det allmänna äger de avgörande produktionsmedlen, storföretagen, fabriker”²⁰⁷ Det var därför viktigt att uppmärksamma de olika strömningar och motsättningar som fanns inom den socialdemokratiska rörelsen. Det viktigaste var att det under de senaste åren utvecklats ”en aktiv och medveten vänster inom socialdemokratin [som] står naturligtvis i samband med den allmänna förändringen i det politiska klimatet i vårt land”. Det fanns emellertid ingen anledning att överdriva dessa gruppers möjligheter att inifrån förändra partiets politik, även om Hermansson inte ville utesluta ”möjligheten för de medvetna socialisterna inom SAP att bli den dominerande kraften inom sitt parti”.²⁰⁸ Men som Göran Therborn, då fortfarande medlem av SAP, påpekade 1967 i en anmärkning till andra tryckningen av *En ny vänster* hade förhoppningarna om en sådan förändring avsevärt försvagats ”under de 1,5-2 åren sedan bo-

²⁰³ *Samling vänster i svensk politik*, s. 66.

²⁰⁴ Ingemar Olanders TV-intervju med Hermansson 16/5 1967, utskrift i Hermanssons privatarkiv [min kursiv].

²⁰⁵ *Samling vänster i svensk politik*, s. 61.

²⁰⁶ Hermansson, ”Socialismens målsättning”; *Socialistisk debatt* nr 2/1967.

²⁰⁷ Hermansson i intervjun med Ingemar Olander 16/5 1967.

²⁰⁸ *Samling vänster i svensk politik*, s. 62ff.

ken skrevs”.²⁰⁹ Gunnar Ågren, även han fortfarande organiserad socialdemokrat, delade Therborns pessimism, när han tecknade denna bild av partiets inre liv: Det socialdemokratiska partiet hade förvandlats till ”en gigantisk valapparat”:

Man har inom det här partiet fått en kader, dels av anställda naturligtvis, dels av aktiva sedan många år som har helt och hållet, mer eller mindre helt och hållet, identifierat sig med det här partiet. Inte så mycket med dess aktuella politik utan fastmer just med partiet, med initialerna, med partifanan. Och att få till stånd ett radikalt omtänkande inom denna apparat [...], det är något oerhört svårt och jag är faktiskt väldigt pessimistisk till om man kan lösa den frågan med hjälp av några förhandlingar.

I samverkan med denna socialdemokrati kunde utvecklingen av en *socialistisk* vänster i det aktuella läget inte åstadkommas, även om den strategiska målsättningen enligt Hermansson måste vara att tvinga socialdemokratin att överge sin allians med storfinansen.

Men hur kunde man komma dithän? Redan i *Vänsterns väg* hade Hermansson framhållit att det inte var önskvärt att skapa ett parti av folk socialistisk typ, det vill säga att organisatoriskt samla kommunistpartiets medlemmar och radikala socialdemokrater i ett parti, samtidigt som det socialdemokratiska partiet — befriat från sina vänsterelement — obehindrat ”kan fortsätta sin förvandling till ett rent mittenparti, som inskränker sig till socialt reformarbete inom det monopolkapitalistiska samhällets ram”. Ett sådant alternativ skulle inte leda till en förskjutning åt vänster av det politiska fältet.

I Hermanssons förståelse av politiken var det avgörande eller grundläggande i utvecklingen av den socialistiska vänstern inte olika former av organisatorisk samverkan ”mellan de bägge arbetarpartierna eller mellan vårt parti och vissa organiserade grupper” utan främjandet av den självverksamma politiska rörelsen underifrån, ”rörelsen på arbetsplatserna, i fackföreningarna, bland hyresgästerna, bland husmödrarna, bland ungdomen, för fred, demokrati, bättre levnadsvillkor, ökad makt åt folkets breda lager”.²¹⁰

I organisationsfrågan var Hermanssons ståndpunkt lika entydig som — i många partikamraters ögon — provokatorisk: Den socialistiska vänstern, slog han kategoriskt fast, ”kan aldrig vinna slaget i de gamla organisatoriska formerna. Det måste finnas nya läglar för det nya vinet.”²¹¹ Detta konstaterande gällde inte minst för hans eget parti.

Som Göran Therborn riktigt påpekar hade Hermanssons linje, att bryta upp den gamla partistrukturen, inte bara ett strategiskt perspektiv: ”Detta var taktiskt nödvändigt, eftersom nyvänsterlinjen i SKP inte hade någon solid förankring i partiets djupa led. I partiledningen var Hermansson och hans närmaste förtrogna i minoritet, även om en del tunga namn ur den gamla partikadern gav dem manöverutrymme. Taktiken tycks ha varit att stödja närstående krafter utanför partiet för att ändra maktförhållandena inom partiet.”²¹²

Partiet var enligt Hermansson inte alls i nivå med tidens krav och behov. Det som hade behövts för att möjliggöra en ”sammanslutning av den socialistiska vänstern i hela landet” var en omformning av kommunistpartiet till ett *Socialistiskt Vänsterparti* genom en breddning av både dess sociala grundval och politiska verksamhetsfält.²¹³ Hade ordföranden ensam kunnat få bestämma och hela partiet följt honom så hade detta varit huvudalternativet. Men majoriteten ville antingen bevara partiets karaktär som kommunistiskt arbetarparti eller strävade åt olika — folksocialistiskt, vänstersocialdemokratiskt eller maoistiskt — håll.

Sedan 1964 hade SKP visserligen ”vunnit starkt ökad anslutning i de allmänna valen” och

²⁰⁹ *En ny vänster*, s. 17.

²¹⁰ *Samling vänster i svensk politik*, s. 62.

²¹¹ Tal vid DU:s kongress 16 juni 1967, manus i Hermanssons privatarkiv.

²¹² Therborn 1983, s. 125.

²¹³ ”Kommunisterna ömsar skinn och byter namn”, intervju med Hermansson i *Veckojournalen* 5/1967.

dess politik har ”breddats och blivit mera slagkraftig” men, fortsatte Hermansson,

många organisationer arbetar på ett otillfredsställande sätt och diskussionen inom partiet är icke i nivå med de ökade uppgifterna. Grupper och enskilda inom den övriga socialistiska vänstern, som vunnit i styrka under de senaste årens utveckling, intar ännu en avvaktande hållning till det kommunistiska partiet.²¹⁴

Han ansåg det ”på sätt och vis vara begripligt” att det fanns mer eller mindre organiserade grupper i partiet som hade svårt att följa den nya kursen:

Det har skett en kraftig omställning inom vårt parti på senare tid. Alla har inte kunnat hänga med. De har sina erfarenheter och sin bakgrund från andra tider och andra förhållanden. Att man inte är överens i allt är f.ö. kännetecknande för alla partier — och bör vara det.

Förr utslöt man i vårt parti folk som inte svor på magistrernas ord. Den metoden vill jag inte bruka. Jag vill diskutera med oliktankande och söka få dem att acceptera min uppfattning.²¹⁵

Eftersom det var uppenbart att det första och av honom favoriserade alternativet — förvandlingen av kommunistpartiet till ett brett vänsterparti inte hade stöd hos majoriteten i det egna partiet utvecklade Hermansson ett andra alternativ för att på mera indirekta vägar koma fram till samma mål: främjande och organisatorisk sammanslutning av hela den socialistiska vänstern.

Tidsignal — tidning för hela vänstern

En första milstolpe i försöket att utveckla och förenhetliga den socialistiska vänstern inom och utanför kommunistpartiet och samtidigt förändra styrkeförhållandena i det senare var den nya tidningsgiven hösten 1964. Den irritation som den framkallade hos Hilding Hagberg och andra härrörde delvis ur beslutet att förvandla *Ny Dag* från dagstidning till en informationstidning för partiet som skulle utkomma en gång i veckan. I en artikel i *Norrskensflamman* (*NfI*) betecknade Hagberg partistyrelsens beslut som ”en stor olycka” för partiet och förklarade öppet att han ”tillhörde den minoritet i partistyrelsen som ansåg beslutet både ekonomiskt och politiskt oklokt”. Han sade sig inte kunna ”förstå hur vårt parti i denna dynamiska epok, när slutstriden mellan kapitalism och socialism rasar över jorden [...] kan klara sig utan sina dagstidningar. Men jag vill hoppas att skadorna skall begränsas genom att vi har *Norrskensflamman*.”²¹⁶ Minst lika irriterande för Hagberg och hans grupp var den andra delen av beslutet, nämligen att ”medverka till skapandet av en fristående veckotidning”.²¹⁷ Genom detta beslut i tidningsfrågan uttrycktes inte bara viljan att samla de socialistiska vänsterkrafterna utan också att Hermanssons förnyelseprojekt tenderade att förskjuta sitt politiska fokus. Prioriteringen av hela den socialistiska vänsterns utveckling innebar samtidigt en försvagning av partiets traditionella orientering mot arbetargrupperna. I likhet med SAP fanns också i kommunistpartiet en utbredd antiintellektualistisk aversion mot den Nya vänsterns brokiga och okontrollerbara 'småborgerliga' skara med dess radikaldemokratiska strävanden och dess förskjutning av fokus från utsagningsbegreppet till talet om människans alienation. Hagberggruppen tog snart initiativet till att samla alla medlemmar som inte var införstådda med den nya partilinjen kring tidningen *Norrskensflamman*.

I december 1964 hade kommunisterna Sam Johansson och Ingemar Andersson fått partiledningens uppdrag att förbereda utgivningen av en veckotidning som sedan fick namnet *Tidsignal*. ”På pappret”, klagade den kommande chefredaktören Sam Johansson i ett brev till Takman, ”finns också ett [parti] beslut om mellan 1000—1500 kronor skall få användas per nummer för inköp, resekostnader etc. Så värst långt kommer man dock inte med den summan

²¹⁴ Sammandrag av Hermanssons tal vid partistyrelsemötet 27 jan 1967, manus i Hermanssons privatarkiv.

²¹⁵ Intervju med Hermansson i *Motala Tidning* 6/8 1966.

²¹⁶ ”Hagberg kritisk mot tidningsgiv”, *Ny Dag* 6/11 64.

²¹⁷ PS-möte 30-31/10 och 1/11 1964.

om det ska bli någon stil på text- och bildmaterialet.” Hans första uppgift var att ”söka knyta kontakter med i huvudsak folk utanför partiet som kan tänkas vara villiga att medarbeta med artiklar och uppslag. I det syftet ordnade jag också före jul en träff på Gondolen med bl.a. Per Wahlöö, Erik Nyblom, Mårten Andersson, paret Granlid, Bejerot och Kjell Bornemark. Inställningen till tidningsprojektet var avgjort positiv och ett och annat av värde kom väl också fram.”²¹⁸

Men starten för *Tidsignal*, som började utkomma i slutet av februari 1965, blev trög. ”Om du tar en titt på nr. 2”, skrev Sam Johansson i början av mars till Takman, ”finner du där 6 signerade bidrag av undertecknad plus en del osignerat kرافs. Varför — helt enkelt därför att vi varit två man på redaktionen [han själv och Ingemar Andersson] som skulle göra tidningen och fått skriva det mesta, därför att ingen av dem som vidtalats att komma med bidrag behagat komma med det.” De båda fick arbeta ”under ständig tidsnöd på grund av den tekniska apparatens otillräcklighet. Allt som allt finns det en och en halv kraft som skall hinna med att sätta eller skriva ner texten till såväl *Ny Dag* som *Tidsignal*; men den halva kraften är sjukskriven och någon kompetent vikarie har inte funnits.”²¹⁹

I januari 1966 efterträddes Sam Johansson som chefredaktör av den då 24-årige socialdemokraten Bo Hammar. När denne hade gått med i socialdemokratiska studentklubben så var det därför ”att jag och åtskilliga med mej hoppades kunna bidra till en radikaliserings av SAP, en mer socialistiskt betonad politik”. Men han fick

ganska snart erfa svårigheten att skapa en socialistisk vänsterplattform inom SAP. Insikten härom liksom den förnyelse som präglade SKP:s 20:e kongress skapade för mej och andra vänster-socialister en ny situation. Med förnyelsen av SKP och valet av C.H. Hermansson till ordförande erbjöds nya kontaktytor och ökade möjligheter till nära samarbete åt vänster.²²⁰

Tidsignal hade nu med vänstersocialdemokraten Hammar fått en symbol för sin ”fristående” karaktär men ekonomiskt var den alltjämt beroende av stödet från SKP. Även om tidningens officiella adress var ”en liten skrubb på Vasagatan” så satt hela redaktionen på particentralen på Kungsgatan 84. Men trots detta började *Tidsignal* under Hammars ledning fylla sin avsedda funktion som ett frispråkigt — alltför frispråkigt enligt många kommunister — organ för den pluralistiska socialistiska vänstern. Hammar inrättade ett redaktionsråd bestående av Kurt Salomonson, Per Wahlöö och Maj Sjöwall, med Ingemar Andersson som redaktionssekreterare. *Tidsignal* blev enligt Hammar ”den nya vänsterns veckotidning” och fick mycket uppmärksamhet. Många kända författare och intellektuella medarbetade för symboliska honorar. ”Kommunistpartiets huvudorgan *Ny Dag* ogillade oss och Norrskensflamman hatade oss. Vi var inte kommunistiskt klassmässiga”.²²¹

Socialistiska Förbundet

Våren 1966 landade oroande rapporter på partisekreteraren Sten Anderssons skrivbord i SAP:s particentral på Sveavägen 68 i Stockholm. De informerade om att socialdemokrater på vänsterkanten var engagerade i bildandet av en organisation som skulle vara öppen även för partilösa socialister och reformkommunister och att denna organisation skulle komma ”att bli en betydligt mer politisk organisation än Clarté”. Rapporterna hade inte enbart strömmat in via partiets vanliga politiska kanaler. Som Lars Olof Lampers uppmärksammar i SÄKO-rapporten *Det grå brödrskapet — en berättelse om IB* fanns ”i detta sammanhang kopplingar till IB och därifrån vidare till säkerhetspolisen”. Genom detta samarbete fick partisekreteraren löpande informationer inifrån SKP-ledningen och om dess diskussioner om eventuellt samarbete med vänsterkrafterna utanför partiet. Han informerades via dessa hemliga kanaler

²¹⁸ Brev från Sam Johansson till Takman, 29/12 1964, i Takmans privatarkiv.

²¹⁹ Brev från Sam Johansson till Takman, 8/3 1965, i Takmans privatarkiv.

²²⁰ Vi porträtterar Bo Hammar, 27, (och riksdagsman i höst)”, *Ny Dag* nr 23, 6-12 juni 1968.

²²¹ Hammar 1992, s. 64 ff.

även om vad som pågick på det egna partiets vänsterkant. Bland annat fick han tillgång till ett internt dokument från den nya organisationen, Forum Vänster, som bildades den 2 april 1966. Dokumentet upplyste honom om vilka personer som var klara för Forum Vänster och vilka som var föremål för ytterligare värvningsförsök.²²² Än så länge reagerade partiledningen dock inte med den i sådana sammanhang vanliga metoden: med ukas och följande uteslutningar. Detta steg togs först året därpå.

”De unga vänstersocialdemokraterna i Stockholm”, förklarade Christer Hogstedt, en av Forum Vänsters grundare, bakgrunden till den nya organisationen, ”var samtidigt aktiva inom Clarté i stor utsträckning. Genom socialdemokratiska ungdomsförbundets beslut att medlemskap i Clarté inte var förenligt med medlemskap i SSU delades Stockholms unga socialdemokrater i två oförenliga fraktioner.” Det var främst från SSU:s vänsterfraktion som initiativtagarna till den nya organisationen kom.

Bildandet av Forum Vänster innebar ”att den nya vänstern för första gången skapat en allmänsocialistisk förening för alla typer av löntagare”. Hogstedt framhävde också att SKP:s nye ordförande Hermansson, som ”fört en teoretisk dialog med den nya vänstern”, kunde ”med full rätt räknas som en av dess dominerande inspiratörer”.²²³

Hermansson välkomnade naturligtvis den nya vänsterorganisationen; den gav honom större manövreringsutrymme i det egna partiet. Detta kom till uttryck på partistyrelsemötet i slutet av januari 1967 när han förklarade i sin inledning: ”Enligt vår mening förfogar den socialistiska vänstern över en betydande potentiell kraft, som nu icke utnyttjas, därför att den är splittrad”. Han föreslog därför att partistyrelsen skulle ”rikta en appell till alla den socialistiska vänsterns krafter om ökad politisk aktivitet, om samverkan och skapandet av organisatorisk enhet”. Formerna för denna samverkan kunde enligt honom ”självfallet icke dikteras av det kommunistiska partiet”. Konkret föreslog han att partistyrelsen förde ut följande alternativ till offentlig debatt:

Alt. 1. Det nuvarande kommunistiska partiets grundval och politik breddas ytterligare för att möjliggöra en organisatorisk samling inom dess ram av alla socialistiska vänsterkrafter. Partiets namn blir Socialistiska vänsterpartiet.

Alt. 2. Kommunistiska partiet — med bibehållet eller förändrat namn — deltar i bildandet av en ny politisk organisation, närmast med karaktären av valförbund. I denna organisation ingår kommunister tillsammans med andra socialistiska vänsterkrafter.²²⁴

I det första alternativet skulle ett till Socialistiskt vänsterparti omformat kommunistparti utgöra motor och organiserande centrum i den socialistiska vänsterns utveckling. I det andra alternativet tilldelades denna roll vänsterkrafterna — såväl inom som utanför kommunistpartiets organisation. Hermansson föreställde sig att ett slags socialistiskt förbund skulle ”byggas upp av framför allt de lokala organisationerna ute i landet. Det är deras verksamhet som blir avgörande. Om vänstern nu väljer den här formen för att skapa en organisatorisk enhet så blir det på det lokala planet man kommer att börja.”²²⁵

Partistyrelsen biföll visserligen Hermanssons förslag men i den appell som sedan riktades ”till alla socialistiska vänsterkrafter om ökad politisk aktivitet och samverkan” saknades perspektivet på en organisatorisk samling. Så ströks till exempel i det första alternativet syftet med breddningen av partiets grundval och politik, nämligen att ”möjliggöra en organisatorisk samling inom dess ram av alla socialistiska vänsterkrafter” och i det andra alternativet reducerades samverkan till att ”uppställa kandidater i de allmänna valen”.²²⁶

²²² Lampers 2002, s. 319.

²²³ *Program för socialism. Socialistiska Förbundets programförslag*, Stockholm 1967, s. 58ff.

²²⁴ Sammandrag av C.H. Hermanssons tal vid partistyrelsemötet 27 jan 1967, manus i Hermanssons privatarkiv.

²²⁵ Intervju med Hermansson, *Veckojournalen* 5/1967.

²²⁶ ”Appell om aktivitet och samverkan”, *Socialistisk debatt*, nr 1/1967.

Redan före partistyreلمötet i januari hade Hermansson inbjudit kretsen kring Forum Vänster till ”ett halvhemligt möte” på galleri Palamedes på Kåkbrinken i Gamla Stan för att diskutera den socialistiska vänsterns framtid. Från kommunistpartiet deltog medlemmarna av partisekretariatet Erik och Urban Karlsson, DU:s ordförande och samtidigt SKP:s informationssekreterare Kjell E Johansson och *Tidsignals* redaktionssekreterare Ingemar Andersson. Enligt Bo Hammar var Hermanssons avsikt ”inte att locka över oss till det kommunistiska partiet. Tvärtom avrådde han oss från partimedlemskap. Bättre vore om vi kunde utveckla en egen vänsterorganisation, som kunde samverka med det kommunistiska partiet och därmed på ett effektivare sätt bidra till partiets förändring.”²²⁷ Hermanssons förslag mottogs välvilligt av representanterna för Forum Vänster. Reaktionen var däremot blandad hos de egna partikamraterna. Medan Erik och Urban Karlsson stödde honom höll Ingemar Andersson och Kjell E Johansson fortfarande fast vid det alternativ som Hermansson själv först hade favoriserat, det vill säga en omvandling av SKP till ett brett socialistiskt vänsterparti. Men de lät sig övertalas till slut. Som Johansson anmärkte i ett brev till Hermansson kunde båda strategiska linjerna redovisa starka argument, men: ”Ditt ställningstagande blev avgörande för oss.”²²⁸

Johansson arbetade sedan tillsammans med Gunnar Ågren, Svengöran Dahl och Christer Hogstedt i ”Gruppen för socialistiskt samarbete” för att främja bildandet av socialistiska föreningar runtom i landet. Inom loppet av två månader organiserades ett tjugotal lokala föreningar som vid en konferens i Stockholm den 23 april 1967 beslöt att konstituera Socialistiska Förbundet (SF). Styrelsen bestod av lika proportioner socialdemokrater, kommunister och partilösa. Christer Hogstedt valdes till ordförande. Konferensen antog också manifestet ”Enhet i mångfald — ett socialistiskt alternativ”. Det utgick från en samhällsanalys som var tydligen påverkad av eller åtminstone besläktad med den som Hermansson hade presenterat i *Vänsterns väg*. Detsamma gällde för SF:s programförslag *Program för socialism* som utkom hösten 1967, författat av Christer Hogstedt, Gunnar Olofsson och Göran Therborn.²²⁹

I manifestet uppmärksammades de ”öppningar åt vänster” som under senare tid skett i flera länder. I Finland hade det bildats en folkfrontsregering av socialdemokrater, kommunister, agrarer och vänstersocialister, i Danmark hade socialdemokratien slutit en samarbetsöverenskommelse med SF och i Frankrike hade kommunister, socialdemokrater och vänstersocialister nyligen genomfört en framgångsrik valsamverkan. Erfarenheterna från dessa länder visade enligt manifestet att förändringarna av socialdemokratiens politik ”inte varit resultatet av nya partiledningar eller en lyckad inre opposition. Det har varit de yttre omständigheterna och den yttre oppositionen, som tvingat fram en kursomläggning.” Men även om vänstern ”lyckats bygga upp en egen radikal kraft av vikt i svensk opinion” restes från den socialdemokratiska apparatens sida ”krav på rättning i ledet och på tystande på den inre oppositionen”. Även om skillnaderna ”mellan borgarna och den officiella socialdemokratien inte längre är så stora” var det enligt SF ändå angeläget att förhindra en borgerlig regering. Därför riktade manifestet under rubriken ”Enhet i mångfald eller splittring i enfald?” en uppmaning till arbetarrörelsens båda partier SAP och SKP att komma överens om en teknisk valsamverkan under gemensam partibeteckning men ”med fri inbördes kritikrätt”.²³⁰

Den socialdemokratiska partiledningen reagerade omedelbart. Redan morgonen efter SF:s konstituerande kongress avvisade socialdemokratiens verkställande utskott SF:s förslag om teknisk valsamverkan. Sten Andersson informerade VU om att ”förbundets verksamhet och uttalanden, som gjorts av dess ledning, skapat förvirring hos vissa partiorganisationer”. Det

²²⁷ Hammar 1992, s. 67.

²²⁸ Brev från Kjell E Johansson till Hermansson, 12/8 1968.

²²⁹ *Program för socialism. Socialistiska Förbundets programförslag*, Stockholm 1967.

²³⁰ *Program för socialism. Socialistiska Förbundets programförslag*, s. 81 ff.

var därför ”nödvändigt att klargöra partiets inställning” genom ett offentligt uttalande. Någon uteslutning borde ännu inte tillgripas eftersom det bara skulle ”leda till att många socialdemokratiska medlemmar i förbundet i missriktad lojalitet med de uteslutna skulle kvarstå i förbundet trots att de då riskerade att själva bli uteslutna. Uttalandet bör därför ha karaktär av varningssignal. [...] Sedan någon tid gått är det dags att ta upp uteslutningsfrågan.”

I debatten anslöt sig Olof Palme ”till 'två-steps'-hypotesen men hävdade att uttalandet måste vara så klart och bestämt att det inte kan missförstås”.

Gunnar Sträng och Sven Aspling ansåg att ”direkt uteslutning” vore lika befogad och ifrågasatte ”om inte VU omedelbart borde säga ifrån att medlemskap i SF inte är förenligt med medlemskap i SAP”. Thage Peterson krävde en omedelbar varningssignal ”för att förhindra att enstaka socialdemokratiska organisationer ansluter sig till förslaget. Det skånska ungdomsdistriktet hade t.ex. varit nära att ta ett positivt uttalande på sin årskonferens.” I det omedelbart offentliggjorda uttalandet avvisade VU förslaget om teknisk valsamverkan och betecknade SF ”som en mot socialdemokratin riktad splittringsrörelse”.²³¹ Samma dag förtydligade partisekreteraren: fullföljde socialdemokraterna i SF sina intentioner ”då är det bara att följa de socialdemokratiska partistadgarna, de är alldeles klara”.²³²

I slutet av juni var det enligt partisekreteraren dags att ”fastställa ett datum, då de socialdemokrater som fortfarande är medlemmar i SF ska betraktas som uteslutna. Efter detta datum bör samma uteslutningsförfarande användas som på 1930-talet, då man hade att ta ställning till en liknande uteslutningsfråga.” VU beslöt i enlighet med partisekreterarens förslag ”att de medlemmar i partiet som inte senast den 31 juli 1967 har lämnat SF ska betraktas som uteslutna”.²³³ Under hösten uteslöts i enlighet med detta bland andra Bo Hammar, Christer Hogstedt, Göran Therborn och Gunnar Ågren.²³⁴

SKP/vpk:s 21:a kongress

I ett ”mycket personligt” brev till Hermansson klagade Kjell E Johansson i augusti 1968: ”Jag har hela tiden förvånat mig över Din försiktighet i SF-frågan sedan vi väl en gång valt att följa Dina rekommendationer. Både sedan SF bildats, under partikongressen och efter densamma har Du enligt min mening i vissa avseenden intagit en dämpande attityd.”²³⁵ Johanssons besvikelse var förståelig. Uppmuntrad av Hermansson hade han helhjärtat engagerat sig i SF:s verksamhet. Var inte Hermansson lika engagerad i utvecklingen av denna vänstersamverkan som han själv sagt var en strategisk uppgift? Förklaringen måste sökas i det ”dubbla ansvaret för egna åsikter och partiets ställningstaganden”. I sin strävan efter breddad och fördjupad vänstersamverkan tvingades han strida på två olika fronter. Å ena sidan lämnade han stimulerande och pådrivande bidrag till den breda vänsterdiskussionen, å andra sidan måste han i den interna debatten gå försiktigt fram för att få hela partiet med på vänstersamverkans väg. Som partiordförande kunde Hermansson helt enkelt inte agera enbart efter den politiska nödvändighetens agenda. Han visste att ett sådant handlande skulle spränga partiet.

Som redan nämnts hade tillsättningen av en programkommission som skulle representera de olika strömningarna i partiet lett till hårda diskussioner vid partistyrelsemötet hösten 1964. Motsättningarna fördjupades sedan under programarbetets gång.²³⁶ Som kommissionsordförande och — tillsammans med Lars Herlitz — som programförslagets huvudförfattare var Hermanssons perspektiv riktat mot ett framtida brett socialistiskt vänsterparti. Han ansåg visserligen att programmet för ett sådant parti ”endast [kan] skrivas av det självt”, men

²³¹ SAP VU 24/4 1967.

²³² Se SAP VU 28/4 1967.

²³³ SAP VU 28/6 1967.

²³⁴ Se VU 28/9, 30/11 och 18/12 1967.

²³⁵ Brev 12/8 1968.

²³⁶ Hermansson 1993, s. 240.

programmet för det nuvarande partiet borde redan innehålla ”synpunkter och förslag till en sådan programdebatt”. Det nya programmet måste med andra ord både ”motsvara det nuvarande partiet” och peka framåt.²³⁷

I en intervju med Ingemar Odlander betonade han att det i det nya partiprogrammet gjorts

en starkare markering än förut av att vi vill använda de demokratiska metoder som är vanliga i vårt samhälle, när det gäller de beslut som skall leda över till en socialistisk ordning. Det betyder naturligtvis inte, att vi tror att dessa frågor avgörs i riksdagen eller i kommunalfullmäktige, att det är riksdagsmännens kamp som avgör frågan om man kommer till socialismen; vad som beslutas i parlamentet är en återspeglning av förhållandena och klasskampen ute i samhället — men där skall besluten fattas.²³⁸

I sin inledning om ”Vänsterns organisationsformer och partiets namn” på SKP/vpk:s 21:a kongress i maj 1967 karakteriserade Hermansson partiet som ”den starkaste organiserade kraften” i den socialistiska vänstern, som dessutom innehöll olika strömningar, grupper och rörelser. ”Det är utomordentligt viktigt”, betonade han, ”att vi visar stor respekt för dessa gruppers och rörelsers arbete. Samverkan med dem är av betydelse inte endast för dagen utan framför allt för framtiden.” Han påminde om att partiet ”de senaste åren följt linjen att på olika sätt stödja hela den socialistiska vänsterns arbete. Vi har gjort det av omtanke om hela arbetarrörelsens framtid. Det stöd som getts tidningen *Tidsignal* måste sättas in i detta sammanhang. Vi har också ställt oss positiva till skapandet av nya rörelser och grupper som kan bidra till en rik och varierad socialistisk debatt.”

För närvarande fanns det visserligen ännu inte förutsättningar för att skapa ”en enhetlig, hela den socialistiska vänstern omfattande organisation” men han betonade att ”perspektivet på längre sikt måste vara en sådan organisatorisk samling”. Partiets nya namn måste ställas i ”detta sammanhang, d.v.s. i hela den socialistiska vänsterns arbete”. Men i namnfrågan var meningarna i partiet mycket delade. ”De opinionsundersökningar som vi har gjort har visat att läget har varit att våra anhängare har delats ungefär mitt itu.” Han själv tillmätte inte namnfrågan någon principiell betydelse.

Det avgörande — och det var det han slogs för — var partiets karaktär och politiska program. Fast han helst velat ha *Socialistiska vänsterpartiet* som nytt namn kostade det därför inte mycket politisk prestige att redan på partistyrelsemötet i november 1966 själv presentera namnet *Vänsterpartiet (kommunisterna)* som ett kompromissförslag. Även det nuvarande partiet, framhöll han då, var ju inte längre något renodlat kommunistiskt parti, det ”innesluter — särskilt bland väljarna — personer som icke är kommunister, utan mera allmänsocialister”. Därför bör även det nya namnet ”redan nu vara vidare”. Partistyrelsen lade sedan på kongressen fram Hermanssons kompromissförslag. Det nya namnet *Vänsterpartiet kommunisterna* markerade enligt honom ”vårt partis historia och nuvarande kärna. Det framhäver vidare partiet som en del av de socialistiska vänsterkrafter som vi vill söka samla”.

I anslutning till Hermanssons inledning antog kongressen utan votering ett beslut i organisations- och namnfrågorna i vilket det inledningsvis fastslogs att partiet ”eftersträvar enhet och samverkan inom hela arbetarrörelsen för en riktig politik”. Som en avgörande uppgift för partiet betecknas ”att aktivisera och samordna de olika socialistiska vänsterkrafternas insatser”. På längre sikt bör uppgiften vara ”en organisatorisk samling av alla socialistiska vänsterkrafter”. Det nya namnet hade tagits för att ”markera partiets ställning som en del av den socialistiska vänsterrörelsen”.²³⁹ Med detta beslut var kongressens politiska

²³⁷ Inledning om vänstersamverkan, PS 12-13/11 1966, manus i Hermanssons privatarkiv.

²³⁸ ”Politisk kraftsamling - inför 1968”, Kommunistiska partiets 21:a kongress summeras och riksdagsman CH Hermansson intervjuas av Ingemar Odlander, 5/6 1967, programutskrift, i Hermanssons privatarkiv. Se även Hermansson, ”Socialistiskt alternativ”, *Socialistisk debatt*, 1/1967.

²³⁹ ”Beslut i organisations- och namnfrågorna”, i *Samling vänster*, s. 68 ff.

uppdrag till den nya partiledningen — aktivering och samordning av hela vänsterns insatser — klart och tydligt formulerat. Med andra ord: Hermanssons huvudlinje hade fått kongressens bekräftelse och legitimering.

Avsplittringar på vänster- och högerkanten

Det rådde relativt stor enighet på kongressen om programförslaget. Men ett tjugotal reservationer gav ändå uttryck för de olika strömningar som rådde i partiet. Den relativa enigheten i beslutsfattandet återspeglade ingalunda kongressens faktiska förlopp som hade präglats av ”en skarp debatt i flera viktiga frågor”.²⁴⁰ Hermansson var naturligtvis medveten om partiets splittrade och upprivna tillstånd. När kongresspresidiet tänkte klubba hans omval med acklamation begärde han själv sluten omröstning för att få klarhet över ”hur många av kongressens delegater som står bakom en”.²⁴¹ Han omvaldes visserligen av en överväldigande majoritet: 303 av 324 delegater, men efter valet erkände han inför kongressen: ”Jag var tveksam när jag förra kongressen åtog mig att vara partiordförande. Jag vill inte dölja att jag denna gång varit ännu mera tveksam.” Som viktigaste skäl för sin tveksamhet nämnde han de motsättningar som framträtt på kongressen och ”som jag inte vet om jag är kapabel att lösa”. Han var irriterad över vissa inslag i debatten som enligt honom överskred toleransens tillåtna ramar. Det var nya tongångar från hans sida när han uppmanade partiet att ”hårt bekämpa alla försök — medvetna eller omedvetna — att bryta partiets enhet”. Fortsatt debatt om en rad problem var visserligen nödvändig men, klargjorde han, ”vi kan även om vi skattar debatten högt inte göra partiet till en diskussionsklubb. Diskussionen måste leda till enhet och handling.”

Även om 21:a kongressen innebar en konsolidering av Hermanssons position som partiledare, vilket också understryktes genom den nya partiledningens sammansättning, så uppenbarade den samtidigt tilltagande motsättningar.

Kongressen och dess efterspel innebar i ett avseende ett första bakslag för hans strategiska inriktning på utveckling och samordning av den socialistiska vänstern. I sitt avslutningstal tvingades han ”med beklagande” konstatera

att några partikamrater — i allmänhet inte delegater på denna kongress — icke vill finna sig i kongressens med överväldigande majoritet fattade beslut. Enligt vad de meddelat press, radion och televisionen avser de att i morgon splittra vårt parti, att bilda en splittringsorganisation.

De Hermansson åsyftade var Bo Gustafsson, som inte var kongressdelegat eftersom han hade fallit igenom i ombudsvalet i Uppsala, och en handfull av hans meningsfränder bland delegaterna som enligt Hermansson ”kunnat fördröja hela kongressens arbete genom ideliga inlägg”. De hade dessutom ”haft en applådklack genom att vi har varit så generösa och öppnat kongressen för åhörare”.²⁴²

Ekonomhistorikern Bo Gustafsson hade hösten 1964 valts in i programkommissionen som representant för den Kinavänliga strömningen i partiet. Men på grund av längre utlandsstudier deltog han endast mycket sporadiskt i programarbetet. När partistyrelsen före kongressen diskuterade och godkände programförslaget inbjöds han att delta och framföra sina avvikande positioner, men han valde att utebli. Han författade en reservation till programmet som publicerades i *Socialistisk debatt*. Eftersom han inte var delegat och kongressens majoritet vägrade att tilldela honom obegränsad talartid kunde han inte heller där försvara sina motpositioner. Dessa måste av Hermansson ha upplevts som gengångare av de ståndpunkter som fram till

²⁴⁰ ”21:a partikongressen - en summering”, Vpk A 1a:14.

²⁴¹ Talmanuskriptet i Hermanssons privatarkiv; se även intervju med Odlander 16/5 1967.

²⁴² Sveriges radios reporter Ingemar Odlander bekräftade Hermanssons beskrivning: ”De våldsamma attackerna från Bo Gustafssons anhängare satte sin prägel på en stor del av debatterna. De understöddes av en hejklack bland åhörarna.”

1953 ihärdigt framförts av Nils Holmberg, Set Persson, Knut Senander och andra och som redan då använts för att angripa hans 'revisionistiska' positioner. Gustafsson uppehöll sig särskilt vid frågan om staten, den proletära revolutionen och proletariatets diktatur. Han kunde naturligtvis inte undvika att påminna om Hermanssons kommentar till 1953 års program i vilken det fanns denna mening: "Läran om proletariatets diktatur är allmängiltig?" Gustafsson sade sig inte kunna förstå varför denna lära inte längre skulle vara lika allmängiltig år 1967.²⁴³

Gustafssons linje kunde mönstra endast drygt ett dussin kongressdelegater. Omedelbart i anslutning till kongressen hölls ett möte som riktade ett upprop till "Sveriges revolutionära arbetare och intellektuella" och kallade till "bildandet av ett marxistiskt-leninistiskt förbund". Det skulle ha som "uppgift att återge den svenska arbetarklassen ett revolutionärt, marxistiskt-leninistiskt parti". Vid midsommar samlades 24 delegater i Stockholm för att bilda Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna, KFml.²⁴⁴ Bland delegaterna fanns rester av Sveriges Kommunistiska Arbetarförbund, en av Set Persson 1956 bildad vänstergruppering. Bo Gustafsson valdes till ordförande, veteranen Nils Holmberg, som fick lägst röstetal av alla valda till styrelsen, utsågs till studiesekreterare. Den senare startade sommaren 1967 KFml:s tidning *Gnistan*. Hans ursprungliga mening var att ge tidningen namnet *Flamman*, vilket tyder på ideologisk släktskap i en del grundläggande frågor med Flammanfalangen kring Hilding Hagberg — de skarpa motsättningarna i den sino-sovjetiska konflikten till trots. Under vintern och våren 1967 hade de blivande KFml:arna samarbetat med Flammanfalangen mot partiets vänstersocialistiska tendenser. En av striderna gällde *Norrskensflamman* vara eller icke vara som dagstidning. Det var i samband med denna strid som Holmberg planerade att kalla den nya tidningen *Flamman*. Eftersom den norrbottniska *Flamman* överlevde "fick man sänka anspråken och nöja sig med *Gnistan*".²⁴⁵

"Det fanns en grupp inom vårt parti", skriver Hermansson i en tillbakablick, "som såsom huvudstrategi under flera år hade att söka bilda ett folk-socialistiskt parti också i Sverige. Man skulle bygga detta på grupper ur socialdemokratin och ur det kommunistiska partiet. Samtidigt sökte denna grupp att befästa sina positioner inom vårt parti för att föra över så stora delar av partiet som möjligt till det nya partiet, om möjligt hela det kommunistiska partiet." Denna grupp hörde till de hårdaste kritikerna av partiets samverkan med vänstergrupperna. Enligt Hermansson hatade de framför allt SF "som pesten".²⁴⁶

Ledamoten av partiets arbetsutskott Birgit Jansson, en av gruppens representanter, varnade redan i januari 1967 i ett brev till partistyrelsen för "yttringar av 'nysekticism'" i partiet. Denna kom till uttryck i sådana uppfattningar som att "samarbete endast är möjligt med de s k vänstergrupperna inom SAP och att den 'officiella socialdemokratin' ska bekämpas. För min del tror jag att våra samarbetssträvanden måste inriktas på hela socialdemokratin."²⁴⁷

På kongressen protesterade delegater ur denna högergruppering mot att det nya programmet innehöll samma kritik av den socialdemokratiska regeringspolitiken som Hermansson brukade framföra, nämligen att denna politik inte syftade till avgörande förändringar i produktions- och maktförhållandena utan istället förvaltade det kapitalistiska samhället. De varnade samtidigt för samröre med en av de inbjudna gästerna på kongressen: Socialistiska Förbundet. Enligt Hermansson ansåg dessa kamrater

att om vi samarbetar med grupper inom socialdemokratin som är kritiska mot regeringspolitiken och den officiella socialdemokratins politik, då blir det svårare att få till stånd ett samarbete med den officiella socialdemokratin. Men, nu måste man ju bedöma den här frågan politiskt.

²⁴³ *Socialistisk debatt*, nr. 1/1967.

²⁴⁴ Se Bo Gustafsson, "Bakgrunden till KFML:s bildande - några personliga anteckningar", i *Meddelande från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* 24-25, 1982/83.

²⁴⁵ Se Berntson m.fl. 1969, s. 10f

²⁴⁶ "1967 års partikongress: Intervju med CH Hermansson", *Socialistisk debatt* nr 28 (nr 4 1977), s. 55.

²⁴⁷ Brev till styrelsen för SKP, 26/1 1967.

Han upprepade sin ståndpunkt att samarbete inom arbetarrörelsen inte kunde anses ha ett värde i sig utan att ”vi vill ha *samarbete för en riktig politik*”. Men de aktuella förutsättningarna för ett sådant samarbete med det socialdemokratiska partiet var enligt honom ”rätt små”.²⁴⁸

Grupperingen, som hade ett tjugotal delegater bakom sig, förlorade på kongressen mycket av sitt tidigare inflytande. Birgit och Axel Jansson och Erik Skoog omvaldes inte till partiets verkställande utskott.²⁴⁹ De båda förstnämnda kom — i likhet med Henning Nilsson och Rolf Utberg — inte ens med i den nyvalda partistyrelsen. Skoog förlorade också den inflytelserika posten som partiets organisationssekreterare och Utberg hade redan tidigare avlösts av Kjell E Johansson som informationssekreterare. Dessa personella förändringar understryker också att kongressen — som helhet hade stärkt Hermanssons position.

Axel Jansson, som före 20:e partikongressen hade sett sig själv som huvudkonkurrent till Hermansson i kampen om ordförandeposten, sökte efter 21:a kongressen nya allierade. Han besökte under sommaren 1967 DDR för att informera SED-ledningen om Hermanssons opportunistiska ”strävan att organisera så många vänsterkrafter som möjligt”. Han påstod att inte bara SF utan även KFml hade bildats ”med Hermanssons goda minne” och delvis även med dennes hjälp. Hermansson skulle å andra sidan medvetet vilja förhindra valtekniskt samarbete med SAP vid kommande valet. Jansson lovade vid detta samtal att även fortsättningsvis informera SED om utvecklingen i vpk. Även Sven Landin, en annan prominent representant för denna gruppering, ’upplyste’ SED-ledningen om Hermanssons strävan att anpassa partiet till de ”nysektaristiska grupperingarna i Socialistiska Förbundet och Marxistisk forum”.²⁵⁰

I november beslöt vpk:s partistyrelse att ”rekommendera distriktsledningarna att överallt undersöka möjligheterna för och att ta initiativ till en samling av den socialistiska vänstern såväl för aktuella uppgifter som i valet. Valsamverkan kan ta olika former beroende på de lokala förutsättningarna.” Samtidigt inbjöds ”alla socialistiska krafter — organisationer, grupper och enskilda — att till vpk ställa förslag om gemensamma aktioner, om krav i ett valprogram, om former för valsamverkan liksom om kandidater i andrakammarvalet 1968”. Efter detta initiativ till valsamverkan med den socialistiska vänstern formerades en organiserad fraktion, bestående av Axel och Birgit Jansson, Sven Landin, Henning Nilsson, Rolf Utberg m.fl. Deras mål var att återföra partiet till den traditionella linjen: att i arbetarenhetens tecken sträva efter samarbete och valsamverkan med det socialdemokratiska partiet.

När Hermansson vid riksdagsgruppens sammanträde den 19 januari 1968 informerades om att Henning Nilsson tänkte utnyttja remissdebatten dagen därpå för att gå emot partiets linje i valfrågan inbjöd han honom till middag på tu man hand. Han fick då en redogörelse för vad Nilsson tänkte säga i debatten. Hermansson försökte få honom att avstå och framhöll det olämpliga i att ta upp en intern partifråga från riksdagens talarstol, men Nilsson var envis och Hermansson fick ge upp. Nilsson föreslog dagen därpå i sitt inlägg i remissdebatten att vpk skulle avstå från att ställa upp egna kandidater i de femton valkretsar, där han befarade socialdemokratiska mandatförluster till de borgerliga. ”Till historien hör”, påpekar TV-journalisten Gustaf Olivecrona, ”att Henning Nilsson vid en sammankomst med partiets riksdagsgrupp hade utsetts att göra ett inlägg i remissdebatten men undanbett sig. Senare antecknade han sig själv på talarlistan utan att underrätta sina partikamrater i riksdagen.”²⁵¹

Till historien hör också att Henning Nilsson, som redan 1965 erbjudits att gå över till SAP, hösten 1967 kontaktades av den socialdemokratiske IB-agenten Ingvar Paues. SAP:s

²⁴⁸ Intervju med Odlander 16/5 1967 [min kursivering].

²⁴⁹ Kongressen hade beslutat att omnämna Arbetsutskottet till Verkställande utskott (VU).

²⁵⁰ Vermerk über ein Gespräch zwischen Gen. Axel Jansson und Gen. Jungblut am 4.8.67, DY 30/ I V 2/20/577.

²⁵¹ Olivecrona 1968, s. 32.

partisekreterare Sten Andersson informerades om vad som var på gång. Paues rapporterade att han funnit Nilsson ”bitter och negativt inställd till Vänsterpartiet Kommunisterna” och att han numera var helt utfrysad ur partiet. Även Säpo informerades i slutet av året om att Nilsson ”ämna 'hoppa av' från kommunistiska partiet. Han har uttalat den uppfattningen att CH Hermanssons politik endast leder till en splittring av arbetarrörelsen med en massa små kommunistpartier utan kraft och betydelse.” Dessa uppgifter hade vidarebefordrats till SAP. Men ”av valtekniska skäl synes man spara med Nilssons avhopp till längre fram på våren 1968. Nilsson anses ju vara ett mycket starkt namn i kommunisternas leder och hans avhopp beräknas slå ned som en ordentlig bomb till fromma för socialdemokraternas valarbete.” Enligt Gerda Nilsson bjöds hon och maken under 1968 av Paues och SAP:s dåvarande partikassör Nils Gösta Damberg flera gånger på påkostade middagar på Grand i Gävle. Efter sitt avhopp fortsatte Nilsson detta samarbete. Han skrev — mot betalning flera rapporter om vpk som även vidarebefordrades till Säpo.²⁵²

I slutet av januari 1968 framförde nio representanter för denna gruppering, ”De nio”, i ett brev till vpk:s partistyrelse sin uppfattning att parollen i den kommande valrörelsen borde lyda: ”Arbetsfront mot borgerlig front”.

Tyvär var denna arbetsfront splittrad, dels på grund av ”vissa negativa inslag i socialdemokratins politik, dels av extremistiska strömningar och sektbildningar på vänsterkanten”. Mot denna bakgrund föreslog De nio att vpk borde avstå från att uppställa egna listor i vissa distrikt och i stället uppmana arbetarna att rösta på socialdemokratiska kandidater.²⁵³ Hermansson kommenterade i *Ny Dag* det sätt på vilket De nio agerat:

Varje medlem av vårt parti har självfallet både rätt och skyldighet att ge uttryck för sina uppfattningar i denna och andra frågor. Men detta bör i första hand ske i partiets organisationer och press. Om några medlemmar vill framföra en mening till partistyrelsen kan det inte vara riktigt att detta sker genom sammankallandet av en offentlig presskonferens, så att partistyrelsens ledamöter först får ta del av brevet genom TV, radio och andra partiets press.²⁵⁴

I partistyrelsens diskussion om De nios brev framhöll Hermansson att demokrati och parlamentarism ”förutsätter att politiska partier sammanfattar och uttrycker medborgarnas opinioner. 'Partier är fria staters liv.’” Eftersom det finns en betydande och växande opinion för en politik som innebär kamp för ett socialistiskt alternativ, som samtidigt är mycket kritisk mot viktiga inslag i den socialdemokratiska regeringens politik” ansåg han det vara en skyldighet för vpk att i valrörelsen och valet ge uttryck för dessa opinioner. Det var dessutom ”högst osäkert att de väljare som vill ge uttryck för sådana uppfattningar skulle rösta på socialdemokratin om vpk inte ställer upp listor i vissa valkretsar”. Socialdemokraterna skulle visserligen välkomna om kommunisterna ensidigt drog tillbaka sina listor men de var ingalunda beredda till någon form av *ömsesidig* samverkan. Redan våren 1967 hade Erlander i ett samtal med Hermansson klargjort att det inte kunde bli tal om samverkan i någon form mellan de båda partierna.²⁵⁵ Trots detta vände sig Hermansson — i enlighet med 21:a kongressens beslut — till SAP med förslag om valteknisk samverkan. Brevet tjänade två taktiska syften. Hermansson ville motverka socialdemokratins splittringsargument och samtidigt tillfredsställa en stark opinion i det egna partiet som fortfarande hellre önskade samarbete med hela socialdemokratin än med vänstergrupperna. Som väntat avtog SAP:s extrakongress i oktober 1967 enhälligt och utan debatt vpk:s förslag. Erlander underströk nödvändigheten att i kommande valet ”reducera kommunisterna till en betydelselös sekt” som förutsättning för att socialdemokratin ska kunna ”framträda med kraft och styrka inom reformpolitiken”. Kommunisterna säger sig visserligen ha övergett sin ideologi, men de med-

²⁵² Se Lampers 2002, s. 320-334.

²⁵³ Vpk P s 2-3/2 1968, bil. 4.

²⁵⁴ *Ny Dag* 5/2 1968.

²⁵⁵ Se Olivecrona 1968, s. 31.

lemmar, ”som tar omvändelsen på allvar, borde ta konsekvenserna härav och gå över till socialdemokratin. Herr Hermansson är nog förlorad. Han fortsätter sin splittringsverksamhet.”²⁵⁶

Vpk:s nominering av riksdagskandidater i Stockholm fick en särskild sprängkraft genom den beslutade valsamverkan med SF. De kommunistiska mandatet i Stockholm innehades av Hermansson och Axel Jansson. Den förre var självskriven för åternominering men mot Jansson talade bland annat hans agerande mot samarbetet med vänstergrupperna i allmänhet och hans motstånd mot valsamverkan med SF i synnerhet. Som vi har sett hade hans position redan försvagats på kongressen där han förlorade sin plats både i VU och i PS. Inför Stockholmsdistriktets valkonferens i april 1968 hade han visserligen nominerats av hälften av Stockholms tolv vpk-föreningar, men på själva konferensen tvingades han inse att han hade majoriteten mot sig och avstod då själv mycket förbittrad från kandidaturen.²⁵⁷ I stället för Jansson nominerades *Tidsignal*s chefredaktör Bo Hammar, som året innan hade uteslutits ur socialdemokratiska partiet. På femte plats nominerades Anders Carlberg, ordförande i Vänsterns Ungdomsförbund och en av huvudaktörerna vid den mycket uppmärksammade kärhusockupationen i Stockholm året därpå.

Högergruppens avhopp från partiet endast några dagar före riksdagsvalet var, enligt Hermansson, ”väl planerade” och kom vid en tidpunkt då de kunde ”göra mest skada”.²⁵⁸ En undersökning av TV:s bevakning av valrörelsen 1968 visade att 21,7 procent av TV:s uppmärksamhet som ägnades vpk koncentrerades just kring dagarna 1-4 september då avhopparna framträdde en efter en.²⁵⁹

Omstridd valsamverkan

Innan partistyrelsen i november 1967 fattade sitt beslut om att rekommendera partidistriktet valsamverkan i olika former med den socialistiska vänstern undersöktes opinionen bland distriktets styrelseledamöter. Läget visade sig vara mycket splittrat. I endast 12 av de 23 distriktet fanns en majoritet för valförbund med andra vänsterorganisationer; i tio ville majoriteten att partiet skulle ställa upp egna listor och i ett distrikt var läget oavgjort. Av de sammanlagt 238 ledamöter som deltog i enkäten uttalade sig 134 för valförbundstanken och 100 för egna listor.²⁶⁰ Det var med andra ord inte bara De nio och deras anhängare som motsatte sig valsamverkan med vänstergrupper och — kan man förmoda — vänstersamarbete över huvud taget.

Medan *Tidsignal* tjänade som publicistiskt språkrör för vänstersamverkan och för valförbundet 'Vänstern kommunisterna' spelade enligt Kjell E Johansson inte bara *Norrskensflamman* utan även *Ny Dag* en återhållande roll: den ”kommer alltid efter, stretande emot”. Johansson, ordföranden för Storstockholms partidistrikt, medgav att en majoritet i distriktet för valsamverkan med SF och ungdomsförbundet VUF²⁶¹ endast kunnat vinnas mot ”aktivt motstånd från inflytelserika gruppers sida”. Även efter beslutet om valsamverkan var det ”mycket svårt att få particentralt politiskt och moraliskt stöd för att i Storstockholm klargöra betydelsen av en breddning av vänstern”. Situationen i Göteborg, där man ”kapitalt misslyckats med att få någon form av samverkan med andra vänstergrupper”, måste enligt Johansson ”betecknas som en skandal”. Distriktsordföranden i Göteborg Rolf Hagel har visat ringa intresse ”och ännu mindre förmåga att utveckla någon form av manifesterad

²⁵⁶ Sveriges Socialdemokratiska Arbetarepartis extra kongress 21-23 oktober 1967, Stockholm 1968, s. 26.

²⁵⁷ Se Olivecrona 1968, s. 116f.

²⁵⁸ Hermansson 1993, s. 252.

²⁵⁹ Bo Hammar, ”Vpk:s 22:a kongress”; *Socialistisk debatt* nr 5/1977, s. 8.

²⁶⁰ PS 18-19/11 1967, bil. 5.

²⁶¹ Demokratisk Ungdom ändrade 1967 namn till Vänsterns Ungdomsförbund.

vänstersamverkan under vpk:s medverkan i sitt eget partidistrikt”.²⁶²

Det slutliga resultatet av partistyrelsens rekommendation till distriktsledningarna ”att ta initiativ till en samling av den socialistiska vänstern såväl för aktuella uppgifter som i valet” var föga imponerande: Förutom i Storstockholm, där valsamverkan kom till stånd med både SF och VUF, etablerades valsamverkan med SF endast i ytterligare två distrikt: i Fyrstads-kretsen och i Kopparbergs län. Det fanns med andra ord en stor diskrepans mellan Hermanssons samarbetslinje med den socialistiska vänstern — sanktionerad av entydiga kongressbeslut — och den breda opinionen i partiorganisationerna ute i landet.

Valrörelse i kårhusockupationens skugga

Den 24 maj 1968 beslöt vpk:s verkställande utskott att ”sända hälsningstelegram till studenterna vid Sorbonneuniversitetet, CGT [kommunistisk fackföreningscentral] och FKP för att uttrycka vår solidaritet”. Partiet hade inte lika lätt att uttrycka sin solidaritet för de Stockholmsstudenter som just denna dag iscensatte en kopia en *miniature* av maj-händelserna i Paris. I kårhuset i Stockholm hölls denna dag ett allmänt möte för att diskutera förslaget till en ny studieordning med fasta studiegångar, UKAS. Förslaget skulle minska studenternas valfrihet och uppfattades som ett försök att anpassa studierna till den kapitalistiska utvecklingens behov. Hermansson hade redan i mars i ett uttalande för tidningen *Filosofen* i Umeå befarat att förslaget, med dess betoning på ”avnämarnas” intressen, skulle kunna leda till ”en långtgående specialisering och stark konjunkturkänslighet. Vi är motståndare till en anpassning av universitetsutbildningen till vinstintressen. Utbildningens mål bör i stället vara att skapa kritiska och allsidiga människor.”

Uppenbarligen inspirerade av händelserna i Paris beslöt mötesdeltagarna att ockupera sitt kårhus och samtidigt kräva att den ansvarige politikern, utbildningsministern Olof Palme, skulle infinna sig. Han dök också upp med kort varsel. Ordväxlingen med ockupanternas ledare Anders Carlberg var ett av de mest belysande vittnesbörderna vi har från en konfrontation mellan 68-generationen och den svenska modellens förespråkare.

Efter Palmes inledande försvar av UKAS replikerade Carlberg med en något vulgariserad variant av Hermanssons samhällsanalys:

Vi har ett samhälle som dirigeras av 15 familjer. Vi har låglönegrupper som idag är större än vad de var 1948. Vi har ett samhälle där inkomstolikheterna växer. Vi har ett samhälle, där de stora förmögenheterna på grund av kapitalackumuleringen växer. Då är det intressant [...] att diskutera genomströmningshastigheten [i den högre utbildningen].

Palme: Den högre utbildningens målsättning, det är inte en exklusivitet för akademiker [...]. Därav följer att ett väsentligt mål för den högre utbildningen måste vara att tillgodose samhällets i vidaste mening behov av utbildat folk av olika kategorier ...

Carlberg: Samhället kräver ... vilket jävla samhälle? Är det dom samhällen som sammanträder på Harpsund? Är det Wallenberg och Erlander som då sammanträder? Sedan var det anpassningen. Det är svårt att anpassa sig. Ja, vem fan vill bli anpassad till det här samhället alltså? Det frågar man sig.²⁶³

Hermansson och vpk:s viceordförande Lars Werner sammanträffade med Vänsterns riksdagskandidat Carlberg och några andra ockupanter som, enligt Hermansson redogörelse, ”lyckats ta sig ur vad som förvandlats till en belägring”. Han och Werner ”stödde inriktningen att söka avveckla det hela så snart som möjligt”.²⁶⁴ Efter tre dygn avlägsnade sig ockupanterna frivilligt från kårhuset, men diskussionerna i partiet om händelserna och om Carlbergs lämplighet som kandidat på den gemensamma listan Vänstern kommunisterna

²⁶² Kjell E Johanssons brev till Hermansson, 12/8 1968.

²⁶³ Östberg 2002, s. 102f

²⁶⁴ Hermansson 1993, s. 246.

fortsatte.

Dessa händelser överskuggade även Vänstern kommunisternas valpolitiska konferens som hölls i riksdagshuset några dagar senare. Konferensen under pingsthelgen hade som egentlig uppgift att diskutera och anta ett gemensamt valprogram som hade utarbetats av en kommission med representanter för vpk, SF och VUF.

I sin inledning tog Hermansson avstamp i den statliga koncentrationsutredning som ”nyligen bekräftat riktigheten av den analys av storfinansens maktställning i vårt land, som tidigare gjorts av marxister”. Men tillväxten av storfinansens makt var enligt honom

bara ett inslag, om dock det avgörande, i den process som lett till att många människor känner sig stå utanför inflytande på egna grundläggande angelägenheter. Andra inslag är den tilltagande byråkratiseringen och centraliseringen, även inom organisationslivet, den tekniska processens utveckling som under kapitalismen tenderar att förvandla människan till ett bihang till maskinen, det moderna s.k. konsumtionssamhället med dess reklammonster och dess falska fasad av skenbara valmöjligheter, kulturens kommersialisering och massmedias oerhörda inflytande. [...]

Samhället och dess verklighet motsvarar icke de krav som människor anser sig ha rätt att ställa på det. De vill leva i fred och utan fruktan, men känner nu hotet från ett förödande kärnvapenkrig. De är anhängare av folkens självbestämmanderätt, men tvingas åse hur ett litet bondefolk föröds i Vietnam genom USA-imperialismens angreppskrig. De kräver trygghet för arbete och inkomst, men har under de senaste åren erfaren att arbetslösheten på nytt är en aktualitet och ett hot. De är anhängare av jämlikhet, men upptäcker att klyftan mellan fattiga och rika, mellan låga och höga inkomster vidgats under det senaste årtiondet. De vill ha jämställdhet mellan könen, men finner att kvinnorna alltjämt diskrimineras. De har tagit fasta på partiernas ord om demokrati och solidaritet, men stöter som studenterna sina huvuden mot byråkrati, krav på anpassning till det kapitalistiska samhället och ett förstrött intresse för de internationella problemen.

Även om det är ett faktum att ungdom och studenter i flera länder gått i spetsen för denna kamp, fortsatte han, så torde det ändå ”fortfarande vara riktigt” att arbetarklassen var den avgörande kraften: ”För att en social revolution skall vara framgångsrik i de utvecklade kapitalistiska samhällena är det nödvändigt att befolkningens majoritet, som består av den stora löntagarklassen av arbetare och tjänstemän, sluter upp i densamma.” Detta betydde enligt honom ”ingen underskattning av den växande roll som ungdomen och särskilt studenterna förefaller att spela i mönstret av förändringar i praktiskt taget alla samhällen”. Utvecklingen inom undervisningsväsendet har skapat snabbt växande kullar av olika studerandegrupper som

kan tillgodogöra sig en viktig politisk skolning redan före inträdet i den egentliga produktionsprocessen. Ungdomen förefaller att starkast uppleva motsättningen mellan tillvaron i överflöds-samhället och den hotande hungerkatastrofen, mellan tanken på ett liv i fritt skapande och inordningen i det kapitalistiska näringslivet, mellan ideal och verklighet. Den är inte bunden av lojaliteter, vanor och hänsyn till bestående institutioner och system. Den söker nya vägar och metoder för den politiska kampen.

Därvid kommer ungdomen lätt i konflikt med staten och dess olika organ, som försvarar klassamhället. Konflikten gäller ofta demonstrationer och demonstrationsrättigheter. Konservativa krafter ropar på polis och tror att hårdare polisingripanden löser problemen. Partier och andra apparater reagerar på ungdomsrevolten med att ännu mera sluta sig, vilket av ungdomen tas som ännu ett bevis för revoltens nödvändighet.

När det etablerade samhället svarar på ungdomens aktioner med anklagelser för våld och odemokratiska metoder finns det anledning att ”understryka den grundläggande djupt demokratiska karaktären hos denna nya rörelse som nu går runt världen”. Det krav den ställer är ”ökad frihet och ökad makt för de vanliga människorna”; den protesterar ”mot våld och mot förtryck”. Men just mot denna bakgrund är det desto viktigare ”att varna när inslag av anarki och äventyrligheter blandas in i ungdomsrevolten”. Men det är samtidigt nödvändigt att

vända sig ”mot partiernas och institutionernas metod att genast söka påtrycka ungdomens utomparlamentariska aktioner en stämpel av våld” och att sätta likhetstecken mellan ”utomparlamentarisk” och ”odemokratisk”. Det senare påpekandet borde egentligen vara onödigt

med hänsyn till den omfattande utomparlamentariska verksamhet, som förekommer i samhället. Storfinans, fackföreningar, fastighetsägare, hyresgästföreningar, tidningar, bokförlag, radio och Tv kan inte betraktas som parlamentariska organ. De bedriver en intensiv och ständig utomparlamentarisk verksamhet. Detta anses naturligt och riktigt. Men samma institutioner reagerar utomordentligt starkt när de upptäcker nya former av utomparlamentarisk verksamhet, som de inte själva behärskar och som de bl.a. därför uppfattar som ett hot.

Hermansson presenterade sedan huvuddragen i förslaget till gemensamt valprogram. I en analyserande inledning konstaterades det att den ”självbelåtna världsbild, som utmärkte de rika kapitalistiska länderna under 50-talet och början av 60-talet, har gått i spillror. Myterna om USA som demokratin förkämpe och fredens försvarare i världen har avslöjats genom revolterna inom landet och genom angreppskriget mot Vietnams folk. [...] I ställningstagande till imperialismen och till folkens sociala revolution går skiljelinjerna i vår tids internationella politik.” De utvecklade kapitalistiska samhällena har gått in i en period av snabb och omfattande strukturomvandling. De tidigare illusionerna om att full sysselsättning skulle vara för alltid garanterad, att ett harmoniskt växande välstånd skulle utvecklas och att en fortgående utjämning mellan klasserna ägde rum har brutits sönder. Klassamhället finns kvar. ”Tron att socialdemokratiska eller social-liberala metoder skulle kunna genomföra en önskvärd jämlikhet och ur den synvinkeln göra socialismen 'onödig' har blåst samman som ett korthus.”

Valprogrammets konkreta krav sammanfattades under två huvudrubriker: det utrikespolitiska avsnittet bar rubriken ”Solidaritet med de utsugna folken mot imperialismen” och det inrikespolitiska ”Folkmakt mot storfinanserna”. I det senare avsnittet behandlades frågor om trygghet för arbete och inkomst, om förbättring av låginkomstgruppernas och löntagarnas läge, om åtgärder mot könsdiskriminering, om stopp för miljöförstöring, om nedskärning av försvarsuppgifterna och om kamp för demokratin (fri demonstrationsrätt, åsiktsregistreringen stoppas och SÄPO-registren förstörs, rösträtt vid 18 år, studentinflytande över universitetens kursplaner och organisation, företagsdemokrati osv.).

Den förväntade framgången i valet för de listor som bar beteckningen Vänstern kommunisterna var för Hermansson bara ett kriterium för en framgångsrik valkampanj: Väsentligt var också att den ”aktiverar och sammansvetsar den socialistiska vänsterns krafter, så att valrörelsens samlade resultat blir ett steg framåt på vägen till stöd åt de utplundrade folkens revolution i stället för stöd åt USA -imperialismen, till löntagarmakt i stället för storfinansmakt, till jämlikhet i stället för klassamhälle”.²⁶⁵

Den följande debatten på konferensen handlade emellertid endast perifert om det egentliga ämnet: valprogrammet. Det var Hermanssons interna motståndare — denna gång främst Harry Hagberg — som angav tonen. Efter att ha krävt ett tillägg till valprogrammet ”som tar avstånd från 'överspända' uttalanden som i arbetarleden kan tolkas som anarkism” lyckades han och andra motståndare till valsamverkan och till vänstersamverkan överhuvud taget att placera kårhusockupationen i debattens centrum. De fördömde denna studenternas ”anarkistiska” revolt som något som ”arbetarna inte har förståelse för” och krävde att Anders Carlberg avlägsnades från vallistan. Den senare, som hälsade Hermanssons inledning ”med tillfredsställelse”, anklagade Harry Hagberg för att vilja spräcka valförbundet. SF:s representanter, bland dem Kjell E Johansson, Sune Sunesson och Göran Therborn, försvarade studenternas aktioner, även om vissa inslag kunde anses vara tveksamma.

Även Hermansson framhöll i ett debattinlägg att det hade ”begåtts stora fel under kårhus-

²⁶⁵ Hermanssons inledning på valpolitiska konferensen 1 juni 1968, i Hermanssons privatarkiv.

händelserna som manar till fortsatt självkritik”. Han betonade emellertid att denna uppmaning till självkritik inte bara riktade sig till studenterna, VUF och SF utan även till det egna partiet. Det var ”vänsterns gemensamma ansvar”. Samtidigt beklagade han att den hittills förda debatten ”varit snedvriden”, att för stort utrymme hade ägnats åt ”en enskild händelse” i stället för åt programdiskussionen och — framför allt åt ”vårt arbete att bredda vänstern”. Men detta arbete, manade han opponenterna i partiet, ”får inte börja med att utesluta folk”.

Även under valrörelsens första del blev det svårt för Hermansson att sätta det gemensamma valprogrammet i diskussionens centrum. Massmedia och politiska motståndare envisades med att konfrontera honom med — ofta förvanskade framställningar av — kårhusockupationen och med — ofta tillspetsade — utsagor av enskilda representanter för vänstern.²⁶⁶ Den andra tyngdpunkten i valrörelsen handlade, som Hermansson redan förutspått i sitt tal på valkonferensen, om alternativet borgerlig eller socialdemokratisk regering. ”Vi är verkligen inte ointresserade av regeringsfrågan”, hade han framhållit på konferensen, men det enda sättet att slå tillbaka de borgerliga partierna och att återerövra en majoritet av väljarna till arbetarrörelsen var att den senare inledde ”en handlingskraftig politik efter nya linjer”.

I ett uttalande efter partistyreelsemötet i mitten av augusti betecknade han påståendena, att de som i vissa valkretsar röstade med Vänstern kommunisterna skulle riskera att hjälpa en borgerlig regering till makten, som ett politiskt ”falskspel”. ”I andra sammanhang”, förklarade Hermansson sitt omdöme, ”talar SAP varmt för rätten att ge uttryck för sin politiska övertygelse och för fri partibildning”, men här kräver de ”att medlemmar av ett parti skall rösta på en politik som de i stor utsträckning är kritiska mot. Överensstämmer detta med demokratins regler?” Eftersom de socialdemokratiska partiinstanserna tillbakavisat vänsterns förslag till tekniskt valsamverkan var det på dem ansvaret vilade.

Hermansson vägrade också att på förhand lämna en slags blankoaccept för det fall socialdemokratin skulle bilda en minoritetsregering efter valet. ”Frågan står inte huruvida vpk kommer att fälla en socialdemokratisk minoritetsregering på en viss fråga”, framhöll han på en presskonferens, utan:

kommer en socialdemokratisk regering att lägga sådana förslag som vpk tvingas fälls? Svaret måste vara ett nej, eftersom bevarandet av ett fast regeringsunderlag förutsätter ett ömsesidigt hänsynstagande. Det måste stå klart för socialdemokratin att vpk inte kommer att i riksdagen godkänna förslag som strider mot löntagarnas, hyresgästernas, konsumenternas eller de små inkomsttagarnas intressen. Försoningspolitiken mot storfinansen har gett upphov till en lång rad problem som allt häftigare pockar på sin lösning.²⁶⁷

Socialdemokratin reagerade irriterat på Hermanssons uppsägning av vad som i praktiken hade inneburit att socialdemokratin kunde räkna med den kommunistiska riksdagsgruppens röster som en del av regeringsunderlaget — utan några som helst motprestationer. Den socialdemokratiska reaktionen uttrycktes av *Norrländska Socialdemokraten*. Under rubriken ”Hermansson hotar” uppmanade tidningen löntagarna att inte glömma att Hermansson ”med sitt uttalande klart deklarerat att kommunisterna är ett hot mot fortsatt arbetarstyre”.

Eftersom Hermansson är väl medveten om att en socialdemokratisk regering aldrig under några omständigheter kommer att dansa efter kommunisternas pipa eller ens göra sig beroende av dem, är det sålunda med berätt mod han utfärdar denna krigsförklaring mot socialdemokratin inför valet.

Förvisso fanns det en hel del att anmärka på Hilding Hagbergs sätt att agera, men det erkännandet bör han få att det skulle ha varit honom främmande att utnyttja sin parlamentariska ställning till att hjälpa borgerligheten till regeringsmakten, vilket han ju också i handling fick tillfälle att bevisa ett par gånger. Men så hade han också en mera homogen krets kring sig än den nuvarande partiledaren, som alltmer kommit i händerna på ansvarslösa teoretiker i det intellektuella lägret.

²⁶⁶ Se t.ex. partiledarintervjun med Hermansson i TV 9/9 1968, utskrift i Hermanssons privatarkiv.

²⁶⁷ Vpk:s presskonferens 15/81968, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

Till dessa ”ansvarslösa teoretiker” räknade tidningen främst de före detta socialdemokraterna Bo Hammar, Göran Therborn och Christer Hogstedt. Vid sidan av dessa hade ”'kärhuspolitiker' av Anders Carlbergs typ” numera fått det största inflytandet i kommunistpartiet.²⁶⁸

Varför föredrog *Norrländska Socialdemokraten* Hilding Hagberg — denne 'Moskvas lakej' — framför Hermansson, som hade dokumenterat sitt oberoende från öst och sitt demokratiska sinnelag? Från socialdemokratiskt inrikespolitiskt perspektiv fanns det — trots allt — avsevärt större politiska beröringspunkter med Hagbergs än med Hermanssons politiska linje. Den socialdemokratiska kritiken mot Hermanssons förnyelseprojekt utgick från liknande positioner som den kritik som riktades mot projektet från grupper i det egna partiet. Det gällde såväl för den falang i vpk som hoppade av till socialdemokratin som för Hagberg och hans meningsfränder.

I grunden löpte motsättningen inte alls längs några partilinjer. Den grundläggande striden gällde förhållandet till det fordistiska projektet eller — i dåtida termer — till välfärdsstatsprojektet, som socialdemokratin betraktade som sitt eget stora samhällsprojekt. Kommunistpartiet hade under Hagbergs ledning sedan mitten av 1950-talet — outtalat — anslutit sig till detta projekt. Trots en antagonistisk kalla-krigs-retorik hade inte bara kommunistpartiet slutit upp bakom den fordistiska kompromissen (i den tidigare beskrivna betydelsen); denna uppslutning byggde på och fick sin legitimering av att stora delar av partiets medlemskår, främst kropps- eller industriarbetare, själva fanns med i det som jag beskrivit som fordismens hegemoniala historiska block: det borgerligt-proletära industriblocket.

Mot denna bakgrund upplevdes Hermanssons förnyelseprojekt och vänstersamverkan som ett frontalangrepp mot det som socialdemokratin och delar av kommunistpartiet uppfattade som arbetarrörelsens eget projekt. Det är olika samhälleliga gruppers förhållande till det fordistiska projektet som drog upp dåtidens avgörande skiljelinje inom arbetarrörelsen. Denna linje gick också genom vpk.

Pragvårens krossande

Vid femtiden på morgonen den 21 augusti 1968 väcktes Hermansson av ett telefonsamtal. En journalist från TT bad att få läsa upp ett telegram, som i knappa ord meddelade att militära styrkor från fem Warszawapaktstater med den sovjetiska armén i spetsen hade invaderat Tjeckoslovakien. Hermansson satte på radion för att få veta mer. Det dröjde inte länge innan det ringde på dörren. Radions Ulf Gudmundsson stod utanför med bandspelare i handen. ”Medan han bjöds på te och smörgås”, berättar Hermansson, ”körde också en bil från TV upp utanför porten. Gudmundsson öppnade fönstret och ropade: 'Här är redan upptaget!' Till vår överraskning gav sig Tv-teamet iväg mot ett löfte att jag skulle komma till studion senare. Det gjorde jag också något senare på förmiddagen. Jag frågade hur långt uttalande de ville ha och fick svaret: 'Idag får du prata så länge du vill!'”²⁶⁹

Två dagar tidigare hade vpk:s verkställande utskott diskuterat ”olika initiativ för att vi skall vara 'intressanta' för massmedia under valrörelsen”.²⁷⁰ Hermansson kunde efter dessa tidiga morgontimmar den 21 augusti inte klaga över brist på intresse från massmedias sida. Men det var knappast den sortens intresse han hade önskat sig. En undersökning av TV:s roll i valrörelsen 1968 visade att 56 procent av den uppmärksamhet som ägnades vpk koncentrerades till dagarna 21-23 augusti då invasionen av Tjeckoslovakien var den stora frågan.

I ett tal i Huddinge i slutet av mars 1968 hade Hermansson för första gången offentligt kommenterat utvecklingen i Tjeckoslovakien, som kom att betecknas som 'Pragvåren' eller

²⁶⁸ *Norrländska Socialdemokraten*, 21/8 1968.

²⁶⁹ Hermansson 1993, s. 248f.

²⁷⁰ VU 19/8 1968.

som ett försök att skapa en 'socialism med mänskligt ansikte. Han betonade att denna utveckling "måste hälsas med glädje" och förklarade: "Om de krav som uppställts i det nya aktionsprogrammet genomföres skapar man ett samhälle som företer större likheter med vår uppfattning om socialismen än den ordning som hittills rått."²⁷¹ I en intervju några månader senare betonade han det positiva i

att man tagit upp kampen mot resterna av stalinismen och personkulten och infört yttrande- och pressfrihet. Det har jag gått och hoppats på länge. Nu överensstämmer det tjeckiska partiprogrammet mera med vårt svenska. Exemplet borde följas av övriga kommuniststater.²⁷²

Hermanssons sympatier för utvecklingen i Tjeckoslovakien delades av de flesta i partiledningen. Det gällde även för många i den gamla generationen, för '29 års män' som Fritjof Lager eller Gunnar Öhman.²⁷³ De allmänna förhoppningarna uttrycktes senare av *Tidsignal*: "Den tjeckoslovakiska utvecklingen skulle ha kunnat bli av enorm betydelse för hela den europeiska vänstern. Ett högt utvecklat land i Europas mitt som lyckats förena socialistiska produktionsförhållanden med vidsträckt demokratiska fri- och rättigheter skulle ha blivit ett viktigt exempel."²⁷⁴

När situationen tillspetsades under sommaren på grund av sovjetisk inblandning med hotfulla uttalanden sökte de tjeckoslovakiska reformkrafterna stöd hos västliga kommunistpartier. På kvällen den 30 juli bröt Pragradion den ordinarie sändningen för en extra kommuniké. Man kunde då, som *Aftonbladet* rapporterade dagen därpå, "höra Hermansson på engelska solidarisera sig med sina kämpande kamrater".²⁷⁵

Samma dag skrev Hermansson på v u:s uppdrag ett brev till det tjeckoslovakiska partiet, i vilket han åter försäkrade kamraterna om det svenska partiets sympatier och samsyn, speciellt beträffande "marxismens principiella grundsatser om folkens suveräna rätt att avgöra sin framtid och om de marxistiska partiernas självständighet". Han bad att få sända en delegation för att på ort och ställa kunna "studera Ert partis arbete och den aktuella utvecklingen i Tjeckoslovakien för att vinna bättre kunskap om dess förutsättningar och innebörd".²⁷⁶ Efter ett positivt svar från Prag beslöt vpk:s partistyrelse vid sitt sammanträde den 14 augusti att "sända en studiedelegation att avresa efter valet till Tjeckoslovakien". Men i stället för en officiell studiedelegation tvingades partiledningen att i början av september skicka Vide Svensson som hemlig emissarie till Prag för att skaffa information om läget efter att Pragvårens späda blommor blivit krossade under stridsvagnarna från de så kallade broderländerna.²⁷⁷

När Hermansson gav sin första kommentar i intervjun med Ulf Gudmundsson tidigt på morgonen den 21 augusti var informationerna fortfarande ganska knapphändiga:

Hermansson: Dom här uppgifterna kom som en chock för mig precis som för alla andra bedömare eftersom ingen hade väntat den här utvecklingen.

Gudmundsson: Hur ser Ni allmänt på att ett kommunistiskt samhällssystem om det utsätts för hot, som man säger ett inre hot, att det möts med militärt våld?

Hermansson: Det avgörande här är ju att man måste hålla fast vid principen om att det är, i det här fallet, det tjeckoslovakiska folket som ensamt har rätt att avgöra sitt eget liv och sitt öde och om de här telegramuppgifterna som nu finns är riktiga och ger hela bilden så måste det betecknas som ett

²⁷¹ Uttalande till TT för publicering den 29 mars 1968, manus i Hermanssons privatarkiv.

²⁷² Intervju med *Förenade Landsortstidningar* (FLT), 11/7 1968.

²⁷³ Se t.ex. Gunnar Öhmans brev från Prag till Lager 16/3 1968 och Lagers brev till "Dubbel-Johan i Malmö" 27/6 1968, i Fritjof Lagers personarkiv, vol 3.

²⁷⁴ *Tidsignal* nr 35, 28/8-3/9 68.

²⁷⁵ "Pragradion bröt sändningen för tal av C H Hermansson"; *Aftonbladet* 31/7 1968.

²⁷⁶ Brevkopia i Hermanssons privatarkiv.

²⁷⁷ VU 3/9 1968; se även Hammar 1992, s. 78.

brott mot principen om icke inblandning vad som nu håller på att hända.²⁷⁸

Vid ett snabbinkallat möte med partiets verkställande utskott diskuterades ett uttalande som skulle tillställas massmedierna och översändas ”till berörda staters regering och partier”. I uttalandet konstaterades att Vänsterpartiets verkställande utskott

med avsky tagit del av nyheten om att styrkor från Warszawapakten invaderat Tjeckoslovakien. Ett övergrepp mot det tjeckoslovakiska folkets suveränitet har därmed skett.

Vänsterpartiet kommunisterna som är anhängare av varje folks rätt att bestämma sin egen utveckling fördömer Warszawapaktsländernas militära våld mot Tjeckoslovakien. Att som skett med vapenmakt socialistiska länder emellan söka ändra en politik som rönt det tjeckoslovakiska folkets uppenbara stöd är ett brott mot socialismens principer. [...]

Vänsterpartiet kommunisterna kräver att alla utländska trupper omedelbart och villkorslöst dras bort från Tjeckoslovariens territorium. Vi uppmanar alla kommunister och socialister att stödja de tjeckoslovakiska kommunisternas och det tjeckoslovakiska folkets kamp.

Senare på dagen tågade en i all hast sammankallad demonstration till den tjeckoslovakiska ambassaden på Tysta gatan på Östermalm. I spetsen på tåget, som närmast liknade en sorgemarsch, gick ledningarna för de organisationer som bildade valförbundet Vänstern kommunisterna, dvs. vpk, VUF och SF. Hermansson överlämnade v u:s uttalande till ambassadören som ”alldeles påtagligt inte hade några sympatier för ockupanterna”.²⁷⁹

På kvällen dagen därpå talade Hermansson vid ett stort utomhusmöte i Malmö. ”För varje socialist och kommunist”, framhävde han, ”är det grundläggande att hävda principen om folkens självbestämmanderätt. Den måste upprätthållas såväl gentemot en kapitalistisk stormakt som USA, som i demokratis namn våldför sig på det vietnamesiska folkets frihet, som gentemot en socialistisk stormakt som Sovjetunionen, som i socialismens namn våldför sig på det tjeckoslovakiska folkets frihet.” Efter mötet hölls en presskonferens och TV gjorde en ny intervju med honom. Sovjetregeringen hade krävt att Alexander Dubčeks regering skulle avgå. Hermansson replikerade att den regering som borde avgå var den som gjort sig skyldig till det väpnade överfallet på Tjeckoslovakien, dvs. den sovjetiska. Som enda svensk partiledare ansåg han att Sverige borde hemkalla sin ambassadör och tills vidare frysa vissa statliga förbindelser med Sovjetunionen.

Med det senare kravet ville Hermansson än en gång dokumentera att den dubbla bokföringens tid definitivt var förbi. När USA i mars hade hemkallat sin Sverigeambassadör för konsultationer, vilket uppfattades som ett försök ”att skrämman den svenska opinionen till tystnad när det gäller kriget i Vietnam”, krävde Hermansson som svar på ”denna utpressningspolitik” att Sverige borde ”frysa ned sina diplomatiska och kulturella förbindelser med USA”.²⁸⁰

Han upprepade kravet i mitten av augusti i ett brev till statsminister Erlander. Anledningen var den rapport som Peter Weiss och Gunilla Palmstierna lämnat efter sitt besök i Nordvietnam. De konstaterade att USA:s bombanfall mot detta land var ”av förintelsekaraktär. De är i sin utsträckning och till sin avsikt att beteckna som folkmord”. I detta läge, skrev Hermansson till Erlander, kan Sverige ”inte begränsa sig till uttalanden. Vi bör i handling visa vår solidaritet med Vietnams folk och vår avsky inför Förenta staternas folkmord.” Regeringen borde omedelbart frysa ned ”förbindelserna med det officiella USA samt lämna alla institutioner och uppsäga alla avtal, som innebär ett stöd åt USA-imperialismen.”²⁸¹

²⁷⁸ Programutskrift Extra-eko onsd. 21/8 1968, kl 9.00, i Hermanssons privatarkiv.

²⁷⁹ Hermansson 1993, s. 249.

²⁸⁰ Se VU 12/3 1968.

²⁸¹ Brev till Erlander 14/8 1968, kopia i Hermanssons privatarkiv.

Det var mot denna bakgrund Hermansson ställde kravet på en delvis nedfrysning av de diplomatiska förbindelserna med Sovjetunionen. Som vi ska se längre fram ångrade han senare att han fört fram detta krav.

Sista veckan i augusti åkte Hermansson tillsammans med John Takman till Paris för överläggningar med nordvietnamesiska diplomater som vid denna tid förde samtal med representanter för USA:s regering. Svenskarna sammanträffade också med representanter för det franska kommunistpartiets ledning för att på VU:s uppdrag dryfta ”gemensamma åtgärder från k-partierna i Västeuropa till stöd för det tjeckoslovakiska partiets och -folkets kamp”.²⁸² Hermansson kunde konstatera att det franska partiet ”liksom vårt parti kraftigt tagit avstånd från den militära interventionen i Tjeckoslovakien. Denna hållning från partiledningens sida får ett positivt gensvar inom partiet, det märktes bl.a. på reaktionerna vid ett stort möte som på måndagskvällen hölls i Paris.”²⁸³ Även det andra stora västeuropeiska kommunistpartiet, Italiens KP, fördömde den militära interventionen.

Den sovjetiska partiledningen reagerade ytterst irriterat på denna kritik. Det blev Hermansson som utvaldes som främsta måltavla. Den i september diskuterades i Moskvaradion de utländska kommunistpartiernas reaktion på händelserna i Tjeckoslovakien. Det konstaterades med beklagande att några partier hade ”underskattat faran för en kontrarevolution och som därför hade uttalat sig negativt om åtgärderna”. Men, fortsatte kommentaren,

så finns det ju förstås också sådana gaphalsar som ledaren för det vänsterkommunistiska partiet i Sverige — Hermansson. Bland hans gallsprängda uttalanden finns sådana krav som att Sverige ska bryta de diplomatiska förbindelserna med Sovjetunionen. Till sådana ytterligheter går han [...]. Vi var nyligen i Sverige och träffade Hermansson. Han är gift med en miljonärskä och det var alltså inte för ro skull som han sade oss att vi i hans person såg ett hopväxande av socialismen och kapitalismen.

”Visst hade jag väntat mej en reaktion på de uttalanden jag gjort”, kommenterade Hermansson det sovjetiska angreppet, ”men aldrig trodde jag att de skulle sänka sig till en sådan buskisnivå.”²⁸⁴

Även den östtyska SED -ledningens reaktion rörde sig på samma ”buskis-nivå”. Hermansson hade förvandlats från avvikare till klassfiende. Det av honom ledda partiet ”har hamnat på fel sida om barriaderna [...] Ett kommunistiskt partis fördömande av våra åtgärder som intervention eller ockupation innebär objektivt ett stöd för klassfienden.”²⁸⁵ I SED-tidningar riktades politiska och personliga angrepp mot Hermansson. Redaktionen för *Ostseezeitung* i Rostock kamouflerade sitt officiella fördömande av Hermansson som svar på en insändarfråga — ett vanligt förfarande i den kommunistiska pressen. Svaret ansågs vara så viktigt att det trycktes om av SED:s centralorgan *Neues Deutschland*. Insändaren hade frågat: ”Det säges att ordföranden för Sveriges kommunistiska parti i samband med händelserna i Tjeckoslovakien intagit en position som endast kan betecknas som antisocialistisk och antikommunistisk. Stämmer det?” ”Jawohl”, svarade redaktionen, ”det stämmer.” Hermansson karakteriserades som ”en typisk småborgare”, ”en småborgerlig idealist som hamnat i arbetarrörelsen och som dessutom lyckades uppnå en ledande position i partiet”. I likhet med Moskvaradion förklarade även SED-tidningen Hermanssons ”småborgerlighet” på ett vulgärmaterialistiskt sätt — ”varat bestämmer medvetandet” med hustruns ”arv på en halv miljon kronor”. Avslutningsvis uttrycktes förvissningen om att ”den svenska arbetarklassen till slut kommer att svettas ut den hermanssonska sjukan.”²⁸⁶

²⁸² VU 23/8 1968.

²⁸³ Uttalande för TT 27/8 1968, i Hermanssons privatarkiv.

²⁸⁴ ”Gaphals' C H Hermansson: Ryskt angrepp på buskisnivå”, *Aftonbladet* 2/9 1968.

²⁸⁵ Zum 9. Plenum der SED, DY 30/I V 2/20/13.

²⁸⁶ Zu Fragen unserer Leser”, *Neues Deutschland*, 13/9 1968.

Vid en presskonferens förklarade Hermansson att motiveringen för vpk:s ”självklara” stöd för det tjeckoslovakiska kommunistpartiet visserligen ”först och främst” gällde ”dess kamp för folkets självbestämmanderätt”, men han betonade samtidigt att detta stöd även grundade sig i sympatier med den socialistiska förnyelseprocessen i Tjeckoslovakien:

Men det bör också observeras att Dubčeks linje i viktiga, grundläggande hänseenden ligger nära den fria socialism vårt parti är förespråkare för. Det är en socialism som inte underordnar arbetarna under byråkrati och ombudsmän [...]. Denna socialism är inte bara något helt annat än vad de privatkapitalistiska intressena skulle vilja se etablerat i dagens Tjeckoslovakien. Det är också något helt annat än vad svensk socialdemokrati står för.²⁸⁷

I ett valtal i Vasaparken i Stockholm den 4 september tog han upp den kritik som hade riktats mot honom:

Hermansson är så äventyrlig, han gör sådana överslag. Ja, i en del huvudstäder säger man att jag är en gallsprängd gaphals, vilket naturligtvis borgerligheten och socialdemokratin här hemma begärligt noterar. Nu gäller det emellertid inte min person, utan den helt avgörande frågan: Menar vi något med våra ord, våra protester?

Han noterade att den dubbla bokföringen, som han länge bekämpat i det egna partiet, fortfarande var den gängse metoden — naturligtvis med motsatta förtecken — hos de övriga politiska partierna i Sverige när det gällde att bedöma och ta ställning till internationella händelser i kalla krigets dikotomiska värld. Medan kommunistpartiets krav på ett slut på den svenska politikens direkta och indirekta stöd för USA:s angreppskrig mot Vietnam mött döva öron eller — i bästa fall — en läpparnas bekännelse började efter Warszawapaktstaters ockupation av Tjeckoslovakien ”plötsligt till mångas förvåning nya normer att gälla”:

Nu får flaggor brännas utan att polisen ingriper, nu är det inte längre fel med spontana demonstrationer, nu hjälper polisen plötsligt demonstranterna. Barnvakt i stället för batonger. Låt oss hoppas att denna förändring i de demokratiska spelreglerna kommer att bli bestående!

Reaktionärer av alla de slag har funnit det opportunt att gå ut och demonstrera mot militära våldsdåd och för friheten. Många av oss har gillat sällskapet måttligt. När vi känner oss som mest besvärade bör vi betänka att det inte kommer att vara så länge. [...]

Vänstern och kommunisterna är konsekventa och principfasta. [...] Det är flera år sedan vi första gången gick till Förenta staternas ambassad för att protestera mot anfallskriget mot Vietnam. När går de borgerliga partiledarna till USA:s ambassad, inte för att dricka cocktail, utan för att protestera?

Och en annan fråga: Ni som nu kräver att alla främmande trupper ska lämna Tjeckoslovakien, när instämmer ni i kravet att alla främmande trupper också ska lämna Vietnam? Innan ni gjort det får ni ursäkta att vi betraktar era protester som halvhjärtade och hycklande.²⁸⁸

Det militära krossandet av Pragvåren förändrade förutsättningarna radikalt inte bara för Hermanssons förnyelseprojekt utan för hela det socialistiska projektet i Västeuropa. Situationen i Västtyskland kan här tjäna som exempel. I februari 1968 hade Ingemar Andersson i verkställande utskottet rapporterat från en konferens i Frankfurt. Ett brett spektrum av vänsterorganisationer — från det förbjudna kommunistpartiet KPD till studentförbundet SDS, som just hade brutit med det socialdemokratiska moderpartiet — hade diskuterat olika organisatoriska möjligheter för att samla hela vänstern.²⁸⁹ Målet var att skapa ett vänstersocialistiskt parti. Efter den 21 augusti var detta inte längre möjligt. I stället för samling åstadkom denna händelse en ny polarisering — med förhållandet till Sovjetunionen som nygammal politisk-ideologisk demarkationslinje.

Partiledningen stod bakom Hermanssons fördömande av inmarschen, även om några ansåg att

²⁸⁷ Hermanssons uttalande på vpk:s presskonferens 29/8 1968, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

²⁸⁸ Tal i Vasaparken i Stockholm 4/9 1968, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

²⁸⁹ Se Vpk VU 14/2 1968.

han gick för långt med sitt krav på nedfrysning av Sveriges diplomatiska förbindelser med Sovjetunionen. Många av dem som dittills ansett det vara oförenligt med den proletära internationalismens principer att offentligt kritisera de socialistiska länderna eller haft särskilt nära relationer till dem anslöt sig till protesterna.²⁹⁰ ”Hur bitter det än kändes”, skrev John Takman i september 1968, ”var jag med och tog avstånd från Sovjets militära intervention i Tjeckoslovakien. Det var nödvändigt, inte bara eller huvudsakligen från taktisk synpunkt utan därför att ett avståndstagande var sakligt motiverat.”²⁹¹ I ett samtal med en representant för DDR:s kulturcentrum i Stockholm karakteriserade Fritjof Lager inmarschen — ”denna lömska ockupation” — som ”en skam för socialismen”. Men det fanns också andra röster. Partiets verkställande utskott tvingades konstatera att ”några kamrater, i huvudsak äldre, har ställt sig tveksamma och i några fall har utträde begärts”.²⁹²

Norrskensflamman profilerade sig som den prosovjetiska minoritetens viktigaste röst. Parti-ledningen i Stockholm uppmanade distriktsstyrelsen i Norrbotten att ”vidtaga åtgärder mot *Nfl*:s redaktion för att bringa tidningens redigering i överensstämmelse med partiets politik”. Men distriktsstyrelsen misslyckades och verkställande utskottet i Stockholm tvingades konstatera: ”Något resultat i den meningen att förändringar i redaktionens sammansättning eller förändring av den inställning den har till händelserna i Tjeckoslovakien åstadkoms ej.”²⁹³

Under valrörelsens avgörande veckor presenterade sig vpk som ett splittrat parti med bristande trovärdighet. ”Det hjälpte inte”, minns Hermansson, ”att partiordförande och verkställande utskott bestämt tagit avstånd från Sovjetunionens handlande. Ärligheten i ställningstagandet ifrågasattes med hänvisning bl.a. till partiets tidning i Norrbotten, *Norrskensflamman*, som försvarade Sovjetunionens politik och kritiserade vpk:s ledning.”²⁹⁴

Valresultatet var därför inte oväntat. Det blev ett svårt nederlag. Ända fram till början av valrörelsen 1968 tydde opinionsundersökningarna på att vpk hade goda utsikter att efter två framgångsrika val ytterligare kunna flytta fram sina positioner. I stället rasade partiet från 6,4 ner till 3 procent, förlorade fem av åtta mandat och halva valmanskåren. ”Av allt att döma”, skrev Tv-profilen Gustaf Olivecrona omedelbart efter valet, ”tog C. H. Hermansson personligen valnederlaget mycket hårt och i partikretsar sades det att han blivit deprimerad.”²⁹⁵ Själv kommenterade Hermansson resultatet så här:

Om det var så att jag hade skuld till valutgången, vilket jag inte ville utesluta, så var det min skyldighet mot det parti som valt mig till ordförande att försöka leda partiet till revansch. När vi fått den kunde jag fundera på fortsättningen.²⁹⁶

Nämnas kan i detta sammanhang att Hermansson — ledaren för ett parti som av den regerande socialdemokratin ansågs vara en risk för rikets säkerhet och en samling av potentiella landsförrädare — efter valnederlaget fick ”ett vänligt erbjudande” från riksdagskollegan Ingemund Bengtsson, socialdemokraternas dåvarande gruppleddare i andra kammaren: ”Kom över till vårt parti! Du får vänta något år, men sedan blir du statsråd.”²⁹⁷ Hermansson avböjde. När *Aftonbladet* i januari 1969 frågade honom om han kunde tänka sig gå över till socialdemokraterna svarade han:

Nej, jag har varit sosse ett par år i ungdomen. De gjorde ställningstaganden som stred mot mina idéer då. Och jag märkte en viss karriärism. Nej, jag blir inte sosse.

²⁹⁰ Se Schmidt 2002, s. 376ff.

²⁹¹ Takmans brev till Erik Hedberg, 17/9 1968.

²⁹² Vpk VU 3/9 1968.

²⁹³ Vpk VU 23/8 och 27/8 1968.

²⁹⁴ Hermansson 1993, s. 251.

²⁹⁵ Olivecrona 1968, s. 191.

²⁹⁶ Hermansson 1993, s. 252.

²⁹⁷ Hermansson 1993, s. 253.

AB: Skulle du inte göra mer radikal nytta hos (s) än som en rätt låst vpk-ledare?

CHH: Socialdemokraterna har de senaste åren visat att dom är helt inställda på samverkan med storfinansen. Det blir ingen socialism av det. Därför behövs det ett rent socialistiskt parti. Gunnar Myrdal brukar säga att jag borde gå till (s). Men jag har sett alldeles för många exempel på radikala som inte kunnat uträtta något när de blivit socialdemokrater.²⁹⁸

Han beslöt i stället ”att spotta i nävarna och ta nya tag”. Det visade sig emellertid inte så lätt. Partiet var splittrat. Motsättningarna gällde inte bara och inte ens i främsta rummet bedömningen av den militära interventionen i Tjeckoslovakien. Själva denna händelse försämrade visserligen dramatiskt de yttre — nationella och internationella — förutsättningar för Hermanssons socialistiska vänsterprojekt. Men inom partiet hade debatten om denna fråga snarare en ställföreträdande funktion. ”Det fanns motsättningar i synen på olika avsnitt av politiken”, påpekar Hermansson, ”och dessa blommade rätt naturligt upp efter valnederlaget. Alla som ur olika synpunkter varit missnöjda med partiledningens ställningstaganden tyckte sig nu ha fått vatten på sin kvarn.”²⁹⁹

Hegemoniprojektet börjar erodera

I en analys framhöll Hermansson att kommunisterna hade förlorat röster av två anledningar: ”En del tidigare väljare försvann därför att de skrämdes av den militära ockupationen av Tjeckoslovakien och på ett vagt sätt förband Warszawapaktstaterna och de svenska kommunisterna. En del tidigare väljare försvann i protest mot vpk:s avståndstagande från ockupationen.” Men han tillade omedelbart att ”effekten av händelserna i Tjeckoslovakien skulle uppenbarligen inte ha blivit så stark om inte vpk hade varit sårbart. Stämningen efter den 21 augusti förstorade så att säga alla våra övriga problem och försvårade deras lösning?” De politiska motståndarna utnyttjade kårhusockupationen för att

skapa en viss tveksamhet om vpk:s förhållande till de traditionella arbetsformerna för demokratin i vårt land. Man hade också lyckats skapa ett intryck av stor splittring och inbördes strid inom vänstern. Här gavs bränsle till bålet av ”de nios” agerande, av KFML:s uppmaning till röststrejk, av oppositionen mot valsamverkan med SF och VUF, av Norrskensflammans avvikande hållning i Tjeckoslovakienfrågan o.s.v. Den omställningsprocess som vpk och hela den socialistiska vänstern befinner sig mitt uppe i hade skapat en viss tveksamhet om vad partiet stod för. Allt detta försvårade mobiliseringen av partimedlemmarna och bidrog till att organisationsarbetet på många håll var otillfredsställande. [...]

Valnederlaget har skapat stora problem, det vore löjligt att påstå något annat. Våra styrkor har reducerats och därmed har också våra ansträngningar att söka fullfölja en riktig socialistisk strategi försvårats. En del partikamrater har startat en eftervalsdiskussion i ordalag och med krav som kan vålla partiet stor skada om den fortsätter.³⁰⁰

Med det senare menade Hermansson det frontalangrepp som *Norrskensflamman*, med Hilding Hagberg i spetsen, riktade mot partiets politiska linje efter 1964 och mot Hermansson personligen. Många av dessa artiklar och ytterligare bidrag samlades i boken *I Marx-Lenins anda* som Hagberg utgav i december 1968.³⁰¹ Omedelbart efter valet krävde Hagberg i en artikel i *Nfl* att de ansvariga i partiledningen måste avgå. ”Det usla valresultatet”, kommenterar Bo Hammar detta krav, skyllde Hagberg och gruppen kring honom ”på ockupationen. Därmed avsågs inte den sovjetiska inmarschen i Prag, som partiet enligt dem borde ha stött [...] Nej, den värsta ockupationen ägde rum på stockholmsstudenternas kårhus och partiets brist på ett bestämt avståndstagande ansågs ha stått oss lika dyrt som fördömandet av den proletärt internationalistiska inmarschen i Prag. Valkatastrofen var de så kallade vänsteristernas fel.

²⁹⁸ ”Ger du inte upp snart, C-H Hermansson?”, *Aftonbladet* 26/1 1969.

²⁹⁹ Hermansson 1993, s. 253.

³⁰⁰ Hermansson, ”Efter valet”, *Socialistisk debatt*, nr 3/1968, s. 4ff.

³⁰¹ Hagberg 1968; alla citat i detta stycke är hämtade ur denna bok; kursiveringar i originalet.

Och nu var det hög tid att 'normalisera' också det svenska kommunistpartiet.”³⁰²

Hagberg riktade ett ”Öppet brev till vpks partistyrelsemöte 28/29 september 1968” i vilket han anklagade partiledningen för att ha slutit upp ”i världsreaktionens antisovjetfront” i samband med Warszawapaktstaternas inmarsch i Tjeckoslovakien, vars ädla syfte enligt honom var ”att slå tillbaka reaktionen för att rädda Europas fred”. Men det var inte partiledningens ställningstagande i Tjeckoslovakienfråga som var det främsta skälet till valnederlaget. Partiet kom enligt Hagberg ”bort i huvudfrågan” som ”för de svenska arbetarna var att slå tillbaka hotet om en borgerlig regering. I denna situation förklarade partiordföranden den 15 augusti att det inte är självklart att vpk skall stödja en socialdemokratisk regering.” I stället för att fortsätta den beprövade arbetarenhetens politik hade partiledningen valt att samarbeta med ”Therborns vänster” eller med Hagbergs egna ord: Till de faktorer som medverkat till valnederlaget ”hör toleransen gentemot en rad ismer och idiotiska teoretiska spekulationer, som ingenting har gemensamt med partiprogrammet och kommunismen”. När det gällde ”vissa s.k. vänsterorienterade som odlar anarkistiska och rent trotskistiska idéer”, betonade han, ”är en ideologisk avgränsning ofrånkomlig. VUF måste hjälpas att bli ett starkt arbetarungdomsförbund i stället för den nuvarande ensidiga inriktningen på skolungdom.”

Partiet fick enligt Hagberg visserligen ”inte utsudda de teoretiska och ideologiska skiljaktigheterna visavi socialdemokratismen” men det fick aldrig glömma ”att det svenska socialdemokratiska partiet är rekryterat av arbetare, att de socialdemokratiska arbetarna är våra klassbröder utan vars medverkan Sverige inte kan förvandlas till ett socialistiskt land”. Partiets strategi är att kämpa ”för aktionsenhet inom arbetarklassen i kampen för dess näraliggande krav och intressen, men ser däri också villkoret för att skapa och inrikta de krafter som kan genomföra socialismen i Sverige”.

Hagbergs slutsats var att partiet åter måste förvandlas till ett ”kommunistiskt arbetarparti, med marxismen-leninismen som teoretisk ledstjärna”. Det var omöjligt så länge partiledningen dominerades av småborgerliga element. Det gällde ”att med proletära element med framstående egenskaper befästa partiet som ett ARBETARPARTI med en revolutionär målsättning”. Det allra viktigaste var att få bort Hermansson eftersom han ”*inte [vill] ha ett svenskt kommunistiskt parti*” utan strävade efter att ”förvandla kommunistiska partiet till ett socialdemokratiskt vänsterparti, ett antikommunistiskt och antisovjetiskt parti”. Detta skedde med hjälp av ”en kaderrekrytering där massinflytande, praktiskt kunnande och grundliga erfarenheter jämte proletär förankring i hög grad ersatts av skolmeriter i skiftande gradering?” Trots detta, konstaterade Hagberg med beklagande, finns det kamrater som ”förklarat sig ämna följa honom vart det än bär. De ställer i så fall personen före saken.” Och som slutkläm associerade han Hermansson med kommunisten, sedan socialisten och slutligen nazistvännen Nils Flyg.³⁰³

Hagberggruppen nöjde sig emellertid inte med verbalt motstånd mot Hermansson och dennes politiska linje. ”I och med skriften I Marx-Lenins anda, som utgivits på ett privat förlag”, betonade Hermansson, ”framträder Hilding Hagberg och andra partikamrater som en politisk grupp”.

Hagberggruppen har etablerat sig som ett andra centrum. Den söker framträda som partiledning och gör anspråk på att företräda partimedlemmarnas majoritet. Den kräver att de av kongressen valda partiordföranden och partiledningen skall avgå. [...]

Ett särskilt kapitel med rubriken ”C.H. Hermansson” i boken avslutar Hilding Hagberg med orden: ”Flyg förde en del av sina beundrare till nazismen. Det är spår som förskräcker.” Smädelsorna kan

³⁰² Hammar 1992, s. 90. Med uttrycket 'normalisera' anspelar Hammar på 'normaliseringen' i Tjeckoslovakien under ockupationen.

³⁰³ Hagberg 1968, s. 73.

inte göras grövre.³⁰⁴

I sin strävan att formera "ett andra centrum" i partiet nöjde Hagberggruppen sig inte med att mobilisera de egna resurserna utan vände sig till sina meningsfränder i Sovjetunionen och DDR med vädjan om hjälp. I slutfasen av valrörelsen hade DDR-korrespondenten i Sverige Jochen Preussler gjort en rundresa i Norrland. Han besökte *Norrskensflamman* i Luleå och inbjöd dess chefredaktör Alf Lövenborg till ett besök i DDR. "Jag kände en viss osäkerhet hos Alf Lövenborg", rapporterade Preussler till SED:s politbyrå, "men han blev ändå glad över inbjudan". Lövenborg skulle under sitt besök i Berlin "undersöka möjligheten att ersätta *Norrskensflamman*'s totalt föråldrade rotationspress med en ny offsetpress från DDR".³⁰⁵ Lövenborg hade redan två år tidigare — i ett första försök att göra *Nfl* till ett oppositionellt centrum i partiet — vänt sig till SED för att 'köpa' en ny press. Den gången fick han som svar att man visserligen var villig att hjälpa med inköpet, men: "Ifall ni har för avsikt att överlägga vissa problem med kamrater i vårt parti, så ber vi er att vända er till partistyrelsen i Stockholm som i sin tur kan vända sig till vårt partis CK."³⁰⁶ Den formella vägen via den partiledning, som man hade för avsikt att bekämpa, var naturligtvis inte gångbar. Men nu, hösten 1968, var läget ett annat.

I mitten av oktober gjorde Hagberggruppen ett nytt försök. Man kontaktade DDR:s handelsrepresentation i Stockholm och bad om att få skicka en hemlig delegation till DDR. Några specifika samtalsämnen nämndes inte.³⁰⁷ I slutet av oktober besökte Hilding Hagberg, Lövenborg och Gösta Lindgren, ordföranden i *Nfl*'s styrelse, Berlin för samtal med SED. De svenska kamraterna, noterade värdarna med tillfredsställelse, "intog i alla väsentliga nationella och internationella frågor en klassmässig ståndpunkt" och vände sig i *Nfl* skarpt mot den revisionism som deformerade partiet alltsedan Hermanssons tillträde 1964. Gästerna framhöll att huvudinriktningen av *Nfl*'s ideologiska kamp var att samla alla sunda krafter i hela landet mot gruppen kring Hermansson. I Stockholm hade detta redan lett till positiva resultat. Efter denna deklaration av gemensamma politisk-ideologiska uppfattningar övergick Hagberggruppen till besökets egentliga ärende. Värdarna erbjöd en offsetpress som de svenska gästerna emellertid bestämt tackade nej till. Man ville istället ha den senaste modellen som bättre motsvarade de högtställda ambitionerna. Den skulle kosta cirka 150 000 dollar. "Eftersom redaktionen inte själv kunde uppbringa detta belopp hade kamrat Hagberg redan förhandlat med kamraterna i SUKP. Han informerade oss om att han i samtal med kamrat Beljakov fått ett principiellt löfte om materiellt stöd från SUKP." Hagberg föreslog att *Nfl* skulle stå för hälften av beloppet och att den andra hälften kunde delas av SUKP och SED.³⁰⁸ Beljakov bekräftade senare för SED att "SUKP:s centralkommitté efter noggranna överväganden ansåg det politiskt riktigt att stödja gruppen kring kamrat Hagberg i dess kamp mot Hermanssons revisionistiska linje".³⁰⁹ Det skulle emellertid dröja ända fram till 1973 innan affären slutligen var i hamn. Men det hade lönat sig: *Norrskensflamman* efterskänktes exakt 632 610 kronor.³¹⁰ Ett annat önskemål uppfylldes ganska omgående: DDR skulle prenumerera på ett bestämt antal exemplar och annonsera mera i *Nfl*. Det senare gjordes endast "av politiska skäl" eftersom "det inte råder något tvivel om att en annonsering i denna

³⁰⁴ Hermansson, "Svar till Hilding Hagberg m.fl.", *Ny Dag* 16-22/1 och 23-29/1 1969.

³⁰⁵ Bericht über die Reise des ADN-Korrespondenten Jochen Preussler nach Norrland vom 3. bis 6. September 1968, DY 30/IV 2/20/1005.

³⁰⁶ Se Schmidt 2002, s. 384ff.

³⁰⁷ Handelsvertretung, Stockholm 17/10 1968, DY 30/IV 2/20/577.

³⁰⁸ Bericht über den Aufenthalt einer Gruppe schwedischer Genossen in Berlin, Abteilung internationale Verbindungen, 14/11 1968, DY 30/IV 2/20/577.

³⁰⁹ Vermerk über ein Gespräch mit Gen Beljakow, stellvertr. Leiter der Abt internationale Verbindungen im ZK der KPdSU am 30.1.69. Betr.: Lieferung einer Druckereimaschine für die nordschwedische Zeitung *Nfl*, DY 30/IV 2/20/577.

³¹⁰ Se Schmidt 2002, s. 386.

tidning är ointressant ur reklamsynpunkt”.³¹¹ I augusti 1969 uttryckte styrelsen för *Nfl* genom Alf Lövenborg sin ”tacksamhet för all den hjälp och stöd vi hitintills fått i olika former”.³¹²

Det var en stor majoritet i partiet och dess ledning som inte accepterade *Nfl*:s oreserverade försvar av den militära interventionen i Tjeckoslovakien. Partistylelsen ställde sig vid sitt möte i slutet av september ”enhälligt” bakom verkställande utskottets fördömande uttalande av den 21 augusti. ”Detta ställningstagande”, framhöll Hermansson än en gång vid nästa styrelsemöte i november, ”har vunnit bifall från en överväldigande majoritet i vårt parti. Däremot har många kamrater varit kritiska mot det krav som jag framförde på en presskonferens den 22 augusti om en viss nedfrysning av Sveriges statliga förbindelser med Sovjetunionen.”³¹³ Som exempel på dessa kritiska röster, men som samtidigt tog avstånd från Hagberggruppens angrepp på Hermansson, kan citeras ur korrespondensen mellan de båda partiveteranerna Gunnar Öhman och Fritjof Lager: ”Hildings utspel luktar illa. Även om jag djupt ogillar CH:s övertramp på presskonferensen i Malmö skulle jag aldrig kunna utnyttja detta på det sätt som Hilding gör.”³¹⁴ Vid partistylelsesamlingen i november accepterade Hermansson kritiken på denna punkt eftersom hans ”krav missförstods och skapade förvirring”. Men han höll oförminskat fast vid ”kritiken mot Sovjetunionen för det militära våldet mot Tjeckoslovakien”.³¹⁵

I försvaret av inmarschen stod Hagberggruppen relativt isolerad i partiet. Men detta var inte den centrala frågan i kampen mot Hermansson. Det som emellertid uppfattades som Hermanssons huvudsakliga brott var att han reviderade den traditionella kommunistiska strategin på den nationella arenan. Kritiken riktade sig mot följande element:

- att partiet under hans ledning tenderade mot en förskjutning av fokus från den traditionella arbetarklassen till en brett definierad löntagarklass;
- att det inte längre arbetade för en abstrakt arbetarenhet utan för en politiskt definierad mobilisering av löntagare och andra skikt;
- att utvecklingen av en bred, självverksam socialistisk rörelse var överordnad partiets utveckling och riktad mot dess avantgardefunktion.

Denna motsättning hade pyrt i partiet alltsedan 1964, fått relativt litet syre under framgångsperioden, men började flamma upp i och med valnederlaget. Även om endast ett fåtal försvarade inmarschen så var det många fler som efter valet var beredda att instämma i kritiken av den praktiserade valsamverkan och av vänstersamverkan över huvud taget. ”I sak”, betonade John Takman i ett brev till Hagberg, ”har jag i stort sett företrätt de synpunkter som du och Helmer Holmberg gett uttryck åt”. Vad han däremot ”definitivt” inte gillade var ”era personangrepp, särskilt mot CH, och jag har en hel del invändningar mot ert sätt att polemiserat i övrigt. En stor del av eftervalspolemiken i Norrskensflamman har tyvärr varit av sådan karaktär att den försvårat i stället för främjat ansträngningarna att rätta till de många bristerna och felen i partiets arbete.”³¹⁶ Men trots det stödde Takman i princip Hagbergs kamp mot samarbetet med ”allsköns småborgerliga 'revolutionärer'” eller, som han uttryckte det i ett annat brev: ”Sandlådeanarkisterna bör få leka i någon egen gäggamoja, och det måste bli sån ordning på torpet att folk vet vad som är vårt partis politik.”³¹⁷

Valnederlaget påverkade självfallet även ordförandens politiska position. Experimentet med valsamverkan vänsterut, som Hermansson hade kämpat för men som stora delar av partiet och

³¹¹ Se brev från DDR:s handelsrepresentation i Stockholm till DDR:S UD, 2/12 1968, DY 30/1V 2/20/577.

³¹² Brev 1/8 1969, DY 30/1V 2/20/577.

³¹³ Inledningen vid PS-möte 23-24/11 1968, manuskript i Hermansson privatarkiv.

³¹⁴ Öhman till Lager, Soho 1968, i Lagers personarkiv, vol. 3.

³¹⁵ Hermansson 1993.

³¹⁶ Brev till Hagberg 30/12 1968.

³¹⁷ Brev till Nils Lalander 20/9 1968.

partiapparaten aldrig gjort till sitt, hade slutat med ett uppenbart misslyckande. Men hur förhöll det sig med de allmänna förutsättningarna för Hermanssons strategi, för fortsatt formering av en bred socialistisk vänster? Hur var situationen denna höst för den socialistiska vänsterrörelsen utanför partiet?

Socialistiska förbundet konstaterade efter valet att den organisatoriska situationen inom vänstern hade förbättrats. Den andra organisationen som ingick i vänstersamverkan, VUF, hade ”utvecklats till en livaktig och militant organisation för vänsterns yngre medlemmar”.³¹⁸ Det borde ha varit goda förutsättningar för att fortsätta den breda vänstersamverkans strategi som Hermansson förespråkade. Men hans bedömning av vänsterrörelsen delades ingalunda av alla inom partiet. Partisekreteraren Urban Karlsson förkunnade redan en knapp vecka efter valet att vpk inte ämnade ”upprepa sin valsamverkan med Vänsterns ungdomsförbund och Socialistiska förbundet” i kommande valet 1970.³¹⁹ Enligt Gustaf Olivecrona, som fick sina informationer av partisekreteraren, föreföll attityden inom partistyrelsen ”ha hårdnat gentemot de ”anarkistiska äventyrarna” som återfanns inom Socialistiska Förbundet och Vänsterns ungdomsförbund och en och annan inom partiledningen beklagade att man inte i god tid städade undan dessa obekväma personer.”³²⁰

Den appell till medlemmarna som partistyrelsen utfärdade från sitt möte i slutet av september vittnar inte bara om splittringstendenser i partiet utan antyder också tendenser till en omorientering eller — rättare sagt — till en återgång till den traditionella inriktningen, nämligen att sätta det egna partiets utveckling i centrum. Hermanssons inledning på detta stormiga partistyrelsemöte två veckor efter valet, som upplevde inte mindre än ett 60-tal debattinlägg och repliker, var präglad av defensivt hänsynstagande till den förändrade stämningen i partiet. I hans inledning förklarades att partiet måste genomföra

en inträngande självkritik av politik och arbetsmetoder. [...] Självprövningen måste ge till resultat ett starkare, ett mera enigt och kampdugligt parti. Den socialistiska vänstern har inte råd med en stark uppsplittring på grupper och fraktioner. Alla de som accepterar huvudlinjerna i vårt partis program och stadgar bör också samlas i vänsterpartiet kommunisterna.³²¹

Det var nya toner. Uppenbarligen ansåg han sig tvingad att göra en taktisk reträtt. Var det nu inte längre en bred socialistisk *rörelse* som stod i fokus? Skulle hädanefter kommunistpartiet utgöra detta styrande och organiserande centrum, men inte ett socialt och politiskt breddat parti utan det nuvarande, ”gammalmodiga” partiet, som — i traditionell anda — skulle göras till ”ett starkare, ett mera enigt och kampdugligt parti”?

En viktig bidragande orsak till denna inåtvändhet, var säkert den inte omotiverade fruktan för ytterligare en valförlust 1970, denna gång med ännu bittrare konsekvenser: Vid detta val skulle nämligen för första gången finnas en spärr på fyra procent för intåg i den nyformerade enkammarriksdagen. Med tanke på de nyss uppnådda tre procenten och på partiets splittrade tillstånd fanns en uppenbar risk att partiet kunde hamna utanför Sveriges högsta politiska församling. Det var inget lockande framtidsscenario för Hermansson att kanske vara den förste kommunistiske partiledare i Sverige som tvingades axla ett sådant ansvar.

Olivecrona skildrar en omedelbar konsekvens av den nya orienteringen: ”Mycket tyder på att problemet när det gäller SF kommer att lösas på så vis att majoriteten av medlemmarna där tas in i partiet, varefter SF har spelat ut sin roll. Detta har redan skett i stor utsträckning och bl.a. är två av Socialistiska Förbundets mest uppmärksammade medlemmar, Christer Hogstedt och Bo Hammar, numera medlemmar i vänsterpartiet-kommunisterna.”³²² Vid årsskiftet

³¹⁸ Cit. i Östberg 2002, s. 119.

³¹⁹ *Dagens Nyheter* 21/9 1968.

³²⁰ Olivecrona 1968, s. 191.

³²¹ Ur C.H. Hermanssons inledning vid vpk:s partistyrelsemöte 28-29 sept. TT-uttalande 28/9 1968.

³²² Olivecrona 1968, s. 191f.

1968/69 upplöstes SF. De flesta i den ledande kadern var då redan medlemmar i vpk.

Det fanns också andra tecken på taktisk reträtt. I början av 1969 diskuterades ED-ledningen möjligheterna att återupprätta de sedan inmarschen i Prag frusna partirelationerna med vpk och — om möjligt — bidra till en förändring av det senares politiska kurs. Först beslöts att skicka en delegation under ledning av Harry Tisch, distriktsordföranden i Rostock, till Sverige. Den skulle göra en rundresa med samtal och möten i valda delar av landet, ”eventuellt i Nordsverige (stark opposition mot Hermansson)”.³²³ Dessa planer måste dock släppas eftersom det skulle kunna uppfattas som inblandning i vpk:s inre angelägenheter. Man beslöt i stället att skicka en officiell CK-delegation och en interparlamentarisk grupp för breda överläggningar till Stockholm. Den svenska partiledningen inbjöds i mitten av april till en middag med denna sammansatta delegation på DDR:s handelsrepresentation. Vpk:s ledning tackade ja. Efter åtta månaders tystnad och icke-relationer ansåg den det inte längre möjligt att vägra en dialog, samtidigt som borgerliga och socialdemokratiska politiker inte hade några som helst betänkligheter att samtala med DDR- och SED-representanterna. Från vpk:s sida deltog förutom Hermansson, Lars Werner, Urban Karlsson och Ils Bengtsson. Det nästan fem timmar långa samtalet tydliggjorde vissergen alltjämt bestående åsiktsskillnader, till exempel om nyttan och karaktären av kommunistiska världskonferenser. Å andra sidan registrerades att kamraterna i vpk ”betonade sin vilja att upprätta ett närmare samarbete”. En viktigaste behållning framhävdes emellertid att det var ”första gången sedan 1964 som vi lyckats organisera ett möte med representanter för vpk:s VU. Tidigare försök från andra ambassader och institutioner från socialistiska länder att få till stånd en sådan sammankomst med ledande svenska kamrater hade jämt misslyckats. Kamrat Hermansson hade hittills alltid tackat nej till våra inbjudningar.”³²⁴

Men Hermansson höll ännu fast vid de strategiska grundlinjerna i det påbörjade socialistiska hegemoniprojektet. I sitt svar på Hagbergs angrepp i boken *I Marx-Engels anda* tillbakavisade han skarpt dennes krav på en tillbakagång till partiets tidigare förhållande till socialdemokratin. Detta skulle enligt Hermansson innebära ”i sak att det marxistiska partiet i Sverige välvilligt skall driva på den vidare utvecklingen av den statsmonopolistiska kapitalismen. [...] Dessa rekommendationer innebär ett förnekande av vårt partis självständiga roll och en reduktion av partiet till en svans åt den socialdemokratiska regeringspolitik, vars huvudlinje är förvaltningen av det kapitalistiska samhället.”³²⁵

I sin inledning på partistyrelsemötet i november utvecklade Hermansson sin ståndpunkt

att den förhärskande borgerliga ideologin alltjämt har ett avgörande inflytande över stora delar av arbetarrörelsen. [...] Vi gör det alldeles för lätt för oss inom den socialistiska vänstern om vi därvid lägger hela skulden på socialdemokratin. En avgörande del av ansvaret för bristerna ifråga om kampen för att utbilda ett socialistiskt medvetande, en socialistisk ideologi som tar upp striden mot de borgerliga föreställningarna på samhällslivets alla områden, ligger just hos vänstern.

Det var enligt Hermansson inte möjligt att upphäva kapitalismen ”enbart genom att söka erövra majoritet i riksdagen och genom att utveckla fackföreningsrörelsens lönekamp på ett bättre sätt”. Det räcker inte att driva verksamheten i de traditionella formerna, ”därför att dessa endast omfattar vissa delar av samhällslivet, i huvudsak staten och arbetsmarknaden”. Den socialistiska arbetarrörelsen har alltför länge ”utan strid låtit borgarklassen vara bestämmande inom stora delar av det samhälleliga livet”. Nya aktionsformer är nödvändiga också därför att olika förhållanden ”har gjort det svårt för medborgarnas majoritet att få ett verkligt inflytande över samhällsfrågorna”. Förutom den borgerliga hegemonin nämner han experternas ökade makt, tendensen att flytta över beslutsfattandet till slutna (korporativa)

³²³ Se Bericht über Reise nach Schweden vom 14. bis 25.2.69, BPA Rostock, IV /B/2/18/676.

³²⁴ Vermerk über ein Gespräch mit leitenden Genossen der vpk am 14.4.1969, DY 30/1V 2/20/577.

³²⁵ Hermansson, ”Svar till Hilding Hagberg m.fl.”, *Ny Dag* 16-22/1 och 23-29/1 1969.

organ och fortsatt centralisering och byråkratisering — även inom de politiska partierna, inom fackföreningsrörelsen, hyresgäströrelsen, Kooperationen osv. ”Människors indignation över att vara lekbollar för storfinansens och statsmakternas lönsamhetspolitik, deras protest mot avsaknaden av inflytande över egna och gemensamma angelägenheter har lett till offentliga diskussioner och spontana aktioner med en betydande genomslagskraft.” Han nämnde flera exempel på ”nyttiga och framgångsrika aktioner”, bland dem aktionerna mot UKAS, och avvisade sedan

mycket bestämt kritiken mot de radikala och revolutionära ungdomar som går främst i den demokratiska aktiviteten. Det demokratiska problemet idag är ju att få fler människor aktiva och verksamma på vad som brukar kallas gräsrotsnivå för att folket skall kunna skaffa sig ett större inflytande över samhällsfrågornas lösning. En antidemokratisk inställning är det däremot att värna om de etablerade institutionernas och storfinansens ensamrätt att bestämma i de avgörande frågorna.³²⁶

I en intervju med *Aftonbladet* i januari 1969 bekräftade Hermansson att valnederlaget hade känts som ”en väldig smäll”. Men han antydde samtidigt i intervjun att han inte hade övergett sitt grundläggande perspektiv. På frågan hur det kändes att det ”aldrig någonsin funnits så mycket vänsterintresse i landet som nu” men att detta inte var till någon ”glädje för vpk, att döma efter valet” svarade han: ”Jag ser inte så partibundet på det. Det avgörande är inte att det sker inom kommunistpartiet, utan att det förekommer rörelser som påverkar samhället i stort. Det är ju liv och rörelse och debatt nu.”³²⁷

Det var med andra ord en något skakad partiordförande — med ambivalenta eller tvetydiga utsagor om den politiska kursen — som tog sig an året 1969, med kongressen i september som höjdpunkt. De olika krafterna i det splittrade partiet förberedde sig på denna kongress för att få ett klagande och ett avgörande. Och partiordföranden? Skulle han också söka ett avgörande, skulle han kämpa för sin kurs? Eller skulle han söka en kompromiss för att hålla ihop partiet?

Söndervittringens kongress

Efter en längre diskussion godkände partistyrelsen vid sitt möte i början av mars Hermanssons förslag att uppmuntra till debatt i partiorganisationerna om de båda teman som stått i centrum för de partiinterna motsättningarna efter valfiaskot: ”Samverkan med andra vänsterkrafter, rörelser, ungdomsgrupper, den soc dem vänstern och fackföreningsfolket” och ”Vägen till socialismen — socialistisk strategi. Olika aktionsformer. Kombinationen av parlamentariskt arbete och andra former av politisk verksamhet. Hur ska vi komma till socialismen?”³²⁸ Samtidigt beslutades att fram till kongressen genomföra två kampanjer: Den första kring § 32 i Svenska Arbetsgivareföreningens stadgar, vilken stipulerar att ”arbetsgivaren äger att leda och fördela arbetet samt att fritt anställa och avskeda personal”, och den andra om erkännande av FNL. Dessa båda teman, dvs. ”kampen för att bryta ner det svenska klassamhället och utveckla en verklig internationell solidaritetspolitik”, skulle enligt Hermansson ”präglade hela kongressen”.³²⁹ Det blev emellertid helt andra teman, företeelser och incidenter som kom att präglade vpk:s 22:a kongress.

Första mörka moln som antydde ett kommande oväder kunde Hermansson förmärka på nära håll. På ett möte i början av maj hade partiets verkställande utskott anledning att diskutera nya oroande tendenser i Vänsterns ungdomsförbund. Dess ledning hade rekommenderat sina medlemmar som också var organiserade i vpk att till förestående partikongress väcka två av den själv författade motioner med långtgående krav på förändringar av partiets program och

³²⁶ Hermanssons inledning vid PS-möte 23-24/11 1968, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

³²⁷ ”Ger du inte upp snart, C-H Hermansson?”, *Aftonbladet* 26/1 1969.

³²⁸ Vpk P s 1-2/3 1969.

³²⁹ Anteckningar i Hermanssons privatarkiv.

stadgar. En vädjan till VUF:s ledande representant Anders Carlberg om att återkalla detta initiativ tillbakavisades. Verkställande utskottet beslöt därefter att beteckna VUF-ledningens handling som ”uppenbar fraktionsverksamhet”.³³⁰

Hermanssons gamle vän Per-Olov Zennström författade en egen motion som kan ses som ett svar på VUF:s motion. Hans grundorganisation på Kungsholmen i Stockholm, med Bo Hammar som ordförande, anslöt sig sedan till motionen. Möjligtvis hade Hermansson medverkat eller åtminstone uppmuntrat Zennström. En sådan slutsats är möjlig att dra av det brev som Zennström påsken 1969 hade skrivit till Hermansson. Däri försäkrade han sin vän om att han sedan valet många gånger tänkt ”på din börda” och önskat ”att jag kunde bistå dig bättre”. Genom sin anställning på *Dagens Nyheter* och de restriktioner gällande öppen kommunistisk verksamhet som denna ålade honom kunde han inte engagera sig alltför mycket i partistriden, men det ”vore ändå roligt om du hade tid någon kväll [...] att tala om ett och annat. Perspektiven intresserar mig i allra högsta grad, liksom frågan om det sätt på vilket jag kan dra mitt strå till stacken. [...] Du ska räkna på mig, men också med mig, även i fortsättningen. Men det vore tacknämligt om du kunde låta höra av dig personligen, för att dryfta möjligheterna.”³³¹

”Ett nytt slags massrörelse”, framhöll Zennströms motion i Hermanssons anda, ”baserad på lokal självverksamhet och gruppaktivitet genom spontana initiativ, gör sig genom friska idéer och okonventionella metoder alltmer gällande på skilda områden”. Bland dessa nämnde han särskilt ”miljö- och miljövårdsfrågor, vilkas bokstavligen universellt livsviktiga betydelse nu framstår med en helt annan skärpa än för blott några år sedan”. Dessa stridbara aktivitetsgrupper, fortsatte motionen,

som ofta präglas av den engagerade ungdomens entusiasm och energi, är positiva krafter som måste understödjas och vidareutvecklas i kampen mot byråkratin i de ”etablerade” institutionerna, mot rutin och nonchalans hos kommunala och statliga organ. Vid sidan om de centralt organiserade men ibland förstelnade ”folkrörelserna” kan dessa nya energikällor genom växande erfarenheter och vidgat politiskt medvetande bidra till och vitalisera arbetarrörelsens kamp för socialismen.

Mot denna uppmuntrande bakgrund var det enligt Zennström fullständigt oförståeligt hur VUF kunde överge sina tidigare radikaldemokratiska ståndpunkter och ”nu yrka på införande av formler om ett unikt revolutionärt parti, som skulle ha monopol på att leda arbetarklassens kamp på alla fronter; om den obetingade nödvändigheten av att ”krossa” den nuvarande staten och ersätta den med ”den proletära staten” eller ”proletariatets diktatur” ” och ”om en ”demokratisk centralism” varigenom bl a alla partimedlemmar skulle ”förpliktas” att tillägna sig den vetenskapliga socialismen”.³³²

Vad hade hänt med VUF? Som Bo Hammar betonade hade ”VUF:s otåliga kritik av partiets brister och fel [utvecklats] alltmer till ren fientlighet”. Ansvar för den ”anarkistiska och ultrarevolutionära” urartningen föll enligt honom också på Flammangruppen som ”genom sin kampanj mot VUF skärpte polariseringen mellan parti och ungdomsförbund”. Samtidigt försvårades problemet genom partiets ”tröghet att på ett tidigt stadium gå i diskussion med VUF-arna och motverka den politiska förvirringen”.³³³ Detta bidrog till att VUF under loppet av ett år, från våren 1969 till våren 1970, kom att genomgå, vad Kjell Östberg kallar, ”en dramatisk omvänd metamorfos från ungdomsradikaliseringens och nyvänsterns främsta organisatoriska uttryck till en liten men väldisciplinerad marxist-leninistisk kampgrupp, stilenligt döpt till Marxist-leninistiska kampförbundet, MLK. På vägen splittrades organisationen och förlorade

³³⁰ Vpk VU 6/5 1969.

³³¹ Brev till Hermansson, påskdagen 1969, i Zennströms personarkiv, vol. 1.

³³² Motionen i Zennströms personarkiv, vol. 23.

³³³ Bo Hammar, ”Vpk:s 22:a kongress”, *Socialistisk debatt* nr 5/1977, s. 10.

merparten av sina medlemmar.”³³⁴

Medan VUF -ledningens fraktionsverksamhet inför kongressen bedrevs relativt öppen pågick på partiets högersida både en öppen polemik — framför allt i *Norrskensflamman* — och en omfattande fraktionsverksamhet i det fördolda. Före 22:a kongressen i september hade den senare verksamheten ännu inte fått någon fast organisatorisk form. Den bestod snarare av två från varandra oberoende grupper med divergerande föreställningar om det taktiska tillvägagångssättet. Vid sidan av Hagberggruppen eller flammanfalangen med centrum i Norrbotten hade även i Stockholm tagits initiativ till ett konspirativt fraktionscentrum. ”Från våren 1969 hade vi den ytterst hemliga grupp”, avslöjade John Takman senare, ”som jag kallade Vålfärdsutskottet (vfu)”. Han fortsatte:

Initiativet togs av Gösta Johansson som då var partiets organisationssekreterare. Han ringde mig och sa att allt går åt helvete om vi ingenting gör. Min suveräna arbetsvåning på Igeldammgatan 24 på Kungsholmen har liknats vid Lenins stuga på Karelska näset 1917. Det var här vi träffades under konspirativa former.³³⁵

vfu hade som målsättning att ”återförvandla” vpk från ett alltmer ”småborgerligt” till ett marxistiskt arbetarparti genom konspirativ samordning av den oppositionella verksamheten. Denna arbetarkommunistiska inriktning hade de gemensam med flammanfalangen, och den utgjorde också grunden för det senare samarbetet. Men före kongressen gällde det för Takman och hans grupp att försöka lägga band på flammanfalangens ”urskillningslösa rallarsvängar” mot Hermansson och den sittande partiledningen. ”Det är tragiskt”, framhöll Takman i ett brev till Karl Staf, en av Flammans ledande journalister, ”att du och tydligen ett par kamrater till däröpp inte vill fatta hur svår uppgiften är att utveckla vpk till ett marxistiskt arbetarparti med största möjliga räckvidd.”³³⁶ I ett brev till Hagberg undrade Takman en månad före kongressen

om det är klokt att fortsätta polemiken mot CH just nu — även om den är berättigad. Alla vi som vill ha en sanering av partiet eller rättare sagt rädda partiet måste söka gå fram så klokt att vi vinner gehör inte bara bland den majoritet av partimedlemmar som är kroppsarbetare (vilket självfallet är allra viktigast) utan också bland de många ungdomar som röstar på vårt parti och som väl i allmänhet föredrar att stå vid sidan så länge vi inte kan ersätta de interna striderna med konstruktivt politiskt arbete.

Takman manade till försiktighet när det gällde personangrepp. ”Så vitt jag kan se finns det just nu inget alternativ till CH som partiordförande, och eftersom alla är medvetna om detta skulle det vara oklokt att alltför mycket rikta elden mot honom.” Medan Hagberg försökte övertala partiets viceordförande Lars Werner att kandidera mot Hermansson om ordförandeposten³³⁷ ansåg Takman det vara taktiskt klokare att ”koncentrera ansträngningarna på att omge honom med stabilt folk, så vi äntligen får nån ordning i partiledningen”. I likhet med Hagberg räknade även Takman Lars Werner till det mera ”stabila folket. Denne hade vid det senaste partistyrelsemötet gjort ”två korta och mycket positiva inlägg om det kommunistiska världsmötet i Moskva”.³³⁸ Men Takmans taktiska försiktighet tillbakavisades skarpt av Karl Staf som ”försoningens och centristens” linje.³³⁹

Dessa taktiska differenser förhindrade gemensamma organisatoriska förberedelser av

³³⁴ Östberg 2002, s. 144.

³³⁵ Takman, ”Minnesanteckningar för inspelningen på Arbetarrörelsens arkiv med Arne Söderquist, Carsten Thunborg och mig onsd 25 april 1991 (med kompletteringar i juni 1995)”, i Takmans privatarkiv.

³³⁶ Brev 15/10 1969, i Takmans privatarkiv.

³³⁷ Se Kjell E Johansson, ”Kuppförsök mot CH Hermansson”, Apropå ett liv, del 37, opubl. manuskript.

³³⁸ Brev 18/8 1969, i Takmans privatarkiv. Lars Werner ingick i den tremannadelegation från vpk - med ”observatörsstatus” - på kommunistpartiernas världskonferens i Moskva i juni 1969. Werner rapporterade på P s-mötet 9-10/8 1969.

³³⁹ Karl Stafs brev till Takman, 4/11 1969, i Takmans privatarkiv.

kongressen. Medan de kongressdelegater som tillhörde flammanfalangen bildade en ”gruppering i Stockholm, som arbetade för att nå så stora framgångar på kongressen som möjligt”³⁴⁰, träffades Takman, vpk:s organisationssekreterare Gösta Johansson, som också skulle sitta i kongressens presidium, Carsten Thunborg, Arne Söderquist m.fl. hemma hos parti- och fackföreningsveteranen Folke Tiderman och diskuterade den kommande partistyrerelsens sammansättning.

Även partisekreteraren Urban Karlsson, som Hermansson räknade till sina lojala medarbetare i partiledningen³⁴¹, skulle senare ansluta sig till motståndsnästet v fu. Han hade redan före kongressen inlett konspirativ verksamhet bakom Hermanssons rygg. I början av september mötte han en representant för DDR:s handelskammare i Stockholm för att ”mycket uppriktig”, som rapporterades till Berlin, informera om ”de problem som partiet hade inför kongressen”. Han kritiserade Hermanssons politik som fjärmade sig alltmer från arbetarnas intressen. Som exempel nämnde han ”teatern” om Cabora Bassa-projektet. Befrielseörelsen Frelimo i den portugisiska kolonin Moçambique bekämpade det portugisiska och internationella kapitalets exploatering av Cabora Bassa vid Zambesifloden, där en väldig dammanläggning och kraftverk skulle byggas. Enligt Hermansson innebar svenska Aseas medverkan i projektet ”ett stöd till det portugisiska kolonialväldet i Moçambique och dess förtryck av folket”. I ett telegram till statsminister Erlander framhöll han att Sveriges politik icke fick ”utformas så att den stöder förtryckarna”. Därför krävde han ”att regeringen använder gällande lag för att stoppa Aseas medverkan i Cabora Bassa”.³⁴² För Karlsson var denna aktion inte uttryck för kommunistisk arbetarpolitik. Det var ”endast studenter som demonstrerade” mot projektet medan majoriteten av arbetarna, som bekymrade sig ”om det dagliga brödet”, var för Aseas medverkan. Det gällde för partiet ”att ta hänsyn till dessa stämningar” bland arbetarna. Karlsson förklarade att ”man kan urskilja vpk:s huvudproblem om man uppförstorar detta exempel”.³⁴³

SED och andra öststatspartier bestämde sig för att i någon form sätta klackarna i marken på vpk:s kommande kongress. Den svenska partiledningen hade själv skapat förutsättningarna för att dessa partier över huvud taget kunde påverka kongressens förlopp. Till skillnad från föregående kongress, som hade gästats endast av de nordiska partierna, beslöt nämligen verkställande utskottet denna gång att inbjuda ”samtliga kommunist-och arbetarpartier” samt ”vissa socialistiska vänsterpartier liksom nationella och sociala befrielseörelser”.³⁴⁴ När 22:a kongressen öppnades den 19 september trängdes slutligen representanter för tjugofem kommunistiska och socialistiska partier i bänkraderna på Medborgarhuset.

Eftersom man räknade med ”antisovjetiska provokationer” träffades de sovjetiska, tjeckoslovakiska och östtyska partidelegationerna redan före kongressen och kom överens om att koordinera sina aktiviteter. Den sovjetiska delegationen kunde då meddela att den redan lyckats påverka Hermanssons verksamhetsberättelse och ”därvid uppnått att den ursprungliga aggressiviteten i avsnittet om händelserna i Tjeckoslovakien tagits bort”.³⁴⁵ Hermansson ville inte tro att det kan ha varit så. Han skulle aldrig ha tillåtit inblandning utifrån. Det är inte möjligt att rekonstruera på vilket sätt en sådan påverkan — kanske utan Hermanssons vetskap — kan ha gått till. Men en jämförelse mellan Hermanssons eget manuskript och både det stencilerade talet som lades fram under kongressen och den senare publicerade

³⁴⁰ Se Karl Stafs brev till Takman, 4/11 1969, i Takmans privatarkiv.

³⁴¹ Se Hermansson 1993, s. 215.

³⁴² Telegram till statsminister Erlander 3/9 1969, i Hermanssons privatarkiv.

³⁴³ H v Schweden: Vermerk über ein Gespräch mit dem Mitglied des AU der vpk, Urban Karlsson am 5.9.69, Stockholm 5.9.69, DY 30/1 V 2/20/577.

³⁴⁴ Vpk VU 20/5 1969.

³⁴⁵ Bericht der Delegation des ZK der SED über den XXII Parteitag der vpk vom 19. bis 21. Sept. 1969, DY 30 I V A 2/20/1043.

kongressboken³⁴⁶ uppvisar stora avvikelser — inte bara i avsnittet om Tjeckoslovakien.

I sin inledning om verksamhetsberättelsen påminde Hermansson om partiets tidigare betraktelsesätt, ”nämligen att man visserligen inåt och mellan partierna kunde framföra kritiska synpunkter, men utåt, inför offentligheten skulle fronten med den socialistiska staten vara obruten. Denna linje fick sig en knäck 1956”. Här sätter det officiella protokollet en punkt. Men Hermanssons manuskript fortsätter så här:

I [...] samband med avslöjandena om händelser under Stalins senare levnad. Också i de s.k. folkdemokratierna har det avslöjats att partimedlemmar och andra dömts till mångåriga fängelsestraff eller rentav förlorat livet på oriktiga anklagelser. Hundratusentals människor har sänts till tvångsarbetsläger för sina verkliga eller förmenta åsikters skull.

Även följande avsnitt i Hermanssons manuskript hade fallit offer för den anonyma censorn:

Svåra ställningstaganden måste ibland göras där två broderpartier har olika meningar. [...] Ett sådant läge var det också i augusti i fiol, när Sovjetunionen och fyra andra Warszawapaktsmedlemmar hade andra uppfattningar om utvecklingen i Tjeckoslovakien än detta lands folkvalda parlament och dess kommunistiska parti. Vi ansåg att i ett sådant läge det parti som har burskap i det land det gäller måste tillmätas avgörandet. Andra regler skulle enligt vår uppfattning strida mot socialismens principer. [...] Det fanns kamrater i partiet som inte delade denna mening. Jag tror att de än en gång bör övertänka det oriktiga i ett principiellt ställningstagande, som innebär att beslutanderätten över det egna partiets och det egna landets angelägenheter lägges utanför partiets egna led och dess valda organ³⁴⁷

Efter Hermanssons inledningsanförande tog flera talare upp inmarschen i Tjeckoslovakien. Enligt SED-delegationens rapport behärskades talartribunen — vid sidan av ”den anti-sovjetiska och trotskistiska gruppen kring Bo Hammar och Kjell E Johansson” — av ”maoistisk-trotskyistiska krafter från ungdomsförbundet som förhindrade med sina fullständigt förvirrade ståndpunkter och antisovjetiska utfall ett konstruktivt kongressarbete”.³⁴⁸ Denna kritik bekräftades — bortsett från den del som gällde hans egen grupp — av Bo Hammar. Han framhöll 1977 i en analys av kongressen: ”En del av ansvaret för det kaos som kom att prägla några av diskussionerna på partikongressen får VUF:arna ta på sig. Hätska utfall mot Sovjetunionen för ”socialfascism” ledde också till en skarp protest från den sovjetiska delegationen på kongressen.”³⁴⁹ Det skulle inte bli den enda protesten från öststatspartiernas sida.

På kongressens andra dag var det den tjeckoslovakiska delegationen som reagerade efter några kritiska inlägg med att lämna en protestresolution till kongresspresidiet, i vilken den tillbakavisade några ”okvalificerade” diskussionsinlägg som ”utgick från icke klassmässiga positioner”. Delegationen begärde av presidiet ”att inte tillåta inblandning i Tjeckoslovariens och tjeckoslovakiska kommunistpartis inre angelägenheter”. Om denna inblandning ändå fortsatte ”skall Tjeckoslovariens kommunistiska partis delegation känna sig nödsakad att lämna kongressen”. Efter att majoriteten på kongressens tredje och sista dag — mot Flammangruppens protester — hade instämt i partistyrelsens tidigare avståndstagande från den militära inmarschen i Tjeckoslovakien och i kravet på omedelbart bortdragande av alla främmande trupper ur landet, överlämnade den tjeckoslovakiska delegationen återigen en protestförklaring, i vilken den motiverade sitt uttåg från kongressen. ”I enlighet med den tidigare överenskommelsen”, rapporterade SED-delegationen, ”lämnade även de sovjetiska, polska, DDR-, ungerska, bulgariska och även de danska, belgiska och västtyska

³⁴⁶ Därför behövs ett kommunistiskt parti! Partiordföranden C. H. Hermanssons inledningsföredrag till debatten om verksamhetsberättelsen vid kongressen”, i *Makten åt folket. Vänsterpartiet kommunisternas 22:a kongress 19-21 september 1969*, Göteborg 1969.

³⁴⁷ Inledning av C.H. Hermansson på vpk:s kongress sept. 1969, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

³⁴⁸ Bericht der Delegation des Z x der SED über den XXII Parteitag der vpk vom 19. bis 21.9.69, DY 30/1v 2/20/1043.

³⁴⁹ Bo Hammar, ”Vpk:s 22:a kongress”, *Socialistisk debatt* 5/1977, s. 11.

delegationerna kongressen.”³⁵⁰

Efter detta uttåg läste kongresspresidiet upp den inlämnade protestförklaringen, beklagade ”vad som skett och uttalade uppfattningen att även om meningsskiljaktigheter råder i konkreta frågor så löses dessa inte genom utfall av det slag som förekommit”. Presidiets förklaring framkallade i sin tur en skriftlig protest undertecknad av 20 kongressdeltagare. I denna hette det att presidiet gjort sig skyldigt till opportunistik då det vänt sig mot att man kritiserat partier som ”till sin proletära internationalism räknar ockupation och förtryck av andra länder”.³⁵¹

I en sammanfattande bedömning av vpk:s 22:a kongress fastslog SED:s delegation att ”Hermanssons högeropportunistiska politik” utgjorde alltjämt ”det huvudsakliga hotet mot partiets fortbestånd”. Samtidigt hade kongressen visat att ”det finns krafter och faktorer i partiet” som skulle kunna ”återge partiet dess marxistisk-leninistiska karaktär och förhindra dess förfall”. Det gällde att stödja dessa krafter: ”För att hjälpa vpk ur den nuvarande allvarliga situationen krävs gemensamma ansträngningar av de marxistisk-leninistiska partierna.” Rapporten föreslog konsultationer mellan SED och SUKP för att komma överens om ”åtgärder som syftar till att stödja de klassmedvetna krafterna i vpk, främst gruppen kring *Norrskensflammans* redaktion”.³⁵²

I en analys i *Zenit* betecknade Therborn ”den modernistiska grupperingen” kring *Tidsignal* och Stockholmsdistriktets ledning som kongressens stora förlorare. Dessa var Hermanssons viktigaste stödtrupper i partiet. Deras starka ställning i Stockholm berodde enligt Therborn ”framför allt på att de nya löntagarskikten är starkast där. I landet i övrigt är vpk till alldeles överväldigande del helt proletärt”. Efter 1968 års val, framhöll han,

var modernisternas ställning i vpk skakad. Inte därför att deras väljare hade svikit, tvärtom hade dessa varit mer trogna än andra av partiets väljare. Men därför att deras enda stöttepelare, valstatistiken, hade sviktat. Någon organisatorisk bas i partiet och någon klar ideologisk linje hade modernisterna aldrig skaffat sig.³⁵³

En annan viktig statistik som kunde användas av motståndarna som politiskt vapen mot Hermansson och de grupper som stödde hans projekt var medlemsstatistiken. Under kongressperioden 1967-69 hade medlemsantalet minskat med 1300 eller med drygt sju procent.³⁵⁴

På kongressen led Hermansson och de med honom llerade ett allvarligt politiskt nederlag i fråga om *Tidsignals* framtid. Frågan hade varit uppe till diskussion redan på partistyrelsemötet i november året innan. Av en enkät som gjordes i partiorganisationerna framgick att det fanns ett svalt intresse för fortsatt stöd till *Tidsignal*, men däremot ”en stark opinion för en partitidning”. Partiledningen hade efter valnederlaget också att utgå från försämrade finansiella förutsättningar. Valnederlaget hade nämligen resulterat i en förlust av 300 000 kronor i statligt partistöd. Det var ”ett stort avbräck för detta fattiga parti”.³⁵⁵ Mot denna finansiella och opinionsmässiga bakgrund beslutade partistyrelsen ”att partiet f n saknar möjlighet att ge ekonomiskt stöd” till *Tidsignal*. Samtidigt beslutades att ”förstärka och utveckla” partiets centralorgan *Ny Dag* med ”inriktning på en utgivning två gånger i veckan från den 1/10 1969”. Mot beslutet reserverade sig Jörn Svensson, Benne Lantz, Gunnel

³⁵⁰ Bericht der Delegation des ZK der SED über den XXII Parteitag der vpk vom 19. bis 21.9.69, DY 30/1v 2/20/1043.

³⁵¹ *Makten åt folket*, s. 91ff.

³⁵² Bericht der Delegation des ZK der SED über den XXII Parteitag der vpk vom 19. bis 21.9.69, D Y 30/1 V 2/20/1043.

³⁵³ Göran Therborn, ”Vpk-kongressen: Modernisterna vid skiljevägen”, *Zenit* nr 15/1969, s. 8.

³⁵⁴ *Verksamhetsberättelse till Vänsterpartiet kommunisternas kongress 19-21 september 1969*, Stockholm 1969, s. 29.

³⁵⁵ Olivecrona 1968, s. 192.

Granlid, Tore Claesson och Kjell E Johansson — men inte Hermansson.³⁵⁶

Hilding Hagberg uppfattade instinktivt att den planerade tidningsgiven kunde innebära en slags vändpunkt:

Jag vill beteckna detta [PS-mötet den 23-24/111968] som ett viktigt led i tillfrisknandet av vårt parti. Jag fäster mej därvid mindre vid den söndervittring av Hermanssons position som hans dundrande nederlag i tidningsfrågan innebar. Ty beslutet att satsa på Ny Dag två dagar i veckan från 1 oktober 1969 och undandra Tidsignal ekonomiskt stöd är ett svårt personligt nederlag för Hermansson. Det förkastar hela hans tidningspolitik. Han har satsat mer av sin prestige än någon föreställer sig på den nu kasserade tidningsgiven.³⁵⁷

Inför 22:a kongressen hade partistyrelsen lagt ett förslag som höll möjligheten av ett framtida stöd till *Tidsignal* öppen. På förslag av *Nfl*:s chefredaktör Alf Lövenborg tog partikongressen emellertid med mycket knapp majoritet ett beslut om att inget stöd skulle få utgå till *Tidsignal*. Enligt tidningens dåvarande chefredaktör Bo Hammar kom beslutet att ”tolkas som ett avståndstagande från de strömningar tidningen representerade — inte minst därför att *Norrskensflammans* chefredaktör var förslagsställare”.³⁵⁸ Hermansson röstade visserligen mot förslaget men, framhåller Bo Hammar, när kanonaden inleddes mot det ”trotskistiska reptilorganet *Tidsignal*” hade Hermansson hållit tyst.³⁵⁹ Efter kongressen gick *Tidsignal* ut med ett upprop om aktieteckning i tidningen för att säkra fortsatt utgivning. Hermansson var en av dem som undertecknade uppropet. Det fick också ett brett stöd, men de ekonomiska problemen blev ändå övermäktiga och i maj 1970 togs beslutet om nedläggning.

Även valet till ny partistyrelse måste betecknas som ett nederlag eller åtminstone som en försvagning av de krafter som stödde Hermanssons linje. Kretsen kring *Tidsignal* och Stockholmdistriktets ledning ville inför kongressen framför allt stoppa tendenserna till en återgång till Hagbergeran. I detta syfte koncentrerade de sig på en uppgörelse med *Norrskensflamman* och speciellt på att förhindra att dess chefredaktör Lövenborg kom med i den nya partistyrelsen. Det förslag som valberedningen hade lagt innebar visserligen en majoritet för de krafter som kunde tänkas stödja Hermanssons politiska linje, men det inkluderade även Lövenborg. Åtta av valberedningen föreslagna kandidater, bland dem veteranen Erik Karlsson, Bo Hammar, Kjell E Johansson, Benne Lantz och Svengöran Dahl, ställde i sista stund ett ultimativt krav att Lövenborg skulle plockas bort från valberedningens förslag. ”Kaos utbröt”, minns Hammar, och ”svavelosande tal hölls mot dem som ställde ultimativa krav”. Hermansson deltog inte i persondebatten. Valberedningen drog tillbaka sitt förslag och partikongressen fick rösta efter en alfabetiskt ordnad stryklista med samtliga kandidater.

Som Therborn påpekat utgjordes det stora hotet mot ”modernisterna” aldrig av ”den ganska isolerade Flammangruppen” utan av den samlade högern som hade sina starkaste fästen bland funktionärerna i particentralen och i distriktsapparaterna. Modernisternas ultimativa krav ledde till att kongressens resultat bestämdes ”av konserverande tidspress och korridormygel, som bara de högermarkerade distriktsapparaterna behärskade”. Dessa spred ut

att det var modernisterna som hade omöjliggjort ett effektivt VU-arbete och la därmed grunden för att Urban Karlsson invaldes i partistyrelsen med det tredje högsta röstetalet trots att han fallit igenom i partistyrelsenomineringen både i Stockholm och Göteborg. Genom kongresspresidiet styrde den debatten och organiserade framgångsrikt styrningskampanjen mot modernisterna Dahl, Hammar och Johansson till förmån för den yttersta högerns representanter Thunborg och Söderquist, vilka på så sätt hamnade i partistyrelsen trots att de inte ens lyckats bli valda som ordinarie kongressombud. [...] Av [modernisternas] sju kandidater till partistyrelsen kom bara en,

³⁵⁶ Vpk PS 23-24/11 1968.

³⁵⁷ Hagberg 1968, s. 91f.

³⁵⁸ Bo Hammar, ”Vpk:s 22:a kongress”, *Socialistisk debatt* nr 5/1977, s. 10.

³⁵⁹ Hammar 1992, s. 93.

den som modernist minst markerade Bror Engström, in i partistyrelsen.³⁶⁰

”Tack, käre Gösta, för det jävla fina arbete du gjort”, skrev John Takman dagen efter kongressen till partiets organisationssekreterare Gösta Johansson som suttit med i kongresspresidiet. ”Jag tror valen till partistyrelsen kommer att röja undan mycket av det missmod som funnits i partiet. Tydligt gick budskapet som en löpeld bland delegaterna.”³⁶¹ Takman och höger-Oppositionen tolkade 22:a kongressen som en vändpunkt till det bättre: ”Med den partistyrelsen som nu valts”, skrev han till Lövenborg, ”finns det stora möjligheter att göra en bra politik.”³⁶²

Det söndermalda projektet

De tidigare nämnda ingreppen i Hermanssons inledningsanförande om verksamhetsberättelsen rörde inte bara avsnitten om Tjeckoslovakien. En jämförelse mellan hans manuskript och det tryckta kongressprotokollet avslöjar substantiella förändringar av föredragets innehåll. I den följande jämförelsen har jag markerat de strykningar och kursiverat de ändringar och tillägg som gjorts i Hermanssons manuskript.

Redan rubriksättningen av talet i det tryckta protokollet måste betecknas som en mot Hermanssons hegemoniprojekt riktad programförklaring. Som kontrast kan nämnas att partiet året innan distribuerade en massfolder (upplaga 250 000) med rubriken ”Därför behövs en socialistisk vänster”, men nu valdes följande rubrik: ”Därför behövs ett kommunistiskt parti!” — en rubrik som inte på något sätt speglar innehållet i hans föredrag.

Hermansson framhävde i inledningen att vpk känner ”frändskap och vill leva i en kritisk dialog och ett utbyte av erfarenheter med hela det fält av olika teorier och strategier som verkligen ställer sig uppgiften att befordra en samhällsomvandling till socialism”. Men på ett helt annat sätt

~~måste vi förhålla oss till borgerliga teorier och strävanden, även — och framför allt — när de förekommer inom arbetarrörelsen. Med borgerliga teorier avser vi sådana, dvs. teorier som direkt eller indirekt försvarar och upprätthåller det kapitalistiska produktionssättet. Mot alla sådana teorier och strävanden måste vårt parti föra en oförsonlig kamp.~~

Enligt Hermansson framträder motsättningen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden allt starkare. Detta leder till antikapitalistiskt motstånd och till revolter. ”I en fåfång strävan att söka överbygga motsättningarna och hålla nere ~~löntagarna i en förnöjsamhet till döds~~ *de revolterande* använder sig den härskande klassen och ~~med den förenade grupper~~ *byråkratin* olika medel”. Man söker hindra löntagarna att utöva den politiska praktik som skapar medvetenhet om nödvändigheten av en grundläggande samhällsförändring. ”Den avgörande uppgiften för vårt parti”

~~är att medverka i och leda utvecklandet av en sådan praktik. Det betyder självfallet att tyngdpunkten i vår verksamhet måste ligga på vad som med ett något oriktigt uttryck kallas det utomparlamentariska fältet. Oegentligt därför att själva begreppet utgår från parlamentet som det särskiljande. Vi använder hellre uttryckssättet att partiets verksamhet framför allt skall bedrivas på arbetsplatserna, i bostadskvarteren, i massorganisationerna, på gator och torg. Vad våra representanter säger och gör i de valda församlingarna måste vara underordnat denna grundläggande aktivitet.~~

[...]

~~Det stora problem som står inför medvetna socialister och kommunister är hur de skall kunna mobilisera tillräckligt stora styrkor för att åstadkomma avgörande förändringar av samhället. Vi förnekar inte betydelsen av den allmänna rösträtten eller av sociala reformer, som arbetarklassen~~

³⁶⁰ Therborn, Göran, ”Vpk-kongressen: Modernisterna vid skiljevägen”, i *Zenit* nr 15/1969, s. 5f.

³⁶¹ Brev till Gösta Johansson 22/9 1969, i Takmans privatarkiv.

³⁶² Brev till Lövenborg 22/9 1969, i Takmans privatarkiv.

erövrat. Vårt parti har spelat en viktig roll i striderna för dessa reformer. Men vi vet samtidigt att inga sådana grundläggande, kvalitativa förändringar kunnat genomföras som skulle ha lett i socialistisk rik. Det avgörande idag är att den politiska linje som den socialdemokratiska regeringen följt i 35 år och som den av allt att döma avser att fortsätta, icke heller leder till några sådana förändringar. Socialdemokraternas hela politik rör sig inom det kapitalistiska samhällets ram.

Det skulle vara helt oriktigt att ställa parollen om att fortsätta eller skynda på den socialdemokratiska politiken. Den måste i stället brytas eftersom den lett in arbetarrörelsen i en kapitalistisk återvändsgränd. Den svenska arbetarrörelsen måste i stället gå den öppna väg som leder till socialismen:

[...]

Vårt parti måste föra en kamp med socialdemokratin om hegemonin inom arbetarrörelsen, inte därför att socialdemokraterna utgör en särskild organisation, utan därför att den nutida socialdemokratin icke företräder en socialistisk vilja och en socialistisk politik:

[...]

Tendenserna till centralisering och byråkrati sammanhör med kapitalismen. De kan inte effektivt brytas utan att kapitalets makt bryts. Om den nuvarande utvecklingen fortsätter, d.v.s. den linje som socialdemokratin, de borgerliga partierna och monopolkapitalet följer, minskas mer och mer utrymmet för verkligt folkstyre. Socialdemokratin som utgått ur arbetarklassen har nu i över 35 år innehaft regeringsmakten och större delen av denna tid kunnat räkna med en majoritet i riksdagen för en radikal politik. Men det är efter alla dessa år alltså de 15 familjerna som styr inom näringslivet. Socialdemokratin har låst sig själv inne i samarbete med storfinansen. Betyder det att en parlamentsmajoritet är likgiltig eller kanske t.o.m. skadlig? Nej, inte alls, men enbart en viss styrka i riksdagen förslår uppenbarligen inte. Det är heller inte så enkelt som att de socialdemokratiska ledarnas skulle ha begått förräderi mot arbetarklassen och sålt sig för några lumpna penningar. Nej, deras ställningstaganden och handlingar är konsekventa utifrån den allmänna ställning som socialdemokratin har.

[...]

Det är viktigt för oss att rycka fram i valet nästa år [...] det är en viktig position som kan och måste utnyttjas för att befordra socialismens sak arbetarklassens intressen. Själva valkampanjen ger stora möjligheter för ett aktivt politiskt arbete. Några hundratusen röster visar ett massinflytande för partiet som ingen kan negligera.³⁶³

Alla dessa omfattande strykningar och ändringar i Hermanssons originalmanuskript pekar åt ett och samma politisk-ideologiska håll: Hans presentation av ett socialistiskt hegemoniprojekt mals ned till en mera traditionell kommunistisk strategi; hans fokusering på utomparlamentarisk, radikal- eller gräsrotsdemokratisk självverksamhet vrids tillbaka till stats- och parlamentsfixerade avantgarde- eller ställföreträdarverksamhet.

... näst sista hållplatsen före avgrunden?

För modernisterna och därmed även för vpk som progressiv politisk organisation var 22:e kongressen, enligt Therborn, ”näst sista hållplatsen före avgrunden”, delvis på grund av att de använt sig av en ”katastrofal taktik”. Men var det verkligen fel taktik? ”Många gånger har jag funderat över om vi handlade rätt på kongressen 1969”, berättar Bo Hammar långt senare och fortsätter:

Kanske skulle vi ha varit mer tystlåtna och låtit oss väljas ihop med Alf Lövenborg. När jag nu mer än tjugo år senare läser vår gemensamma deklaration efter kongressen funderar jag inte längre på den frågan.

³⁶³ Inledning av C.H. Hermansson på vpk:s kongress sept. 1969, manuskript i Hermanssons privatarkiv och ”Därför behövs ett kommunistiskt parti! Partiordföranden C. H. Hermanssons inledningsföredrag till debatten om verksamhetsberättelsen vid kongressen”, i *Makten åt folket*.

Erik Karlsson och vi andra hade faktiskt helt rätt. [...] En definitiv uppgörelse med dogmatikerna och sovjetkommunisterna skulle då ha kunnat öppna nya vägar för ett demokratiskt vänsterparti. Istället böljade konflikterna vidare under kommande decennier.³⁶⁴

Hur borde Hermansson ha agerat? Enligt Therborn var en av modernisternas stora brister just ”frånvaron av ledarskap”, och de skulle ”döma sig själva till nya nederlag” om de fortsatte ”vänta-på-Godot-leken med Hermansson”. Denne var visserligen ”i flera avseenden en kapacitet och en charmerande person”, men som partiledare var han enligt Therborn i mångt och mycket ”den svenska arbetarrörelsens Hamlet, tvekande, osäker, mångtydig, nedtryckt av sitt tunga ansvar”.³⁶⁵ Borde eller kunde Hermansson ha uppträtt mera resolut och beslutsamt mot sina politiska motståndare i partiet? Hur stark var hans ställning som ordförande? Och hur stora styrkor kunde han ha mönstrat i partiet för sin politiska linje?

Möjligen hade Therborn varit något försiktigare i sin karakteristisk av Hermansson om han hade haft tillfälle att tjuvlyssna till partiledningens diskussioner efter denna kongress, till exempel på styrelsemötet i början av december. Under dagordningspunkten 10 behandlades Therborns medlemsansökan. ”Efter en längre debatt”, förmåler protokollet, ”beslöt PS med 20 röster mot 11 att rekommendera vpk-Malmö att icke för närvarande ta med Göran Therborn som medlem i partiet.” I debatten hänvisades ”till den starkt negativa kritik av partiet som Göran Therborn gör i en artikel i *Zenit* 15/69”, det vill säga i just den artikel som citerats ovan. Protokollet upplyser också om att det var två styrelseledamöter som anförde reservationer mot beslutet: ”modernisten” Bo Hammar och Hermansson, ”den svenska arbetarrörelsens Hamlet”.³⁶⁶ Efter detta styrelsemöte anklagades Hermansson av flammanfalangen eller — för att använda en ideologisk-politisk karakterisering — av den *arbetarkommunistiska* oppositionen att ha försökt ”slussa in trotskisten Therborn i vpk”. Hade detta lyckats, hävdade Alf Lövenborg, då hade ”andra trotskistiska element följt efter”, för att ”inifrån föra över partiet på trotskistiska positioner”. Men de ”klassmedvetna krafterna”, som har en starkare representation i den nyvalda partistyrelsen, kunde omintetgöra dessa planer.³⁶⁷ Omröstningen om Therborns medlemskap var inte Hermanssons enda nederlag i partistyrelse och verkställande utskott under denna kongressperiod.

Hermansson omvaldes på kongressen med förkrossande majoritet, men vad uttryckte dessa röster egentligen? Kan de tolkas som ett lika stort stöd för hans politiska linje? Knappast! Det var inte bara taktikern Takman som röstade på honom i brist på alternativ. Partiets nyss omvalde organisationssekreterare Gösta Johansson var en mera rabiät motståndare, som ansåg att ”Hermansson stod i vägen för att åter kunna komma igång med hela partiarbetet”. Men även han förklarade under ett samtal i DDR att missnöjet med Hermanssons politik visserligen blev allt starkare bland medlemmarna, ”men eftersom det f.n. inte fanns någon kamrat som skulle kunna bli partiordförande hade Hermansson ändå blivit omvald”.³⁶⁸

Kraftuttrycken hör knappast till huvudingredienserna i Hermanssons vanliga retorik. Ändå valde han att avsluta sitt inledningsanförande på kongressen om verksamhetsberättelsen med de ord som senare skulle bli bevingade: ”Nån jävla ordning ska det vara i ett parti!” Detta kraftuttryck var ingalunda uttryck för styrka, tvärtom. Han betonade efteråt att vad han åsyftade hade ”ingenting med kadaverdisciplin eller disciplinära åtgärder att göra” eller med ”existensen av olika tendenser inom ett parti. Det senare kan vara ofrånkomligt under en period av snabba sociala och politiska förändringar.” Vad han i stället vände sig mot var olika försök — från både vänster och höger — att ”trumfa igenom färdiga åsikter och åsiktspaket”. Han nämnde som exempel VUF:s fraktionsarbete inför kongressen och *Norrskensflamman*

³⁶⁴ Hammar 1992, s. 92f.

³⁶⁵ Therborn, Göran, ”Vpk-kongressen: Modernisterna vid skiljevägen”, i *Zenit* nr 15/1969, 9.

³⁶⁶ PS 6-7/12 1969.

³⁶⁷ Aussprache Alf Lövenborgs mit Gen Jungblut am 18.12.69 im ZK der SED, DY 30/IV 2/20/577.

³⁶⁸ Aussprache zwischen Gen. Winkelmann und Gösta Johansson, 8.10.69, DY 30 IV/2/20/577.

”hårda kampanj mot partiets linje”.³⁶⁹

Han befarade att partiet skulle kunna slitas isär genom dessa splittringsattacker från båda hållen. De så kallade modernisternas agerande under kongressen minskade knappast hans farhågor. I sitt slutord sammanfattade han dessa sina farhågor genom att citera den athenske historikern Thukydides: ”De besegrades till slut, inte av sina fiender utan av sin egen oenighet och splittring.”³⁷⁰

Hermansson var efter 22:a kongressen politiskt försvagad. Efter attackerna från både höger och vänster — och mot bakgrunden av vänsterrörelsens tilltagande dogmatisering och rektifiering — uppvisade hans socialistiska hegemoniprojekt tydliga spår av erosion.

³⁶⁹ Se Svar på frågor, *Göteborgs-Tidningen* 25/9 1969 och För Tidsignal, manusen i Hermanssons privatarkiv.

³⁷⁰ Slutord på kongressen, manus i Hermanssons privatarkiv.

8. Det förflutna bemäktigar sig framtiden

'Gruvstrejken' - en konstruktion med följdverkningar

I början av januari 1970 redogjorde John Takman i ett brev till en kamrat i Kanada om svårigheterna i det svenska partiet. Huvudansvarig för dem var ordföranden Hermansson som enligt Takman drivit ”en särmening” på två avgörande områden: Det ena var Hermanssons antisovjetiska hållning i motsats till den vänskapliga inställning till Sovjetunionen som Takman ansåg vara ”en naturlig sak för ett kommunistiskt parti”; det andra var Hermanssons strävan att förvandla vpk till ett småborgerligt vänsterparti medan det för honom och ”praktiskt taget för alla kroppsarbetande kamrater” var lika ”naturligt att bevara partiet som marxistiskt arbetarparti.” Men det fanns nya hoppfulla tecken. Den senaste kongressen hade lett till en ”kraftig förbättring av partistyrelsens sammansättning. Den 'nya vänstern' — och till den måste vi tyvärr också räkna Hermansson numera — har blivit isolerad.” Av ännu större betydelse för kampen mot ordförandens ”opportunistiska experiment” med de småborgerliga vänstergrupperna var den just då pågående gruvstrejken i Kiruna och Malmberget och andra mindre strejker. Genom dessa har ”den svenska arbetarklassen kommit i förgrunden, och allt idiotiskt tal om att den skulle vara korrumpierad kommer att förlora marknad, den saken är klar.”¹

Bilden av strejkerna bleknade inte med tiden, tvärtom. De inkorporerades i den tidigare nämnda mystifierande historiebilden och speciellt i en viss berättelse om '1968. I en återblick drygt två decennier senare fanns för Takman inte det ”ringaste tvivel” att det var gruvarbetarstrejken i Malmfälten och den stora publicitet som särskilt *Norrskensflamman* gav åt den som låg bakom vpk:s framgång i 1970 års val.² Detta kategoriska påstående saknar emellertid täckning i den empiriska verkligheten.

När den socialdemokratiska partistyrelsen analyserade partiets nederlag i nämnda val var det egentligen bara representanten från Malmfälten, Ingvar Svanberg, som kunde känna en viss tillfredsställelse. Kommunisterna i hans hemtrakter, rapporterade han, hade ”ingalunda återhämtat sig” från sitt katastrofval två år tidigare. Och, fortsatte han,

går man till Kiruna och Malmberget med gruvstrejken som bakgrund, så händer det i Gällivare att vi tar två mandat i kommunalfullmäktige av kommunisterna och i Kiruna får vi egen majoritet i kommunalfullmäktige för första gången på mycket länge. Men jag tror att man kan säga som Kiruna-borna och Gällivare-borna har sagt i alla sammanhang, att gruvstrejken betyder ingenting i det här sammanhanget. Den har politiskt ingen betydelse. Har den betytt någonting så har den betytt ett back för kommunisterna.³

För vpk tycks med andra ord gruvstrejken vid årsskiftet 1969/70 ha inneburit samma slags tvetydiga politiska framgång som metallarbetarstrejken 1945 för dåtida SKP.

Takmans och andras mystifierande berättelse om gruvstrejken bygger på en politisk värdeskala som inte är tillgänglig för teoretisk eller någon annan form av rationell prövning. För att mäta människornas progressivitet i ett samhälle, som präglas av ett modernt kapitalistiskt produktionssätt med utvecklade samhällseliga individer ”som produktionens och rikedomens stora hörnpelare”⁴, använder denna berättelse följande bisarra mått: Ju större andel av det samhällseliga totalarbetets fysiska moment en individ representerar desto viktigare är dess bidrag till samhällseligt framåtskridande; å andra sidan gäller: ju högre andel av totalarbetets psykiska och intellektuella moment en individ representerar desto större politisk misstänk-

¹ Brev till Bruce Magnusson 6/1 1970, i Takmans privatarkiv [understrykning i orig.].

² Brev till Carsten Thunborg 8/3 1993, i Takmans privatarkiv.

³ SAP PS 30/9 1970.

⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 596ff.

samhet är påkallad. Denna vulgärmaterialistiska värdeskala kompletteras med en sorts spasmodisk uppfattning av samhälleliga förändringsprocesser. Den undervärderar den grundläggande betydelse som långvarig verksamhet i det civila samhällets olika sfärer har för förändringen av det allmänna politiska och intellektuella klimatet i progressiv riktning. Endast ställföreträdande kan här nämnas Hermanssons samhällsvetenskapligt upplysta politiska insatser sedan 1964. Istället uppvärderas på ett svårbegripligt sätt kroppsarbetarnas — visserligen helt legitima och nödvändiga — strejkaktioner i kampen om arbetskraftens pris och om villkoren för dess förbrukning i den kapitalistiska produktionsprocessen till samhällspolitiskt avgörande milstolpar. Placerade i det hegemoniprojekt som Hermansson formulerade 1965 i *Vänsterns väg* och som han sedan försökte genomdriva måste dessa strejker — betraktade för sig — karakteriseras som kortvariga, spasmodiska eruptioner av huvudsakligen ekonomisk-korporativa intressen.

Mot denna bakgrund kan det förvåna att även Hermansson senare bidrog till eller åtminstone påverkades av den spasmodiska berättelsen om '1968'. I denna tradition framhäver han i sina *Minnen* "den radikala rörelsen på arbetsplatserna" som det "viktigaste som hände under dessa revoltens år". Radikalismen kom

till uttryck i en rad strejker inom olika fack, men också i andra företeelser. Det som stannat främst i minnet är den långvariga och omfattande gruvstrejken i Norrbotten, men den var ju inte ensam. Hamnarbetarna strejkade [november 1969]. Skogsarbetarna strejkade [1975]. En formlig strejkvåg gick över landet.⁵

Redan när han i sin sista verksamhetsberättelse som partiordförande på kongressen 1975 summerade efterkrigstidens utveckling i Sverige ur "den socialistiska arbetarklassens" perspektiv framhävde han tre avsnitt som varit av stor betydelse för att "driva samhällsutvecklingen framåt och öka det revolutionära medvetandet": kampen på arbetsplatserna, solidaritetsrörelserna och kvinnokampen. I detta sammanhang erinrade han om

vad som redan ingår i klasskampens historia i Sverige: metallarbetarnas strejk [1945] som bröt lönestoppet, hamnarbetarnas strejkaktioner och den stora gruvstrejken [...], Vietnamrörelsen [...], kvinnokampen som kommer till uttryck i städerskestrejkerne [1975] och daghemsaktionerna och som helt konsekvent riktas mot det kapitalistiska klassamhället.⁶

Vad var det som ledde Hermansson bort från det etisk-politiska hegemoni-projekt som han formulerade i *Vänsterns väg* och in på nya vägar, som ju inte var helt nya utan förlöpte delvis enligt de välkända leninistiska koordinater, som han tidigare hade förkastat som icke gångbara?

Strejken i det statligt ägda LKAB inleddes i början av december 1969 med en sittstrejk vid gruvan i Svappavaara. Den spred sig snabbt och kom att omfatta över 4500 arbetare i Kiruna, Malmberget och Luleå. Strejken pågick i 57 dagar. Enligt Walter Korpi kan bakgrunden till strejken i första hand "sökas i frågor om löner, arbetsmiljö och fackföreningens arbetsätt". Som ett resultat av LO:s solidariska lönepolitik hade LKAB-arbetarnas löneläge sjunkit i förhållande till andra LO-grupper, och för att möta en hårdnande internationell konkurrens hade LKAB genomdrivit kraftiga rationaliseringar.⁷ Historikern Christer Thörnqvist visar i sin avhandling att de allra flesta vilda strejker var kortvariga aktioner kring ekonomiska krav, i första hand avsedda att påverka pågående avtalsförhandlingar.⁸ Han pekar också på att strejkvågen vid denna tid var ett internationellt fenomen, förorsakad främst av den kraftiga konjunkturförändring som kännetecknar åren kring decennieskiftet och det tidiga 1970-talet.

⁵ Hermansson 1993, s. 246.

⁶ Verksamhetsberättelse. Inledning, Vänsterpartiet kommunisternas 24:e kongress 11-16 mars 1975, Göteborg 1975.

⁷ "LKAB-konflikten", *Nationalencyklopedin*.

⁸ Thörnqvist 1994, s. 294.

Sverige drabbades av en djup recession 1971-72 med en kraftigt stigande arbetslöshet som följd. Som Hermansson kunde visa fanns det sedan andra hälften av 1960-talet en långfristig nedåtgående trend i den svenska ekonomiska utvecklingen med sjunkande tillväxt av BNP, ökad arbetslöshet och stigande inflation.

Ett speciellt inslag i gruvstrejken var motståndet mot de beryktade 31 teserna för ledarskap i LKAB som hade blivit offentligt kända i samband med en utställning kring Sara Lidmans bok *Gruva* på folkbiblioteket i Malmberget. Teserna hade utformats i samarbete med en amerikansk företagskonsult. Deras förverkligande skulle ha inneburit ett slags militarisering av arbetsledningen. Tes 29 hade följande lydelse: ”En chef ska utöva sitt ledarskap så att icke-chef endast behöver följa givna order.” Teserna befann sig på uppenbar kollisionskurs inte bara med tidens dominerande jämlikhetsdiskurs utan också med de redan uppnådda normerna för relationerna mellan arbete och kapital på den fordristiska arbetsplatsen.

Sammanfattningsvis kan gruvstrejken karakteriseras som en huvudsakligen defensiv aktion med ekonomisk-korporativt innehåll. Men detta är endast den faktiska sidan. Sedan finns det en konstruerad berättelse om strejken. Den upphöjdes och mystifierades redan av samtiden till ett fenomen som representerade och symboliserade åtskilligt mer än nämnda empiriskt konstaterbara innehåll. Den blev föremål för olika ideologiska och utopisk-politiska projektioner.

Strejken var ”en massmedial händelse av stora mått”. Radio och TV direkt-sände från strejkmöten och demonstrationer. Många journalister fanns på plats, och representanter från vänstergrupper, kulturarbetare, radikala forskare, filmare och teatergrupper åkte upp till Malmfälten för att stödja och dokumentera strejken. Sara Lidman inbjöds att tala vid ett strejkmöte. Hon tog också initiativet till en nationell strejkkassan. Runt om i landet anordnades demonstrationer och möten och pengar samlades in till strejkkassan, sammanlagt sex miljoner kronor. På Moderna museet i Stockholm och annorstädes anordnades stödgalor. Åttio procent av befolkningen angav i en opinionsundersökning att de stödde de strejkandes krav. Strejken låg onekligen i tiden. Den stod, som Östberg uttrycker det, ”i nära symbios med den pågående radikaliserings”.⁹

Vpk förklarade omedelbart vid strejkens utbrott sitt helhjärtade stöd. Hermansson avstod emellertid från att själv resa upp till Kiruna och Malmberget: ”Våra partikamrater i strejkledningen ville undvika allt som kunde utnyttjas för påståendena om en partipolitisk strejk?” Vpk och dess ordförande kunde ändå med viss rätt påstå att de hade lämnat ett bidrag till beslutet att gå ut i en vild strejk. Som redan nämnts hade partiet redan våren 1969 organiserat en kampanj mot paragraf 32 i SAF:s stadgar om arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet samt att fritt anställa och avskeda personal. I sin inledning på kongressen tre månader före strejkens början framhöll Hermansson:

Problemen på arbetsplatserna är mångskiftande. Det gäller arbetsplatsmiljön, hetsen och stressen i samband med de nya lönesystemen och andra uttryck för s.k. kapitalistisk rationalisering, hela frågan om arbetsvillkoren och om löntagarnas ställning i arbetsprocessen och i företaget. Alla dessa frågor är i grund och botten maktproblem, vilket också framträder allt klarare. Arbetsgivarnas §32 framstår som en symbol för den kapitalistiska diktaturen inom företagen.

När strejken sedan bröt ut kunde den tolkas som uttryck för de missförhållanden som partiet fört en politisk kampanj kring. Politiska motståndare ville till och med framställa strejken som direkt försakad av denna kampanj, som ”en partipolitisk konspiration”.

När Hermansson i mitten av december talade på ett byggarbetsplats-möte i Stockholm betonade han att hamnarbetsstrejken i Göteborg och gruvstrejken var ”ett bestämt nej till den utveckling som inneburit försämringar av arbetsplatsmiljön, uppressning av arbetstempot på

⁹ Östberg 2002, 5. 127ff.

bekostnad av fysisk och psykisk hälsa, godtycke och diktatur från arbetsköparnas sida, centralisering och toppstyrning av fackföreningsrörelsen i klassamarbetets anda.” Så långt befann sig Hermanssons tolkning i överensstämmelse med de krav som arbetarna själva framförde och kämpade för. Men sedan drog han en slutsats som kan tolkas som en ideologisk eller utopisk projektion. Arbetarnas ”revolt”, fortsatte han, ”riktar sig i grunden mot kapitalismens ekonomiska system”.¹⁰ Det gjorde den inte, åtminstone inte beträffande kampens huvudinriktning, samtidigt som det inte kan förnekas att det fanns växande radikala, anti-kapitalistiska tendenser även på arbetsplatserna som ett moment av den allmänna radikaliseringen. Hermansson själv menade inte heller att det faktiskt förhöll sig så. Tillägget ”i grunden” uttryckte snarare hans teoretiska insikt och inte strejkernas faktiska angreppsriktning. Underförstått fanns där ett 'borde': revolten borde rikta sig mot kapitalismens ekonomiska system. Men ändå var det just denna önskan, denna utifrån-projektion, som kom att ingå som ett grundläggande tema redan i samtidens berättelse om '1968' — även i det egna partiet. Och denna mystifierande berättelse om kroppsarbetarnas kamp mot kapitalismens ekonomiska system kunde användas mot honom i de följande parti-interna striderna.

I själva verket överskattade Hermansson inte strejkvägens samhällspolitiska betydelse. Han bedömde strejkerna i den hegemoniska kampens allsidiga perspektiv. På partiets rikskonferens i april 1970, två månader efter gruvstrejkens avslutning, framhöll han:

Det nya som inträffat och som demonstrerades i samband med strejkrörelsen är att också ledningar för av arbetarna skapade organisationer byggts in i det system av apparater, organisationer och lagar som tjänar upprätthållandet av det kapitalistiska produktionssystemet. När arbetarna hårt och bestämt tar upp kampen för sina intressekrav möter de på motståndarsidan inte endast arbetsköparna och deras organisationer, utan också regering och statsapparat, ledare för de borgerliga och socialdemokratiska partierna, L o-ledare, ledare i sina fackförbund.

I detta sammanhang — säkerligen också riktat mot starka strömningar i det egna partiet — betonade han:

Redan Marx underströk begränsningarna i den enbart fackliga verksamheten. Löntagarnas dagliga strider, deras motstånd mot kapitalets övergrepp och deras ansträngningar att söka förbättra sitt läge är nödvändiga och ofrånkomliga. Om arbetarna inte för denna kamp så är de sålda och tvingas finna sig i kapitalisternas villkor. Men arbetarklassen kan inte begränsa sig till att kämpa mot verkningarna av det kapitalistiska systemet. Den måste samtidigt söka förändra detta system och använda sina organiserade krafter som en hävstång för att slutgiltigt befria sig. Den måste föra en politisk kamp.¹¹

Han höll också fast vid sin kritik av den fordistiska utvecklingstypens negativa sidor och konsekvenser. I sin inledning vid partistyrelsemötet i oktober 1970, som behandlade valutgången och partiets närmaste uppgifter, framhöll han:

I Sverige har arbetarklassen tillkämpat sig betydande materiella vinningar. Men nu ser allt flera allt klarare vilket pris vi tvingas betala för vad som kallas välstånd och standard. En stor del av standardhöjningen har lönarbetarna betalat med ökad arbetsprestation. Kapitalet försliter kroppar och nerver allt snabbare. En annan del av standardhöjningen är skenbar. Välståndet ökar i verkligheten inte när det byggs fler bankpalats eller vi tvingas ge ut mer pengar för att resa till långt avlägsna arbetsplatser. Ytterligare en del av det s.k. välståndet har tillkommit till priset av miljöförstöring och förgiftning. Naturkapital som skulle bildat grunden för vår framtida existens förbrukas dagligen.

Han klargjorde också att arbetsplatsen inte är den enda kamparenan mot kapitalmakten. Folkmakt kan endast vinnas genom att ”lönarbetarna tilltvingar sig den fulla makten i samhället”, dvs. makten på arbetsplatsen, makten över den samhälleliga produktionen och

¹⁰ ”Stöd gruvarbetarnas kamp!”, anförande på byggarbetsplatsmöte Stockholm 15/12 1969, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

¹¹ Tal på rikskonferensen 11-12 april 1970, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

reproduktionen och över statsapparaten. ”Detta kallar vi en social revolution.” Men vägen dit är fortfarande lång eftersom ”den stora massan av lönarbetarna fortfarande stöder det socialdemokratiska partiet” eller — vilket är ett annat uttryck för samma förhållande — är alltjämt fången i den borgerliga hegemonin:

De tar gärna upp kampen för sina ekonomiska och sociala intressen, men har ännu uppfattningen att det nuvarande samhället är det enda som ligger inom möjligheternas gräns.

Sist men inte minst höll Hermansson fast vid ett globalt perspektiv och satte strejkrörelsen i ett sammanhang som även många i det egna partiet helst ville blunda för:

Kapitalismen lever genom utsugning av undertryckta klasser och nationer. Varje dag dör tiotusenden av hunger för att upprätthålla fåtalets materiella välstånd. Varje dag släcker kapitalismen tusentals liv i krig för att hävda sin makt mot folkens revolt och söka undanröja sin egen överproduktion.

Sverige är en del av den kapitalistiska världen, av detta vanvettiga system. Sverige deltar i den imperialistiska utplundringen, svenskt och utländskt kapital smälter alltmer samman.¹²

Det var säkert många partikamrater som förvånades över att partiordföranden just i en situation, då klasskampen i och med kroppsarbetarnas vilda strejker ansågs gå mot en tillspetsning, kom att begära tjänstledig från ordförandeskapet för att fördjupa sig vetenskapligt i detta ”vanvettiga” globala system och Sveriges ställning i det.

Politisk framgång — 'politisk' sjukdom

Författaren Peter Weiss, ett år äldre än Hermansson, kom 1939 på sin flykt undan den tyska fascismen till Sverige. Under 1960-talet vann han världsrykte som dramatiker med pjäser som *Marat/Sade* och *Rannsakingen*. Han var en av initiativtagarna till Russelltribunalen i Stockholm. 1969 blev han medlem i det parti som leddes av hans vän Hermansson.

Redan året därpå ansåg några partikamrater att Weiss borde lämna eller uteslutas ur vpk. Anledningen var hans nya pjäs *Trotsky i exil*, ett tabutema som utlöste våldsam kritik i de socialistiska länderna. Ett svenskt eko, Gösta Kempes artikel ”En ulv i fårakläder”, publicerades i slutet av maj i *Norrskensflamman*. Hermansson reagerade skarpt mot artikeln. Han ansåg det ”nödvändigt att säga något om de regler som bör gälla i en diskussion mellan partikamrater”:

I den nämnda artikeln sägs det att Peter Weiss skulle hysa bestämda åsikter därför att han ”har borgerliga rötter”. En partikamrats sociala härkomst förs alltså in som ett argument. Vidare talas om ”lycksökare”. Men inte nog härmed. Det antyds t.o.m. att Peter Weiss' judiska börd skulle vara anledningen till att han tagit till orda. Artikeln slutar med en uppmaning till Weiss att utträda ur Vänsterpartiet kommunisterna.

I vårt partis stadga § 2 mom. 2 heter det: ”Varje medlem har lika rätt att delta i utformningen av partiets politik och verksamhet genom att ställa förslag, framföra synpunkter och delta i fri debatt, där alla bemöts med aktning och tolerans.”

Jag kan inte finna att skrivsättet i artikeln *En ulv i fårakläder* överensstämmer med vad stadgarna säger om aktning och tolerans. Särskilt upprörande är att antydningar görs om att en kamrats ”ras” skulle bestämma hans inställning i en ideologisk-politisk fråga. En rasistisk inställning måste vara helt främmande för kommunister — och det gäller givetvis i förhållande till alla människor.¹³

I början av juni, några dagar efter angreppet i *Nfl*, drabbades Peter Weiss av en hjärtinfarkt. Det går inte att upprätta ett direkt orsakssammanhang mellan dessa båda händelser. Det vore att tillmäta Kempes artikel en betydelse den inte hade. Men den ingick i ett större samman-

¹² Valutgången och partiets närmaste uppgifter, Inl. vid vpk:s partistyrelsemöte 17-18 okt 1970, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

¹³ 13/6 1970, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

hang, i vilket Weiss själv lokaliserade sjukdomsorsaken. ”Våra sjukdomar”, påpekade han, ”är oftast politiska sjukdomar”.¹⁴ Under ett halvår som ”konvalescent i klassamhället”¹⁵ skrev han dagbok. Den 26 och 28 augusti noterade han:

På min dagliga promenad, min av doktorn ordinerade motionsrunda längs Djurgårdens strandvägar [...] kom jag fram till min bänk, min rastplats, funderande över de politiska krav som åter höll på att överväldiga mig fast jag hade försökt slippa undan och på sin cykel kom Hermansson åkande, ordförande för kommunistiska partiet, riksdagsman, jag vinkade och han satte sig bredvid mig, hade sin lediga dag mellan valtal och agitationssesor, före presskonferensen i radio imorgon och TV-utfrågningen dagen därpå om det förestående valet. Bemött med fientlighet av de moskvatrogna inom partiet och av de avfälliga ungdomarna, invecklad i polemisk strid mot stalinismen i de egna leden och den uppvärdering av Stalin som marxist-leninisterna ägnar sig åt, det nygrundade motpartiet som vid septembervalet konkurrerar med kommunisterna om platserna i riksdagen, kritiserad av gamlingarna som alltför öppen för den radikala vänstern, grymt hånad av ungdomarna som revisionist, som opportunist, som inte tillräckligt revolutionär, representerar han, behärskad, vänlig, överlägsen i kraft av sitt intellekt, alltjämt den ledande instansen i detta parti vars undergång många förutspår sedan det vid valet för två år sedan, direkt efter inmarschen i Tjeckoslovakien, nådde ett bottenläge. [...] Detta oenhetliga, invärtes splittrade parti, som strävar åt olika håll istället för att enas i centrala frågor, har inte lyckats dra till sig den nya vänstergenerationen, denna engagerade väljarskara, denna potentiella revolutionära kraft som behöver sin massbasis och som nu samlas under Mao Tsetungs, Ho Chi Minhs, Lenins och Stalins porträtt, under FNL-fanan, under fälttecken som inte kan förhjälpas den till ett genombrott i det egna landet. [...]. Avsaknaden av revolutionära förutsättningar eller ens förrevolutionära förhållanden får dem att identifiera sig med krafter som uppstår på andra håll, långt borta, och som de kan vara till föga gagn för. Alltför ofta har de också blivit stukade av gamlingarna, de partitrogna, de har fått höra alltför många oresonliga fnysningar, utslag av generationsfientlighet, av småborgerlig motsträvighet mot nya livsformer, bruk, intressen, och Hermansson, som står på de ungas sida, är i deras smak för mild, för konciliant, för litet militant, de förstår inte att han ständigt försöker nå en jämvikt mellan de motsatta polerna i partiet, de kräver en entydigt revolutionär linje, har inget sinne för taktiken att gå långsamt fram, denna taktik som är nödvändig för ett numerärt litet parti i ett land där arbetarrörelsen sedan många decennier är djupt förankrad i socialdemokratien. [...]. Att tiotusentals nya väljare i år låter bli att rösta eller röstar på Kommunistiska förbundet marxist-leninisterna måste skyllas på många äldre kamraters skyggglappar. Och med var och en av dessa förlorade röster blir risken större att partiet inte kommer över den för den nya enkammarriksdagen fastställda fyraprocentgränsen och att socialdemokraterna följaktligen sitter i riksdagen utan den nödvändiga socialistiska kritiken. Hermansson är dock full av tillförsikt, anser att den situation han mött under sina rundresor i landet talar för att man ska kunna behålla mandatet, eller också försöker han bara intala sig mod, jag frågar mig hur han kan uppbringa styrka att hålla ut, ser tecknen på anspänning i hans ansikte, de skarpa fårorna som löper runt näsa och mungipor och skvallrar om trötthet och besvikelse. Liksom hos många av de bästa kommunisterna märks hos honom tydligt hur tunga de senaste åren har varit, tunga därför att förmågan att attrahera de grupper som skulle kunna ge partiet nytt liv har gått förlorad på grund av de avskräckande tilldragelserna i Första arbetarstaten, tunga därför att alla försök i västländerna att anpassa sig till tidens idéer och anspråk från Moskvas sida stöter på denna avvisande hållning som tyder på okunnighet och ignorans beträffande den utveckling som pågår utanför den hermetiska avspärrningen. Under denna timme, på parkbänken vid vattnet, trodde jag mig förstå att också han, som sedan lång tid företräder partiet utåt som dess starkaste talesman, tärs av en längtan att ge upp arbetet, dra sig tillbaka, bara ägna sig åt studier, skriva, fortsätta sitt påbörjade verk om det svenska finanskapitalets förgreningar, och detta till följd av omöjligheten att inifrån befästa den murkna partistrukturen, finna medel och sätt att reda ut det förflutna och att ur trasslet frilägga den väg som ger löfte om att man ska komma vidare. [...]. Åt en sådan blick in i framtiden hängav vi oss en stund, på bänken ute på Kungliga Djurgården.

28 augusti 1970

¹⁴ Cit. i Vogt 1987, s. 110.

¹⁵ Weiss 1993, s. 55.

Och hur skulle han också, genom att utnyttja sin intellektuella överlägsenhet, övertygande ha kunnat förfäktat partiets ståndpunkt när han befann sig i ett vakuum, hur skulle hans svar till de bägge impertinenta utfrågarna i TV-intervjun ha kunnat uttrycka mer än överansträngd behärskning [...]. [K]anske hade det varit bättre att istället för att spela den tålmodiges och överslättandes roll avstå från den nobla återhållsamheten, det goda uppförandet, att en gång för alla göra sig omöjlig som rumsren, i borgerliga kretsar gångbar kommunist och, äntligen som ett oroselement ändå, göra sorti med buller och brak.¹⁶

Dagen efter riksdagsvalet i september 1970 rapporterade *Expressen* under rubriken ”Hermansson fick bingo” från vpk:s valvaka på visklubben Kurbits:

Uppflugan på en barstol, framför ett lass ostmackor och ett antal tunnor öl, satt C H Hermansson och tittade på en TV-skärm. Han hade tagit av sej kavajen och slipsen, håret stod lite på ända, kinderna var högröda. När siffrorna kom från Göteborgs stad, där vpk tagit tre nya procent av väljarna trots att kfml har ett av sina starkaste fästen där, kunde han inte sitta stilla längre.

”Det här är ju fantastiskt”, sa han. Och så tog han ett varv in i rummet, där Lars Werner, hans fru Märta, Cornelis Vreeswijk och alla dom andra satt.

Hermansson är ju inte den som brukar tjoa till när han blir glad. Han tar det lugnt i alla lägen, lägger huvudet lite på sned och kniper ihop ena ögat när det har hänt något som han gillar. Men i natt var det nästan risk för ett litet skutt ibland. Han var lycklig. Nästan överväldigad.¹⁷

Det blev en lång natt. ”Klockan 3 i morse”, skrev *Aftonbladet* samma dag, ”öppnade en trött och lycklig C-H Hermansson dörren till 5-rummaren på Kampementsbacken 24 på Östermalm, hand i hand med hustrun Märta, och sa: ’Det här var min skönaste seger.’” Hermansson hade sin hårdaste valrörelse bakom sig, där också hans eget politiska öde stod på spel. ”Om inte vänsterpartiet kommunisterna klarat 4-procentspärren”, betonar *Aftonbladet*, ”hade C-H Hermansson i dag varit en politiskt död man.”¹⁸

Trots sina optimistiska uttalanden före valet kunde Hermansson ingalunda vara säker på att partiet skulle klara fyraprocentsspärren, nu när det med Kfml också för första gången hade fått en utmanare på vänsterkanten.

I Sifos sista prognos låg vpk på 3,7 procent. Det var nog första gången som en valprognos haft politisk betydelse. Hermansson höll det själv för troligt att en del av partiets röster kan ”förklaras av inställningen att man ville säkra riksdagsrepresentation för vårt parti”. Med 4,8 procent av rösterna klarade vpk spärren med god marginal. Partiet ökade sitt röstetal med över 90 000 röster, vilket innebar att man lyckades vinna tillbaka största delen av förlusterna från 1968 års val. Därmed, framhöll Hermansson i riksdagens höstremiss, ”dementerades eftertryckligt Olof Palmes påstående att vpk i valet skulle komma att reduceras till en liten sekt. Under perioden 1971-1973 får vårt parti ett större antal mandat i den folkvalda kammaren än det någonsin tidigare haft”, nämligen sju. ”Socialdemokraterna”, fortsatte Hermansson inte utan skadeglädje, ”satsade för att söka helt slå ut vårt parti, men misslyckades därmed. Den egna majoriteten i riksdagen gick i stället förlorad. Socialdemokratin fick en lägre procentandel av rösterna i ett riksdagsval än partiet haft någon gång sedan det började sin långa period som regeringsbärande parti — med ett undantag, nämligen 1956.”¹⁹

Vilka var då ”de allmänna orsakerna till vårt partis framgång i valet”, frågade Hermansson på partistyrelsemötet i mitten av oktober. Om man tittar på det valprogram ”som vi försökte att föra fram” i valrörelsen 1968, framhöll han, ”så skiljer det sig inte på något anmärkningsvärt sätt från de politiska krav som partiet kämpade för i 1970 års valkampanj”. Men inför 1970 års valrörelse — med hotet om att hamna utanför riksdagen hängandes över sig som ett

¹⁶ Weiss 1993, s. 49ff.

¹⁷ *Expressen* 21/9 1970.

¹⁸ ”En stor segrare till – nu stor i riksdagen”, *Aftonbladet* 21/9 1970.

¹⁹ Anförande i höstremissen 1970, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

damoklessvärd — slöt falangerna ett slags temporärt vapenstillestånd.²⁰

Efter det katastrofala nederlaget två år tidigare innebar valet 1970 inte bara en personlig revansch för Hermansson med avseende på ökat röstetal och de många nyvunna riksdagsmandaten. Valet resulterade i ett veritabelt parlamentarisk-demokratiskt genombrott. Trots att det i allmänhetens ögon hade alltmer uppfattats som ett demokratiskt parti hade de 'fyra demokratiska partierna' ändå fortsatt att behandla vpk som en parlamentarisk paria. Detta demonstrerades exemplariskt under riksdagens partiledardebatter. Hermansson beskriver i sina *Minnen* den traditionella debattordningen:

Företrädarna för regeringen gick alltid upp i debatten med sina huvudanföranden efter de borgerliga partiledarnas inlägg. Efter de följande replikskiftena var det lunchdags och företrädaren för vpk fick tala för en avfolkad kammare. TV försummade heller aldrig att lägga lök på laxen genom att låta kameran svepa över de tomma bänkarna.

Denna förnedrande ordning avskaffades efter 1970 års val. När den nya enkammarriksdagen flyttade in i huset vid Sergels torg samlade talmannen, socialdemokraten Henry Allard, partiledarna till en middag för att diskutera det kommande arbetet. Enligt Hermansson sade han ”med skärpa ifrån att nu skulle alla partier betraktas som likvärdiga och detta skulle också återspeglas i debattordningen. Ingen protesterade och så blev det.”²¹

Principiellt viktigare var emellertid frågan om partiets utskottsrepresentation. I den nya riksdagen fick vpk ordinarie ledamöter i de flesta utskott. Men det var, som Hermansson minns, ”till en början mycket trasslande hit och dit innan utskottsvalen kunde genomföras”. Beslutet att tillerkänna partiet den parlamentariska status som det hade rätt att kräva berodde mindre på regeringens demokratiska sinnelag än på dess besvärliga minoritetsstatus. Det var ett utslag av maktkalkyl. Men först och främst var det ett resultat av Hermanssons ansträngningar sedan 1964 att förändra partiets ansikte och politiska innehåll.

Som redan nämnts var 1970 års valrörelse Hermanssons dittills hårdaste. Under en månads tid avverkade han 32 valmöten i hela landet, med i genomsnitt 400 till 500 åhörare. Hans personliga andel i den stora valframgången var uppenbar. Han skulle ha kunnat vara en lycklig och belåten människa efter denna politiska seger för hans parti och för honom personligen. Men vid slutet av första partistyrelsemötet efter valet, då de gamla motsättningarna åter flammade upp och nya splittringstendenser — denna gång på partiets vänsterkant — komplicerade situationen ännu mer, begärde Hermansson än en gång ordet för att till allas förvåning lämna in en ansökan om sex månaders tjänstledighet som partiordförande.

Det värkte i bröstet. Han befarade att ha fått angina pectoris, möjligtvis som en följd av den fysiska ansträngningen under valrörelsen och av all den psykiska påfrestning och utsatthet som ackumulerats under de gångna årens partiinternas stridigheter och vänsterrörelsernas tilltagande dogmatisering i olika -ismer. Undersökningen på Karolinska sjukhuset gav emellertid lugnande besked beträffande hjärtat, men han tvingades ändå att under en längre tid vila upp sig från ordförandeuppdraget. Vännen och kamraten Peter Weiss hade inte misstagit sig under samtalet ute på Djurgården, när han tyckte sig se tecken på anspänning i Hermanssons ansikte, ”de skarpa fårorna som skvallrar om trötthet och besvikelse”. Hermansson hade redan vid det tillfället anförtrott honom sin längtan att lämna uppdraget som ordförande, dra sig tillbaka, bara ägna sig åt studier, skriva, fortsätta sitt påbörjade verk om det svenska finanskapitalets internationella förgreningar, och detta, som Weiss uttryckte det, ”till följd av omöjligheten att inifrån befästa den murkna partistrukturen, finna medel och sätt att reda ut det förflutna och att ur trasslet frilägga den väg som ger löfte om att man ska komma vidare”.

²⁰ Valutgången och partiets närmaste uppgifter, Inledning vid vpk:s partistyrelsemöte 17-18/10 1970.

²¹ Hermansson 1993, s. 279f.

Verkställande utskottet beviljade Hermansson ett halvårs tjänstledighet från funktionen som partiordförande från och med den 15 februari 1971 för att — som det hette i protokollet — ”få tid för att utarbeta en fortsättning av tidigare gjorda undersökning om den svenska monopolkapitalismen”. Tjänstledigheten skulle ”endast avse de arbetsuppgifter som är rent 'parti-interna'. Dessa uppgifter övertogs av vice ordföranden Lars Werner.²²

Det var ”ett länge känt behov”, förklarade Hermansson i en intervju med Expressen, att skriva en bok om ”den svenska kapitalismen och Sveriges roll i förhållande till de imperialistiska staterna”. Är man aktiv i politiken då räcker det inte att bara läsa riksdagsmotioner: ”Man måste försöka se sitt arbete i ett större perspektiv emellanåt”.²³ Det hade framstått allt klarare, skrev han efter tjänstledigheten,

vilket omedelbart samband det är mellan frågan om den svenska kapitalismens internationella ställning och många av dagens brännande politiska problem. [...] Det är nödvändigt att på detta område liksom på alla andra förena teori och praktik. Det teoretiska arbetet är för oss inget självändamål. Vi söker ökad kunskap om verkligheten för att kunna förändra den. Analysen av den svenska kapitalismens internationella ställning blir riktig bara om den förenas med kamp mot imperialismen. Mina arbetsuppgifter står alltså i ett direkt sammanhang.

På grund av det intensiva riksdagsarbetet under våren hann han emellertid inte med att skriva den bok han tänkt skriva: *Sverige i imperialismens nät*. Den utkom först 1986. Han fick i stället nöja sig med att färdigställa en omarbetad och aktualiserad ny upplaga av *Monopol och storfinans — de 15 familjerna*.

Att navigera mellan Skylla och Charybdis

”Det är allmänt bekant”, framhöll Hermansson i sin inledning på parti-styrelsemötet i oktober 1970, ”att det finns strömningar och grupper inom partiet som ställer sig kritiska till politiken sådan den fastlagts av partikongresserna eller i varje fall till delar av denna. Från ett håll”, förtydligade han, ”kommer anklagelser för 'antisovjetism, för 'trotskism' eller för att 'inte vara riktiga kommunister, från ett annat håll kommer beskyllningar för 'revisionism' mot partikamrater och mot partiets majoritet.” Det var genom att navigera mellan dessa båda strömningar, mellan den arbetarkommunistiska Skylla och den nyleninistiska Charybdis, och i ett hav av alltmer splittrade och sekteristiska vänsterströmningar som Hermansson under de återstående åren som partiordförande försökte hålla partiskutan på vänstersocialistisk kurs.

De olika arbetarkommunistiska grupperingarna hade denna höst etablerat ett närmare samarbete och formerat sig till något som kan betecknas som konspirativ fraktion. Alf Lövenborg kunde i december vid överläggningar med SED-ledningen i Berlin rapportera att det nu ”fanns en sorts rikstäckande 'motståndsrörelse' i partiet mot Hermanssons revisionistiska och opportunistiska politik”. Förutom kretsen kring *Nfl* existerade grupper i Stockholm, med bland annat vpk:s organisationssekreterare Gösta Johansson, internationelle sekreterare Urban Karlsson och John Takman, och i Göteborg under ledning av distriktsordföranden och PS-ledamoten Rolf Hagel. Dessa grupper hade enligt Lövenborg ”regelbundna överläggningar”.²⁴ Inför varje partistyrelsemöte, när alla var samlade i Stockholm, brukade fraktionen sammanstråla i Takmans arbetsvåning på Kungsholmen för att diskutera sig fram till gemensamt uppträdande. Som redan nämnts var den interna beteckningen för denna fraktion *Välfärdsutskottet* (v fu); den oblyga förebilden var nationalkonventets radikala utskott under den franska revolutionen.

Den andra grupperingen, nyleninisterna, var av nyare datum. Den uppmärksammades av partiledningen för första gången på nämnda styrelsemöte i oktober 1970. Det var just

²² Vpk PS 30-31/1 1971 och Vpk VU 11/2 1971.

²³ *Expressen* 6/2 1971.

²⁴ Vermerk über Aussprache mit Alf Lövenborg 18.12.1969 im ZK der SED, DY 30/IV 2/20/577.

representanterna för den arbetarkommunistiska fraktionen som satte denna grupp ”fraktionella verksamhet” på partistyrelsens dagordning. De presenterade en stencilerad ”Rapport om den s.k. 'revolutionära' fraktionens rikskonferens på ungdomens hus i Malmö den 10.10.1970”. Bland de 45 deltagarna nämndes partistyrelseledamoten och riksdagsmannen Jörn Svensson, som höll huvudreferatet om nödvändigheten att förvandla vpk till ett marxist-leninistiskt parti, ledamoten i Stockholms stadsfullmäktige Sune Sunesson, som angrep både ”stalinisterna” kring *Nfl* och ”centristerna” kring Hermansson, och Göran Therborn, som höll ett referat om revisionismen i de västeuropeiska kommunistpartierna.²⁵ I en artikel i *Nfl* tecknade Karl Staf följande bakgrund till konferensen:

I våras lyckades en grupp i vpk:s malmökommun med Jörn Svensson som huvudaktör slussa in ett 600-tal, i huvudsak studerande ungdomar, i kommunen och erövra ledningen. Den nya styrelsen gav kommunorganisationen beteckningen Malmös kommunistiska arbetarkommun och antog en egen s.k. politisk plattform i vilket man öppet deklarerade sig stå i opposition till vpk, som betecknades som revisionistiskt.

Kommunisterna i Skånes partidistrikt, fortsatte Staf, ”fick finna sig i att en person som vpk:s styrelse motsatt sig medlemskap i partiet, Göran Therborn, en av huvudpersonerna bakom den trotskistiska publikationen *Zenit*, blev invald som ordinarie medlem av skånedistriktets nya styrelse.”²⁶

Carl Lund, själv inblandad i den arbetarkommunistiska fraktionsverksamheten, frågade på partistyrelsemötet retoriskt ”huruvida vi i partiet med frångående av stadgarna ska acceptera gruppbildningar”. Hermansson framhöll visserligen att det inte kunde tillåtas att en lokal gruppering kallar till en sådan konferens vid sidan av partiets stadgeenliga strukturer, men han påminde samtidigt om att ”vi har kommit bort från den stalinistiska hierarkin”. Fördömande och uteslutning är inte rätta metoden. Man måste ”söka förklara och förstå dessa tendenser” och får inte tro ”att vi löser ideologiska och andra problem med administrativa åtgärder”.²⁷

I början av 1971 framträdde den nyleninistiska strömningen med första numret av en stencilerad *Bulletin för kommunistisk kritik*. I en redaktionell kommentar presenterade sig initiativtagarna som medlemmar av vpk som ställde sig kritiska till ”partiets teori såväl som praktik”. I huvudartikeln ”Om läget i partiet” pekade Jörn Svensson på två förändringar som under Hermanssons ordförandeskap skett i förhållande till epoken Hagberg. För det första skärpte man ”i någon mån kritiken gentemot socialdemokratin och i så måtto har epoken Hermansson representerat en något mer kvalificerad form av vänstersocialism och reformism”. Det har uppnåtts en viss grad av självständighet gentemot ”underkastelsen under socialdemokratin, en viss tendens till lösgörande från rollen som Hilding Hagberg kallade 'den vänliga pådrivaren till SAP'”. Svensson fortsatte dock:

Men helt tydligt är också att man på intet sätt övergivit den reformistiska politiken, tvärtom fastlades den i 1967 års partiprogram med alla dess oklarheter och för ett marxistiskt parti katastrofalt egenartade och märkliga vändningar i för den marxistiska teorin vitala frågor — så reformismen har på intet sätt försvagats.

Det andra kännetecknet på epoken Hermansson var ”en öppnare och friare arbetsstil, en öppnare och friare arbetsatmosfär och möjligheten av ett visst mått av opposition mot partilinjen, som nu finns och som inte fanns före 1964”. Beträffande den aktuella situationen i partiet konstaterade Jörn Svensson

en klar tendens till styrkesamling från dem, som vill — antingen med C-H Hermansson som skylt eller också eventuellt utan honom — driva partiet åt höger, fortsätta att driva en reformistisk politik i kombination med en restriktiv och auktoritär hållning gentemot de verkligt revolutionära krafterna

²⁵ Stencilen finns i Takmans privatarkiv.

²⁶ Karl Staf, ”Skånedistriktets årskonferens”, *Nfl* 26/11 1970.

²⁷ PS-möte 17-18/10 1970, Takmans anteckningar, i hans privatarkiv.

för att hålla tillbaka dem. Detta är en trend i partiet som blivit allt tydligare.

Sedan framförde han en liknande kritik mot Hermansson som Therborn gjort i *Zenit*-artikeln efter 1969 års kongress. Enligt Svensson har Hermanssons ledarskap präglats av en allmänt öppen och åt alla håll försonlig centerpolitik, ”där man hela tiden har sökt medelproportionalen”, och ”där påtryckningar från det ena eller andra hållet alltid har medfört att man försökt lägga centrumlinjen några streck åt det hållet som opinionen kommit från”. Eftersom

många av de bästa revolutionära krafterna har lämnat oss eller har blivit passiva inom partiet under de senaste åren har trycket varit starkare från höger, från de gamla reformisterna från Hagbergs-tiden [...]. Vad vi nu representerar är ett försök att samla den andra polen i partiet, att samla dem som är revolutionärt övertygade och att åstadkomma någon form av mottryck inom partiet, att försöka uppmuntra och stärka de revolutionärt tänkande genom att binda dem samman i någon form av aktionsgemenskap.²⁸

Bulletin för kommunistisk kritik blev föremål för upphetsade diskussioner i verkställande utskottet. Den 20 januari 1971 behandlades den som enda punkt på dagordningen. Det föreslogs flera åtgärder för att ”komma till rätta med de problem som utgivande av bulletinen är ett uttryck för”. De flesta syftade till att främja och förbättra den teoretiska och ideologiska debatten, bland annat genom att återuppliva tidskriften *Socialistisk debatt*. Dessa åtgärder beslutades enhälligt. Däremot rådde det oenighet om att uppdra åt partisekreteraren Tore Forsberg och Lars Werner ”att till nästkommande VU-sammanträde skriva ett förslag till deklaration att förelägga PS med avståndstagande från utgivandet av bulletinen liksom annan fraktionell verksamhet”. Med det senare avsågs flammangruppens tidigare agerande. Åtgärden beslutades med fem röster mot tre; bland de förra fanns vice ordföranden Lars Werner och bland de senare Hermansson.

Werners och Forsbergs förslag diskuterades på partistyrelsemötet i slutet av januari. I förslaget framhölls att en mindre grupp medlemmar ”genom egna sammankomster och skrifter sökt markera en från partiet avvikande politisk plattform. Syftemålet är — vilket också klart anges i skriften — att genomföra en politisk brytning med partiets majoritet och den politiska linje som fastslagits vid partiets senaste kongress.” Utan att nämna Flammangruppen eller Hilding Hagberg vid namn erinrade uttalandet om att det redan tidigare förekommit ”dylik partiskadlig verksamhet”. Den senare reducerades emellertid till ”upprepade angrepp på beslut och ställningstaganden från partistyrelse- och kongresser i frågor rörande internationella händelser och vårt partis relationer till andra kommunistiska partier”. Förslaget rekommenderade att partistyrelsen ”med skärpa” ska slå fast ”att alla sådana yttringar av fraktionell verksamhet måste bekämpas”.²⁹

Diskussionen om förslaget på partistyrelsemötet blev ”omfattande”. Med nitton röster mot femton antogs uttalandet och det beslöts att skicka ut det till distrikts- och lokalorganisationernas styrelser. Som ende opponent avgav Hermansson en skriftlig röstförklaring:

Fördömanden av detta slag löser inga problem och kan t o m få negativa verkningar. Jag ogillar att grupper inom partiet utger publikationer som uppträder med anspråk att företräda partiets linje. Men åsikter skall inte bekämpas med fördömanden och kan aldrig vederläggas på detta sätt. Oriktiga uppfattningar kan vederläggas bara genom övertygande argument och diskussion.

Hermansson erinrade också om — vilket inte hade tagits upp i uttalandet att den av partikongresserna beslutade politiska linjen under 1960-talet ”varit föremål för en rad angrepp från enskilda partikamrater och grupper. I tidningen *Norrskensflamman* angrips av och till kongressbeslut och tidningen söker framträda som en slags andra partiledning.” Partistyrelsen hade tidigare inte uttalat några fördömanden av denna verksamhet utan ansett att problemen borde lösas på annat sätt. ”Detta bör gälla också nu.” Uppkomsten av oppositionella

²⁸ *Bulletin för kommunistisk kritik*, nr. 1/1971. Ett exemplar finns i Zennströms personarkiv, vol. 23.

²⁹ Se Vpk VU 26/1 1971, bil. 3.

strömningar i partiet, fortsatte han, berodde delvis på att partiet självt

försummat att tillräckligt utveckla studieverksamheten och den nödvändiga ideologiska debatten. Vårt parti behöver klagörande ideologisk debatt, men får därför inte bli en diskussionsklubb. Den socialistiska debatten måste alltid sammanbindas med partiets praktiska aktivitet i kampen för löntagarnas intressen och för att bryta storfinansens makt. Först då blir den livgivande för partiet och hela arbetarrörelsen.³⁰

Även om Hermansson säkert ogillade den nyleninistiska gruppens stadgevidriga verksamhet och även dess kritik mot hans ledarskap så tycktes han ändå ha välkomnat denna politiskt aktiva och teoretiskt vitala motvikt på vänsterkanten mot den samhällstematiskt inskränkta arbetarkommunistiska högeroppositionen.

Från VUF till Kommunistisk ungdom — ett politiskt paradigmskifte

När Hermansson i april 1970 intervjuades av *Göteborgs-Tidningen* fick han följande fråga: ”Nu är det slut med vpk:s flirt med de intellektuella. Akademiker, studenter etc. kommer inte längre att få vara med i partiet — stämmer det?” Hermansson svarade:

Vpk har aldrig bedrivit någon »flirt» med akademiker — och inte med någon annan heller. Påståendet i vissa tidningar att akademiker, studenter etc. inte längre kommer att få vara med i partiet är en enkel lögn. Vi vill ha både lönarbetare och intellektuella i vpk. [...] Vi har inte tappat arbetare. Däremot är det riktigt att vi (under de senaste åren) fått fler från akademiska och kulturella kretsar än tidigare. [...] Vi avvisar helt de försök som görs i borgerlig och socialdemokratisk press att genom lögnerna söka skapa en klyfta mellan arbetare och intellektuella inom vårt parti.³¹

Den sista meningen bortförklarade problemets kärna. Pressen utnyttjade och underblåste bara en process som pågick med växande styrka inom partiet självt.

Det ”jävliga” med dessa småborgerliga fransrevolutionärer, menade Takman efter partistyrelsemajoritetens fördömande av den nyleninistiska grupperingen, är att de ”står som en barriär mellan oss och de tiotusentals ungdomar som nu utan tvekan skulle kunna bli aktiva för och i vpk men avskyr att förstöra sin tid på eviga sterila revolutionsromantiska diskussioner”. Det gällde framför allt för ”de mängder med arbetarungdomar som vi helt lämnar därhän och som varken skulle ha tid eller ork eller lust att diskutera abstraktioner natt efter natt i åratal”.³²

Takman hade redan hösten 1969 i ett brev till sin förtroene i particentralen Gösta Johansson betonat nödvändigheten av

att snabbt få till stånd en ungdomskonferens i vpk:s regi. Vi måste komma ur det förödande läget att Anders Carlberg och hans gäng får fungera som en barriär mellan oss och ungdomen. Vi måste från så många distrikt som möjligt samla kroppsarbetande ungdomar och studenter, som vill föra en konstruktiv politik.³³

Med det 'småborgerligt' präglade VU F:s degenerering som avskräckande exempel och de haussade arbetarstrejkerna som impuls- och riktningsgivare satsade arbetarkommunisterna sedan våren 1970 på att formera ett nytt ungdomsförbund, ett *arbetarungdomens* förbund. Det skulle, så hoppades de, bli en avgörande länk i återförvandlingen av partiet till det som det en gång — åtminstone i det mystifierade historiska minnet — varit: ett ärorikt arbetarparti, förankrat i kroppsarbetarnas klass, i facken och på arbetsplatserna.

Bland arbetarkommunisterna rådde relativ enighet om att ett nytt ungdomsförbund inte skulle vara fristående från partiet. Problemet var att det inte heller fick bildas under den nuvarande partiledningens inflytande. En möjlig lösning formulerades av Carsten Thunborg vid ett vfu-möte i juni 1970: ”Vi måste skapa ungdomsgrupper i partiorganisationerna — men inte i vilka

³⁰ Vpk PS 30-31/1 1971.

³¹ Svar på frågor från GT, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

³² Brev till Roland Tyrell 15/3 1971, i Takmans privatarkiv (understrykning i orig.).

³³ Brev till Gösta Johansson 22/9 1969, i Takmans privatarkiv.

partiorganisationer som helst. [...] Om det ska bli nån ordning i ungdomsfrågan och andra frågor så måste det bli vid sidan av", dvs. utanför partiledningens kontroll.³⁴

Taktikern Takman hade redan tidigare börjat främja formeringen av ett nytt ungdomsförbund i enlighet med denna linje. Dagen före att partiets verkställande utskott i februari 1970 för första gången skulle ta upp frågan skrev han ett brev till Hans Lindberg på Kungsgatan 84, som hade fått i uppdrag att utreda ungdomsproblematiken inför utskottsmötet. På initiativ av hans son hade en ungdomsträff ägt rum hemma i arbetsvåningen på Igeldammsgatan. Förutom hans son och dotter, båda medicinstuderande, deltog en sociologilärare, en statistikstudent och — som enda representant för arbetarungdomen — en murare, som var son till en kommunistisk parti- och fackföreningsveteran. "Vi skulle ha haft fler politiskt medvetna kroppsarbetande ungdomar med", ursäktade sig Takman, "men jag hade inte tid att kalla dem." Hur som helst: Av det helt "förutsättningslösa" sammanträdet och den "väldigt stimulerande" diskussionen kunde man dra slutsatsen "att det måste bli en övervikt av kroppsarbetande ungdomar i en ny ungdomsrörelse". Han föreslog också en plan för organiseringen av ungdomarna. Det skulle ske "i två etapper nu under våren":

1. Att du med hjälp av kamrater i fackföreningarna spårar opp 15—20 politiskt medvetna kroppsarbetande ungdomar (inkl. yrkesskoleelever) och sammanför dem med dem som var med på sammanträdet hos mej plus de grupper du redan har organiserat (bl a i Nacka). Dessa bör välja nån ledning, förslagsvis nio personer, där minst 5 är fackföreningsungdomar. De som inte redan är partimedlemmar bör organisera sej i respektive partiföreningar eller fackklubbar. Sen bör de handplocka nya medlemmar.

2. Någon form av marxistisk studieverksamhet behövs givetvis, men jag tror det är väldigt viktigt att ungdomarna får nåt näraliggande mål att arbeta praktiskt för.³⁵

Samma dag skrev Takman också ett brev till ordföranden i sin partiorganisation i Bromma och redogjorde för den "verkligen skojiga och entusiasmerande" ungdomsträffen. Han framhävde speciellt: "Vi hade en ung murare med, son till Roland Tyrell, och ungdomarna var ense om att det är i första hand arbetarungdomen som måste organiseras." Sedan bad han ordföranden att kalla ungdomarna "till nästa möte så de får tillfälle att bli medlemmar" i partiet.³⁶

Efter Lindbergs redogörelse i verkställande utskottet instämde Hermansson i behovet av ett ungdomsförbund "som står på samma principiella plattform som vi har", men samtidigt betonade *han* att "vi ska inte diktera vad som ska göras". På hans förslag rekommenderades att de VUF:are som också var medlemmar i vpk skulle ta initiativet till en ungdomskonferens.³⁷ När partistyrelsen en månad senare diskuterade frågan om ett nytt ungdomsförbunds karaktär och inriktning vände sig veteranen Erik Karlsson mot arbetarkommunisternas stereotypa fördömning av den studerande ungdomen: "Att de studerar behöver inte betyda att de har blivit ungdomar av lägre rang."³⁸ Verkställande utskottet tillsatte senare en person i particentralen med uppgift att samordna organiseringen av ungdomsgrupper.³⁹ I arbetarkommunisternas konspirativa vfu-näste på Igeldammsgatan kunde man med tillfredsställelse konstatera att denne kamrat hade "som tanke att strunta i studenter och organisera arbetarungdomen".⁴⁰

På styrelsemötet i oktober upprepade de arbetarkommunistiska ledamöterna sitt mantra: "Det är arbetarungdomen vi ska samla", manade Börje Svensson, "där har vi den verkliga styrkan. För vårt parti har det alltid varit styrkan att ha arbetarklassen med sej. Basen måste finnas bland arbetarna." Och trots att all tillgänglig statistik visade på motsatsen tillade han: "I valet

³⁴ Takmans anteckningar "Informellt sammanträde hos J. Takman 3/6 1970", (understrykning i orig.).

³⁵ Brev till Hans Lindberg 16/2 1970, i Takmans privatarkiv.

³⁶ Brev till John Carlsson 16/2 1970.

³⁷ Vpk VU 17/2 1970; se även Takmans anteckningar.

³⁸ Vpk PS 14-15/3 1970, Takmans anteckningar.

³⁹ Vpk VU 21/4 1970.

⁴⁰ Takmans anteckningar "Informellt partisammanträde hos John Takman onsd. 3/6 1970".

fick vi bättre gensvar på arbetsplatserna.” Folke Persson fyllde i: ”Under valkampanjen har vi mött en élan som vi inte sett sen 40-talet. T.o.m. poliser röstade med oss av missnöje med lönerna. Huvuduppgiften måste vara att bygga ut partiet på arbetsplatserna.” — ”Hur ska vi få tillbaka det förtroende vi haft i fackföreningarna”, frågade Karl Hallgren och sörjde det ärorika förflutna som aldrig funnits. När sedan Börje Svensson än en gång ingrep i debatten för att angripa sin partistyrsekollega och namne Jörn och dennes gruppering i Skåne med orden ”Det revolutionära partiet pratar man inte fram, det måste växa fram från arbetsplatserna”, då samlade Gunnel Bäckström sitt mod för att viska ”ett litet pip från gräsrotsnivå”. Hon kontrasterade nyktert alla de inlägg som byggde på myten om den manlige kroppsarbetarens essentiella progressivitet och socialistiska medvetenhet med liten profan empiri:

Sandviken har Gävleborgs största industri med 10 000 anställda men bara 60 medlemmar i vpk:s grundorganisation. Vi har 5 stycken i styrelsen. Det är bara en som läst marxistisk grundkunskap. Vad jag hört från Skåne, att det uppstår aktiviteter där, det oroar mej inte. Vad som oroar mej är passiviteten.⁴¹

Arbetet med att rekonstruera ett ungdomsförbund drog ut på tiden. Först ute var man i Göteborg. Där hade redan på våren uppstått en ny ungdomsorganisation ur resterna av det lokala VUF. Den kallade sig Kommunistisk Ungdom och fick så småningom efterföljare på andra platser i landet. I december anordnades en gemensam konferens mellan partiet och Kommunistisk Ungdom på Syninge för att diskutera ungdomsverksamheten. Det beslöts att tillsätta en ”samarbetskommitté i Göteborg.”⁴² Att man valde denna stad som bas för uppbyggnaden av ett nytt ungdomsförbund berodde förmodligen på att partidistriktet leddes av arbetarkommunisten Rolf Hagel.

Den fråga som måste ställas är: Hade partiet i Göteborg framgång med sin arbetarkommunistiska sänlinje? Kunde Hagel till exempel skriva den två veckor långa strejken bland Göteborgs hamnarbetare i november 1969, som inledde den omtalade strejkvågen, på sitt lokala partis fanor? Stärkte den partiet? Det verkar inte så. Göteborgaren Karl Hallgren konstaterade på partistyrsemötet ett år senare: ”Av vpk:s stolta fackklubb bland hamnarbetarna med 150 medlemmar av vilka 60-70 var mycket aktiva återstår nu [...] bara ett tiotal aktiva”. Han var också snabb att utpeka den skyldige: Det var akademikerna, bl.a. Jörn Svensson och hans gruppering. ”Ett par av hamnarbetare”, förklarade han, ”har varit nere på konferensen” i Malmö. De invecklade fackklubben i ”eviga diskussioner”. Han avslutade: ”CH sa att ett parti utan debatt dör. Men man kan också diskutera sej in i den eviga vilan.”⁴³

Detta mönster användes generellt av arbetarkommunisterna för att förklara varför det som uppfattades som arbetarradikalisering inte kunde omvandlas till politiska vinster för partiet. Det var akademikernas, de intellektuellas fel. Och i slutändan var det Hermanssons fel, eftersom partiet under hans ledning sades ha förvandlats från ett arbetar- till ett medelklassparti.

Men partiet i Göteborg hade ju under Hagels ledning försökt gå sin egen väg och i stort sett förblivit ett arbetarparti. Hade man större framgångar i Göteborg, om man nu bortser från de uteblivna omedelbara politiska vinsterna efter hamnarbetarstrejken? Siffrorna talar ett entydigt språk: Medan medlemsantalet i partiet som helhet ökade med fem procent mellan 1970 och 1973 och i Stockholm — 'medelklasspartiets' huvudfäste — med hela 14 procent sjönk antalet i Göteborg med 10 procent. I absoluta tal var stockholmspartiet 1973 tre gånger större än Göteborgs. Stockholms vpk var också ett yngre parti: Medan hälften av dess medlemskår hade inträtt efter 1961 var det i Göteborg endast drygt en tredjedel. Även

⁴¹ Vpk PS 17-18/10 1970, Takmans anteckningar.

⁴² Vpk VU 10/12 1970, bil.: Uttalande från ungdomskonferensen på Syninge.

⁴³ Vpk PS 17-18/10 1970, Takmans anteckningar.

beträffande andelen medlemmar med fackliga förtroendeposter hade Stockholm högre siffror. Ännu tydligare blir bilden om man tittar på valstatistiken. Medan partiet i hela landet ökade sin rösteandel mellan 1962 och 1973 från 3,9 till 5,3 procent och i Stockholm från 5,7 till 9,2 procent var ökningen i Göteborg, ett av partiets traditionella 'kärndistrikt, ytterst blygsam: från 8 procent i katastrofvalet 1962 till 8,4 procent 1973.⁴⁴

Göteborgs vpk var i alla hänseenden en stagnerande organisation. Och det var ur denna arbetarkommunismens — från emancipatoriskt perspektiv — sterila mylla det nya ungdomsförbundet skulle växa fram.

Det tog drygt tre år från det första planeringsstadiet till Kommunistisk Ungdoms konstituerande kongress i april 1973. Hermansson höll ett tal. Han hade också talat sex år tidigare på Vänsterns Ungdomsförbunds konstituerande kongress. En jämförelse mellan båda talen uppdragar uppenbara förskjutningar i partiordförandens politiska uppfattningar. Mest iögonfallande är kanske den omvärdering av det egna partiets karaktär och roll som skett under dessa år. År 1967 hade han föreslagit namnet Vänsterpartiet kommunisterna som en kompromiss, där 'vänstern' stod för orientering, program och framtid och 'kommunisterna' för det förflutna, resterna, traditionen, bagaget. I talet på VUF:s kongress prioriterade han den breda socialistiska rörelsen framför det egna partiet och fokuserade på den socialistiska vänstern. När han nämnde "den kommunistiska rörelsen" var det i förbindelse med den problemfyllda utvecklingen i de socialistiska länderna. Men i talet 1973 karakteriserar han vpk explicit som ett kommunistiskt parti, "den svenska arbetarklassens kommunistiska parti". Och medan han i sitt tal 1967 hade slagit fast att vänstern aldrig kunde "vinna slaget i de gamla organisatoriska formerna", att den "måste finna nya läglar för det nya vinet", tycks nu organisationsproblematiken fått sin slutgiltiga lösning: "KU är arbetarungdomens förbund på samma sätt som vpk är arbetarklassens parti."

Även om det tycks finnas en viss kontinuitet i de båda talen har det ändå skett betydelsefulla glidningar. Framför allt kunde märkas en förskjutning av fokus, en rangordning som tidigare inte funnits. Den ekonomiska kampen gavs prioritet, medan kampen på övriga samhällsliga områden endast är sekundär. Arbetarklassen var nu "den avgörande kraften i kampen" och arbetsplatserna inte bara den ekonomiska utan även den "politiska stridens viktigaste frontavsnitt". Längre fram i talet betonar han än en gång: "Den helt avgörande delen av partiets och ungdomsförbundets arbete måste ligga på arbetsplatserna och i de fackliga organisationerna."⁴⁵

I sin Efterskrift till antologin *Från SKP till vpk* framhävde Sven E Olsson 1976 i positiva ordalag att KU "kraftfullt betonat att man är en arbetarungdomsorganisation" och att det nya förbundet "socialt och ideologiskt klarare har markerat sin hållning än partiet". Det senares nyrekrytering, framhåller Olsson, har främst skett "från olika mellanskiktscategorier" och detta har delvis också "satt sin prägel på vpk:s agerande".⁴⁶ I samma anda betonas trettio år senare i det nuvarande ungdomsförbundets jubileumsbok: "Med lärdomarna från VUF-haveriet i bagaget lades stor vikt vid konkret arbete och vid att organisera arbetande ungdom. Redan från början gick förbundet därför ut hårt i de fackliga frågorna."⁴⁷

Innan ridån kan falla för detta lärostycke måste den avgörande frågan ställas: Uppnåddes verkligen syftet med det nya förbundet? Hade man med fokuseringen på arbetsplatserna och prioriteringen av fackliga frågor lyckats organisera "den arbetande ungdomen"? Helt säkert är att arbetarkommunisternas strategiska avsikt — att med hjälp av ett nybildat *arbetarungdoms-*

⁴⁴ Se Medlemsstatistik, Vpk PS 15-16/6 1974; Medlemsundersökning, Vpk PS 7-8/12 1974 och Vpk-information, nr 4/1973.

⁴⁵ "Ungdomen - en spjutspets i kampen för socialism", i *För socialismen*, s. 228ff.

⁴⁶ *Från SKP till vpk*, s. 266.

⁴⁷ Karlén 2003, s. 234.

förbund skapa en proletär bastion i kamp mot det 'frasrevolutionära medelklassparti' under Hermanssons ledning — misslyckades. När arbetarkommunisterna räknade sina styrkor inför den avgörande partikongressen i mars 1975 tvingades Urban Karlsson konstatera: ”Vi har fått stryk när det gällt att vinna ungdomen.”⁴⁸ Även Rolf Hagel, som hade haft stora förväntningar på Kommunistisk Ungdom, insåg efter kongressen att KU i stort sett är ”deras”, det vill säga att förbundet hade fått liknande karaktär och inriktning som moderpartiet.⁴⁹

I slutet av 1973 frågade Sifo förvärvsarbete och studerande ungdom mellan 17 och 24 år om vilket parti som de ansåg vara bäst. Åtta procent av den förvärvsarbete ungdomen och hela 17 procent av den studerande ungdomen svarade vpk. Den senare siffran innebar en ökning med sex procent jämfört med den föregående undersökningen 1972.⁵⁰ Med andra ord: Under den period då man förändrade det politiska arbetets fokusering och prioritering för att vinna främst den förvärvsarbete ungdomen hade man exceptionella framgångar hos den studerande ungdomen. Lite tillspetsat formulerat kan man dra slutsatsen att unga människor attraherades av KU och vpk inte tack vare utan trots ovan beskrivna paradigmskifte.

Arbetarkommunisternas — och delvis även nyleninisternas — ideologiskt bestämda planritningar för det nya ungdomsförbundet överensstämde inte med de verkliga politiska och sociala intressen, handlingsmotiv och engagemang hos dåtidens unga generation. Den ideologiska kartan passade inte utan var till skada för de verkliga politiska processerna och rörelserna. Det skulle också gälla för moderpartiet.

Det våras för programmatisk regression

På kongressen 1969 tillsattes en permanent programkommission för att ”fortlöpande följa samhällsutvecklingen och bearbeta programmatiska frågor”. Denna kommission, bestående av Jörn Svensson (sammankallande), Gösta Andersson, Gunnel Granlid, Sven Henricsson, Lars Herlitz, Sven Nordlov och P-O Zennström⁵¹, började våren 1971 att utarbeta ett förslag till nytt principprogram. Ett första utkast till inledning för programmet presenterades på partistyrelsesammanträdet i mitten av oktober samma år. Då beslöts också att adjungera Hermansson och Urban Karlsson till kommissionen.⁵²

I början av november ställde Hilding Hagberg i två artiklar i *Nfl* tydliga krav på hur ett kommande program borde skilja sig från 1967 års program. Det viktigaste som åter borde tas med i det nya programmet ”var idéerna om den fredliga vägen till socialismen samt problem i anslutning därtill, bekännelsen till den LENINISTISKA teorin och den proletära internationalismen, problem om partiets ledande roll och arbetarenheten”.

Han krävde en återgång till den traditionella beskrivningen av det internationella systemets antagonism:

I stället för filosofin om de rika och fattiga länderna och de rikas plikt att ”hjälpa” de fattiga bör vi enligt min mening teckna den kamp som pågår på den internationella arenan mellan [...] kapitalismens och socialismens krafter [...]. Vår epok är epoken av övergång från kapitalism till socialism.

Den internationella tävlingen mellan de båda världssystemen, ekade hans egna profetior från femtitalet, ”inträder nu i en ny fas när Sovjetunionen står inför uppgiften att hinna ifatt och gå förbi, ekonomiskt, industriellt, kapitalismens ledande land, USA [...]. Det är stora perspektiv.”

Ett kommunistiskt partiprogram fick naturligtvis inte bara befatta sig med kroppsarbetarnas utan med samtliga arbetandes läge och framtid, men det

⁴⁸ Vfu-sammanträde 11/3 1975, anteckningar i Takmans privatarkiv.

⁴⁹ Vfu-sammanträde 16/6 1975.

⁵⁰ Se ”Ökade sympatier för vpk”, *Ny Dag* nr 14/1974.

⁵¹ Zennström lämnade kommissionen sommaren 1971.

⁵² Se Vpk PS 16-17/10 1971; även VU 11/10 1971.

får inte suddas ut den skilda medvetenhetsnivån genom en oklar terminologi eller genom att uttrycka en formell åsiktsgemenskap, som suddar ut programmets vetenskapliga kommunistiska karaktär. Programmet skall vara kommunistiska partiets program, inte ett program för "arbetarrörelsen", för "löntagarna", för "folket" med understrykande av partiets karaktär som ARBETARPARTIET.

Det måste enligt den gamle ordföranden klart och tydligt formuleras att det är arbetarklassen som står i "de utsugas och utplundrades spets", att det är kroppsarbetarna som är "den sociala utvecklingens verkliga drivkraft, som organiserar sig i försvaret av sina omedelbara intressen och tvingas förbereda kampen för socialismen".⁵³

Några av Hagbergs synpunkter och krav skulle sedan återfinnas i det förslag som programkommissionen lade fram några månader senare, medan de andra kom att bestämma arbetarkommunisternas kritik under den följande partidiskussionen.

När Lars Herlitz vid partistyrrelsemötet i slutet av januari 1972 förelade programförslaget möttes det — "helt överraskande" — av häftiga reaktioner från de arbetarkommunistiska ledamöternas sida. Diskussionen i PS "var lång och frän".⁵⁴ Efter omröstning beslutades att fortsätta diskussionen på ett extrainkallat PS-sammanträde den 12 februari. Efter vissa justeringar beslutade detta möte att sända ut programförslaget till partiet för diskussion.

Uptakten till partidiskussionen blev "säregen", framhöll Lars Herlitz. Några dagar efter programförslagets offentliggörande publicerade *Nfl* ett uttalande av Norrbottendistriktets styrelse i vilket den enhälligt tog avstånd från förslaget utan några egentliga sakargument. I stället prisade man i allmänna ordalag Norrbottenkommunisternas ärorika traditioner och starka arbetarförankring. En av de viktigaste erfarenheterna som vunnits under arbetarkampen i Norrbotten, hette det i uttalandet, "är att arbetarna, som varit och måste utgöra ryggraden i vårt parti, alltid ställt sig avvisande till sådana som ägnat sig åt 'revolutionärt' frasmakeri och som i allmänna ordalag talat om kapitalismens förbannelser men inte förmått uträtta något praktiskt." I nuvarande läge "med snabbt skärpta klassmotsättningar", fortsatte uttalandet,

ökar självklart intresset hos många för marxismen-leninismens teori, men de breda massorna, som på egen kropp får ta törnarna söker i första hand konkreta svar på konkreta frågor som rör näraliggande problem.⁵⁵

"Kropp gentemot själ", kommenterade Herlitz detta uttalande, "konkreta frågor gentemot teori, de breda massorna gentemot dem som blir intresserade av marxismen-leninismen — det var Flamman-gruppens utspel i programdiskussionen."⁵⁶

Fram till partistyrrelsemötet i mitten av juni publicerade *Ny Dag* ett åttiotal inlägg i programdebatten och lika många yttranden hade kommit till partistyrrelsen.

Efter partidiskussionen tillsatte partistyrrelsen i juni en kommitté med uppgift att författa det slutliga programförslaget som sedan skulle föreläggas 23:e partikongressen i oktober. I kommittén, som leddes av Hermansson, ingick två nyleninister, Jörn Svensson och Lars Herlitz, och två arbetarkommunister, Urban Karlsson och John Takman.

Inför kongressen spekulerades i pressen om Hermanssons förmåga att kunna hålla ihop det till synes splittrade partiet. I tidningen *Fackföreningsrörelsen* uppmärksammades under rubriken "Vpk får stormig debatt om partiprogrammet" att kritiken mot förslaget denna gång knappast gällde "de frågor där norrbottningar och fackföreningsfolk förut haft olika attityd — synen på Moskva, den 'demokratiska centralismen' etc. I dag gäller kritiken i stället kärnfrågorna om partiets 'framtoning' — vill det vara ett arbetarklassens kampparti, eller en träffpunkt för 'aktivister' och 'spontanister' av alla slag?" Det var enligt skribenten "inte säkert att

⁵³ Hilding Hagberg, "För ett kommunistiskt partiprogram", *Nfl* 1/11 och 2/11 1971.

⁵⁴ Lars Herlitz, "Programdiskussion inför 1972 års kongress", *Socialistisk debatt*, nr. 30 (1977), s. 9ff.

⁵⁵ "Uttalande av styrelsen för Norrbottens vpk-distrikt", *Nfl* 1/3 1972.

⁵⁶ Lars Herlitz, "Programdiskussion inför 1972 års kongress", *Socialistisk debatt*, nr. 30 (1977), 5.11.

Hermansson klarar påsen” att stå emot denna samstämmiga kritik från norrbottningar och fackföreningsfolk.⁵⁷

Men, som Hermansson konstaterade vid 23:e partikongressens avslutning, ”flög många sköna drömmar från de borgerliga och socialdemokratiska tidningsredaktionerna”, när kongressen enhälligt antog det nya principprogrammet. Efter den storm som hade blåst över vårens programdiskussion var det säkert också många i partiet som likt Lars Herlitz förvånades över att det rädde ”största endräkt” på kongressen.⁵⁸ Varför hade stormen i partiet bedarrat?

John Takman uttryckte redan i augusti sin tillfredsställelse över att han som medlem i ovan nämnda programkommitté hade lyckats få igenom ”en hel del ändringar och tillägg”, även om han tillsammans med Urban Karlsson kom i minoritet ”i åtskilliga frågor”.⁵⁹ Denna framgång för arbetarkommunisterna bekräftas också av Jörgen Hermanssons undersökning. ”En noggrann jämförelse av kommissionens förslag med den slutliga texten visar att merparten tillägg och strykningar mycket väl kan ha varit motiverade av en önskan att tillfredsställa traditionalisternas kritik.”⁶⁰ Efter kongressen kunde Takman uttrycka ”lättnad och tillfredsställelse över att vi åter har ett verkligt parti”. Det återstod visserligen mycket att göra men han hade ändå anledning att känna tillförsikt: ”De sunda elementen överväger och är på offensiv, de ruttna elementen är fåtaligare än de varit på många år.”⁶¹ Även Takmans meningsfränder i SED kom att beteckna vpk:s 23:e kongress som början till en omorientering från de tidigare utpräglade strävanden i riktning mot ett vänstersocialistiskt parti ”till en starkare orientering mot arbetarklassen”.⁶²

Vad var det 'positiva' i det nya principprogrammet som gav arbetarkommunisterna anledning till tillförsikt? Låg det positiva endast i de förändringar de lyckades genomdriva eller innehöll redan själva programförslaget en positiv tendens, en välkommen omorientering jämfört med 1967 års program?

I ett TT-meddelande i februari 1972 citerade Hermansson valda stycken ur förslaget.⁶³ Förutom några utsagor som indikerade en viss kontinuitet med det tidigare programmet presenterade han också passager som visserligen kunde tillfredsställa både arbetarkommunisterna och nyleninisterna, men som hade varit otänkbara i 1967 års vänstersocialistiska program. Till exempel att Vpk stödjer sig ”på den vetenskapliga socialismen, Marx' och Lenins revolutionära teori, söker tillämpa den och sammansmälta den med den svenska arbetarklassens kamp”. Hermansson citerar detta utan någon kommentar, som om det vore en självklarhet. Men det var det sannerligen inte. I en föreläsning sex år tidigare hade han slagit fast: En strategi som byggde på Lenins teori hade visserligen visat sig framgångsrik i länder som Ryssland eller Kina, men i Västeuropa skulle den ”i grunden [vara] regressiv: den hotar att förinta en vital historisk skapelse — demokratin, när uppgiften är att gå vidare.”⁶⁴ Hur kunde denna teori återuppstå som partiets strategiska ledstjärna?

När det nya principprogrammet skrevs inspirerade leninismen inte bara nationella och sociala befrielseströrelser, gerilla- och andra väpnade grupper i tredje världen utan också många grupperingar i väst. I Sverige utmanade organisationer som Kfml, Kfml(r) och MLK både arbetarkommunisterna och nyleninisterna i vpk om upphovsrätten till och den 'sanna' tolkningen av leninismen. Det vårades åter för en teoretisk formation som — överförd till vår

⁵⁷ Pär Fagerström, ”Vpk får stormig debatt om partiprogrammet”, *Fackföreningsrörelsen* nr. 8/1972.

⁵⁸ Herlitz 1977, s. 9.

⁵⁹ Brev till Rolf Bucht 13/8 1972.

⁶⁰ J. Hermansson 1984, s. 271.

⁶¹ Brev till Rune Pettersson 30/10 1972.

⁶² Zur Tagung des PV der vpk am 13.-14.10 1973, DY 301 V B2/20/220.

⁶³ TT för publicering 23/2 1972, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

⁶⁴ ”Vägar för att bryta det ekonomiska fåtalsväldet, med särskild diskussion av begreppet strukturreformer”, föreläsning vid DU:s nordiska seminarium 29/10 1966, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

del av världen — innebar en strategisk regression. Det visste Hermansson, åtminstone hade han vetat det. Men teoretiska insikter är inte för alltid huggna i granit. De utmanas, eroderas, skymms undan, förvrängs av andra uppfattningar som just då, i början av sjuttioalet, sköljde som en stormflod runt jorden. Då var det svårt för Hermansson att försvara sitt demokratisk-socialistiska hegemoniprojekt.

Gemensamheter, kompromisser och motsättningar

Hermansson hade aktiv tagit del i utformningen av det nya programmet. Som partiordförande godkände och försvarade han resultatet.

Trots att arbetarkommunisterna i stort sett var nöjda med det slutliga programmet fanns det ändå skiljelinjer kvar i avgörande frågor. Det gällde för det första den ”antisojetism” som de läste in i programmet. I själva verket innebar det nya programmet ett brott med partiets tidigare linje. Det socialistiska världssystemet lyftes fram som den positiva motkraften till imperialismen. Socialismen — inte bara den eftersträvade utan även den redan reellt existerande — betydde enligt programmet ”fred och frihet från utsugning”, ett system där produktivkrafterna ”ställs i folkets tjänst”, där ”social och kulturell omvandling frigör folkens krafter”. Socialismens ”segrar har brutit upp och försvagat det kapitalistiska världssystemet” och denna process ”kan inte längre hejdas”. Även Hermansson betonade i sitt öppningsanförande på kongressen, efter att ha diagnostiserat imperialismens kris: ”I de socialistiska staterna fortskrider samtidigt ett planmässigt uppbyggnadsarbete vars resultat är att det socialistiska världssystemet för varje år ökar i styrka gentemot det imperialistiska världssystemet.”

I ett problematiserande stycke talas det i programmet om folkens olika historiska erfarenheter, kulturtraditioner och särpräglade nationella intressen som skulle kunna leda till menings-skiljaktigheter och motsättning ar mellan socialistiska stater. Men, säger programmet, socialismen kan lösa sådana motsättningar under förutsättning att man erkänner dessa skillnader och respekterar varandras självständighet och likaberättigande. ”I annat fall fördjupas de nationella motsättningarna.” I programförslaget hade det ursprungligen stått: ”Då splittras socialismens läger av stormaktstänkande och nationalism.” Men denna mening, den enda i hela programförslaget som kunde identifieras som en direkt kritik av Sovjetunionen, ströks i det slutliga programmet som resultat av arbetarkommunisternas kritik.

Den andra kritikpunkten gällde karakteriseringen av socialdemokratin och den reformistiska arbetarrörelsen. Hermansson knöt i sitt öppningstal på kongressen an till den kritik som han framfört vid 1964 års kongress. ”Vad som hänt under de följande åren”, framhöll han nu, ”är att samarbetet mellan staten och monopolkapitalet allt mera utvecklats, att det antagit allt fastare former.” I det nya programmet användes begreppet ”korporativa drag” för att karakterisera ”organiserad samverkan mellan statsapparaten, storkapitalet och organisationslivets byråkratier” och utnyttjandet av ledningen inom fackföreningsrörelsen och andra intresseorganisationer ”som en förlängning av statsmakten.” Arbetarkommunisterna betecknade denna karakteristik av socialdemokratin som en ”utträdesansökan ur arbetarrörelsen”. *Norrskensflamman* försökte sätta tyngd bakom kravet på återhållsamhet i kritiken av socialdemokratin genom att publicera en artikel av en sovjetisk auktoritet med rubriken ”Enighet — arbetarklassens styrka”.⁶⁵ Kritiken ledde till att det slutliga programmet gjorde en klarare skillnad mellan den socialdemokratiska arbetarrörelsens ledning och de vanliga medlemmarna och påpekade att det visst fanns socialdemokrater som var socialister och motståndare till klassarbetet.

Den tredje kritikpunkten gällde partiets roll och karaktär. Arbetarkommunisterna kritiserade att det nya programmet förnekade kommunistpartiets ledande roll i samhällets revolutionära

⁶⁵ Sergej Gribov, ”Enighet - arbetarklassens styrka”, *Nfl* 24/7 1972.

omgestaltning och i socialismens uppbyggnad. Enligt deras leninistiska partiuppfattning måste partiet bestå av de ideologiskt och politiskt mest medvetna arbetarna. Partiet skulle vara hela klassens och folkets auktoritativa politiska ledare. I sitt försvar av programförslagens formuleringar framhöll Jörn Svensson att bakom arbetarkommunisternas ”påstående att *partiet* gör revolutionen, ligger tydligen en uppfattning, att massan och arbetarklassen bara är en sorts svans, som partiet utnyttjar som redskap”. Han fortsatte:

Så får inte vårt parti uppfatta sin nutida och framtida roll. Då blir vi dödgrävare åt den socialistiska demokratin. Tyvärr har sådana auktoritära tendenser skapat många problem i de socialistiska länderna. Vi ska inte göra om samma felgrepp. Partiet ska inte ha åsiktsmonopol och dirigera folket.⁶⁶

Arbetarkommunisterna fick ge sig på den punkten, men de gav inte upp. Vid ett v sammanträde kom de överens om att Urban Karlsson, som var ledamot i stadgekommissionen, skulle se till att få partiets ledande roll inskriven i de kommande partistadgarna.⁶⁷ Han lyckades. I de stadgar som antogs på kongressen 1975 fastslogs inte bara partiets avantgardefunktion — ”Partiet organiserar arbetarklassens mest medvetna del” — utan också:

Vänsterpartiet kommunisterna är arbetarklassens parti. Dess uppgift är att leda vårt lands arbetande folk i kampen för att störta kapitalismen och bygga socialismen.

Genom tålmodigt arbete, socialistisk skolning och aktivitet genomsyrar partiet arbetarrörelsen med den vetenskapliga socialismen — Marx och Lenins revolutionära teori — och försvarar den mot alla försök till förvrängning och revidering.⁶⁸

I arbetarkommunisternas bolsjevikiska tradition hade partiet en upphöjd, nästan helig status. Det sågs som ett självständigt väsen, ett slags fetisch. I ett försök att avmystifiera partiet citerade Hermansson på kongressen 1972 Bert Brechts kända dikt *Men vem är partiet?*:

*Men vem är partiet?
Sitter det i ett hus med telefoner?
Är dess tankar hemliga, dess beslut obekanta?
Vem är det?*

*Vi är det.
Du och jag och ni — vi alla.
I dina kläder finns det, kamrat, och tänker i ditt huvud.
Där jag bor är dess hus, och där du blir angripen kämpar det.*

Att Hermansson knappast delade den uppfattning av partiets ledande roll som skrevs in i stadgarna på kongressen 1975 framgår av hans artikel ”Solidaritet, revolution, reformer”. I denna artikel, som utgjorde grundvalen för debatten inför 1975 års kongress, slog han fast att socialismen måste innebära ”verklig maktutövning för folkflertalet”. Där — och inte i partiet — ”finns alltså hela makten. Det kommunistiska partiet är ett verktyg i arbetarklassens tjänst och vad därutöver är skulle vara av ondo.”⁶⁹

Striden om partiets roll i en — ändå rätt avlägsen — revolutionär situation hängde ihop med den mera akuta frågan om partiets karaktär. ”Den fundamentala konflikten” eller ”grunden för hela konflikten” mellan arbetarkommunisterna å ena sidan och Hermansson och partimajoriteten å den andra, framhöll de förras ideolog Takman, var ”om vårt parti ska vara ett marxistiskt arbetarparti eller ett fransrevolutionärt medelklassparti”.⁷⁰ Han hade rätt. I denna konflikt representerades, komprimerades eller syntetiserades alla andra konflikter och motsättningar.

⁶⁶ Jörn Svensson, ”Rätta upp programdebatten”, *Ny Dag* nr 25/ 1972.

⁶⁷ Se Takmans anteckningar PS 16/6 1972.

⁶⁸ Vänsterpartiet kommunisternas 24:e kongress 12-16 mars 1975, Göteborg 1975, s. 231 och 233.

⁶⁹ *Socialistisk debatt* nr 13/1974, s. 8 (min kursivering).

⁷⁰ Se t.ex. Takmans brev till *Nfl*:s redaktion 9/11 1975 eller till Ulf Carlquist 2/3 1975.

Det är återigen den tidigare behandlade subjektfrågan som ligger i botten av konflikten. Vad eller vem är arbetarklassen? Hur ska den definieras, på vilka grunder och i vilket perspektiv? Hermansson hade i *Vänsterns väg* erbjudit en ny väg att närma sig klassanalysen: ”Det enda säkra kriteriet på om en viss klassindelning har sitt berättigande, d.v.s. motsvaras av objektiva förhållanden”, betonade han, ”är om den visar sig användbar för förklaringen av vissa sociala processer och för mobiliseringen av sociala krafter bakom en viss politik.” Men detta tillvägagångssätt hade ingen chans att vinna gehör i ett parti som präglades av konflikten mellan arbetarkommunistiska och nyleninistiska strömningar och i en allmän vänstermiljö där akademiker på allvar diskuterade om man blev en bättre revolutionär om man proletariserade sig själv.

I det nya programmet sades följande: ”Till arbetarklassen, vars ursprung och kärna utgöres av arbetarna inom industri, byggnadsverksamhet och transport, måste nu räknas merparten av tjänstemän och andra anställda. Grupper som tekniker, lärare, kulturarbetare o.s.v. får alltmer en ställning som förenar deras villkor med arbetarklassens.” Som vi har sett kritiserade arbetarkommunisterna att denna definition inte gjorde en klarare åtskillnad mellan kroppsarbetarna eller de egentliga arbetarna och övriga lönarbetare. De vände sig också mot det utsuddande begreppet löntagare. De farhågor som förknippades med detta begrepp kom till uttryck i Takmans kritik av programmets definition av arbetarklassen. Han varnade att man i programmet inte fick ”ge något finger åt de revisionistiska ansträngningarna [...] att göra alla anställda till arbetare och kort därefter göra de anställda, som har akademisk examen, till den ledande kraften i proletariats klasskamp”.⁷¹

Formuleringen att kroppsarbetarna utgjorde klassens ”ursprung och kärna” var öppen för olika tolkningar. De som valde att lägga större vikt på det första begreppet, ursprung, kunde läsa in i definitionen dessa arbetargrupperns historiska betydelse, det vill säga den betydelse de en gång haft men nu ... Betonade man däremot begreppet kärna så lyfte man ut dessa grupper som klassens viktigaste grupp, dess kärngrupp. Det senare gjorde arbetarkommunisterna. Men även programmets nyleninistiska tendens — främst förskjutningen från alienations- till utsugningsbegreppet som kapitalförhållandets centrala kännetecken — pekade mot och legitimerade en sådan tolkning. Missuppfattningen att det var det fysiska arbetet som var värde- och mervärdeproduktionens enda eller huvudsakliga källa gav kroppsarbetarna dess dubbelts speciella ställning som både värdeproducent och — självmedvetet — offer för utsugning. Därför kunde såväl arbetarkommunister som nyleninister upphöja dessa arbetargrupper till klassens kärna.

Förskjutningen från alienations- till utsugningsproblematiken kan betecknas som ett andra paradigmskifte i SKP/vpk:s utveckling under Hermanssons ordförandeskap. Eller rättare sagt: Det var en återgång till själva grundbulten i kommunistpartiets traditionella agitation och propaganda. Detta skifte påskyndades av arbetarstrejkerna som ju kunde tolkas som kroppsarbetarnas uppror mot den kapitalistiska utsugningen. Och inordnat i ovan nämnda spasmodiska utvecklingstänkande närde de förhoppningar om snabbare samhällsförändringar i socialistisk riktning än den på alienationsfenomenet grundade mera komplicerade och mångfacetterade kampen om samhällelig etisk-politisk hegemoni.

Programmets internationella avsnitt hade enligt Hermansson ”undergått en genomgripande omarbetning”. Den grundläggande insikten i 1967 års program — ”att inget program för den sociala och politiska utvecklingen i vårt eget land eller i Västeuropa kan bli realistiskt om de fattiga ländernas problem inte är en av dess utgångspunkter” — hade i det nya programmet suddats ut, trängts undan av arbetarkommunisternas och nyleninisternas gamla dikotomiska värld. Hagbergs och arbetarkommunisternas krav på att åter fjättra partiet — i den proletära internationalismens tradition — vid Sovjetunionens perifera socialism hade förankrats redan i

⁷¹ Brev till Rolf Bucht 13/8 1972 (understrykningar i orig.).

de allmänna grundsatserna:

På en växande del av jorden bygger folken nu socialistiska samhällsförhållanden. Huvudmotsättningen i världen är motsättningen mellan socialism och kapitalism. Den proletära internationalismen förenar arbetarklassens och folkets kamp i olika länder mot kapitalismens förtryck och för socialismen.

Åter var framtiden redan avgjord: Imperialismen, fastslog programmet, ”är de segrande socialistiska revolutionernas epok. [...] Den världshistoriska övergången från kapitalism till socialism har påbörjats och fortgår. Den kan inte längre hejdas.”⁷²

Denna segervisshet byggde på en abstrakt postulerad intressegemenskap: ”Folken i de kolonialt beroende länderna och arbetarklassen i de imperialistiska länderna blir bundsförvanter. De bekämpar båda imperialismen. Förtryckta klassers och underkuvade nationernas kamp tvinnas samman.” I ett bidrag till 1967 års programdebatt hade Hermansson ansett att imperialismen och utplundringen av tredje världens folk tvärtom försvårar ”grundläggande sociala förändringar också i de privilegierade länderna”. Därför hade han den gången framhållit:

Programförslaget döljer icke de svårigheter som därvid kan uppstå genom att de kapitalistiska ländernas arbetarrörelse ligger under för nationalistiska eller kortsiktiga ekonomiska intresssynpunkter. Idén om internationell solidaritet måste hävdas och försvaras i klart medvetande om dessa svårigheter.⁷³

Denna insikt hade fallit offer för nyleninismens samhällsanalys. Som jag antytt i kapitel 6 är de kapitalistiska produktionsförhållandena konstituerade genom mångfaldiga förmedlingar som försvårar insikten om deras verkliga karaktär. Men i den nyleninistiska analysen reduceras de åter till nakna och för de inblandade uppenbara utsugningsrelationer. I denna nygamla anda definierar programmet det kapitalistiska produktionssättet så här: ”Kapitalism är produktion av mervärde genom utsugning av arbetarklassen. Kapitalisterna söker med olika medel att öka utsugningen av arbetarna för att öka sina profiter.” Längre fram slås fast: ”Motsättningen mellan kapital och arbete skärps. Den ständiga dragkampen mellan lön och profit hårdnar.” Enligt denna enkla ekonomistiska logik följer att arbetsplatserna utkoras till ”den ekonomiska och politiska kampens viktigaste frontavsnitt” eftersom det är där ”kapitalets förtryck [är] mest påtagligt och direkt”.

I detta sammanhang måste påpekas att partistyrelsen redan i januari 1971 antog ett direktiv för redigeringen av *Ny Dag* som hade utarbetats av en arbetsgrupp under ledning av Urban Karlsson. Där slogs fast:

Tyngdpunkten när det gäller tidningens innehåll läggs på arbetsplatserna och på arbetarfrågorna. [...] Att den ska kunna läsas på raster eller på färd från eller till arbetet ska prägla den redaktionella utformningen av materialet. Det skall göras lättläst och överskådligt. Det är ofrånkomligt att olika intresseområden kommer i konflikt med varandra vid redigeringen av tidningen. I sådana fall skall materialet från arbetsplatserna konsekvent ges förtursrätt.⁷⁴

Direktivet påminner om 1920-talets politiska och organisatoriska exorcism — också betecknad som bolsjevisering — med vilken de eventuellt kvardröjande vänstersocialistiska andarna skulle drivas ut ur SKP. Hade bolsjeviseringens vålnad efter ett halvt sekel åter börjat spöka i partiet?

Det nya programmet postulerade denna okomplicerade och oförmedlade uppstigning från verkstadsgolvet till den politiska makten:

Gemensam kamp för högre löner på profiternas bekostnad omintetgör kapitalisternas

⁷² *Partiprogram för Vänsterpartiet Kommunisterna. Antaget på 23:e partikongressen 26-29 oktober 1972*, s. 8ff.

⁷³ Hermansson, ”Socialistiskt alternativ”, *Socialistisk debatt* nr 1 1967, s. 2.

⁷⁴ Vpk PS 30-31/1 1971, bil. 4.

splittringsförsök. I strid mot arbetsköparnas envælde på arbetsplatserna och för makt åt de anställda enas de lönarbetande på en klassmässig grundval. En enad arbetarklass utgör huvudstyrkan i kampen för en ny politisk makt.

Hermansson framhävde också i sin presentation av programförslaget att det ”inrymmer — för första gången i partiets programhistoria — en utförlig analys av den statsmonopolistiska kapitalismen och av statens nya ekonomiska och politiska funktioner i det utvecklade monopolkapitalistiska samhället”. Det nya programmet gick i detta hänseende i takt med de flesta västeuropeiska kommunistpartierna, som sedan slutet av sextioalet i sina programmatiska texter använde sig av teorin om den statsmonopolistiska kapitalismen (oftast förkortad som Stamokap eller SMK) för att karakterisera den dåtida kapitalismen. Med monopolkapitalismens utveckling, hette det i programmet, får staten nya och vidgade uppgifter. Samarbetsorgan och nät av politiska överenskommelser utvecklas mellan stat och storfinans, ”vars företrädare får direkt inflytande över statsapparaten”. Statsmaktens uppgift är att upprätthålla ”borgarklassens herravælde över arbetarklassen och folkflertalet”, den ”kapitalistiska staten garanterar kapitalägarnas politiska makt”, ”staten är alltid en klassmakt”, den moderna staten är ”monopolkapitalets stat”. Med denna karakterisering är staten inte längre öppen eller tillgänglig för avgörande påverkan från andra klasskrafter, för förändringar genom förändrade samhälleliga styrkeförhållanden. Den kapitalistiska staten måste därför avskaffas och ersättas av ”en ny statsmakt kontrollerad av arbetarklassen och folket”.

Även beträffande denna problematik innebar det nya programmet en teoretisk regression. På kongressen 1964 hade Hermansson erinrat om att han redan 1943 i boken *Det monopolkapitalistiska Sverige* kunnat konstatera att den svenska kapitalismen tenderade till att förvandlas till en stats-monopolistisk kapitalism. Efter att ha framhållit att staten enligt den marxistiska teorin ”*allmänt sett* [är] ett organ för klassherravælde” betonade han emellertid att man ”självfallet [måste] akta sig för en schematisk tillämpning av detta och andra allmänna begrepp”.

Samtidigt som vi till det yttersta utnyttjar möjligheten att genom arbetarorganisationerna och andra folkrörelser, på parlamentarisk väg och genom inverkan av opinion och aktioner, alltså genom olika former av klasskamp, öva *inflytande* på statsmakternas beslut och hela statsapparatens verksamhet och karaktär måste vi klargöra att den nuvarande statsapparaten alltjämt är *övervägande* borgerlig och att storfinansens med olika medel utövar stort inflytande på politiken.⁷⁵

Hermansson uppfattade staten inte som ett enkelt och oomstritt verktyg i den ekonomiskt härskande klassens händer utan snarare — i Nicos Poulantzas anda — som en institutionell förtätning av föränderliga samhälleliga styrkeförhållanden.⁷⁶

Politiska insatser i trots mot partiprogrammet

Hermansson försökte streta emot det nya programmets mekaniska, fyrkantiga samhällsanalys. Redan i sitt öppningstal på kongressen försökte han bringa det nya programmet i överensstämmelse med sitt ursprungliga hegemoniprojekt. Han nyanserade arbetsplatsernas privilegierade ställning i den politiska kampen och de arbetsplatsrelaterade frågornas betydelse. Den samhälleliga verkligheten tvingade honom helt enkelt att gå emot detta om han ville ingripa i de pågående samhällsprocesserna och göra en politisk insats i emancipatorisk riktning.

”Vårt partis kamp”, betonade han i öppningstalet, ”måste sträcka sig över hela det politiska fältet” och kan inte begränsas till arbetsplatsrelaterade frågor. Han fortsatte:

Medlemmar i vårt parti är medlemmar också i fackföreningar, hyresgästorganisationer, kvinnoorganisationer, konsumentkooperationen o.s.v. De är aktiva i F N L-grupper, andra internationella

⁷⁵ Se *För vidgat folkstyre - mot storfinansens. Inledning och beslut vid Sveriges kommunistiska partis 20:e kongress 3-6 januari 1964*, Stockholm 1964 (mina kursiveringar).

⁷⁶ Se Poulantzas 2002.

solidaritetsgrupper, byalag, miljögrupper. [] Sådant arbete i massorganisationerna, såväl i fackföreningarna och andra traditionella organisationer som i de nya rörelserna, betraktar vi som en skyldighet för kommunister. [...] Sådant verksamhet är partiarbete.⁷⁷

I ett längre anförande på kongressen krävde han att partiet ”på ett betydligt mera målmedvetet och energiskt sätt [måste] delta i kampen mot kvinnornas diskriminering och för deras lika-berättigande”. Denna problematik hade programkommissionen, som Lars Herlitz medgav, ”försummat grovt” i sitt förslag.⁷⁸ Partiprogrammet utpekade (monopol-)kapitalet som källa till alla viktiga samhällsliga motsättningar och problem, men Hermansson pekade på de stora hinder som alltid försvårat för kvinnor att aktivt delta i det politiska livet: De hindrades inte bara ”av en tyngande arbetsbörda” utan även ”av den patriarkaliska tradition som bjuder kvinnan att tåga också i socialistiska och progressiva församlingar”. Men, fortsatte han: ”Denna kvinnornas påtvingade stumhet håller nu på att brytas.” Genom de möjligheter till utbildning ”som flickor erbjuds i dagens samhälle har kvinnornas kunskapsnivå höjts och därmed deras självförtroende”. De unga kvinnorna kan via massmedia följa hur över hela den industrialiserade kapitalistiska världen ”radikala kvinnofronter bildas” som kämpar både ”mot förtrycket under männen och kapitalismen”.

All denna stimulerande information för med sig att den nya kvinnogenerationen kommer att ställa helt nya och skärpta krav på de existerande fackliga och politiska organisationerna än vad kvinnor som regel gjort. Som kommunister kan vi enbart med tillfredsställelse hälsa denna våg av kampvilja. [...] Ett kommunistiskt parti skall vara den ledande och samordnande kraften i de arbetande människornas kamp. I dagens läge kan vi tyvärr inte göra anspråk på att vi har insikter och resurser tillräckligt att spela denna roll i kvinnokampen. I detta läge bör vi inte se fientligt eller avvisande på de nya kvinnogrupperna utan inleda samarbete på jämställd basis med dem i den mån det är möjligt.

Trots dessa brister i partiets arbete, framhöll han, ”har under det sista året en ganska stor skara unga kvinnor gått in i partiet”. Han värdjade avslutningsvis till det manligt dominerade partiet: ”Låt oss sträva efter att förvalta det förtroende som våra kvinnliga kamrater visar oss.”⁷⁹

Mitt under diskussionen om det nya programmet vände sig Hermansson i mitten av maj i ett brev till pastor Stanley Sjöberg, föreståndaren för City Pingstförsamling. I syfte att engagera de kristna i ett antikommunistiskt korståg hade denne riktat hårda angrepp mot vpk i tidningen *Eldsfiamman*. Hermansson skrev till Sjöberg:

Med anledning av de falska beskyllningar som av företrädare för pingströrelsen i massmedia riktats mot Vänsterpartiet kommunisterna anhåller jag som partiets ordförande om Eder medverkan för att inför Eder församling beredas tillfälle att tala och besvara frågor om vårt partis inställning till demokratin, religionsfriheten och hithörande frågor.⁸⁰

Mötet ägde rum i ett stort tält i Gubbängen i Stockholm den 6 juni 1972. Tältet var fullsatt. Hermansson höll tal och svarade därefter på ett antal frågor som framställdes av arrangörerna. Talet trycktes sedan i en broschyr som kom ut i flera upplagor.

Hermansson hade fått ”värdefulla insikter” om ämnet genom Per Frostins bok *Kristendomen och marxism. Från konflikt till dialog*, som hade kommit året innan. Frostin, docent i teologi i Lund, utvecklade temat utifrån en analys av Marx' ungdomsskrifter. Hermansson knöt åter an till det egna hegemoniprojektet, vid alienationsproblematiken och vid den rika världens exploatering av Tredje världens folk.

Han började sitt anförande med ”en framställning av några grunddrag i marxismen”. Denna lära skilde sig från alla tidigare former av filosofisk materialism, framhöll han, genom att den

⁷⁷ Vid öppnandet av partikongressen 26 okt. 1972, talmanuskript i Hermanssons privatarkiv.

⁷⁸ Lars Herlitz, ”Programdiskussion inför 1972 års kongress”, *Socialistisk debatt* nr. 30 (1977), s.14.

⁷⁹ Talmanuskriptet i Hermanssons privatarkiv.

⁸⁰ Brev till Stanley Sjöberg, 16/5 1972, i Hermanssons privatarkiv.

tar människans skapande verksamhet, även på kunskapens område, som utgångspunkt. Den är ”den avgörande hävstången för utvecklingen. Detta är grundvalen för den marxistiska humanismen.” Mot denna bakgrund kan man förstå betydelsen av att den mänskliga arbetskraften under kapitalistiska förhållanden förvandlas till ”en vara, som köpes och säljes till gällande marknadspriser”. Och detta gäller ”inte bara det manuella, det fysiska arbetet, utan också det intellektuella”. Människans fysiska och intellektuella arbete, hennes livsverksamhet, ”kan frigöras och bli mänskligt endast genom att klassamhället störtas och ersättes av ett samhälle där allas fria gemenskap är grunden” och där människor ”förfogar över sina produktionsmedel”, det vill säga över de samhälleliga förutsättningarna för sin livsverksamhet.

Efter denna inledning övergick han till huvudfrågan: ”Hur ser marxismen på religionen, bl.a. på kristendomen?” För att inte ”lägga en falsk grund för en önskvärd samverkan mellan marxister och kristna” klargjorde han att ”marxismens och kristendomens grundläggande åskådningar på det filosofiska området står i motsättning till varandra”. Men detta ”behöver inte och får inte utesluta en samverkan mellan marxister och kristna i angelägna frågor”.

I debatten mellan kristna och marxister brukar ofta citeras ett uttryck av Karl Marx om religionen som ”folkets opium”. Detta citat, förklarade Hermansson, ”använts så allmänt att jag vill ta upp det och sätta in det i dess sammanhang”. Han citerade passagen ur *Till kritiken av den hegelska rättsfilosofi*:

Det religiösa eländet är uttrycket för det verkliga eländet samtidigt som det är protesten mot detta verkliga elände. Religionen är de betryckta creatures suck, hjärtat hos en hjärtlös värld, anden i andefattigdomens tillstånd. Den är folkets *opium*.⁸¹

Hermansson poängterade just religionens dubbelnatur: Den är både uttryck för och protest ”mot eländet i samhället och i världen”. Detta gör att kristendom och marxism inte är ”varandras sociala motpoler”, tvärtom. Men samtidigt måste tilläggas att socialt engagerade kristna strömningar

ofta trängts undan för krafter som förbundet sig med de härskande klasserna och förvandlat religionen till en flykt från den sociala verkligheten. Härigenom har de som lider nöd och som utsätts för förtryck lärt att hoppas på lön i himmelen, medan de som lever av andras arbete kan köpa sig rättfärdigande genom att idka välgörenhet.

Här kunde Hermansson ha gjort ett viktigt förtydligande: Marxism-leninismen tog som utgångspunkt för sin antireligiösa kritik just förvandlingen av religionen till en uppifrån påbjuden flykt från eller en försoning med den sociala verkligheten. Genom denna tolkning av religionen förvanskades det marxiska uttrycket ”folkets opium” till ”opium för folket”, det vill säga till ett slags lugnade medel som enligt Lenin ska ”döva klasskampen”.⁸² Dessa skilda uppfattningar om religionens ursprung och väsen implicerar också helt skilda politiska förhållningssätt. Religionen kan enligt Marx endast *upphävas* genom att undanröja dess världsliga grundval, ”det verkliga eländet”.⁸³ Den kan alltså inte *avskaffas* genom politiska dekret — som bolsjevikerna försökte göra. Ett sådant ”politiskt drama” kommer enligt Marx nödvändigtvis att sluta med ”religionens återupprättelse”.⁸⁴ Den postsovjetiska utvecklingen bekräftar detta.

Det framgick tydligt av sammanhanget att Hermansson var motståndare till den marxist-leninistiska uppfattningen.

Det ”väsentliga när det gäller förhållandet mellan marxism och kristendom”, framhöll han

⁸¹ Se Karl Marx. *Texter i urval*, s. 37.

⁸² Se t.ex. Lenins brev till Gorkij (nov. 1913), i LW 35, s. 102-104.

⁸³ Se min artikel ”Om Henrik Bachners *Återkomsten* och om den antimarxiska vetenskapens elände”, Arkiv nr 80/2000, s. 41-51.

⁸⁴ Marx, *Zur Judenfrage*, MEW 1, s. 357.

avslutningsvis, var ”nödvändigheten av samarbete mellan marxister och kristna i mänsklighetens livsfrågor”. Han pekade särskilt på fyra uppgifter: Att kämpa för ett effektivt förbud mot massförstörelse-vapen och för ”sådana sociala förhållanden att kriget förpassas till historien”; att kämpa mot de ”rika staternas exploatering av folken i Tredje världen och, i det aktuella läget, särskilt mot Förenta staternas folk mord i Indokina; att kämpa mot förstöringen av människornas miljö som ”fortskrider med fasansfull snabbhet” och att kämpa mot de stora ekonomiska och sociala orättvisorna i vårt eget land — arbetslösheten, den sociala och kulturella misären. ”Kristen rättfärdighetslidelse och socialistisk indignation borde här finna ett gemensamt verksamhetsfält.”⁸⁵

Mötet i Gubbängen blev upptakten till en rad föredrag och debatter på samma eller liknande teman. Han talade på teologiska fakulteter, i kryptan till Lunds domkyrka och på många andra ställen.

Återgång till den dubbla bokföringens metod?

I början av maj 1973 slog *FiB/Kulturfronts* första artikel om den hemliga militär/politiska spionorganisationen 1 B ned som en publicistisk bomb. I artikeln av Peter Bratt och Jan Guillou avslöjades att IB bedrev spionage inom fackföreningsrörelsen genom den redan tidigare nämnde socialdemokraten Ingvar Paues. Vidare hävdades att IB med hjälp av agenter infiltrerade FNL-rörelsen, vpk och andra vänsterorganisationer och att IB hade ett ”vänsterregister” innehållande över 20 000 personer.⁸⁶

Det var inte första debatten om hemlig övervakning och registrering av vänstern under Hermanssons tid som partiordförande. Redan 1966 ledde avslöjanden om Säpos åsiktsregistrering av vänstern till en upprörd debatt. ”Det är uppenbart”, skrev ledningen för SSU:s Stockholmsdistrikt den gången till SAP:s partistyrelse, ”att den verksamhet som bedrivits kränker elementära demokratiska principer” och krävde att Säpos verksamhet ”blir föremål för en särskild parlamentarisk utredning med företrädare för samtliga 5 riksdagspartier”.⁸⁷ Hermansson uppvaktade statsminister Erlander. På hans fråga om det förekom sådan registrering på politiska grunder svarade Erlander först nej. Säkerhetspolisen hade visserligen haft omfattande register under krigsåren, men nu förekom det ingen sådan registrering, försäkrade han, för att senare under samtalet visa sig vara mer tveksam: ”Jo, det kanske finns något, men jag är inte säker. Jag måste fråga Kling (justitieministern) om det här.” Herman Kling var sjuk just då, men Hermansson skulle få besked så snart han kom tillbaka. ”Jag fick aldrig något besked”, skriver han i sina *Minnen*, ”vare sig av Erlander eller Kling. Under samtalet hade jag haft en känsla att Erlander satt och lekte med mig, i en vänlig ton som i efterhand tedde sig falsk.”⁸⁸

Falskheten i detta hänseende tycks ha gått i arv bland socialdemokratiska ministärer. I en riksdagsdebatt 1971 svarade försvarsministern Sven Andersson på en fråga från Hilding Hagberg rörande åsiktsregistreringen inom militären, att det var ”alldeles klart ... att sådan registrering inte förekommer”. Han förnekade inte bara förekomsten av registrering utan också av själva existensen av en militär säkerhetspolis: ”Det finns bara en polis i Sverige och det är rikspolis.” Nu två år senare hade just en form av militär säkerhetspolis avslöjats: IB.⁸⁹

Debatten om IB fick en dramatisk vändning i och med gripandet av de båda journalisterna Bratt och Guillou och av den tidigare IB-anställda Håkan Isacson i oktober 1973. Upprördheten över gripandena var kännbar även i det socialdemokratiska partiet. Partiledningen fick

⁸⁵ Marxism och kristendom. Föredrag 6 juni 1972, manuskript i Hermanssons privatarkiv; se även Hermansson 1994, s. 59ff.

⁸⁶ Se Lampers 2002, s. 27ff.

⁸⁷ Se SAP VU 20/12 1966, bilaga 92 a, A 3 B:044.

⁸⁸ Hermansson 1993, s. 222f.

⁸⁹ Lampers 2002, s. 29.

ta emot många kritiska uttalanden från partiorganisationer och såg sig föranlåten att, som partisekreteraren Sten Andersson uttryckte det, ”lägga moteld”: Statsminister Olof Palme sköt in sig på massmedias roll och på de journalister som enligt honom ”kallar lögn för samhällskritik” och därigenom ”förgiftar” den politiska debatten.⁹⁰

Hermansson kritiserade Palmes metod att undvika ”alla känsliga frågor” för att i stället komma ”med utfall mot dem som gjort svenska folket underkunnigt om IB:s existens”. I riksdagsdebatten den 7 november karakteriserade han IB:s och Säpos agent- och tjallarverksamhet i politiska organisationer som

ett brott mot yttrande- och organisationsfriheten liksom mot friheten att fritt välja parti i valen. Sådana agenter söker — som icke bestridda vittnesmål bekräftar — att påverka organisationernas verksamhet och politik. De förgiftar organisationerna. Denna agentverksamhet är verkligen smutsig. Den kan icke accepteras.

Han yrkade på en parlamentarisk fempartikommission för att granska alla de uppgifter och påståenden som framkommit. I riksdagsdebatten den 14 december krävde han besked av Palme rörande IB:s samarbete med fackföreningsrörelsen. Var det redan 1948, frågade han, ”som IB började tränga in på arbetsplatserna och använda fackliga förtroendemän som tjallare mot sina arbetskamrater? Vem gav ordern?” Palme tillbakavisade Hermanssons tal ”om infiltration i fackföreningarna, om agenter, tjallare och angivare” som ”kommunistiska klyschor”. Enligt Palme kunde hela I B-affären reduceras till det faktum

att det funnits utländska agenter på svenska arbetsplatser och då har några fackliga förtroendemän på dessa arbetsplatser hållit ett öga på dem. De har inte varit agenter, tjallare och angivare. De har gjort ett arbete i landets, i nationens och i demokratins intresse. Så enkelt är det.

Sedan gick Palme till motattack:

Om herr Hermansson talade med sina partivänner runt omkring och bad dem skicka hit färre agenter, skulle vi kunna dra ned mycket av polisens aktiviteter, så det vore ju en ansats.⁹¹

Peter Bratt och Jan Guillou åtalades för spioneri och dömdes till ett års fängelse. Vid en demonstration utanför riksdagshuset den 9 december karakteriserade Hermansson häktningarna och åtalen mot de båda som en av de händelser ”som i blixtbelysning ställer statens klasskaraktär”: ”Statsapparaten har utmanats och slår tillbaka. De som på statens uppdrag begått brott åtalas icke. I stället åtalas de som avslöjat dessa brott.” Han krävde åter tillsättandet av ”en parlamentarisk fempartikommission, gärna utökad med representanter för organisationer och oberoende personligheter, för en grundlig granskning av hela B-affären!” Denna affär fick enligt honom inte ses som en isolerad händelse. ”Den ingår i ett mönster av reaktionär politik, som framträder på olika områden”. Det var därför ”nödvändigt med en samling och en offensiv av alla som vill försvara de fackliga och politiska fri- och rättigheterna”.⁹²

Men en sådan nödvändig samling och offensiv skulle — vad hans eget parti beträffar — komma av sig innan den ens kunde komma igång. Det var 'den sovjetiska ryggsäcken' som åter kändes alltför betungande.

”... som knivhugg i ryggen”

Redan i valrörelsen 1973 hade Hermansson konfronterats med frågor om partiets hållning gentemot Sovjetunionen. Den konkreta anledningen var då de sovjetiska myndigheternas trakasserier mot dissidenten Andrej Sacharov. I slutet av juli besvarade Hermansson i *DN* läsarnas frågor. Även om han betraktade Sacharovs angrepp på det sovjetiska samhället ”som

⁹⁰ Se SAP PS 29/11 1973.

⁹¹ Se Lampers 2002, s. 41f.

⁹² Hermansson, ”IB-affären är inte isolerad”, i Hermansson 1974, s. 255ff.

felaktiga på många punkter” så borde denne ändå ”ha all rätt att fritt framföra dem”. Han medgav att ”många socialistiska stater har allvarliga begränsningar i demokratin, såsom exempelvis enpartisystem, andra begränsningar är rätten att bilda partier och diskussionsfriheten”. På frågan om vpk kunde ställa sig bakom en protest mot Sovjets behandling av vissa författare, judar och politiska fångar svarade han:

Man bör protestera mot förtryck var det än förekommer. Vårt parti har i skilda sammanhang tagit ställning mot och kritiserat behandlingen av oliktankande i Sovjetunionen. Personligen anser jag många skildringar av sådant förtryck var djupt upprörande.⁹³

Ett halvår senare skulle partiet ställas på ett konkret prov i denna fråga. Författaren Alexander Solzjenitsyn hade 1970 tilldelats nobelpriset i litteratur. Han var redan då utesluten ur det sovjetiska författarförbundet och belagd med publiceringsförbud. Priset bidrog till en hetskampanj mot honom. När hans manuskript till *Gulag-arkipelagen* smugglades ut till väst arresterades han och landsförvisades i början av 1974.

Hermansson kritiserade omedelbart de sovjetiska myndigheternas repressiva åtgärder. I en riksdagsdebatt i slutet av januari 1974 framhöll han att det ”är självklart att vi bestämt tar avstånd från de metoder med vilka författaren Solzjenitsyn bekämpas i Sovjetunionen”.⁹⁴ Dagen efter landsförvisningen den 12 februari antog både vpk:s riksdagsgrupp och verkställande utskott ett uttalande som fastslog att kampen för de demokratiska fri- och rättigheterna ”är av grundläggande betydelse” — i Sovjetunionen såväl som i Sverige:

Vpk har, i motsats till regeringen och de borgerliga partierna, som enda riksdagsparti bekämpat de övergrepp mot dessa rättigheter, som polis och domstol gjort sig skyldiga till i samband med IB-affären. [...] När myndigheterna i ett socialistiskt land handlar på ett sätt som innebär inskränkningar i yttrande- och tryckfriheten — som i fallet Alexander Solzjenitsyn — står detta i strid med vårt partis uppfattning om demokratin. Reaktionära åsikter skall bekämpas i fri och öppen debatt, inte med censur och polisningripanden. Det socialistiska uppbyggnadsarbetet kräver åsikts- och organisationsfrihet.⁹⁵

I samma anda manade nio kända kulturarbetare, ”i egenskap av medlemmar i vpk”, till försvar av yttrandefriheten och protesterade såväl mot ”de övergrepp som nyligen författarna Jan Guillou och Peter Bratt utsatts för” som mot den kampanj som bedrivits i Sovjetunionen mot Solzjenitsyn. Oberoende av de åsikter Solzjenitsyn framför och som i många stycken har ”en reaktionär tendens” så måste han ändå ”garanteras rätten att utföra sitt arbete och friheten att gestalta i tryck”.⁹⁶

När folkpartiledaren Gunnar Helen i ett brev till de övriga partiledarna föreslog en fempartiaktion mot behandlingen av Solzjenitsyn avböjde Hermansson ”bestämt samarbete i denna fråga med partier som nyligen försvarat övergreppen mot FiB-journalisterna”. Vpk anser det självklart angeläget, svarade han, att

samverka med alla konsekventa demokrater. Men för att rörelsen för försvaret av de demokratiska fri- och rättigheterna skall vinna respekt och framgång kräver den just konsekvens. Vår röst mot de kränkningar som drabbat Alexander Solzjenitsyn förstärkes icke, utan försvagas av samverkan med partier och partiledare som nyss försvarat övergreppen och domarna mot FiB/Kulturfronts journalister Peter Bratt och Jan Guillou.⁹⁷

Men kunde Hermansson räkna med hela sitt partis uppslutning bakom detta försvar av de demokratiska fri- och rättigheterna? Hade han ens hela partiledningen på sin sida i denna

⁹³ ”Hermansson svarar DN-läsarna. 'Sovjetsystemet passar oss inte'”, *DN* 29/7 1973.

⁹⁴ Tal i allmänpolitiska debatten 30/1 1974, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

⁹⁵ VU:s uttalande 13/2 1974, *Ny Dag* nr. 13, 15-19/2 1974.

⁹⁶ ”Kulturarbetare i vpk: Yttrandefriheten måste försvaras”, *Ny Dag* nr 13, 15-19/2 1974; uttalandet är undertecknat av Gunnar Adolfsson, Kurt Aspelin, Barbro Backberger, Torsten Bergmark, Lars Björkman, Tomas Forser, Göran Therborn, Peter Weiss och Per-Olov Zennström.

⁹⁷ ”Vpk avvisar Heléns förslag”, *Ny Dag* nr. 14/1974.

fråga?

Dagen efter VU:s uttalande tvingades Hermansson formulera ett meddelande till TT. Två ledamöter av partistyrelsen, Alf Lövenborg, riksdagsman och chefredaktör för *Nfl*, och Henry Jacobsson, vpk:s distriktssekreterare i Norrbotten, hade offentligt kritiserat VU:s uttalande och försvarat de sovjetiska myndigheternas åtgärder mot Solzjenitsyn. För Hermansson kändes det ”som knivhugg i ryggen”⁹⁸ — jämförbart med arbetarkommunisternas agerande efter inmarschen i Tjeckoslovakien. Hans upprördhet var nästan gripbar i meddelandet till TT. Efter att ha konstaterat att VU:s uttalande ”bygger på det partiprogram som enhälligt antogs av den senaste partikongressen” ansåg han det vara beklagligt att ”några medlemmar, däribland ett par ledamöter av partistyrelsen, har en avvikande mening och även efter VU:s uttalande går ut i massmedia med denne”.⁹⁹

Vpk:s internationelle sekreterare Urban Karlsson, som själv i förtroliga samtal betecknade Hermanssons kritik som antisovjetisk men som ”av taktiska skäl agerade mycket försiktigt”¹⁰⁰, informerade DDR -ambassaden i slutet av februari om ”en djup ideologisk kamp” och ”allt skarpere motsättningar i partiet om partiledningens officiella hållning till Solzjenitsyn”. Han befarade att partiet åter fjärmade sig från de socialistiska länderna. I några partiorganisationer ”ifrågasätter man i akademiska kretsar om Sovjetunionen verkligen var socialistisk”. Enligt honom saknade många medlemmar och ”speciellt i partiledningen en klar klassposition i denna fråga”. Urban Karlsson betecknade diskussionen om Solzjenitsyn som inledning till den politiska och ideologiska förberedelsen av nästa års partikongress.¹⁰¹

Demokrati och socialism

Hermanssons viktigaste bidrag till denna diskussion var två längre artiklar om demokrati-problematiken, en i *Dagens Nyheter* och en i *Ny Dag*.

Den förra artikeln var ett svar på två artiklar av statsvetaren Nils Elvander, som publicerades i DN i januari 1974 mot bakgrund av IB-affären. I anslutning till Elvanders artiklar hade DN:s ledarsida krävt besked om vpk:s inställning till ”en demokratisk överideologi av ungefär det slag som de andra partierna förfäktar”.¹⁰²

Hermansson inleder sin artikel ”Den demokratiska metoden och förutsättningarna för demokratin”¹⁰³ med att återge Elvanders definition: ”Demokrati är en metod för beslutsfattande enligt vilken majoritetsprincipen är grundläggande och där ett system av regler garanterar att besluten fattas efter fri debatt och åsiktsbildning.” Och: ”Den demokratiska ideologin kan betraktas som *överideologi*, ty den är gemensam för de politiska åskådningar som verkar inom det demokratiska systemets ram.” Hermansson kritiserar Elvanders inskränkning av demokratis begrepp till att endast gälla den demokratiska *metoden* som ”en alltför begränsad definition”. Demokrati betyder enligt Hermansson ”folkstyre”:

Den demokratiska *metoden* är en viktig del av folkstyret, men frågan om demokratin är därmed inte uttömd. Den handlar också om det område av samhällslivet där den tillämpas och om förutsättningarna för dess tillämpning. Form och innehåll kan inte isoleras från varandra.

Elvander medgav att man visserligen på goda grunder kunde anse att ”ekonomisk jämlikhet är både en förutsättning för och en konsekvens av den politiska demokratin. Men något nödvändigt, begreppsmässigt samband är icke detta.” Eftersom ingen kan påstå, kommenterar

⁹⁸ PS-sammanträde 9-10/3 1974, anteckningar i Takmans privatarkiv.

⁹⁹ Uttalande för TT, 14/2 1974, i Hermanssons privatarkiv.

¹⁰⁰ Alf Lövenborg i samtal på DDR-ambassaden 14/3 1974, DY 30/1V B2/20/220.

¹⁰¹ Vermerk über ein Gespräch mit Urban Karlsson 28/2 1974, Botschaft der DDR, 4/3 74, D Y 30/1 V B2/20/220.

¹⁰² Elvanders artiklar publicerades 2 och 17/1 1974, ledarartikeln den 31/1 1974.

¹⁰³ Artikeln är omtryckt i Hermansson 1974, s. 259ff.

Hermansson, ”att ekonomisk jämlikhet i någon rimlig mening f.n. finns i Sverige” så saknas därmed en ”nödvändig förutsättning för den politiska demokratin”. Men ”vilket värde har en definition om förutsättningen för dess uppfyllande saknas?” Och, fortsätter han,

det är just här den socialistiska kritiken kommer in. Den säger inte, som dess kritiker ibland brukar påstå, att formella fri- och rättigheter saknar värde för folket. Den kritiserar i stället att den demokratiska metoden inte tillämpas på avgörande områden av samhällslivet.

Vpk kräver i sitt program att riksdagens makt skall ökas, att riksdagen bör fatta de stora övergripande besluten. ”I den meningen”, framhäver Hermansson, ”är vi ett mycket parlamentariskt parti.” Men trots detta finns uttrycket 'parlamentarisk väg till socialismen' inte i programmet. Orsaken till detta var

helt enkelt att partiet icke vill medverka till spridandet av illusionen att besluten i riksdagen över huvud taget skulle kunna ses isolerade från maktförhållandena och klasskampen ute i samhället. [...] Frågan om demokratin kan över huvud taget inte allvarligt diskuteras utan samband med styrkeförhållanden, maktförhållanden i samhället. Gör man det blir diskussionen helt formalistisk. Om någon till äventyrs skulle anse, att demokratin besudlas genom att ställas i relation till sådana begrepp som makt och kamp bör det erinras om att de demokratiska fri- och rättigheterna har erövrats av folket i kamp mot ett maktägande fåtal, som i det längsta vägrade att uppge sina privilegier.

Den andra artikeln ”Demokrati och socialism” var ett inlägg i partidebatten ”om de olika frågor som aktualiserats av fallet Alexander Solzjenitsyn”.¹⁰⁴ Enligt Hermansson var detta den avgörande problematiken i sammanhanget: ”Vi kan inte kämpa för demokratiska fri- och rättigheter här, men acceptera när de kränks i socialistiska stater. Då vinner vi aldrig folkflertalets förtroende.”

Han vände sig mot några felaktiga tolkningar av begreppet borgerlig demokrati. ”De demokratiska och medborgerliga rättigheterna i sig är icke borgerliga, men de existerar aldrig klasslöst, aldrig i ren form utanför samhällena. Att de kallas borgerliga har sin grund i att de inskränks av kapitalismens ägande- och maktförhållanden.” Denna ”vantolkning” av begreppet borgerlig demokrati leder till att den proletära demokratin eller

den socialistiska staten — som hos Marx kallas proletariatets diktatur — uppfattas som något som inte behöver vara noga med de medborgerliga fri- och rättigheterna. Den leder vidare till inställningen att statens och det kommunistiska partiets ledning skall avgöra vad som får sägas, och att om det sägs för mycket 'tålmodet kan ta slut'.

Mot denna bakgrund ses partiets kamp för demokratiska rättigheter i Sverige ”som en i huvudsak taktisk fråga”. Sådana uppfattningar, förtydligar han, finns i tidningen *Norrskensflamman* och hos dess politiska ledning.

Vpk hävdar demokratiska krav inte av taktiska skäl, inte ”för att accepteras av borgarna, utan i strid mot borgerligheten, i strid mot kapitalisternas klassherravälde”. Det är också därför borgarna blir ”tillfreds över de sovjetiska myndigheternas behandling av Solzjenitsyn. Deras anti-kommunism är ammunition. Därför är behandlingen av reaktionären Solzjenitsyn en fråga som vi måste se på med största allvar, och som vi måste protestera mot. Inte för Solzjenitsyns skull. Utan för socialismens.”

”... såna här debatter intresserar inte folket på arbetsplatserna”

Diskussionen på det extrainkallade partistyrelsemötet i mars präglades inte av sådana principiella frågor som Hermansson hade behandlat i sina artiklar utan av formella ställningstaganden: 1) Kunde PS godkänna VU:s uttalande rörande Solzjenitsyn? 2) Skulle partiet — mot bakgrund av *Norrskensflamman*s tidigare agerande och det aktuella försvaret

¹⁰⁴ *Ny Dag* nr. 14/1974.

av Sovjetunionens åtgärder mot Solzjenitsyn — fortsätta att tolerera att det fanns två partiledningar? 3) Borde partistyrelsen uttala ett fördömande av de båda ledamöterna Lövenborgs och Jacobssons offentliga polemik mot VU:s uttalande?

Medan partisekreteraren Tore Forsberg, Lars Werner och andra yrkade på ett fördömande uttalande var det för Hermansson och Jörn Svensson viktigare att partistyrelsen kom fram till en gemensam uppfattning i frågan. Jörn Svensson framhöll att diskussionen inte gällde om Solzjenitsyn var reaktionär eller ej utan ”hur ska en oppositionell människa behandlas under socialismen”. Han fick medhåll av bland annat Nils Bengtsson som betonade att det gällde partiets ”trovärdighet ifråga om demokratin. Ska vi rasera vad vi byggt upp genom att sväva på målet om demokratin i de socialistiska länderna?”

Arbetarkommunisterna försökte tona ned problemets betydelse. ”Hela problemställningen”, framhöll till exempel Carl Lund, ”är så fjärran från det som intresserar den svenska arbetarklassen. Ingen enda har aktualiserat frågan om Solzjenitsyn bland dem jag träffat?” Frågan är bara intressant för dem som ”har ett sjukligt behov att teoretisera”. Rolf Hagel instämde: Det är onödigt med ”såna här debatter som inte intresserar folket på arbetsplatserna”. För norrbottningen Henry Jacobsson, en av de utpekade, var det ”framför allt yngre kamrater med mindre erfarenhet som vill klämma till oss två. De som är mera betänksamma har också närmare till arbetsplatserna. Jag kommer från ett distrikt som fick offra flera människor i klasskampen.”¹⁰⁵

Majoriteten av partistyrelsen ställde sig bakom VU:s uttalande, men avstod från ett fördömande uttalande.

Efter partistyrelsemötet lät sig Alf Lövenborg åter intervjuas i TV. Han förklarade att eftersom det var han och inte PS som hade rätt ansåg han sig kunna gå emot PS:s beslut. ”Detta var det dittills mest öppna exemplet på”, framhävs i en artikel i *Zenit*, ”att högern ansåg sig vara så stark att den fraktionsmässigt kunde bryta med partilinjen i en fråga.”¹⁰⁶

De delvis hätska diskussionerna om Solzjenitsyn kan sägas ha inlett den avgörande fasen i den process som tre år senare slutade med splittringen av vpk och bildandet av apk. De var också den slutliga erfarenhet som definitivt övertygade Hermansson om att avsluta sin karriär som ordförande i SKP/vpk.

Hermanssons avgång

I god tid före vpk:s 24:e partikongress i mars 1975 avsade sig Hermansson återval som partiordförande. ”Orsakerna var flera”, förklarar han själv i sina *Minnen*. Han hade den principiella inställningen att man inte skulle sitta för länge på förtroendevalda poster. Nu hade han varit ordförande i elva år, elva slitsamma år som inte tillät ”något av de skrivarbeten som jag gärna ville ta itu med”. Det fanns även politiska orsaker:

I en del tidningskommentarer sades det att jag avgick därför att jag var trött på bråket i partiet med den s.k. Flammangruppen. Kommentarererna snuddade vid sanningen. Jag iakttog hur gruppen systematiskt och i tysthet arbetade för att lägga beslag på positioner i valberedningar, distriktsledning osv. för att erövra beslutsposter i en omfattning som absolut inte motsvarade åsikterna hos majoriteten av partiets medlemmar. Jag fruktade att den på det sättet t.o.m. skulle kunna erövra en majoritet på partikongressen och därigenom i partistyrelsen. Att som partiordförande sitta som gisslan i en partistyrelse dominerad av Flammangruppen var verkligen inte något som lockade mig.¹⁰⁷

Han anade säkert också att en avgörande sammanstötning med denna grupp var nära

¹⁰⁵ Takmans anteckningar från PS-möte 9-10/3 1974.

¹⁰⁶ Gösta Nilsson/Madeleine Nilsson, ”Vpk-kongressen: Modernisterna vid makten”, *Zenit* nr. 40 (2/1975), s. 52.

¹⁰⁷ Hermansson 1993, s. 307f.

förestående och att han själv inte var den rätta personlighetstypen för att kunna leda detta 'rättarting'.

Det är svårt att peka på en eller *den* avgörande orsaken till att han definitivt bestämde sig för att avgå. Säkert spelade allt han nämnde en viss roll, det ena momentet kanske mer än det andra i olika faser av beslutsprocessen. Men den grundläggande anledningen till att han inte fortsatte som ordförande var insikten om att det projekt som han en gång hade föresatt sig att sätta med hjälp av sitt ordförandeskap hade kapsejsat. Huvudriktningen i partiets utveckling var inte längre hans riktning.

Rykten om att Hermansson hade för avsikt att avgå som partiordförande hade spritts inför varje kongress sedan 1967. "Fram mot slutet av sextiotalet", minns Bo Hammar, "började C H Hermansson mumla om att han ville avgå som partiledare. [...] Inför partikongressen 1972 krävdes det helt i onödan petitioner och uppvaktningar för att CH skulle stanna kvar. År 1975 upprepades proceduren men då fick jag ändå en viss känsla av att det kanske låg lite allvar bakom CH:s ord att han skulle gå."¹⁰⁸

Redan i januari 1974 antydde ledamoten av vpk:s verkställande utskott Bertil Måbrink vid ett samtal med en representant för DDR-ambassaden att det var möjligt att Hermansson tänkte avgå vid nästa kongress "för att ägna sig åt vetenskapligt arbete". Men det berodde på om man lyckas hitta en lämplig efterföljare.¹⁰⁹ Efter den hätska diskussionen om Solzjenitsyn på partistyresemötet i mars kunde man, enligt Urban Karlsson, nu definitivt utgå ifrån att Hermansson skulle lämna sin ordförandepost.¹¹⁰ Men det var först på partistyresemötet den 2 november 1974 som Hermansson officiellt meddelade att han inte ställde upp till omval på 24:e partikongressen i mars.

Dagen därpå hade *Dagens Nyheter* som huvudrubrik på första sidan: "Hermansson lämnar rodret". *Aftonbladet* berömde i sin artikel denna dag Hermansson "för hans många personliga förtjänster, hans debattskicklighet och ofta sakliga agitation. Hans vetenskapliga arbete om de 15 familjerna var en pionjärinsats och har bestående värde." Artikeln framhäver detta ambivalenta resultat av hans ordförandeskap:

Man kan med visst fog säga att Hermansson lyckats övertyga en bred allmänhet, i varje fall den del som inte är förblindad av den mest primitiva antikommunismen, om att partiet är berett att arbeta inom den demokratiska och parlamentariska ramen. Det är också helt följdriktigt att vpk finns representerat i riksdagsutskott och statliga utredningar. Det finns heller inga skäl att anklaga vpk-majoriteten för att uppträda osjälvständigt gentemot Sovjet. Det har skett en betydande förändring i förhållandet till det Moskva-orienterade parti som brukade kallas Ölklubben.

Det tragiska för Hermansson är emellertid att han aldrig vunnit partienighet för den mer moderna och självständiga linjen. [...] Hilding Hagbergs skugga har ständigt förmörkat tillvaron för Hermansson och gör det nu också vid avgången.¹¹¹

Hermansson betonade visserligen i en intervju med *DN* att avgångsbeslutet inte hade med den interna striden med Hagberg och flammangruppen att göra men som Jörn Svensson påpekade på partistyresemöte där Hermansson kungjorde sitt beslut kan dessa permanenta angrepp mot ordföranden "trötta ut en människa".¹¹²

Verkan av arbetarkommunisternas krypskytte mot Hermansson kunde avläsas i olika väljarundersökningar under det gångna året. I en undersökning som genomfördes i månadsskiftet januari/februari 1974 — efter att Hermansson genom sin kritik av både i B- och Solzjenitsyn-affären dokumenterat att den dubbla bokföringen för hans del var förbi — tyckte hela 95

¹⁰⁸ Hammar 1992, s. 100.

¹⁰⁹ Samtal med Bertil Måbrink, 17/1 1974, DY 30/1 v B2/20/220.

¹¹⁰ Samtal med Urban Karlsson 12/3 1974, DY 30/IV B2/20/220.

¹¹¹ "Hermansson misslyckades med att ena sitt parti", *Aftonbladet* 3/11 1974.

¹¹² *DN* 3/11 1974; PS-sammanträde 2-3/11 1974, Takmans anteckningar.

procent av vpk:s väljare och sympatisörer att partiordföranden skötte sitt jobb mycket bra.¹¹³ Men Hermanssons popularitet rasade ned till 64 procent under mars, när diskussionen i partiet om Solzjenitsyn var som intensivast. När *DN* i samband med nyheten om Hermanssons avgång refererade till Sifo:s undersökning i oktober av partiledarnas ställning i det egna partiet konstaterades att Hermansson ”var den populäraste av alla. 73 procent av vpk:arna anser att Hermansson inger stort förtroende”.¹¹⁴

Partidiskussionen inför 24:e kongressen

Partistyrelsen hade vid sitt möte i augusti beslutat att Hermanssons artikel ”Solidaritet, revolution, reformer” skulle utgöra grundvalen för partidiskussionen inför 24:e kongressen. Här tog han upp synen på Sovjetunionen och de andra socialistiska staterna eftersom det ”är ett viktigt intresse också för vårt parti att de socialistiska samhällena utvecklas på ett sådant sätt att de för folken i de kapitalistiska staterna kan utgöra ett attraktivt alternativ, att de i praktiken visar det nya samhällets fördelar för de arbetande klasserna”. Men tyvärr, fortsatte han, är läget idag icke sådant ”att livet i de socialistiska staterna på alla områden framstår som överlägset”: Naturligtvis fanns det historiska orsaker som kan förklara en viss eftersläpning på det materiella området. Men, betonade han, det är inte på detta område som jämförelserna med det kapitalistiska systemet utgör ett problem:

Problemen ligger i stället på området för människornas samlevnad och deras inflytande över samhällsutvecklingen. [...] Blind vore emellertid den som inte ser de förbättringar som inträtt jämfört med personkultens, stalinismens, terrorns svarta årtionden. Men fortfarande finns stora brister ifråga om öppen och djärv debatt, ifråga om avgörande inflytande över de egna livsbetingelserna och över företaget, en stelhet i samlevnadsförhållandena som inte längre kan motiveras med det yttre trycket. Detta är ett problem för socialister världen över.¹¹⁵

När Hermanssons artikel diskuterades på partistyresemötet i augusti visade det sig att hans bekymmer inte delades av de arbetarkommunistiska ledamöterna. Som redan diskussionen om Solzjenitsyn visat ansåg de att arbetarna inte intresserade sig för sådana 'mjuka' eller 'flummiga', ergo småborgerliga frågor. För arbetarkommunisterna var, som Carsten Thunborg uttryckte det, det helt avgörande för ett socialistiskt samhälle att produktionsmedlen var förstatligade och att arbetarklassen var den ledande klassen. För övrigt måste gälla den maxim som Carl Lund uttryckte så här:

Om vi beskriver hur socialismen ska se ut i vårt land, bör vi göra det så att våra visioner inte ställs i motsättning till de socialistiska länderna.¹¹⁶

Denna maxim som klavband egna socialistiska föreställningar och visioner vid den existerande perifersocialistiska utvecklingstypen var också en viktig del av innehållet i det som Hermansson betecknade som partiets sovjetiska ryggsäck.

När partidebatten inför 24:e kongressen startade i slutet av september fick den, enligt parti-sekreteraren Tore Forsberg, ”från början ett förlopp som på ett skrämmande sätt liknade den som hade förts inför de båda föregående kongresserna”. Debatten blev ”snedvriden” genom att arbetarkommunisterna helt koncentrerade sig på Hermanssons kritik av de socialistiska samhällena. ”Själv hade jag väl trott”, skrev Hermansson i ett inlägg, ”att debatten skulle få en mindre personlig karaktär sedan jag meddelat min avsikt att inte kandidera för en ny period som partiordförande. Tyvärr har det blivit tvärtom.”¹¹⁷

Särskilt Hilding Hagberg gjorde sig, enligt Forsberg, ”skyldig till flera grova övertramp i sitt

¹¹³ *Ny Dag* nr. 14/1974.

¹¹⁴ *DN* 3/11 1974.

¹¹⁵ Hermansson, ”Solidaritet, revolution, reformer”, *Socialistisk debatt* nr. 13, 1974, s. 5/6.

¹¹⁶ Partistyrelesammanträde i Linköping 22-23 augusti 1974, Takmans anteckningar.

¹¹⁷ För en debatt som gagnar partiet. Inlägg i kongressdebatten, 10/12 1974, manus i Hermanssons privatarkiv.

inlägg som publicerades i *Norrskensflamman* den 2 oktober 1974".¹¹⁸ Hagberg insinuerade i artikeln att partiordförandens kritiska ståndpunkter gentemot Sovjetunionen "syftade till ett närmande till maoismen". I en serie föredrag i Norrbotten tillbakavisade Hermansson "detta påstående och andra liknande som förtal".¹¹⁹

Hagberg angav tonen för personangreppen mot Hermansson, andra fyllde i och förstärkte den. Några debattinlägg, undertecknade av en medlem av Kommunistisk Ungdom, kan anföras som exempel på vilka uttryck aversionen mot Hermanssons politiska ståndpunkter kunde få. Det påstods bland annat att Hermansson efter valet till partiordförande började "fara som en jojo genom Sverige och Danmark för att hämta exempel och inspiration från Axel Larsens CIA-stödda SF-parti". Hermansson uttryckte i sitt genmäle sin förvåning över den hätska tonen och över insinuationer och uppenbara osanningar i dessa och andra debattinlägg. "Inser de som för ut sådana lögnen", undrade han, "hur grov denna beskyllning är mot vårt parti, när man påstår att partiets ordförande under 11 år under denna tid skulle ha "hämtat inspiration från ett CIA-stött parti"?"¹²⁰

Debatten om efterföljaren

"Hur skall en partiledare vara?" På denna fråga från *Folkbladet Östgöten* svarade Hermansson: "Han skall vara en sammanhållande kraft och ha en ideologisk fasthet. Han skall verka inspirerande för partimedlemmarna och kunna tänka framåt, ha visioner."¹²¹ Det var inte just sådana kvalifikationer hans ställföreträdare Lars Werner kunde förknippas med. Bertil Måbrink uttryckte säkerligen mångas uppfattning när han i början av diskussionen om Hermanssons efterföljare framhöll att Werner "väl knappast har de nödvändiga förutsättningarna vare sig beträffande bildningsnivån eller beträffande förmågan till uppträdande inför allmänheten".¹²² Och det är inte heller alltför vågat att påstå att Werner inte var den efterföljare den avgående ordföranden hade önskat sig. Men vilka alternativ fanns det då? I slutet av november 1974 träffade signaturen Struve i *Aftonbladet* Hermansson i Lund där denne hade hållit ett föredrag inför 750 studenter i Akademiska Föreningens stora sal. "Efteråt, på krogen med Hermansson, börjar jag förstå att han gärna vill efterträdas av Jörn Svensson".¹²³ Kanske var Svensson verkligen Hermanssons favorit men han var ändå tillräcklig realist för att inse att Svensson inte var den "sammanhållande kraft" som det splittrade partiet behövde — även om denne hade modifierat sina tidigare vänsteristiska uppfattningar. Fanns det ytterligare alternativ? "Jag skulle helst se att min efterträdare blev en kvinna", förklarade han dagen innan han skulle lämna partiledarskapet. Han favoriserade Eivor Marklund från Kiruna, en norrbottning som stod i opposition till flammanfalangen. Men hon hade bestämt avböjt att kandidera. "Kvinnor är kanske själva blygsamma", menade Hermansson. Detta uttalande till förmån för Eivor Marklund var anmärkningsvärt: Även om han i detta sammanhang sagt sig vilja understryka att han inte "vill sparka den på smalbenen som blir vald" så måste uttalandet ändå ses som en tydlig markering mot den av valberedningen föreslagne kandidaten Lars Werner.¹²⁴

Arbetarkommunisterna var splittrade i ordförandefrågan. John Takman, Urban Karlsson och andra som hade en känsla för styrkeförhållandena i partiet och för taktiskt tillvägagångssätt var benägna att acceptera Werner som kompromisskandidat. Styrkeförhållandena i partiet var sådana att de inte hade någon chans att få igenom en egen kandidat. "Allt tyder på en kompromisslösning", framhöll Urban Karlsson redan ett år före kongressen, "där Lars Werner

¹¹⁸ Tore Forsberg, "Partikongressen 1975", *Socialistisk debatt* nr. 1, 1978, s. 6f.

¹¹⁹ Inlägg i kongressdebatten 10/12 1974, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

¹²⁰ Om debatten inom vpk. Svar på inlägg i internbulletinen, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

¹²¹ "Röde Herman lämnar vpk-rodret", *Folkbladet Östgöten* 5/3 1975.

¹²² Samtal med Bertil Måbrink, 17/1 1974, DY 30/1 v B2/20/220.

¹²³ *Aftonbladet* 24/11 1974.

¹²⁴ "Vpk-Herman som avgår i morgon: Skulle helst se en kvinna som partiboss", *Expressen* 21/3 1975.

har de största chanserna”. Skulle däremot ”de trotskistiska och högerkrafterna”, under Jörn Svenssons ledning, lyckas vinna majoritet i den nya partistyrelsen ”då kunde en splittring av partiet inte uteslutas”.¹²⁵ Mot denna bakgrund gav Takman *Nfl*:s redaktion, som inte skrämdes lika mycket av risken att stå inför ett splittringsscenario, följande rekommendation inför kongressen:

Vad vi behöver är en linje som möjliggör för majoriteten av partimedlemmarna, som ju alltså är proletär, att återföra partiet till att vara och bli ett marxistiskt arbetarparti, inte vad Jörn Svensson och deras drabanter strävar att göra det till, ett fraserrevolutionärt parti med rötter i småborgerskapet. Se också till att det inte görs någon kampanj mot Lars Werner. Han blir förstås vald till ordförande, och jag tycker arbetshypotesen bör vara att så långt möjligt stödja honom och samarbeta med honom på ett lojalt sätt i syfte att lappa ihop vårt alltmer splittrade parti.¹²⁶

Men Gösta Lindgren, ordförande för *Nfl*:s styrelse och Norrbottendistriktets representant i valberedningen, svarade från Luleå:

Menar du kamrat John, att man kan återföra partiet till att vara ett marxistiskt arbetarparti — om man lägger sig på ryggen. Och menar du kamrat John, att Lars Werner, som om än han blir vald till ordförande bara blir en andre ordförande, fullständigt behärskad av C.H. Hermansson och Jörn Svensson, kommer att motsvara dina förhoppningar på stöd och samarbete. Har han någon enda gång visat minsta tecken till att ha en, från de här nämnda ”koryféerna”, avvikande mening som kunnat tydas till ett uns av självständighet. Jag tror det inte.¹²⁷

Av valberedningens tretton ledamöter var det slutligen nio som talade för Werner och fyra för Rolf Hagel. Lars Werner hade också förord vid nomineringarna i 14 av 22 partidistrikt.¹²⁸ Men stödet för honom var ändå ganska svagt. Vid nomineringen i Stockholm, hans eget partidistrikt, förordades han endast av 17 kongressdelegater; 14 förordade Jörn Svensson, 9 Lars Herlitz och 5 Rolf Hagel.¹²⁹

På 24:e kongressen valdes Werner till vpk:s nye partiordförande med 162 röster mot 74 för Hagel. Den traditionella ordningen i det kommunistiska arbetarpartiet var därmed återställd. Vi minns att dåvarande ordföranden Linderot hade skickat den nye partimedlemmen och akademikern Hermansson till kommunistiska grovarbetarklubben för att ”få veta hut” och att det senare var avsaknaden av proletär bakgrund som räknades till minussidan vid bedömningen av Hermanssons kvalifikationer till ordförandeposten hösten 1963. Denna mankering skulle ligga honom i fatet under alla år som ordförande. Efter dessa elva förvirringens år hade de båda akademikerna Jörn Svensson och Lars Herlitz, vars teoretiska och politiska kvalifikationer var obestridda, redan slagits ut i första kvalomgången, och kongressen kunde välja mellan två kandidater med genuin proletär bakgrund: Lars Werner, som en gång varit murare, vann över Rolf Hagel, som en gång varit elektriker. Det var också huvudsakligen i det perspektivet den nye ordföranden såg på saken. När han i januari året innan informerade DDR-ambassaden om den pågående diskussionen om en möjlig partiledarkandidat hade ”kamrat Werner”, enligt ambassadens samtalsreferat, ”kraftigt understrukit att han själv, som en av de få ’icke-akademikerna’ i partiledningen, vore den lämpligaste efterföljaren till Hermansson”.¹³⁰

Med den nye ordföranden hoppades DDR:s och andra öststatsambassader på bättre relationer till det svenska partiet. Redan under diskussionerna om behandlingen av Sacharov och Solzjenitsyn registrerades vissa åsiktsskillnader mellan vpk:s ordförande Hermansson och

¹²⁵ Samtal med Urban Karlsson 12/3 1974, DY 30/1 V B2/20/220.

¹²⁶ Brev till Gösta Lindgren och Bengt Nilsson, *Nfl*, 2/3 1975 (understrykning i orig.).

¹²⁷ Lindgrens brev till ”Årade broder John” 5/3 1975, i Takmans privatarkiv.

¹²⁸ Tore Forsberg, ”Partikongressen 1975”, *Socialistisk debatt* nr. 1, 1978, s. 8.

¹²⁹ Se Takmans anteckningar om Stockholmsdelegationens sammanträde 8/2 1975.

¹³⁰ Information für das Politbüro der SED: Betr.: Zur Tagung des ZK der VPK vom 11.-13.1.74, DY 30/I V B 2/20/218.

hans ställföreträdare. Werner hade inte utmärkt sig genom egna bidrag i partiledningens interna diskussioner om sådana frågor. Han brukade ansluta sig till respektive majoritetsuppfattning och sedan i sin egenskap av vice ordförande kräva av eventuella avvikare att rätta in sig i leden. Men hans personliga, icke offentligt uttryckta uppfattningar kunde vara avvikande. Så rapporterade DDR:s ambassadör i Stockholm i samband med diskussionen kring Sacharov till SED-ledningen att Werner egentligen inte var införstådd med ”Hermanssons linje utan var av den uppfattningen att polemiken tjänade varken vpk:s eller Sovjetunionens och de andra socialistiska ländernas intressen. Det blev emellertid tydligt att han inte kritiserade Hermanssons agerande principiellt utan ansåg det felaktigt av taktiska hänsyn.” Enligt samma källa var Werner också kritisk mot Hermanssons uttalande beträffande Solzjenitsyn, men han hade att ”acceptera partiets ståndpunkt”.¹³¹ Och om man får tro SED-delegationens rapport från Skånedistriktets årskonferens i mitten av februari samma år — några dagar efter att Solzjenitsyn blivit landsförvisad — hade den ”genom ett principiellt meningsutbyte med viceordföranden Lars Werner [...] lyckats förhindra att konferensen tog upp till behandling en skarpt formulerad antisovjetisk resolution beträffande Solzjenitsyn, som hade lagts fram av Lunds partiorganisation”.¹³²

Två veckor efter valet till partiordförande besökte Werner DDR:s ambassad i Stockholm, som under Hermanssons tid, i likhet med andra diplomatiska inrättningar, hade varit 'förbjudna områden' för partiet. Werner badade bastu med ambassadör Kiesewetter. I ett två och en halv timmar långt samtal yttrade sig Werner mycket positivt över SED-delegationens uppträdande på partikongressen och speciellt över centralorganet *Neues Deutschlands (ND)* rapportering. Enligt samtalsreferatet ska Werner i detta sammanhang ”skämtsamt ha påpekat för de sovjetiska kamraterna att vpk numera hade en egen daglig tidning, nämligen *ND*”.¹³³ Två månader senare var partiordföranden Werner åter på besök hos Kiesewetter. Denna gång pratades även om mer privata angelägenheter, bland annat om Werners kommande 40-årsdag. I detta sammanhang erbjöd Kiesewetter att lämna ”ett visst bidrag (drycker)” till kalaset. Werner tackade ja.¹³⁴

Det som under Hermanssons ordförandeskap tog lång tid och hårda strider för att bygga upp riskerade den nye ordföranden att ifrågasättas med ett bastubesök och ett födelsedagskalas. Men en fullständig återgång till den gamla tidens relationer var inte längre möjlig; alltför djupgående förändringar hade skett under Hermanssons tid som förhindrade detta.

Vpk:s förändring under fordismens blomstring och begynnande upplösning

Vpk:s sista kongress under Hermanssons ordförandeskap öppnades den 12 mars 1975 i gamla riksdagshuset med ett kulturprogram gestaltat av trubaduren Finn Zetterholm och av skådespelarna Gösta Ekman, Allan Edwall och Ulla Sjöblom. Därefter inledde Hermansson diskussionen om verksamhetsberättelsen. Han sade sig inte vilja upprepa ”tidigare formuleringar om behovet av ordning i ett politiskt parti”, men ansåg det vara nödvändigt och på tiden att besvara frågan: ”Hur förfar man om det i ett kommunistiskt parti finns olika meningar i ett eller flera spörsmål?” Den rätta arbetsmetoden måste enligt honom rimligen vara att man

¹³¹ Botschaft der DDR, 7/2 1974, Vermerk über ein Gespräch mit Lars Werner, DY 30/I V B2/20/220.

¹³² Se Vermerk über ein Gespräch mit Lars Werner 16/10 1973, Botschaft der DDR, 18/10 1973; Vermerk über ein Gespräch mit Lars Werner, Botschaft der DDR, 7/2 1974; Betr.: Teilnahme einer Delegation der SED an der Jahreskonferenz der vpk-Skåne am 16. und 17.2.74; DY 30/I V B 2/20/218 och DY 30/I V B2/20/220.

¹³³ Vermerk über eine Zusammenkunft des Botschafters, Gen. Dr. Kiesewetter mit dem Vors. der VPK Lars Werner, am 1.4.75 in der Sauna der Botschaft, DY 30/IV B2/20/221.

¹³⁴ Vermerk über ein Gespräch mit Lars Werner am 30.6.75 in der Botschaft, DY 30/I v B2/20/221. I samtalsreferatet påstås visserligen att det var Werner som bad om ett visst bidrag, men efter ett samtal med honom och efter noggrann avvägning av de olika positionerna har jag kommit fram till att det är mer sannolikt att initiativet utgått från Kiesewetter.

diskuterar frågorna tills man blir enig. Genom att olika meningar läggs till varandra eller bryts mot varandra når man fram till en grundad gemensam åsikt. Men, frågade han, ”om detta inte lyckas, om olika meningar kvarstår även efter en långvarig diskussion”, vad bör då göras? Det svar han gav var mer kategoriskt än på tidigare kongresser. Medan han 1969 — då han fällde det bevingade ordet: ”Nån jävla ordning ska det vara i ett parti!” — ansåg existensen av olika tendenser i partiet vara förenlig med den demokratiska centralismens principer, fastslog han nu:

Då använder vi metoden att räkna röster och den mening som fått de flesta rösterna blir organisationens, partiets ståndpunkt. Partiet kan på ett riktigt sätt fullgöra sina uppgifter endast om det är en aktiv, samlad och enig organisation. Det förutsätts därför att fattade beslut skall respekteras av alla. Detta är elementära saker.¹³⁵

Partiet måste ha en fungerande ledning och, förtydligade han, ”det kan bara ha en ledning”. Det ska råda ”en demokratisk beslutsprocess i vårt parti, men vi kan inte ha anarki”.

Hermansson tillfogade visserligen att erinringen om ”dessa grundläggande principer” inte var tänkt som ”inledning till något slags räfst- och rättarting”, men det var just en sådan uppgörelse som följde. Det var den nye partiordföranden Werner som fick ”hålla i yxan”, som han själv brukar uttrycka det. Han hade god hjälp av den omvalde partisekreteraren Forsberg. Den senare betonade att kongressen inte utgjorde ”enbart ännu en politisk uppgörelse med Flammanredaktionen utan också en avgörande organisatorisk sådan. Tålmodet började ta slut. Vare sig bland majoriteten i valberedningen eller bland kongressombuden fanns någon stämning för att än en gång i de valda organen ge spelrum åt fraktionen.” De flesta arbetarkommunistiska ledamöterna blev inte omvalda till den nya partistyrelsen, och i verkställande utskottet fanns endast Urban Karlsson kvar.¹³⁶ Kongressen antog också ett uttalande som hade föreslagits av den nyvalda partistyrelsen i vilket det hette:

Kongressen understryker de erinringar som görs av flera motionärer om att partiets program och stadgar skall respekteras och konstaterar att ansvariga kamrater i *Norrskensflamman*s ledning har brustit i detta avseende.

Om denna verksamhet fortsätter måste det vara den nya partistyrelsens uppgift att kraftfullt ingripa för att upprätthålla enhet inom partiet.¹³⁷

Partistyrelsen hade därmed fått kongressens legitimering för en uppgörelse med den arbetarkommunistiska fraktionen. Denna process som slutade med splittringen av partiet i februari 1977 faller utanför ramen för denna biografi.¹³⁸

Olika uppfattningar om partistridens karaktär

Det finns en uppenbar diskrepans mellan denna organisatoriska beslutsamhet och den av Hermansson på kongressen uttryckta ”åsikten att det i dag finns mindre motsättningar inom vårt parti, att partiet är mera enhetligt än för några år sedan”. Han framhöll också att diskussionerna under det gångna året inte hade gällt

partiets grundlinje i politiken. Denna ligger fast och ifrågasätts egentligen inte av någon inom vårt parti. Det är min fasta övertygelse att denna kongress kommer att bestyrka denna enighet om partiets grundlinje och uttrycka viljan till enhetlig kamp för det kommunistiska partiets höga mål.

Hermansson hade redan i ett debattinlägg inför kongressen betonat: ”När det gäller den helt övervägande delen av de politiska frågor som står till diskussion och kring vilkas lösning

¹³⁵ Hermansson, Verksamhetsberättelse. Inledning, *Vänsterpartiet kommunisternas 24:e kongress 12-16 mars 1975*, Göteborg 1975, s. 24ff.

¹³⁶ De övriga VU-ledamöterna var partiordföranden Werner, vice ordföranden Eivor Marklund, partisekreteraren Tore Forsberg, Nils Berndtson, Bror Engström, Bo Hammar, CH Hermansson och Jörn Svensson.

¹³⁷ Tore Forsberg, ”Partikongressen 1975”, *Socialistisk debatt* nr. 1/1978.

¹³⁸ Se Schmidt 2002, s. 381-397.

kampen går är enigheten inom partiet stor.” Det var enligt honom viktigt att inte överdriva vare sig ”storleken av det fält där motsättningar råder” eller ”storleken av den gruppering inom partiet, som har från partikongressernas majoritet avvikande uppfattning”. De motsättningar som finns och under lång tid funnits rörde framför allt internationella frågor: ”Delvis handlar det om efterdyningar från debatten 1968-69. Motsättningarna föreföll att ha tonats ner och vara på väg att försvinna, men har blossat upp inför partikongressen.”¹³⁹

Den avgående partiordföranden var naturligtvis angelägen om att inte uppförstora motsättningarna, att tvärtom försköna bilden av det parti han skulle överlämna till sin efterföljare. Kanske var det också ett taktiskt drag att reducera eller koncentrera motsättningarna i partiet till förhållandet till de socialistiska länderna.

Hur som helst: De klokare representanterna för den arbetarkommunistiska motsidan, de som hade sinne för motsättningarnas verkliga vidd och djup, trodde sig ha genomskådat Hermanssons taktiska val av kamparena. Urban Karlsson manade vid ett v fu-möte dagen före kongressen sina kamrater från Norrbotten: ”Vi ska hålla fast vid den här linjen att [betona] vårt förhållande till arbetarklassen. Det är CH:s ömmaste punkt. Norrbotten ska inte framställas som ett distrikt med annan mening i utrikespol[itiska] frågor utan som det distrikt där vi har bästa förankring i arbetarklassen. Jag tror på den metod som skaffar oss det bästa anseendet.”¹⁴⁰ Takman kritiserade redigeringen av *Nfl* som gav alltför stort utrymme åt förhållandet till Sovjetunionen. Detta glädde bara den nuvarande partiledningen. Men på så sätt, fortsatte han,

ges en fullständigt vanställd bild av hela den allvarliga konflikten i partiet. Jag har sagt det tidigare och jag upprepar det nu: kärnfrågan är om vårt parti ska vara ett marxistiskt arbetarparti eller ett frasrevolutionärt medelklassparti.¹⁴¹

Enligt Takman hamnade man fel ”om man gör olika åsikter i internationella frågor till orsak. Dessa åsikter har snarare varit symptom. Den fundamentala konflikten gäller med all säkerhet partiets karaktär.”¹⁴²

Arbetarkommunisterna fick i sin kamp stöd av den socialdemokratiska pressen. Enligt *Aftonbladet* handlade uppgörelsen i vpk ”om kamp om makten mellan arbetarna i partiet och de intellektuella medelklassgrupper i vpk som tog makten på senaste partikongressen”.¹⁴³ I ett genmäle förnekade Hermansson att ”alla 'arbetarkommunister' rensades ut ur partistyrelsen vid denna kongress” eller att akademikerna skulle dominera i den nya partistyrelsen. Hela antalet ledamöter med akademisk examen i den nya styrelsen var enligt honom lika stort eller litet som tidigare, nämligen 5 av totalt 35. ”När jag skriver detta genmäle”, medgav han sarkastiskt, ”är jag naturligtvis medveten om att den grova belastning, som ligger däri att jag på 1930-talet avlade en fil. kand. examen, kommer att användas som bevis för Aftonbladets teser”.¹⁴⁴

Det är ingen tvekan om att SKP/vpk förändrade karaktär under Hermanssons elva år som ordförande. Det måste påminnas om utgångsläget: Det parti som Hermansson övertog 1964 var ett parti i djup kris: Av allmänheten uppfattades det som Moskvas politiska filial i Sverige, inrikespolitiskt som socialdemokratins parlamentariska svans; det var politiskt sterilt och förlamat, en ”damnhög”, som Bo Gustafsson uttryckte det. John Takman hade under Hagbergs tid många gånger anledning att klaga över passiviserade och byråkratiserade

¹³⁹ ”För en debatt som gagnar partiet”. Inlägg i kongressdebatten, 10/12 1974, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

¹⁴⁰ Vfu hos John Takman tisd. den 11 mars 1975, Takmans anteckningar.

¹⁴¹ Vfu (Esso Motorhotell) sönd. 28/12 1975, Takmans anteckningar (understrykning i orig.).

¹⁴² Takmans brev till Ulf Carlquist, 2/3 1975 (understrykningar i orig.).

¹⁴³ *Aftonbladet* 15/12 1975.

¹⁴⁴ Brev till Aftonbladets redaktion, 15/12 1975, i Hermanssons privatarkiv.

partiföreningar och fackklubbar, ledda av ”trötta, försiktiga, fysiskt orörliga och intellektuellt petrifierade” funktionärer. Det var ett parti som enligt Fritjof Lager hade ”stelnat till i en byråkratism, som kan medföra dödliga sjukdomar”.

Det vore självklart fel att skylla detta partiets tillstånd enbart på dåvarande ledning. Det var en produkt av historien och av samtiden, kalla krigets kallaste dagar. Lika litet kan partiets förändrade tillstånd och framtoning elva år senare tillskrivas enbart den nya ledningen under Hermansson. Som han själv betonade i en intervju med Gunnar Fredriksson, kunde partiet verka ”i takt med en mäktig strömfåra”. Han pekade på den förändring som skett i den politisk-ideologiska atmosfären. Men denna var inte något naturfenomen utan skapad av människor och sociala rörelser. Av Hermanssons fortsatta svar framgår att han själv hade bidragit till denna process:

För 10-15 år sen var det svårt att få gehör för en debatt om hur man skulle begränsa storfinansens makt. Nu talar alla om t ex de 15 familjerna eller andra uttryck för storfinansens maktställning. Det är en objektiv process som ägt rum, en skärpning av motsättningarna mellan klasserna. Samtidigt illustrerar detta riktigheten av vår analys.¹⁴⁵

Vid Hermanssons avgång fanns en samstämmighet i presskommentarerna beträffande hans personliga betydelse för partiets förändrade position på Sveriges politiska scen. ”En framgång för vpk som får tillskrivas Hermansson”, framhävde till exempel *Dagens Nyheter*, ”är den ökade respekt partiet åtnjuter i massmedier och riksdagsarbetet. Vpk har släppts in i den så kallade demokratiska gemenskapen.”¹⁴⁶ Ledarskribenten i samma tidning sade sig ”måste uppskatta en helhjärtad personlig insats”, även om han samtidigt ansåg ”väljarnas bestående skepsis mot det parti Hermansson lett i elva år [vara] välgrundad”.¹⁴⁷

Detta — att vpk hade blivit erkänt som en legitim aktör på Sveriges politiska scen — var en av Hermanssons viktigaste och bestående förtjänster som partiordförande.

Två partier i partiet

Kommunistpartiet hade under det kalla kriget förlorat en hel generation, för alltid. Olof Peterssons undersökning ”Väljarna och valet 1976” visade att vpk, som vid detta val fick 4,8 procent av rösterna, hade en mycket skev fördelning på sina arbetarröster: Unga industriarbetare (18-30 år) röstade till 8 procent på vpk; av industriarbetarna mellan 31-50 år, det vill säga den generation som hade formats politiskt under det kalla krigets dagar, var det bara 2 procent och bland de äldre industriarbetarna (51-80) 6 procent som röstade på vpk. Partiet låg 1976 över huvud taget bättre till bland de yngre väljarna: 8 procent av alla väljare upp till 30 år röstade på vpk, men endast 3 procent av dem som var äldre. Intressant är också denna jämförelse: Medan 49 procent av vpk:s väljare var 30 år eller yngre var motsvarande siffra för SAP endast 24 procent. Detta måste betecknas som en anmärkningsvärd förändring jämfört med Hagbergs tid, då den yngre generationen gällde som en för partiet förlorad generation. Men även beträffande den sociala sammansättningen hade det skett stora förändringar i den kommunistiska väljarkåren: Den dominerades visserligen fortfarande av arbetare med 56 procent (SAP: 67 procent), men de lägre och mellantjänstemännens andel låg nu på anmärkningsvärda 25 procent (SAP: 22 procent) och studenternas andel på 7 procent (SAP: 2 procent).¹⁴⁸

Dessa siffror från valstatistiken speglar vpk:s förändrade karaktär. Det hade blivit ett yngre parti, blivit mer aktionsorienterat och hade börjat växa, men det var inte arbetarna som

¹⁴⁵ ”Varför blir ditt parti aldrig större C-H Hermansson?”, *Aftonbladet* 20/2 1975.

¹⁴⁶ ”Inför partikongressen. Vpk:s problem 1975 likadana som 1917”, *DN* 2/3 1975.

¹⁴⁷ *DN* 12/3 1975.

¹⁴⁸ Se K. Brissman, M. Levander, M. Lindberg: ”Vpk, arbetarrörelsen och väljarna”, *Socialistisk debatt* nr. 34-35 1978.

strömmade till partiet. Arbetarkommunisterna förklarade partiledningens bristande konception som huvudorsak till att man ”trots upprepade deklamationer att förstärka arbetet i fackföreningar och på arbetsplatser [...] inte lyckats vinna nya medlemmar från arbetarklassen”. Fast medlemsantalet stigit under det gångna året, klagade Urban Karlsson, ”är det främst ungdomar från akademiska kretsar som kommit till partiet och som saknar en klar klassposition”. Partiets ”medlemstillskott de senaste tre åren har varit tjänstemän, socionomer etc.”. Därför fanns en stor risk att ”vpk:s sociala grundval kommer att genomgå en grundläggande förändring under de närmaste åren”.¹⁴⁹ En medlemsundersökning som förelades partistyrelsen i december 1974 bekräftade den tendens som Urban Karlsson påtalat. Medan partiet tidigare till 90 procent bestått av arbetare hade deras andel nu sjunkit till 55 procent (pensionerade arbetare var inte medräknade). Siffran gällde för hela riket, men de regionala skillnaderna var påtagliga: Medan arbetarnas andel i Norrbotten uppgick till 76 procent låg den i Stockholm på endast 47 procent. Den splittrade bilden gällde för alla medlemskategorier. Medan tjänstemännens andel var 11 procent i hela riket och endast 2,7 procent i Norrbotten var den i Stockholm 26 procent. En motsvarande bild fick man när man betraktade medlemmarnas fackliga engagemang: I motsats till den bild som propagerades av arbetarkommunisterna var medlemmarnas fackliga engagemang högre i Stockholm än i Norrbotten: medan 11 procent av vpk:arna i Stockholm hade fackliga förtroendeposter var motsvarande siffra för Norrbotten 8 procent. Bakgrunden till arbetarkommunisternas vrågbild måste sökas i deras uppfattning om vad som egentligen kan anses vara en riktig fackförening. Medan nästan alla norrbottniska förtroendeposter fanns inom LO-sektorn (97 procent) var det i Stockholm endast 62 procent; de resterande förtroendeposterna fanns inom TCO (35 procent) och Saco (3 procent). En liknande regional skillnad fanns också beträffande medlemmarnas partiålder: Medan 38 procent av hela partiets medlemmar hade inträtt under Hermanssons tid och i Stockholm till och med hälften, var det i Norrbotten endast var femte medlem. Omvänt uttryckt: 80 procent av medlemmarna i norrbottendistriktet hade varit med i partiet redan under Hagbergs tid. Stockholmspartiet var ett yngre parti: 40 procent av medlemmarna var under 40 år; siffran för Norrbotten var 28 procent. Stockholmsdistriktet hade också en dubbelt så stor andel kvinnliga medlemmar upp till 40 år: 40 procent jämfört med 20 procent. De andra Norrlandsdistrikten hade en liknande karaktär som Norrbotten.¹⁵⁰

Det fanns två partier i partiet: organisationerna i norr och i skogslänen som hade bevarat sin karaktär av relativt homogent, manligt/proletärt präglat parti med hög genomsnittsålder och ett socialt och könsmässigt mer differentierat och yngre parti i storstadsområden och universitetsstäder. Orsaken till dessa skilda utvecklingslinjer hänger samman med de skilda socioekonomiska processerna i de olika regionerna. Den specifika kommunistiska traditionen i Norrbotten som påverkats av de perifera dragen i länets historiska utveckling måste också nämnas. En förändringsprocess, som präglades av större kvalificering, intellektualisering och differentiering av arbetskraften, var mycket högre i storstadsregionerna än i övriga delar av landet. Konsekvenserna av dessa regionalt differentierade objektiva processer tolkades av arbetarkommunisterna som frukten av ledningens avvikelser från den ursprungliga kommunistiska linjen och av de intellektuella — bland dem Hermanssons — underminerande verksamhet.

Partistridens objektiva kärna

Motsättningarna inom vpk, dess skärpa — som ibland kunde stegras till hatiskhet — och den slutliga splittringen kan inordnas i den globala process som i sin teoretiska ram betecknas som upplösningsprocess av den fordistiska utvecklingstypen.

¹⁴⁹ Botschaft der DDR: Vermerk über ein Gespräch mit Urban Karlsson, 12.3.74, DY 30/1V B2/20/220. PS-sammanträde 7-8/12 1974.

¹⁵⁰

Arbetarkommunisterna hörde antingen själva till de arbetargrupper som i 1972 års program betecknades som ”arbetarklassens kärna” eller var deras politiska representanter. Jag har tidigare visat att det var just dessa grupper som ingick i fordismens hegemoniala historiska block, det borgerlig-proletära industriblocket. Som vi också har sett byggde Hermanssons hegemoniprojekt på en kritik av fordismens negativa sidor och ensidigt materiella utvecklingstänkande. Det var denna kritik, kopplad till alienationsbegreppet, som kunde förklara projektets ursprungliga attraktionskraft och framgång. Tankar, teorier, kritik osv. kan, med Marx ord, ”gripa tag i massorna”, bli ”en materiell kraft” och sättas i verklighet endast om de ligger i tiden, träffar tidens nerv. Det var detta som kan sägas om Hermanssons projekt. Det gick, som han själv uttryckte det, ”i takt med en mäktig strömfåra.” Men denna strömfåra — ’1968-rörelsen’ — bildades av många underströmmar, innehöll vilda virvlar, grävde sig olika bäddar. Några av dessa strömmar sögs upp och förenade sig med nya och andra mäktiga strömfåror eller, som Göran Therborn uttryckte det: En del av 1968-rörelsens energi ympades på kapitalismens gamla träd. Therborn var mig veterligt den förste samhällsvetare som uppmärksammade denna rörelsens ambivalenta karaktär. Som vi sett vände den sig mot vissa sidor av den fordistiska utvecklingstypen eller — med Therborns uttryck:

mot 1947 års hela ideologiska system, amerikansk liberal imperialism, kapitalackumulation, institutionaliserat klassamarbete, familjekonsumtion. Studentrörelsen ifrågasatte massutbildningens auktoritära former och borgerliga innehåll och mening, kvinnorörelsen manssamhället, den patriarkaliska familjen och det sexuella förtrycket. [...] Den vände sig mot arbetshets och arbetskraftens förslitning, mot kapitalets diktatur i företagen och den högst indirekta demokratin i fackföreningarna.¹⁵¹

Resultatet av denna sida av ’1968’ sammanfattar Kjell Östberg så här: ”Den första hälften av 1970-talet är antagligen den mest omfattande period av samhällsreformer som Sverige genomgått. Omfattningen kan bäst mätas i det förhållande att statsbudgetens andel av BNP under 1970-talet ökade från 26 till 38 procent.” Han räknar upp en lång rad ”betydande sociala reformer” som genomförts på kort tid.¹⁵² Som Hermansson framhävde i sin sista verksamhetsberättelse på kongressen 1975 hade även vpk viss andel i denna process:

Vårt parti har drivit [] viktiga sociala reformkrav kring vilka utvecklats en stark rörelse som lett till resultat. Här kan bara göras ett axplock: Krav att hela tandvården skulle betalas via sjukförsäkringen. Fri abort. Sänkt röststrätsålder till 18 år. 40 timmars arbetsvecka med två dagars ledighet. Utvidgad järnförädling i Norrbotten. Krav om stark ökning av utbyggnadstakten för daghem och förskolor. Krav om skärpning av arbetarskyddslagen för att hindra skador av kemiska preparat o.s.v. Alla dessa konkreta kampkrav började vårt parti arbeta för redan under de första åren på 1960-talet. De har nu genomförts eller håller på att genomföras.¹⁵³

Detta var samtidigt höjdpunkten på den fordistiska perioden, kapitalismens guldålder, och inledningen för dess nedmontering. Till båda processerna lämnade ’1968’ viktiga bidrag.

För att förstå vad som hänt sedan mitten av 1970-talet, påpekade Therborn, ”måste vi också ta med att det fanns en andra utlöpare av 1968 års omvälvningar” än de ovan nämnda: ”Den unga revolten 1968 var bl.a. en våldsamt individualistisk frigörelse och utlevelse, en estetiserande popkultur” osv.¹⁵⁴ Det paradoxala var att när nyliberalismen kring 1975 satte in sin globala offensiv kunde den anknyta till och till eget bruk omforma vissa värderingar, strävanden, sociala beteendemönster som ingick i 1968-rörelsens breda strömfåra. Rebellerna mot konventioner och restriktioner, framhäver Eric Hobsbawm, ”delade de övertygelser som masskonsumtionssamhälle byggde på [...]. Underförstått antogs världen nu bestå av flera

¹⁵¹ Göran Therborn, ”70-talets erfarenheter: kapitalismens två kriser och eurokommunismens problem”, *Socialistisk debatt* nr. 5 1979, s. 8.

¹⁵² Östberg 2002, s. 154.

¹⁵³ Vänsterpartiet kommunisternas 24:e kongress 12-16 mars 1975, s. 24ff.

¹⁵⁴ Therborn 1979, s. 8.

miljarder människor som definierades av sin jakt efter individuell behovstillfredsställelse”. Denna sida av '1968', som enligt honom bäst kan betraktas ”som en individens seger över samhället”, kunde få sådana politiska uttryck som följande pregnant uttalande av den nyliberala järnlady Margaret Thatcher: ”Det finns inget samhälle, bara individer.”¹⁵⁵ Som Manuel Castells påpekar kan också den nyliberala globaliseringens teknologiska förutsättning, informationsteknologin, sättas i samband med den kultur av frihet, kreativitet och individualism som växte fram ur universitetens sextiotals-kultur.¹⁵⁶ Hobsbawm karakteriserar denna sida av '1968' som

ett avklippande av de band som tidigare hade förbundet människor i en samhällsgemenskap. För sådana samhällsgemenskaper hade inte bara bestått av de faktiska relationerna mellan människor och dessas organisationsformer utan även av de allmängiltiga modellerna för sådana relationer och mönstren för det sätt folk väntades bete sig mot varandra i roller som var föreskrivna om än inte alltid nedtecknade. Därav den ofta traumatiska otryggheten när äldre beteendemönster antingen vältes över ända eller miste sitt existensberättigande, och därav bristen på förståelse mellan dem som kände denna saknad och dem som var för unga för att känna till något annat samhälle än det normlösa.¹⁵⁷

Det är i dessa objektiva samhällseliga processer och i denna kulturrevolutionära krock mellan 1968-generationen och de av fordismen präglade och gynnade arbetargrupperna man måste söka efter kärnan i partistriden och efter orsakerna till arbetarkommunisternas odifferentierade och ofta aggressiva och oförsonliga motstånd. Det riktade sig mot allt det nya som upplevdes som annorlunda, främmande, hotfullt, överlägset och som sammanfattades av arbetarkommunisterna under de nedsättande epiteterna 'småborgerligt', 'akademiskt' eller 'intellektuellt'. Ovan nämnda ambivalenta, motsägelse- och motsättningsfulla processer var inte bara företeelser som utspelades i samhället utanför och som partiet måste förhålla sig till och försöka påverka. De trängde också in i partiet — och slet det isär.

Den frånvarande dialektiken

Striden inom vpk avgjordes i februari 1977. Arbetarkommunisterna insåg att de inte skulle kunna erövra en majoritet för sin linje, lämnade partiet och bildade *Arbetarpartiet kommunisterna*. Det skulle emellertid vara fel att karakterisera förloppet av denna strid, som med skiftande intensitet pågått sedan 1964, som en kamp mellan två olika, klart från varandra skilda och mot varandra stående politiska linjer, en majoritets- och en minoritetslinje, som slutligen avgjordes genom den senares nederlag. Partiets linje var ju alltid resultat av en kompromiss, av ett hänsynstagande i enhetens namn, vilket betyder att även 'förlorarna, arbetarkommunisterna, lyckades påverka denna linje.

Vad innebar denna politisk-programmatiska utveckling för vpk:s möjligheter att ingripa i de ambivalenta utvecklingsprocesser som jag nyss beskrivit?

I och med den fokusering på arbetarklassens kärngrupper som 1972 års program stipulerade, det vill säga på just de grupper som gynnades av den fordistiska utvecklingen och som därför hörde till dess främsta försvarare, avhände sig partiet möjligheten att ingripa i de pågående utvecklingsprocesserna. I stället för att mobilisera, stödja och utnyttja de positiva tendenser och möjligheter som processerna tillhandahöll engagerade sig partiet — med sina begränsade och splittrade krafter — huvudsakligen i de underordnade arbetargruppernas försvar av de sociala framsteg som de hade erövat under den fordistiska perioden. De var onekligen värda att försvara, men denna nödvändiga försvarskamp borde ha inordnats i en framåtpekande strategi som även inkluderade ovan nämnda progressiva tendenser och möjligheter. Så skedde inte. I stället blev partiet huvudsakligen engagerat i en kamp på defensiven som inte kunde

¹⁵⁵ Hobsbawm 1997, s. 381ff.

¹⁵⁶ Castells 1998, s. 19.

¹⁵⁷ Hobsbawm 1997, s. 381.

mobilisera tillräckliga sociala krafter för att kunna stå emot nyliberalismens globala offensiv.

Som jag redan nämnt byggde samhällsanalysen i 1972 års program — i likhet med de flesta västeuropeiska kommunistpartierna — på teorin om den statsmonopolistiska kapitalismen. Enligt denna teori fick staten en allt viktigare funktion inte bara i den ekonomiska utan i hela den samhälleliga reproduktionsprocessen. Innebörden och konsekvenserna av denna tendens var emellertid inte så entydiga. Det var en förenkling när vpk:s nya program drog slutsatsen att storfinansens företrädare i och med denna utveckling fått ”direkt inflytande över statsapparaten” och att staten därigenom hade förvandlats till ”monopolkapitalets stat”. Men statens integrering i reproduktionsprocessen innebar ju samtidigt att den ekonomiska styrningens centrum — de privata monopolen — fick ett politiskt komplement. Detta kunde leda till — som Hermansson redan hade uppmärksammat i *Vänsterns väg* — att monopolprofiten inte längre var det allenaordande riktmärket för regleringen av reproduktionsprocessen. I parlamentariska system vidgade den politiska regleringen möjligheterna för att artikulera och genomdriva folkliga, demokratiskt formulerade intressen — framför allt inom och via den växande offentliga sektorn. Regleringen kunde med andra ord utnyttjas för en demokratisering av den samhälleliga reproduktionsprocessen, för att politisera även den ekonomiska sfären och på så sätt bidra till socialt, ekologiskt och samhälleligt framåtskridande.

På grund av dessa demokratiska möjligheter framstod utvecklingen av den statsmonopolistiska kapitalismen som ett problem — just för monopolkapitalet. Det kan därför inte förvåna att dominerande makteliter i den globala kapitalismens centrum sedan mitten av 1970-talet visade allt starkare tendenser till att tränga tillbaka politikens — rättare sagt: en demokratiskt formulerad och förankrad politik — inflytande. Denna nyliberala motoffensiv sattes in för att stänga de möjliga progressiva öppningar som fordismens blomstrings- och upplösningsperiod tillhandahöll. Den nya ekonomiska politiken under de följande decennierna präglades således av avreglerings-, privatiserings- och varufieringstendenser.

Medan Hermansson hade betonat den samhälleliga dialektiken, pekat på både negativa tendenser, som resulterade ur kapitalets dominans och den därpå byggande borgerliga hegemonin, och på nya tendenser, chanser och möjligheter som växte fram ur samma process, opererade 1972 års program bort dialektiken ur samhällsprocesserna och ersatte den med mekaniska, klassreduktionistiska antagonismer. Med fokuseringen på arbetarklassens kroppsarbetande kärngrupper och på (den fordistiska) arbetsplatsen som främsta politiska kamparena, tenderade det nya programmet mot en inskränkning och begränsning av mångfaldiga samhälleliga stridsfrågor och -fronter och en prioritering av ekonomisk-korporativa frågor. Samtidigt skedde i och med denna fokusering och prioritering en omorientering eller en återgång från alienationen som hegemoniprojektets centrala problematik tillbaka till det traditionella utsugningsbegreppet.

För att kunna utveckla och tillämpa en ingripande vänsterpolitik hade det behövts inte bara teoretisk insikt i samhällsprocessernas motsättnings- och motsägelsefyllda karaktär, som alltid tillhandahåller såväl risker som möjligheter. Det hade framför allt behövts den mycket svårare insikten att partiet självt är präglad, del och bärare av denna motsägelse- och motsättningsfylldhet. På grund av det egna historiska — nationella och internationella — arvet och de nya inflytelserna utifrån kunde en sådan förmåga inte utvecklas inom det reellt existerande vpk.

9. ”Och det blir alltså ingen punkt här, utan bara ett komma”

Triptykens tredje flygel öppnas

”Varför blir ditt parti aldrig större, C-H Hermansson”, frågade *Aftonbladets* chefredaktör Gunnar Fredriksson den avgående partiordföranden i februari 1975. Hermansson svarade som alltid: Fram till slutet av 1960-talet hade den gynnsamma kapitalistiska produktionsutvecklingen

möjliggjort den typ av reformpolitik som socialdemokraterna har stått för [...]. Men jag är inte övertygad om att det kommer att bli på samma sätt under 70-talet. Tre tendenser är väldigt påtagliga. Det är den ökande arbetslösheten, den ökande inflationen och tendensen att produktionsökningen stannar av. Det betyder att utrymmet för en traditionell reformpolitik inte kommer att bli lika stort under det närmaste årtiondet som det har varit hittills.

Hermansson gav uttryck för en försiktig revolutionär framtidsoptimism. Som en konsekvens höll det på att ske ”en skärpning av motsättningarna mellan klasserna”, ”en polarisering”. Han konstaterade också ”en större medvetenhet inom arbetarrörelsen”. På Fredrikssons fråga om han väntade sig ”fortsatt polarisering och därför också fortsatt skärpning av det socialistiska medvetandet” svarade Hermansson: ”Ja, det tror jag är en sannolik utveckling.”¹ Optimismen var försiktig, bergsäker var han inte, den prognostiserade utvecklingen var endast *sannolik*.

Även om man således kunde ana spår av den gamla mekaniska ekonomismen, det vill säga av föreställningen om en oförmedlad förvandling av objektiva klassrelaterade motsättningspotentialer till subjektivt upplevda, artikulerade och utkämpade klassmotsättningar, så var Hermansson ändå — luttrad av tidigare grusade förhoppningar — inte lika optimistisk eller otålig som de vänstergrupper som tolkade krisen som ”den yttersta domens” dag för den utvecklade kapitalismen. Som partikamraten Therborn kunde konstatera fyra år senare kom alla dessa revolutionära förhoppningar ”snabbt på skam”.² När det internationella kapitalet i mitten av 1970-talet bestämde sig för att säga upp den fordistiska kompromiss som det en gång tvingats ingå — huvudsakligen på grund av den tidigare beskrivna specifika globala situationen vid andra världskrigets slut — då visade sig arbetarrörelsen åter en gång för svag för att kunna sätta sin egen prägel på den fortsatta utvecklingen. I stället för kapitalismens dödsryckningar markerade 1975, året för Hermanssons avgång, endast slutet på en viss kapitalistisk utvecklingsform: fordismen. Det kapitalistiska produktionssättet och hela den civilisation som grundar sig på det höll än en gång på att ömsa skinn. Det som inleddes 1975 var nedgången för mellanperioden i det korta 1900-talets triptyk, dessa runt tre decennier av förbluffande ekonomisk tillväxt och social omvandling, såväl kapitalismens som arbetarrörelsens guldålder. I denna nedgång eroderade också, som Frigga Haug påpekat,

de protestpotentialer som vi dittills kunnat känna igen å ena sidan som solidaritet, arbetarrörelse, manligt arbetskollektiv, framsprungna ur fordism, taylorism, massproduktion, och som å andra sidan varit understödda och garanterade genom familj, sexualmoral, regelbundenhet, ordning, disciplin, inbäddade i en allmän nationell moral.³

Med facit i hand kan vi konstatera att den fordistiska perioden hade lagt sig — som ett slags undantag — mellan katastrofernas tidsålder från första världskrigets utbrott till andra världskrigets efterdyningar och den period av sammanbrott och global osäkerhet som vi fortfarande lever under. Det korta 1900-talet, sammanfattar Eric Hobsbawm,

slutade med problem som ingen kunde eller ens påstod sig kunna lösa. När människorna vid

¹ ”Varför blir ditt parti aldrig större C-H Hermansson?”, *Aftonbladet*, 20/2 1975.

² Therborn 1979, s. 8.

³ Cit. i HKWM, bd. 4, s. 586.

sekelskiftet famlade sig fram genom den globala dimma som kringvärvde dem och in i det tredje årtusendet kunde de bara känna sig säkra på att en historisk epok hade gått i graven. Därutöver visste de föga. [...]

Vi vet inte vart vi är på väg. [... En sak står emellertid helt klar. Ska mänskligheten ha någon igenkännlig framtid kan denna framtid inte vara en förlängning av det förgångna eller nutiden. Om vi försöker bygga det tredje årtusendets värld på den grunden kommer vi att misslyckas. Och priset för ett misslyckande, det vill säga alternativet till ett förändrat samhälle, är mörker.⁴

Historien har fört oss fram till denna vår osäkra och farofyllda samtid, som kanske kommer att inleda en ny katastrofernas tidsålder eller — vilket inte heller kan uteslutas — slutar i det eviga mörkret. Vad vi också kan få kunskap om är *varför* vi har hamnat här. Sådan kunskap är inte bara av värde för den historiskt intresserade; den hör till förutsättningarna för att kunna minimera riskerna för att hamna i de nämnda framtidsalternativen. Det huvudsakliga syftet med denna politiska biografi över en person som har upplevt och under en avgörande period varit med om att gestalta detta korta 1900-tal är att lämna ett bidrag till just sådan kunskap.

Motståndets och nederlagets historiska perspektiv

Den politiska människan Hermansson formades under katastrofernas tidsålder. Drivkraften bakom hans livslånga engagemang var inte egoistisk längtan efter en politisk karriär eller samhällseliga maktpositioner. Det finns en etisk konstant i hans liv, från den unge gymnasistens diktrad *Så är vårt liv / ändå ej förfelat. / Vi hjälpte. Vi levde till* memoarförfattarens ursäktande resumé:

Nej, mitt dåliga samvete kommer sig just av min existens i det system som innebär elände för så många människor. Jag sitter i ett varmt hus och har mat på bordet. Jag kan känna en rimlig trygghet. Men vad gör jag för den åttaåriga Ivan Sergulic i Sarajevo som får sitt ben sönderslitet av en granat när han är på väg till skolan? Vad gör jag för den tolvåriga flicka, som sitter och sover på en kyrktrappa i Rio men snart kommer att mördas av en polispatrull? [...] Eller för dig, 78 år och ensam sedan din man dog, som jag möter på en bårvagn i medicinakutens korridor? [...]

Det är inför alla er jag har dåligt samvete.⁵

I en tid, där *ett samtal som handlar om träden nästan är ett brott för det döljer tystnad om så många illdåd*, tvingades Hermansson att överge ungdomsårens dröm om ett framtida liv inom kulturens sfär och i stället välja politiken, ett val som förde honom från den socialdemokratiska arbetarrörelsen via 'den andra familjen' Clarté till arbetarrörelsens kommunistiska gren. I sin dikt *Till dem som föds sedan*⁶ gav Bertolt Brecht röst åt dem som likt Hermansson valde ett sådant politiskt engagemang:

Ni som ska stiga upp ur den flod / i vilken vi mött vår undergång / betänk / när ni talar om våra svagheter/ också den mörka tid / som ni besparades.

Oftare än vi bytte skorna, bytte vi länder, /genom klasskrigen, förtvivlande / när bara orätt fanns och inget motstånd.

Likväl visste vi ju: även / hatet mot nedrighet / förvrider dragen. /Även harmen över orätt /gör ju rösten skrovlig. Vi / som ju ville bereda marken för vänlighet / kunde själva inte vara vänliga.

Men ni, när den tid kommit, / då människan är människan till hjälp, / tänk då på oss / med överseende.

Hur ska man som historiker skildra ett sådant liv i en sådan tid, *ett politiskt liv under det korta 1900-talet*? Accepterar man Hermanssons politiska liv som engagemang i ett misslyckat

⁴ Hobsbawm 1997, s. 629-30 och 658.

⁵ Hermansson 1994, s. 9f.

⁶ Till dem som föds sedan” i Brecht 1998, s.145ff.

försök att ”bereda marken för vänlighet” då förefaller mig den ståndpunkt som Peter Weiss valde för sin stora roman *Motståndets* estetik vara den enda rimliga: Det är lidandets och nederlagets ståndpunkt. Men, som Fredric Jameson betonar, får ett sådant ståndpunktstagande ”inte förstås som morbid fascination” som vill sätta ett monument över lidande och nederlag; det vill tvärtom ”öppethålla ett historiskt perspektiv — underordningens och motståndets perspektiv — som möjliggör en praxis som sådan.”⁷

I ett sådant perspektiv ryms också det spänningsfyllda förhållandet mellan biografins egentliga föremål, den lidelsefullt handlande individen, och den anonyma historiska processen, med de stora kollektiva makterna som agerar vid sidan av och bortom de individuella aktörerna. På en lägre nivå finner vi ett politiskt parti — med traditionen från alla kommunistiska släktled som tryckte ”som en mara på de levandes hjärna” — och dess medlem och sedan ordförande Hermansson som försökte förvandla det från en fjättrande boja till ett progressivt politiskt verktyg. Efter drygt tio års erfarenhet som ordförande visste Hermansson att partiledarna ”är alldeles för upphaussade”.⁸ Minst lika besvärligt och besvärande var för honom den hotande deformationen av den egna politiska identiteten. Hur mycket av individen Hermanssons politiska övertygelser, har jag ofta frågat mig när jag läste hans tal och skrifter, ryms egentligen i dessa yttranden av *partiordföranden* Hermansson, av partiets kollektivröst?

Hermanssons konkreta utopi

De båda föregående kapitlen handlade om det hegemoniprojekt som Hermansson hade formulerat i *Vänsterns väg* och om det misslyckade försöket att förverkliga det. Vi kunde följa ordförandens successiva — om än motsträviga — fjärmande från sitt ursprungliga projekt. Men det var partiordförandens och inte individen Hermanssons fjärmande från projektet. Med detta ska naturligtvis inte vara sagt att hans uppfattningar inte hade påverkats eller förändrats under resans gång. Men han avgick som ordförande när spänningen mellan hans egna analyser, politiska övertygelser, insikter, värderingar, känslor å ena sidan och partiets kollektiva, om än motstridiga vilja å den andra blev allt mer outhärdlig, när den hotade att alienera honom från hans politiska jag. Efter avgången släppte denna spänning — något och endast här och var. Som ledamot av partiets innersta ledningskrets, verkställande utskottet, och som ordförande för vpk:s riksdagsgrupp var han ju fortfarande underkastad majoritetsbesluten. Men ju mer fjärran han befann sig från partiets främsta adressat, ’arbetarklassens kärngrupper, desto mer släppte denna spänning och desto större var kongruensen mellan individen Hermanssons politiska övertygelser och det budskap han förmedlade. Då och endast då talade han sanning, var han helt sig själv och då återvände han till sitt hegemoniprojekt. Detta skedde till exempel i september 1975, ett halvår efter hans avgång, när han höll ett föredrag i Arkitektursektionen vid Lunds Tekniska Högskola över frågan ”Kan vi övertygas om nödvändigheten av en radikal förändring av våra levnadsvillkor?”⁹

Han började föredraget med att tillbakavisa de ”falska teorier om förhållandet mellan de imperialistiska staterna och folken i tredje världen” som propagerar ”föreställningen att en snabb tillväxt i de rika, industrialiserade länderna betyder förbättrade förhållanden för de fattiga, utplundrade ländernas folk”. De sanna teorierna fastslår däremot ”att de rika länderna är rika just därför att de fattiga länderna är fattiga”. Hans slutsats är densamma som tio år tidigare, men nu kompletterat med hänvisning till konsekvenserna av kapitalets allt större internationalisering eller — med ett modernare uttryck — globalisering:

Det är helt orimligt att föra en diskussion om tillväxt- och fördelningsproblem enbart på nationell grundval. Det finns ingen möjlighet att isolera utvecklingen av samhälle och natur i Sverige från

⁷ Jameson, Fredric, ”Ein Monument radikaler Momente. Für eine neue Lektüre von Peter Weiss Ästhetik des Widerstands”, i *Das Argument* 254/2004, s. 47.

⁸ Intervju i *Expressen*, 12/3 1975.

⁹ Manuskript i Hermanssons privatarkiv.

det allmänna skeendet i världen. Varje försök att göra detta är ett bedrägeri. Vi vill inte bygga någon slags lyxsocialism här i landet på det imperialistiska rofferiets vinster.

Och även om vissa grupper, rörelser, partier skulle vilja bygga ett slags välfärdssamhälle grundat på acceptabla etiska normer i isolering så kommer de aldrig att lyckas. Orsaken ligger inte bara i de förtryckta och utplundrade folkens rättmätiga krav på delaktighet i de kapitalistiska staternas rikedomar. Den ligger också i själva den kapitalistiska utvecklingen, som alltmera domineras av de stora internationella koncernerna. De multinationella eller rättare: transnationella företagen förvandlar världens politiska ekonomi genom sin växande kontroll över produktionsteknologi, kapital och marknadsföring. Målet för trusternas politik är ingenting mindre än globalt herravälde över produktion, finans- och valutamarknad, försäljning.

Sedan övergick Hermansson till att kommentera den då aktuella diskussion om ”tillväxt och icke-tillväxt” som hade initierats av Romklubben rapport *Tillväxtens gränser* (1972). Denna diskussion fick inte föras ”abstrakt och i allmänhet”, den förblev ”steril” så länge man inte beaktade de avgörande frågorna om tillväxtens sammansättning, begränsningar och konsekvenser och om fördelningen av dess resultat. Mot denna bakgrund frågade han:

Förstörelsen av luft och vatten i hela den industrialiserade världen, den ekologiska obalans som orsakas av olika kemiska ämnen, det ökade hotet mot ekosfärens livsuppehållande system, förstörelsen av oersättliga naturresurser, svälttillvaron och den för tidiga döden för majoriteten av människorna i världen — är inte dessa fakta tillräckligt grava för att skapa fruktan för framtiden och ställa grundläggande förändringar som ett imperativ?

Man kan inte diskutera tillväxt eller icke-tillväxt, fortsatte han,

utan att ta ställning till fördelningen både av nuvarande tillgångar och framtida tillgångar. Det gäller fördelningen mellan världsdelar, mellan raser, mellan nationer, mellan klasser. Vi får aldrig glömma bort att det idag finns fler människor som är hungriga, sjuka, hemlösa och analfabeter än vad som var fallet exempelvis när Förenta Nationerna grundades för 30 år sedan. Det är reaktionärt att gå ut och predika noll-tillväxt utan att kräva en grundläggande omfördelning av världsproduktionen av energi och livsmedel, utan att kräva en grundläggande omfördelning av produktionsresultatet inom nationerna. Den svältande, sjuka, hemlösa, illitterata befolkningsmajoriteten i de fattiga länderna måste beredas en godtagbar materiell och kulturell levnadsstandard. Arbetarna i de rika ländernas industrier måste beredas arbetsbetingelser som avlägsnar hoten mot hälsa och liv [...]

Det krävs alltså en tillväxt som tar sin utgångspunkt i dessa konkreta mänskliga behov på en internationell nivå. [...]

Den radikala förändring av våra levnadsvillkor som är nödvändig får inte tolkas bara som en process av nedskärningar. Den innebär också — och framför allt — en utveckling av nya, positiva livskvaliteter.

Han citerade ett uttalande av Kyrkornas världsråd som konstaterade att den rådande internationella situationen ”är en direkt följd av det dominerande samhällssystemet. Därför måste man allvarligt fråga, om det kommer att ske en brytning med detta med hjälp av våld eller om det är möjligt att reagera tillräckligt snabbt och förändra systemet i syfte att skapa en sådan samhällsorganisation, att den svarar mot människans behov.” Svaret var inte givet:

Redan Friedrich Engels påpekade att kapitalismens utveckling kan leda till två saker: till socialism eller till barbari. De multinationella bolagens växande makt ger det hotande perspektivet av den kapitalets öppna diktatur i internationell skala som företecknades t.ex. av Jack London i Järnhälen. Kampen måste därför ständigt föras för den socialistiska medvetenhet som krävs för att på allvar ta itu med arbetet att skapa en ny värld grundad på alla människors lika rättigheter.

Tio år efter *Vänsterns väg* bekräftar den avgångne partiordföranden Hermansson här den centrala innebörden i sitt havrerade hegemoniprojekt, nämligen att varje sant progressivt projekt måste ha alla människors lika rättigheter som utgångspunkt och mänsklighetens gemensamma framtid som perspektiv. Det är det testamente som Hermanssons politiska liv lämnat efter sig.

Hermanssons projekt kan, med Ernst Blochs uttryck, betecknas som en konkret utopi. Till skillnad från den abstrakta söker den konkreta utopin att upptäcka och följa upp latenta tendenser i den pågående historiska processen. Bloch betecknar den som antecipation av ett möjligt eller sannolikt ”ännu-icke-vara”.¹⁰ En av de specifika kvaliteter som utmärker Hermanssons konkret-utopiska hegemoniprojekt är föregripandet av den insikt som Fredric Jameson uttryckte så här: I globaliseringens och informatiseringens tidevarv kan ”räddningen av utopin” endast lyckas om marxisterna håller fast vid tanken på en global totalitet.¹¹

Människans självemancipation

Hösten 1982 startade Grafiska fackföreningen i Stockholm en studiecirkel kring *Motståndets estetik* under ledning av Hermansson. Den pågick i nästan tre år. ”Vad som redan från början mest fängslade oss i Motståndets estetik”, framhäver han i *Minnen*, ”var betoningen av hur viktigt det var för den undertryckta klassen att tillägna sig kunskap för att kunna upphäva de härskandes privilegier”. Han citerar ”några nyckelmeningar som oupphörligt kom tillbaka i våra diskussioner”, bland annat denna: ”Gång på gång kastades vi tillbaka, därför att vår förmåga att tänka, kombinera och dra slutsatser ännu inte var tillräckligt utvecklad.”¹² Kursen avslutades i september 1985 med en resa till Berlin. Det var Hermanssons första resa till DDR sedan muren byggdes nästan ett kvarts sekel tidigare. Kursdeltagarna besökte Pergamonmuseet med den kända frisen som har en avgörande symbolisk betydelse i *Motståndets estetik*, vars första band hade utkommit 1975, året för Hermanssons avgång.

På romanens första sidor beger sig berättaren, årsbarn med Hermansson, hösten 1937 tillsammans med sina ungdomsvänner Coppi och Heilmann till Pergamonfrisen. Det var några dagar innan han skulle åka till Spanien för att ansluta sig till de internationella brigaderna. De tre kamraterna sökte

bland de inmurade kropparna, lemresterna, efter sonen till Zeus och Alkmene, den jordiske hjälparen, som genom taperhet och ihärdigt arbete skulle göra slut på hemsökelseernas tid. Det enda vi fann var hans signatur och tassens på en lejonfäll som han burit över axlarna, annars vittnade ingenting längre om att hans plats varit mellan Heras fyrspann och Zeus' atletiska bål, och Coppi kallade det ett omen, att just han, som var vår like, saknades, och att vi nu själva måste göra oss en bild av denne förespråkare för handling.¹³

Den frånvarande Herakles är ett ledmotiv som går genom hela romanen. Han förkroppsligar det mytiska, den ”världshistoriska individen”, vars öde det är att infria ett helt folks förväntningar. De unga revolutionärerna känner en djup saknad efter Herakles lejon tass, symboliken för den sista och mest omfattande akten i de förtrycktas och underordnades frigörelse.¹⁴ Det var samma längtan som Hermansson — den intellektuelle småborgaren, han som en gång hade drömt om att förena kulturellt och politiskt engagemang i kampen för ett mänskligare samhälle — gav uttryck för i början av kriget: den förlösande längtan efter de handlingskraftiga kroppsarbetarnas klass, de ”som står rycken”, och deras revolutionära parti.

När Hermansson hösten 1985, upplyst av femtio års politiskt engagemang, stod framför Pergamonfrisen visste han att den tomma platsen inte kunde fyllas av en speciell samhällsgrupp och dess politiska avantgarde och att kulturen och politiken skulle vara lika nödvändiga sidor i kampen om ett mänskligare samhälle, så som vännen och kamraten Peter Weiss skrev på romanens sista rader:

Jag skulle bege mig till frisen på vilken jordens söner och döttrar reste sig mot de makter som ständigt på nytt ville ta ifrån dem det som de kämpat sig till, [...], och Heilmann skulle citera

¹⁰ Bloch 1959, s. 164.

¹¹ Fredric Jameson, ”Fünf Thesen zum real existierenden Marxismus”, i *Das Argument*, 214/1996, s. 174ff.

¹² Hermansson 1993, s. 300ff.

¹³ Weiss 1976, s. 11f.

¹⁴ Jfr. Jameson 2004, s. 48f.

Rimbaud, och Coppi läsa ur Manifestet, och en plats i handgemänget skulle vara fri, där skulle lejon tassan hänga, gripbar för envar, och så länge de därnere inte släppte varandra skulle de inte se tassan på lejonhuden, och det skulle inte komma någon att fylla den tomma platsen, de måste själva bli mäktiga detta enda grepp, denna svepande och svingande rörelse, med vilken de äntligen kunde sopa undan det fruktansvärda tryck som vilade på dem.¹⁵

Om den unga generation — speciellt den del som står i den historiska arbetarrörelsens tradition — som idag börjar samlas under parollen ”En annan värld är möjlig” är beredd att ta emot den besvärliga gåva som Hermanssons politiska liv har efterlämnat då ”bleve vi alla hedrade”.¹⁶ Och hans politiska liv skulle kunna avslutas med samma interpunktion som han avslutade radioprogrammet ”Sommar, sommar” i juli 1975: ”Och det blir alltså ingen punkt här, utan bara ett komma.”¹⁷

¹⁵ Weiss 1981, s. 337.

¹⁶ Brecht, *Jag behöver ingen gravsten*: Jag behöver ingen gravsten, men / behöver ni en över mig / skulle jag önska att där stod: / Han kom med förslag. Vi / antog dem. / Med en sådan inskrift bleve / vi alla hedrade. (Brecht 1998, s. 97.)

¹⁷ ”Sommar, sommar”, SR P3, 20/7 1975, manuskript i Hermanssons privatarkiv.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Arbetarrörelsens arkiv (Arab)

Clartésektion Stockholm
 Fritjof Lagers personarkiv
 Förbundet (Sällskapet) Sverige — DDR
 Gunnar och Rodny Öhmans personarkiv
 Kaj Björks personarkiv
 Per-Olov Zennströms personarkiv
 SAP-arkiv
 SDUK Birka
 Sixten Rogebys personarkiv
 Svenska Clartéförbundet
 Sveriges Socialistiska Gymnasistförening (SSGF)
 VPK-arkiv

Bundesarchiv, Zweigstelle Berlin-Lichterfelde

Reichssicherheitshauptamt

CH Hermanssons privatarkiv

Kanan Arkisto (Folkets arkiv) Helsingfors

Landesarchiv Greifswald

Bezirksparteiarchiv (BPA) Rostock der s E D

Riksarkivet, Stockholm

Auswärtiges Amt (kopior)

Skyddspolisens arkiv, Helsingfors

Handlingar rörande svenska kommunister

Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Berlin (Sapmo-Ba)

Säkerhetspolisens arkiv

CH Hermanssons persondossier, P 3947.

John Takmans privatarkiv

Tidningar/tidskrifter

Arbetarhistoria
 Arkiv
 Clarté
 Das Argument
 Die Kommunistische Internationale
 Kommunistisk Tidskrift
 Kulturfront
 Norrskensflamman
 Ny Dag

Socialistisk debatt
Tiden
Tidsignal
Världen i Dag
Zenit

Citerade skrifter av CH Hermansson

- Charles-Henri [Hermansson], "Löfte och bön", i *Vårt forum. Tidning för Norrlands studerande ungdom*, Höstnummer 1935.
- Chas [Hermansson], "Filmfaktorer", i *Vårt forum*, höstnummer 1935.
- Chas [Hermansson], "Dödsdansen", i *Vårt forum*, höstnummer 1935.
- Hermansson, "Socialistiskt perspektiv" i *Clarté*, nr. 11-12/1938.
- Hermansson, *Samhället och konslivet*, Stockholm 1939.
- Hermansson, "Den nya fosterlandskärleken", i *Clarté*, nr. 2/1939.
- Hermansson, "Trotsky och trotskisterna I", i *Clarté*, nr. 3-4/1939.
- Hermansson, "Trotsky och trotskisterna II", i *Clarté*, nr. 5/1939.
- Björk, Lennart och CH Hermansson: "Sovjetunionen och de imperialistiska staterna", i *Clarté*, nr. 7-8/1939.
- Hermansson, "Tysklands grepp om Sverige. Hur man försöker pressa vårt land allt längre in i den tyska 'nyordningen'", i *Kulturfront*, nr.1/1941.
- Hermansson, "Varför Hitler inte kan vinna kriget", i *Kulturfront*, nr. 2/1941.
- Hermansson, "Och efter kriget?", i *Kulturfront*, nr.1/1942.
- Hermansson, "Avsteg från neutraliteten — neutralitetskränkningar", i *Kulturfront* oktober 1942.
- Hermansson, "Den odelbara segern", i *Kulturfront*, december 1942.
- Lancet [Hermansson], "Söderlundsprogrammet och arbetarklassen", i *Världen i Dag* nr. 48/1942.
- Lancet [Hermansson], *Krigsvinster och löner*, Stockholm 1942.
- Lancet, *Index och löner*, Stockholm 1942.
- Erik Åström [Hermansson], *Arbetare och småbönder*, Dagspolitik nr. 7, Stockholm 1942.
- Hermansson, CH / Rubinstein, Harald, "Avsteg från neutraliteten — neutralitetskränkningar", i *Kulturfront*, Oktober 1942.
- Ivar Persson [Hermansson], "Das Kriegspotential der Vereinigten Staaten", i *Die Welt*, Sondernummer, 18/10 1942.
- Lancet, *Det monopolkapitalistiska Sverige*, Stockholm 1943.
- Hermansson, "Medelvägens utopi", i *Kulturfront*, nr. 3/1943.
- Hermansson, "Svensk och brittisk efterkrigsplanering", i *Kulturfront*, nr. 6-7/1943.
- Hermansson, "Kommunistisk programdebatt", i *Kulturfront* nr. 3-4/1944.
- [Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, Dagspolitik nr.

19, Stockholm 1944.

Erik Åström [Hermansson], Vill kommunisterna ta jorden från bönderna?, Stockholm 1944.

Lancet, Bräsch i lönestoppet!, Dagspolitik nr. 21, Stockholm 1944.

Lancet, Den socialdemokratiska programrevisionen. Kritiska anmärkningar, tredje upplagan, Stockholm 1944.

Hermansson, ”Kommunisternas återhållsamhet”; *Vår Tid*, nr. 5/1945.

Hermansson, ”Kapitalistisk propagandaoffensiv”, *Vår Tid* nr. 7/1945.

Hermansson, Ekonomiskt handlingsprogram. Tal på Sverges Kommunistiska Partis kongress den 18-21 maj 1946, Stockholm 1946.

[Hermansson], ”Vår väg till socialismen”, *Vår Tid*, nr. 10/1946.

Lancet, Vilka skall bestämma — arbetare eller kapitalister? Efterkrigsprogrammet inför genomförande, Dagspolitik 25, Stockholm 1946.

Hermansson, ”Detta folk kommer alltid att kämpa för freden”, i Förbundet Sverige-Sovjetunionen (utg.), Stockholm-Leningrad-Kaukasien, Stockholm 1951.

Hermansson, ”Parollen om demokratisk blick m.m.”, i *Vår Tid* nr. 2/1951.

Hermansson, ”Lär av Stalins nya arbete!”, i *Vår Tid*, nr. 10/1952.

”Partiets nya program. Kamrat Hermanssons referat på SKP:s 16:e kongress”,
Vår Tid nr. 4-5/1953.

Hermansson, ”Några lärdomar av Sovjetunionens Kommunistiska Partis historia”, i *Vår Tid* nr. 7/1953.

Hermansson, ”Stalins nya arbete och programförslaget”, *Vår Tid*, nr.1/1953.

Hermansson, ”Teoretiska frågor vid SUK P:s tjugonde kongress”, i *Vår Tid*, nr. 3/1956.

Hermansson, ”För en svensk väg till socialismen” (Tal i Stockholm 11 november 1956), i Hermansson 1974.

Hermansson, ”Skärpta ekonomiska motsättningar”, i *Vår Tid*, nr. 10/1958.

Hermansson, Koncentration och storföretag, Stockholm 1959.

Hermansson, Monopol och storfinans, Stockholm 1962.

Hermansson, ”Marxistiskt samtal”, i *Clarté* nr. 6/1965.

Hermansson 1965, *Vänsterns väg. Ett debattinlägg*, Stockholm.

Hermansson, ”Svar till Göran Therborn och Svante Foerster. Är en ny vänsterpolitik en historisk tillfällighet?” i *Tidsignal* nr. 12, 1966.

Hermansson, ”Socialistiskt alternativ”, i *Socialistisk debatt* nr.1/1967.

Hermansson, ”Socialismens målsättning”, i *Socialistisk debatt* nr. 2/1967.

Hermansson, ”Om vägar att bryta det ekonomiska fåtalsväldet, med särskilt tonvikt på strukturreformer”, *Socialistisk debatt* nr. 3/1967.

Hermansson, ”Efter valet”, i *Socialistisk debatt*, nr 3/1968.

Hermansson, *Marxism och kristendom*, Stockholm 1972.

Hermansson, ”Solidaritet, revolution, reformer”, i *Socialistisk debatt* nr.13,1974.

Hermansson (1974), *För socialismen*, Stockholm.

Kommunister. En intervjubok av CH Hermansson, Stockholm 1977-1980.

Hermansson, *Sverige i imperialismens nät*, Stockholm 1986.

Hermansson (1993), *CH Minnen*, Stockholm.

Hermansson (1994), *År av nåd. Minnen och frågor*, Stockholm.

Litteratur (urval)

Agosti, Aldo (1998), ”Palmiro Togliatti, the Italian Communist Party and International Communism”, i Saarela, Tauno / Rentola, Kimmo, *Communism. National & International*, Helsinki.

Alperovitz, Gar (1995), *The decision to use the atomic bomb and the architecture of an American Myth*, New York.

Althusser, Louis (1977), *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, Berlin, Hamburg.

Amin, Samir (1974), *Den globala kapitalackumuleringen. En kritik av teorin om underutveckling*, Uddevalla.

Amin, Samir (1992), *Das Reich des Chaos*, Hamburg.

Amin, Samir (1997), *Die Zukunft des Weltsystems. Herausforderungen der Globalisierung*, Hamburg.

Antonow-Owssejenko, Anton (1986), *Stalin. Porträt einer Tyrannei*, Berlin 1986.

Appelqvist, Örjan (2000), *Bruten brygga. Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik 1943-1947*, Stockholm.

Azcarate, Manuel (1989), *Die europäische Linke*, Wien.

Back, Pär-Erik (1977), *Svenska Metallindustriarbetareförbundets historia 1940-1956*, Stockholm.

Bauman, Zygmunt (1994), *Auschwitz och det moderna samhället*, Göteborg.

Bergen, Eskil (1945), *Clarté. Poeter och politiker*, Stockholm.

Beyer, Nils (1934), *Handens och hjärnans arbetare*, Stockholm.

Björk, Kaj (1984), *Ett 30-tal*, Stockholm.

Björk, Kaj (1986), *Ett krig. Minnen och funderingar*, Stockholm.

Björk, Kaj (2001), *Spanien i svenska hjärtan*, Södertälje.

Bloch, Ernst (1959), *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt/M.

Boëthius, Maria-Pia (1991), *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*, Stockholm.

Bokholm, Rune (2001), *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*, Stockholm.

- Branting, Hjalmar (1926), "Den revolutionära generalstrejken", i dens., *Tal och skrifter*, bd. VIII, Stockholm.
- Braunthal, J. (1978), *Die Geschichte der Internationale*, Berlin-Bonn.
- Brecht, Bertolt, *Jag behöver ingen gravsten. Dikter 1917-1956 i urval av Lars Bjurman och Jan Hammarlund*, Stockholm/Stehag 1998.
- Castells, Manuel (1998), *Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur*, Band 1: Nätverkssamhällets framväxt, Göteborg.
- Claudin, Fernando (1980), *Krisen i den kommunistiska rörelsen. Från Komintern till Kominform*, Surte.
- Demirovicx, Alex (1989), "Die hegemoniale Strategie der Wahrheit", i *Die "Linie Luxemburg-Gramsci". Zur Aktualität und Historizität marxistischen Denkens*, Berlin/Hamburg.
- Dimitroff, Georgi (2000), *Tagebücher 1933-1943*, Herausgegeben von Bernhard H. Bayerlein, Berlin.
- Drangel, Louise (1976), *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935-1945*, Stockholm.
- Eichholtz, Dietrich (1996), *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945*, Band III, Berlin.
- Ekdahl, Lars (2001), *Mot en tredje väg. En biografi över Rudolf Meidner. I. Tysk flykting och svensk modell*, Lund.
- Ekman Jørgensen, Thomas (2002), "Split or reform? The Danish and Swedish CPs facing the post-Stalin era", i Bracke, Maud / Ekman Jørgensen, Thomas, *West European Communism after Stalinism. Comparative Approaches*, European University Institute, Florence.
- Engler, Wolfgang (1999), *Die Ostdeutschen. Kunde von einem verlorenen Land*, Berlin.
- En ny vänster*. En debattbok redigerad av Göran Therborn och under medverkan av Lars-Ola Borglid, Gunnar Olofsson och Rune Wiklund, Stockholm 1966.
- Erlander, Tage (1976), *Tage Erlander 1955-1960*, Stockholm.
- Erlander, Tage (2001), *Dagböcker 1945-1949. Utgivna av Sven Erlander*, Hedemora.
- Erlander, Tage (2001a), *Dagböcker 1950-1951, Utgivna av Sven Erlander*, Hedemora.
- Erlander, Tage (2002), *Dagböcker 1952, Utgivna av Sven Erlander*, Hedemora.
- Elvander, Nils (1972), *Svensk skattepolitik 1945-1970. En studie i partiets och organisationers funktioner*, Stockholm.
- Forser, Tomas / Tjäder, Per Arne (1972), *Tredje ståndpunkten. En debatt från det kalla krigets dagar*, Lund.
- Forser, Tomas (1996), *'Jag har speglat århundradet' - en bok om Per Nyström historikern, publicisten, ämbetsmannen*, Stockholm
- Från SKP till VPK – en antologi redigerad av Sven E Olsson*, Lund 1976.
- Funcke, Nils (1996), *Tryckfriheten under tryck. Ordets män och statsmakterna*, Stockholm.
- Grafström, Sven (1989), *Anteckningar 1938-1944*. Utgivna genom Stig Ekman, Stockholm.

- Grafström, Sven (1989a), *Anteckningar 1945-1954*, Utgivna genom Stig Ekman, Stockholm.
- Gramsci, Antonio (1967), *En kollektiv intellektuell*, Cavefors.
- Gramsci, Antonio, *Gefängnishefte (Gh). Kritische Gesamtausgabe*, Hrsg. Kl. Bochmann und WF Haug, Berlin/Hamburg 1991ff.
- Hagberg, Hilding (1968), *I Marx-Lenins anda*. Med bidrag av Bengt Boström, Helmer Holmberg, Gustav Johansson, Alf Lövenborg, Stockholm.
- Hagberg, Hilding (1995), *'Jag är och förblir kommunist'*. *Minnen*, Stockholm.
- Halvorsen, Terje (1981), *NKP i krise. Om "oppgjøret med det annet sen trum" 1949-50*, Oslo.
- Halvorsen, Terje (1996), *Mellom Moskva og Berlin. Norges Kommunistiske Parti under ikke-angreppspakten mellom Sovjet-Unionen og Tyskland 1939-1941*, Oslo.
- Hammar, Bo (1992), *Ett långt farväl till kommunismen*, Värnamo.
- Haug, Wolfgang Fritz (2001), *Dreizehn Versuche marxistisches Denken zu erneuern*, Berlin, Hamburg.
- Hermansson, Jörgen (1984), *Kommunismen på svenska? SKP/VPK:s idéutveckling efter Komintern*, Uppsala.
- Hermlin, Stephan (1981), *Aftonljus*, Stockholm.
- Hirdman, Gunnar (1951), "Låt oss ta vara på ryssarnas vilja till kulturella förbindelser", i Förbundet Sverige-Sovjetunionen (utg.), *Stockholm-Leningrad-Kaukasien*, Stockholm.
- Historisch-kritisches *Wörterbuch des Marxismus* (HWM), Herausgegeben von Wolfgang Fritz Haug, Berlin/Hamburg 1994.
- Hjort, Magnus (1998), *Folk och försvar och kampen mot den femte kolonnen. En studie i framväxten av Övervaknings-Sverige under 1950-talet*, Forskningsprogrammet Sverige under kalla kriget, Arbetsrapport nr 6.
- Hobsbawm, Eric (1997), *Ytterligheternas tidsålder. Det korta 1900-talet 1914-1991*, Stockholm.
- Hobsbawm, Eric (2002), *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*, London.
- Hodos, George Hermann (2001), *Schauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948-1954*, Berlin.
- Horgby, Björn (1993), *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940* Stockholm.
- Israel, Joachim (1998), *Ett upproriskt liv. Memoarer*, Stockholm.
- Johansson, Alf W (1984), *Per Albin och kriget. Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget*, Stockholm.
- Johansson, Alf W (1997), *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*, Fjärde utvidgade upplagan, Stockholm.
- Johansson, Alf W (1995), *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, Stockholm.
- Johansson, Gustav, *Svenska folkets undandömda öden*, Uddevalla 1969.
- Jonter, Thomas (1995), *Socialiseringen som kom av sig. Sverige, oljan och USAs planer på en ny ekonomisk världsordning 1945-1949*, Stockholm.

- Kaldor, Mary (1992), *Der imaginäre Krieg. Eine Geschichte des Ost-West-Konflikts*, Berlin, Hamburg.
- Kanger, Thomas & Gummesson, Jonas (1990), *Kommunistjägarna. Socialdemokraternas politiska spioneri mot svenska folket*, Kungälv.
- Karlén, Moa Elf (red.) (2003), *Hundra år av gemenskap - i kamp för socialism och människovärde*, Linköping.
- Kubu, Mert (1971), *Gustav Möllers hemliga polis. En bok om spionaget i Sverige under andra världskriget*, Halmstad.
- Labica, Georges (1998), *Karl Marx - Thesen über Feuerbach*, Hamburg.
- Lagercrantz, Olof (1991), *Ett år på sextiotalet*, Stockholm.
- Lampers, Lars Olof (2002), *Det grå brödraskapet- en berättelse om IB*. Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen, SOU 2002:92.
- Landin, Sven (1973), *Uppbrott från stalinismen*, Stockholm.
- Leffler, Melvin P / Painter, David S, (eds.) (1994), *Origins of the Cold War. An International History*, Routledge.
- Lenin, *Imperialism som kapitalismens sista etapp*, Frams förlag 1926.
- Lenin (Lw), *Lenin Werke*, Berlin 1955.
- Lenin (L.v.v. I-III), *Valda verk i tre band*, Moskva 1979.
- Lenin (L.v.v. 1-10), *Valda verk i tio band*, Moskva 1986.
- Leonhard, Wolfgang (1989), *Der Schock des Hitler-Stalin-Paktes*, München.
- Linderot, Sven, *Bondefrågan i Sverige*, Stockholm 1943.
- Linderot, Sven, *Kommunisternas dagsprogram*, Stockholm 1944.
- Linderot, Sven, *Demokratins handlingsprogram. Tal på Sveriges kommunistiska partis XIII kongress 18 maj 1946*, Stockholm 1946.
- Linderot - Masslinjen*. Tal och skrifter av Sven Linderot i urval och med inledning av Per-Olov Zennström, Stockholm 1972.
- Lindqvist, Sven (1999), *Nu dog du. Bombernas århundrade*, Stockholm.
- Loth, Wilfried (2000), *Die Teilung der Welt. Geschichte des Kalten Krieges 1941-1955*, München.
- Luxemburg, Rosa (1985), *Världskriget och de europeiska revolutionerna. Politiska skrifter i urval*, Lund.
- Luxemburg, Rosa (1987), *Politische Schriften. Herausgegeben und eingeleitet von Ossip K. Flechtheim*, Frankfurt/Main.
- Marx, Karl, Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin i urval av Sven-Eric Liedman, Stockholm 1971.
- Marx, Karl, *Kapitalet*. Första boken, Lund 1981.
- Marx, Karl, *Kapitalet*. Tredje boken, Cavefors 1978.

- Marx, Karl, *Klasstriderna i Frankrike 1848-1850*, Helsingfors 1971.
- Marx, Karl, *Louis Bonapartes 18:de Brumaire*, Stockholm 1971.
- Marx, Karl, *Människans frigörelse - ett urval ur Karl Marx skrifter av Sven-Eric Liedman*, Göteborg 1995.
- Karl Marx. *Texter i urval. Urval, inledningar och kommentarer*: Sven-Eric Liedman & Björn Linnell, Stockholm 2003.
- Karl Marx & Friedrich Engels i urval* av Bo Gustafsson, Stockholm 1965.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Brev i urval*, Gidlunds 1972.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1975), *Ekonomiska skrifter i urval*, Cavefors 1975.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Filosofiska skrifter i urval*, Cavefors 1978.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Kommunistiska manifestet*, Stockholm 1986.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Werke [MEW]*, Berlin 1967.
- Mittenzwei, Werner (2001), *Die Intellektuellen. Literatur und Politik in Ostdeutschland 1945 bis 2000*, Leipzig.
- Molin, Karl (1982), *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget*, Stockholm.
- Molin, Karl (1991), *Omstridd neutralitet. Experternas kritik av svensk utrikespolitik 1948-1950*, Stockholm.
- Molin, K., Hjort, M., Johansson, A.W. och Lampers, L.O. (2002), *Övervakningen av "SKP-komplexet": Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen*, SOU 2002:93, Stockholm.
- Munch-Petersen, Thomas (1981), *The Strategy of Phoney War. Britain, Sweden and the Iron Ore Question 1939-1940*, Stockholm.
- Myrdal, Jan (1998), *Maj. En kärlek*, Stockholm.
- Myrdal, Gunnar (1944), *Varning för fredsoptimism*, Stockholm.
- Möller, Ynge (1990), *Rickard Sandler. Folkbildare - Utrikesminister*, Stockholm.
- Nerman, Ture (1962), *Clarté. En studie i studentpolitik*, Stockholm.
- Nilsson, Karl N Alvar (1996), *Svensk överklassnazism 1930-1945*, Stockholm.
- Olivecrona, Gustaf (1968), *Hur väljarna vanns. Ett politiskt reportage*, Stockholm.
- Olsson, Tom (1976), "SIF:s politiska utveckling 1943-1950", i *Från SKP till VPK*.
- Olsson, Ulf (2000), *Att förvalta sin pund. Marcus Wallenberg 1899-1982*, Stockholm.
- Poulantzas, Nicos (2002), *Staatstheorie. Politischer Überbau, Ideologie, Autoritärer Etatismus*, Hamburg.
- Rehmann, Jan (1998), *Max Weber: Modernisierung als passive Revolution. Kontextstudien zu Politik, Philosophie und Religion im Übergang zum Fordismus*, Hamburg, Berlin.
- Salomon, Kim (1996), *Rebeller i takt med tiden, FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*, Stockholm.
- Sartre, Jean-Paul (1982), *Krieg im Frieden 2. Reden, Polemiken, Stellungnahmen 1952-1956*,

Reinbeck/ Hamburg.

Sassoon, Donald (2002), *Hundra år av socialism*, Stockholm.

Schmidt, Werner (1996), *Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum. En studie kring arbetarrörelsens historiska misslyckande*, Stockholm/Stehag.

Schmidt, Werner (1997), ... *då är jag inte marxist. En historisk-kritisk studie om Karl Marx tänkande och om marxismens bidrag till arbetarrörelsens historiska misslyckande*, Stockholm/Stehag.

Schmidt, Werner (2002), *Antikommunism och kommunism under det korta nittonhundratalet*, Lund.

Schmidt, Werner (2002a), "Fordismen och det kalla krigets antikommunism", i *Arkiv* nr. 84.

Schmidt, Werner (2003), "Formeringen av det kalla krigets svenska front. En kommentar till Säkerhetstjänstkommissionens betänkande", i *Arkiv* nr. 88-89.

Schmidt, Werner (2003a), "Antikommunismen under det korta 1900-talet – en stereotyp i förvandling", i Blomqvist, Håkan/Ekdahl, Lars (red.), *Kommunismen hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917-1991*, Stockholm.

Shirer, William L. (1989), *Det Tredje rikets uppgång och fall. Det nazistiska Tysklands historia*, Viborg.

Skoglund, Crister (1991), *Vita mössor under röda fanor. Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880-1940*, Stockholm.

Sparring, Åke (1965), "Sveriges kommunistiska parti", i dens. (red.), *Kommunismen i Norden och den världskommunistiska rörelsens kris*, Stockholm.

Stalin, Josef (1952), *Leninismens problem*, Moskva.

Stenlås, Nicias (1998), *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*, Lund.

Therborn, Göran (1983), "Brytningarnas och genombrottets årtionde. Den nya vänstern och resten av 60-talet", i Vikström, Lars (red), *Marx i Sverige. 100 år med Marx i svensk historia, vetenskap och politik*, Stockholm.

Thing, Morten (1993), *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960*, Köpenhamn.

Thörnqvist, Christer (1994), *Arbetarna lämnar fabriken: strejkrörelser i Sverige under efterkrigstiden, deras bakgrund, förlopp och följder*, Göteborg.

Vogt, Jochen (1987), *Peter Weiss*, Hamburg.

Weiss, Peter (1976), *Motståndets estetik*, band 1, Stockholm.

Weiss, Peter (1981), *Motståndets estetik*, band 3, Stockholm.

Weiss, Peter (1993), *Konvalescens dagbok*, Stockholm.

Werth, Nicolas (1999), "En stat mot sitt folk. Våld, repression och terror i Sovjetunionen", i Courtois, s. m.fl. (1999), *Kommunismens svarta bok*, Stockholm.

Wigforss, Ernst (1954), *Minnen III 1932-1949*, Stockholm.

Zennström, P-O (1977), *Z:s bekännelser I*, Bo Cavefors bokförlag.

Åsard, Erik (red.) (1996), *Makten, medierna och myterna. Socialdemokratiska ledare från Branting till Carlsson*, Stockholm.

Öhman, Gunnar (1946), *Kommunistiska Partiets uppgift*, Stockholm.

Östberg, Kjell (2002), *1968 när allt var i rörelse. Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna*, Stockholm.